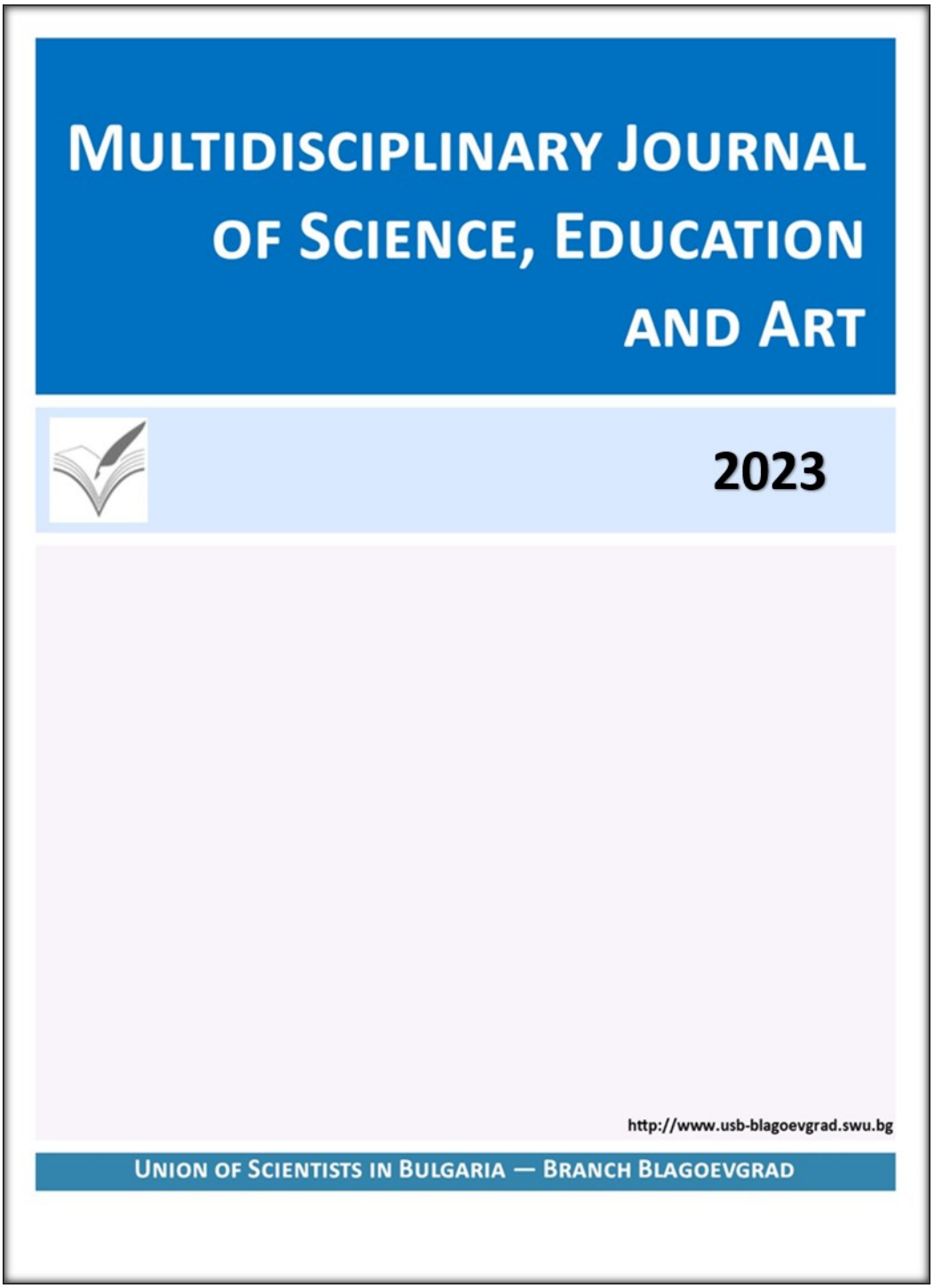

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
2023
http://www.usb-blagoevgrad.swu.bg
UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA — BRANCH BLAGOEVGRAD

## РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

***South-West University "Neofit Rilski"- Blagoevgrad, Bulgaria***

- Assoc. Prof. Krasimira Marulevska, PhD
- Prof. Nikolina Ognenska, PhD
- Prof. Ilia Giujdenov, PhD
- Prof. Raia Madgerova, PhD
- Prof. Vaska Stancheva – Popcostadinova, PhD
- Prof. Boris Manov, PhD
- Prof. Snejina Andonova, PhD
- Assoc. Prof. Emilia Patarchanova, PhD
- Assoc. Prof. , Elena Stavrova, PhD
- Assoc. Prof. Valentin Vasilev, PhD
- Assoc. Prof. Atanas Chapkanov, PhD
- Assoc. Prof. Viara Kiyrova , PhD
- Assoc. Prof. Ivanka Georgieva, PhD
- Assoc. Prof. Tatiana Dzimbova, PhD
- Prof. Daniela Tuparova, PhD
- Assoc. Prof. Dimitrina Stefanova, PhD
- Assoc. Prof. Yuliana Kovachka, PhD
- Assoc. Prof. Blaga Djorova, PhD
- Assoc. Prof. Milena Levunlieva, PhD
- Professor Assistant Magdalena Lobutova, PhD
- Professor Assistant Radoslava Topalska, PhD

***National Research University Higher School of Economics – Moscow, Russia***

- Prof. D.s. Elena Nikolaevna Knyazeva

***Kazakh Ablaikhan University of International Relations and World Language, Kazakhstan***

- Prof. D.s Dina Muvtahovna Jussubalieva

***Eurasian Technological University, Kazakhstan***

- Prof. D.s Rimma Ramazanovna Massyrova

***Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia***

- Prof. Mirko Blagojevic, PhD

***Coordinator Italian Minister of education of the national network of educational Istitutions, Italy***

- Prof. Stefano Cobello, PhD

***Bartin University, Education Faculty, Department of Educational Sciences, Turkey***

- Prof. Çetin Semerci, PhD
- Prof. Nuriye Semerci, PhD

***Yildiz Technical University, Turkey***

- Assoc. Prof.Bünyamin Bavli, PhD

***Cherepovets State University - Cherepovets, Russia***

- Prof. D.s. Nataliia Vitalyevna Ivanova
- Prof. D.s. Elena Viktorovna Yakovleva

***Goce Delcev University – Stip, Republic of North Macedonia***

- Prof. Sonja Petrovska, PhD

***University of Niš, Faculty of Arts of Niš, Niš, Serbia***

- Prof. Danijela Ilić, PhD

***Korkyt Ata Kyzylorda State University – Kazakhstan***

- Assoc. Prof. Almakul Abdimomynova Shakirbekovna, PhD
- Assoc. Prof. Kuralai Djrauova Serikovna, PhD
- Assoc. Prof. Timur Ibraevich Kenshinbai, PhD

***Aleksander Xhuvani Universitety – Elbasan, Republic of Albania***

- Assoc. Prof. Altin Idrizi, PhD
- Assoc. Prof. Lindita Durmishi, PhD

Съюз на учените в България – клон Благоевград

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ «НЕОФИТ РИЛСКИ» ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

ФОНД НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

# Шеста балканска научна конференция

# „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“

**Международен дом на учените „Фредерик Жолио - Кюри“, курортен комплекс „Св. Св. Константин и Елена“, гр. Варна, България -**

**28 - 30 септември 2023 г.**

От 28 до 30 септември в Международния дом на учените „Фредерик Жолио - Кюри“, курортен комплекс „Св. Св. Константин и Елена“, гр. Варна се проведе Шеста балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“. Организатори на конференцията са Факултетът по педагогика при Югозападен университет „Неофит Рилски“ в партньорство със Съюза на учените в България – клон Благоевград. Научната конференция е част от събитията, посветени на 40-годишнината от създаването на Съюза на учените в България – клон Благоевград. В научния форум участваха широк кръг представители на хуманитарната и природонаучната сфери на познание в подкрепа на идеите за интердисциплинарно сътрудничество. Шеста балканска научна конференция „Наука – образование – изкуство през 21-ви век“ се радва на подкрепа от учени – изследователи, лектори на пленарни доклади от България, Италия, Сърбия, Турция и Казахстан. Участници в конференцията са и млади учени, докторанти и постдокторанти от България, Сърбия, Северна Македония, Гърция, Китай, Дагестан.

Научният форум издигна като своя основна цел да бъдат разкрити актуалните измерения на значими проблеми на образованието, науката и изкуството чрез партньорството между научни общности, които изследват различни аспекти на цялостната образователна, социална и културна реалност. В рамките на конференцията бяха решени задачи, свързани с очертаване на авангардни идеи в научното педагогическо познание, разкриване на възможностите за взаимно допълване и

обогатяване на хуманитарното и природонаучното знание, описание и анализ на иновативни практики в обучението и възпитанието, както и набелязване на възможности за междуинституционално партньорство и интердисциплинарно сътрудничество за решаване на важни проблеми на съвременното образование.

Научната конференция се организира по Проект № КП-06-МНФ/13 с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по Процедура за финансиране на международни научни форуми, провеждани в Република България. *Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието на докладите и отпечатаните материали от научния форум.*

*Доц. д-р Красимира Марулевска*

## Sixth Balkan Scientific Conference

## "Science - Education - Art in the 21st Century"

## International House of Scientists "Frédéric Joliot-Curie", St. St. Konstantin and Elena", Varna, Bulgaria -

## 28 - 30 September 2023

From 28 to 30 September at the International House of Scientists "Frederic Joliot-Curie", St. Konstantin and Elena, Varna. The Sixth Balkan Scientific Conference "Science - Education - Art in the 21st Century" was held in Varna on September 28 and 29. The conference was organised by the Faculty of Education of the South-West University "Neofit Rilski" in cooperation with the Union of Scientists in Bulgaria - Blagoevgrad branch. The scientific conference is part of the events dedicated to the 40th anniversary of the creation of the Union of Scientists in Bulgaria - Blagoevgrad branch. The scientific forum was attended by a wide range of representatives of the humanities and natural sciences, supporting the ideas of interdisciplinary cooperation. The 6th Balkan Scientific Conference "Science - Education - Art in the 21st Century" was supported by scientists - researchers, plenary speakers from Bulgaria, Italy, Serbia, Turkey, Kazakhstan. Young scientists, doctoral and post-doctoral students from Bulgaria, Serbia, North Macedonia, Greece, China, Dagestan will also participate in the conference.

The main objective of the Scientific Forum is to highlight the current dimensions of major issues in education, science and the arts, through partnerships between scientific communities studying different aspects of the overall educational, social and cultural reality. Within the framework of the conference, the tasks were to present cutting-edge ideas in scientific pedagogical knowledge, to identify opportunities for complementarity and enrichment of knowledge in the humanities and natural sciences, to describe and analyse innovative practices in education and training, and to identify opportunities for inter-institutional partnership and interdisciplinary collaboration to address important issues in contemporary education.

The scientific conference is organised under the project № КП-06-МНФ/13 with the financial support of the Scientific Research Fund under the procedure for financing international scientific forums in the Republic of Bulgaria. *The Research Fund is not responsible for the content of the papers and materials of the scientific forum.*

*Assoc. Prof. Krasimira Marulevska, PhD*

# СЪДЪРЖАНИЕ

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ** **14**
Джусубалиева Д.М

**TEACHING CRITICAL THINKING AS A SKILL OF THE 21ST CENTURY** **22**
Çetin Semerci

**ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ – ИЗМЕРЕНИЯ НА НЕОБХОДИМАТА ВЗАИМОСВЪРЗАНОСТ** **32**
Сийка Чавдарова - Костова

**ОБРАЗОВАНИЕ ЗА РОДОВО-ЛИЧНОСТНА ИДЕНТИЧНОСТ - КАТО АВТЕНТИЧЕН КУЛТУРЕН МОДЕЛ** **37**
Яна Рашева-Мерджанова

**ПРИОРИТЕТНЫЕ ТРЕНДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА** **49**
МАСЫРОВА Р.Р.

**BARRIERS TO CRITICAL THINKING** **54**
Nuriye SEMERCİ

**HIGHER-ORDER THINKING SKILLS (HOTS) IN THE 21ST CENTURY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR HIGHER EDUCATION** **62**
Bünyamin BAVLI

**КРЕАТИВНАТА ДЕЙНОСТ НА УЧИТЕЛЯ В СВЕТЛИНАТА НА СИНЕРГЕТИЧНИТЕ ИДЕИ** **72**
Красимира Марулевска

**ДЕТСКОТО ПОРТФОЛИО И (НЕ)ПРИЛОЖЕНИЕТО МУ КАТО ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТ ЗА ОПОЗНАВАНЕ НА ДЕТЕТО** **83**
Блага Джорова

**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ОЛИМПИЙСКИТЕ ПРИНЦИПИ В ИЗВЪНКЛАСНИТЕ ФОРМИ ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ** **99**
Даниела Томова

**ПОДГОТОВКА НА МАГИСТРИ ПО КОМПЮТЪРНО МОДЕЛИРАНЕ В УСЛОВИЯ НА ИНОВАТИВНИ ПРОМЕНИ В СИСТЕМАТА НА НАЧАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ** **106**
Лидия Цветанова-Чурукова

**МЕНИДЖМЪНТ НА ПРОСТРАНСТВОТО И МАТЕРИАЛНИТЕ РЕСУРСИ В КЛАСНАТА СТАЯ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА** **114**
Янка Тоцева

**ДИНАМОМЕТРИЧНА ОЦЕНКА НА СИЛОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ В КОЛЯННА СТАВА ПРИ ФУТБОЛИСТИ** **124**
Миглена Цветкова-Габерска, Мария Ганева, Невена Пенчева, Стоян Стоянов

**ФОРМИРАНЕ НА УМЕНИЯ ЗА ЧЕТЕНЕ С РАЗБИРАНЕ В ПЪРВИ КЛАС** **135**

Ива Стаменова
**ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИАГРАМНИ МОДЕЛИ ПРИ ФОРМИРАНЕ НА МАТЕМАТИЧЕСКИ ПРЕДСТАВИ У 6-7 ГОДИШНИТЕ ДЕЦА** **143**
Валентина Чилева
**РЕФЛЕКСИВНОТО ОТНОШЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ КЪМ ПРОЕКТНАТА ДЕЙНОСТ ПО МАТЕМАТИКА** **150**
Верица Арсов
**ЕМОЦИОНАЛНА ОТКРИТОСТ И ЕМОЦИОНАЛНА ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ В МЕЖДУЛИЧНОСТНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЕТАП** **155**
Валентина Друнчилова
**THE BILINGUAL STUDENT IN THE GREEK PRIMARY SCHOOL** **163**
Vagiya Mantela
**ТЕХНОЛОГИЯ ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ПРОСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ** **171**
Гергана Дянкова
**THE ROLE OF MIND MAPPING IN FACILITATING ACADEMIC WRITING** **180**
Madina Bekturova, Gergana Dyankova, Altynai Zhaitapova
**РАМКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ** **187**
София Дерменджиева
**ПРОМОТИРАНЕ НА НЕФОРМАЛЕН ПОДХОД ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА АГРЕСИЯТА И НАСИЛИЕТО В УЧИЛИЩЕ** **197**
Даниела Тасевска, Гергана Дянкова
**ВЛИЯНИЕ НА БАЛАНСИРАНИЯ ХРАНИТЕЛЕН РЕЖИМ ВЪРХУ МУСКУЛНАТА МАСА НА ЖЕНИ** **206**
Вероника Георгиева
**ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИИ** **212**
Г.Г. Недюрмагомедов, Д.Г. Джаруллаев
**МОДЕРНИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ «ЯДРА ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ»** **221**
Г.Г. Недюрмагомедов
**РЕЦЕПЦИЯ НА ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ТИПИКА НА КОНАСТАНТИН ПРОТОПСАЛТ ПО ДАННИ ОТ ОБЩИТЕ ЧАСТИ НА ТИПИЦИТЕ** **228**
Димитър Димитров
**КРЕАТИВНОТО ПИСАНЕ НА ОСИНОВИТЕЛНИ ПРИКАЗКИ – ИЗРАЗ НА БОЛКАТА И КОПНЕЖА ПРИ КАНДИДАТ-ОСИНОВИТЕЛНИ СЕМЕЙСТВА** **242**
Петя Яначкова

**ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРИ СОЦИАЛНО-ВЪЗПИТАТЕЛНА РАБОТА С ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА** **255**
Пролет Николова
**ВЗАИМОВРЪЗКА И ОБУСЛОВЕНОСТ МЕЖДУ ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНСКИ ПРОЦЕС И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ПРЕГАРЯНЕ В СОЦИАЛНАТА СФЕРА** **272**
Виктория Сотирова, Мария Стойкова
**ДЕФОРМАЦИИ И МУСКУЛНИ ДИСБАЛАНСИ НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ – МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ** **279**
Рая Цочева-Генчева
**MECHANISMS OF THE INDUSTRY 4.0 PARADIGM IMPLEMENTATION IN EDUCATION** **288**
Vladislav Krstić, Aleksandar Spasić, Miloš Milovančević, Dragan Milčić
**БЪРНАУТ СИНДРОМ В УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ** **300**
Теодор Гергов
**АСПЕКТИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА И УПРАВЛЕНИЕТО НА СЪВРЕМЕННОТО УЧИЛИЩЕ** **308**
Мирослав Терзийски
**ВЛИЯНИЕ НА МАРКЕТИНГОВИТЕ ИНОВАЦИИ ВЪРХУ МАРКЕТИНГОВИТЕ РЕЗУЛТАТИ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИЯ БИЗНЕС** **321**
Вяра Кюрова
**ОТНОСНО БЪДЕЩЕТО НА ФИНАНСОВИТЕ УСЛУГИ** **332**
Елена Ставрова, Георги Шопов
**ЕФЕКТИ НА КОВИД ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЛИ НА ИКОНОМИКАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ** **343**
Галя Владимирова
**REMOTE SENSING TECHNIQUE FOR MAPPING THE URBAN HEAT ISLAND (UHI) IN BUCHAREST, ROMANIA: APPLIED ASPECTS** **349**
Miroslav Ivanov, Emilia Patarchanova, Veselina Dalgacheva, Gergana Nikolova, Ion Mierlus Mazilu
**ПРОБЛЕМИ НА ПРОМИШЛЕНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ** **359**
Гергана Йочева
**ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ТЕХНОЛОГИИТЕ ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА ЧУЖД ЕЗИК ОТ ФОНЕТИЧЕН АСПЕКТ** **368**
Катарина Станкович
**THE IMPACT OF EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: EMPIRICAL EVIDENCE FROM GREECE** **377**
Maria Papadima
**ДИНАМИКА НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ – КРИЗИСНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА** **385**
Веселина Попова
**БРАНД МЕНИДЖМЪНТЪТ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО В МАЛКИЯ БИЗНЕС** **394**
Весела Серафимова

**ВЪЗРАСТОВА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ГРАНИЧНИТЕ ОБЩИНИ НА ЮГОЗАПАДНИЯ РАЙОН** **403**
Васил Пандурски
**ПЛАНИРАНЕ И УПРАВЛЕНИЕ НА ТЕРИТОРИИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ГЕОГРАФА – РЕГИОНАЛИСТ** **411**
Евелина Филатова, Емилия Патърчанова
**АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ БИЗНЕС** **419**
Радостина Юлева-Чучулайна, Виктория Калайджиева
**АНАЛИЗ НА НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ В ПОМОЩ НА УЧИТЕЛЯ ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ** **439**
Янко Руменов
**СОЦИАЛНО ВЪЗПИТАНИЕ В УЧИЛИЩЕ- КАУЗА И ТЕХНОЛОГИЯ** **449**
Веска Гювийска
**STEAM В ДЕТСКАТА ГРАДИНА** **454**
Радостина Спасова
**САМООЦЕНКАТА КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА УСПЕШНА ЛИЧНОСТНА И ПОЗНАВАТЕЛНА РЕФЛЕКСИЯ** **462**
Йоанна Барякова-Кондева
**ИНОВАТИВНИ ИНСТРУМЕНТИ И МЕТОДИ НА ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНЕТО НА ИКОНОМИКА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ** **472**
Румина Вълкова
**SYSTEM FOR DETERMINING OPTIMAL BODY COMPOSITION AND MUSCULAR HYPERTROPHY IN SPORTS** **479**
Blagoy Kalpachki
**СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА ПРОБЛЕМНОТО ДЕТСКО ПОВЕДЕНИЕ: ФОКУСЪТ ВЪРХУ ВЪЗПИТАНИЕТО** **495**
Снежана Попова
**ПРОДЪЛЖАВАЩОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБУЧЕНИЕ НА УЧИТЕЛИТЕ ОТ ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ УЧИЛИЩА - ИСТОРИЧЕСКИ ОПИТ** **511**
Светлана Николаева
**RESEARCH ON THE CULTIVATION OF EDUCATIONAL FEELINGS OF COLLEGE NORMAL STUDENTS FROM THE P0ERSPECTIVE OF EMBODIED COGNITION** **519**
Wang Rui
**ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СОЦИАЛНОПЕДАГОГИЧЕСКОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА СПЕЦИАЛИСТИТЕ ОТ ЦОП С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА ОТ РАЗЛИЧЕН ЕТНИЧЕСКИ ПРОИЗХОД** **528**
Богомила Радойчева
**ЕКОЛОГИЧНО ВЪЗПИТАНИЕ В АНИМАЦИОННИ ФИЛМИ И СЕРИАЛИ** **538**
Любка Атанасова

**ИНТЕГРИРАНО УЧЕБНО СЪДЪРЖАНИЕ И ОВЛАДЯВАНЕ НА КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРИРОДО-МАТЕМАТИЧЕСКИЯ ЦИКЪЛ** **548**
Ирена Стамболиева

**ОБОГАТЯВАНЕ НА СЛУХОВИТЕ И МУЗИКАЛНИ ВЪЗПРИЯТИЯ В РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ, ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИДАКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ СИСТЕМАТА НА МОНТЕСОРИ** **560**
Николина Кротева

**„ВО ЦАРСТВИИ ТВОЕМ“ НА ДОБРИ ХРИСТОВ – ЕДНО НЕОЧАКВАНО ОТКРИТИЕ** **572**
Христо Кротев

**ФОЛКЛОРНАТА МУЗИКА В КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА РЕГИОНАЛНАТА ОБЩЕСТВЕНА МЕДИЯ. (ПО ПРИМЕРИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА РАДИО БЛАГОЕВГРАД В ПЕРИОДА 2009-2020Г.)** **580**
Маргарит Русев

**КУЛТУРНИТЕ СЪБИТИЯ НА РАДИО БЛАГОЕВГРАД, КАТО МЕДИЕН ПРОДУКТ** **593**
София Златанова

**LI JINGHUI'S /黎锦晖/ CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE "SCHOOL SONG" GENRE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY** **605**
QuanYixing

**SOME ASPECTS RELATED TO THE FORMATION OF MUSICAL-ARTISTIC THINKING IN TEACHING IN CHINA** **613**
Lin Zhiwei

**MA SICONG"S (马思聪）CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF CHINESE VIOLIN ART** **619**
Hu Bo

**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА МЕТОДИКАТА НА ОРФ В ПРЕПОДАВАНЕТО НА ГУДЖЪН В КИТАЙ** **627**
Ли Ханг

**THE DEVELOPMENT AND PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY PLASTIC ARTS IN CHINA** **636**
Zhang Jin

**ПРОГРАМАТА НА КЕЙМБРИДЖ ПО МУЗИКА ЗА НАЧАЛЕН ЕТАП - ИДЕИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА** **661**
Виктория Николова

**СТРУКТУРИРАНЕ НА УРОК ПО ПЕЕНЕ ПО МЕТОДА НА ШЕРИЛ ПОРТЪР** **676**
Таня Камбурова

**МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ХОРЕОГРАФИЯ ЗА ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ** **682**
Лидия Томова-Чимева

**A MODERN REPRESENTATION OF GRAPHIC DESIGN IN CHINA** **688**

Tong Qiang
**АНАЛИЗ НА ПРИХОДИТЕ ОТ КОРПОРАТИВЕН ДАНЪК В ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ И СЛЕД КРИЗАТА COVID-19** **695**
Янко Михалков
**DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES IN "GRAPHICS AND LAYOUT" CLASSES** **703**
Yerkinova Aktoty Maratovna
**ПРОВОКАЦИЯТА „МОЗЪЧНА АТАКА" НА 6-7-ГОДИШНИТЕ ДЕЦА: ЗА СПЕЦИФИКАТА НА ДЕТСКОТО МИСЛЕНЕ** **712**
Галя Стефанова
**КОНЦЕПТЪТ ЗА МОДЕРНА НАУКА И МЕТОДЪТ НА ДЕКАРТ** **722**
Даниела Дралева
**МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ В ХОРЕОГРАФИЯТА НА ЛАТИНО-АМЕРИКАНСКИТЕ И СТАНДАРТНИТЕ СПОРТНИ ТАНЦИ-ПРЕОДОЛЯВАНЕТО ИМ** **744**
Силвана Ханджийска
**ЕФЕКТ НА СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ ВЪРХУ ЖУРНАЛИСТИКАТА ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ** **759**
Цветелина Йорданова
**ТЕАТРАЛИЗИРАНАТА ИГРА В РАБОТАТА НА МУЗИКАЛНИЯ ПЕДАГОГ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ОТЗИВЧИВОСТ** **768**
Магдалена Лобутова
ПОДГОТОВКАТА НА МУЗИКАЛНА ТЕАТРАЛИЗИРАНА ИГРА ЗА РАЗВИТИЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ОТЗИВЧИВОСТ **786**
Магдалена Лобутова
**ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА: ПРИМЕР РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ШКОЛЕ РЕСПУБЛИКИ СЕРБИИ** **810**
Мирко Благоевич, Златко Матич
**ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ГРИЖИТЕ ЗА ДЕЦА В СТРАНИ ОТ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ** **819**
Вяра Цветанова, Мария Младенова
**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА МИСЛОВНИ КАРТИ** **826**
Радослава Топалска
**САМООПРЕДЕЛЯНЕТО В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ЛИЦА С ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА** **837**
Мария Стойкова
**МОТИВИ ЗА ПРЕКЪСВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕТО И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА СТУДЕНТСКИ ПРАВА (В СПЕЦИАЛНОСТ „СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА")** **845**
Юлиана Ковачка
**ДОКТОРАНТСКА ВИЗИЯ ЗА ТРЕТАТА СТЕПЕН НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ (ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ И КАЧЕСТВО НА ОБУЧЕНИЕТО В ДОКТОРСКИ ПРОГРАМИ КЪМ КАТЕДРА „СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА" В ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ")** **852**

Вяра Цветанова
**АСПЕКТИ ВЪРХУ ПОЗНАВАТЕЛНАТА АКТИВНОСТ НА ДЕТЕТО ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ** **859**
Галя Стефанова
**EARLY FOREIGN LANGUAGE EDUCATION: REVIEW OF EDUCATIONAL POLICIES AND (IN)EFFICIENCY OF EDUCATIONAL PRACTICES** **868**
Maria Bakaloudi
**РАБОТАТА ПО ТЕМАТИЧЕН ЛЕКСИКОН (ЕКОЛЕКСИКОН) В ОБУЧЕНИЕТО ПО РОДИНОЗНАНИЕ ВЪВ 2 КЛАС** **878**
Цветомира Иванова
**НИВО НА ФИЗИЧЕСКА ДЕЕСПОСОБНОСТ ПРИ ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ** **884**
Невяна Докова, Лилиана Гоцева
**РЕАЛИЗИРАНЕ НА УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА** **889**
Антон Димитров
**SOCIOCULTURAL CONTEXT AND TRANSFORMATION OF EARLY FOREIGN LANGUAGE LEARNING** **896**
Maria Bakaloudi
**ДЕТСКИ ПРАВОСЛАВНИ ЛАГЕРИ: СОЦИАЛНОПЕДАГОГИЧЕСКИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ НАСОКИ ЗА ПРОВЕЖДАНЕ** **907**
Мирела Кючукова
**DIGITALIZATION OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN** **917**
Seri Lazzat, Itska Derijan, Taskin Erkan

# ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

**Джусубалиева Д.М., д.п.н.,**
*профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана*

АННОТАЦИЯ:
В статье рассматриваются последние новые направления в использовании цифровых технологий в образовании, формирование цифровой компетентности будущих учителей в условиях современного информационного общества, как необходимое условие подготовки современных кадров. Показана трансформация образования в связи с переходом в цифровое общество, его проблемы и перспективы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: трансформация образования, глобализация, цифровая компетентность, цифровые технологии, электронное обучение, открытое образование, массовые открытые онлайн курсы, цифровой университет, искусственный интеллект.

# TRANSFORMATION OF EDUCATION IN A DIGITAL SOCIETY: PROBLEMS AND PROSPECTS

**Dzhusubaliyeva D.M., doctor of pedagogical sciences,**
*professor at Kazakh Ablai khan UIR&WL, Kazakhstan*

ABSTRACT
The article discusses the latest new trends in the use of digital technologies in education, the formation of digital competence of future teachers in the conditions of the modern information society, as a necessary condition for the training of modern personnel. The transformation of education in connection with the transition to a digital society, its problems and prospects are shown.

KEYWORDS: transformation of education, globalization, digital competence, digital technology, e-learning, open education, massive open online courses, digital university, artificial intelligence.

Глобальные изменения, произошедшие в 21 веке, связанные с развитием информационного общества, привели к новым подходам и модернизации всей системы образования. Методологическую основу современных форм обучения составили интернет и цифровые технологии. Количество пользователей интернета во всем мире стало неуклонно расти. Так, если в 2013 году это было 27 млрд. человек, то в 2023 году, по данным

Международного союза электросвязи (ITU) и GSMA Intellegence, эта цифра уже составляет 5,16 млрд. человек, причем 6 из 10 трудоспособных интернет-пользователей (57,8%) обращаются к онлайн ресурсам в поисках информации для свой профессиональной деятельности. Проблемы образования стали рассматривать с учетом цифрового общества. Выступая на международном семинаре «Актуальные исследования и разработки в области образования» доктор Кейс Терлоу (Saxion University of Applied Sciences, Голландия) поделился своими мыслями относительно современного образования и выступил с докладом «Тренды, меняющие пространство образовательных технологий: вызов высшему образованию». Он считает, что с развитием информационных и цифровых технологий общество перешло на новый этап обучения.[1] Говоря о новом обучении, о новом образовании, подразумеваем не только современные технологии обучения, но и те изменения, которые стоят за их появлением.

С получением независимости и с вхождением Казахстана в мировое образовательное пространство, началась интенсивная модернизация казахстанского образования, основанная на **экономики знаний, инноваций, глобальных информационных систем, экономики интеллектуального труда, науки, новейших технологий. Основу данной новой экономики составляет интеллектуальный потенциал, являющийся главной доминантой социально-экономического развития современного общества.**

В своем ежегодном послании народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» (1 сентября 2023 года) Президент страны Токаев К.К. подчеркнул, что мы идем к **цифровой экономике,** поэтому современные кадры должны владеть цифровой компетенцией, наряду с профессиональной. Особое внимание было обращено вопросам цифровизации и внедрения инноваций. В его выступлении было подчеркнуто, что одной из важных стратегических задач нашей страны является превращение **Казахстана в IT-страну, активное использование технологий искусственного интеллекта**, с помощью которого Казахстан сможет совершить качественный рывок к экономике знаний. [2].

Цифровые технологии становятся новой средой существования человека и дают ему возможность обучаться в любом месте и в любое время, проектировать индивидуальный образовательный маршрут и, наконец, быть не только потребителем, но и создателем электронных ресурсов. Основными трендами современного образования стали сетевые активности; использование социальных сетей в качестве образовательных ресурсов; проведение удаленных мастер классов и лекций, а также мобильное обучение.

Вопросу подготовки кадров соответствующих требованиям современно общества уделил внимание и министр науки и высшего образования Саясат Нурбек. В своем интервью в октябре 2022 года он сказал, что во всем мире сейчас идут очень быстрые и радикальные перемены на рынке труда. Чем быстрее развивается цифровизация, тем сильнее деформируется

рынок труда. Некоторые профессии стремительно устаревают, вместо них появляются новые, которые требуют других навыков и компетенций. [3]

Сегодня рынок труда становится все более конкурентным, возрастают требования не только к молодому специалисту, но и к системе его подготовки. На образовательном рынке появляются вузы нового типа: электронный университет, открытый университет, виртуальный унивеситет, дистанционный университет, где обучение проходит с использованием интернета и цифровых технологий. Безусловно, что владение цифровыми технологиями в своей профессиональной деятельности это уже не дань моде, а объективная необходимость, требование рынка труда и информационного общества.

Организуя современный образовательный процесс, необходимо учитывать те изменения, которые произошли и происходят в личностных характеристиках обучаемых.

Мы привыкли слышать утверждение о том, что «молодежь сейчас совсем другая» - это можно услышать практически от каждого педагога. Так почему эта молодежь другая? Что и как влияет на них? Извечный вопрос «Что делать?».

Сейчас в Казахстане живут и работают представители разных поколений:

- Поколение GI (1900–1923 г. р.) – практически исчезает;
- Молчаливое поколение (1923–1943 г. р.);
- Поколение Беби-Бумеров (1943–1963 г. р.);
- Поколение X (1963–1984 г. р.);
- Поколение Миллениум или Y (1984–2000 г. р.);
- Поколение Z (с 2000 г. р.), которое обучается и будет обучаться в ближайшие 10–20 лет, и уже появляется поколение Альфа (с 2013 года).

Что представляет из себя молодое поколение – поколение «Z»?

Об этом поколении современных детей говорят, что они родились с компьютерной мышью в руке. Поколение Z (Generation Z, Generation M, Net Generation, Internet Generation) – это своеобразное *переходное поколение* из XX века в век XXI, на которое ещё оказывает влияние поколение Миллениум (Y), но в то же время у него формируются собственные черты. [4, с.10]

Развитие цифровых технологий сделало их поколением, выросшим в цифровой среде – почти всю информацию они получают из Сети. Неограниченный доступ к информации придает им уверенность в своих взглядах, хотя правильность некоторых из них вызывает сомнение. Они могут сутками сидеть в сети: играть в онлайновые игры, общаться друг с другом в Сети, рассказывать о своей жизни в блогах, смотреть передачи и фильмы. Они больше предпочитают общаться в виртуальной среде, чем при личной встрече. Ценят честность и откровенность, порой их откровенность, высказываемая в Сети, шокирует людей старшего возраста. Поэтому подготовка педагогов к будущей работе в школе должна учитывать все

сказанные выше факторы. Современный учитель на своих занятиях должен уметь использовать современные цифровые технологии для лучшего разъяснения изучаемого материала, в противном случае его занятие для учеников может стать не интересным и соответственно, не достичь желаемой цели. Все это должно учитываться при подготовке будущих учителей в процессе обучения в вузе. В связи с этим, чтобы соответствовать цифровому миру, цифровой экономике и потребностям рыночной экономики, к современным студентам, предъявляются новые требования – быть гибким, новатором, цифровым компетентным специалистом. Выделяя педагогический аспект этой проблемы, мы можем говорить об условиях эффективного взаимодействия преподавателя и студентов, находящихся в информационно-образовательном пространстве университета. Одним из таких условий для преподавателя становится знание о характерных чертах молодого поколения и учет их при построении процесса обучения.

К сожалению, не только в школах, но и в системе образования в целом, можно отметить еще низкий уровень использования цифровых технологий как инструмента обучения.

В Европейском союзе проводились исследования по определению владения цифровой грамотностью педагогов. Выявлено, что «только 20-25% школьников обучаются у учителей с достаточным уровнем цифровой компетентности, активно использующих цифровые технологии в учебном процессе». [5].

Европейским Союзом в 2006 году было дано понятие «цифровая грамотность» и «цифровая компетентность», которые были признаны одними из 8 компетентностей непрерывного обучения. Под понятием «цифровая компетентность» Европейский Союз определил «критическое и уверенное использование информационных технологий для работы, свободного времени и коммуникации». Понятие «цифровая компетентность» подразумевает также такие первоначальные навыки как, применение компьютера в своей профессиональной деятельности, хранение информации, обмен информации, участие в совместных сетях через интернет и т.д. [5].

Так что же такое цифровая компетентность?

Анализ существующих определений «цифровой компетентности», показал, насколько концепция цифровой компетентности относится к числу активно развивающихся, в нее постоянно вносятся изменения в соответствии с развитием современных инфокоммуникационных и цифровых технологий.

Цифровая компетентность, по определению Солдатовой Г., и др. (2013), - это сложный феномен, в структуре которого включены четыре компонента – компетенции [6]:

***1. Информационная и медиакомпетентность***. Это знания, умения, мотивация и ответственность, связанные с поиском, пониманием, организацией, архивированием цифровой

информации и ее критическим осмыслением, а также с созданием информационных объектов с использованием *цифровых ресурсов* (текстовых, изобразительных, аудио и видео).

***2. Коммуникативная компетентность.*** Это знания, умения, мотивация и ответственность, необходимые для различных форм коммуникации (электронная почта, чаты, блоги, форумы, социальные сети и др.), совершаемых с различными целями.

***3. Техническая компетентность***. Это знания, умения, мотивация и ответственность, позволяющие эффективно и безопасно использовать технические и программные средства для решения различных задач, в том числе использования компьютерных сетей, облачных сервисов и т. п.

***4. Потребительская компетентность.*** Это знания, умения, мотивация и ответственность, позволяющие решать с помощью цифровых устройств и Интернета раз личные повседневные задачи, связанные с конкретными жизненными ситуациями, предполагающими удовлетворение различных потребностей .

Таким образом, Г.Солдатова считает, что **цифровая компетентность –** это способность индивида уверенно, эффективно, критично и безопасно выбирать и применять инфокоммуникационные технологии в разных сферах жизнедеятельности (работа с контентом, коммуникации, потребление, техносфера), а также его готовность к такой деятельности. Очень важно отметить, что в данном подходе Г. Солдатовой учитываются мотивационная и ценностная сферы личности. Мотивационная сфера - потребность и желание человека, к развитию, а ценностная сфера - определение его отношения к интернету, степень его понимания и принятия норм, правил и ценностей цифрового мира и готовности им следовать. Все это позволяет не только определить цифровую компетентность личности на данный момент, но и выявить перспективы ее развития, определить особенности деятельности человека в интернете, в том числе при столкновении с новыми возможностями и опасными ситуациями.

В Казахстане, как и во всем мире, идет цифровая трансформация образования, предполагающая глубокое изменение самой сущности образовательного процесса (переход с аналоговой образовательной среды в цифровую). Это предполагает перестройку учебного процесса с опорой на ИКТ, изменения роли преподавателя и студента (преподаватель становиться менеджером образовательного процесса). Меняется форма, методы, технологии и средства обучения, а также форма оценивания студента. Безусловно, это требует и изменения нормативно-правового обеспечения вуза.

Современные вызовы информационного общества требуют от образования новых моделей. К ним можно отнести:

- интернет и цифровые технологии (дают возможность создания и трансляцию знаний);

- технологические стартапы в образовании (венчурные фонды уже признали, что будущее за онлайн образованием);
- гиперконкуренция за таланты и быстрое развитие отраслей (новые требования к форматам подготовки кадров - максимальная гибкость и развитие надпрофессиональных компетенций, точечная подготовка кадров );
- образование как актив (инвестирование в университеты, расчет затраты средств на подготовку каждого человека).

Появляются новые формы получения образования – электронное (E-Learning), дистанционное, открытое.

Цифровая трансформация ставит перед вузами такие задачи как подготовка ППС к работе в условиях цифровой среды; формирование цифровых компетенций у всех участников образовательного процесса; доступность и массовость образовательного контента.

Активно продвигается во всем мире и новая модель глобального, открытого образования – массовые открытые онлайн курсы (MOOC- Massive Open Online Course). MOOC предоставляет возможность свободного доступа к новейшим курсам, что позволяет снизить стоимость получения высшего образования и, даже изменить существующие модели высшего образования. В основе MOOC лежит понятный для образования процесс трансляции знаний от учителя к ученику. Формат MOOC позволяет уйти от модели образования «одной для всех» и дать студентам возможность индивидуализированного обучения [7,с.13].

В основе МООК лежит понятный для образования процесс трансляции знаний от учителя к ученику. Определяющим фактором успешности курса является его дизайн: курс должен быть спроектирован так, чтобы студент смог освоить материал без участия преподавателя. Курсы можно обогащать дополнительным подготовительным материалом (видео – лекцией, обучающими видеороликами, покрывающими широкий диапазон по тем или иным темам). В идеале, формат МООК позволяет уйти от модели образования «одной для всех» к модели «одной для одного» и дать студентам возможность индивидуализированного обучения[8, с.8].

Массовость курсов приводит к тому, что студенты объединяются в сообщества, как в он-лайн среде, так и в группы, для того чтобы помочь друг другу в обучении. В силу большого размера интернет-сообществ, студенты могут взаимодействовать друг с другом больше и глубже, чем они могли бы в обычной группе. Такие сообщества начинают непосредственно влиять на сам курс: студенты разыскивают дополнительные материалы и делятся ими, обсуждают на форумах возникшие сложности и предлагают пути их решения.

Отрадно то, что наше министерство науки и высшего образования старается идти в ногу с мировыми трендами в системе образования. Сегодня министерство науки и высшего образования РК предлагает вузам концепцию перехода в SMART университет, формирование

нового цифрового профиля студента «student life track», развивать цифровые сервизы EdTech, оптимизировать процесс обучения в соответствии с передовыми трендами цифровизации. Для продвижения реализации МООК Министерством науки и высшего образования (МНиВО) было подписано трехлетнее соглашение с Coursera по обучению наших преподавателей на предмет создания онлайн контента по самым лучшим мировым стандартам. Прорабатываются такие мероприятия, как привлечение «Coursera for campus» в Казахстан, для открытия доступа наших студентов к онлайн-курсам ведущих университетов мира, а также стимулирование отечественных вузов размещать собственные курсы на данной платформе. МНиВО планирует также предоставить возможность студентам засчитывать кредиты освоенных мировых онлайн-курсов и дисциплин в своей образовательной деятельности. То есть студент сможет самостоятельно пройти онлайн-курс известного зарубежного профессора и получить за это кредиты, которые будут обязательно учитываться при получении диплома. [3]

В Казахском университете международных отношений и мировых языков им. Абылай хана идет активная работа по цифровой трансформации всего процесса обучения. Автоматизированы все основные информационные блоки: управленческий, маркетинговый, учебный, научный, экономический и хозяйственный. Создана информационно-образовательная среда вуза (электронный журнал преподавателя, электронная база успеваемости всех студентов). Научные диссертации магистрантов и докторантов на 50-70% включали в решение своих профессиональных задач цифровые технологии. Работает электронная библиотека имеющая доступ к электронным ресурсам мировых интернет сайтов как Science Direct, Thomson Reuters, Springer Link, Macmillan и др. Практически все преподаватели университета прошли курсы цифровой грамотности и активно используют цифровые технологии на своих занятиях.

Применение цифровых технологий на занятиях по иностранным языкам не только модернизирует процесс обучения, но и улучшает качество обучения, поскольку дает возможность одновременно работать с анимированной компьютерной графикой, звуком, видео, текстом изображением в интерактивном режиме. Информационные ресурсы интернета содержат разнообразный текстовой аудио и видео- материалы, по различным темам на разных языках, что позволяет не только интересно провести занятие, но и создавать свой цифровой образовательный ресурс.

Внедрение цифровых технологий в процесс обучения повышает уровень владения цифровой грамотностью, как педагога, так и обучающегося, поскольку дает возможность интересно провести занятие, сделать занятие интерактивным с визуальными анимациями. Все это безусловно повышает цифровую компетентность как обучаемого, так и преподавателя.

Таким образом, в заключении хотелось бы отметить, что трансформация образования условиях цифрового общества - неизбежный процесс дающий много положительных

возможностей- получения высшего образования в самых благоприятных для обучающегося условий с использованием электронного и дистанционного обучений; в вузах идет подготовка специалистов обладающих цифровой компетенцией; происходит модернизация образования, меняются методики преподавания, роль преподавателя и студента; идет постепенная трансформация вуза в цифровой университет.

***Литература***

Десять трендов современного образования, Национальный исследовательский университет Высшая школа экономики, международный семинар, октябрь 2012 г. https://www.hse.ru/news/science/63841790.html/ [дата обращения 20 июля 2023г.]

Послание Президента РК от 1 сентября 20123 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество».

https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130[дата обращения 2 сентября 2023г.]

Профессии будущего и слияние вузов – большое интервью министра науки и высшего образования/ https://www.zakon.kz/6026943-novye-professii-i-sliianie-vuzov-interviu-ministra-nauki-i-vysshego-obrazovaniia.html [дата обращения 20 июля 2023г.]

Джусубалиева Д.М. Формирование цифровой компетентности будущих учителей иноязычного образования в ходе обучения в вузе. Сборник материалов Круглого стола, посвященного 150-летию Ахмета Байтурсынова и Дню работников образования «Современное языковое образование: традиции и инновации», 15 апреля 2022, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, 2022, С. 10-15

European Commission (2008). The European qualifications framework for lifelong learning (EFQ). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://ecompetences.eu

Солдатова Г. У., Нестик Т.А., Рассказова Е.И., Зотова Е. Ю., Цифровая компетентность подростков и родителей. Результаты всероссийского исследования, Москва , 2013, Фонд Развития Интернет, 2013. — 144 с.

Джусубалиева Д.М., Мамбетказиев А.Е., Мынбаева А.К. МООК – новые подходы к дистанционному обучению. Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Педагогические науки”, № 2 (57) 2020 ISSN 2412-2149, С.13-21

Derijan I.V., Dzhusubaliyeva D.M., Tashkin E. MOOCS – as a new approach to distance education. Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия “Педагогические науки”, Алматы «Полилингва» баспасы 2021, Раздел «Теория и практика профессиональной подготовки специалистов в высшей школе », С 8-19, 2021 г.

# TEACHING CRITICAL THINKING AS A SKILL OF THE 21ST CENTURY

**Professor, PhD Çetin Semerci**

*Bartin University, Education Faculty*

ABSTRACT

Critical thinking is one of the important skills that should be taught in the 21st century. Critical thinking is a skill that needs to be taught and it means questioning and evaluating an event or phenomenon by thinking from multiple perspectives. Critical thinking is a high-level thinking skill. Critical thinking is the heart of all other thinking skills. Research shows that critical thinking can be taught and developed. Critical thinking requires a process and helps solve problems, but also provides great benefits in learning information, researching/questioning information and making decisions. For this reason, it is necessary to benefit from the critical thinking taxonomy in teaching and developing critical thinking. On the other hand, barriers to critical thinking need to be eliminated. There is no consensus among educators on teaching critical thinking skills in the 21st century. However, three approaches are mentioned in teaching critical thinking skills. (1) To put in a subject. (2) to give regardless of the subject and (3) to give in the form of a mixed model. Critical thinking skills should be used, planned and implemented through a separate course, within the subject, through activities and mixed approaches at all grade levels, starting from family and pre-school education.

KEYWORDS: Critical thinking, teaching critical thinking, 21st century skills.

## Introduction

Critical thinking will not lose its importance as long as humanity exists. Critical thinking is among the most important skills to be taught in the 21st Century. In the 21st century, critical thinking and teaching have become even more important due to reasons such as the rapid progress of science and technology, too much information coming through social media, information pollution, too many details and alternatives on every subject, and leaving education and learning responsibilities to students.

21st century skills include basic skills and consists of three main skill areas: i) learning and innovation skills, ii) information, media and technology skills and iii) life and career skills. Learning and innovation skills consist of 4Cs (critical thinking, communication, collaboration, creativity) (Yalçın, 2018, Kylonen, 2012; Partnership for 21st Century Learning, 2007; Trilling & Fadel, 2009). This study focused on teaching critical thinking.

Critical thinking is a skill that needs to be taught and it means questioning and evaluating an event or phenomenon by thinking from multiple perspectives (Semerci at al, 2019; Semerci, 2002;

2003;2005; 2019a; 2019b; 1999; Meral & Semerci, 2009; Bavlı & Semerci, 2012; Elaldı & Semerci, 2014; Semerci &Semerci, 2017).

The reasons for critical thinking in education are as follows:

1. It ensures that educational philosophy and goals and achievements are included in the curriculum.
2. It enables the teacher to teach better and students to learn better.
3. It ensures success in course-related activities.
4. It ensures the use of appropriate methods and correct measurement-evaluation.

Critical thinking is a high-level thinking skill. Critical thinking is the heart of all other thinking skills. It is closely related to all types of thinking, from critical thinking to reflective thinking and creative thinking.

Critical thinking is the measurement and evaluation of the solutions put forward (Moore, McCan & McCan, 1985). Formula applications regarding critical thinking are as follows:

- Russell's formula for critical thinking, "critical thinking = attitude + knowledge + thinking skills" (Halpern 2003).

- Özkaya and Semerci's formula for critical thinking "Critical Thinking = knowledge + intelligence + attitude + awareness + higher order thinking skills + tendency to use knowledge" (Özkaya & Semerci, 2022).

The formulas show that there are different factors that affect critical thinking, and these factors should be taken into account in teaching critical thinking.

Some of the results of research on critical thinking are as follows:

- It was reported that the critical thinking skills of engineering students were the highest, followed by health science, social science and science students, respectively (Kaya 2010).
- As self-confidence increases, critical thinking skills increase (Hastaoğlu at al, 2018).
- If critical thinking skills increase, academic success increases (Hastaoğlu at all, 2018; Akbıyık & Seferoğlu, 2006; Schlichter, Hobbs, & Crump, 1988; Ip at al, 2000).
- As students' grade level increases, their critical thinking skills increase (McCarthy, McDougal & Schuster, 1999).

Many studies have been conducted on critical thinking (Nastasi & Clemen, 1992; Cooper & Mcintyre, 1994: 633-646; Wade, 1994: 231-243; Semerci, 1999; Semerci, 2003). Research shows that students' critical thinking skills can be improved. Using a taxonomy has an important place in systematically teaching critical thinking and developing skills in this regard. Realization of critical thinking in a process (Angeli & Valanides, 2008, 3 23; Barry & Rudinow, 2004, 9; Benesch, 1993, 547; Duron, Limbach & Waugh, 2006; Faciona, 1990, 2; Marrapodi, 2003, 7; Mines at al, 1990; Scriven &

Poul, 2012; Semerci, 2003; Stemberg & Williams, 2002; Watson & Glaser, 1994, 9-10) is one of the important reasons why there should be a taxonomy.

When the word taxonomy is used as a simple classification;

Brookfield (1987) made a classification as triggering event or phenomenon, evaluation, discovery, development of alternative perspectives and integration. Ennis (1996) made a classification as focus, reasons, inference, situation, clarity and overview. McMillan (2007) made a classification as revealing the problem, collecting information, making inferences, presenting it at an advanced level, and making a judgment. Facione (2015) made a classification as interpretation, analysis, evaluation, inference, explanation and self-regulation.

When the word taxonomy is used as a gradual classification, the critical thinking taxonomy can be given as follows (Semerci, 2022):

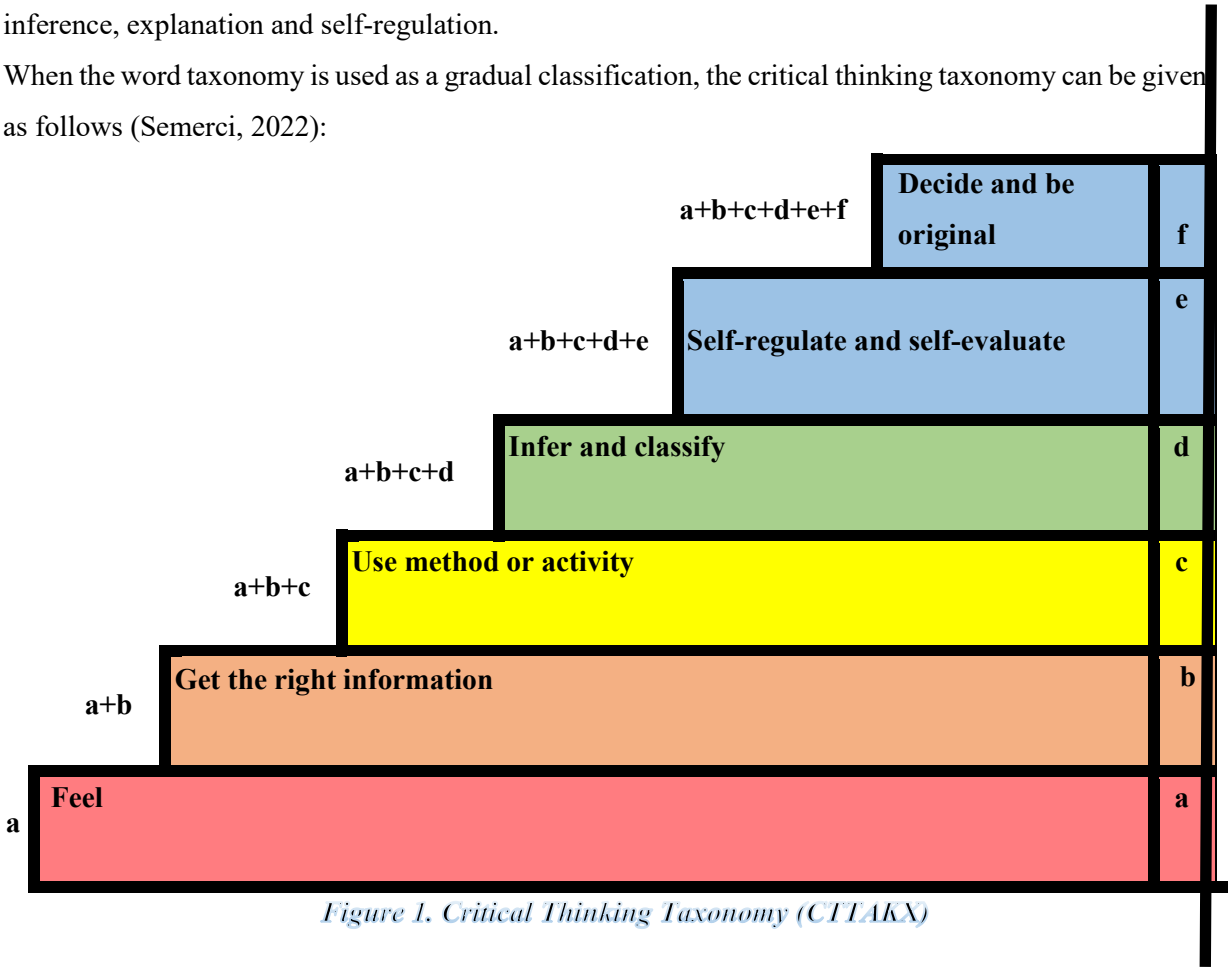



*Figure 1. Critical Thinking Taxonomy (CTTAKX)*

Critical thinking taxonomy is a 6 (six) stage classification:

It is symbolized as a, a+b, a+b+c, a+b+c+d, a+b+c+d+e, a+b+c+d+e+f. As each upper stage is passed, the lower ones are evaluated as a total stage. The stages of taxonomy are explained below.

**a: Feel**

The word feel can be expanded to sense, be affected, realize, self-criticize, define the subject/event and take action. Critical thinking begins with the influence of triggering factors and feeling and related concepts. Accessing correct information and data after feeling is the most crucial

point. If the process works this way, an important step will be taken towards completing the puzzle from feeling to critical thinking.

**a+b: Get the right information**

The word "get accurate information" can be expanded to collect, read and understand information. Information obtained from one person or a single source should be suspicious. Information obtained from multiple sources needs to be read and comprehended. As a result of feeling, the information must be taken correctly from the literature and the accuracy of the information must be confirmed. The accuracy of the information received from the teacher (the teacher should not be seen as the sole authority on information) should also be confirmed. This does not damage the teacher's dignity, but makes him/her more careful. The individual who researches and obtains information must have the qualities of a good researcher.

**a+b+c: Use method or activity**

At this stage, breadth can be provided by using methods or activities, practicing techniques such as brainstorming, question and answer, and passing critical thinking standards. The issue or event should be discussed by the individual himself and/or with relevant stakeholders using at least one method/technique such as brainstorming, 6 hat thinking, question and answer, or at least an activity should be carried out individually or with a group. It is also necessary to pass it through the filter of critical thinking standards. These standards (Nosich, 2001, 137-156) are clarity, accuracy, importance/relevance, adequacy, depth and breadth, and precision.

**a+b+c+d: Infer and classify**

This step can be generalized as making inferences, establishing hypotheses, analyzing and classifying inferences and hypotheses.

**a+b+c+d+e: Self-regulate and self-evaluate**

This step can be generalized as self-regulation and self-evaluation. It is the control of an individual's emotions, thoughts and behaviors. It is an evaluation of the individual's perceptions, thoughts and beliefs in terms of credibility and trustworthiness. It involves questioning and correcting inferences through reasoning.

**a+b+c+d+e+f: Decide and be original**

This step can be generalized as assimilation, internal decision and originality. The individual's judgments about the issue/event are internalized and passed through the decision filter in the internal mechanism.

The critical thinking taxonomy in Figure 1 is given as a gradual classification. While critical thinking helps solve problems, it also provides great benefits in learning information,

researching/questioning information, and making decisions. For these reasons, it is necessary to benefit from taxonomy in teaching and developing critical thinking.

**Developing and Teaching Critical Thinking**

The administrator must support the development of critical thinking, and the teacher must ensure the active participation of the student in the classroom. The following strategies can be used in developing and teaching critical thinking (Berman, 1991: 10):

1. The environment is safe,
2. Utilizing existing and known information,
3. Working with students in the classroom,
4. Learning to ask good and correct questions,
5. Giving individuals a multifaceted perspective,
6. Raising sensitivity,
7. Creating a perspective for the future and developing standards,
8. Transforming thoughts into behavior.

An educator should take the above strategies into consideration when teaching critical thinking. Among these strategies, it is very important that the environment is safe (Semerci, 1999: 54). However, there are cultural and psychological barriers that prevent the implementation of these strategies, especially the safe environment. The educator must also know how to eliminate barriers to critical thinking. Some of these barriers are: A monotonous life, fear of making mistakes, negative situations, not being able to think independently, overconfidence in logic, seeing oneself as sufficient, adopting perfectionism, acting without thinking, overtrusting the teacher, being headstrong and stubborn, exhibiting dogmatic behavior. It is a feeling of extreme insecurity towards oneself and a resistance to thinking (Clark & Starr, 1991: 270; Carin & Sund, 1985: 226; Kökdemir, 1999: 28-30).

On the other hand, there is no consensus among educators in teaching critical thinking skills (Yeşilyurt, 2021: 607). However, McKendree et al. (2002) generally mentions three approaches to teaching critical thinking skills. (1) To put in a subject. (2) to give regardless of the subject and (3) to give in the form of a mixed model.

While McPeck (1981) and Paul (1991) advocate that critical thinking skills should be taught within the course, Beyer (1991), Lipman (1988) and Ennis (1991) emphasize that they should be taught on a skill-based basis in a separate course. In Semerci's (2019a) study, incorporating critical thinking skills into the subject and teaching critical thinking skills through activities came to the fore. In a similar study that is currently ongoing, it is seen that the students to whom we give a critical thinking course also prioritize it being given as a separate course/lesson.

On the other hand, McKendree at al (2002) mentions some paradoxes that may occur in teaching critical thinking. These are (1) The paradox of authority and (2) The paradox of the reality of certain

knowledge, core skills, that are planned to be given to students before they enter the classroom. In the study conducted by Semerci (2019a), (1) Authority paradox, (2) Paradox of precise knowledge before and during the lesson, (3) Paradox of using time, (4) Paradox of critical thinking barriers and (5) Paradox of personal development and focus were found. . Among these paradoxes, the "Paradox of authority and critical thinking barriers " has come to the fore.

Despite all these barriers, an important goal of education is to teach critical thinking (Clark & Starr, 1991; Carin & Sund, 1985; Dewey, 1910). This needs to be done consciously and systematically. Critical thinking is too important to be seen as an ordinary way of thinking or a random way of thinking The benefit of the individual and society should come to the fore. In critical thinking, there must be correct reasoning and objective evaluation.

**Conclusion**

It is seen that there is no complete unity in theoretical knowledge and research in teaching and developing critical thinking skills in the 21st century. Every approach should be used, planned and implemented in a separate course, subject, activities and mixed, starting from the family and pre-school education to develop critical thinking skills at all grade levels. In addition, studies should be carried out to remove critical thinking barriers within the framework of planning and critical thinking taxonomy should be used. Instructors should benefit from critical thinking when introducing the course, explaining the subject, using methods, performing course activities and measuring (exams).

**References**

Akbıyık, C. & Seferoğlu, S. (2006). Eleştirel düşünme eğilimleri ve akademik başarı. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3 (32), 90-99.

Angeli, C. & Valanides, N. (2008). Instructional effects on critical thinking: Performance on ill-defined issues. Learning and Instruction, 19, 322-334.

Barry, V.E. & Rudinow, J.(2004). Invantion to Critical Thinking. Boston: Wadsworth Publishing.

Benesch, S. (1993). Critical thinking: A learning process for democracy. TESOL Quarterly, 27, 545-547.

Bavlı, B. & Semerci, Ç. (2012). Eleştirel düşündürme, Yaşadıkça Eğitim, 13, 2-9.

Berman, S. (1991). Thinking in Context: Teaching for Open-mindedness and Critical Understanding, (In the Developing Minds: A Resource Book For Teaching thinking, Edit. A.L. Costa), Virginia: ASCD.

Beyer, B. (1991). Teaching Thinking Skills: A Handbook for Elementary School Teachers, Boston, USA, Allyn and Bacon.

Brookfield, S.D. (1987). Developing critical thinking, California: Jossey-Bass Publishers,Inc.

Carin, A.A. & Sund, R.B. (1985). Teaching modern science, Forth edition, Columbus, Ohio: Charless E. Merrill Publishing.

Clark, L.H. & Starr (1991). Secondary and middle school teaching methods. NewYork: Macmillan Publishing Company.

Cooper, P. & Mcintyre, D. (1994). Patterns of Interaction Between Teachers' and Students' Classroom Thinking and Their Implications For the Provision of Learning Opportunities, Teaching and Teacher Education, 10(16): 633-644.

Dewey, J. (1910). How we think. Boston, New York and Chicago: D.C. Heath & Co., Publishers.

Duron, R., Limbach, B., & Waugh, W. (2006). Critical thinking framework for any discipline. International Journal of Teaching and Learning in Higher Education, 17(2), 160-166.

Elaldı, Ş. & Semerci, Ç. (2014). Eleştirel düşünme becerilerinin gelişiminde üstbilişsel inançların rolü. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3(2), 317-333.

Ennis, R.H. (1996). Critical thinking, New Jersey: Prentice –Hall, Inc.

Ennis, R. H. (1991). Goals for a critical thinking curriculum. In (Ed.) A. L. Costa Developing minds, a resource book for teaching thinking (pp. 68-71). Alexandria, Virginia: ASCD.

Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction: Executive Summary: The Delphi Report. Millbrae, CA: The California Academic Press. ERIC Doc. No. ED 315 423.

Facione, P. A. (2015). Critical thinking: What it is and why it counts. Milbrae, Ca: Measured Reasons and The California Academic Press. https://www.researchgate.net/publication/251303244 web adresinden 11.03.2022 tarihinde indirildi.

Halpern, D. F. (2003). Thought and knowledge: An introduction to critical thinking, 4th Edition. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Hastaoğlu, F. , Mollaoğlu, M. , Mollaoğlu, S. & Başer, E. (2018). Üniversite öğrencilerinde eleştirel düşünme ve akademik başarı arasındaki ilişki. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD) , 3 (2) , 769-777 . DOI: 10.21733/ibad.461291

Ip, W., Lee, D., Lee, I., Chau, J., Wootton, Y. & Chang, A. (2000). Dispositions toward critical thinking: A study of Chinese undergraduate nursing students. Journal of Advanced Nursing, 32, 84-90.

Kaya, H.(2010). Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış. İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 18(1), 121 47-51.

Kylonen, P. C. (2012). Measurement of 21st century skills within the common core state standards. Paper presented at the Invitational Research Symposium on Technology Enhanced Assessments, May 7-8.

Kökdemir, D. (1999). Psikolojiye Giriş ve Genel Psikoloji Derslerinin İçeriğinin Değiştirilmesi Hakkında Eleştirel Bir Yaklaşım. Türk Psikoloji Bülteni. 5(13):28-30. AvaliableOnline: http://www.psikolog.org.tr/bulten/13/13_elestirel.htm (November 4, 2001).

Lipman, M. (1988). Philosophy Goes to School. Philadelhia: Temple Universty Press.

Marrapodi, J. (2003). Critical thinking and creativity: An overview and comparison of the Theories. ED7590 Critical Thinking and Adult Education, 1-25.

McCarthy, P., McDougal, D. & Schuster, P. (1999). Evalation of critical thinking in a baccalureate nursing program. Journal of Nursing Education .38(3), 142-144.

McKendree, J. ; Small, C.; Stenning, K. & Conlon, T. (2002). The role of representation in teaching and learning critical thinking. Educational Review, 54(1), 57-67.

McMillan, J.H. (2007). Classroom assesment: Principles and practice for effective standarts-based instruction. Boston: Pearson Education, Inc

McPeck, J. (1981) Critical Thinking and Education, New York: St. Martin's Press.

Meral, E. & Semerci, Ç. (2009). Yeni ilköğretim ingilizce programını uygulayan öğretmenlerin eleştirel ve yansıtıcı düşünmeleri. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi, 8(1), 50-54.

Mines, R.A.; King, P.M.; Hood, A.B. & Woud, P.K. (1990). Stages of Intellectual development and associated critical thinking skills in college student, Journal of College Student development, 31(6), 638-547.

Moore, E. W., McCan, H. & McCan, J. (1985). Creative and critical thinking. Boston: Houghton Mifflin Company.

Nastasi, B. K. & Clements, D. H. (1992). Social-cognitive behaviors and higher-order thinking in educational computer environments. Learning and Instruction, 2, 215-238.

Nosich, G.M. (2001). Learning to think things through: A guide to critical thinking across the curriculum, ( Çev. B. Ayberk, Eleştirel Düşünme Rehberi, 2012), Ankara: Anı Yayıncılık.

Özkaya, Ö. M. & Semerci, N. (2022). The effects of learning activities on eliminating learners' in-class barriers to critical thinking. Bartın University Journal of Faculty of Education, 11(3), 737-757. https://doi.org/10.14686/buefad.1120124

Paul, R.W. (1991). "Staff development for critical thinking: lesson plan remodelling as the strategy", A.L. Costa (Ed.). Developing Minds (A Reseource Book For Teaching Thinking). Revised Education, Volume1, Alexandria, Virginia: ASCD.

Partnership for 21st Century Learning (P21). (2007). Framework for 21st century learning. http://www.p21.org/our-work/p21-framework, Erdişim tarihi 03/08/2023.

Schlichter, C, Hobbs, D. & Crump, D. (1988). Extending talents unlimited to secondary schools. Educational Leadership, 7, 36-40.

Scriven, M. & Paul, R. (2012). Defining Critical Thinking.

http://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/410 adresinden 19 Şubat 2022 tarihinde edinilmiştir.

Semerci, Ç. (2002). Reading speed critical thinking and academic achievement. First International Education Conference, Changing Times, Changing Needs. May 8-10, 2002. Faculty of Education, Eastern Mediterranean University. Famagusta, North Cyprus, 2002. (Tam Metin Bildiri).

Semerci, Ç. (2003). Eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi. Eğitim ve Bilim, 28(127), 64- 70.

Semerci, Ç. (2005). The ınfluence of the critical thinking skills on the students achievement. Pakistan Journal of Social Sciences, 3(4), 598-602.

Semerci, Ç. (2019a). Eleştirel düşünmenin öğretim yolları ve paradoksları: öğretmenlik uygulaması deneyimleri, The 7th International Congress on Curriculum and Instruction (ICCI –EPOK 2019, 9-12 Ekim), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi ve Eğitim Programları ve Öğretim Derneği (EPÖDER) işbirliği ile, Ankara.

Semerci, Ç. (2019b). Eleştirel düşünmenin taksonomisi: Nitel yöntemle taslak bir çalışma, The 7th International Congress on Curriculum and Instruction (ICCI –EPOK 2019, 9-12 Ekim), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi ve Eğitim Programları ve Öğretim Derneği (EPÖDER) işbirliği ile, Ankara.

Semerci, N. (1999). Kritik Düşünmenin Mikro Öğretim Dersinde Eleştiri Becerisini Geliştirmeye Etkisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

Semerci, N. & Semerci, Ç. (2017). Yanal düşünmenin eleştirel düşünme eğilimleriyle yordanması, (11-14 Mayıs 2017), Pamukkale Üniversitesi, Denizli. IV International Eurasian Educational Research Congress (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).

Semerci, N., Semerci, Ç., Ünal, F., Yılmaz, E., & Yılmaz, Ö. (2019). "Eleştirel düşünme engelleri (ELDEN) ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışmaları [Critical thinking barriers scale: Validity and reliability studies]." Cumhuriyet International Journal of Education, 8(1), 281-299. Spelic, S. Parsons, M. , Hercinger , M., Andrews A. at all. (2001). Evaluation of critical thinking outcomes of a BSN program. Holistic Nursing Practice, 15(3), s.27-34.

Semerci, Ç. (2022). Eleştirel düşünmenin taksonomisi (Taxonomy of Critical Thinking), Edit. E. Yeşilyurt, Eğitim Taksonomileri, ss.225-246, Ankara: VİZETEK.

Sternberg, R. J. & Williams, W. M. (2002). Educational Psychology. Boston, MA: Allyn & Bacon.

Trilling, B. & Fadel, C. (2009). 21st century skills: Learning for life in our times. Francisco: Jossey-Bass.

Wade, R. C. (1994). Teacher Education Students' Views Class Discussion: Implications for Fostering Critical Reflection, Teaching and Teacher Education, 10(12): 231-243

Watson, G.F & Glaser, E.M. (1994). Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal Form-S. San Antonio. TX: Psychological Corporation

Yalçın, S. (2018). 21. Yüzyıl Becerileri ve Bu Becerilerin Ölçülmesinde Kullanılan Araçlar ve Yaklaşımlar . Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi (JFES) , 51(1), 183-201 . DOI: 10.30964/auebfd.405860

Yeşilyurt, E. (2021). Eğitimde program geliştirmeyi etkileyen güncel yönelimler: Üstbiliş ve düşünme becerileri (Edt. E. Yeşilyurt, Eğitimde Program Geliştirme ve Değerlendirme, ss. 579-632). Ankara: Vizetek Yayınevi.

# ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ – ИЗМЕРЕНИЯ НА НЕОБХОДИМАТА ВЗАИМОСВЪРЗАНОСТ

**проф. дпн Сийка Чавдарова - Костова**

РЕЗЮМЕ

Дигитализацията днес е иманентна част от процесите, протичащи в рамките на образователните структури (в предучилищното, училищното, висшето образование) - най-вече на ниво обучение и управление. Ползите от дигитализацията са несъмнени, особено по отношение на улесняването на процеса на учене на децата/възрастните и повишаването на интереса към овладяване на знания под една или друга форма. Все повече дигитализиращия се свят отправя своите непрекъснати предизвикателства към образователните структури, които би трябвало да следват бързо различни технически нововъведения, за да подготвят адекватно обучаващите се за успешна адаптация към динамично изменящата се реалност навън от стените на образователната институция. Тук естествено възникват въпроси, свързани със скоростта на реакция на образователната структура към въвеждането на такива нововъведения, степента на подготвеност на училищния персонал за използването им, нагласите на обучаемите към изискванията, свързани с развитие и прилагане на дигитални умения и т.н. На тези и други въпроси образованието е нужно да отговаря своевременно, за да гарантира успешност на процеса на своето дигитализиране.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: дигитализация, образование, тенденции, перспективи

Дигитализацията днес е иманентна част от процесите, протичащи в рамките на образователните структури (в предучилищното, училищното, висшето образование) - най-вече на ниво обучение и управление. Все повече дигитализиращия се свят отправя своите непрекъснати предизвикателства към образователните структури, които би трябвало да следват бързо различни технически нововъведения, за да подготвят адекватно обучаващите се за успешна адаптация към динамично изменящата се реалност навън от стените на образователната институция. Тук естествено възникват въпроси, свързани със скоростта на реакция на образователната структура към въвеждането на такива нововъведения, степента на подготвеност на училищния персонал за използването им, нагласите на обучаемите към изискванията, свързани с развитие и прилагане на дигитални умения и т.н. На тези и други въпроси образованието е нужно да отговаря своевременно, за да гарантира успешност на процеса на своето дигитализиране.

Дигитализирането в образованието е един сложен процес, който има както своите положителни страни, така и ограничения пред неговото прилагане. От диалектическа гледна точка акцентирането само върху ползите би заблудило образователните системи и основните им субекти, които биха разчитали изцяло единствено и само на положителни ефекти от масовото реализиране на този процес. Реалната ефективност би трябвало да отчита нееднозначността на масовото дигитализиране в разнообразните му компоненти – като технологични средства, софтуеър, дигитални ресурси. Ако дадена образователна структура – било то детска градина, училище или университет, разполага с богатство от технологична обезпеченост и ресурси, но не е подготвила учителите и преподавателите да ги използват, то тогава за каква ефективност на дигитализирането ще става дума? От друга страна, пресищането с дигитализиране няма ли да се отрази на комуникативните способности в реално общуване лице – в – лице не само на децата, учениците, студентите, но и на преподавателите? Прекомерното използване на презентации и други видове дигитални ресурси от страна на учителите и преподавателите не оказва ли ограничаващо влияние върху техните професионално-педагогически компетентности, особено върху способността да въздействат основно чрез речта си, жестове, мимика, движение в пространството, т.е. средствата на класическата реторика?

Разбира се, ползите от дигитализацията са несъмнени, особено по отношение на улесняването на процеса на учене на децата/възрастните и повишаването на интереса към овладяване на знания под една или друга форма. През последните години всъщност основният акцент се поставя именно върху позитивите на дигитализирането на образованието. Направи се много както по отношение на технологичното обезпечаване на образователните пространства, така и за увеличаване на разнообразието от ресурси, които учителите и преподавателите могат да използват в обучението на децата, учениците и студентите. Достатъчно е да се споменат изключителните възможности на инициативата Дигитална раница на Министерството на образованието и науката, която не просто съдейства за улесняване на процеса на обучението на учителите, но и съдържа богатство от възможности за използване от родители и ученици /Дигитална раница, МОН/. И тъй като това е доста разработвана и коментирана тема, няма да се спирам подробно на нея. По-скоро бих искала да представя някои от основните коментари във връзка с технологизирането на образованието в последния мониторингов доклад на ЮНЕСКО от 2023 година. Тези коментари са на базата на факти от цял свят и дават основание са сериозни разсъждения както по отношение на ефективността на дигитализирането на образователните процеси – като обучение и управление, така и по отношение на планирането и реализирането на образователни политики в тази насока.

Преди обаче да премина към тяхното представяне, ще се спра на една новина, която съвсем наскоро излезе в онлайн пространството чрез БТА: „Швеция връща печатните книги и

писането на ръка в училищата с високо ниво на дигитализация“. Според текста, базиран на информация от Асошиейтед прес, в началото на тази учебна година в Швеция „много от учителите поставиха нов акцент върху печатните книги, четенето в тишина и упражненията за писане на ръкописни букви“, като „отделят по-малко време за таблетите, самостоятелните онлайн проучвания и уменията на подрастващите за работа с клавиатура“. И още: „Връщането към по-традиционните начини на обучение е в отговор на въпроси на политици и експерти дали свръхдигитализираният подход към образованието в Швеция, включително въвеждането на таблети в предучилищната подготовка, е довел до намаляване на основните умения.“

През м.март, 2023 г. шведският министър на образованието казва, че „Учениците в Швеция се нуждаят от повече учебници“ и „Печатните книги са важни за обучението.“ Няколко месеца по-късно, през м.юли, тя съобщава, че „правителството иска да отмени решението на Националната образователна агенция да направи цифровите устройства задължителни в предучилищните групи“, както и „напълно да прекрати дигиталното обучение за деца под 6-годишна възраст“ /по информация от Асошиейтед прес/. Като причина за такъв тип политика се посочва фактът, че при децата от четвърти клас в Швеция според международни оценки за периода 2016-2021 г. има спад на средните точки, отразяващи уменията за четене. Детерминанти за това могат да бъдат: обучението в пандемични условия, увеличаващия се брой на учениците от мигрантски произход, за които шведският не е майчин език, както и „прекаленото използване на таблети по време на учебните занятия“, което според някои експерти в образованието „може да доведе до изоставане на младежите по основните предмети“. Цитират се учени от престижния шведски институт „Каролинска“, които през м. юли, 2023 г. по повод „националната стратегия за цифровизация на образованието“ в Швеция казват, че „има ясни научни доказателства, че цифровите инструменти по-скоро влошават, отколкото подобряват обучението на учениците". И още: „Смятаме, че фокусът трябва да се върне върху придобиването на знания с печатни учебници и опита на учителите, а не върху придобиването на знания предимно от свободно достъпни цифрови източници, които не са били проверени за точност".

В резултат от тези призиви, като мярка за преодоляване на намаляването на резултатите по четене, през 2023 г. шведското правителство „ще инвестира 685 милиона крони (60 милиона евро) в закупуването на книги за училищата в страната“, а през следващите две години „ще бъдат изразходвани още 500 млн. крони годишно, за да се ускори връщането на учебниците в училищата“.

Интерес представляват интерпретации на такъв тип политически решения, свързани с „критики на технологиите“. Цитира се Нийл Селуин, австралийски професор в областта на образованието, който ги разглежда като „популярен ход за консервативните политици“ и „ясен начин да се каже или да се сигнализира за ангажираност към традиционните ценности"

(Славянова, 2023). Такъв тип коментари насочват вниманието към ценностния аспект на дигиталното технологизиране не само в контекста на образованието, но и на разнообразието от аспекти на социалния живот, в т.ч. политически. Ще бъде интересно да се види в близкото бъдеще как би се развила концепция в посочения контекст – като противопоставяне или търсене на съгласуване и търпимост между традиционни и нетрадиционни ценности в резултат от развитието на технологичния прогрес и отражението му в ежедневното функциониране на битието на хората.

Сериозни размисли предизвикват и редица констатации, направени в последния мониторингов доклад на ЮНЕСКО за образованието (2023 г.), които са достатъчно провокативни и от гледна точка на очертаване на тенденции в областта на дигитализирането на обучението и образователните системи като цяло.

Въпреки големите надежди, отправяни към дигитализирането на образованието, се посочва, че все още „има малко солидни доказателства за добавената стойност на цифровите технологии в образованието“. Развитието на технологиите е много по-бързо от възможността за оценка на тяхната реална ефективност спрямо потребяващите ги. Посочва се, че ако има данни, те по-скоро са от „тези, които се опитват да ги продадат“. Затова се прави извода, че „има недостатъчност на добри, безпристрастни свидетелства за въздействието на образователните технологии“.

Специално се коментират социалните ефекти на технологиите, които „предлагат спасителен пояс за милиони, но изключват много повече“. От една страна, технологиите дават повече възможности за подпомагане на ученето на децата и възрастните с увреждания. Резултати от допитване до възрастни хора със зрителни увреждания показват, че за 87% от тях „достъпните технологични устройства са заместили традиционните помощни средства“. „Радиото, телевизията и мобилните телефони“ са разглеждани като подпомагащи „традиционното образование за групи, до които трудно може да се достигне“. И днес около 40 страни в света използват радиото с обучителни цели. Пандемичната ситуация провокира търсенето на разнообразие от възможности за използване на дигитални устройства и ресурси с компенсаторни функции по отношение на обучението. Отбелязва се, че обучението по този начин е обхванало около 1 милиард ученици, „но също така не е успяло да достигне поне половин милиард, или 31% от учениците в световен мащаб и 72% от най-бедните“. Тези факти са илюстрация за все още съществуващия проблем с равния достъп до ресурсно обезпечаване с образователни цели. Като цяло, в световен план, „само 40% от началните, 50% от прогимназиалните и 65% от гимназиалните училища са свързани с интернет“.

В литературата внимателно се коментира доколко може да се говори за реална повсеместност на дигиталността в образованието: „някои образователни технологии могат да

подобрят някои видове учене в някои контексти“. От една страна, „дигиталните технологии увеличават изключително достъпа до ресурси за преподаване и учене“. От друга страна се посочва, че има „малки до средни положителни ефекти върху някои видове учене“. Направен „преглед върху 23 математически приложения, използвани в началното ниво, показват, че те са фокусирани по-скоро върху упражняване и практика, отколкото върху напреднали умения“. Специално се отбелязва необходимостта от фокусиране върху учебните резултати, а не върху дигиталните приноси“. Като пример се посочва Перу, където „са били раздадени над 1 милион лаптопи, без това да бъде педагогически съгласувано и ученето не се е подобрило“. В САЩ изследване с 2 милиона ученици показва, че „пропуските в ученето се увеличават, когато обучението е преимуществено от разстояние“. И още: такъв тип дигитализиране „може да има вредно въздействие, ако е неподходящо или прекомерно“. Като илюстрация се посочват данни от международното оценяване PISA, които показват негативна връзка между прекомерно използване на ИКТ и представянето на учениците“. Изследване в 14 държави е установило, че „близост до мобилно устройство разсейва учениците и има отрицателно въздействие върху ученето“, но само „в по-малко от една четвърт от тях са забранили използването на смартфони в училищата“ (UNESCO, 2023, стр.9).

Всичко, посочено дотук, илюстрира колко сложна всъщност е темата за дигитализацията в образованието. Тя не може да бъде едностранчиво интерпретирана. Нужно е да се подчертават както приносите ѝ за индивидуалното и общественото развитие, така и някои ограничения при нейното прилагане. Само тогава би могла да бъде постигната оптимална педагогическа ефективност.

***Използвана литература:***

Дигитална раница. МОН. - https://edu.mon.bg/, 24.09.2023 г.

Славянова, Т. 11.09.2023. Швеция връща печатните книги и писането на ръка в училищата с високо ниво на дигитализация. БТА - https://www.bta.bg/bg/news/lik/520374-shvetsiya-vrashta-pechatnite-knigi-i-pisaneto-na-raka-v-uchilishtata-s-visoko-ni?fbclid=IwAR3Mig3vah5Ihr-mLfCam1Yil88MxPtuT820tTowYPfTz4GwSbhvaB0yA14, 24.09.2023 г.

UNESCO. 2023. Global Education Monitoring Report Summary 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris, UNESCO.- https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386147, 24.09.2023 г.

# ОБРАЗОВАНИЕ ЗА РОДОВО-ЛИЧНОСТНА ИДЕНТИЧНОСТ - КАТО АВТЕНТИЧЕН КУЛТУРЕН МОДЕЛ

**Яна Рашева-Мерджанова**

РЕЗЮМЕ

Текстът представя личен опит. Докладът се фокусира върху проекциите на синергетическата училищна педагогика в социо-културна и интегрирана методическа перспектива. Предлагат се принципите и технологията на методическа обработка на национално и регионално детерминирани културни модели с техните възможности за развитие на родово-личностна идентичност и социални компетентности на младите хора. Представя се и апробиран в образователната практика личен опит - Тематичен Коледен Късметен Календар.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: синергетическа педагогика - метаметодика на обучение - автентични културни модели - ценностна духовна трансформация - родово-личностна идентичност/компетентност

# EDUCATION FOR SOUSHE-PERSONAL IDENTITY – AS A AUTHENTIC CULTURAL MODEL

**Yana Rasheva-Merdjanova**

ABSTRACT

The text presente a personal experience. This paper focuses on the projections of synergetic school pedagogy on a socio-cultural and integral methodogical perspective. The principles of methodological transformation of authentic cultural models, which are nationally and regionally defined, are proposed, but with the possibilities for youngsters to integrate their cultural understanding and diversity, and, together with that, to develop social competence. A personal experience in the educational reality, is presented - Christmas Luck Ancestral Calendar.

KEYWORDS synergetic pedagogy – meta-methodology of education – authentic cultural models – spiritual value transformation – soushe-personal identity/competency

## Първа част

### Глобалното общество и мултикултурната /родова/ идентичност на неговите деца

**Личностната идентичност е сложен феномен –** самоосъзнаването на човек като принадлежност към определена социална група, към определена културна среда, към определена националност, към определена професионална група, към определен тип светоусещане, към определена религия, към определена цивилизация – всичко това го прави самоопределен и идентичен на себе си. **Но с прехода от Цивилизации към Цивилизция и с отварянето на географските граници, се размиват и социално-психологическите такива. Навлизаме в ера, когато човек все повече ще се самоопределя и идентифицира, по неизбежност, като глобален човек – принадлежащ на рода като цяло и наследник на много повече от един тип култура, като родов човек.** Статистиката отчита как бързо нараства броят на децата, които директно са свързани по семейна линия с повече от две и три култури, респективно цивилизации. Те нито могат, нито ще искат да се самоопределят като моноетнически. Педагогическата теория по необходимост ще трябва да изостави етнически диференцираните подходи, моноетническото интегриране. Трябва да се осъзнае колко бързо **глобалната среда променя и синергетизира различните битиета на хората и тенденциите в статистическите данни следва да се тълкуват и разбират адекватно като признаци на бъдещето, а не като факти от миналото** – отказът на хората да се определят етнически не указва непременно липса на самосъзнание или скриването му, а напротив – надживяване на моноетноса, мононационалността, надживяването на „едноизмерния човек“ на Маркузе. Хората мислят за себе си все повече в по-широки хоризонти. Предизвикателство пред дейците в образованието е да позволят на подрастващите да се самоопределят в глобален контекст, на базата на действителното разбиране на дълбинната му същност и функционални психологически последици.

Възпитанието и формирането на **културна и цивилизационна ценностна идентичност се оказва първа и основна задача** на съвременното образование. За изграждане на такава родово-персонална идентичност следва да съдействат всички параметри и всички компоненти на съвременните образователни системи: организацията на класно-урочната система на обучение; училищните учебници с включване на методическо равнище на изборността, на вариативността и себеоценката, които са предусловията на всяко оценностяване и осмисляне; подготовката на учители и специалисти през призмата на компетентности за постигане на ценностни смислови ефекти и резултати в обучението /личен избор, но съгласуван с другите; интегрирано професионално и социално ориентиране; граждански позиции, но в местен конкретен контекст и активности; прагматични ползи, но претеглени и преценявани с оглед на последиците за всички в бъдеща перспектива/.

Младите хора вече са носители на интеркултурни модели, имайки поликултурен произход. За да постигнат идентичност и цялостност са нужни не просто толерантност и приемане на другата култура, а синергетизиране, обединяване, добруване. „Другото“ вече не е противоположен полюс, то става „мое“. Текат активни процеси на синергетизация на „Аз“ и „Другото“. За да стимулират тези процеси, образованието и обучението се ориентират към създаване на ситуации не на пасивно разбиране и приемане, а участие в създаването на другото, в приобщаването му в МЕНЕ, авторство в създаването на нови уникални културни модели – като създаването и откриването на нови цветове, в експериментирането. За да се формира не просто национална или континентална, или мултикултурна, а **Родово-личностна идентичност. Оттам – родово-личностна компетентност.**

## Втора част

## Автентичните културни модели като образователен ресурс за подкрепа на родово-личностна идентичност и компетентност

Настоящият опит ползва автентични културни модели като образователен ресурс за разработване на инструменти, които да въплъщават и стимулират мултикултурен личностен и групов синтез, нещо повече – да стимулират опитването в реални отношения на общуване този синтез. Опитът предлага принципи на такава методическа обработка, на базата на дългогодишен опит и експериментиране.

### Метод на културната родова генеалогия чрез един календар

*Предлаганият метаметодически /или общометодически в технологично отношение/ и мултикултурен /или междупредметен и интердисциплинен в съдържателно отношение/ интрумент* е опит за организиране на транскултурно учебно съдържание около и според универсалните човешки ценности, опит за методическо закодиране на вътрешните мета-когнитивни и творческо-продуктивни активности, опит за осигуряване на отворена учебна среда с гъвкаво и партниращо участие на всички познаващи и развиващи се малки и големи, с незаменимите им роли в обръщението и съ-общаването на културата. Инструментът е предназначен за **курсове и участници с изявени културни интереси в училищна и извънучилищна среда,** но може успешно да се интегрира и в „редовните“ учебни занятия по обществени и хуманитарни дисциплини, както и да се адаптира за различни възрасти и към различното време на курсовете. **Родовият календар, с педагогическо въображение и в методически вариации и адаптации,** се оказва инструмент, закодиращ ядрото на синергетичната цивилизационна човешка култура за превръщане на Космоса в богати и взаимосвързани Микрокосмоси.

**Инструментът е Родов Календар – Цикличен, Късметен, Тематичен, Ритуален:**

**Първо,** защо **„родов календар“? – времеви ценностен аспект** на модела – всяка генеалогична перспектива търси *пространствено* обхващане на ключови взаимозависимости с насоченост и организираност *във времето*. А човешките календари са изначалният, постоянен, макар и различен в разлчните култури, механизъм за с-родяване на общността и организирането й във времето. Механизъм и инструмент, чрез който се създават на принципа на повторението традиции, сюблимират се ценности, ритуализират се за полагане в културната и цивилизационна перспектива.

**Второ,** защо **„цикличен“ –** темите, въплътените ценности, ритъмът на календара се синхронизират в и чрез естествените времеви периоди – сезонни, годишни, многогодишни цикли, синхронизирани между българската и другите културни традиции.

**Трето,** защо **„късметен“**? – **пространствен аспект на модела –** защото в „късмета“ Календарът оформя и завещава в конкретен есенциален продукт океана от човешки типови култури. *Човешкото културно пространство-космос* се оразмерява, подрежда и само затова – и побира в коледния късметен календар. Канализираме го да тече „ред по ред“, година след година, цикъл след цикъл. „Късметът“ има и друга **персонална функция** – да провокира трудния разговор на всеки с неговата съдба. Можем ли да „преговаряме“ с Късмета си? Само за нас ли да го пазим, или ще го умножим, ако го разделим – както парчетата от баницата? Вероятно сред близките, в доверителна среда, ще бъде по-лесно да се от-говаря, защото човек може да се почувства като представител на всички с подобен късмет и да се синергетизира с тях. В условията на съвременното образование и на съвремнната семейна среда това е много важно.

**Четвърто,** календарът е **тематичен**, но започваме с **Коледа** заради **ценностния и народностния фолклорен аспект на идеята – едновременни приемственост и обогатяване на общностната култура чрез пълноценен междукултурен диалог и опознаване**. Без приемствеността и предаването на културата между поколенията, човешкото пространство-време не би могло да трае, т.е. не бихме могли да бъдем като вид. Искреното осъзнаване на тази жизнена първична необходимост на човек от човека, на поколение от поколение, на живи от мъртви, на различните култури една от друга – **това простичко осъзнаване би ни помогнало много.** По принцип Образованието се е нагърбило със сизифовския абсурден труд да ни вменява това ценностно съзнание, което иначе сме обявили като присъщо изначално на човека като разумно и духовно същество. **Коледният тематичен късметен календар (КТКК) е изобретен и изживян като възможен инструмент на културна приемственост – семейна, фамилна, общностна, родова.** Предлаганият вариант е **мислен, списван, обичан и вдъхновен от родната българска културна традиция – коледната/новогодишната/ питка с рождествени късмети – и вложена от автора в семейната културна генеалогия.**

**Но освен на Коледа, той може да се използва в различни ситуации и по различни поводи, които тематично съответстват определената година –** например Великден може да се отбележи с късметена питка „Скрижали, Златни правила, Аркани“; Пролетта да се отбележи с „Природна градина“; празник на изкуствата с „Танци“ или денят на културата с „Басни и приказки“ и т.н.

**Пето,** защо **„ритуален“? –** технологичен материализиращ аспект на календара. Ценностите се обозначават като наше специално съхраняващо, уважително отношение към тях чрез определени церемонии. По този начин културната и цивилизационна традиция е намерила универсален за всички култури и общества механизъм: чрез символите, ритуалите и церемониите ценностите, като нещо енигматично и вътрешно, необяснимо и „мета“, да бъдат уловени, изявени, материализирани и предадени на следващите поколения. Разнообразието е огромно, но принципът е единосъщностен.

**Шесто,** защо **„метакултурно формиращо пособие“? – практически приложен аспект** – заради (не)тайното желание на автора моделът на Тематичния Родов Календар да бъде приет и вариативно използван в разнообразната образователна среда. Бидейки неориентиран към нито един конкретен учебен предмет, той е *едновременно интра-, интер-, крос- и транс-дисциплинен и може да бъде интегриран във всяко едно културно съдържание и във всички формални или спонтанни окултуряващи жизнени ситуации, защото има метаценностно преносимо съдържание и отворени възможности за информационно и дейностно реализиране-ритуализиране.*

**Дълбоките научни основания,** концепцията и възможната реализация на една синергетическа естествена педагогика са представени в „Синергетическа философия на образованието“ от 2017 г. (Рашева-Мерджанова, Я., 2017: 56). Но тук ще приведа и откъс от пространното изследване на Фелипе Арместо, свидетелстващо за културния и научнопознавателен мост между Изтока и Запада, „построен“ по завоевателните трасета на Монголската Империя на Чингис хан през XII-XIII-ти век и подготвил Великия Европейски Ренесанс. Откъс, който спокойно мога да пред- и из-оставя без допълнителни аргументи на читателя: „Ето как път, проправен от монголите, който пресича степта и я заобикаля, дава възможност за обмен на влияния и в двете посоки... а монголите се превръщат в негова охранителна полиция. Западната наука започва все повече да прилича на традиционната китайска наука *као-чен:* тя става по-емпирична, започва да се доверява на сетивността при възприемането на реалността, все повече се отдава на наблюдението на природата, което се превръща в прелюдия към овладяване на нейните сили.“ (Арместо, Ф., 2004: 89). По-нататък авторът подчертава взаимовръзката между усилените занимания на Тома Аквински върху структурата и организацията на Космоса, почерка на уникалния европейски император-соколар

Фридрих II, заниманията на пионера сенсуалист и емпирист на Ренесанса (Роджър Бейкън) с езически и мюсюлмански книги. Избухва Ренесансовото изкуство, компенсиращо дефицита на сетивност, натрупан като европейски културен комплекс през вековете на Средновековието. **В обобщение на културния мост като обща културна родова генеалогична мрежа Арместо пише:** „Откритията, които западният свят възприема като новости, се оказват познати на китайците от древни времена – хартията, барутът, компасът. По отношение на повечето важни открития, оформили облика на света, източният свят изпреварва запада с един до тринайсет века. XIII-ти век е важен период за осъществяването на контакти“ (Арместо, Ф., 2004: 134). И Монголският империализъм и „варварщина“ го отключват. Ето защо, в културната генеалогия на Родовото развитие всяко явление е незаменимо многофункционално съ-битие, което по невероятни и разнообразни начини катализира родовата ни еволюция.

**Прототипът на Инструмента – Коледният късметен календар**, се „роди“ постепенно и при продължителна „бременност“ (много повече от 9 месеца) в двудесетилетната история на лични отношения с децата ми и тяхната приятелска общност в търсене на интегриран, лесен, достъпен, но богат и ефективен начин да си говорим, да споделяме, да живеем заедно живота (си) в разнообразието и богатството му. Така след дълги години спазването на Календара се превърна в разширяваща се **традиция**, моментът на теглене на коледните културни късмети се превърна в **ритуал,** а родовата културна принадлежност и доверителната лична връзка – в **ценност.** Споделям го с всички вече като **оценностен (вътрешен аспект) и ритуализиран (реализационен аспект) опит. Безспорната окултуряваща оценностяваща мощ на** ритуалите идва от:

- дълголетието им, защото са съхранявани и предавани през всички отделни животи и през поколенията;
- авторитета на архетипажите и артефактите, които ги населяват;
- представителния разпознаваем стил на реализация;
- креацията и импровизацията, които позволяват.

Но тези характеристики изискват обществени и личностни качества, които превръщат ритуализирането за оценностяване в трудно ниво на съвременното обучение/живот: постоянство, приемственост, преданост, оригиналност, автентичност.

**Коледният (тематичният) късметен календар – един оценностен ритуал,** предлага формиращия си потенциал на образователната, семейната и по-широка културна и цивилизационна среда за провокиране на вътрешните сили, автентичното общуване и ценностното самоопределяне на човека. Той е инструмент на кръговото обезпечаване на:

- ценностно отношение (в съдържанието и посланието на късметите),
- въплътено в ритуализирана дейност (коледната питка, размяната и дискусиите),

- привеждаща в обръщение конкретни продукти (късмети).

В обобщение, времево и пространствено конкретният Коледен късметен календар се разкрива като интердисциплинен метамеханизъм за реализиране на универсалната, според автора, културно-образователна концепция: образованието има възможност да функционира като действителен оценностяващ механизъм за цивилизационно/културно развитие“ на равнището на ритуализиране на дейности и на символизиране на техните продукти, защото така им се придава значим смисъл, който учещите си могат да транслират в живота – и личен, и на обществото.

**Трета част**

**Методическа обработка**

*Философска основа* на предлагания опит е синергетическата фиософскообразователна парадигма, която включва всички участници в процеса на обучение като равноценностни автономни и взаимнаследящи се системи, взаимно и само-регулиращи се чрез отвореност, непрекъснат обмен на информация и дисипативни естествени (спонтанни и рефлексивни) процеси на синхронизация – синергетизация (Рашева-Мерджанова, Я., 2017: 41–60).

*Принципи на методическа обработка*: синергетичност–съответност; аксиологичност–ценностност; продуктивност в два аспекта: дейностен–ритуализиране и резултативен – като артефакти, създадени от самите млади хора.

**Методически указания за употреба и усъвършенстване на календара**

**Съдържателни**

КТКК (коледният тематичен късметен календар) може да се използва **широко** – по всички учебни предмети във всички степени на формалното образование и във всички форми на образованието, включително и за самообразование, включително и в семейна неформална среда – там, където решаваме да създваме и да предаваме култура в широк и в тесен смисъл.

Предложеният вариант е предпочел **проблематика,** свързана с естетически, философски, религиозни, екзистенциални, познавателни феномени, които по традиция не са в „канона“ на учебното съдържание. Смятам, че ККК снижава тяхната рисковост в културното изграждане на растящия и търсещия човек и ги превръща в градивна, критично и **личностно „претеглена“ част от неговия опит.** Тематичните години имат отношение както към природните, така и към хуманитарните, и към техническите, и към социалните сфери на познанието, и към изкуството, и към религията – това негово съдържание го прави **работещ в интердисциплинна среда.**

**Вариации:** каквито и съдържателни вариации да направите, важно е да се стремите да съхраните **принципа на „интер...“ – на представителство на различните области на**

**човешкия познавателен и културен опит.** Примери за тематични години – История на философията; История на изкуството; Чудесата на света; Чудесата на България; Застрашени животински видове; Застрашени растителни видове; „Топ“ професиите на света за 20... година; „Топ“ професиите на XX-ти век; Най-модерните професии в България; Най-екзотичните животни; Най-екзотичните професии; Най-черните престъпления на човечеството; Най-големите подвизи на човечеството; Паралелни светове... **Можем да превърнем ключовите теми на живота на учениците и общността в Културен късметен календар, защото отношението към нещата ги превръща в истинско преживяване, в красота, в опит, в устойчиво поведение.**

**Организационни и технически**

В училищна среда през месец *ноември* учениците могат да си изтеглят „коледните късмети“ – по двама в екип и да подготвят своите проекти върху тях – с надеждна и нова информция, със символизиране и изработване на модели, макети, с демонстрации, с предизвикателства и закачки, с примери, с лични оценки, с отговор на въпроса „Какво ми носи този късмет – предизвиква ли ме с нещо, искам ли да го променя, съответства ли ми, как се вписва в следващата ми година, в жизнения ми проект?“

В предколедните дни може да се организира **открито занятие** „Празничен обред“ (или „Добре дошли“ или „Коледни късмети“...) на представяне на коледните късмети – могат да се реализират бинарни занятия, смесени кръгли маси с участие на родители, на по-малки или по-големи ученици, на братя и сестри, на приятели – нека образованието покаже своето гостоприемство и радушен прием като действителна **интегрираща сплотяваща среда**, осигуряваща покойствие и уют на всички, като в едно семейство. Може да се предложи на **присъстващите да станат участници** – да си изтеглят своите коледни късмети и да се включат в разговора.

И съвсем просто и лесно – **да предложим на учениците да приложат календара у дома,** заедно със своите близки. Сами да измислят късмети, да ги подарят на скъпите. Много важно – **да се научим да споделяме, да по-даряваме късмета си** – да има **указания:** да се дадат левчетата за нещо свято, да се подари нещото на друг, да се разделят ... Така научаваме **първо,** че шансът идва при този, който е работил за него; **и второ,** че самотен късмет „само за мен“ или „най-много за мен“ няма.

**Четвърта част**

**Инструментът – коледен късметен родов календар**

**Предназначение –** за съхраняване, пре-предаване, умножаване късмета на Рода и на всеки негов член. Но най-важното и което е **различно** от други подобни ритуали – укрепване на

- родовото самосъзнание и благата активност на всеки – за съдействие на родовия късмет
- чрез добра мисъл и чувство във всеки момент – за всички, с които е свързан.

А ние сме свързани с всички и с всичко, но голямата свръзка започва и се опосредства от връзката в най-близката среда.

**За моите любими у дома Късметният календар е тайна изненада, но за Рода ми е откровение – любимите ще го откровяват през Бъдното.**

**Коледен късметен календар в 12-годишни цикли: Природна градина, Поговорки, Нумерология, Родов паспорт, Национални девизи, Басни/животни, Дзенкоани/гатанки, Филми, Кабала, Танци/божества, Народни песни/двустишия, Скрижали/Среден път/Аркани, Приказки, Цветове, Културни символи, Билки и здраве, Защитени видове, Екстремни спортове/не-покорени върхове и ...**

**Методическото въображение,** формиращите цели, инетресите на групата, моментът – ни подсказват съдържанието и оригиналността на конкретната реализация. **Принципите** на синергетизиране и културно-ценностно формиране, взаимно опознаване и единение на различните цивилизационни и култуни извори, **са общи.**

**Един пример (една тематична година): бе *2017 Коледа – Дзен коани / Гатанки***

**Обща идея и послание на годината:** знаем нашите гатанки – с конкретно питане и конкретен отговор за досещане, наблюдателност и асоциативност. Те развиват житейския опит и му позволяват да се предава по специфичен начин, запомнящо се и съхранявайки го.

Друг е характерът на гатанките в източните духовни практики – като че ли точно обратен – дзен коаните /**"коан" значи гледам**, гледане с вътрешното зрение, гледане не на нагледа, а на същността – схващане и в този смисъл, **виждане на невидимото/** като че ли се стремят да те убедят, че никакъв автентичен опит няма извън забравата на всеки опит, извън осъзнаването на безсмислието и нелогичността на всеки конкретен опит в неговата ограниченост и условност; проумяването на абсурда и парадоксалността на опита като земен и схващането на опита като тоталната възможност на всички взаимно отричащи се поотделно неща в техните едновременни съвместност и обезличаване. Опитът като отказ от опита, т.е. като отвореност за всеки съвършено различен от нашата структура опит. Единственият начин да схванеш опита на другия, е да напуснеш собствената си конструкция – като менталност, предразсъдъци, нагласи, значи – да се напуснеш, да забравиш всеки опит, който имаш.

И така, няколко късмета от една коледна питка с **предложение за тази вечер да сме открити и готови да не сме само себе си, за да станем себе си.** *Дай, Боже, амин!*

1. **„Какво е звук от пляскане с една ръка?" –** такава задача поставил учителят на своя ученик и многократно той се връщал с различни отговори – капка дъжд; удар с ръка по дърво, вода, във въздуха, докато схванал коана – **„звук без звук",** звука на тишината –

ще „чуваш“ мислите на хората, ще си разбиращ и „от половин дума“ – година на разбирателство и пълен синхрон със средата.

2. **„Какво е да си боец?“ като „Петелът боец“? –** три години един учител подготвял петела на свой ученик за боевете; ученикът в началото бил толкова нетърпелив! – в края бил отчаян и обезверен, но за сметка на това петелът излъчвал такава **сдържана сила и самочувствие,** че никой от останалите петли не пожелал да излезе да се бие с него на арената – **„Тайната на меча е никога да не изваждаш меча“ –** не е въпросът да победиш в схватката, а да я предотвратиш; да откажеш своите противници, да си извън категориите – да си победител без да участваш в състезанието и да нямаш нужда от него – година на основателно спокойствие, самочувствие, пълна удовлетвореност от авторитет, постижения, взаимоотношения, НО! – и на търпелива, усърдна, безкористна работа.
3. **„Какво е Дзен?“ –** това е човек, който виси от дърво на ръба на скала, като устата му е захапала една клонка, и отсреща друг човек го пита „Защо Бодхидхарма е отишъл от Индия до Китай?“ – ако отговори, ще падне, ако не отговори, губи признание – **дзен е възможността на невъзможното,** да си възможен в невъзможното, да живееш и приемеш абсурда, **пълното нищо –** привидно невъзможна година, често ще имаш моменти, в които не знаеш какво да правиш, ще „висиш на една клонка“ – остави се на съдбата, всичко ще се нареди; човек не знае какво печели като губи и обратно – стига да съумееш да оцениш предизвикателствата и ползите, ще имаш един от най-плодотворните си периоди.
4. **„Какво е да си просветлен – да нямаш съзнание?“ –** ученикът твърдял, че „няма нищо в съзнанието“ и му трябвало доста време да проумее, че това е пак наличие на съзнание; нужно е да преустроиш матрицата си на разделянето на съзнание-несъзнание, да ги слееш в едно и по този начин двете да отпаднат и всичко да се разтвори в самите неща – не да ги схващаш или разбираш, или усещаш, просто да си тях – само тогава **не си с предразсъдъци** – **с предварителни разбирания и очаквания,** нямаш съзнание, защото си слят с всичко и **няма разстояние** между теб и нещата, което разумът ти или интуицията ти или чувството ти да преминава – **ще „стопиш“ всички разстояния тази година между себе си и света** – ще решиш стари недоразумения и конфликти, ще довършиш предишни отношения, ще изясниш позициите си, ще се сдобриш със себе си.
5. **„Какво е да си учител?“ –** синът постоянно се хвалел на майка си колко много хора идват при него и на колко места обикаля, докато тя му написала писмо да престане да се води по суетата на света и на себе си, да се усамоти в една пещера и да освежи собственото си знание, **да по-учи преди всичко себе си** – ще предприемеш нови стъпки

за **лично усъвършенстване и за лично разтоварване, ще разбереш, че да инвестираш в себе си, означава да си отговорен за делата си – все в полза на света;** не се притеснявай да си обръщаш повече внимание, заслужаваш го и си задлъжнял/а.

6. **„Кой е Средният златен път?“ – между нищото и всичкото, между добро и зло, между душа и не-душа, просто „между“ – не е точен път,** ето защо нищо не може да те отбие от него – ти си си „отбит/а“ – нищо не може да те изкуши – **не защото преодоляваш желанията, а защото нямаш желания** и така „Мъничко, червеничко – царя от пътя отбива – що е то?“ не важи за теб нито като питане, нито като отговор. Ето защо получаваш **Парата** – не като изкушение, а като естествена основа на живота, все още, в стоково-паричното общество.

**Обобщаваща трансгресия**

**за Образованието чрез Автентични културни модели в ТАКЪВ**

**Цивилизационното развитие се осъществява във времето**, непрекъснато преминавайки през пространствата на рода–обществото–личността, **предавайки си в трансформация ядрото му – ценностите. „Преносителят“ им са живите хора,** затова те са включени в специалните процеси на обучение и възпитание, които се натоварват с мисията /целите и задачите/ да формират ценностно човека. Внимателното вглеждане ще забележи обособяването на **специални дейности /ритуали/ и на специални вещи /реликви/,** които позволяват на човека, на групата – **да предаде обективирани ценностите** на следващите поколения. Ценността е отношение, тя е вътрешно висше психично образувание в човешката личност. Видимостта й е в дейността-поведение на човека и в определени вещи-символи на това отношение-връзка с нещата и другите. Тенденцията на използване в ежедневието на думата „ценност“ предимно за вещи и предмети, всъщност, е неточно.

Тъкмо в тази синергетична цялост Алфред Норт Уайтхед отбелязва, че цивилизацията е характерна за общества, които **„демонстрират качества като истина, красота, приключение, изкуство, мир.“** (по Арместо, Ф., 2004: 39). За Ортега-и-Гасет цивилизацията е момент, в който „силата е сведена до последен довод“ в социалните и междуличностни отношения. *Цивилизоваността се оказва и ценност, резултат на вътрешна нагласа, специфична установка,* че си готов да „се разбереш“ с околното, за да те приеме и да ти позволи да го усвояваш постепенно – да се развиваш икономично, ефективно, щастливо. Ето защо, разковниче за развитие на цивилизованост като „енергиен“ двигател на процеса на цивилизация, е формирането на специфичната нагласа, отношение, ценности в подрастващите. Оценностяването е сърцевинен проблем и задача, мисия на Образованието за цивилизоване и окултуряване. То самото възниква като такъв механизъм. В тази логика виждам надежден мост

между оценностяване и цивилизоване, по който в съвременната ни кризисна епоха може да минава Образованието. Родовият коледен късметен календар се предлага като едно в комплекта средства за изграждане на моста.

**Трансгресиращ мост за трансформация на Самото Образование в Автентичен Културен Модел, в живеенето на който Личността при-добива и съз-дава Родовата /си/ Идентичност. Образование Свято дело, Образование Свещенодействие, Образование Бъдно.**

***Използвана литература:***

Арместо, Ф. (2004) Цивилизациите. София. [Armesto, F. (2004) Zivilizatsiite. Sofia.]

Рашева-Мерджанова, Я. (2017) Синергетическа философия на образованието. Синергетическа училищна педагогика. Синергично образование. София. [Rasheva-Merdjanova, Y. Sinergeticheska filosofia na obrazovanieto. Sinergeticheska uchilistna pedagogika. Sinergichno obrazovanie. Sofia.]

Рашева-Мерджанова, Я. (2010) Пенталогия на родовостта. Другата философия на образованието. София. [Rasheva-Merdjanova, Y. Pentalogia na rodovostta. Drugata filosofia na obrazovanieto. Sofia.]

# ПРИОРИТЕТНЫЕ ТРЕНДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

**МАСЫРОВА Р.Р.**
Massyrova Rimma Ramazanovna
доктор педагогических наук, профессор
(Евразийский технологический университет,
г. Алматы Республика Казахстан)

# ПРИОРИТЕТНИ ТЕНДЕНЦИИ В СИСТЕМАТА ВИСШЕ ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАН

# PRIORITY TRENDS IN THE SYSTEM OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Качественное образование выступает в современном обществе как одна из главных ценностей. Эталон современного времени является высокообразованная и конкурентоспособная личность. Ведь только образованная нация в дальнейшем успешно будет решать задачи социума.

В настоящее время высшие учебные заведения (ВУЗ) страны реализуют приоритетные тренды «Национального проекта казахстанского общества»:

1 Тренд «Блестящее, качественное образование» – национальный проект казахстанского общества.

2 Тренд «Креативная, мобильная личность».

3 Тренд «Конкурентоспособная, профессиональная личность»

4 Тренд «Высокая информационная культура».

5 Тренд «Четкая жизненная стратегия».

6 Тренд «Высокая компетентность».

7 Тренд «Личностный рост».

8 «Обучение в течение всей жизни».

Указанные тренды позволяют тесно сотрудничать в профессиональной подготовке будущих специалистов.

Численность населения в Республике Казахстан (РК) на 1 апреля 2023 года 19 832 737 человек, из них:

- горожане – 12 259 453 чел;

- сельские жители – 7 573 284 человека [2].

С 1 марта 2023 года вступил в силу Закон о молодёжи в Казахстане. Доля молодёжи увеличилась с 3,7 млн до 6 млн человек [3]. Это каждый третий житель страны. Увеличение возрастного ценза с 29 до 35 лет даёт молодежи получить государственную поддержку:

- льготы молодым семьям и льготные кредиты;

- участие в формировании молодёжной политики.

Таблица 1 – Количество высших учебных заведений и контингент обучающихся на начало 2023-2024 учебный год

| **Показатели** | **Численность** |
|---|---|
| Функционирует | 119 ВУЗов |
| Контингент | 626,2 тыс. чел.<br>(из них по госзаказу 233,8 тыс. чел. (37 %). |
| Выпуск | 187,8 тыс. чел. На начало 2022-2023 учебного года. |
| Профессорско-преподавательский состав | 36,4 тыс. чел. |
| Трудоустройство выпускников в течение года | 78,3%. |

Таблица 2 – Статистические данные по магистрантам

| **35,7 тыс. человек** | |
|---|---|
| Обучаются от общей численности магистрантов по: | |
| **государственному образовательному заказу** | **платным образовательным услугам** |
| 19,1 тыс. человек или 53,7% | 15 тыс. человек или 42% |
| Выпуск магистрантов составил 22,2 тыс. человек | |
| из них защитили диссертацию – 20 тыс. человек или 90,1%. | |

Данные таблицы показывают, большая часть обучаются по государственному образовательному заказу.

Таблица 3 – Статистические данные по докторантам

| | |
|---|---|
| Общая численность докторантов | 6,2 тыс. человек, из них женщины – 63% |
| Численность принятых в докторантуру в отчётном году | 1711 человек |
| Выпуск докторантов в 2022-2023 учебном году | 1536 человека |
| из них защитили докторскую диссертацию | 15,2% |

Анализ опроса докторантов о несвоевременной защите объясняется ими о высоких требованиях к защите.

Таблица 4 – Статистика обучающихся студентов по странам

| № | Страна | Число человек | Процент |
|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 |
| 1 | Республики Казахстан | 555,7 тыс. | 96 |
| 2 | СНГ | 11,1 тыс. | 2 |

Продолжение таблицы 4

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 |
| 2.1 | Узбекистана | | 1,4 |
| 3 | Дальнего зарубежья | 11,4 тыс. | 2 |
| 3.1 | Индии | | 1,3 |

Анализ таблицы 4 показывает о необходимости сотрудничества с зарубежными ВУЗами.

В настоящее время в Казахстане запущена **стипендиальная программа для иностранных граждан:**

- 81 программа двойного диплома.
- 1 380 контингент студентов по двудипломной программе
- 198 привлеченных зарубежных экспертов.
- 12 филиала зарубежных университета.
- 2 филиала ВУЗов РК созданы за рубежом.
- 100% педагогов пройдут курсы повышения квалификации.

**Пути модернизации содержания высшего образования**

- Расширена академическая свобода в рамках ГОСО.
- Введено онлайн-обучение.
- Запущен прикладной бакалавриат (пилот) – на базе 8 ВУЗов.
- Обновлены 71% образовательных программ.
- Созданы «серебряные университеты» на базе более 70 ВУЗов.
- 2 ВУЗа трансформированы в исследовательские вузы.
- Разработана система опережающего кадрового обеспечения в рамках проекта «Мамандығым – Болашағым» (Моя профессия – моё будущее).

**«Серебряный университет»** – университет третьего возраста – международное движение для создания благоприятных условий для успешной адаптации пожилых людей в современной жизни, для самообразования и самосовершенствования.

**Цель:** Университет создан в рамках стратегии развития и трансформации Общества с целью расширения привычных форматов образования и повышение социальной активности старшего поколения.

**Направления занятий в «Серебряном университете»:**

- Правовая грамотность (получение онлайн услуг с помощью «Электронного правительства»).
- Компьютерная грамотность.
- Курсы иностранных языков.
- Духовное развитие.
- Здоровый образ жизни.
- Арт-терапия.

**График учебного процесса в «Серебряном университете»:**

- Учебный год в «Серебряном университете»: с 1 октября по 1 мая.
- Продолжительность одного учебного курса составляет не более трех месяцев.
- Форма занятий: очная и дистанционная.
- Группа слушателей составляет не менее 5 человек.
- Занятия проводятся в групповой форме.
- Занятия осуществляются 2 раза в неделю по расписанию.
- Продолжительность одного занятия составляет 45 минут.
- Формы проведения занятий: лекции, семинары, экскурсии, тренинги.
- По окончанию занятий (курса) выдаётся Сертификат.

**Вывод.** Реализация приоритетных трендов в ВУЗах будет способствовать:

- сотрудничеству отечественных и зарубежных учебных заведений;

- формированию в стране современной модели интеграции образования, науки и производства;
- созданию эффективной академической среды;
- расширению возможностей молодого поколения в участии жизни сообщества;
- обеспечению качественной подготовки конкурентоспособных кадров на рынке труда.

***Литература:***

https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2018/10/05/104220/

https://forbes.kz/news/2023/05/15/newsid_301091

https://orda.kz/zakon-o-molodyozhi-vstupil-v-silu-chto-izmenitsya-v-zhizni-kazahstanczev/#:~:text

http://ef-ca.kz/proekty/molodezh_i_obrazovanie

Международная конференция «Инвестиции в молодежь. Не оставим никого без внимания».

infozakon.kz/.../8936-investicii-v-molodezh-ne-ostavim-nikogo-bez-vnimaniya-mezh.

https://inbusiness.kz/ru/last/chislennost-molodezhi-v-kazahstane-sostavlyaet-4-mln-chelov

Канагатова А.М. О современной молодежи Казахстана // Вестник КазНУ. – 2011. – №2 (37). – С. 121-124.

https://chto-eto-takoe.ru/trend

# BARRIERS TO CRITICAL THINKING

**Professor, PhD Nuriye SEMERCİ**

*Bartin University, Education Faculty*

ABSTRACT

Thinking is an intellectual activity that encompasses everything that goes through our minds and distinguishes humans from other living things. If we want thinking to be effective, we must ensure that it is systematic. One of the ways to achieve systematic thinking is to think critically. The necessity of critical thinking is widely accepted for the survival of individuals and societies in a world that is becoming more complex and technical day by day. Although it is important, there are some elements that prevent the individual from thinking critically. These factors, which originate from the individual and the society in which the individual lives, prevent the individual from thinking critically. Critical thinking, which is effective in reaching the right information and making the right decisions, lead the individual to overcome these inhibitions. Critical thinking barriers can be classified as individual and social barriers. Obstacles arising from the individual himself can be classified as *cognitive barriers* such as ignorance, lack of questioning, misinformation and false assumptions; *affective barriers* such as prejudice, overconfidence in authority, egocentrism, and physical such as fatigue, laziness and genetic factors. Social barriers can be divided into environmental and educational ones. The culture in which the individual lives, the expectations of the society, prohibitions and traditions create environmental barriers. From an educational point of view, factors such as rote-based learning, seeing the teacher as the only source of information, standardized exams, crowded classrooms, and the physical structure of the school can prevent critical thinking. Therefore, it becomes important to find and remove obstacles in the development of critical thinking.

## Introduction

Thinking is an intellectual activity that encompasses everything that goes through our minds and distinguishes humans from other living creatures (Dewey, 1957). By nature, all people think. However, when thought is left to its own devices, it often shows a prejudiced, distorted, biased, uninformed and reductionist structure. If we want to achieve perfection in thinking, we need to provide a systematic structure (Paul and Elder, 2006). Especially today, the acceleration of artificial intelligence studies and the emergence of issues such as virtual classes and distance education show that we live in a more complex world than in the past. The world, which has just emerged from a process that affects the health of humanity such as Covid-19, shows that we will constantly face not only the developments

in technology and science, but also the problems of a healthy life and survival. At this point, thinking, especially systematic thinking to cope with problems, comes to the fore. Although there are many aspects of thinking, critical thinking is important to access correct information and make the right decision.

Critical thinking, which is based on the starting point of "nothing is as it seems" (Burbach, Matkins, & Fritz, 2004), has been defined in different ways by different people. Definitions generally refer to logical, purposeful, well-developed, unbiased and metacognitive thinking that includes situations such as questioning, evaluating, objectivity, being active, judging, evaluating evidence, making inferences, doubting, producing information, determining facts and controlling emotions. It emphasizes points such as: The basic point of critical thinking is knowledge. There is a need for knowledge in order to think critically (Norris, 1985) and critical thinking in order to access knowledge (Paul, 2004). In short, knowledge and thinking are a two-way process. In this regard, Jonassen (2000) stated that critical thinking is to improve knowledge; It is explained as the art of analyzing, evaluating and establishing relationships. In other words, the tendency of individuals to examine questions in order to verify their claims and turn them into knowledge represents a critical perspective. Therefore, the starting point of critical thinking is the "why" question and questioning (Nosich, 2012).

From past to present, critical thinking has been defined in different ways by different researchers. Each definition emphasized a different point of thinking. For this reason, differences have emerged between definitions. In general, critical thinking is the ability and process of questioning specifically and generally what to do or what to believe (Ennis, 1996) and making decisions within a logical framework (Smith, 1990). The logic here means that the individual controls his thoughts (Shook, 2002).

**Barriers to Critical Thinking**

Studies on critical thinking agree that it is important for individuals and is a skill that can be developed. However, there are also situations that prevent individuals from thinking critically. According to Moore and Parker (2009), these obstacles are deceptions that mislead individuals when it comes to questioning. Chaffee (1999) stated that these obstacles are illogical judgments that seem logical, and that they attract the emotions and prejudices of individuals and make them make mistakes. Therefore, these elements prevent individuals from questioning information and asking “why?”

As with the definitions of critical thinking, it can be said that there are different ideas and perspectives on the obstacles and they are grouped in different ways. When studies on the obstacles to critical thinking are examined, in general; It can be said that it is caused by individual and social reasons (Özkaya and Semerci, 2022).

**Table 1.** Categories of Barriers to Critical Thinking

| ***BARRIERS TO CRITICAL THINKING*** | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ***INDIVIDUAL BARRIERS*** | | | | ***SOCIAL BARRIERS*** | |
| ***COGNITIVE*** | ***AFFECTIVE*** | ***PHYSIOLOGICAL*** | | ***BARRIERS IN EDUCATION*** | |
| Intelligence | Prejudice | Tiredness | ***ENVIRONMENTAL BARRIERS*** | ***PROCESS*** | ***PHYSICAL ENVIRONMENT*** |
| Memory errors | Dreams and expectations | Stress | Culture | Information transfer | Crowded classes |
| Illiteracy | Devotion to absolute truth | Malnutrition | Society and expectations | Rote-learning | Architectural structure |
| Inexperience | Indifference to new ideas and criticism | Poisoning | Rules | Content | High school walls |
| Perception limitations | Not being objective | Substance abuse | Prohibitions | Teacher as a source of information | Fencing outside the school, iron bars |
| Expression/language confusion | Socio-centric thinking | Physical defects | Pre-taught information/past | | |
| Impulses/motives | Superstitions | Laziness | Traditions | Books as a source of information | High school walls/doors |
| Lack of questioning | Generalization | Genetic barriers | Beliefs | Technology | Classroom atmosphere |
| Misinformation/ Assumptions | Egocentrism | | Stereotypes-Clichés | Insufficient material | Classroom, paint, windows, school |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| | Perfectionism | Dogmas | Traditional education | Classroom arrangements |
| | Acting without thinking | Media | Assessment procedures (exams, homework, activities, question types) | |
| | | Worldviews | | |
| | Fussiness | Economical power | Teacher (knowledge level, expectations, teaching method, wrong time use, knowledge-activity and theory-practice linkage; competence, guiding students, considering students.) | |
| | Emotional Barriers/Attitude (pride, indecision, indifference, jealousy, irritability, insistence, blame, inconsistency) | Technology | | |
| | | Conditions | | |
| | | Collective encouragement | | |
| | | Special interest groups | Institutional structure of the school | |
| | Making excuses | Facts | Curriculum, syllabus, lesson plan | |
| | Nationalism | Social pressure | Teachers and those with educational responsibilities; Staff, Administration, Students… | |
| | | Suppression | | |

| | Commitment to authority |
|---|---|

Although critical thinking disabilities have been discussed under different headings by different researchers, in general terms; It is seen that some obstacles may be included under more than one heading, some cannot be found under one heading, and some may create a new heading (Özkaya, 2018). Individual disabilities can be classified as cognitive, affective and physiological. When we look at cognitive obstacles, memory errors (Haskins, 2006; Carroll, 2004; Moore and Parker, 2004), ignorance/inexperience, perception limitations (Haskins, 2006), misinformation and experiences (Nosich, 2012) come to the fore. There is a reciprocal relationship between critical thinking and knowledge. Therefore, ignorance is a significant obstacle to critical thinking. In addition, another obstacle arising from ignorance is "generalization" Chaffee, 1999; Hirschhorn, 2008). Ignorance, which can be considered within the scope of ignorance, is an important element that prevents critical thinking (Carroll, 2004; Paul and Elder, 2006). Ignorance, which refers to insufficient information, prevents individuals from accurately evaluating what they say and making counterclaims. Perceptions have a certain limit and it is difficult to perceive and know beyond this limit (Carroll, 2004). Because memory is affected by what others tell, it is possible that memories, or what is remembered, are not entirely facts (Carroll, 2004).

When we look at affective barriers, we see prejudice, prejudice, excessive dependence on authority, acting without thinking, and not being objective. Emotions hinder thinking, especially by affecting objectivity and causing the inability to look from different perspectives (Hirschhorn, 2008). People who are dependent on authority are dependent on others for their thoughts and ideas. Prejudice prevents the individual from questioning and finding the truth, thus preventing the thinking process from functioning. In critical thinking, it is important to gather all the information and evidence before making a decision. At this point, acting without thinking appears as a significant obstacle to critical thinking. When we look at physiological obstacles, stress, fatigue and laziness come to the fore (Carroll, 2004). Laziness, which can also be considered among affective disabilities, is a condition in which individuals support and accept existing authority ideas without thinking or questioning, act without thinking based solely on their current feelings and interests, and avoid patience, energy and deep thinking (Carroll, 2004).

When looking at social barriers, they are absolute truths imposed by society (Shermis, 1992, 8). Society's expectations, rules, culture and traditions can also be considered as obstacles to critical thinking (Ennis, 1996). The efforts of society or the environment to direct the individual to certain ideas, consciously or unconsciously, can be considered as "social pressure" (Moore and Parker, 2009). Carroll (2004) stated that prohibitions also hinder critical thinking. Restricting the suppression of speaking or

acting freely also prevents individuals from thinking by controlling and suppressing their thoughts and actions. Steady thoughts or clichés are another obstacle to critical thinking (Akbıyık and Seferoğlu, 2006; Nosich, 2012).

When looking at educational barriers from social limitations, it can be said that they arise from the educational process and physical environment. One of the most important obstacles arising from the process is learning by memorization (Paul, 2004). The teacher's transfer of information, but the student remains passive in this situation, the teacher's very high or low expectations, inability to plan time well, and low level of knowledge (Onosko, 1991) are some of the situations that prevent critical thinking. In addition, teachers' lack of knowledge about critical thinking is also an important obstacle to critical thinking (Aliakbari and Sadeghdaghighi, 2013). Students accepting what the teacher says without questioning and seeing teachers as the only source of information also prevent critical thinking (McKendree et al., 2002). Standardized exams and exercises used in the evaluation of teaching (Paul, 2004), exam focus, and questions being based on memorized knowledge (Özdemir, 2005) are also among the situations that prevent critical thinking in the educational environment. When we look at the obstacles we face in terms of education from a physical perspective, crowded classrooms, architectural structures, high walls, wire fences, and high iron gates can also hinder critical thinking (Kaloç, 2005).

**Conclusion**

It is accepted by everyone that the 21st century is quite different from the past and requires different skills. It can be said that the stronger survival of societies and individuals depends on having these skills. At this point, individuals need to choose the right information among the many information presented to them and make thoughtful decisions when dealing with technology. Critical thinking will provide these to the individual. However, individual or social factors may prevent critical thinking. In order to develop critical thinking, these obstacles must be identified and eliminated. In addition, studies should be carried out to develop critical thinking. The education system is the institution where these studies will be carried out most effectively. Educational programs, teachers, teaching activities, physical environment, etc. All of them need to be organized to develop the student's critical thinking.

**References**

Akbıyık, C. ve Seferoğlu, S. S. (2006). Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2 (32), 90-99.

Aliakbari, M. ve Sadeghdaghighi, A. (2013). Teachers' Perception of the Barriers to Critical Thinking. Procedia – Social and Behavioral Sciences (70), 1-5.

Burbach, M. E., Matkin, G. S. ve Fritz, S. M. (2004). Teaching Critical Thinking in an Introductory Leadership Course Utilizing Active Learning Strategies: A Confirmatory Study. College Student Journal, 38(3).

Carroll, R. T. (2004). Chapter One: Critical Thinking. 1-27. 16 Haziran, 2011 tarihinde http://www.skepdic.com/refuge/ctlessons/ch1.pdf adresinden alınmıştır.

Chaffe, J. C. (1999). Critical Thinking, Thoughtful Writing: A Rhetoric with Readings. USA: Houghton Mifflin Company.

Dewey, J. (1957). Düşüncenin Terbiyesi. (Çeviri: Ovide Decroly, Orhan Etker, Baha Arıkan). İstanbul: İstanbul Muallimler Cemiyeti.

Ennis, R. H. (1996). Critical Thinking. New Jersey: Prentice Hall, Inc.

Haskins, G. R. (2006). A Practical Guide to Critical Thinking. 14 Kasım, 2010 tarihinde, http://skepdic.com/essays/haskins.pdf adresinden alınmıştır.

Hirschhorn, D. (2008). Critical Thinking and Analysis for Effective Speaking and Writing. JC Centers Organization.

Jonassen, D. H. (2000). Computers as Mindtools for Schools: Engaging Critical Thinking. Merrill ve Prentice Hall. Pensilvanya.

Kaloç, R. (2005). Orta Öğretim Kurumu Öğrencilerinin Eleştirel Düşünme Becerileri ve Eleştirel Düşünme Becerilerini Etkileyen Etmenler, Yüksek Lisans Tezi. (Danışman: Prof. Dr. Basri Atasoy). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Orta Öğretim Fen ve Matematik Alanlar Eğitimi, Anabilim Dalı, Kimya Öğretmenliği Bilim Dalı, Ankara.

McKendree, J., Small, C., Stenning, K. ve Conlon, T. (2002). The Role of Representation in Teaching and Learning Critical Thinking. Educational Review, 54 (1), 57-67.

Moore, B. N. ve Parker, R. (2009). Critical Thinking, 9th Edition. Boston: McGrw-Hill.

Norris, S. P. (1985). Synthesis of Research on Critical Thinking. Educational Leadership, 42(8), 40-45.

Nosich, G. M. (2012). Eleştirel Düşünme ve Disiplinler Arası Eleştirel Düşünme Rehberi. (Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Birsel Aybek). Ankara: Anı Yayıncılık. (2001)

Onosko, J. J. (1991). Barriers to the Promotion of Higher Order Thinking in Social Studies, Office of Educational Research and Improvement, Washington, D.C. ED 340640.

Özdemir, S. M. (2005a). Üniversite Öğrencilerinin Eleştirel Düşünme Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 3 (3), 1-17.

Özkaya, Ö.M. (2018). "Eleştirel düşünmeye ilişkin sınıf-içi engellerin kaldırılmasına yönelik etkinliklerin ingilizce hazırlık sınıfı öğrencilerinin eleştirel düşünmelerine ve öz-yeterlik inançlarına etkisi" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Elazığ.

Özkaya, Ö. M. & Semerci, N. (2022). The Effects of Learning Activities on Eliminating Learners' In-Class Barriers to Critical Thinking . Bartın University Journal of Faculty of Education , 11 (3) , 737-757 . DOI: 10.14686/buefad.1120124

Paul, R. W. (2004). The National Council for Excellence in Critical Thinking. 27 Kasım, 2013'dehttp://el.mdu.edu.tw/datacos//09510121032A/TheNationalCouncilforExcellenceinCriticalThinking.org indirilmiştir.

Paul, R. ve Elder, L. (2006). The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools, 4th Edition, The Foundation for Critical Thinking.

Shermis, S. S. (1992). Critical Thinking: Helping Students Learn Reflectively. Indiana: Edinfo Press.

Shook, J.R. (2002). Düşünce, mantık ve problem çözme. (Çev. Celal Turer). Aylık Eğitim ve Kültür Dergisi, 4(43), 16-17.

Smith, C. B. (1990). A Commitment to Critical Thinking. USA: Grayson Bernard Publishers.

# HIGHER-ORDER THINKING SKILLS (HOTS) IN THE 21ST CENTURY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR HIGHER EDUCATION

**Associate Professor, PhD Bünyamin BAVLI**

*Yildiz Technical University, Faculty of Education*

ABSTRACT

The act of thinking is a fundamental characteristic of human beings. However, the quality and level of thinking can vary greatly. Some forms of thinking fall into the realm of high-order thinking, while others are considered lower-order. Higher-order thinking skills encompass critical and creative thinking, problem solving, analytical thinking, reflective thinking and creative thinking skill. In the face of challenges such as uncertainty, globalized economies and societies, intense global competition, and a rapidly evolving world, the importance of higher-order thinking skills (HOTS) becomes increasingly evident, particularly in the context of higher education. Current article aims to explore the significance of HOTS, challenges and opportunities for Higher Education. Qualitative design, with the main source of literature, was operated in the study. In line with this, literature review method, covering researching, reading, analyzing, evaluating, and summarizing scholarly literature related to the topic, was executed. The findings of the study unequivocally demonstrate the vital importance of HOTS for Higher Education. Nevertheless, it is appeared that higher education institutions face both obstacles that hinder the development of HOTS and opportunities that support their cultivation.

KEYWORDS: Thinking, Thinking Skills, Higher - Order Thinking (HOT), Higher Education

Thinking has been defined in various ways throughout history, encompassing epistemic, ontological, and axiological aspects. Aristotle, for instance, characterizes thinking as "making connections between ideas, distinct from imagination (phantasia)," and underscores its human aspect through reasoning (logismos) (Mccready-Flora, 2014). Similarly, Plato (Wolf, 2013) outlines thinking as "the mental process of representing an object in a way that accurately reflects its true nature, without any distortion or inaccuracy," emphasizing the cognitive and objective characteristics of thinking. Dewey (1910) clarifies thinking as a mental process that includes observation, the presentation of potential solutions, reasoning, and experimentation to reach conclusions, highlighting the relationship between what is attempted and what results from the attempt. On the other hand, Gough (1991) summarizes thinking more epistemologically as "mental processes involved in perception, memory, judgment, and reasoning, encompassing the ability to analyze, evaluate, and synthesize information to make decisions and solve problems." These definitions collectively suggest that the act of thinking is a

unique and individual process, requiring cognitive properties such as reasoning, constructing, and deducing.

It is prominent in the literature that cognitive thinking can be categorized into two domains: higher-order thinking (HOT) and lower-order thinking (LOT). In order to distinguish between lower and higher-order thinking, it is essential to consider the Taxonomy of Educational Objectives (ToEO) proposed by Benjamin Bloom. The ToEO comprises six main levels: remember, understand, apply, analyze, evaluate, and create. LOT encompasses the remember, understand, and apply categories, while HOT involves the analyze, evaluate, and create categories (Sulastri, Rintayati, & Sarwono, 2019). As is evident from this distinction, HOT represents a form of thinking that extends beyond mere recall, memorization, and observation. HOT encompasses skills related to problem-solving, critical thinking, decision-making, and creativity. It demands the ability to leverage prior knowledge to make inferences, solve problems, and analyze, synthesize, and evaluate information (Marie-France, Daniel Sheryle-Bergman, & Drewe, 1998; Miri, David, & Uri, 2007; Richland, & Simms, 2018).

***Skills of HOT and Characteristics***

While critical and creative thinking are perhaps the most well-known higher-order thinking skills (Conklin, 2011), the literature also covers other thinking skills, such as analytical thinking, problem-solving, reflective thinking, and creative thinking, which promote higher-order thinking (Ennis, 1981; Yeung, 2012). Each of these thinking skills contributes to higher-order thinking at various levels. To better understand these concepts, it is essential to explore the definitions and characteristics of each skill. For example, “creative thinking is the way of thinking that leads to the generation of valuable and original ideas” (OECD, 2023a, p. 1). Creativity is characterized by attributes such as discovery and problem-solving (King, Goodson, & Rohani, 1998). Since creative thinking is instrumental in generating original solutions, suggestions, and products, it occupies the highest position in Bloom's Taxonomy of Educational Objectives, falling under the 'create' category. Creative thinking significantly contributes to an individual's academic achievement and socio-emotional development (OECD, 2023a).

On the other hand, critical thinking serves as a crucial foundation for the development of creative thinking. In critical thinking, the ability to analyze objectively is just as important as personal qualities, both cognitive and affective. “Critical thinking is the art of analyzing and evaluating thinking with a view to improving it” (Paul & Elder, 1992, p. 4). “Critical thinking is an attitude of being disposed to consider in a thoughtful way the problems and subjects that come within the range of one’s experiences, knowledge of the methods of logical inquiry and reasoning, and some skill in applying those methods” (Glasser, 1941, p. 5). In line with the essence of critical thinking, critical thinkers should possess certain characteristics, including an open-minded personality, the ability to pose clear questions, the capacity to acquire and clarify relevant information, and the skill to construct well-

reasoned conclusions and solutions (Paul & Elder, 1992). These qualities demonstrate that critical thinking also possesses an affective dimension. Higher-order thinking skills (HOTS) also include reflective thinking, which can be described as "a state of perplexity, hesitation, doubt; and an act of search or investigation directed toward bringing to light further facts which serve to corroborate or to nullify the suggested belief" (Dewey, 1910, p. 9). Additionally, analytical thinking is another cognitive process falling within the analytical category of Bloom's Taxonomy. It involves breaking down, analyzing, and understanding a given situation (Amer, 2005).

***Why HOTS matters?***

"Higher-Order Thinking Skills (HOTS), encompassing enduring, transferable, life, and soft skills, play a crucial role in generating solutions to problems in the face of uncertainty and adapting to global competition. As stated by Rotherham and Willingham (2010, p.17.) "Critical thinking and problem solving, for example, have been components of human progress throughout history, from the development of early tools, to agricultural advancements, to the invention of vaccines, to land and sea exploration". Undoubtedly, HOTS constitute one of the most essential components of 21st-century education. International reports underscore the significance of HOTS in various ways. In a report by the World Economic Forum (WEF), it was emphasized that analytical and creative thinking are among the skills in high demand in the workplace, ranking among the top ten skills (Di Battista, Grayling, & Hasselaar, 2023). Furthermore, in a recent OECD report, the importance of HOTS, creativity, and critical thinking for the economy, society, and higher education was stressed, stating, "creativity and critical thinking are key skills for the complex and globalized economies and societies of the 21st century. There is a growing consensus that higher education systems and institutions should cultivate these skills with their students" (OECD, 2023b, p.1).

Creativity and critical thinking are integral components of learning and innovation skills. The demand for critical thinking is closely linked to the core literacies of today, namely ICT (Information, Communications, and Technology) Media and Information Literacy (Partnership for 21st Century Skills, 2006). The significance of creative thinking and critical skills is also highlighted concerning individual and social life, the well-being of humanity, and the quality of democratic structures (Vincent-Lancrin et al., 2019). Today, artificial intelligence poses a threat to many professions. However, it is evident that AI cannot replace professions requiring human characteristics such as judgment and decision-making. This underscores the growing importance of HOTS skills, especially creativity (Shine, 2023). AI-generated content and its inherent ambiguity further emphasize the importance of critical thinking and judgment (Cao and Dede, 2023).

***Teaching of HOTS in Higher Education***

In today's rapidly evolving and uncertain world, prioritizing the promotion of Higher-Order Thinking Skills (HOTS) in higher education becomes a primary transformational goal. As Gyenes

(2015, p. 17) notes, "The fostering of critical thinking is seen as a key component of secondary and higher education, as many countries face the challenges posed by globalization in the 21st century". Despite the clear emphasis on the importance of HOTS in numerous studies, concerns are growing louder among employers and economic organizations. "employers and economic organizations express with increasingly louder voices that they are no longer confident that graduates have acquired the skills for the 21st – century workplace, in particular, generic skills such as problem solving, communication, creativity and critical thinking" (Van Damme and Zahner, 2022, p. 15). It is evident that teaching HOTS remains a significant challenge. However, the solution requires a multifaceted and multidimensional approach. Seizing the momentum of change is closely linked to moving away from traditional teaching practices that primarily focus on lower-order thinking skills.

Current global challenges highlight the need for a greater emphasis on flexible, lifelong learning, the vitality of generating authentic knowledge, managing large-scale knowledge and data sets, and addressing complex challenges (Drake & Reid, 2018; Stehle & Peters-Burton, 2019). Higher-Order Thinking Skills (HOTS) demand unique characteristics, including logical, creative, evaluative, nonalgorithmic, and self-regulatory skills (Daniel & Bergman-Drewe, 1998). These characteristics necessitate engaging in cognitive activities that involve analysis, evaluation, and the creation of knowledge, as outlined in Bloom's Taxonomy (Zohar and Dori, 2003). Meeting these demands requires a departure from routine teaching practices and the adoption of teaching methods that foster Higher-Order Thinking (HOT). Yen and Halili (2015, p. 42) distinguish between Higher-Order Thinking (HOT) and Routine Teaching as follows:

Table 1: Higher-order Thinking (HOT) versus Routine Teaching

| **HOT** | **Routine Teaching** |
|---|---|
| Not routine/not fully known in advance | Routine/outcome planned in advance |
| Complex | Clear purpose and goal |
| Yields multiple solutions/viewpoints | Yields converging outcomes |
| Involves uncertainty | Seeks certainty |
| Involves process of making meaning | Involves process of doing |
| Is effortful, requires mental work | Is judged by outcome rather than effort |

As evident in the table, Higher-Order Thinking (HOT) requires embracing ambiguity and non-routine teaching methods that encourage subjectivity and the exploration of various perspectives. Additionally, Newman (1990, p. 44) characterizes Higher-Order Thinking Skills (HOTS) as "challenges the student to interpret, analyze or manipulate information". In line with this perspective, Mardell, Ryan, Krechevsky, Baker, Schulz, and Liu-Constant (2023) underline that teachers are required to

"engage learners in open-ended investigations and encourage risk-taking as fundamental to the learning process (p.74)" to promote creative thinking. Furthermore, it is essential to employ teaching strategies and design learning environments that foster Higher-Order Thinking Skills. Gamification is one such strategy that nurtures creative and critical thinking (Gupta, 2023). Similarly, approaches that place the student at the center of the learning experience, promote reflection, employ Socratic questioning, embrace inquiry-driven learning, utilize project-based and experiential methods, and encourage collaboration are effective in fostering HOTS in students (Bauld, 2023; Ross, 2023; Smith, 2023). Moreover, teaching methods and activities such as writing assignments, debates, drama, real-world activities, and case studies contribute significantly to the cultivation of Higher-Order Thinking Skills in higher education (Bezanilla, Fernández-Nogueira, Poblete, & Galindo-Domínguez, 2019).

***HOTS in Higher Education: Challenges and Opportunities***

Principal thinking skills such as analytical thinking, problem-solving, critical thinking, creative thinking, and reflective thinking promote HOT (Ennis, 1981; Yeung, 2012). However, achieving HOT in students at the higher education level presents several challenges. These challenges can be attributed to factors such as time constraints, student motivation, teacher competencies and perceptions, standardized high-stakes assessments, learning environment design, and resource limitations (Ömür & Bavli, 2020; Yen & Halili, 2015). In light of challenges related to the curriculum, it's important to note that "schools and school systems are under mounting pressure to modernize their curricula so that students can develop a broader set of knowledge, skills, values and attitudes to help them cope with new realities and new demands" (OECD, 2019, p.52).

In accordance with the characteristics of critical thinking, it is imperative for educators to redesign syllabi and curricula (Özmen, 2008). A prerequisite for a curriculum is the inclusion of both convergent and divergent oriented activities (Gupta & Mishra, 2021). In line with modern educational philosophies that emphasize learner autonomy, individual differences, and the learning process, assessment activities, both in and out of school, should also be reevaluated. In this context, assessment needs to be process-based, specifically formative, involving selection, generation, and explanation (King, Goodson, & Rohani, 1998). In addition to fostering learner autonomy, attention should be given to the affective aspects of learners, such as attitude, motivation, active learning, and confidence, to promote Higher-Order Thinking Skills (HOTS) in students (Bezanilla, Galindo-Domínguez, & Poblete, 2021; Or-Bach, 2013). Moreover, the growing use of generative artificial intelligence (AI) also underscores the importance of critical thinking and places pressure on it. UNESCO (2023) explicitly states that Generative AI may restrict "opportunities for real-life interactions, plural opinions, plural expression, and critical thinking" (p. 32) and that the "homogenization of knowledge limits pluralistic and creative thinking" (p. 37). Furthermore, the design and features of the learning environment also play a role in promoting HOTS. Large classrooms, teacher-centered and content-centered teaching that

neglect learner autonomy, individual differences, teacher-learner, and learner-learner interaction do not prioritize the development of HOTS (Jamaluddin, Kadir, Abdullah, & Alias, 2019).

Recent studies underline the importance of reducing the number of students per teacher, considering the individual difference during the instructions in higher education (Akçiğit & Özcan-Tok, 2020; Kurtoğlu Erden, Uslupehlivan, & Kurt, 2021; Küçükcan & Gür, 2009). Furthermore, in relation to the characteristics of the learning environment, there is a growing emphasis on the need for self-study and small group study (Valtonen et al., 2021). Teacher competencies and perceptions represent significant challenges in teaching Higher-Order Thinking Skills (HOTS). Teachers are required to enhance their skills through professional development and training to effectively teach students critical thinking (Bezanilla, Galindo-Domínguez, & Poblete, 2021).

However, it's important to acknowledge that there are both challenges and opportunities. It is essential to implement individualized open-access learning opportunities to enhance teacher competence and improve the quality of classroom teaching practices. Increasing teacher awareness and competence in using teaching methods such as discovery learning, customized instruction, cooperative learning, active learning, problem-based learning, authentic problem-solving, student-centered learning, and question-based learning (Asok, Abirami, Angeline, & Lavanya, 2016; Limbach & Waugh, 2010; Riadi, 2016; Tajudin & Chinnappan, 2016) within the learning environment can effectively promote HOTS. The importance of adopting various alternative teaching approaches to foster HOTS was also highlighted by the OECD (2018). Furthermore, the design of the learning environment, which encourages peer interaction and learner motivation, can be a predictor of Higher-Order Thinking Skills. Implementing technology-enabled learning environments, such as smart classrooms and digital learning tools that cater to personalized learning, collaboration, engagement, and problem-solving, plays a critical role in this regard (Lu, Yang, Shi, & Wang, 2021; Pitt & Chugh, 2023).

## References

Akçiğit, U., & Özcan-Tok, E. (2020). Türkiye Bilim Raporu. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları

Amer, A. (2005). Analytical thinking. Pathways to Higher Education.

Asok, D., Abirami, A. M., Angeline, N., & Lavanya, R. (2016, December). Active learning environment for achieving higher-order thinking skills in engineering education. In 2016 IEEE 4th International Conference on MOOCs, Innovation and Technology in Education (MITE) (pp. 47-53). IEEE.

Bezanilla, M. J., Fernández-Nogueira, D., Poblete, M., & Galindo-Domínguez, H. (2019). Methodologies for teaching-learning critical thinking in higher education: The teacher's view. Thinking skills and creativity, 33, 100584.

Bezanilla, M. J., Galindo-Domínguez, H., & Poblete, M. (2021). Importance of Teaching Critical Thinking in Higher Education and Existing Difficulties According to Teacher's Views. REMIE-Multidisciplinary Journal of Educational Research, 11(1).

Bauld, A. (2023). Encouraging Higher Order Thinking Skills in Students. Retrieved from https://xqsuperschool.org/teaching-learning/encouraging-higher-order-thinking-skills-in-students/

Cao, L., & Dede, C. (2023). Navigating A World of Generative AI: Suggestions for Educators. Retrieved from https://bpb-us-e1.wpmucdn.com/websites.harvard.edu/dist/a/108/files/2023/08/Cao_Dede_final_8.4.23.pdf

Conklin, W. (2011). Higher-order thinking skills to develop 21st century learners. Shell Education.

Daniel, M. F., & Bergman-Drewe, S. (1998). Higher-order thinking, philosophy, and teacher education in physical education. Quest, 50(1), 33-58.

Daniel, M. F., & Bergman-Drewe, S. (1998). Higher-order thinking, philosophy, and teacher education in physical education. Quest, 50(1), 33-58.

Dewey, J. (1910). How We Think? D.C. Heath & Co. Publishers

Di Battista, A., Grayling, S., & Hasselaar, E. (2023). Future of jobs report 2023. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.

Drake, S. M., & Reid, J. L. (2018). Integrated curriculum as an effective way to teach 21st century capabilities. Asia Pacific Journal of Educational Research, 1(1), 31-50.

Ennis, R. (1981). Rational thinking and educational practice. In J.F. Soltis (Ed.), Philosophy and education: Eighteenth yearbook of the National Society for the Study of Education (pp. 143-183). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Vincent-Lancrin, S., et al. (2019). Fostering Students' Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. Educational Research and Innovation. OECD Publishing, Paris.

Glaser, E. M. (1941). An Experiment in the Development of Critical Thinking. Teacher's College, Columbia University

Gough, D. (1991). Thinking about Thinking. Research Roundup, 7(2), 2-6.

Gupta, T. (2023). Gamification in Education: Enhancing Engagement &Learning Outcomes. Retrieved from https://news.abplive.com/technology/gamification-meaning-learning-education-enhancing-engagement-learning-outcomes-1615583

Gupta, T., & Mishra, L. (2021). Higher-order thinking skills in shaping the future of students. Psychology and Education, 58(2), 9305.

Gyenes, A. (2015). Definitions of critical thinking in context. Annals of educational studies, 20, 17-25.

Jamaluddin, N. S. A., Kadir, S. A., Abdullah, A., & Alias, S. N. (2019). Enhancement of higher order thinking skills through empowerment of learning environments. International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development, 8(2), 159-167.

King, F. J., Goodson, L., & Rohani, F. (1998). Higher order thinking skills: Definition, teaching strategies, assessment. Center for the Advancement of Learning and Assessment Florida State University.

Kurtoğlu Erden, M., Uslupehlivan, E., & Kurt, A. (2021). Üniversitedeki öğrenme ortamina ilişkin öğretmen adaylarinin görüşlerinin incelenmesi. Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama, 11(1), 1-19.

Küçükcan, T. & Gür, B., S. (2009). Türkiye'de Yükseköğretim. Karşılaştırmalı bir Analiz. Seta Yayınları

Limbach, B., & Waugh, W. (2010). Developing Higher Level Thinking. Journal of instructional pedagogies, 3.

Lu, K., Yang, H. H., Shi, Y., & Wang, X. (2021). Examining the key influencing factors on college students' higher-order thinking skills in the smart classroom environment. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 18, 1-13.

Mardell, B., Ryan, J., Krechevsky, M., Baker, M., Schulz, T. S., and Liu-Constant, Y. (2023). A pedagogy of play: Supporting playful learning in classrooms and schools. Cambridge, MA: Project Zero.

Mccready-Flora, I. (2014). Aristotle's Cognitive Science: Belief, Affect and Rationality. Philosophy and Phenomenological Research, 89(2), 394-435.

Miri, B., David, B. C., & Uri, Z. (2007). Purposely teaching for the promotion of higher-order thinking skills: A case of critical thinking. Research in science education, 37, 353-369.

Newmann, F. M. (1990). Higher order thinking in teaching social studies: A rationale for the assessment of classroom thoughtfulness. Journal of curriculum studies, 22(1), 41-56.

OECD. (2018). Teaching for the Future: Effective Classroom Practices to Transform Education. OECD, Publishing, Paris, http://dx.doi.org/10.1787/9789264293243-en.

OECD, O. (2019). OECD future of education and skills 2030: OECD learning compass 2030. A Series of Concept Notes. Retrieved from https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/learning-compass-2030/OECD_Learning_Compass_2030_Concept_Note_Series.pdf

OECD. (2023a). PISA 2022 Creative Thinking. Retrieved from https://www.oecd.org/pisa/innovation/creative-thinking/

OECD. (2023b). Fostering and assessing students' creative and critical thinking skills in higher education. Retrieved from https://www.oecd.org/education/ceri/fostering-assessing-students-creative-and-critical-thinking-skills-in-higher-education.htm

Or-Bach, R. (2013). Higher education—Educating for higher order skills. Creative Education, 4(07), 17.

Ömür, Y. E., & Bavli, B. (2020). Standart Sınavlar ve Dönüşen Öğretmen Kimliği. Journal of Economy Culture and Society, (Özel Sayı 1/Supplement 1), 117-137.

Özmen, K. S. (2008). Current State and Understanding of Critical Thinking in Higher Education. Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty (GUJGEF), 28(2).

Paul, R., & Elder, L. (1992). Critical thinking: What, why, and how. New directions for community colleges, 77(2), 3-24.

Partnership for 21st Century Skills. (2006). Framework for 21st century learning. Retrieved from https://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_Brief.pdf

Pitt, B., Chugh, A. (2023). We must embed systems thinking in education. Here's how. Retrieved from https://www.forbes.com/sites/worldeconomicforum/2023/07/18/we-must-embed-systems-thinking-in-education-heres-how/?sh=6642eb921ab0

Riadi, A. (2016). Problem-based learning meningkatkan higher-order thinking skills siswa kelas VIII SMPN 1 Daha Utara dan SMPN 2 Daha Utara. Math Didactic: Jurnal Pendidikan Matematika, 2(3), 154-163.

Richland, L. E., & Simms, N. (2015). Analogy, higher order thinking, and education. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science, 6(2), 177-192.

Ross, E.M. (2023). Creating a Culture of Inquiry in Schools. Retrieved from https://www.gse.harvard.edu/ideas/usable-knowledge/23/04/creating-culture-inquiry-schools

Rotherham, A. J., & Willingham, D. T. (2010). 21st-century skills. American educator, 17(1), 17-20.

Shine, I. (2023). These are the jobs that AI can't replace. Retrieved from https://www.weforum.org/agenda/2023/05/jobs-ai-cant-replace/

Smith, A. (2023). Teaching Higher-Order Thinking Skills: Here's Why It Matters Matters So Much. Retrieved from https://www.teachstarter.com/us/blog/higher-order-thinking-in-the-classroom-and-why-it-matters-3/

Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2023). Aristotle's Psychology. Retrieved from https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-psychology/

Stehle, S. M., & Peters-Burton, E. E. (2019). Developing student 21 st Century skills in selected exemplary inclusive STEM high schools. International Journal of STEM education, 6(1), 1-15.

Sulastri, K., Rintayati, P., & Sarwono, S. (2019, February). Improving Higher Order Thinking Skills and Students' Learning Interest through Problem-Based Learning Model on Literacy. In third

International Conference of Arts, Language and Culture (ICALC 2018) (pp. 346-352). Atlantis Press.

Tajudin, N. A. M., & Chinnappan, M. (2016). The Link between Higher Order Thinking Skills, Representation and Concepts in Enhancing TIMSS Tasks. International Journal of Instruction, 9(2), 199-214.

UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO Publishing.

Valtonen, T., Leppänen, U., Hyypiä, M., Kokko, A., Manninen, J., Vartiainen, H., Sointu, E. & Hirsto, L. (2021). Learning environments preferred by university students: A shift toward informal and flexible learning environments. Learning Environments Research, 24, 371-388.

Van Damme, D., Zahner, D. (2022). Does higher education teach students to think critically?. OECD Publishing, Paris.

Woolf, R. (2013). Plato and the Norms of Thought. Mind, 122(485), 171-216.

Yeung, S. Y. (2012). Conceptualizing higher-order thinking for reforming school curriculum and teaching. Hong Kong Teachers' Centre Journal, 11, 131-144.

Yen, T. S., & Halili, S. H. (2015). Effective teaching of higher order thinking (HOT) in education. The Online Journal of Distance Education and e-Learning, 3(2), 41-47.

Zohar, A., & Dori, Y. J. (2003). Higher order thinking skills and low-achieving students: Are they mutually exclusive?. The journal of the learning sciences, 12(2), 145-181.

# КРЕАТИВНАТА ДЕЙНОСТ НА УЧИТЕЛЯ В СВЕТЛИНАТА НА СИНЕРГЕТИЧНИТЕ ИДЕИ

**Красимира Марулевска**

[a] *Югозападен университет "Неофит Рилски", Благоевград, България*

ABSTRACT

The current article searches for opportunities to reveal the essence of creative pedagogical activity, as well as the characteristics of the creative teacher and the prerequisites for creativity in pedagogical persons, based on synergetic ideas. The theory of self-organisation of complex, open, dynamic, non-linearly developing systems allows us to interpret the creativity of the teacher in all of its manifestation richness. Synergetic ideas also give numerous reasons for optimism regarding the possibilities for increasing the effectiveness of professional pedagogical activity. In the search for new, adequate modern-day models of education, the achievements of synergetic concepts can be successfully used. The need for novel approaches in current teacher education and qualification is becoming increasingly apparent. Creative pedagogical activity based on significant personal motivation, excellent professional competence, rich culture, and high morals deserves particular attention.

KEYWORDS: *creativity, teacher's creative activity, divergent and convergent thinking, complexity theory, synergy, self-organization.*

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия търси възможности за разкриване на същността на креативната педагогическа дейност, както и на характеристиките на креативния учител и предпоставките за творчество на педагогическите субекти, като се основава на идеите на синергетиката. Теорията на самоорганизацията на сложните отворени, динамични, нелинейно развиващи се системи позволява да бъде интерпретирана креативността на учителя в цялото богатство на нейните проявления. Синергетичните идеи дават и много основания за оптимизъм по отношения на възможностите за повишаване на ефективността на професионалната педагогическа дейност. В търсенето на нови, адекватни на нашата съвременност, модели на образование успешно може да се използват постиженията на теорията на сложността, каквато е синергетиката. Все по-осезателна става необходимостта от нови стратегии в подготовка и квалификацията на съвременните учители. Специално внимание заслужава креативната педагогическа дейност, основана на значима личностна мотивация, висока професионална компетентност, богата култура и висок морал.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: креативност, креативна дейност на учителя, дивергентно и конвергентно мислене, теория на сложността, синергетика, самоорганизация.

*Креативната дейност на учителя в контекста на междудисциплинарността като методологичен принцип в научното познание*

Живеем в свят, в който всички процеси и явления са белязани от сложността, нелинейността и неопределеността. Проблемите, с които се сблъскваме на индивидуално равнище, имат своето място в системната цялостност на заобикалящата ни действителност. Конкретното и специфичното по определен начин влизат във взаимодействие с общото, универсалното. В резултат на това взаимно влияние се наблюдава синергетично обогатяване на сложните системи от различен порядък и с различна природа. Съвременният човек все по-ясно осъзнава собственото си съществуване като неделимо от това на другите, като съ-съществуване в многоизмерната сложност на целостността на света.

Днес търсим отговори на въпроси, свързани с нашето настояще и с бъдещето ни, с опора върху принципите на холизма. Ясно виждаме, че именно комплексността в разглеждането на процесите и явленията в природната и социалната реалност дава възможност да бъде отчетена тяхната сложност и многоаспектност. Нови са интелектуалните и нравствено-етичните измерения на съвременната образована личност, от която се очаква да прояви в света на сложността развити на определено равнище качествени характеристики – гъвкавост, адаптивност, рефлексивност, отговорност, инициативност, съчетани с притежанието на ключови, специални и преносими, „soft“ компетентности.

Все в контекста на казаното по-горе, продължават да бъдат актуални идеите на френския социалог Е.Морен, който изтъква, че образованието днес трябва да преодолява последствията от раздробеността и фрагментарността на знанията, като развива естествената способност на човешкия разум да контекстуализира и интегрира. Наред с глобалността и комплексността пред съвременния човек стои и предизвикателството, свързано с експанзията на знанието и лавинообразното увеличаване на информацията. (Морен, 2005, с.10-12)

Все по-голяма важност придобива въпросът за овладяването и рационалното използване на знанията и информацията. Пред образованието застава големият проблем за организирането на знанията, за обединението на раздробените познания, чието интегриране да се превърне в основа за изграждане на необходимото цялостно виждане за заобикалящата ни действителност.

Особено внимание заслужава разделението на „двете култури”(по израза на Ч. Сноу) – природонаучната и хуманитарната (Сноу, Ч., 1985 с.195-226), което е сериозно предизвикателство пред образованието днес. В своята книга “Новата връзка. Метаморфоза на науката” И.Пригожин и И.Стенжер акцентират върху необходимостта от интезивен културен

диалог и изграждане на "нова връзка" между природонаучното и хуманитарното знание. Двамата учени отбелязват важен процес в рамките на съвременната култура – формирането на "трета култура" като среда, в която може да се проведе необходимият за съвременността диалог между естественонаучните дисциплини, използващи подхода на математическото моделиране, и теоретичния и практическия опит на науките, описващи човешкото общество в цялата му сложност и многообразие (Пригожин, И., И. Стенжер, 108, с.54).

Стремителното развитие на техногенната цивилизация, напредъкът в развитието на изкуствения интелект налагат необходимостта от навлизане в сферата на науката на нравствено-етични и естетически категории. Пред хуманитарната сфера също стои нелеката задача да преосмисля постигнатото от природните науки, като го пречупва през призмата на субективно-емоционалната човешка чувствителност.

Такава е и позицията на В.Г.Буданов, според който "много от проблемите на човечеството биха могли да се решат по пътя на хармонизирането на частите на изначално единната култура, например по образеца на натурфилософията или даже на античната единна култура".(Буданов, В.Г., 1996) Прокарването на "мостове" между природонаучните и хуманитарните дисциплини изисква нов мироглед и нов „метаезик". Теорията на сложните системи - синергетиката, предлага нова методология и универсални подходи за изследване на многоаспектните проблеми на съвременността.

Междудисциплинарността играе важна роля в науката на XXI век. Синтезът на науките води до фундаментални открития, до създаването на нови технологии. Кардинално се променят представите ни за природата и обществото. Междудисциплинарният подход утвърждава представата ни за системния характер на изучаваните от различините науки обекти, както и за всеобщата връзка между процесите и явленията в заобикалящата ни действителност. Като методологичен принцип междудисциплинарността предполага широко използване на научна информация от различни дисциплинарни области, реален синтез на научните постижения. Теориите, отразяващи обекти със сложен, системен характер, са междудисциплинарни по своята същност, тъй като отчитат комплекс от закономерности, оказващи влияние върху изследвания обект.

В контекста на педагогическите реалности, синергетичният подход акцентира върху необходимостта от изграждане на цялостна представа за учебно-възпитателния процес чрез синтез на знания, идеи, теории и практически опит от различни научни области и дисциплини, чрез разкриване на връзките между йерархичните равнища в структурата на образователния процес.

Главен фактор при междудисциплинарната дифузия в социалните науки, в това число и в педагогиката, е философията, която способства за движението на идеи от природонаучната

област към хуманитарната. Научната философия, от една страна, обобщава постигнатото от съвременното познание, изгражда система от всеобщи принципи и закони, а от друга страна – философските идеи оказват влияние върху отделните науки чрез функцията си на методологична основа, ориентир в процеса на познанието.

От образованието днес се изисква многократно да надскочи традиционната си функция, свързана с предаването на социалния опит, и да изпълнява изпреварваща, превантивна функция, с акцент върху подготовката на човека за живота в кризисни времена, когато пред отделната личност и пред обществото стои нелеката задача за избор на път към бъдещето. В търсенето на нови, адекватни на нашата съвременност, модели на образование успешно може да се използват постиженията на теорията на сложността, каквато е синергетиката, която изследва сложните отворени динамични, нелинейно развиващи се системи.

*Междудисциплинарният диалог – възможен път за еволюционни изменения в педагогическото познание*

Синтезът на научното знание, възстановяването на изгубената хармония във взаимодействието, взаимното проникване и взаимното обогатяване на природонаучната и хуманитарната култура, както и съответстващото кардинално изменение на нашето мислене, представляват едновременно условие за изпълнението на мисията на образованието и негов резултат. В непрекъснатото търсене на оптимален вариант на своите съдържание и структура, образователната система се стреми да заеме подобаващо по значимост място в обществените отношения и да допринася за тяхното възпроизводство и по-нататъшно развитие. Модернизацията на съвременното образование, изборът на път за развитие, адекватен на изискванията на обществото днес, могат да бъдат осъществени с опора върху съответна научнообоснована методология.

Синергетичната методология позволява възникналото многообразие в системата на образованието да бъде разгледано като източник на нейното развитие, което от своя страна е резултат от взаимодействието на изграждащите я елементи. Синергетиката дава възможност да бъдат формулирани принципите на взаимодействие не само между елементите на образователната система, но и между разнообразните образователни институции и организации, както и между образованието и другите компоненти на цялостната обществена и природна действителност.

Синтезът между синергетиката и педагогиката не предполага механично пренасяне на идеи от природонаучната в хуманитарната сфера, а творческо приложение на фундаментални, общометодологични принципи и закономерности, чиято сила на действие се разпространява върху сложните отворени динамични системи с различна същност – физични, химични, биологични, социални и др. Представителите на синергетичната научна общност разглеждат

различни страни на интеграцията между синергетиката и педагогиката. Синергетичният подход открива нови възможности за ефективно управление на сложните нелинейни процеси в динамичната система на образование, която се характеризира с ейрархичност и многокомпонентност и при определени условия в нея протичат процеси на самоорганизация. Идеите на синергетиката могат да бъдат методологична основа за прогнозиране на критични ситуации в развитието на образователната система на всички нейни равнища. Приложението на синергетиката ще позволи създаване на условия за избор на оптимални варианти за преодоляване на кризите в процеса на обучение и възпитание, които неминуемо съпътстват развитието на нелинейните динамични педагогически структури.

Сложността и нелинейността на педагогическата система и нейните подсистеми се проявяват в способността да реагира по-силно на малки въздействия, съзвучни с нейните собствени вътрешни тенденции на развитие, отколкото на преки, интензивни управленски въздействия. Ценни за педагогиката са представите за механизмите на самоорганизацията в сложните отворени динамични, нелинейно развиващи се системи. Те намират приложение в осмислянето на педагогическите явления, в проектирането и изграждането на различни педагогически модели. Синергетичните идеи напълно се вписват в контекста на новите педагогически търсения, насочени към усъвършенстване на образованието и привеждането му в състояние, адекватно на високите изисквания на съвременността. В концепцията на личностно-ориентираната педагогика, като стратегическо направление в развитието на съвременното образование, могат да бъдат открити редица проекции на синергетичните идеи, отнасящи се до: свободата на избора, вариативността на пътищата за развитие, разгръщането на личностния потенциал, интегративността и диалогичността.

*Креативната педагогическа дейност в контекста на синергетичните идеи*

В изследването на креативността в педагогическата дейност на учителя особено внимание заслужават условията, които пораждат и стимулират нейните проявления. По своята същност предпоставките за възникване на креативни идеи и практики в процеса на обучение и възпитание както на съдържателно, така и на организационно-технологично равнище са повлияни от вътрешната мотивация за дейност. Външните стимули, колкото и значими да са, изразяващи се в целенасочени въздействия, идващи от средата, не биха могли да имат мощния ефект на вътрешната мотивация, свързана с положителната нагласа, стремежа към самоусъвършенстване и ценностното отношение към дейността.

Във връзка с разглежданата проблематика за креативността в професионалната педагогическа дейност, ценност представляват позициите на Д.Б. Богоявленска, която представя стройна концепция за надареността на личността с акцент върху два важни аспекта – инструментален и мотивационен. (Богоявленская, Д.Б., 2005, с. 8) В характеристиката на

талантливата личност е подчертана „интензивността на интеграционните процеси „вътре“ в субекта, въвличащи неговата личностна сфера“.(Богоявленская, Д.Б., 2005, с. 6) На преден план излиза педагогическата нагласа, изразена в желание и готовност за творчество, които се проявяват в цялостната педагогическа дейност на всички равнища: когнитивно, афективно, рационално-оценъчно; емоционално – оценъчно, социално – адаптивно и др. Конкретните измерения на креативната педагогическа дейност на учителя свързваме с владеене на високо равнище и съответно ефективно прилагане в практиката на обучението и възпитанието на традиционни и иновативни методи, средства, организационни форми, както и осъществяване на пълноценно педагогическо общуване. Проявленията на креативността откриваме и в перманентния процес на наблюдение, рефлексия, саморефлексия, анализ и самоанализ, ориентирани към непрекъснато подобряване на резултатите от цялостната педагогическа дейност на ниво планиране, реализация и оценяване.

Една от целите на настоящото изследване е разкриване в теоретичен аспект на същността на креативността на учителя от позициите на теорията на сложността (както се назовава науката за сложните, отворени, динамични, нелинейно развиващи се системи в американската специализирана научна литература) или синергетика (както е известна сравнително новата наука в руската, немската, френската, българската научна литература).

От синергетична гледна точка креативният учител и неговата професионална педагогическа дейност, разгледани като отворени системи, в своето движение от едно към ново състояние, следват нелинейния ход на развитие на всяка сложна система. Последователно преминават през състояния на хаос и ред, през точки на бифуркация, в които сложната, отворена за взаимодействия със средата система, избира път за развитие измежду спектър от възможности – наречени „цели – атрактори на еволюцията” на системата. Така в резултат от творческата активност на ръководния педагогически субект процесът на обучение преминава през различни качествени състояние, придвижва се поетапно към нови нива в своето развитие. Личността на учителя и неговият професионализъм претърпяват трансформации и преминават периодично на ново ниво, с нови качествени характеристики, съответстващи на „нови параметри на реда” на съответната сложна система.

Наред с мотивационния аспект на разглеждане на творческата активност на учителя интерес представлява и инструменталният аспект, който поставя във фокуса на вниманието наличието на стратегии за ефективно осъществяване на педагогическата дейност. Те от своя страна са свързани с владеенето и прилагането на съответни методи, средства, организационни форми, като предпоставки за успех и висока продуктивност на субектите в педагогическия процес.

Могат да бъдат проследени и анализирани различни равнища на успеха в професионалната педагогическа дейност в контекста на разглеждания инструментален аспект на креативността на учителя:

1) наличие на задълбочени познания – психологически, педагогически, дидактически, методически, конкретно научни, свързани с преподаването на конкретен учебен предмет, както и професионални умения и компетентности, професионални и личностни качества, прилагани успешно в педагогическата дейност и в педагогическото взаимодействие;

2) трансформация на вече познати и изпитани методи и способи на дейност, организационни форми и средства в педагогическия процес, успешно допълване и взаимно обогатяване на добре познати педагогически инструменти, водещи до повишаване на ефективността на цялостната дейност;

3) генериране на нови идеи, издигане на нови цели, ориентирани към по-високо качество на учебно-възпитателния процес; задълбочен анализ на актуалното състояние на педагогическата система и нейните подсистеми с цел откриване на възможности за тяхното извеждане на ново, по-високо качествено равнище;

4) интерпретиращо равнище, основано на метакогнитивни умения, цялостен поглед върху дейността, синтез и интегриране на знания и умения, лесен преход от единичното към общото и обратно, търсене на проекциите на частното в цялото и обратно – на цялото – в изграждащите го елементи;

5) бърза адаптация към нови условия, обстоятелства, ситуации; способност за самообновяване, самоконструиране, както и конструиране на средата, самореализация и непрекъсната самоактуализация, взаимно допълване и обогатяване между субектите и между субекта/субектите и средата.

Анализът на мотивационния аспект в действията и поведението на креативния учител позволява да бъде насочено вниманието към няколко важни предпоставки, свързани с неговите професионални и личностните нагласи:

1) потребност от разширяване и задълбочаване на познанията за специфичната сфера на обучението и възпитанието;

2) вътрешна необходимост от вглеждане в детайлите на собствената дейност във всички етапи в процеса на обучение;

3) засилен интерес към педагогическата реалност, към отделни елементи на педагогическата система, стремеж към подобряване и усъвършенстване на системата в цялост или на изграждащите я елементи;

4) интензивни, целенасочени, упорити действия за постигане на високи цели и резултати чрез последователни усилия и системен труд;

5) висока чувствителност към качеството на педагогическата дейност, към собствената дейност преподаване, към педагогическото взаимодействие, към организацията на учебната дейност на учениците.

Заслужава специално внимание триадата „потребност – интерес – висока ангажираност“ по отношение на конкретната педагогическа дейност. Творческият потенциал на учителя оказва пряко влияние върху характеристиките на преподаването и върху организацията на учебната дейност на учениците. Равнището на неговата креативност може да бъде анализирано и оценено с опора върху съвременните научни представи за същността на творческата дейност и за характеристиките на творческия субект.

Централна задача в процеса на развитие на надарената личност според Д.Б. Богоявленска е „формирането и развитието на способност за самоактуализация, за ефективна реализация на повишените им възможности в бъдеще, в зрялата професионална дейност“ (Богоявленская, Д.Б., 2004, с. 23) Очакванията по отношение на креативния учител, като ръководен педагогически субект, са свързани с наличието на готовност и непрекъснат стремеж за разгръщане на собствения потенциал и за повишаване на качеството на дейността.

Опитът да бъде разкрита същността на креативната дейност на учителя налага и определено внимание към диференцирането на конвергентното от дивергентното мислене. В психологическото познание се търси ясно разграничение между конвергентното мислене и продуктивната дейност, водещи до единствено правилно решение на даден проблем, от една страна, и дивергентното мислене, определяно като творческо. (Кл Дункер, С. Л. Рубинштейн, Дж. Гилфорд) На дивергентното мислене се отрежда да бъде определяно като творческо. Тази теза е водеща и в разбирането на Дж. Гилфорд за креативното мислене и неговото разграничаване от интелекта, което намира изражение и във въвеждането на специален коефициент за креативност „Cr“ в отличие от този за интелегентност - „IQ“.

В специализираните тестове за изследване на креативността дивергентното мислене се измерва чрез характеристиките „плавност (отличаващи се идеи), оригиналност (необичайни или редки отговори), гъвкавост (на идейно равнище) на мислене в невербални, символични, семантични и поведенчески задачи“. (Богоявленская, Д.Б.,2005, 46)

Плавността като характеристика на креативното мислене се свързва с умението да се откриват идеи, които носят в себе си дивергиращ потенциал. Оригиналността встъпва в ролята на критерий за новост, а гъвкавостта е качество на мисленето на субекта на дейността, което му позволява да се адаптира успешно в нови условия, да решава проблеми, като прилага ефективни стратегии и достига до решения. В хода на диагностиката на креативността разглежданият параметър позволява да бъдат „разграничени индивидите, които оригинално решават проблеми, от тези, които демонстрират лъжлива (изкуствена) оригиналност“. (Богоявленская, Д.Б.,2005,

47) Оригиналността в работата на учителя може да се прояви в генерирането на нови идеи, създаването и прилагането на нови методи и средства в обучението и възпитанието. Както подчертава Д.Б. Богоявленска, оригиналните идеи не може да се разглеждат откъснато от тяхната полезност“, т.е. необходимо е да се разграничат креативните идеи от ексцентричните, които сами по себе си може да са оригинални, но са неефективни и неприложими. (Богоявленская, Д.Б.,2005, 49) Интерес представлява въпросът за определянето на степента на оригиналност. Кога една идея може да има характеристиките неповторимост и нестандартност? „Колкото по-далече се отива от истинността, колкото по-далечна е асоциацията, толкова по-далече отива тя от баналността и се оценява като необичайна, нестандартна.“ (Богоявленская, Д.Б.,2005, 51)

Специално внимание Д. Б. Богоявленска отделя на понятието „дивергенция“, като подчертава, че той се отнася към „откриването на несъответствия“. Определя този феномен като универсален и характеризиращ „безкрайния процес на усложняване на всякакви форми на съществуване на самоорганизиращата се материя, както живата, така и неживата“. (Богоявленская, Д.Б.,2005, 55,56)

Дж. Гилфорд и представителите на създаденото от него научно направление в изследването на креативността поставя акцент върху дивергентното мислене. В научната литература двете понятия „дивергентно мислене“ и „креативно мислене“ често се използват като близки по смисъл и отразяващи активности, свързани с творчеството. Заслужава внимание отново позицията на Д. Б. Богоявленска, според която между двете понятия не може да се постави знак за тъждественост. (Богоявленская, Д.Б.,2005, 58)

Според асоциативната теория за креативността в основата на креативното мислене стоят асоциациите.(Mednick, S.A, 1962, 220-232) Продуктът на творческата активност се ражда чрез нови комбинации от асоциативни идеи. Mednick разглежда три начина за достигане до креативни идеи чрез: 1) интуитивна прозорливост; 2) откриване на сходства между идеи; 3) опосредстване на идеи от други идеи.

Martindale разглежда продуктите на креативността като резултат от рекомбинирането на известни идеи чрез нови асоциации. По аналогия креативното мислене поражда асоциации между несвързани по-рано идеи.(Martindale, C., 1996)

С творческата активност се свързва и понятието „когнитивна свръхвключеност“ („overinclusiveness“), определяна като способност да се генерират множество креативни идеи чрез възникване на редица асоциации в процеса на решаване на проблеми. Креативното мислене предполага възникване на необичайни асоциации и води до откриване на нестандартни решения. Заслужава специално внимание връзката между възможността за генериране на асоциации, дивергентното мислене и креативността. Откриването на асоциативни връзки между идеи,

предмети, явления е начинът на проявление на дивергентното мислене, а то от своя страна води да създаване на оригинален творчески продукт – плод на креативността.

Заключение

Креативността в педагогическата дейност на учителя се проявява в търсенето на нови, оригинални, нестандартни решения на разнообразни проблеми в хода преподаването, в организацията на учебната дейност, в осъществяването на педагогическото взаимодействие. Дивергентното мислене на учителя е пряко свързано със способността му да открива нови и нови асоциации, наблюдавайки и анализирайки конкретната педагогическа реалност. Асоциациите, породени от вече възникнали или възникващи в актуалния момент идеи, водят до откривателство, новаторство, творчество в работата на учителя. Колкото по-висока е личната въвлеченост на педагогическия субект в дейността, толкова в по-голяма степен можем да твърдим, че е налице „когнитивна свръхвключеност“, резултат от която са креативното мислене, креативната дейност и креативният продукт.

Предвид целта на настоящото теоретично изследване, свързана с възможностите за приложение на идеите на теорията на сложността (по своята същност – синергетични идеи) при интерпретирането на креативната дейност на учителя, то може да се подчертае следното:

- пътищата за приложение на идеите на самоорганизацията в процеса на обучение са разнообразни;

- всеки педагог чрез професионална рефлексия върху своята педагогическа дейност може да открие, анализира и интерепритира от синергетична гледна точка безкрайното богатство от педагогически действия, взаимодействия, събития;

- следващата стъпка е откриването на конкретни възможности за усъвършенстване на учебно-възпитателния процес чрез синтез на традицията и иновацията, и чрез творческата педагогическа дейност на учителя.

***Използвана литература:***

Богоявленская, Д.Б., Богоявленская, М.Е. (2005) Психология одаренности: понятие, виды, проблемы. Выпуск 1 — М. МИОО

Богоявленская, Д.Б. (науч. ред.) // Одаренный ребенок. 2004, № 4 – 6, с. 23

Буданов, В.Г.(1996) Синергетические стратегии в образовании, Философские проблеммы образования, М., изд. РАГС

Марулевска, К. (2009) Синергетиката в научното и образователното пространство. Изд. „Санин – Н и Н“ ООД, Благоевград

Морен, Е. (2000) Мислещата глава. Преосмисляне на реформата. Реформиране на мисленето. Изд.”Полис”, С.

Пригожин, И. , Стенжер, И. (1989) Новата връзка. Метаморфоза на науката, изд. “Наука и изкуство”, С.

Рубинштейн, С. Л.(1997) Человек и мир, М.

Сноу, Ч.П. (1985) Портреты и размишления. Изд. ”Прогресс”, М.

Guilford, J. P.(1967) The nature of human intelligence. New York: McGraw-Hill. 255 p.

Martindale, C. Dailey, A.(1996) Creativity, primary process cognition and personality. Personality and Individual Differences, 20, 4, 409 – 414

Mednick, S.A, (1962) The associative basis of the creative process. Psyhological Review, 69, 3, 220-232

# ДЕТСКОТО ПОРТФОЛИО И (НЕ)ПРИЛОЖЕНИЕТО МУ КАТО ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТ ЗА ОПОЗНАВАНЕ НА ДЕТЕТО

**Блага Джорова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Акцент в статията е детското портфолио в неговия многостранен статут – като педагогически инструмент за опознаване на детето, както и за проследяване и оценка на детските ресурси на всеки етап на развитие; като възможност за регистриране на неговите постижения и проблеми; като надежден регулатор на педагогическите взаимодействия. Целта на авторското проучване сред родители и учители е да се разкрие мнението и разбирането им относно създаването на т.нар. „детско портфолио“ и доколко то може да се ползва в интерес на детето.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: дете, информация, образование, портфолио, постижения, проследяване, приемственост, родител, учител

# CHILDREN'S PORTFOLIO AND ITS (IN)APPLICATION AS A PEDAGOGICAL INSTRUMENT FOR COMPREHENDING THE CHILD

**Blaga Dzhorova**

*South-West University “Neofit Rilski”*

ABSTRACT

The primary emphasis of this article pertains to the multifarious nature of the child portfolio. It serves as a pedagogical instrument for gaining insights into the child's characteristics, facilitating the tracking and assessment of the child's capabilities across developmental stages, documenting the child's accomplishments and challenges, and functioning as a dependable regulator of pedagogical interactions. The author's survey, directed towards both parents and educators, seeks to elucidate their perspectives and comprehension concerning the concept of the "child portfolio" and its potential utility in optimizing the child's well-being.

KEYWORDS: achievement, child, continuity, education, information, portfolio, parent, tracking, teacher.

**Въведение**

Още в началото и в съответствие с издигнатата теза ще започнем с няколко въпроса: Важно ли е да бъдат разпознавани и отразявани постиженията и проблемите в хода на детското развитие? Какво представлява детското портфолио? Каква трябва да е визията, функциите и приложението му? Каква е ролята на учителя и родителя по отношение на портфолиото на детето? Отговори на тези въпроси ще търсим както чрез теоретично проучване по темата, проведено през 2022 г., така и чрез проведено през 2023 година емпирично проучване.

**За портфолиото**

Портфолиото е набор от документи (материали и разработки), който представя усилията, напредъка и постиженията на притежателя му в определена област. Това е форма на целенасочено, системно и непрекъснато оценяване и самооценяване на резултатите от дейността на субекта. Служи като доказателство за образователни постижения за определен период от време (Чернявская и колектив, 2006).

Портфолиото може да се дефинира като „запис", а в контекста на детското портфолио запис означава документиране на етапите от процеса на адаптиране на детето към образователната среда, играта и достиженията по различните образователни направления.

Детското портфолио е „досие" за развитието на детето, съвкупност от материали, удостоверяващи неговите постижения и проблеми в хода на развитие, както и разнообразието от фактори и средства, активно влияещи върху тези процеси.

Портфолиото е „разказ" за направеното от детето през годината. В този вид оценяване някои от авторите виждат не само документиране на постиженията и наученото, но и възможност децата в предучилищна възраст да развият критичен инструмент за учене (Laski, 2013; Джорова, 2022).

Основната цел на портфолиото е „хронологично и достоверно проследяване на резултатите на детето в детската градина." В този смисъл детското портфолио има задачите: „Да регистрира систематично резултатите от усилията на детето; Да систематизира и анализира резултатите; Да даде обективна оценка на постиженията; Да послужи като основа за плана за личностно развитие на детето" (Миндиликов, 2019).

**За съдържанието на детското портфолио**

В съдържателен план детското портфолио може да има различна визия, различни раздели или части и различни начини на подреждане на доказателствените материали.

Според Воробьева, 2019 класическото портфолио най-често включва пет основни раздела: портрет, колекция, работни материали, постижения и отзиви.

М. Колева (2012) предлага в съдържанието на детското портфолио да се включат разделите: първична информация, социално и емоционално развитие, познавателни (интелектуални) умения и речево развитие, творчески дейности, двигателни умения и умения за всекидневния живот, диагностичен профил на детето.

Според Т. Миндиликов портфолиото може да бъде оформено в три раздела:

Раздел 1: Обща информация за детето. В този раздел се включват предварителни данни за детето (име и фамилия, дата и място на раждане, име на детската градина, възраст на постъпване в институцията, учител/и, семейство и т.н), а също и информация за: адаптацията (описва се как детето се е адаптирало към средата в институцията и в групата и се посочват особеностите в този процес); напредъка (напредък, затруднения и особености във всички области на развитие на детето); ученето и активността; изявените интереси и способности; любимите занимания и игри; активностите и предпочитанията извън детската градина; индивидуалните особености на детето.

Раздел 2: Постижения на детето. Тук от значение е изводите и оценките, направени от учителя, да са на основата на обективни доказателства.

Раздел 3: Готовност на детето за училище. Добре е в портфолиото да се направи обобщение и да се формулират препоръки с които да се насърчи и мотивира развитието на детето, както по отделните образователни направления, така и по отношение на неговото емоционално, социално и личностно развитие. В края на портфолиото може да има бележки от учителя, а към събраните материали - дата и подпис/и (Миндиликов, 2019).

Съдържанието на детското портфолио е обусловено от вида на дейностите в детската група, от поставените цели и задачи, от постиженията, които трябва да се проследят, както и от критериите и показателите по които ще се оценяват те. На основание законодателната уредба е логично в него да се визират различните аспекти от детското физическо, познавателно, езиково, социално и емоционално развитие.

Съдържанието на портфолиото предлага не само информация за процеса на дейността, а и етапите през които е преминала тя за да се достигне крайният резултат - получаване на информация за постигнатите цели и резултати (по Джорова, 2022; Чернявская и колектив, 2006).

Препоръчително е при избора на вариант за съдържание да се подбират относително постоянни раздели или компоненти, за да е възможно адаптиране на портфолиото към конкретна образователна ситуация.

Наред с това, че съдържанието на детското портфолио се определя с Правилника за дейността на детската градина (чл. 35, ал. 2, НПО) е важно да се отчете, че портфолиото на детето от съответната възрастова група в детската градина включва и мнението на учителя, а при 5-7-годишните и самооценката и самоанализа на притежателя на портфолиото, т.е. на детето.

Доказателствените материали, регистрираните постижения и данни за проблемните сфери в детското развитие могат да се структурират на основание различни принципи. Те могат да се подреждат хронологично, а може да се обособят и в раздели, подчинени на различна тематична област – по образователни направления, по вид дейности, по умения и др.

Съдържателното оформяне на портфолиото зависи от различни принципи. Според систематизацията на Байбородова (2020) принципите са:

*Целенасочен подбор на компоненти съставящи отделните раздели*. Това предполага конкретизиране на целта на портфолиото и избор на възможни варианти за представяне на съдържанието, които го разкриват най-пълно.

*Индивидуализация и диференциация при определяне съдържанието на портфолиото* – обвързано е с избора на структура (раздели, компоненти) съобразена с индивидуалните характеристики на детето.

*Съвместно разработване на портфолиото от основните субекти - деца, учители, родители,* т.е. всяка от страните да прояви активност и интерес към съдържанието на портфолиото, да оцени елементите в него, да направи изводи (учители и родители) относно равнището на детското развитие на основание конкретни критерии и показатели, характерни за детската възраст.

*Рефлексивност* на портфолиото или детският учител да създаде такива условия и обстоятелства които да позволят на детето да демонстрира съзнателно отношение към своите постижения, да споделя за положените усилия, за трудностите и успехите си.

Важно е тези принципи да се прилагат в комбинация с други подобни, като: разчитане на положителното в детето и изграждане на положителна, привлекателна перспектива за него; колегиалност (този принцип фокусира върху сътрудничеството между учители - родители и/или други специалисти); поддържане на интереса на детето да се развива; оказване на положителна подкрепа при създаване на портфолиото; приемственост и системност; променливост и гъвкавост; целеустременост и целесъобразност на избора на педагогически инструменти (по Джорова, 2022; Чернявская, 2012; Байбородова, 2020).

**За функциите и приложението на портфолиото**

Първо уточняваме, че портфолиото може да бъде оформено и съхранено както на хартиен носител така и в електронен вариант. Предимство на електронното портфолио е, че могат да се включат снимки, фотоколажи, видео от участия в тържества, игри, дидактични задачи. Към портфолиото могат да бъдат добавени и сканирани документи - протоколи от наблюдения, диагностики, чеклистове или оценки, отразяващи постигнатите образователни резултати. При електронното портфолио допълването от детето и родителите може да е

зависещо от учителя, но може да бъде и независещо, ако се изгради надеждна система за достъп. Разбира се достъпът до информацията и различните функционалности може да бъде съобразен със статута на участника.

Когато портфолиото се изгражда на хартиен носител може да бъде оформено в специална папка, а разделите да бъдат визуално обособени чрез цветни разделителни листове или чрез поставянето им в отделен джоб/папка. За по-естетично оформяне може да се използват тематични детски илюстрации. Предимството при този тип оформление е, че достъпът до портфолиото не зависи от допълнителни техники и устройства, но същевременно е необходимо да се намери начин за допълване на материали, които в първоначалния си вариант са в електронен формат (по Джорова, 2022; Миндиликов, 2019).

Значението и приложението на своеобразното детско портфолио за педагогическата наука и практика произтича от функциите, които изпълнява и конкретно: информативна (ориентира в усвоените от детето знания и умения на основа на които могат да се анализират индивидуалните възможности и перспективи), диагностична (проследява реалните резултати, динамиката в развитието на уменията на детето и постиженията му за определен период от време), образователна (свидетелства за постигането на очакваните резултати, съобразно ДОС за предучилищно образование), съдържателна (представя съдържателно изпълнението на задачите), посредническа (посредничи между отделни етапи в образованието като осигурява възможност за приемственост и непрекъснат, продължаващ процес) организационна, възпитателна, кумулативна, мотивационна, аналитична (по Джорова, 2022; Воробьева, 2019).

**За задълженията на учителя и родителя относно портфолиото на детето**

Учителите и родителите са субектите, имащи отношение и роля относно постигане целите на порфолиото и прилагането му в условията на образователната институция - детската градина и училище.

Конкретно учителят организира и следи попълването на разделите да става целенасочено, последователно и системно. Той може да планира график в който предварително да определи всеки месец с каква информация, с какви материали и доказателства ще допълва портфолиото и в кои раздели (Джорова, 2022). Разбира се това планиране не трябва да е в разрез с разбирането на Бостельман (2015), че отбелязването на усвоени от детето знания, умения и компетенции е добре да се прави възможно най-скоро, докато ситуацията и детайлите на процеса са все още ясни в паметта на участниците (учителя и детето) и имат стойност и значение (Бостельман, 2015). Отлагането във времето и отбелязването на по-късен етап може да обезцени постигнатото и да не представи реално индивидуалната за детето „картина” на развитие.

Учителят в детската градина „изгражда" като съдържание портфолиото на детето от първа до последната (четвърта) група. Следи събраните материали да съдържат необходимата обективна информация - дати и подписи на хората, които дават референция и оценка. Възможно е материалите да бъдат подписани и от учителите в групата на детето, като компетентни (съгласно нормативните текстове) за оценка и отразяване напредъка на детето лица.

Нелеката за учителя задача да приложи портфолиото в детската градина е съпроводена и със съответните изисквания спрямо него. Обобщено учителят трябва:

- ✓ Да разбира значението на детското портфолио, като документ за оценка на развитието на детето в различните аспекти – физическо, социално, психическо, емоционално и пр.
- ✓ Да разясни на децата смисъла на съхраняването на материали и да обсъди техните интереси, възможности и способности.
- ✓ Да обособи „кът на портфолиото" на достъпно за децата място, за да може и самостоятелно да преглеждат и допълват личното си „досие".
- ✓ Да преглежда самостоятелно изработените от децата материали, за да ги добавя към съответния раздел, като е добре периодично да коментира/анализира определени портфолиа на деца от групата и дава възможност на децата да взимат отношение.
- ✓ Да предвиди в портфолиото раздел за доказателства, представящи изпълненото на задачите от детето - не само резултатите, а и положените усилия за постигането им (по Джорова, 2022; Воробьева, 2019; Бостельман, 2015).

Компетентността и автономията на учителя му позволява да избере вариант за структуриране на портфолиото на детето, както и да създаде свой, интегрирайки, по предпочитан от него начин, раздели и/или компоненти налични в теорията и практиката.

Родителите, които са безспорен участник в образователния процес, също следва да окажат съдействие по отношение изграждане съдържанието на портфолиото. Те могат да предлагат за включване в портфолиото както информация/текстове към различните раздели, така и направени от детето материали в условията на семейството и времето прекарано вкъщи. Абсолютно приемливо е родителите да допълват портфолиото на собственото им дете, т.е. да дават обратна връзка, свидетелстваща за постиженията и развитието му. По този начин портфолиото може да се превърне в инструмент за опознаване на детето на основата на двустранното взаимодействие между родители и учители. Тази функционалност на портфолиото произтича от факта, че не само е съвкупност от продукти на детето и резултати от неговото творчество и постижение, а и защото съдържа обратна връзка, споделени отзиви за конкретно дете от други деца, родители, учители, директор по отношение на направеното от него и постиженията му (по Джорова, 2022; Воробьева, 2019).

**Детското портфолио през погледа на учители и родители - данни от емпирично проучване**

Теорията е съхранила редица идеи за подробно проследяване и отразяване постъпките на децата, както и влиянието на благополучието на семейството върху равнището на развитие на детето (по Воробьева, 2019). Съвременният детски учител може да ползва детското портфолио като алтернативен и същевременно обективен вариант за отразяване и проследяване на индивидуалните успехи, постижения и напредък на детето (НПО).

Резултатите в процеса на предучилищното образование се проследяват по всяко образователно направление в началото и в края на учебната година от учителите на съответната група. „В края на предучилищното образование с цел осигуряване на продължаващо взаимодействие между родителите и образователните институции", каквито са детската градина и училището, „портфолиото им се предава" (чл. 35, НПО). Този текст в ДОС насочва към необходимостта началният учител да получи портфолиата на децата от класа и да се запознае с тях. Разбира се, с окончателния вариант на портфолиото на конкретното дете първо се запознават родителите, като детският учител е задължен да ги информира за индивидуалните му постижения, а те следва да предадат информацията на следващия учител на детето. Това е обвързано и с факта, че чрез съдържанието на детското портфолио се отчита готовността на детето за училище и конкретно неговото физическо, познавателно, езиково, социално и емоционално развитие. Портфолиото помага и на детския учител да направи адекватни изводи и индивидуализирани препоръки, които се отнасят до цялостното развитие на детето като субект на собствената дейност и като личност. По този начин се подпомага и дейността на родителите.

На основание значимостта на портфолиото, като документ разкриващ общата визия, етапите, постиженията и проблемите в хода на конкретните процеси, характерни за образователната система е много важно то да намери реално приложение в образователните институции и съобразно разписаните същност, изисквания, функции и приложение.

*Може ли да се твърди, че детското портфолио е инструмент за опознаване на детето?*

Наличната теория насочва към някои от безспорните силни страни на проследяването на напредъка и оценка на постигнатото чрез портфолиото, а именно: получаване на информация от учителя за необходимостта от корекция на преподаването и възприемане на видовете преживявания, които могат да бъдат най-полезни за отделните деца; представяне на напредъка и постиженията чрез доказателства, които могат да се възприемат по-лесно от семейството и други заинтересовани страни; възможност децата да извършват своеобразна самооценка и да участват в подбора на материали за включване в портфолиото, като се ръководят от постигнатия резултат, от възникналите по време на работа трудности, разсъждения, емоции, от интересите и

навиците си (Laski, 2013; Джорова, 2022); участието на семейството в процеса на структуриране на съдържанието на протфолиото и неговия анализ; предаване на информация съпроводена с доказателства на следващ учител, институция, етап на образование.

Видно е, че тези възможности, осигурени от използването на портфолиото като педагогически инструмент за проследяване успехите на детето (НПО), са пряко свързани с процеса на опознаване на детето - от учителя, от детето, от родителите, от други лица. Опознаване, което не е епизодично и резултат от еднократно действие, а напротив последователно, системно, целенасочено и аргументирано с доказателства и материали. Всичко това е гаранция за обективност и задълбоченост на детското портфолио и информацията в него.

**Каква е визията и разбирането на учители и родители относно детското портфолио? В отговор на въпроса и с цел конкретизиране аспектите на приложение и/или неприложение на портфолиото на детето се проведе и емпирично проучване чрез метода анкетиране.** Структурираната за изследването анкета включва отворени и затворени въпроси, отговорите на които да подпомогнат учители и родители в процеса на социално и познавателно взаимодействие с детето. Контингент на изследването са учители, работещи в детска градина и началния етап на основната образователна степен и родители на деца от 3 до 11 години. Общият брой участници е 115 разпределени както следва:

- 71 или 62% родители, от които 33-ма на деца в предучилищна възраст и 38 на деца в начална училищна възраст;
- 44-ма или 38% учители от които 26 в детска градина и 18 в начално училище.

За анкетираните лица детското портфолио преди всичко „представлява папка с материали (рисунки, работни листове, снимки, записки на учителя) на детето, които показват как се справя с поставените му задачи" (77%). Освен това „документира постиженията, развитието, творчеството и успеваемостта на детето" (41%) и „показва на родителите какво прави детето и резултатите от дейността му в образователната институция" (29%). От отговорите се вижда, че освен проследяване и документиране успеваемостта на детето, портфолиото служи за информация и на родителите, за запознаването им с активностите на детето в детската градина и как то се справя с поставените задачи. Това е информация, която допълва „образа" на детето пред семейството най-вече в образователен аспект. Ясно е, че активностите на детето в двете среди – институционална и семейна, са различни и докато при едната приоритетно е социалното, емоционалното, психическото и т.н. развитие, то при другата важно място заема умственото, интелектуалното и т.н. развитие, които са пряко свързани с организираната и целенасочена познавателна дейност. Материалите от портфолиото ориентират родителя именно в постиженията и напредъка на детето в тези области, като от своя страна следва да съдействат за допълване на материали, които пък да запознават и ориентират учителя в другите аспекти от

развитието на детето. Най-малък процент от анкетираните свързват съдържанието на портфолиото с Правилника за дейността на институцията (20%). Може да се приеме, че запознатите с нормативните текстове, отнасящи се до портфолиото количествено, отговарят на половината от учителите, взели участие в анкетирането.

По отношение на съдържанието на портфолиото анкетираните лица се обединяват около три алтернативи, които получават и равностоен брой отговори (65 и 64). Според 57% от анкетираните портфолиото следва да съдържа „снимка на детето и негов „портрет" поясняващ индивидуалността, интересите и предпочитанията му, неговите любими занимания и игри" и „продукти от дейността на детето и материали представящи активностите му (апликации, видеоматериали, бележки на учители, коментари на родителите, мнение на другите деца)". Изключително близък е процентът на тези, които смятат, че част от съдържанието трябва да бъде „информация за напредъка, затрудненията и особеностите в областите на физическото, здравното, социалното, емоционалното, познавателното, езиковото, двигателното и комуникативното развитие" (56%). За анкетираните „материали от които детето се ръководи при изпълнение на задачите – работни листове, схеми, образци, макети, инструкции на учителя, резултати от работата на други деца" (25%), „описанието на преминаване на адаптационния процес към живота в институцията и конкретната детска група, особеностите при адаптацията към новите условия" (17%) и „информацията за детето и неговото семейство" (16%) са неща, които не са от съществена важност при структурирането на детското портфолио.

75% са споделили как възприемат ролята на учителя по отношение на портфолиото на детето. От отговорите става ясно, че ролята на учителя е „водеща", „основна", „голяма", „решаваща", „ключова", „от огромно значение" и др. подобни, а според един от анкетираните „формална".

Как анкетираните аргументират мнението си? Според тях учителят създава и съхранява детското портфолио. Той е отговорен за събирането на направените от детето неща, за непрекъснатото допълване на материали, за сортирането и подбирането на най-важното, за цялостта и достоверността на портфолиото, за проследяването и отразяването на индивидуалните постижения на детето. Учителят трябва да „формира у децата отговорност за резултатите от обучението и да ги насочва към потребностите за натрупване на познавателен опит", да „бъде ръководител, съветник, помощник при събирането на материали и изготвянето на поетфолиото", да „има прецизно отношение и добре да структурира съдържанието на портфолиото - снимка и данни на детето ..., етапите му от развитие придружени със снимков или друг материал", да „бъде точен, стриктен, реален в преценките и оценките си към портфолиото", като същевременно „попълва, описва и запазва важните неща в развитието и обучението на детето", „насърчава детето и му обяснява как да състави своето портфолио", „оформя

портфолиото, като събира материалите през годините, в които е преподавал на детето", „организира, предоставя, подготвя работните материали, свързани с насърчаване, развитие и преодоляване на затруднения, възникнали в хода на образователно-възпитателния процес", „дава обективна информация относно това как се развива детето, как се справя с поставените задачи, има ли затруднения или талант, дарби...".

Всички тези отговори безусловно доказват ролята на учителя, но тук е моментът да се отбележат и малкото отговори, които насочват към използването на портфолиото като носител на информация за детето извън конкретната образователна институция. Само 5-ма от анкетираните свързват ролята на учителя по отношение на детското портфолио с родителите и следващия образователен етап, в който ще се включи детето: „учителят подрежда старателно детското портфолио и предоставя на родителя папката с изработените от детето материали", той трябва „да събира адекватно и безпристрастно информацията за портфолиото, да осъществява контакт с родителите за да работят заедно за развитието на детето", „да оформя портфолиото, като по този начин нагледно показва на родителите как се справя детето в различните етапи на развитието си", „да отбелязва всичко което детето прави и да усведомява родителя периодично" и „учителят има за цел да подготви детското портофолио така, че да бъде разбираемо и необходимо за следващия етап от образованието му".

Тези резултати изцяло отговарят на представената, на основа теоретичното проучване, специфика на портфолиото като същевременно очертават и неприложението му, а именно като посредник между различните етапи на образованието и използването на наличната в него информация от лица извън институцията в която се създава и съхранява – родителите и учителите от следващия етап.

72% от анкетираните споделят каква според тях е ролята на родителя по отношение на детското портфолио. Това, което се откроява като първа тенденция е, че родителят е активен участник при първоначалното му структуриране „попълва първоначално портфолиото на детето, като описва неговите интереси, любими занимания и прилага актуална снимка" след което по-скоро е пасивен потребител „получава информация за напредъка на детето", „проследява развитието на детето", „чете" информацията в него", „разглежда портфолиото за да има представа как се развива детето", „следи в какви дейности участва детето", „вижда нагледно труда на детето и учителя през годината", „вижда постигнатите резултати, интересите, затрудненията на детето при усвояване на различните дейности в обучителния процес", „разглежда внимателно какво е подредил учителя в портфолиото за да добие представа на какво ниво е развитието на детето" и „съхранява всичко, което е направено от детето и му е предадено от учителя".

Като втора тенденция се наблюдава сътрудничеството и участието на родителя през целия процес като се започне с „предоставяне на съгласие" и се продължи със „сътрудничество, даване на информация и съдействие на учителя". Според анкетираните родителят „съдейства за създаването на портфолиото, като предварително е запознал учителя с позитивите, силните страни на детето", „може да се запознава със съдържанието по всяко време и при несъгласие, да има право на промяна в него", „предприема необходими мерки при затруднения на детето или развиването на дарба, талант", дава информация, набавя материали и „спомага за събиране на полезна информация за развитието и възможностите на своето дете, която да бъде включена в детското портфолио", „създава съвместно с детето портфолиото и предоставя снимки и информация, а в края на годината, когато го получи, може да види къде трябва да се работи повече с него".

Един от анкетираните насочва към правото на родителя „да откаже събирането на тази информация за детето му". Подобно мнение следва да бъде уточнено и изследвано по-задълбочено, защото от една страна може да се приеме, че е в противоречие с Наредбата за предучилищното образование, а от друга да се свърже с поверителността и сигурността на личността. Конкретиката по въпроса би откроила специфики по отношение на процеси и явления, върху които да мислят както теорията, така и практиката.

Третата тенденция е, че родителят няма роля по отношение на портфолиото (5-ма от анкетираните) и „не е заинтересован от портфолиото на детето" - „Не мисля, че родителите имат роля, тъй като портфолиото се изготвя от учител за учител, с цел запознаване с интересите и знанията на детето". Положителното в цитирания отговор е, че се прави препратка към приложението на портфолиото, като информация която се предава на учителя от следващия образователен етап. Такива отговори има само още два, с които се конкретизира, че ролята на родителя е „да се запознае с постиженията и развитието на своето дете чрез предоставените материали, изработени от детето, и да го съхранява до постъпването му в първи клас", както и „да се запознае с портфолиото и да го предаде на учителя в началното училище".

Аналогично на предходния въпрос и получените отговори се установява, че неприложението на портфолиото е свързано с използването му като инструмент за опознаване на детето при преминаване в следващ етап, т.е. не се предава информацията между учителите в различните етапи на образованието. По отношение на родителите може да се твърди категорично, че използват портфолиото именно за запознаване и получаване на информация свързана с развитието, напредъка и постиженията на детето, което разбира се съдейства са опознаването му в контекста на образователния процес.

Анкетираните открояват много ползи от събирането на информация за детето. Те са на мнение, че портфолиото служи за проследяване постиженията на детето и е инструмент за

цялостна оценка на индивидуалността му. Успоредно с това в образователната институция се използва и за събиране и съхраняване на информация за детето, за проследяване и онагледяване на етапите през които преминава то и за установяване на готовността му за следващия етап от образованието. По-ниска полза от портфолиото анкетираните определят по отношение на реализиране на партньорство и комуникация с родителите, осигуряване на продължаващо взаимодействие между образователните институции - детска градина, начално училище и др. и адекватни изводи и индивидуализирани препоръки, които се отнасят до цялостното развитие на детето като субект на собствената дейност и като личност. Тези резултати потвърждават предходните констатации за аспекта на неприложение на детското портфолио и налични в теорията тези според които сътрудничеството между родителите и учителите по отношение на детското протфолио е недостатъчно (Hajrullahu & Damovska, 2017).

С цел проверка на споделеното, в резултат на което са и констатациите, анкетираните имат възможност да отговорят на няколко твърдения според опита им до момента. От изборите на родителите могат да се направят следните две обобщения:

- ✓ Детето има портфолио в детската градина и в края на предучилищното образование родителите са го получили или ще го получат. Портфолиото се запазва за спомен.
- ✓ Родителите нямат възможност да допълват портфолиото на детето с материали по своя преценка, не го коментират с учителя и не планират след получаването му да го предадат на следващия учител.

Какъв е опитът на учителите? Според получените отговори („да” или „не”) може да се обособят три групи с по три твърдения. В първата група са твърденията с отговор „да” на повече от 60% от учителите, във втората на повече от 30% и съответно третата с отговор „да” под 30%. Обобщено:

- ✓ Детското портфолио е послужило на учителите като основа за плана за личностно развитие на детето и като информация за корекция на взаимодействието с него и/или промяна в преподаването. Портфолиото трябва да следва детето, т.е. при преместването му в друга група/институция чрез него се предава информация, а в края на етапа от образованието (детска градина, начално училище) се предава на родителя на детето.
- ✓ Не всички родители се интересуват от портфолиото на детето и участват в неговото допълване, както и не всички учители периодично коментират портфолиа на деца от групата/класа и дават възможност на децата да взимат отношение. Само част (по-малко от половината) от детските портфолиа в края на етапа от образованието (детска градина, начално училище) се предават на учителя, който ще продължи да работи с детето.
- ✓ Рядко в практиката децата могат самостоятелно да допълват своята „папка с документи”. Малко учители са получавали портфолио на дете, преместено от друга група/клас в

институцията в която работят, преместено от друга институция или от учителя от предходния етап.

В контекста на направените обобщения и предходните констатации може да се уточни, че приложението на портфолиото в силна степен зависи от родителя. Портфолиото се използва като инструмент за опознаване на детето най-вече в конкретната образователна институция (вътрешноинституционално). В случай, че зависи от учителите е възможно да бъде използвано и като междуинституционален инструмент, но предаването на родителя, често пъти прекъсва връзката между образователните институции. Това е изненадваща тенденция тъй като е логично именно родителят да бъде заинтересован всеки учител да получи максимално бърза и пълна информация за детето.

Какво още споделят анкетираните:

„Би трябвало да има по навременна информираност на родителите, по отношение на затрудненията, които среща детето, за да може да се компенсират своевременно, чрез съвместните усилия на учители и родители.", „Във всеки етап от своето образование, децата трябва да имат портфолиа. Ще бъде по-лесно, както за учителите, така и за децата, а родителите ще познават повече децата си и конкретно по отношение на образователния процес.", „Аз лично искам родителите да изслушват повече децата си, а не да разчитат за всичко на учителите.", „Родителите трябва да имат нагледна представа за това с което се занимава детето в детската градина и по-често достъп до съдържанието в портфолиото. Това означава комуникацията учители - родители да е непрекъсната, през целия период в който детето е в образователната институция.", „Бих искала да имам по-съдържателна обратна връзка от класният ръководител - „Имате страхотно дете" не ми е достатъчно.", „Ако е възможно, проблемът за това колко актуално и полезно е детското портфолио да получи по-голяма популярност преди всичко сред учителите.", „Портфолиото да стане задължително за всяко дете и да бъде един от основните документи във всеки етап на образованието!", „Портфолиото да се попълва редовно. Попълването да е резултат и от комуникацията родител – учител, както и с участието на специалисти – логопед, психолог и др. Да се предава от институция към институция.", „В детската градина имах повече информация за постиженията на детето ми, но сега в училището нямам. Може би зависи от учителите.", „Учителите по-често да споделят портфолиата на децата с техните родители. Като родител за мен ще бъде изключително полезно да получавам редовно информация от страна на образователната институция за развитието, възможностите и потенциала на детето ми. Детското портфолио е един прекрасен начин да се изгради обратна връзка между родителя и учителя. На мен лично като родител много ми липсва градивна комуникация с учителите на моето дете.", „Трябва по-отговорно отношение към този важен документ.".

Разбира се има и такива, които споделят „Не виждам голям смисъл от моменти постижения в една папка или пък субективно мнение на учител, което определя безсмислието на портфолиото.”, „Портфолиото по-скоро е излишно.”, „Напълно излишно е да се прави за децата в предучилищна възраст.”.

Честотата на посочване и „пресечната точка” в съдържанието на отговорите открояват следните акценти според анкетираните:

- ✓ Портфолиото трябва да съпровожда детето във всеки негов етап и да се предава от учител на учител, от институция на институция, като преносител може да е родителят, но за целта е необходимо да бъде запознат с това.
- ✓ Родителите трябва да получават повече информация за портфолиото, неговата същност и смисъл и да не са „пасивни” потребители на информацията в него, а да имат възможност да променят „образа на детето” чрез допълнения и предложения.
- ✓ Детското портфолио да бъде поредния повод за сътрудничество и общуване между родители и учители, както и за обединяване на усилията в интерес на детето, на неговите възможности и потенциал, дарби и таланти.

**Заключение**

Като начало е важно да се уточни, че родителите и учителите разбират значението на инструмента „детско портфолио“, неговата същност и регулативна функция, но не го свързват с нормативните текстове регламентиращи процеса на образование в РБългария, както и не го използват като възможност за сътрудничество и обмяна на информация.

Съдържанието на портфолиото може да бъде определено като приоритетно и неприоритетно. Приоритетно е съдържанието при което се откриват допирни точки и съответствие между теоретичните и емпиричните констатации, а именно основната информация за детето, представяща го и поясняваща неговата индивидуалност, интереси, предпочитания, както и материалите доказващи неговата активност, напредък, затруднения и особеностите в развитието. Неприоритетното съответно е това при което не е установено съответствие - информацията за детето и семейството му, за адаптирането на детето към институцията/групата и материалите/образците от които детето се ръководи при изпълнение на задачите.

Някои от наличните в теорията принципи за съдържателното оформяне на портфолиото не се съблюдават в практиката от страна на учителите (напр.: съвместно разработване на портфолиото от основните субекти - деца, учители, родители и рефлексивност).

Учителят успешно изпълнява „важната” си роля в процеса на създаване, допълване и съхраняване на протфолиото, но същевременно е необходимо да изпълни и другите

ангажименти свързани с участието на детето и на родителя при оформянето на детското портфолио. Всеки следващ учител трябва да продължи дейността на предходния.

Приложението на портфолиото трябва да се обвърже с приемствеността в образователния процес (между учители, етапи, институции) и да се използва като инструмент за достъпно, нагледно, обосновано опознаване на детето.

***Използвана литература***

Байбородова, Л. В. и др. (2020). Дополнительное образование детей. Психолого-педагогическое сопровождение. Учебник для среднего профессионального образования. И: Юрайт, Москва.

Бостельман, А. & М. Финк (2015). Применение портфолио в дошкольных организациях 3-6 лет: учебно-практическое пособие для педагогов дошкольного образования/ под ред. Л.В. Свирской. И: „Национальное образование", Москва.

Воробьева, С. В. (2019). Современные средства оценивания результатов обучения в общеобразовательной школе. Учебник для бакалавриата и магистратуры. 2-е издание, переработанное и дополненное. И: Юрайт, Москва.

Колева, М. & Б. Джорова (2022). Опознаване на околния свят от детето в предучилищна възраст. Педагогическа технология. (Трето преработено и допълнено издание). УИ: „Неофит Рилски", Благоевград.

Колева, М. (2012). Планиране на възпитателните взаимодействия. Обучителен модул (учебно помагало) за педагози и медицински екипи. Портфолио. Проект „Възпитатели и родители заедно в детската ясла" (Иновативен модел за изграждане на загрижена и учеща се общност) с партньори УНИЦЕФ и Държавна агенция за закрила на детето.

Миндиликов, Т. (2019). Портфолио на дете в предучилищното образование https://blog.contipso.com/portfolio-na-dete-v-preduchilishtnoto-obrazovanie, активно към септември 2023 г.

Наредба № 5 от 3 юни 2016 г. за предучилищното образование. В сила от 01.08.2016 г. Обн. ДВ. бр. 46 от 17 Юни 2016 г., изм. и доп. ДВ. бр. 12 от 11 Февруари 2022 г. https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136850647

Чернявская, А. П., Байбородова, Л. В., Серебренников, Л. Н., Харисова, И. Г., Белкина, В. В. & В. Е. Гаибова (2006). Образовательные технологии. Учебно-методическое пособие. Федеральное агентство по образованию. ЯГПУ им. К. Д. Ушинского.

Чернявская, А. П. (2012). Технология портфолио//А. П. Чернявская, Л. В. Байбородова, И. Г. Харисова, Технологии педагогической деятельности. (2012). Ч. 1. Образовательные

технологии: учебное пособие/под общ. ред. А.П.Чернявской, Л. В. Байбородовой. - Ярославль: Изд-во ЯГПУ.

Hajrullahu, A. & L. Damovska (2017). The cooperation between the preschool institutions and parents about the children's portfolios – a case study. European Journal of Education Studies, Volume 3, Issue 8.

Laski, Elida Velez (2013). Portfolio Picks: An Approach for Developing Children's Metacognition. YC Young Children; Washington. Vol. 68, Iss. 3, 38-43.

# ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ОЛИМПИЙСКИТЕ ПРИНЦИПИ В ИЗВЪНКЛАСНИТЕ ФОРМИ ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ

**Даниела Томова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Олимпийското образование е част от цялостното образование, чийто приоритет са универсалните морални и духовни ценности, на които се основават идеите на Олимпизма. Физическо и духовно съвършенство на личността,, здравословен начин на живот, дух на съперничество, основано на уважение и солидарност, стремеж към мир - това са човешките ценности, заложени във физическата култура. Пиер дьо Кубертен въвежда понятието „спортна педагогика“ и поставя основите на Олимпизма като философия и начин на живот. Той подчертава необходимостта от създаване на институция за обучение на младите хора в олимпийските ценности и идеали. Създадената Международна олимпийска академия през 1961 г. и след това Националните олимпийски академии са резултат от тези идеи. Според Пиер дьо Кубертен спортното образование трябва да допринася за личностното развитие, което той счита за изключително важно за физическото и духовното развитие на младите хора.

Целта на изследването е да представи формите на олимпийското образование в училище днес и извън него. Олимпийското образование е приоритет на Международния олимпийски комитет. Планът за действие 2020 г. (Agenda 2020) подчертава огромното му значение за оформянето на личността.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: олимпизъм, обучение, популяризиране, ученици

# THE OPPORNTUNITIES APPLY THE OLYMPIC PRINCIPLES IN EXTRACURRICULAR FORMS OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

**Daniela Tomova**

ABSTRACT

Olympic education is a part of comprehensive education, the priority of which is the universal moral and spiritual values on which the ideas of Olympism are based. Physical and spiritual perfection of the personality, and active human life, health, healthy lifestyle, spirit of rivalry, respect and solidarity - these are the human values embedded in physical culture. Pierre de Coubertin introduced the concept of sports pedagogy and laid the foundations of Olympism as a philosophy and a way of life. He emphasized the need to create an institution train young people in Olympic values and ideals. The International Olympic Academy established in 1961 and then the National Olympic Academies were the result of these ideas. According to Pierre de Coubertin, sports education should contribute to

personal development, which he considers extremely important for the physical and spiritual development of young people.

The purpose of the research is to present the forms of Olympic education in school today and beyond. Olympic education is a priority of the International Olympic Committee. The Agenda 2020 emphasizes its immense importance in shaping the personality.

KEYWORDS: learning, Olympism, students

**Въведение**

1. Олимпийските принципи са формулирани в контекста на общочовешките ценности. Те са в основата на написването на основния документ на Олимпийското движение – Олимпийската харта от барон Пиер дьо Кубертен и отразяват стремежът на човека към съвършенство, нравствена чистота, приятелство и мирно съществуване. Създаването на Международната олимпийска академия през 1961 г. и след това на Националните олимпийски академии са продуктът от тези идеи. Според Пиер дьо Кубертен, част от усъвършенстването на личността трябва да е спортното възпитание, което счита за изключително важно за физическото и духовно развитие на младите хора. В своите есета, студия и писма Пиер дьо Кубертен намира израз, дифинира своите идеи за физическото възпитание на младите хора. Той създава понятието спортна педагогика и го изпълва със съдържание. В по-широк аспект той може да обхване съдържанието и формата на това понятие. Възпитание – образование (physical education) (Солаков &Георгиев:1983)

**Олимпийските принципи са формулирани в Олимпийската харта, те гласят:**

1. Олимпизмът е философия на живот, възхваляваща и комбинираща в балансирано цяло качествата на тялото, волята и ума. Съчетавайки спорта с културата и образованието, олимпизмът търси да създаде начин на живот, основаващ се на радостта от усилието, образователната стойност на добрия пример и уважението към универсалните фундаментални етически принципи.

2. Целта на олимпизма е да постави спорта в услуга на хармоничното развитие на човека с оглед насърчаване на мира в обществото при зачитане на човешкото достойнство.

3. Олимпийското движение е съгласувано, организирано, универсално и постоянно действие, провеждано под върховната власт на МОК, на всички лица и организации, които са вдъхновени от ценностите на олимпизма. То покрива петте континента. То достига своя връх, събирайки заедно спортистите от света на големия спортен фестивал – Олимпийските игри. Техен символ са пет преплетени кръга.

4. Практикуването на спорт е човешко право. Всеки човек трябва да има възможност да практикува спорт, без никакъв вид дискриминация и в олимпийския дух, което изисква взаимно разбирателство в дух на приятелство, солидарност и честна игра. Организацията, администрирането и управлението на спорта трябва да се контролира от независими спортни организации.

5. Всяка форма на расова, религиозна, политическа, полова или друг вид дискриминация спрямо страна или човек е несъвместимо с принадлежността към олимпийското движение.

**(**Олимпийска харта: 2004**),** http://www.apesdar-bg.org/resources_bg/olipmiiska_harta.pdf

Формирането на личността, изграждането на ценностна система и морални принципи е сложен процес. Семейството има водеща роля във възпитаването на човека, наред с институции като училище, извънучилищни учреждения, заобикаляща среда. Олимпийското възпитание разглеждаме в няколко аспекта: насочен към атлетите, участници в ОИ, спортистите, които се се подготвят за състезание в различните спортни клубаве ии учениците, включени в образователната система.

Педагогическият процес на изграждане на личността представлява особена ценност на всяко общество. Основната мисия на образованието и възпитанието е подготовката на новите членове на обществото за реалностите на света, в който живеем. (Митев, 2018:19)

**В доклада** поставяме акцент върху възможностите за олимпийско възпитание в извънкласните форми по физическо възпитание и спорт. За целта разглеждаме реализираните идеи за олимпийско възпитание в урока и иизвънкласните форми по физическо възпитание и спорт.

Извънкласната дейност е продължение на учебния процес по физическо възпитание и спорт, характеризира се с неформална организация и е съобразена с предпочитанията на учениците. В различните форми учиниците формират спортно технически умения и знания за отделните видове спорт, включени в учебните програми. Тя обогатява специфичното съдържание и разнообразява формите на организация на задължителните занимания. Различните форми и организиране на заниманията под ръководството на учителя по физическо възпитание и спорт, както и външни лектори са предпоставка за допълване на учебния процес. (Томова, 2013)

Един от основните фактори за формиране на нравствени и етични норми на поведение, емпатия, уважение, съпричастност и приемане на загуба и победа в състезанието е спортът.

Теоретичните знания по предмета физическо възпитание и спорт запознават учениците с правилознанията на различните видове спорт, историята на спортните игри, приложимостта на физическите упражнения в бита**.** В Държавния образователен стандарт по предмета физическо възпитание и спорт в учебните програми за спортните училища за X, XI и XII клас, и в учебната

програма за XI клас на СУ в междупредметни връзки е представено изучаване история на спорта и принципите и идеалите на олимпийското движение.

В профилираното обучение на учениците от в българското училище, профилираща подготовка – модул „Олимпизъм и олимпийско принципи“ са предвидени 18 учебни часа), в които те придобиват зания за Олимпизма. Профилираната подготовка се получава във втори гимназиален етап на средното образование чрез изучаване на профилиращите учебни предмети, включени в съответния профил, и обхваща задълбочени за определен профилиращ предмет и комплексни за даден профил компетентности) (Наредба 7 за профилиращата подготовка)

Олимпийското образование е приоритет на Международния олимпийски комитет. Планът за действие 2020 г. подчертава огромното му значение за оформянето на личността.

Международната Олимпийска Академия като образователен Олимпийски институт със седалище Олимпия, Гърция поставя началото на систематизирано олимпийско обучение. Учредените в поседствие Национални Олимпийски Академии в Европа и по света разгръщат възможностите повече млади хора да се докоснат до идеите на Олимпизма. Те са под егидата на Националните Олимпийски Комитети.

НОА в България е създадена преди 40-сет години през 1983г. Основната **цел** на Националната олимпийска академия е „*изучаване, популяризиране и развитие на високохуманните принципи и идеи на Олимпизма в името на физическото усъвършенстване, духовното израстване и нравствено възпитание на младежт* (Бойчева & Гергинов: 1986). Тя е формулирана в тясна връзка с основната цел на физическото възпитание ***„да съдейства за правилното физическо развитие на младото поколение със стремеж за достигане на физическо съвършенство***”. (Русев : 2000)

Характерна особеност на НОА на България е създаването на Олимпийски клубове, които реализират на практика дейности, свързани с популяризирането на оимпийските принципи иидеи сред младите хора, включени в образователната система – средни и висши училища.

Първият Олимпийски клуб е учреден в НСА „Васил Левски“, вторият е ОК Благоевград, следват: ОК Бургас, ОК „София“, ОК ТУ Варна, ОК „Олимпиец“ Радомир, ОК Босилеград. Ученически олимпийски клубове са голямото богатство на НОА. Първият клуб е създаден в 35 СЕУ „Добри Войников“, следват клубовете в 55 СУ „Петко Каравелов“; ОК 191 ОУ, с. Железница; ОК в 202 ОУ „Христо Ботев“ в с. Долни Пасарел.

Основатели на клубовете в голямата си част са учители по физическо възпитание и спортт. Те реализират формите на олимпийско образование в извънучиищни дейности и извънкласни форми като спортни празници, олимпийски ваканции, Международен Омилмпийски ден, турнири и състезания, посветени на (Олимпийски известия, 6 бр) https://olympicteachersbg.com/%d0%be%d0%bb%d0%b8%d0%bc%d0%bf%d0%b8%d0%b9%d1%

81%d0%ba%d0%be
%d1%81%d0%bf%d0%b8%d1%81%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%b5/?fbclid=IwAR2MtPXYJ25l
YHO6H0oLRuv-2lJJoaQia70iUDmK3VujKuZLyq-PtsQpC0Y)

От гледна точка на мотивацията в системата на олимпийското образование е необходимо да се развие и формира у младите хора потребността от спортни занимания, стремеж за постигане на високи резултати; ориентация към предпочитан спорт; формиране на естетическо, нравствено, културно човешко проявление, което се отразява върху отношението на личността към природата и психическото здраве; желание да се участва в олимпийски състезания; да разяснява и пропагандира идеите на олимпизма; да съдейства за неговото развитие; естетическото чувство за красота в спорта

Институциите, които реализират олимпийското възпитание са: БОК; НОА; Олимпийските клубове; Олимпийското дружество на учителите по физическо възпитание и спорт; Олимпийските ученически клубове; учителите по физическо възпитание и спорт, които работят съвместно с Олимпийските клубове. Използването на Олимпийските символи - мото, емблема, огън, знаме, клетва са част от популяризирането на Олимпийските принципи. Издигането на омимпийското знаме под звучите на Олимпийския химн и запалване символично на олимпийски огън в специален жертвеник преди ученически състезания възпитават учениците в духа на Олимпизма. Произнасянето на клетва за спазване на правилата от участниците в състезанията в контекста на честната игра също е фактор за възпитаване в общочовешките ценности. Всички Олмипийски клубове към Националната Олимпийска Академия при Българския Олимпийски Комитет притежават Знамена с олимпийските символи и имат правото да ги използват за различни спортни дейности, свързани с популяризиране идеите на Олимпизма. (Томова: 2017)

Една от инициативите, реализирани в извънкласните форми от ОК Благоеврад е провеждането на спортен празник в продължение на няколко години с децата от ДДЛРГ „Св.Никоай Мириклийски“ Благоевград. По време на празника се издига олимпийското знаме, произнася се клетва за спазване на правилата. След приключването на празника се отличава участник, който е носител на награда за „Честна игра“.

Олимпийски клуб Благоевград съвместно с Обединен детски комплекс в Благоевград в продължение на пет години от 2009 г провеждат съвместно международния Олимпийски ден. Тази проява беше включена в календара с дейности за годината. Тя породи голям интерес сред децата, педагозите и ръководителите на ОДК. За заслуги в популяризирането на Олимпийските идеи ОДК Благоевград получи награда от БОК – медалът „Спортът за един мирен свят“ през 2014г.

От тук се утвърди идеята отбелязването на 23 юни – международният олимпийски ден трябва да се включи в Националния календар за извънучилищни дейности на МОН, така както са включени и редица други прояви: Денят на водата; Денят за опазване на околната среда; Ден без автомобили и др, които са определени от Европейската комисия за образование.

Отбелязването на Международният олимпийски ден да бъде предшествано от различни медийни прояви за популяризиране на олимпийските принципи и идеали.

Ученическите игри са най-голямата проява на ученическия спорт. Освен индивидуалните награда за голмайстор, най-резултатен състезател и другите отличия трябва да се помисли за връчване на награда за „Fair play“ на състезател и отбор в общинския етап на състезанията. НОА и Олимпийското дружество на учителите може да подготви проект и да запознае с него БАСУ, РУО и учителите по физическо възпитание и спорт.

**Заключение:** Физическото възпитание е мощен фактор за социализация на индивиде. То е от голямо значение за общия процес за изграждане на личността от предучилищния до студентския живот, предвид цялостното формиране на индивида и пълноценното му участие в обществото

Учителите по физическо възпитание и спорт притежават необходимата квалификация и знания за реализиране на олимпийско възпитание в училище. За обогатяване техите компитенции, относно Олимпийското възпитание са проведените вече Осем Олимпийски конференции за учители, чиято основна цел са представянето на методически насоки за реализиране на различни форми и споделяне на опит от участници в Олимпийските кубове към Националната Олимпийска Академия на БОК и членовете на Олимпийското дружество на учетелите. По време на тези конференции се предоставят и методически материали, които да подпомогнат подготовката на учителите по физическо възпитание и спорт и ги мотивират за предстоящата дейност.

***Използвана литература:***

Бойчева Р. В. Гергинов. (1986) години Международна олимпийска академия,

Иванов, Ст. Д. Томова (2011) Физическо възпитание Социална интеграция Спорт, Университетско издателство, Благоевград

Митев Л. (2012) 70 години НСА „Алианс Принт”

Митев Л. (2012) Развитие на телесната култура в България от Освобождението до втората световна война 1878-1918 г, София

Митев, Л. Б. Горанов, Хуманните ценности на борбата, 2018

Русев, Р. (2000) Теория на физическото възпитание, Благоевград

Солаков, А. Н.Георгиев (1983) Духовното наследство на Пиер дьо Кубертен I том, М и Ф, София

Солаков, А. Н.Георгиев (1985) Духовното наследство на Пиер дьо Кубертен II том, М и Ф, София

Tomova, D. (2021) The place of The history of Sport and Olympism in distance learning in the subject "Physical Education and Sport ", Activities in Physical Education and sport, vol.11 № 1, UDC: 796, ISSN 1857-7687

Томова, Д, Извънкласна дейност на физическото възпитание и спорта, 2013, Университетско издателство, Благоевград

Tomova. D. Y.Rumenov, N.Parvanov (2020) Fair play" principles in the context of personality development, 22 Symposium on Sports and Physical Education of Youth, Struga, N. Macedonia Activities in Physical Education and sport Vol. 10 No. 1-2 pp. 21-24, ISSN 1857-7687 (print) ISSN 1857-8950 (online)

Томова, Д. (2019) Съвременни аспекти на олимпийското образование в училище в извънкласните форми**,** Седма международна научна конференция „Съвременното образование - условия, предизвикателства, перспективи, https://fp-conf.swu.bg, с 110-114

Томова, Д. (2017) Олимпизъм и олимпийско образование, Спорт & Наука Изв. Бр 4, (107 -113)

Томова, Д., Ст. Иванов. (2007). Олимпийското образование в българското училище. Годишник «Науката, образованието и изкуството», том 1, част II, Университетско издателство „Неофит Рилски", Благоевград, (350-354).

www.bgolympic.org

Наредба № 7 от 11 август 2016 г. за профилираната подготовка В сила от 26.08.2016 г. Издадена от министъра на образованието и науката Обн. ДВ. бр.67 от 26 август 2016 г., изм. ДВ. бр.80 от 28 септември 2018 г., изм. и доп. ДВ. бр.71 от 10 септември 2019 г., изм. и доп. ДВ. бр.80 от 11 септември 2020

http://www.apesdar-bg.org/resources_bg/olipmiiska_harta.pdf

http://www.ioa.org.gr/topic/the_mission

http://www.ioa.org.gr/topic/history_of_the_ioa

https://olympicteachersbg.com/%d0%be%d0%bb%d0%b8%d0%bc%d0%bf%d0%b8%d0%b9%d1%81%d0%ba%d0%be

%d1%81%d0%bf%d0%b8%d1%81%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%b5/?fbclid=IwAR2MtPXYJ25lYHO6H0oLRuv-2lJJoaQia70iUDmK3VujKuZLyq-PtsQpC0Y

# ПОДГОТОВКА НА МАГИСТРИ ПО КОМПЮТЪРНО МОДЕЛИРАНЕ В УСЛОВИЯ НА ИНОВАТИВНИ ПРОМЕНИ В СИСТЕМАТА НА НАЧАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

**Лидия Цветанова-Чурукова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Настоящото изследване е посветено на подготовката на студентите от МП „Информационни технологии при обучението в начална училищна възраст“. В него е направена аналитична оценка на 20 – годишната история на магистърската програма. Обоснована е концепцията, свързана с квалификацията на педагогическите специалисти в тази област и са засегнати редица дискусионни проблеми, засягащи състоянието и перспективите на обучението на студентите-магистри в тази специалност.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: информационни технологии, компютърно моделиране, учебен план, програмиране, дигитални компетенции, електронни образователни ресурси

)

# PREPARATION OF MASTERS ON COMPUTER MODELLING IN CONDITIONS OF INNOVATIVE CHANGES IN THE SYSTEM OF PRIMARY EDUCATION

**L. Tsvetanova-Churukova**

*South-West University “Neofit Rilski”*

ABSTRACT

The present study is dedicated to the preparation of the students of masters’ programme “Information technologies in education at primary school age“. It traces the 20-year history of the master's program. The concept related to the qualification of pedagogical specialists in this field is substantiated and a number of discussion problems affecting the state and prospects of the education of master's students in this specialty are touched upon.

KEYWORDS information technologies, computer modelling, curriculum, programming, digital competences, electronic educational resources

През учебната 2023/2024 г. се навършват 20 години от създаването на магистърската програма „Информационни технологии при обучението в начална училищна възраст“ към Факултета по педагогика на ЮЗУ „Н. Рилски“. Много са позитивните и негативните ефекти от приложението на новите информационни технологии в образованието на учениците от началните класове. Най-тревожни се оказват, обаче, здравно-хигиенните проблеми, произтичащи от този иновативен тип обучение. Знае се колко много медицински и други диагнози се поставят на учениците във връзка с него. Говори се в много случаи за шоково обучение, съчетано със зрителни пренатоварвания, обездвижване, главоболие при децата, за „нарушена адаптация“, за „училищна фобия“, за т. нар. „оранжериен синдром“, свързан с алиенация, със социална изолация, с откъсване от действителността, с депресивни симптоми. Някои дори поставят диагноза „компютърен ученик“, т.е. ученик, който е обсебен от новите информационни технологии, чието здраве е уязвимо от работа с компютъра. Това означава, че преди всичко трябва да мислим за здравето и благополучието на нашите деца, да прогнозираме неблагоприятните последствия от обучението и ги тушираме. През тези изминали 20 години моите усилия като научен ръководител на магистърската програма бяха главно в тази посока - да се осигури научно възможно най-добра подготовка на бъдещите начални учители по ИТ и компютърно моделиране, така че обучението на учениците да бъде практически полезно и приятно. Ето защо във Факултета по педагогика непрестанно в сравнителен план проучвахме чуждестранният опит, опитът на ЮНЕСКО, както и на българските висши училища в това отношение, за да усъвършенстваме тази подготовка.

Едно от значимите направления за модернизирането на системата на началното образование е подготовката на началните учители за използване на компютърни технологии, в частност на компютърното моделиране в професионалната им дейност. Включването на ИКТ, в ролята на средство на обучение, качествено променя технологичните възможности на самото обучение. Присъщите му свойства – интерактивност, гъвкавост, осъ- знатост, мултимедийност, отвореност, се осъществяват далеч по-ефективно благодарение на тези технологии. Успешното адаптиране на учениците от началните класове към реалностите в съвременното глобализиращо се информационно общество е немислимо без развитие на техните дигитални умения. Предпоставка за това се създава и с въвеждането на компютърното моделиране в началното образование. В системата на конвенциалното обучение доминира стереотипния образователен модел, докато иноватив- ното обучение изисква активна роля на ученика в образователния процес.

Компютърното моделиране е включено в учебния план за началните класове (III и IV клас) през учебната 2018/2019 г. Идеята е да се формират по оптимален начин ключовите дигитални компетенции и се реализират успешно алтернативните концепции за „учене чрез дейност“, за интеграция на образователното съдържание, за учене чрез решаване на проблеми, по пътя на проектно-ориентиран учебен процес. По данни на МОН през декември 2022 г. в страната компютърно моделиране се изучава в начал- ните класове от 117365 ученици от 1673 училища. Преподава се от 2785 учители със съответна квалификация. Отчита се преобладаването на нагледно-образния характер на мисленето на учениците от тази възрастова категория и се използват достъпни визуални среди за ранно програмиране (Scratch, Code. org). Технологията на познавателното моделиране е интересна и увлекателна за учениците в III и IV клас и дава възможност у тях да се изгради добра култура за работа в дигитална среда, предполагаща гъвкавост, критичност, усвояване на широк кръг от знания, както и на необходимите алгоритмични и креативни умения. Стимулира се когнитив- ното развитие на обучаващите се, което е от значение за бъдещото им образователно и професионално насочване. Цел на обучението е учениците да се научат да разработват цялостни дигитални мултимедийни проекти, да решават практически проблеми, моделирайки реални познавателни обекти в тяхната онтологическа даденост и провеждат експерименти с тях, да създават видеопродукии с анимация, да конструират електронни игри, да се ориентират в лабиринти. Водещи в случая са държавните образователни стандарти по дисциплината. Технологията „компютърно моделиране“, съчетана с развлекателни игрови елементи, предполага реализация на интердисциплинарни и трансдисциплинарни варианти на обучение. Учениците могат да правят собствени изследвания и да създават дигитално съдържание. Те са в центъра на педагогическия процес. Научават се да управляват роботи и роботизирани системи. Логично и основателно беше очакването този нов предмет да се преподава от началните учители, които са с комплексна подготовка. Без предварителна специализирана професионално-педагогическа, в т.ч. и методическа подготовка обаче на- чалните учители не биха били в състояние качествено да организират процеса на обучение в областта на информационните технологии. Логично и основателно беше очакването този нов предмет да се преподава от началните учители, които са с комплексна подготовка. Без предварителна специализирана професионално-педагогическа, в т.ч. и методическа подготовка обаче началните учители не биха били в състояние качествено да организират процеса на обучение в областта на информационните технологии. На бакалавърско равнище още преди създаването на Националната стратегия за въвеждане на ИКТ в българското училище от 2001 год. в обучението на бъдещите начални и детски учители във Факултета по педагогика на ЮЗУ „Неофит Рилски” бе въведена дисциплината „Информационни

технологии в образованието". Тя имаше повече приложна насоченост. Теоретичната подготовка се съчетаваше с практическа .

Впоследствие обучението на студентите по ИКТ бе съобразено с прио- ритетите за въвеждане на ИКТ в родното училище. При сега действащите учебни програми още в началото на подготовката си всички студенти от ОКС „Бакалавър" в специалностите „Предучилищна и начална училищна педагогика", „Предучилищна педагогика с чужд език", „Начална учили- щна педагогика с чужд език", „Социална педагогика" и „Специална педагогика" изучават дисциплината „Информационни и комуникационни технологии в обучението и работа в дигитална среда". Те не изучават обаче специализираната „Методика на обучението по компютърно моделиране", въпреки че този предмет вече е задължителен за III и IV клас.

Дисциплината «Методика на обучението по Компютърно моделиране в ЮЗУ «Неофит Рилски» – Благоевград се изучава на магистърско рав- нище. Една от причините е, че от I-IV курс научно-дисциплинарната, ин- формационната и аудиторната натовареност на студентите - бакалаври, бъдещи начални учители, е твърде висока. Още повече като се има предвид, че една голяма част от тях се обучават в хибридната специ- алност „ПНУП", изучавайки около 16 методически дисциплини. Фрапира- ща е разликата при тяхната подготовка и тази на бъдещите учители „предметници" за средния курс, които изучават най-много по 2 методически дисциплини. На този етап за бакалаврите не е предвидена дисциплина „Методика на обучението по компютърно моделиране„ за началния етап на образованието. Наложително е в страната да се разгърне дискусия относно качеството на обучението на бъдещите начални учители в хибридните специалности. Когато за първи път в България в нашия университет започна подготовката на начални учители с висше образование – специалността беше под названието „Педагогика за подготовка на начални учители", което предпоставя един по-специализиран и облегчен модел на обучение. В момента учебния план на специалност „ПНУП" е претоварен с методики. В момента Методиката на обучение по компютърно моделиране се изучава в Магистърската програма „ИТ при обучението в начална училищна възраст", която е към катедра „ПНУП" на Факултета по педагогика. Както вече отбелязах, тази МП претърпя еволюционни промени под наше научно ръководство – създадена първоначално като квалификационен едногодишен курс (2003/2004 учебна година) и трансфо -рмирана от учебната 2007/2008 г. по настояване на началните учители от Югозападна България в двусеместриална МП. Опитът, натрупан от обучението по МП показа, че предвидените в учебната програма дисциплини и тяхното съдържание са сполучливо подбрани и осигуряват добрата квалификация на началните учители по ИТ и компютърно моделиране. Силни страни на обучението са неговата интердисциплинарност, добра осигуреност с преподаватели и техническа база, ориентираност към практиката, достъпност (съчетаването на специализираните знания и функции с тяхно

конкретно приложение), нагледност, използване на разнообразни форми на самостоятелна работа, както индивидуална, така и екипна, оптимална връзка между аудиторна и извънаудиторна заетост, интензивност на обучението, активна комуникация, вкл. чрез Интернет. Тази година,както вече отбелязахме, се навършват кръгли 20 години от съществуването на МП „ИТ при обучението в начална училищна възраст“ във Факултета по педагогика. За този период се установиха добри традиции в обучението на студентите. Дори след завършването на МП те поддържат с нас и помежду си активни контакти като професионална група, участват в организирани от ФП международни научни конференции, публикуват свои статии в подготвяните от нас сборници. Някои са автори на учебни помагала, дори на учебници по компютърно моделиране. Други са преподаватели в нашата МП. Наблюденията и анализът показаха, че обучението по ИКТ и по компютърно модселиране позволява на учителите от МП да използват ефективно усвоените базисни знания в училище, мотивира ги за методически търсения и за творческо кариерно развитие. При изграждане на магистърската програма водещи бяха следните базисни положения:

1. Овладяване на базисна подготовка по ИКТ с теоретична и практическа насоченост в условията на подкрепяща и открита среда. Една значима част от досега обучаваните в магистърската програма учители са особено притеснени от бурния напредък на тези технологии и липсата на среда в училищата им, за да бъдат в крак с технологичните постижения. Динамиката на шеметните технологични промени води често до усещане за социални дефицити у обучаващите се, както и до понижено професионално самочувствие. Обратно, след завършването на програмата учителите отчитат удовлетворение от професионалния си напредък в областта на ИТ, подобрено професионално уважение и себеуважение.

2. Постигане на релевантност на подготовката в магистърската програма спрямо бъдещите професионални изяви на началните учители и развитието на технологиите. Затова в програмата обучението е ориентирано към овладяване и прилагането на новите модерни електронни и мултимедийни ресурси в образователния процес в началните класове. То протича в среда на ИКТ идентична на тази, които учителите ще използват в бъдещата си работа.

3. Многообразие на използваните електронни приложения в педагогическата дейност. При обучението в I-IV клас възможностите на ИКТ да се оползотворяват, както в уроците по компютърно моделиране, така и в тези по другите предмети в началното училище, при прилагането на интегрираните форми в урочната и извънурочната дейност. Учителите-магистри да бъдат подпомагани в преодоляването на възникващите психологически бариери при компютърно-базираното обучение и да са положително мотивирани.

4. Усвояването на компютърното моделиране и ИТ от учениците да се съчетае с усвояването на технологията на интердисциплинарното и проектно интегрираното обучение, за да се постигне по-висока обучаваща и възпитателна ефективност на подготовката им.

5. Принципът на обогатяването е водещ при обучението в теоретично-методологичната и технологичната част на програмата, т.е. обучението протича по т. нар. „каскаден модел", чрез трансфер на идеи и техники за дейност, чрез взаимно споделяне на идеи за личностно усъвършенстване в хода на груповата познавателна и практическа дейност с конструктивен характер.

6. Обвързване на резултатите от квалификационното обучение в областта на компютърното моделиране и ИТ с кариерното развитие на учителите. Учебният план за магистри включва дисциплини, осигуряващи базова, методическа и практическа подготовка в областта на компютърното моделиране. В първи семестър са дисциплините „Компютърни информационни системи", „Компютърни игри и обучение", „Платформи и технологии за електронно обучение", „Информационните технологии в педагогическите изследвания", „Мултимедийни среди за разработване на дидактически средства", „ Английски език за информатици". Предвидено е изучаване на „Психологически основи на електронно-базираното обучение", „на „ИТ при обучението на деца със СОП", „Мобилно обучение и виртуална реалност", „Информационните технологии в извънкласните дейности", „Дигитална компетентност и дигитална креативност", „Разработване на уроци за обучение в електронна среда", „Лидерство в образованието" и др. Значително време се отделя на запознаването с популярни среди за електронно обучение, чрез които се конструира учебно съдържание и компютърно базирани тестове. Системите Moodle , Blackboard, Big Blue Button са внедрени и отдавна се използват успешно във всички факултети на ЮЗУ „Н. Рилски". През втория семестър са курсовете по дисциплините „Въведение в компютърното моделиране", Методиката на обучението по ИТ и компютърно моделиране в началните класове", „Интердисциплинарно обучение – стратегии и практики", „Интернет-образователна среда", „Съвременни информационни образователни технологии", „Софтуерни приложения в начален етап на образованието", „Електронни учебници – проектиране и структуриране. Практическите занятия в рамките на текущата и стажантската практика в училище сполучливо допълват лекционната и другите форми на обучение. В тях се отработва приложението на базовите теоретични знания. Тук протича учебно проектиране на уроци или фрагменти от такива с използването на игрови, логически задачи, моделира се учебно съдържание. Защитата на учебните проекти става под формата на делови игри. Провеждането на уроци с последващ анализ и конфериране по методическия им ход позволява да се усвои на практическа основа методиката на преподаването на конкретни теми от учебната програма по компютърно моделиране. Препоръчваните форми

на контрол са свързани с изпълнение на многообразна самостоятелна работа от студентите. Ядрото на подготовката на студентите през втория семестър е изучаването на „Методиката на обучението по ИТ и компютърно моделиране в началните класове“ с хорариум 90 часа, от които 60 ч. лекции, 15 ч. семинарни занятия и 15 ч. хоспетиране. Учебните програми са разработени на модулен принцип. Те се реализират от екип високо квалифицирани специалисти в съответните области на познание и периодично се актуализират. Текущата практика на студентите се провежда в базовите училища към университета с преподаване по задължителния учебен предмет „Компютърно моделиране” в III и IV клас в Благоевград. Стажантската практиката предвижда преподаване и на останалите общообразователни учебни предмети в началните класове с активното използване в тях на ИКТ. Тя е предпоставка за успешното полагане на заключителния държавен практико-приложен изпит. Обучението на магистрите приключва с разработването и защитата на дипломна работа, свързана с изследване и приложение на съвременните информационни технологии при обучението в началните класове или с полагане на писмен държавен изпит.

Задължителни елементи в подготовката на студентите по компютърно моделиране са проектирането и създаването на електронно учебно съдържание, компютърни игри, на тестове и други ресурси. Те са важна част от технологиите на електронното обучение. Учителите, включени в магистърската програма посредством тренингова дейност, натрупват опит в разработването на електронни образователни ресурси. В учебния план на магистрите по ИТ и компютърно моделиране сполучливо е балансирана както задължителната, така и избираемата, теоретическата и практическата подготовка на студентите. Ефективността от прилагането на ИКТ при обучението по компютърно моделиране и по всеки предмет в общообразователното училище несъмнено е тясно свързана с усъвършенстване на подготовката на началните учители. Много важно е в хода на обучението началните учители да натрупат богат и разностранен опит в използването и създаването на някои от основните електронни образователни ресурси.

Учебният план, свързан с подготовката на студентите по МП „ИТ при обучението в начална училищна възраст” е разработен по кредитната система на европейските страни и поставя в сполучливо съотношение текущия и заключителния контрол върху дейността на студентите.

Съдържанието и структурата на магистърската програма „Информа- ционни технологии при обучението в НУВ” по същество представлява завършен дидактически комплекс (с информационен, тренировъчен, стимулиращо-мотивационен, оценъчно-диагностичен, възпитателно-развиващ, коректив и синхронизиращ индивидуалния опит характер), който позволява обучението на магистрите да протече неконве- нциално, на високо и съвременно теоретико-приложно равнище, с активно участие и оптимална извънаудиторна натовареност, с

ясна индивидуализация и работа в екип. Това способства ефективното постигане на планираните резултати в обучението, обезпечава творчество, мобилност и вариативност на индивидуалната и груповата учебно-познавателна дейност на студентите. От особена важност е да се разработи стратегия в системата на началното образование за създаването на електронни учебни материали. Съществуващата в момента масова педагогическа култура, свързана с прилагането на дигитални образователни ресурси, е доста стихийна и неразвита. От значение е да се създават общодостъпни пакети от вариращи учебни ресурси в електронен вид, които да се използват творчески според ситуацията. Съвременният учител не е просто изпълнител на чужд замисъл, а се нуждае и от пространство за творчество. Създаването на материали с добро дидактико-методическо качество би улеснило процесът на обучение.

# МЕНИДЖМЪНТ НА ПРОСТРАНСТВОТО И МАТЕРИАЛНИТЕ РЕСУРСИ В КЛАСНАТА СТАЯ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА

**Янка Тоцева**

*УНСС, София, България*

РЕЗЮМЕ

Докладът представя анализ на рефлексия върху разсъжденията на студенти-практикуващи учители, които са се обучавали в магистърска програма „Образователен мениджмънт“ в ЮЗУ „Неофит Рилски“ през учебната 2022-2023 година относно техните желания и очаквания за мениджмънта на пространството и материалните ресурси в класната стая.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: мениджмънт на пространството, дизайн на класна стая, материални ресурси, дигитални ресурси

ABSTRACT

The paper presents an analysis of reflection on the reflections of student-practising teachers who have studied in the Master's programme "Educational Management" at the South-West University "Neofit Rilski" in the academic year 2022-2023 about their desires and expectations for the management of space and material resources in the classroom.

KEYWORDS: space management, classroom design, material resources, digital resources

**Въведение и нормативна рамка**

Темата за мениджмънта на пространството в класната стая не е нова, но заслужва внимание, защото преди няколко години беше приета и влезе в сила Наредба № 24 от 10 септември 2020 г. за физическата среда и информационното и библиотечното осигуряване на детските градини, училищата и центровете за подкрепа за личностно развитие. Тя задава държавния образователен стандарт за това как трябва да се осигури „съвременна физическа среда с интегрирани в нея образователни технологии за възпитание, социализиране, обучение и отглеждане на деца и ученици.“ (Наредба №24, 2020)

Раздел III. в нея представя общите изисквания към физическата среда в училищното образование. Те са свързани с определянето на три зони:

„1. първа учебна зона за обучение, възпитание и социализация, която включва учебните помещения и пространства за учениците от класовете на началния етап на основното образование;

2. втора учебна зона за обучение, възпитание и социализация, която включва учебните помещения и пространства за учениците от класовете на прогимназиален етап на основното образование и на двата гимназиални етапа на средното образование;

3. многофункционална зона, която обхваща сектори и помещения за занимания по интереси, център за библиотечно-информационно обслужване и зони за спорт, хранене, здравеопазване, администрация и отдих.“ (Наредба №24, 2020)

В Приложение № 1. към чл. 9 се дават препоръки за модернизация на физическата среда при проектиране, ново строителство, реконструкция, основен ремонт на училищата, както и при доставка и подмяна на обзавеждането и оборудването сред които има и идеи за дизайна на класните стаи, а също така и за подреждането на чиновете, бюрото на учителя и другите мебели.

На базата на тези нормативни предпоставка всяко училище следва да организира пространствата с оглед удовлетворяването на стандарта и постигане на целите заложени в Закона за предучилищното и училищното образование и институционалната си стратегия.

Традиционно учениците в началния етап на основното образование, които са в първа зона имат на разположение класна стая, която не се споделя с друг клас и началните учители имат свободата да я подреждат и променят. Учениците в прогимназиален етап на основното образование и в двата гимназиални етапа на средното образование често споделят една стая с други класове. Това често оказва неблагоприятно влияние върху нейното поддържане в желания от учителите вид. Наред с това много училища имат „кабинетна система“, при която учениците се местят почти всеки час в различна стая. За нейния дизайн отговорността е на учителя/учителите по предмета, за който е предназначена.

**Теоретична рамка**

Управлението на пространството в класната стая е важна част от работата на учителя в цялостния мениджмънт на класа. Разположението на чиновете и другото обзавеждане и оборудване влияе върху вербалната и невербалната комуникация, чрез която се осъществяват процесите на обучение, възпитание и социализация. Поради тези причини темата се разработва в теоретичен план от доста дълго време както в международен, а така и в национален план. Макар в началото мениджмънта на класа да се е свързвал преди всичко с управлението на дисциплината и превенцията на нарушенията ѝ, в последните години той се обогатява и с нови изследвания и препоръки относно по-ефективното използване на възможностите на класната стая като работна и учебна среда.

Според Робърт Славин управлението на класа представлява съвкупността от разнообразни подходи и методи, които учителите прилагат, за да създадат ефективна учебна среда – положително, продуктивно преживяване на децата и себе си в класната стая, сред които се включва и „физическото организиране на средата (напр. подреждане и преорганизиране на класната стая; аранжиране на материали – учебни, информационни и др.; библиотеки, компютри, музикални уредби, технически средства – достъп и активна работа с тях.“ (Славин, 2004)

Иван Иванов разглежда мениджмънта на пространството и материалните ресурси в класната стая в рамките на темата за управление на класната стая като работна и учебна среда. Той насочва вниманието си към принципите, които е необходимо се следват при проектирането на класната стая и хигиенните изисквания към училищните помещения. Подредбата на класната стая според него трябва „да осигури ефективно обучение и да минимизира проблемите с поведението“ и към нея се предявяват редица изисквания по отношение на това учениците да имат възможност да виждат дъската, учителят, нагледните материали, но и да има свободно пространство за движение. (Иванов, 2005)

В съвременната класна стая мениджмънтът на пространството и материалните ресурси се свързва от една страна с разполагането на чиновете (индивидуалните работни места, масите и столовете), другите мебели (работно бюро на учителя, шкафове, библиотечни рафтове и др.), техническото оборудване (проектори, компютри, екрани, интерактивни дъски, станции за зареждане на таблети и др.) и оползотворяването на пространството по стените, а от друга страна с възможностите за придвижване в пространството на учениците и учителя и възможностите за промяна на местата на материалните ресурси.

Учителят, който от позициите на педагогическата реторика се разглежда като специфичен оратор, има свободата да се движи в класната стая по време на урока и другите форми за организация на обучението за разлика от учениците, които са позиционирани по чинове или маси. На практика учителят контролира невербалното поведение на своите ученици като управлява тяхното придвижване в пространството, промяната на позите и статичните позиции. В зависимост от неговият педагогически стил, спецификата на учебното съдържание, възрастта на учениците и още редица фактори, той взема решения за пространственото поведение на своите възпитаници. Психологическия климат в класната стая до известна степен се определя от дистанцията между учителят и учениците, тяхното пространствено разположение и зачитането на личното пространство на всеки.

Според Любен Витанов е нужно да се създаде достъпна образователна среда, чрез „създаване и подреждане на дидактически и други материали, които да бъдат лесно достъпни за учениците“ и да се обособяват зони за работа, които да осигурят гъвкавост и динамичност. (Витанов, 2021)

Макар и с известни уговорки предвид някои обективни обстоятелства можем да приемем, че учителят е мениджър на пространството в класната стая. Класическата подредба на чиновете в две или три редици присъства традиционно в българското училище, но в последните години много учители имат възможност да разместват масите и столовете (или чиновете) и да оформят работни кътове. Добра практика в тази посока вече е демонстрирана при дизайнирането на STEM кабинетите. Втора възможност за внасяне на промяна в пространствената ориентация е подреждането на работните места в полукръг, което осигурява възможност за пряк визуален контакт на всички ученици с учителя и на учениците един с друг. В определени дидактически ситуации е подходяща ориентацията тип „кръгла маса", при която има пряк зрителен контакт като предпоставка за открит и ефективен диалог.

Мениджмънтът на пространството в класната стая има голямо значение за ефективността на процесите на преподаване и учене, които се реализират в хода на комуникацията между учителят и неговите ученици. В едно изследване на J. McCroskey и R. McVetta относно предпочитанията на учениците към подреждането на чиновете по традиционния начин, модулно или във вид на подкова отворена към учителя те установяват, че активните комуникатори предпочитат по-близки до учителя позиции, които им позволяват по-добро включване в общуването, а пасивните ученици по отдалечени. Установено е, че най-позитивни отношения между учениците се наблюдават в средата на класната стая, в т. нар. „активна зона" близо до учителя, а също така, че учениците предпочитат традиционното подреждане при задължителните учебни дисциплини, а подковата – при избираемите, защото има дава възможност за неформално общуване. (McCroskey, J. & R. McVetta, 1978)

В теорията за мениджмънта на класа има изведени препоръки за ефективен мениджмънт на пространството, но какво се случва в реалността на училищното образование, как са подредени и как учителите биха искали да бъдат обзаведени и оборудвани техните класни стаи са въпроси, които провокират изследователския интерес.

**Емпирично проучване със студенти**

Емпиричното проучване е проведено с цел да се получи информация за желанията и намеренията свързани с мениджмънта на пространството и материалните ресурси в класната стая на практикуващи учители, които имат подготовка в областта на мениджмънта на класа.

Данните са събрани през месец юни от писмените работи на студенти, които са се обучавали в магистърска програма „Образователен мениджмънт" в ЮЗУ „Неофит Рилски" през учебната 2022-2023 година в трите форми – редовна, задочна и дистанционна. Почти всички студенти са практикуващи учители, но има и няколко директори. Общия брой участници е 38, от които само 4 са мъже. Една част от тях работят в детска градина, но повечето са в училище.

Студентите-практикуващи учители са дали свободни отговори на въпроса: Ако имахте свободата как бихте подредили вашата класна стая като работна и учебна среда? и са посочили три аргумента за своя избор.

Обработването на свободните отговори относно желаната подредба на класната стая позволи те да се групират в няколко посоки:

- П или U образно подреждане на чиновете чиновете (според буквеното представяне от студентите);
- Неформално подреждане с оформяне на центрове за активности, познати от системата на Мария Монтесори;
- Подреждане на чинове или маси по двойки, за да се осъществява екипна работа;
- Подреждане в полукръг;
- Обособени зони или центрове за извършване на различни дейности/активности;
- Подреждане, което позволява разместване – всестранна, мултифункционална класна стая;
- Квадрат оформен от чинове поставени в средата на стаята;
- Отделни чинове за всеки ученик;
- Стандартно подреждане на чиновете в редици.

П или U образно подреждане на чиновете е избрано от четирима. Според тях то дава възможност учителят да е в средата „защото по този начин всяко дете ще може да го вижда и чува добре и същевременно няма да се разсейва от съучениците си.“

Неформалното подреждане с оформяне на центрове за активности, познати от системата на Мария Монтесори е предпочетено от петима. Според тях това ще създаде условия „да се докосне въображението на учениците и да се събуди жаждата за знания“, „атмосферата да влияе позитивно на психологическите нагласи за учене“ и „по този начин ще се повиши ефективността на образователно-възпитателната работа, свободните пространства да са обзаведени с пуфове за сядане, фитнес топки и др., което ще даде възможност за активна комуникация.“ Един студент е посочил и подреждането по програма „Стъпка по стъпка“ паралелно с подреждането на М. Монтесори.

Подреждане, което да съдейства за екипна работа е желано от други петима. Според тях това ще даде „повече възможности за взаимодействие между учениците и те да си помагат“; „ще могат да влизат в различни екипни роли“; ще имат добър зрителен контакт помежду си, но и с учителя; ще могат да работят в различни екипи.

Подреждането на чиновете в полукръг е посочено от трима. Един от тях би поставил бюрото си точно отпред и мисли, че „тогава всички биха се чувствали по-близки и по-сплотени“. Според друг – няма нужда от учителско бюро, а по-скоро от помощна маса за учителя, което ще осигури възможност за пряк зрителен контакт и ще минимизира дисциплинарните нарушения.

Обособени зони или центрове за извършване на различни дейности/активности са описани от няколко участници в проучването. Ето как си го представя един от тях: „Ще обособя няколко зони в класната си стая: учителски работен кът, лично място, групово място и преходна зона.

Специална зона за учителя –Учителите също имат нужда от място, което да нарекат свое. Пространството трябва да е на такова място, че да имате лесен достъп до компютъра си, както и да е достъпно за учениците, за да могат да идват при вас.

Ще оставя специална кутия на бюрото за писма, съобщения и въпроси, които децата да предават по време на учебната година. Може да ѝ сложа и забавен надпис – „Пощенска кутия“.

Лично пространство – Всеки ученик също се нуждае от пространство, което да нарече свое. Независимо дали е отделен чин, или пространство на по-голямо бюро, те имат нужда от място, което да е тяхно лично пространство. Това е място, на което ученикът може да изпълнява своите индивидуални задачи, или да отиде в междучасието или между отделните занимания.

Ако в класа има дете с увреждане или с друг проблем, ще оставя място за него най-отпред, за да се улесни придвижването му в стаята.“

Друг пише: „Ако имах свобода, моята класна стая, щеше да е подредена на няколко облачета /групи/ от чинове. Ще има кът за игра, част за четене и място за учителя.“

Според трети: „Основната идея е, че класната стая трябва да активира децата и да им даде възможност да избират между различни работни места. Интериорът би могъл да се състои от основно голямо помещение, допълнено от две по-малки, и да предлага четири различни начина на работа. Учениците могат да избират да работят на пода, покрит с мек удобен килим, да ползват традиционна маса със стол или висока маса, която им позволява да са изправени или да седнат на високо столче. Четвъртият вариант е меко сядане на столове и дивани. Тези четири пространства сигнализират на децата, че е добре да променят позицията и начина си на работа в дискусия с учителя си. Също така бих избрала да изоставя бюрото на класическия учител. Вместо това да има бюро, където учителят може да настрои компютъра си и да остави работния си материал и след това да се движи свободно в класната стая.“

Освен мястото за групова/екипна работа една студентка пише следното „Бих създала кът, в който децата да се усамотят, за да се намали тревожността им. В този кът могат да прочетат някоя книжка и да си поговорят.“

Един от мъжете представя реална подредба: „Преподавам информатика и ИТ и моя кабинет е подреден на няколко сета, а именно:

- работни места (компютър за самостоятелна работа или в екип, като са разположени по края на класната стая);
- място за дискусии (няколко маси в центъра на стаята);

- място за представяне на проектите или заданията (подиум пред дъската с помощта на мултимедиен проектор и интерактивна дъска представят/защитават проектите си).“

Възможностите за разместване на чинове и друго обзавеждане са посочени като желани от трима студенти.

Отделен чин за всеки ученик са пожелали двама. Едната студентка пише: „Ако имах възможност, моята класна стая щеше да бъде просторна, да има свободно място. Всеки ученик да си има собствен чин на който да учи. Да се осигури възможност да бъдат близо до дъската, за да чуват добре учителката. Всеки ученик да има възможност да вижда бялата дъска.“

Подреждане в квадрат в средата на стаята е посочено от един, който мисли, „че така децата могат да си виждат лицата.“

Част от студентите не са дали точно описание на желаното подреждане, но са посочили, че биха искали „разположението на мебелите да е ефективно, за да има свободни пространства и лични територии за всеки. Работните места да са така подредени, че да се минимизират дисциплинарните нарушения и учителят да има пряк зрителен контакт с всички ученици. Учениците да имат пряка видимост с дъската и мултимедията (ако има такава)“, „създаване на пространство, където учениците да се чувстват добре през целия ден и креативността, мотивацията и любопитството им да срещат адекватна среда за експерименти и личностно израстване. Създаване на адекватна среда за развитие на уменията.“

Един е насочил вниманието си нормативните изисквания: „Първо и най-важно ще се съобразим с изискванията според Наредба 24. Ще се уверя, че както и да са разположени работните места на учениците, всички могат да виждат добре.“

Стандартното подреждане на чиновете в редици е по-скоро споделяне на опит, а не израз на желание – „Моята класна стая е подредена в традиционния модел „чинове в редици“. На предните чинове стоят учениците, които работят по-бавно или такива, които рушат дисциплината всеки час.“

Независимо от избора на подредба на чиновете/масите, мнозинството са посочили необходимостта от осигуряване на възможност за визуален контакт с учителя и да се вижда дъската от всеки ученик, наличието на свободни пространства, безопасна и чиста среда, учениците да виждат и чуват презентациите на интерактивната дъска, да се осигурят предпоставки вниманието на учениците да е насочено към учителя и не на последно място „работните места да са така подредени, че да минимизират дисциплинарните нарушения“.

Част от тях са описали желаната от тях класна стая с наличие на шкафове, лавици, дивани и места за отдих.

Мнозинството от студентите-практикуващи учители са обърнали специално внимание на стените в класната стая, които да са боядисани в светли и меки тонове. Освен предпочитаната

цветова гама, на тях те биха искали да има табла, картички, рисунки, постери, плакати, лавици, обемни 3D изображения, мотивационни материали, продукти от работата на ученици (от проекти дейности, лично творчество и др.)

Освен описание на желания дизайн на класната стая от студентите се искаше да посочат и по три аргумента. Само двама от общо 38 не са го направили.

Останалите са посочили в зависимост от избора на ориентация и подреждане богата гама от основания:

- Достатъчно свободно място за придвижване на учителя;
- Да има възможност от всеки ъгъл да се вижда и дъската, и да се чува, и презентация и нагледност;
- Добра видимост от всички работни места;
- Учителят винаги да е с лице към учениците, за да виждат изражение и мимика;
- Активно участие на учениците в учебните часове.

При подредбата в полукръг или П образно основните аргументи са

- Да има визуален контакт между учителя и учениците и така да се запази концентрацията на учениците,
- Да има равнопоставеност и намаляване на конфликтите;
- За да си осигуря близък контакт с учениците;
- За да си осигуря вниманието на учениците;
- За да снижа дисциплинарните нарушения;

При избора на зони за активност са посочени като аргументи:

- Повече физическа активност за децата;
- Да могат да усетят, не само да видят;
- Да имат обособено място за правене на опити;
- Нетрадиционното поражда мотивация у учениците и намалява тревожността;
- Стимулира се самостоятелното учене в учебната среда;
- Необходимостта от практическо усвояване на материала от страна на учениците;
- Потребността от нагледни примери от ежедневието и визуализирането на материала в процеса на обучение;
- Непосредствената връзка на обучаващите се между играта и материала;
- Учениците ще се научат по-лесно да работят в екип;
- Учениците ще се научат да уважават границите на другите и да споделят пространство;
- Учениците ще имат добра видимост към всички зони на стаята.

При избралите ориентация на масите/чиновете за екипна работа голяма част от аргументите съвпадат с тези избрали зони за активности:

- За да се изградят умения за работа в екип и на отговорност за подреденост на работното място;
- За да предразполага удобството на учениците за работа;
- За да се привлече вниманието и интереса на учениците към даден учебен урок или правила;
- Премахване на старомодните разбирания за оборудване на материално-техническата база;
- Задоволяване на интересите и потребностите на новото информационно поколение;
- Олекотяване на учебния материал с динамични дейности.

Част от аргументите на посочилите подреждане по системата на Мария Монтесори са, че тя дава:

- По-добра среда за социална комуникация и социализация;
- По-добър зрителен контакт с учениците;
- Така се установява липса на конфликти и сблъсъци;
- Дава възможност на учителя да осъществява близки контакти с учениците;
- Осигуряват се предпоставки вниманието на учениците да е насочено към учителя;
- Да минимизира дисциплинарните нарушения.

Според студентката пожелала подреждане, което позволява разместване: „1. Всестранната мултифункционална класна стая е подходяща за всичко, от урок за нови знания, до изпитване, било то индивидуално или групово. 2. Бих я подредила така, защото на учениците им трябва разнообразие, те са уморени от типичната сива класна стая, в която всеки ден е едно и също. 3. Когато класната стая е подредена по различен начин от обикновеното, мотивацията за учене на децата се увеличава, проявяват интерес и са по-активни.“

Аргументите за подреждането в квадрат са: „1 Искам учениците ми да се чувстват добре и уютно в класната си стая, защото прекарват в нея на ден не малко време. 2. Избрах да разположа така чиновете, за да могат всички ученици да виждат своите лица, а не, седейки един зад друг да виждат тила (врата) на своя съученик. Аз когато преподавам влизам в този т.нар „квадрат“ и обикалям, като по този начин имам и по-близък контакт с всеки един от тях. 3. На стените, разбира се, ще бъдат закачени правени проекти лично от тях, за да се мотивират и гордеят със себе си.“

**Заключение**

Количественият и най-вече качественият педагогически анализ на данните от събрани от свободните отговори позволява да се направят следните изводи:

- студентите-практикуващи учители имат своя визия относно подреждането на класната стая като учебна и работна среща, която се основа на съвременни теоретични познания за мениджмънта на класа;

- макар и избрали различни ориентации на чиновете/масите те извеждат няколко водещи аргумента по посока осигуряване на пряк зрителен контакт с учителя и от тук насочване на вниманието към образователните дейности в класната стая; превенция на дисциплинарните проблеми; свободно придвижване в пространството; осигуряване на лично пространство на учителя и всеки ученик; възможности за екипна работа и стимулиране на творчески и изследователски дейности; превенция на конфликтите; отчитане на индивидуалните особености на учениците и използване на стените като място за позициониране на дидактически материали и продукти създадени от учениците;

- споделените идеи за обособяване на зони/облачета/кътове в класната стая заслужват внимание, защото така ще се осигури комфортна среда за учене, но и за релакс и саморефлексия, които са необходими на съвременните ученици от дигиталното поколение;

- студентите имат очаквания в класните им стаи да има съвременна техника – компютри, проектори, 3D принтери, дисплеи и др.;

- цветовото оформление на стените е посочено като важна предпоставка за спокойната и позитивна атмосфера в стаята, а използването на пространството върху тях за визуализация е високо оценено.

Проучването показа, че студентите-практикуващи учители имат ясна представя за реалното и желаното от тях подреждането на чиновете и учебното оборудване в класната стая и за неговата значимост относно осигуряването на благоприятни условия за ефективен образователно-възпитателен процес.

***Използвана литература:***

Наредба № 24 от 10 септември 2020 г. за физическата среда и информационното и библиотечното осигуряване на детските градини, училищата и центровете за подкрепа за личностно развитие. Издадена от министъра на образованието и науката и министъра на здравеопазването. Обн. ДВ. бр. 84 от 29.09.2020 г.

Иванов, Ив. (2005). Мениджмънт на ученическия клас. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен

Витанов, Л. (2021). Позитивна педагогическа стратегия в часа на класа. УИ „Св. Климент Охридски“, София

Славин, Робърт. (2004). Педагогическа психология. Изд. „Наука и изкуство“, София

McCroskey, J. & R. McVetta. (1978). Classroom seating arrangements: Instructional communication theory versus student preferences. *Communication Education,* 27 (2). http://www.jamescmccroskey.com/publications/082.pdf

# ДИНАМОМЕТРИЧНА ОЦЕНКА НА СИЛОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ В КОЛЯННА СТАВА ПРИ ФУТБОЛИСТИ

**Миглена Цветкова-Габерска[a], Мария Ганева[b], Невена Пенчева[c], Стоян Стоянов[d]**

[a] *Доктор, преподавател, катедра "Анатомия и Физиология", ФОЗЗГС, ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград 2700, България*

[b]*Докторант, Институт по Невробиология, БАН, София 1000, България*

[c] *Професор, катедра "Анатомия и Физиология", ФОЗЗГС, ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград 2700, България*

[d]*Треньор на академичен отбор по футбол към ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград 2700, България*

РЕЗЮМЕ

Футболистите са изложени на риск от наранявания на долните крайници, по-специално мускулни разтежения на бедрото и лигаментарни увреди на коляното, дължащи се на мускулен дисбаланс. Целта на настоящото изследване беше да се извърши комплексна динамометрична оценка на колянната става, при ритащ и опорен крак, на 24 футболисти от университетски футболен отбор на ЮЗУ "Неофит Рилски", за проследяване на физиологичните и биомеханични характеристики на бедрената мускулатура. Изокинетичното измерване на силови характеристики на екстензори и флексори на колянна става се проведе двустранно, при 60°/s, 180°/s и 300°/s. Беше направен сравнителен анализ на силата на екстензорите и флексорите на коляното с нормативни данни и не бяха установени различия между силовите характеристики на двата крака (Mann-Whitney, $p<0.05$). При измерванията с ниска скорост (60°/s), времето за достигане на максимална сила на тестваните футболисти бе значително по-удължено, в сравнение със стойностите при професионални футболисти. Коефициентите за унилатерална асиметрия (УА) между доминантния и недоминантня крак, при трите измерени скорости, са под нормалните стойностите за баланс, като близо 75% от състезателите имат УА на ритащия крак и около 85% от играчите имат УА на опорния крак. Билатерална асиметрия на флексорите, свързана с предпоставки към травми, се наблюдаваше при повече от половината от изследваните футболисти. Представени са данни, че силовите характеристики, времевите параметри и показателите за мощност и работен капацитет имат отношение към комплексната оценка на силовия профил на Е и Ф, като разкриват рискове и предразположеност към т. нар. безконтактни травми в коляното и служат като конкретни препоръки за разработване на тренировъчни и терапевтични програми.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: динамометрия, коляно, унилатерална и билатерална асиметрия, футболисти

**Въведение**

Мъжете от професионалния футбол получават травми 8,1 пъти на 1000 часа практикуване на спорта (López-Valenciano et al., 2020). Най-често травмите са в областта на долните крайници, а именно бедрените мускули (напр. мускулни разтежения) и колянната става (напр. разкъсване на лигаменти) (Junge & Dvorak, 2004; Pfirrmann et al., 2016). Смята се, че повечето от най-сериозните наранявания са локализирани в колянната става (Llana, Pérez et Lledó, 2010) и периодът на инвалидизиране е по-дълъг. Почти половината (47%) от безконтактните наранявания на предна кръстна връзка се генерират при маневри, свързани с рязката промяна на посоката, внезапното спиране и неправилното приземяване при падане (Della Villa et al., 2020). Това показва, че активните стабилизиращи мускули на бедрото, които подпомагат контролирането на тези маневри, вероятно имат отношение към възникването на подобни травми. Силовият дисбаланс, при тези групи мускули, се свързва с травми на *m. biceps femoris* от групата на задното бедро (Croisier et al., 2008) и с повишен риск от увреждане на предна кръстна връзка (Della Villa et al., 2020). Всичко това налага системно оценяване и идентифициране на спортисти с по-висок риск от нараняване и е от съществено значение за правилната тренировка от страна на треньорите и навременна профилактика от последващ травматизъм.

Приема се, че мускулният дисбаланс, а именно промените в мускулната сила (изразени в силови дефицити и променена симетрия на генерираната сила) са свързани с по-висок риск от претоварване на компенсиращите мускулни групи, възникването на травми или повторни наранявания. Количественото определяне на баланса на мускулната сила е обект на активни проучвания, целящи усъвършенстване на функционалната оценка на спортисти от дисциплини, които са свързани със системно асиметрично натоварване на мускулатурата.

Съотношението между *mm. hamstrings* и *m. quadriceps* (H/Q) е важно съображение при оценката на мускулния баланс и предотвратяването на наранявания при спортисти, включително футболисти. Въпреки че е от съществено значение да се поддържа балансирана мускулна сила и в двата крака, оценката на съотношението H/Q, специално за ритащия и опорния крак, може да осигури ценна информация за потенциалните мускулни дисбаланси и риска от нараняване. Дисбалансът в мускулната сила обикновено се отнася до анормална двустранна асиметрия (между хомоложни групи) и нарушаване на съотношението агонист-антагонист. Коконтракцията на мускулатурата на задното бедро подпомага да се предотврати прекомерното действие на *m. quadriceps*, като по този начин подобрява стабилността на колянната става и потенциално намалява прекомерната абдукция, при двигателни задачи с приземяване (Weiss & Whatman, 2015). Дефицитите в силата и активацията на задното бедро ограничават потенциала на тези мускули да защитават коленните лигаменти (Hewett et al., 2008). Това води до

взаимовръзката между увреждания на задно бедро и травмите на предни кръстни връзки със силовия дисбаланс между флексорите и екстензорите на коляното (Coombs & Garbutt, 2002). Динамометричното тестване в динамичен (концентричен) режим позволява определянето на силата на тези мускули, както и изчисляването на коефициенти, които да оценят силовия им баланс. При изокинетична оценка на футболисти тези коефициенти, наречени още конвенционални H/Q отношения, имат нормални стойности, близки до 60%, когато тестовете се извършват при ниски до умерени ъглови скорости (12–180°/s), докато при тестове с високи ъглови скорости (240–360°/s) могат да се очакват резултати около 70–80% (Baroni et al., 2018).

При комплексна динамометрична оценка на футболисти се изследва и двустранната силова симетрия между коленните екстензори - Е (разгъвачи в колянна става) на ритащ и опорен крак, както и между флексорите – Ф (сгъвачи) в колянна става. При изследвания със спортисти, претърпели реконструкция на предна кръстна връзка е установен комплекс от критерии, един от които е двустранната силова симетрия на *m. quadriceps* и *mm. hamstrings.* Покриването на тези критерии е показателно за степента на възстановяване и готовност за завръщане към нормална спортна практика. Смята се, че по-симетричната сила на *m. quadriceps* (над 90% симетрия), преди връщане към спортната практика, значително намалява честотата на повторни наранявания на предна кръстна връзка на коляното (Grindem et al., 2016).

Освен чрез анализ на силовите характеристики и силовия баланс, комплекснсната оценка на екстензорите и флексорите на коляното се допълва от количественото определяне на извършената работа по време на динамометричното тестване и мощността, с която се извършват движенията в ставата. Те отразяват издържливостта и работоспособността на изследваните мускулни групи, както и бързината, с която се генерира сила. По-малко застъпени в литературата и прилагани в практиката са времевите характеристики, измерени чрез изокинетична динамометрия: време за ускоряване и време за достигане на максимална сила. Тези показатели са критерии за взривна сила и могат да се прилагат при комплексната оценка на спортисти, а в частност и при футболисти (Maciel et al., 2020).

Целта на настоящето проучване, е да се извърши комплексна динамометрична оценка на колянната става, при ритащ и опорен крак, на футболисти от университетския отбор на ЮЗУ “Неофит Рилски”, за проследяване на физиологичните и биомеханични характеристики на бедрената мускулатура и колянната става, при тези лица. За изпълнението на тази цел бяха планирани следните стъпки: (1) Изокинетично измерване на силови характеристики на екстензори и флексори на колянна става, при ритащ и опорен крак, на изследваните лица; (2) Сравнителен анализ на получените силови и времеви характеристики на екстензорите и флексорите на коляното с нормативни данни; (3) Определяне степента на едностранна асиметрия (чрез унилатерални коефициенти) и установяване на евентуални силови дефицити; (4)

Изчисляване на двустранна силова асиметрия при екстензорите на ритащ и опорен крак и при флексорите, и оценяване на коефициентите като извън или в рамките на нормата.

**Методи**

**Изследвани лица**

Настоящото изследване беше проведено в Центъра за функционални изследвания в спорта и кинезитерапията (ЦФИСК) към ЮЗУ „Неофит Рилски", град Благоевград. В изследването участваха 24 футболисти (възраст 25.1 ± 4.7 години, височина 176.8 ±5.1 м, тегло 73.8 ± 5.2 кг) от университетския отбор на ЮЗУ "Неофит Рилски", които имат 11.1±4.4 години стаж във футбола. Изследваните лица бяха запознати с дизайна на изследването и подписаха декларации за информирано съгласие. Експериментите бяха проведени от месец януари до месец април 2023 година по предварително изготвен график за провеждане на тестването в ЦФИСК.

**Динамометрично тестване**

Определянето на силовите характеристики на мускулите екстензори (Е) и флексори (Ф) в колянна става беше извършено в концентричен режим с изокинетичен динамометър Biodex System 4 Pro. Динамичното измерване на мускулната сила беше оценено при три скорости на движение в колянна става: 60°/s (ниска скорост), 180°/s (умерена скорост) и 300°/s (висока скорост). Те бяха изпълнявани последователно от ниска към висока скорост. При тестването на всяка скорост лицата извършваха по три повторения на екстензия и флексия в колянна става, и при двата крака двустранно. Почивката между скоростите беше 90 s, а между Е и Ф 10 s. Всички изследвани лица бяха позиционирани на динамометъра спрямо индивидуалните им особености, като за по-добра стабилизация и избягване на компенсаторни движения от съседни стави бяха обезопасени с предпазни колани на бедрото на изследвания крак и на раменете. Оста на движение на динамометъра беше подравнена с напречната ос на колянната става и свързана с точката на прилагане на силата в дисталния край на подбедрицата. Обемът на движение беше зададен от напълно изпънат крак, съответстващ на ъгъл на коляното от 0° до флексия в коляното от 110°. Изпълнението на концентричния протокол, за всяка скорост, започваше от флексия в коляното от 100°. По време на всеки тест лицата бяха инструктирани да изпълняват тестовете с максимално усилие и скорост. Беше измерен пиковият торг (ПТ) в Nm, както и основни параметри, които позволяват изчерпателна оценка и анализ на тестуваните мускулни групи като: - ***Време за ускоряване (ms)*** – индикатор е за реактивността на нервно-мускулната система да инициира движение на крайниците в началния момент от обема на движение в ставата до достигане на постоянна скорост; критерии за взривна сила; - ***Време за достигане на ПТ (ms)***– характеризира времето необходимо за развиване на максимална сила, представлява физиологичен показател за бързина и по-точно за времето за рекрутиране на бързи двигателни единици и развиване на взривна сила; - ***Извършена работа (J),*** – работата извършена при

определения брой повторения на екстензия и флексия, мярка за издържливост и работоспособност - ***Средна мощност (W)***– показва колко бързо определени мускулни групи могат да генерират сила, т.е. работа за единица време. На база на получените данни бяха изчислени два вида коефициенти за силова асиметрия (унилатерална и билатерална) при ритащ и опорен крак. Получените динамометрични данни бяха анализирани и бяха изчислени коефициенти за унилатерална (УА) и билатерална (БА) силова асиметрия. Коефициентът за унилатерална асиметрия представлява отношение между пиковия торг на Ф към пиковия торг на Е, измерен при концентрични контракции и беше изчислен за ритащия и за опорния крак. Билатералната асиметрия беше определена, като отношение между пиков торг (Nm) на Е на опорния и ритащия крак или на Ф на единия спрямо другия крак и оценява динамичната стабилност при различни двигателни елементи във футболната игра.

**Анализ и статистическа обработка**

Генерираните данни за пиковия торг (Nm) бяха обработени чрез дискриптивна статистика: изчисляване на средни величини и стандартни отклонения. Бяха извършени тестове за оценка на различия между средни стойности при зависими и независими извадки, за оценка на хипотези с непараметрична статистика, характерна за малки извадки: Mann-Whitney тест за сравняване на данни при 2 независими извадки. За статистически значими бяха определени резултати с $p<0.05$. При обработката на данните беше използван статистически пакет Graph Pad Prism 3.0.

**Резултати и дискусия**

Получените резултати от изследването на силови характеритиски на колянна става при футболисти от академичен отбор, показват редуциране в пиковия торг (ПТ), както при ритащия ( Е = 212.8±30.1 Nm и Ф = 104.5±28.1 Nm), така и при опорния крак (Е= 204.3±31.2 Nm и Ф= 92.9±18.8 Nm) и при двете мускулни групи, в сравнение с данни при футболисти, посочени от други автори (Parpa & Michaelides, 2017; Maciel et al., 2020). При сравнението на ПТ на двете мускулни групи и при двата крака не бяха установени статистически достоверни различия (Mann-Whitney , $p<0.05$). Мускулите Е - *m. quadriceps* играят важна роля при скачане и ритане, докато мускулите Ф- *mm. hamstrings* контролират дейностите при бягане и стабилизират завоите с колена или прикляканията по време на игра (Aginsky et al., 2014). Профилите на силата могат да помогнат при определяне дали спортистите имат достатъчно сила и издръжливост, за да изпълнят необходимите си задачи на професионално ниво и да установят, дали имат мускулен дисбаланс, който може да ги предразположи към травматизъм. Редуцирането на ПТ е индикация за намалена сила, която е предпоставка за евентуален травматизъм на лигаментарния апарат на колянна става по време на динамичната спортна игра.

**Таблица 1** – Стойности на силови и времеви показатели, работоспособност и мощност на екстензори и флексори на коляно, при ритащ и опорен крак, при концентричен режим на изокинетично тестване на футболисти

| **ПОКАЗАТЕЛИ** | **РИТАЩ КРАК** | | **ОПОРЕН КРАК** | |
|---|---|---|---|---|
| | **Екстензори** | **Флексори** | **Екстензори** | **Флексори** |
| **60º/s** | | | | |
| Пиков торг (Nm) | 212.8±30.1 | 104.5±28.1 | 204.3±31.2 | 92.9±18.8 |
| Време за акселерация (ms) | 36.2±30.7 | 48.7±30.9 | 44.0±32.6 | 44.5±17.7 |
| Време за пиков торг (ms) | 684.2±147.4 | 613.8±216 | 737.5±161 | 685±241 |
| Средна мощност (W) | 132.8±22.1 | 65.1±15.3 | 123.5±21.1 | 59.8±14.6 |
| Работа (J) | 1084±221 | 547±145 | 1046±212 | 513±157 |
| H/Q коефициент (%) | 49.2±12.8 | | 45.5±6.2 | |
| **180º/s** | | | | |
| Пиков торг, (Nm) | 141.1±26.4 | 76.9±14.6 | 129.5±23.8 | 69.8±15.3 |
| Време за акселерация, (ms) | 55.8±25.1 | 76.6±23.7 | 52.9±17.3 | 86.6±25.6 |
| Време за пиков торг, (ms) | 314.2±38.1 | 315.0±97.4 | 310.4±71.4 | 303.8±153 |
| Средна мощност (W) | 234.7±43.9 | 119.1±24.3 | 217.9±42.1 | 107.4±29.6 |
| Работа (J) | 1697±268 | 886±196 | 1588±271* | 798±210 |
| H/Q коефициент, (%) | 55.1±8.5 | | 52.8±8.4 | |
| **300º/s** | | | | |
| Пиков торг, (Nm) | 104.8±19.0 | 61.5±11.1 | 99.6±17.5 | 59.0±11.9 |
| Време за акселерация, (ms) | 74.5±18.0 | 114±28.8 | 79.1±16.9 | 110±21.0 |
| Време за пиков торг, (ms) | 207.5±62.6 | 234.2±126 | 230.4±80.1 | 277.9±143 |
| Средна мощност (W) | 238.8±48.8 | 107.8±31.4 | 228.4±42.1 | 102.2±30.9 |
| Работа (J) | 2042±488 | 957±253 | 1964±484 | 918±274 |
| H/Q коефициент, (%) | 59.5±10.6 | | 59.9±11.1 | |

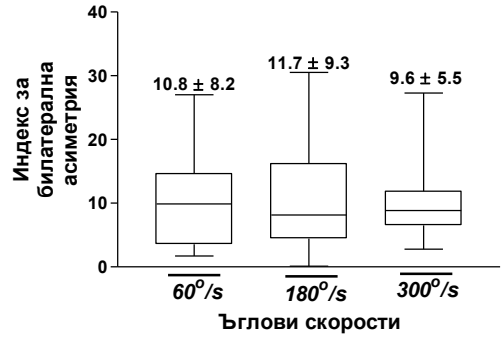
*Означения: * Статистически достоверни различия спрямо екстензорите на ритащия крак*

През последните години в литературата се публикуват данни върху ПТ на Е и Ф на коляно при футболисти, но за да се направи по-изчерпателна оценка, е необходимо по-детайлно разглеждане на времеви показатели, които директно корелират със степента на двигателния контрол (Maciel et al., 2020). Такива обективни показатели, за които има недостатъчни данни са: - времето за достигане на максимална сила, което е индикатор за функционалната способност на мускула да генерира бързо максимална сила; - време за акселерация – времето необходимо за достигане на изокинетична скорост: този показател е индикатор за реактивността на нервно-мускулната система да инициира движение на крайниците в началния момент от обема на движение в ставата; средна мощност по време на изпълнение на задачата, както и извършената работа. Разглеждайки тези показатели при ритащ и опорен крак не бяха установени достоверни различния, при отделните мускулни групи. При измерванията с ниска скорост (60º/s) времето за достигане на максимална сила (Таб. 1) на тестваните футболисти е значително по-удължено, в сранение със стойностите при професионални футболисти (Maciel et al., 2020). Известно е, че при Ф по-дългото време за постигане на максимална сила, може да е индикатор за наличието на повишена предразположеност към безконтактни трами на коленния лигаментарен апарат (Clark et al., 2022). От друга страна, при по-високите скорости Ф на ритащия и на опорния крак показват стойности в норма (под 320-350ms). Времето за акселерация, което е под 50 ms, при измерването на Е и Ф със 60 º/s, се доближава до стойностите при професионални футболисти, които са в диапазона 24-35 ms за екстензорите и 30-40 ms за флексорите (Maciel et al., 2020). Резултатите от анализа на времевите характеристики посочват необходимостта от целенасочена тренировка за увеличаване на взривната сила и скоростта на мобилизиране на бързите двигателни единици на двете антагонистични мускулни групи на коляното. Стойностите на извършената работа по време на тестването на състезателите от академичния отбор при 60 º/s (1084±221 J и 1046±212 J при екстензорите на ритащ и опорен крак и 547±145 J и 513±157 J при флексорите) се доближават до тези при професионални футболисти, което посочва, че притежават работоспособност и издържливост необходими за този вид спорт. Средната мощност на Е и Ф, показател за бързината, с която мускулатурата генерира сила, при ниските скорости, е достоверно по-ниска от измерената при професионални футболисти и е препоръчително да бъде развивана с подходящи натоварвания (Maciel et al., 2020).

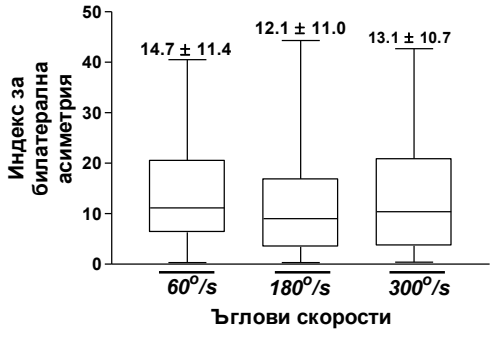
Коефициентите за унилатерална асиметрия между доминантния и недоминантя крак, при трите измерени скорости: ниска – 60º/s, умерена 180º/s и висока 300º/s (Таб.1), са под нормалните стойностите за баланс, които са 62% , 72% и 78%, съответно. Това е съществен проблем на колянната става и близо 75% от състезателите имат УА на ритащия крак и около 85% от играчите имат УА на опорния крак. Това носи рискове за травми и растежения, преди всичко на предна кръстна връзка, както и изобщо на лигаментарния апарат и меките тъкани на

колянната става. Унилатералната асиметрия, като резултат на по-ниските стой-ности на коефициента H/Q, е по-изразена при тестването с по-ниска скорост, когато ПТ на Е е по-голям, особено при опорния крак. Важно е да се отбележи, че идеалното съотношение H/Q може да варира от един индивид до друг и фактори като стил на игра на спортиста, позиция и история на нараняване могат да повлияят на техните специфични нужди. Добре балансираното съотношение H/Q в ритащия крак е от решаващо значение за генериране на сила, контрол и точност по време на удари и пасове.

Някои автори (Knapik et al., 1991; de Lira et al., 2017) посочват стойности до 15 % като норма за коефициента за БА или за праг, разграничаващ норма от патология. При спортисти от различни дисциплини, за праг на силова БА се счита стойността от 10% (Kyritsis, et al., 2015; Dai et al., 2019). Важен критерий за стабилизация на мускулите на колянната става. БА, при изследвания контингент, е представена на фигура 1. При 60°/s БА на Е над нормата се среща при 45% от състезателите, а на Ф при 66.7%. При 180°/s, БА на Е се наблюдава при 45.8% от състезателите, а на Ф при 47.6%. По-голяма е БА при Ф на коляното и при трите скорости , в сравнение с Е, което изисква по-голямо внимание и тренировка на *mm. hamstrings* от страна на треньорския състав (Фиг. 1, Б). Индивидуално разгледаните данни показват, че при някои лица БА достига около 30%, което се свързава с нарушения в динамичния баланс, водещо до рискове от травми, навяхвания, растежения и др. (Knapik, et al., 1991; Kyritsis, et al., 2015). От друга страна, Aginsky et al., (2014) установяват, че мускулната БА, при елитни футболисти, може да бъде адаптация към изискванията на спорта. Освен това, по време на тренировки и мачове играчите са склонни да извършват много двустранни повторения на стартове, спирания, скокове и други експлозивни дейности. Също така, когато играчите стрелят към вратата, техният ритащ крак извършва енергични, динамични движения, докато опорния крак действа като опора, като по този начин ангажира мускулите на долния крайник.




А




Б

**Фигура 1 –** Индекс за билатерлна асиметрия между ритащ и опорен крак при футболисти изчислен при три скорости 60°/s, 180°/s, 300°/s на **А** – екстензори и **Б** флексори в колянна става

Разгледаните данни за силовия профил на Е и Ф на колянна става показаха, че част от спортистите имат понижени силови характеристики и недостатъчна бързина на генериране на пиковя торг. Усъвършенстването на тези характеристики би могло да подпомогне по-добрите спортни постижения на изследваните лица. Този резултат се допълва от установения мускулен дисбаланс и асиметрия, които биха могли да ги предразположат към травматизъм по време на изпълнение на елементи, свързани с изискванията на спортната игра.

**Заключение**

В настоящото изследване е представен подробен анализ на параметри, които се измерват с изокинетичен динамометър, при функционално изследване на Е и Ф на колянна става, на ритащ и опорен крак, при футболисти. Анализът е информативен за треньори, състезатели и специалисти по спортна физиология и предоставя основни насоки при интерпретацията на динамометрични резултати. В хода на изложението са представени доказателства, че времевите параметри и показателите за мощност и работен капацитет, които се явяват физиологични маркери за рекрутиране на двигателни единици, взривна сила, работоспособност и нервно-мускулен контрол на Е и Ф на коляното, могат да бъдат количествено измерени и анализирани при футболисти, с помощта на изокинетична динамометрия. Посочено е значението на силовите дисбаланси в колянна става и начинът за тяхното изчисляване и анализиране. Тези показатели обогатяват комплексната оценка на силовия профил на Е и Ф, разкриват рискове и предразположеност към т. нар. безконтактни травми в коляното и служат като конкретни препоръки за разработване на тренировъчни и терапевтични програми.

***Благодарности:*** *Настоящото проучване е финансирано от Национална програма „Млади учени и докторанти – 2”, към Министерството на образованието и науката в България.*

***Използвана литература:***

Aginsky K., Neophytou N., & Charalambous T. (2014). Isokinetic hamstring and quadriceps muscle strength profiles of elite South African football players. African Journal for Physical, Health Education, Recreation and Dance, 20(3), 1225-1236.

Baroni B., Ruas, C. V., Ribeiro-Alvares J. B., & Pinto R. (2018). Hamstring-to-Quadriceps Torque Ratios of Professional Male Soccer Players: A Systematic Review. Journal of Strength and Conditioning Research, 34(1), 281–293.

Clark, N. C., Heebner, N. R., Lephart, S. M., & Sell T.C. (2022). Specificity of isokinetic assessment in noncontact knee injury prevention screening: A novel assessment procedure with relationships between variables in amateur adult agility-sport athletes. Physical Therapy in Sport, 53, 105–114.

Coombs R., & Garbutt, G. (2002). Developments in the use of the hamstring/quadriceps ratio for the assessment of muscle balance. Journal of Sports Science & Medicine, 1(3), 56–62.

Croisier J.L., Ganteaume S., Binet J., Genty M., & Ferret J.M. (2008). Strength Imbalances and Prevention of Hamstring Injury in Professional Soccer Players: A Prospective Study. The American Journal of Sports Medicine, 36(8), 1469-1475.

Dai B., Layer J., Vertz C., Hinshaw T., Cook R., Ли Y., & Sha Z. (2019). Baseline assessments of strength and balance performance and bilateral asymmetries in collegiate athletes. The Journal of Strength & Conditioning Research, 33(11), 3015-3029.

Della Villa, S., Boldrini L., Ricci, M., Danelon F., Snyder-Mackler L., Nanni, G., & Roi, G. S. (2012). Clinical Outcomes and Return-to-Sports Participation of 50 Soccer Players After Anterior Cruciate Ligament Reconstruction Through a Sport-Specific Rehabilitation Protocol. Sports Health, 4(1), 17-24.

Grindem H., Snyder-Mackler L., Moksnes H., Engebretsen L., & Risberg M.A. (2016). Simple decision rules can reduce reinjury risk by 84% after ACL reconstruction: The Delaware-Oslo ACL cohort study. British Journal of Sports Medicine, 50(13), 804–808.

Hewett T. E., Myer G. D., & Zazulak B. T. (2008). Hamstrings to quadriceps peak torque ratios diverge between sexes with increasing isokinetic angular velocity. Journal of Science and Medicine in Sport, 11(5), 452–459.

Junge A., & Dvorak J. (2004). Soccer Injuries. Sports Medicine, 34(13), 929-938.

Knapik, J. J., Bauman, C., Jones, B. H., Harris, J., & Vaughan, L. (1991). Preseason strength and flexibility imbalances associated with athletic injuries in female collegiate athletes. American Journal of Sports Medicine, 19(1), 76–81.

Kyritsis P., Bahr R., Landreau P., Miladi r., & Witvrouw, E. (2016) Likelihood of ACL graft rupture: Not meeting six clinical dis-charge criteria before return to sport is associated with a four times greater risk of rupture. British Journal of Sports Medicine, 50:946–951.

de Lira, C. A., Mascarin, N. C., Vargas, V. Z., Vancini, R. L., & Andrade, M. S. (2017). Isokinetic knee muscle strength profile in Brazilian male soccer, futsal, and beach soccer players: a cross-sectional study. International Journal of Sports Physical Therapy, 12(7), 1103-1110.

Llana Belloch, S.; Pérez Soriano, P. y Lledó Figueres, E. (2010). La epidemiología del fútbol:una revisión sistemática. Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física yel Deporte vol. 10 (37) pp. 22-40

Lopez-Valenciano A., Ruiz-Perez I., Garcia-Gomez A., Vera-Garcia F. J., De Ste Croix M., Myer G. D., & Ayala F. (2020). Epidemiology of injuries in professional football: a systematic review and meta-analysis. British Journal of Sports Medicine, 54(12), 711-718.

Maciel D., Figueiredo, A., Cerqueira M., Artur, J., Vieira, V., Varela A., Magalhaes D., & de Brito Viera H. (2020). Peak torque angle, acceleration time and time to peak torque as additional parameters extracted from isokinetic test in professional soccer players: a cross-sectional study. Sports Biomechanics, 22(9), 1108–1119.

Parpa K., & Michaelides, M. (2017). Peak Isokinetic Torques of Football Players Participating in Different Levels in Cyprus and Lower Limb Asymmetries. Journal of Sports Sciences, 5, 250-5.

Pfirrmann D., Herbst M., Ingelfinger P., Simon P., & Tug S. (2016). Analysis of Injury Incidences in Male Professional Adult and Elite Youth Soccer Players: A Systematic Review. Journal of Athletic Training, 51(5), 410-424.

Weiss K. J., & Whatman C. (2015). Biomechanics Associated with Patellofemoral Pain and ACL Injuries in Sports. Sports Medicine, 45(9), 1325–1337.

# ФОРМИРАНЕ НА УМЕНИЯ ЗА ЧЕТЕНЕ С РАЗБИРАНЕ В ПЪРВИ КЛАС

**Ива Стаменова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Настоящата разработка има за цел да представи последователността при формирането на умения за четене с разбиране при учениците в първи клас. Процесът на обособяването на тези умения започва още от предучилищния период с включването на децата в тържества, празници и инициативи, организирани от ръководството на детското заведение. Те по памет рецитират стихове, пеят песни и участват в театрални драматизации. В първи клас вече се полагат основите на същинското четене с разбиране, първо, посредством буквара, а след това, с читанката и с помощта на подбрани от учителя помагала, улесняващи процеса на възприемане и практическо приложение на прочетената текстова информация. Колкото по-рано се изградят у учениците навици за четене с разбиране, толкова по-улеснено ще им бъде участието в беседи и изразяването на мнение, подкрепено с аргументи от текста, с който работят в часа.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: четене с разбиране, приемственост между детската градина и първи клас, начално училище.

Феноменът „четене с разбиране“ е научно поле, което ще продължи да буди изследователския интерес на учени у нас и в чужбина. Колкото повече изследвания се правят с този „феномен“, толкова по-ясно се вижда, че детето в 21 век се нуждае от постоянно поддържане на интереса в процеса на четене и на предоставянето на задачи за самостоятелна работа, с които да покаже наличието на умения за адекватно приложение на прочетеното, както и за поставяне началото на активна творческа дейност. Ако се огледаме в децата около нас, ще видим, че четенето ги съпътства неизменно и в училище, и на улицата, и вкъщи, и в магазина, и в книжарницата – навсякъде. Детето постоянно се сблъсква с изписани на табели думи, фрази и изречения, с училищни лозунги и текстове, целящи да се привлече вниманието им към участия в различни мероприятия и творчески инициативи. Четящото дете днес знае много повече и се стреми постоянно към обогатяване на общата си култура. Ето защо още от първи клас учителите започват интензивна работа с учениците върху изграждането на умения за четене,

интерпретиране и приложение на дадена информация в практически аспект чрез беседи, тестове, отговор на поставен въпрос, устен преразказ по серия от картини и др. под.

В първи клас, наред с етапа на огрaмотяването, началният учител фокусира вниманието на възпитаниците си върху развойните процеси на четенето с разбиране посредством подбрани и съобразени с интересите на учениците художествени произведения. Литературата учи детето да се изразява правилно, ясно и логически свързано, да чете, да отговаря писмено на въпроси, да дописва текстове, да пише приказки по подобие на прочетени и какво ли още не.

С оглед на посоченото, М. Ценова споделя, че: „Художествената литература се разглежда като мощно средство за формиране на всички страни от речта на децата: и фонетичната, и лексикалната, и граматичната (Ценова, 2006:95).

Тоест, четенето обогатява речника на детето, развива мисленето и въображението, като едновременно с това създава условия за подемането на творческа дейност. Четенето с разбиране е част от т. нар. функционална грамотност, която отдавна е в обсега на проучване и изследване от международните системи за оценяване PISA и PIRLS, фокусирани върху обособяването на личности, готови да се справят еднакво добре и с учебни, и с житейски казуси.

С други думи казано, функционалната грамотност е свързана „с разбиране, осмисляне и използване на писмени текстове за постигане на конкретни цели, за развиване потенциала на личността и за нейното пълноценно участие в обществения живот“ (Мандева, 2015:61).

Като продължение на тази мисъл, М. Мандева посочва, че в процеса на работа с книгата е от особена важност „у детето да се породи и запази вътрешна потребност да чете съзнателно, да споделя впечатления от общуването си с книгите и с други „четящи хора“ (Мандева, 2015:763).

Тази идея насочва вниманието на учители и родители към формирането на мотивация у децата от ранна възраст за четене, преразказване и съчиняване на истории по илюстрации с помощта на опитен четец, който не само ще им прочете приказката, но и ще създаде нагласа за събеседване със съдържанието ѝ, с поведението на героите и опит за частично модифициране на написаното в сюжета на произведението. Ако в детската градина вниманието на децата е привлечено от изобилието от цветни рисунки в книгите, по които съставят случки с героите, то в началното училище освен илюстративният материал, интерес за тях представлява и текстът, написан под изобразената картина. Нагледната опора спомага за по-лесното възприемане на съдържанието на произведението и откриване на взаимовръзката между отделните му епизоди.

Следователно интересът към книгата дали „ще остане траен, или постепенно ще угасне, зависи както от училището, така и от семейната среда“ (Николова, 2015:768).

От правилната комуникация между двете страни се определя личностното развитие на подрастващото поколение. Партньорството им ще допринесе за формирането на четивни

интереси и разнородни творчески изяви при малките любознателни читатели, които в тази възраст са и големи мечтатели.

В подкрепа на написаното, Л. Попова твърди, че: „Четенето съдейства за интелектуално, нравствено и естетическо обогатяване на личността“ (Попова, 2013:292).

Това е така, защото четенето провокира въображението при ученика, поражда размисли и създава предпоставки за откриването на допирни точки с реалността и фикцията, битието и небитието, истинското и магическото, директното и индиректното разкриване на образите, където литературата е в постоянно търсене на истината, на морала и ценностите, които са пътеводител за малките и големите читатели. Четенето на литературни произведения ни извисява духовно, формира у нас качества и умения, които са ни потребни през целия живот.

За Н. Иванова „Формирането на умения за възприемане и осмисляне на художествен текст в процеса на литературно образование в начална училищна възраст е целенасочен процес, който изисква педагогическо майсторство и такт“ (Иванова, 2004:54).

Учителят е ключовата фигура в литературното обучение. От него зависи по какъв начин ще поднесе на класа съдържанието на урочната тема в часа по четене, какви задачи ще постави за изпълнение, как ще приобщи класа към реализирането на групови дейности, как ще провокира интереса им да работят именно със съответната литературна творба, с какви насоки ще насърчи творческите им изяви, за да бъде приятна и ползотворна свършената работа от страна на всички участници. Ако учителят съумее да грабне вниманието им още в самото начало, то това е сигурен гарант, че в края на часа емоционалното въздействие от прочетения текст ще остави трайна следа в съзнанието им, която само ще захранва читателското им любопитство с всеки предстоящ урок в часовете по четене и извънкласните занимания с избрани литературни произведения.

Формирането на умения за четене с разбиране в началното училище е основната цел, поставена пред всеки учител. Този процес е дълъг, сложен и изисква много усилия от страна на педагозите, докато въведат малките читатели в света на голямото четене, което ще им разкрива с всяка прочетена книга нови тайнства и ще им предоставя възможност за себеизява. В качеството си на творци, докато общуват с текста, разбират колко е важно да можеш да променяш сюжета му така, че да представиш на читателите една друга, различна реалност, пречупена през призмата на детската творческа мисъл. Интелектът, комуникативноречевите умения и въображението се развиват чрез четене, дискутиране и писане. Пишейки ученикът има прекрасната възможност да сподели какво не харесва в текста, какво иска да отстрани, за да може взаимодействието между героите в правилната посока да върви. Пишещият променя онези черти от характерите на т. нар. лоши персонажи, с които да изтъкне положителните страни в тях по такъв начин, че да могат да правят добрини, да постъпват справедливо и живеят с останалите задружно и щастливо. Творческата свобода позволява на детето да пресъздава с лекота текста с

оглед на своята авторска позиция. То най-добре знае в кой точно момент да пренапише историята, за да добие тя ново звучене, а останалите герои преосмислят поведението си спрямо хода на случката, разкриваща действията им.

Според М. Мандева четенето „строи „мост“ към знания, опит и култура, към духовно развитие и усъвършенстване на човека“ (Мандева, 2017:41).

При четенето с разбиране от първостепенна важност е учителят да съобрази спрямо съдържанието на текста и включването на подходящи нагледни средства, с които само ще подпомогне неговото асимилиране и интерпретиране. След това трябва да планира начина, по който ще протече беседата след запознаването на учениците с литературното произведение. Желателно е да приложи в процеса на обсъждането подборното четене, за да могат да подкрепят мненията си с факти от текста. Като допълнителни задачи е препоръчително да присъстват работни листове, кратък въпросник върху текста, съдържащ отворени и затворени въпроси, както и творчески задания за самостоятелна и екипна работа. Ако произведението, с което се работи в часа позволява съпоставка с изучено произведение, или друго сходно по сюжет, може да се направи паралел между двете, за да се потърсят допирните точки помежду им.

В подкрепа на по-горе изложеното, би могло да се добави още, че формирането на умения за четене с разбиране в началния етап на основната образователна степен е свързано и с наличието на умения, необходими им както за възприемането на творбата, така и за работата с нея на практическо равнище.

За М. Мандева в този период съществено значими са следните умения: „умения за декодиране – техника на четене и умения за разбиране на прочетеното – съзнателност при четене“ (Мандева, 2015:477).

Добре развитата техника на четене, включваща умерени скорост, бързина и темпо на четене, позволява осмисляне на прочетения откъс. Разбирането зависи от скоростта на четене, концентрацията и вникване в същността на написаното. Когато ученикът чете с по-бавно темпо, това затруднява разбирането и осмислянето на описаната случка. Разбира се, не е за препоръчване и прекалено бързото темпо на прочит, защото то пък води само до едно механично прочитане, без вникване в съдържанието на произведението. Темпото на четене следва да бъде умерено, за да може ученикът, четейки, да търси отговорите на поставените от учителя въпроси. По време на четенето с разбиране той ги насочва и към илюстрацията, изобразена в учебника, към предварително подготвения от него на дъската илюстративен материал и задачи, допринасящи за облекчена работа с произведението в часа, преди да им предложи и други допълнителни творчески дейности за обобщение на наученото до момента. Атрактивни и полезни за учениците в първи клас са картинките върху дадено произведение, с посочени към тях реплики, за да може при устен преразказ да си помагат с тях и следят по-лесно

последователността на отделните епизоди, ако текстът е по-дълъг. За да се провери дали са разбрали съдържанието му, друг често прилаган похват при учениците е да им се подадат разбъркано илюстрации от текста с по няколко изречения към всяка една от тях, след което да отговорят на поместените след изображенията въпроси, като свържат верния отговор с подходящата илюстрация.

На теория, написаното по темата на разработката не изглежда, че би затруднило първокласниците при подемането на начинанието, наречено „четене с разбиране“. На практика обаче нещата са различни, особено при дългите текстове и отворените въпроси, изискващи мнение, базиращо се на конкретни факти от текста. При въпросите от затворен тип пък е необходимо внимателно изчитане на подадените към въпроса отговори, тъй като някои от тях може да будят двусмислие и да са подвеждащи, т. е. близки до верния отговор. За да се проверят на практика формираните при първокласниците умения за четене с разбиране, се изготви авторски тест въз основа на приказката „Вълкът и свраката“ от читанката за първи клас на издателство „Булвест 2000“ (Герджикова и др., 2016:42).

Тестът е структуриран от 10 въпроса от затворен и отворен тип.

**Вълкът и свраката**

Един ден вълкът рекъл на свраката:

- Не може да се живее вече в тази гора!

Свраката попитала:

- Какво ѝ е на гората? Я, каква е хубава!
- А бе, гората е хубава, ама всичко е ревнало против мене! Където стане пакост, все аз съм виновен. А от хора и от кучета мира си нямам!

Свраката попитала:

- А къде ще идеш?

Вълкът отговорил:

- Ще отида в друга гора, дето никой не ме познава, а хората са добри и псетата – кротки.
- Ами като отидеш там, ще си оставиш ли зъбите и навика?

Вълкът се засмял:

- Къде се е чуло и видяло навик и зъби да се оставят!

Свраката тогава рекла:

- Като е така, дето и да идеш, няма да си добре! Навикът ти е лош и зъбите ти са остри, затова всички викат против тебе.

***Българска народна приказка***

**Тест за първи клас**

1. Кои са главните герои в приказката?

а) кучето и вълкът

б) вълкът и свраката

в) свраката и лисицата

2. На кого се оплаква вълкът от живота в гората?

а) на враната

б) на кучето

в) на свраката

3. От кого няма спокойствие вълкът в гората?

а) от хората и от кучетата

б) от другите вълци

в) от лъва

4. Къде възнамерява да отиде вълкът?

а) в планината

б) в друга гора

в) край някое езеро

5. Какво иска да намери на новото място вълкът?

а) нови предизвикателства

б) своите събратя

в) спокойствие и разбиране

6. Какви очаква да бъдат хората и псетата там?

а) мили и учтиви

б) добри и кротки

в) разбрани и състрадателни

7. Свраката запитала вълка дали ще вземе със себе си на новото място:

а) новите си приятели

б) любимите си вещи

в) зъбите и навика

8. Какво ѝ отговорил вълкът? Подкрепи отговора си с доказателства от текста.

…..……..…….……
..…….....
..... .

9. Защо навикът му е лош, а зъбите остри?

……
……
…….. .

10. Как разбираш поуката: „Вълкът козината си мени, ала не и нрава.“ Напиши своето мнение.

……
……
……..... .

В заключение може да се посочи, че четенето е приятно, интересно, ала не и лесно, когато трябва мнението на ученика да се подкрепи с факти от текста, за да се попълни правилно тестът. Тази задача е сложна, ала не и невъзможна. За целта са необходими постоянство, упоритост и старание, за да получи малкият първокласник от учителя признание. Призванието на учителя е да обучава, възпитава и насърчава, а от ученика се изисква единствено четене, всеотдайност и изпълнение на поставените му задачи, по чиито следи въображението му любопитно крачи.

***Използвана литература:***

Герджикова, М. и др. (2016). Читанка за първи клас. С., издателство „Булвест 2000“.

Иванова, Н. (2004). Литературното развитие на учениците в 1-4 клас. Сп. Начално училище, №1.

Мандева, М. (2015). „Четящото дете“ в променящия се свят – две „аксиоми“ в училищната практика, по които непременно трябва да се дискутира. Сп. Образование, №5.

Мандева, М. (2015). Как мишката да не изяде книгата – поуките от една педагогическа практика в първи клас. Сп. Педагогика, №6.

Мандева, М. (2017). „Малкото голямо четене“ – и в урока по български език – Начален училищен етап. Сп. Български език и литература, №1.

Мандева, М. (2015). За четенето, писането и езиковото образование на настоящето и бъдещето – 1-4 клас. Сп. Педагогика, №4.

Николова, А. (2015). Учителите и родителите – партньори в насърчаването на детското четене. Сп. Педагогика, №6.

Попова, Л. (2013). За някои психолого-дидактически аспекти на обучението по четене. В: Сб. Традиции и иновации в образованието. София.

Ценова, М. (2006). Приемственост между детската градина и началното училище в обучението по български език и литература. Сп. Начално училище, №4.

# ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИАГРАМНИ МОДЕЛИ ПРИ ФОРМИРАНЕ НА МАТЕМАТИЧЕСКИ ПРЕДСТАВИ У 6-7 ГОДИШНИТЕ ДЕЦА

**Валентина Чилева**

*ЮЗУ „Неофит Рилски”*

РЕЗЮМЕ

Процесът по формиране на математически представи е комплексен и многоаспектен процес, който изисква използването на широк набор от методически похвати, нагледни средства и ресурси. Моделирането е един от основните похвати, използвани за усвояване на знания и формиране на представи в детската градина. Диаграмните модели са изключително подходящи за изграждане на задълбочени математически представи при 6-7 годишните деца. Структурната характеристика на моделите от диаграмен тип позволява едновременното опериране с няколко категории математически понятия.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: математически представи, диаграми,диаграмни модели

Една от основните задачи на предучилищното възпитание и образование е наред с останалите научни познания да се формират основни математически представи, които да подготвят 6-7 годишните деца за математическо обучение в началните класове.

Тези математически представи почиват на основните ядра в образователно направление математика, регламентирани от ДОИ и посочени в закона за предучилищното и училищното образование.

Обемът и дълбочината на математическите представи, предвидени за усвояване от 6-7 годишните деца имат за цел да повишат тяхната подготовка за училище. В тази насока В. Янчева (2012) смята, че въвеждането на детето в света на математическите отношения трябва да се осъществява чрез нагледно-практическият всекидневен опит на детето и да бъде съобразено с неговите психологически особености.

Самият процес по формиране на елементарни математически представи трябва да бъде съобразен с няколко фактора:

- Закономерностите, обуславящи познавателната дейност на детето;
- Възрастовите особености и характеристика на децата;
- Осъществяване на приемственост по отношение на математическите знания в детската градина и тези, предвидени за усвояване в първи клас.

Първоначалните пропедевтични знания и представи за число, множество, величина, форма и пространствено ориентиране макар и не толкова задълбочени имат огромно значение за овладяването на съответните понятия в началните класове. В основата на самите математически представи стоят редица свойства и признаци на реални предмети, които позволяват на децата по-лесно да ги възприемат и осмислят. Поради съществуващите особености на количествените, пространствените и времевите представи, които отразяват свойства и отношения съществуващи в реалността предмети и явления от околната действителност те трудно се долавят от детето. За по-пълното опознаване на математическите отношения е необходимо да се предостави възможност за запознаване с вътрешните връзки и закономерности.

Една от най-подходящите дейности, позволяваща установяване на вътрешни връзки и закономерности е предметно-манипулативната дейност, която включва не само опериране с предмети, но също и създаване на модели.

Моделирането е нагледно – практически метод, същността на който се изразява в създаване на модели на математически понятия и отношения и използването им при формирането на математически представи у децата. Самият модел представлява система, възпроизвеждаща съществени страни на изучавания обект. Разкриването смисъла на понятието „модел" трябва да бъде съобразено с това, че моделът отразява предмета чрез съвкупност от целенасочени действия от страна на „моделиращия", а съдържанието на модела зависи както от спецификата на моделирания обект, така и от целите, с които се създава даденият модел.

Всеки модел носи определена информационна натовареност, което дава възможност процесът на обясняване на обекта чрез неговия модел да инициира придобиването на нови знания от 6-7 годишните деца.

Редица учени като В.Давидов, Н. Салмина, В. Герасимова, Л.Фридман и други, разглеждат процеса на моделиране и създадените вече модели като средство за научно познание.

Предимствата на моделирането пред онагледяването като дейност се изразяват в това, че онагледяването е подходящо в случаите, когато съдържанието на математическите представи се основава на външните свойства на предметите. В случаите, когато съдържанието на математическите представи се изгражда на основата на връзки и отношения изграждането на модели е най-целесъобразният метод.

Моделирането е процес, чрез който се изследват предметите и явленията чрез модели. Като се има предвид естествената потребност на децата да учат изследвайки заобикалящата ги реалност, създаването на модели може да се възприеме като естествена за детето дейност, близка до неговата биологична природа.

Най-често се използват предметното моделиране и знаково моделиране. В зависимост от характера на математическите понятия се различават следните видове моделиране, използвани за формиране на математически представи:

- предметно – образно моделиране ;
- предметно – схематично;
- таблично – знаково;
- схематично – знаково;
- графично – знаково моделиране;
- логико – математически модели.

Високото умствено развитие на децата се постига чрез творческа организация на сетивното познание във възпитателно-познавателния процес. Дидактическият еквивалент на организацията на сетивното познание е нагледното репрезентиране на информация. Според Я. Коменски постигането на успех в умственото развитие на децата не би било възможно без наличието на вариативно представяне на научното познание, като акцент се поставя на репрезентациите, чиято цел е онагледяването.

Педагогическата практика показва, че формирането на математически представи като процес не би могъл да се осъществи без онагледяване, което да е подчинено на определена цел. Репрезентациите сами по себе си могат да формират сетивни образи като дават познания за дадено явление. Но за да постигнат интелектуално-развиващ ефект е необходимо да се реализира процес на осмисляне.

Осмислеността се постига чрез ръководене на възприятието или представата от страна на педагога. Това, което децата наблюдават или създават чрез своето въображение, въз основа на репрезентирането е необходимо винаги да се придружава с предварително подготвен анализ и обяснение от страна на учителя.

Развиващият ефект на диаграмното репрезентиране на информация се определя не от типа онагледяване (стълбове, конуси, изображения и д.р.), а от това каква умствена дейност е протекла при възприемането му.

Репрезентирането на информация, било то под формата на нагледни средства или модели, осигурява непосредствено познание на равнище възприятие и представа. Образи, които са получени при непосредствения контакт на личността с предмета или явлението.

В процесът по формиране на математически представи сетивните образи, получени от предметите, техни снимки или модели не винаги се оказват недостатъчни за достигане до същността на дадени математически явления и закономерности. Тези условия налагат използването на репрезентиране с определена степен на абстрактност. С този вид

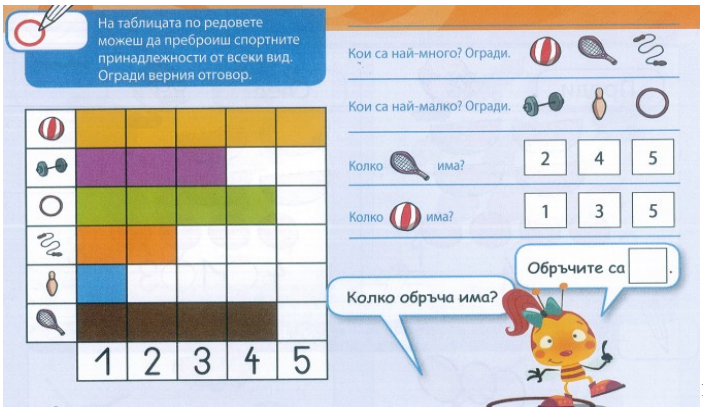
репрезентиране се цели децата да достигнат до същността на математическото познание, до неговата определена отвлеченост.

Преводът на сложните понятия на езика на зрителните образи ни позволява по-ясно да оперираме с тях. Следователно диаграмното репрезентиране на данни позволява сложното и отвлеченото да се представи в по-достъпна форма, а от тук и да се стимулират процесите на запомняне и осмисляне. Движението на мисълта от абстрактното към сетивното, посредством трансформация на първото в по-достъпни форми на познание е специфичен процес на прекодиране на сложното в просто, на математическото понятие в разбираема математическа представа.

Същността на диаграмните модели позволява математическите знания да се представят в таблично-знаков вид и разкривайки обектно-количествените отношения да подпомогнат изграждането и разширяването на конкретни математически представи.

Диаграмните модели, които се предоставят в процесите по формиране на математически представи в детската градина имат табличен вид, тъй като той е най-подходящ съобразно възрастовите възприемателни особености на децата.

Работата с диаграмни модели при децата от подготвителната група следва своята логическа последователност. Първоначално 6-7 годишните деца работят с готови диаграмни модели (Фиг.№ 1).



[1]

Фиг.№ 1 Диаграмен модел от познавателна книжка по математика

Количественото представяне на обектите и зависимостите, които съществуват между тях, отразени с помощта на оцветени квадратчета позволяват да се задълбочат количествените представи на децата. Процесът по разглеждане (анализиране) на представения диаграмен модел дава възможност да се определи точното количество обекти от всеки вид чрез броене. Също така децата могат да установят кои обекти са най-много на брой, кои са най-малко на брой и дали

[1] Велинова, Т., (2018). Познавателна книжка по математика за 4 подготвителна група. Булвест 2000, ст.35

съществува равномощност между определен вид обекти. Диаграмните модели са особено подходящи за установяване на количествено равенство и неравенство, защото мощността на множеството обекти е ясно изразена с помощта на цветни стълбчета. Освен това, когато количествената стойност е отразена с брой цветни квадрати и означена с цифри процесът по формиране на представи за правилното конструиране на цифрите и тяхната пространствена ориентираност се затвърдява.

Разглеждайки структурните особености на диаграмните модели изпъква тяхната количествена ориентираност и тясната им връзка с количествените представи.

Математическото съдържание в познавателните книжки в подготвителна група предоставя възможност диаграмните модели да се използват и за формиране на представи за някои величини (Фиг.№ 2).



[2]

Фиг.№ 2 Диаграмни модели за репрезентиране на величини

В случаите, когато диаграмните модели се използват за определяне на дадена величина на група обекти тяхната числова стойност се изобразява по различен начин. Докато в задачите за формиране на количествени представи количествената стойност е ясно изразена с помощта на цифри или цветни полета, то тук количествената стойност се изобразява с помощта на условни единици. Диаграмният модел включва изобразени обекти, чиято величина ще се определя и количествена скала под формата на цветни ленти, с които децата измерват височина, дължина или широчина. С помощта на диаграмният модел децата „измерват" търсената величина, съотнасяйки конкретния обект към скалата от цветни ленти. Организирането на беседа от страна на учителя позволява да се открият закономерностите между изобразените в диаграмния модел обекти и да се подредят в сериационен ред.

Работата с готови диаграмни модели позволява на децата да формират и задълбочат своите математически представи предимно анализирайки обектно-количествената зависимост, която наблюдават. Целесъобразно е този процес да се усложни като се постави условие децата да съставят диаграмен модел, а не само да работят с наличен такъв.

[2] Витанова С.,Г.Георгиева, Познавателна книжка по математика за IV подготвителна група, Просвета 2018, ст.51

Диаграмното моделиране като процес не може да се осъществи без нагледна опора, когато става въпрос за формиране на представи от 6-7 годишни деца (Фиг.№ 3).



[3]

Фиг.№ 3 Диаграмен модел, който трябва да се конструира

Процесът по съставяне на диаграмни модели е свързан с „кодиране" на информацията от една знакова система в друга. Съвкупността от обекти и тяхната количествена стойност трябва да се трансформират от множествена в таблична форма. Множеството от различни категории обекти и зависимостите, които съществуват между тях придобиват таблично-знаков вид, когато се моделират диаграми. Поради сложността на цялостният процес на изграждане на даден диаграмен модел той се осъществява с помощта на опора. Количествената и обектната ос са предварително зададени, което ориентира децата в информационния поток. Наличието на квадратна мрежа или таблица също подпомага процеса по означаване на количествените стълбчета. С помощта на броене и цветно означаване 6-7 годишните деца моделират елементарни диаграми, затвърдявайки своите количествени представи.

Използването на диаграмни модели представлява иновативен подход за изграждане на математически представи. Същностната характеристика и дидактически възможности на диаграмните модели ги определят като особено подходящи при формиране на количествени представи и представи за някои измерителни величини. Процесите на кодиране и декодиране на информация, които са пряко свързани с работата с диаграмни модели, представят нови мисловни пътища на обработване на данни. Моделирането на диаграми освен аналитико-синтетична дейност дава възможност и за осъществяване на активна предметно-манипулативна дейност, което подпомага цялостното развитието на 6-7 годишните деца.

[3] Велинова, Т., (2018). Познавателна книжка по математика за 4 подготвителна група. Булвест 2000, ст.43

***Използвана литература:***

Богданова, М.,1988, Моделирането в обучението по математика в началните класове на ЕСПУ, Стара Загора

Велинова, Т. (2008). Математиката в реалния свят на децата от предучилищна възраст. Ловеч.

Велинова, Т., (2018). Познавателна книжка по математика за 4 подготвителна група. Булвест 2000.

Витанова С.,Г.Георгиева, Познавателна книжка по математика за IV подготвителна група, Просвета 2018

Гълъбова, Д., (2003). Методика на формиране на елементарни математически представи у децата в детската градина, Велико Търново.

Узунова, Зд., (2003). Теория и методика за формиране на математически представи, Пазарджик.

Янчева, В., (2012). За източника и механизмите на математическото развитие на детето до 7 години. В: Сборник доклади Областна конференция „Водим бъдещето за ръка“, ИК „Оборище“, Панагюрище.

# РЕФЛЕКСИВНОТО ОТНОШЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ КЪМ ПРОЕКТНАТА ДЕЙНОСТ ПО МАТЕМАТИКА

**Верица Арсов**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Научната публикация има за цел да се проследи саморефлексията, самоценката и начина на протичане на проектната учебна дейност по математика в началните класове. Прилагането на проектната дейност е от голямо значение, защото се поддържа добро педагогическо взаимодействие между двете страни учител-ученик и ученик-ученик.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: рефлексия, рефлексивност, проектна дейност, работа по учебни проекти, учебен процес, математика.

През последните години проблемът, свързан с рефлексивността, е доста актуален и разглеждан от редица изследователи, работещи в областта на психологията, философията и педагогиката. Рефлексивността в обучението намира своето широко приложение по всички учебни предмети – включително и по математика в началните класове.

Известният български психолог В. Василев е посветил редица изследвания на рефлексивността. Според него „рефлексията е социокултурно обусловена, инструментална интелектуална процедура, съзнателно насочена и осмислена към самопознание; познание на собствената познавателна дейност и на собствената личност. Рефлексията също е мисловен диалог с другия, при което се възпроизвеждат логиката и съдържанието на мисленето на партньора, а субектът се самоопознава чрез контрола и осъзнаването на въздействието на собственото си поведение върху партньора. Рефлексията е мислено проследяване и контрол върху реализацията на знанията и качествата на субекта в практическата му дейност“ (Василев, В. 2006:99). Авторът изтъква четири модула (модуса) на рефлексия: интелектуална рефлексия, личностна рефлексия, рефлексия като диалог, праксиологическа (Василев, В. 2006:111).

Важно място заема и учителят, притежаващ компетентности с рефлексивен характер. За Р. Иванова „рефлексивната компетенция може да се осъществява като системообразуващ компонент на професионалната педагогическа дейност и като качество на личността, позволяващо възможно най-ефективно и адекватно осъществяване на рефлексията, която обезпечава развитие и саморазвитие, способства за креативността в учебната и професионалната дейност“ (Иванова, Р. 2018:294).

Защо е толкова актуална рефлексивната компетентност на учителя? Отговорът на този въпрос е, защото е неделима част от педагогическата, психологическата и методическата му подготовка, както и предотвратяването на редица проблеми, възникнали по време на учебния процес.

В динамичността, в която израстват учениците от начален етап, е необходимо използването на иновативни стратегии, които да спечелят вниманието на учениците от една страна и от друга страна самите те да са активни субекти. Такива стратегии в ежедневната практика са много, както сред тях се нареждат: груповата организация в учебния процес, проектната дейност, STEM обучение, методът обърната класна стая и др.

Наистина, обучението по математика е сложен и многоаспектен процес, основан на поредица факти, разсъждения и размисли. За да остават знанията трайно в паметта на ученикова личност е, необходимо да бъдат усвоени ефективно и съзнателно, както и учениците да бъдат включвани в разнообразни дейности, каквито са проектните.

Проектната дейност спомага за стимулиране на учениците, защото по този начин те проявяват амбициозност, учат се на търпение, получават доза удовлетвореност от постигнатото. Проектните дейности са такъв тип дейност, при която участниците могат да видят постиженията си. Освен това, проектните дейности дават свобода при избора на ресурси и средства. При наличието на добра организация и сплотеност могат да се постигнат значими резултати.

Проектните дейности съдържат и голяма доза творчество, креативност, старателност, амбициозност и изпълнителност. В тази връзка Я. Стоименова, казва че: „Съществен признак на творчеството е наличието на нов, оригинален продукт, получен в процеса на творческата дейност. Тя от своя страна е такъв род дейност, който осигурява получаването на нови оригинални продукти“ (Стоименова, Я. 2005:26).

От цитираното по-горе става ясно, че творчеството заема важна роля при подготовка на един учебен проект, защото финалният продукт на всеки екип е различен в зависимост от това какви средства са използвани и по какъв начин.

Протичането на проектната дейност не е хаотичен процес, а е подчинен на етапи, които характеризират самата дейност. Кр. Марулевска предлага следните етапи: етап на търсене; етап на анализиране; осъществяване на планираните действия; презентационен и контролен етап (Марулевска, 2009:49). От друга страна Т. Панайотова предлага следните: организационен; оперативен и продуктивен (Панайотова, Т. 2012:1319).

За целите на научната публикация бе необходимо да се проучи мнението на третокласниците във връзка с проектната дейност, като тук трябва да се отбележи, че самите те са участвали в такъв вид обучение. Анкетното проучване се проведе с ученици от СУ „Св. Св.

Кирил и Методий“, гр. Симитли. Използваната анкетна карта съдържа 10 въпроса, от които три въпроса от затворен тип и седем въпроса отворен тип.

Първият въпрос е с информационен характер и гласи: „Смятате ли, че обучението по проекти бе интересно и полезно за самите Вас?“ Болшинството от получените отговори показва, че учениците проявяват огромен интерес към проектните дейности, защото те спомагат в голяма степен при овладяването на учебния материал. Самите те са на мнение, че стават активни субекти, тяхното мнение се зачита, чувстват се пълноценни и удовлетворени от постигнатите резултати.

Следващият въпрос е продължение на предходния: „Какво най-много Ви впечатли в работата по проекти?“ По отношение на този въпрос учениците имат максималната свобода на избор, но в повечето анкетни карти преобладава отговорът, че учениците имат свобода, за разлика от традиционния учебен процес, където водеща роля има учителят. Те са на мнение, че когато имат необходимата свобода да избират решения, ресурси, начини на изпълнение и презентиране, се чувстват по-уверени и по-смело търсят решения за решаване на проблема, заложен в проектната задача.

Наистина проектните дейности съдържат доза проблем, който е издигнат пред самите ученици.

Въпрос № *3* е свързан с това „Как оценявате проектите, които реализирахте?“ Получените отговори показват единогласие сред анкетираните лица. Реализираните проектни дейности са оценени с висока оценка от страна на участниците в проектното обучение, защото им помагат за по-добро възприемане на учебния материал, както и предотвратяването на конфликт сред участниците в проектното обучение. Високата оценка, която са посочили учениците, е основанието да твърдим, че това се дължи на голяма доза свобода при самия учебен процес. Ролите учител-ученик и ученик-ученик са равнопоставени.

Следващият въпрос е „Подпомогнаха ли Ви проектните дейности при усвояването на математически знания“? Усвояването на математически знания е сложен и многоаспектен въпрос, защото се очаква от учениците да овладяват знанията системно, тъй като пропуските се преодоляват трудно. Проектните учебни дейности подпомагат овладяването на математическите знания и свързването им с практиката, защото участниците са поставени в различни ситуации, които много често са житейски. Самите дейности спомагат на преките потребители да свързват теорията с практиката.

Въпрос № 5 е продължение от предходния: „Какво най-много Ви хареса в работата по проекти?“ Отговорите обуславят извода, че работата по проекти е удовлетворяваща дейност за самите участници. Учениците имат свобода при избора на ресурси, самите дейности са разпределени по равно и това поражда у тях чувство за пълноценност, прави ги активни и

отговорни при търсенето и взимането на решения. Наличието на добра организация води до успешен финален резултат.

Въпрос № 6: „Срещахте ли трудности в работата по проекти и какви бяха те“? Получените резултати от този въпрос, показват, че значително малък брой от участниците срещат трудности при работата по проекти. Анкетираните ученици изтъкват следните трудности:

- Недостатъчно добра организация вътре в екипа;
- Някои от анкетираните лица имат затруднения по отношение разбиране условието на възложената проектна задача.

Причините, които са оказали влияние върху финалния продукт, са описани по-горе. Успехът на един учебен проект се дължи именно на добра организация, сплотеност между всички участници в екипа и стремеж към отлично финализиране на започнатото.

Следващият въпрос е свързан с това: „Какви теми бихте предложили за реализиране“? Свободата на избора при отговора дава възможност на учениците да покажат своето въображение, а и самият въпрос ги мотивира да мислят в тази посока. Най-често срещаните теми от тяхна страна са: Ски център, Аква парк, Баничарница, Автосервиз.

Въпрос № 8: Въпросът е свързан с това как учениците оценяват крайните резултати от дейностите. Респондентите имат възможност да избират от три посочени отговора един, като възможностите за избор са: висока оценка, средна оценка и ниска оценка. Най-много участници са дали висока оценка 24 (63%) на своята работа; на следващо място се нарежда средна оценка 10 (26 %) и на последно място - ниска оценка 4 (11 %).

Предпоследният въпрос е насочен към това: „Как оценявате постиженията на останалите екипи“? Въпросът, предизвиква анкетираните лица към обективност по отношение труда на останалите участници. Получените стойности са пряко доказателство за това. 24 (63%) от участниците оценяват с висока оценка постигнатите резултати. На следващо място учениците посочват средна оценка и на трето място са посочили ниска оценка 4 (11%).

Въпрос № 10: „Какво бихте препоръчали на ученици, които не са участвали в проектни дейности“? На учениците се дава свобода не само да изразят своите впечатления от проектните дейности, но и да аргументират положителните си оценки като препоръка за участие в подобен вид дейности. Това извежда оценките на едно по-високо ниво, доказващо, че те не просто са се забавлявали, а са осъзнали ползата от работата по проекти, като един нестандартен подход, както за усвояване на нови знания, така и за прилагане на наученото в практиката.

От реализираното проектно проучване могат да се направят следните изводи:

- Всички участници в проектното обучение са впечатлени от самата работа, защото им се дава свобода на избор и това ги прави по-отговорни, по-смели, по-креативни и по-

уверени при взимането на решения, като се стремят към успешно финализиране на започнатото.

- Конфликтните ситуации са сведени до минимум, защото на всеки член от екипа е възложена дейност, с която трябва да се справи за определено време. Всеки участник осъзнава, че крайният резултат от дейността на екипа зависи от успешната работа на всеки един от членовете, от разбирателството и синхрона между тях.
- Работата над учебни проекти дава възможност на учениците да виждат резултатите си, като съответно се наблюдава до каква степен са усвоени математическите знания, с които учениците постоянно оперират. Освен това с постепенното натрупване на умения свързани с проектната дейност училищната среда става желано място за посещение.

***Използвана литература:***

Василев В. (2006). Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив: „Макрос“, 991-111.

Иванова, Р. (2018). Относно рефлексивните умения и компетенции на учителя – В: Книга за рефлексията. Авторски колектив. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 294.

Марулевска, К. (2009). Проектнобазираната учебна дейност в началното училище. Благоевград, 49.

Панайотова, Т. (2012). Учим се да работим по проекти. Сп. Педагогика, № 8, 1319.

Стоименова, Я. (2005). Организация на творческата дейност на учениците в началните класове. УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 26.

4. Панайотова, Т. (2012). Учим се да работим по проекти. Сп. Педагогика, № 8, 1319.

# EMOTIONAL OPENNESS AND EMOTIONAL RECEPTIVITY IN THE INTERPERSONAL INTERACTION OF STUDENTS IN THE PRIMARY EDUCATIONAL STAGE

**Valentina Drunchilova**

*South-West University Neofit Rilski*

ABSTRACT

This scientific study examines the role of emotional openness and emotional receptiveness in the interpersonal interactions among students in the primary educational stage. The research is based on a literature review and studies in the field of emotional intelligence and its impact in the educational environment. The goal of the study is to analyze the key aspects of emotional openness and receptiveness and their interplay in students' interpersonal relationships. The findings from the research and recommendations for improving interpersonal interactions in the educational context are presented. The results highlight the importance of fostering emotional openness and receptiveness as a means of creating healthy and positive relationships among students.

KEYWORDS: emotional openness, emotional receptiveness, interpersonal interaction.

# ЕМОЦИОНАЛНА ОТКРИТОСТ И ЕМОЦИОНАЛНА ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ В МЕЖДУЛИЧНОСТНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЕТАП

**Валентина Андонова Друнчилова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Този научен труд разглежда ролята на емоционалната откритост и емоционалната възприемчивост в междуличностното взаимодействие на учениците в началния образователен етап. Проучването се основава на обзор на литературата и изследвания в областта на емоционалната интелигентност и нейното влияние в образователната среда. Целта на труда е да се анализират ключовите аспекти на емоционалната откритост и възприемчивост и тяхното взаимодействие в междуличностните отношения на учениците. Представени са находките от изследвания и препоръки за подобряване на междуличностните взаимодействия в образователния контекст. Резултатите подчертават важността на стимулирането на

емоционалната откритост и възприемчивост като средство за създаване на здравословни и позитивни отношения сред учениците.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: емоционална откритост, емоционална възприемчивост, междуличностно взаимодействие

## 1. ВЪВЕДЕНИЕ

Емоционалната откритост и емоционалната възприемчивост играят ключова роля в междуличностното взаимодействие на учениците в началния образователен етап. Този период от учебния процес е критичен за формирането на социални и емоционални умения на децата, които в последствие влияят на техния успех, благополучие и способност да се адаптират в обществото. В тази академична статия ще се разгледат понятията на емоционална откритост и емоционална възприемчивост, както и техните взаимодействия с междуличностните връзки при учениците в началния образователен етап.

Още през 1870 г. в книгата „За изразяването на емоциите в човека и животните“ Чарлз Дарвин прави опит да изследва човешките емоции чрез външни прояви. Дарвин разглежда емоциите като част от еволюционната ни наследственост, които са произход от древни инстинкти и реакции на околната среда. Той предполага, че много от емоциите ни, като страх, ярост, радост и съжаление, имат някаква полезна функция и са оставили следа в еволюционната история на човечеството.

Емоционалната интелигентност е концепция, предложена от Питър Саловей, Джон Майер и Дейвид Карузо през 1990г., която помага да се разбере важността на емоциите в човешкото поведение и успеха. Техният подход към емоционалната интелигентност има голямо значение в областта на психологията и образованието, като насърчава усъвършенстването на междуличностните умения и позитивните междуличностни взаимодействия.

В книгата си "Емоционалната интелигентност", Даниел Голман разглежда важността на уменията за управление на емоции и социални взаимодействия, както и тяхното влияние върху успеха и благополучието на хората. Голман разглежда емоционалната интелигентност като ключов фактор за успеха и благополучието на хората в различни сфери на живота. Той подчертава, че въпреки че традиционната интелигентност (IQ) е важна, емоционалната интелигентност е от решаващо значение за личния и професионален успех.

Емоционалната интелигентност е „ притежаването и използването на способността за интегриране на мислите, чувствата и поведението за постигане на пълноценно и ефективно взаимодействие със социума и за резултати, ценни в контекста на съответната общност и култура“. (Узунова, В., 2019, с.18)

Емоционалната интелигентност (ЕИ) се състои от различни компоненти, но два от ключовите са емоционалната откритост и емоционалната възприемчивост. Тези два компоненти са особено важни за разбиране и управление на емоции както в себе си, така и в другите.

Емоционална откритост (Emotional Awareness) - е способността да бъдем осъзнати и открити към своите емоции. Включва разбиране на различните емоции, които изпитваме, и осъзнаване на тяхното въздействие върху нашите мисли, поведение и физическо състояние. Когато сме емоционално открити, можем да се справяме по-добре със своите емоции и да ги изразяваме адекватно.

Емоционална възприемчивост (Emotional Empathy) - е способността да разбираме и съчувстваме към емоциите на другите хора. Включва способността да се поставим и разберем положението на другите. Когато сме емоционално възприемчиви, сме по-добри в създаването на здрави и подкрепящи отношения.

Тези два компонента работят заедно и се допълват в контекста на емоционалната интелигентност. Развиването им е важен аспект от процеса на развитие на емоционалната интелигентност и може да допринесе за подобряване на качеството на междуличностните ни отношения и успеха в различни области на живота.

## 2. ЕМОЦИОНАЛНА ОТКРИТОСТ

Емоционалната откритост на учениците от началния етап на образованието се отнася до тяхната способност да изразяват своите емоции, да осъзнават и приемат собствените си емоционални преживявания и да ги използват конструктивно в социалните си взаимодействия и в учебния процес. Това включва съзнателното осъзнаване и приемане на собствените емоционални преживявания, както и тяхното същинско изразяване в междуличностните взаимодействия. Емоционалната откритост позволява на учениците да изразяват радост, гняв, тъга и други емоции, което допринася за по-искрено и автентично взаимодействие с техните връстници и учители. В този период от образователния процес, децата започват да развиват основни социални и емоционални умения, които играят важна роля за тяхното обществено и образователно развитие.

**ЕМОЦИОНАЛНАТА ОТКРИТОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛЕН ЕТАП СЕ ИЗРАЗЯВА ЧРЕЗ:**

**Изразяване на емоции:** Учениците се учат да изразяват своите емоции без страх и срам. Те се научават да говорят открито за това как се чувстват и да комуникират своите емоционални нужди.

**Разпознаване на емоции:** Научават се да разпознават и разбират своите емоции и да ги различават от емоциите на другите, което им помага да станат по-осведомени за себе си и околните.

**Управление на емоции:** Важен аспект на емоционалната откритост е умението на учениците от началното училище да управляват своите емоции. Те се научават как да се справят с гняв, страх, тревожност и други емоционални предизвикателства.

## 3. ЕМОЦИОНАЛНА ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ

Емоционалната възприемчивост се отнася до способността на децата да разбират и разпознават емоциите на другите. Това включва умението да се въвеждат в чужди емоционални преживявания и да проявяват емпатия и съчувствие. Емоционално възприемчивите ученици са по-добри в разбирането на социалните ситуации и емоционалните нужди на техните съученици и учители. В този период от образователния процес, те започват да развиват свои социални умения и емоционална интелигентност, което им помага да се справят със сложни междуличностни ситуации.

**ЕМОЦИОНАЛНАТА ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ В НАЧАЛЕН ЕТАП СЕ ИЗРАЗЯВА ЧРЕЗ СЛЕДНИТЕ АСПЕКТИ:**

**Емпатия и съчувствие**: Научават се да разбират и съчувстват към чувствата и нуждите на другите. Това им позволява да бъдат по-отзивчиви и подкрепящи в отношенията с връстниците и учителите.

**Разбиране на неизказаните емоции:** Емоционално възприемчивите деца са в състояние да улавят неназованите емоционални състояния на другите хора, като обръщат внимание на езика на тялото, изрази на лицето и други невербални сигнали.

**Подкрепа и разбиране:** Тези ученици, които са емоционално възприемчиви, често са добри слушатели и предоставят подкрепа на своите съученици при нужда. Те могат да бъдат добри съветници и приятели.

**Справяне с конфликти:** Емоционално възприемчивите се справят по-лесно с конфликтни ситуации, като се стремят към постигане на компромис, разбирателство и емпатия вместо агресия и конфронтация.

Според Розенберг „ емпатията е разбиране и уважение на онова, което другият човек притежава. За да дадем емпатия, ние самите трябва да я притежаваме“.(Розенберг, М., Общуване без агресия,2007,с.130).

Емпатията играе ключова роля в създаването на по-продуктивни и съпричастни междуличностни взаимоотношения. Като разбират и уважават чувствата и опита на другите, учениците градят доверие и подкрепа, което създава по-благоприятна и хармонична общност.

Съчетаването на емпатия и емоционална възприемчивост е мощен инструмент за създаване на подкрепа, разбирателство и съпричастност в междуличностните отношения. Когато децата са емпатични и възприемчиви към чувствата на другите, се създава по-приятна и

хармонична комуникация, която подпомага постигането на по-добри взаимоотношения и сътрудничество в образователния процес и социалната среда.

Емоционалната възприемчивост играе важна роля в развитието на позитивни и здрави междуличностни отношения при учениците от началния етап. Това им помага да се вгледат в нуждите на другите и да създават обстановка на взаимно уважение и подкрепа в учебната среда. Образователните институции и учителите могат да стимулират и подпомогнат развитието на емоционалната възприемчивост чрез образователни програми, игри и упражнения, които насърчават съзидателни междуличностни отношения.

## 4. ВЛИЯНИЕТО НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ОТКРИТОСТ И ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ В УЧЕБНАТА СРЕДА

Научните изследвания показват, че емоционалната откритост и възприемчивост подпомагат по-добро сътрудничество и комуникация между децата от началния образователен етап, което води до по-позитивни междуличностни взаимодействия и повишена мотивацията за учене. Това взаимодействие създава положителна и поддържаща образователна среда, в която се чувстват уверени и подкрепени да изразяват своите емоции и да изпитват съчувствие към емоциите на другите. Тази среда създава основа за укрепване на междуличностните взаимодействия и по-добра адаптация към социалните и емоционални предизвикателства. Тези две емоционални компетенции играят важна роля както за образователния процес, така и за социалното развитие на децата и могат да повлияят на тяхната академична успеваемост, адаптация в училищната среда и междуличностните взаимоотношения.

**Учебна мотивация и ангажираност:** Емоционалната откритост позволява да изразят своите емоции и чувства по отношение на учебната среда и образователните предизвикателства. Когато учениците се чувстват комфортно да изразят своите емоции, те могат да бъдат по-мотивирани и ангажирани с учебния процес. Осъзнаването и приемането на собствените емоционални преживявания може да им помогне да се справят със стреса, тревожността, фрустрацията в учебно-възпитателния процес.

**Подобрена комуникация:** Емоционалната откритост и възприемчивост подпомагат подобрена комуникация между ученик – ученик и ученик - учител. Умението да се разбират и разпознават емоциите на другите, както и да се изразяват свободно и открито, спомага за по-позитивни и подкрепящи взаимодействия в учебната среда.

**Развитие на емоционална интелигентност:** Емоционалната откритост и възприемчивост са ключови компоненти на емоционалната интелигентност, която има важно значение за успешното обучение и социално взаимодействие. Развиването на емоционалната интелигентност може да съдейства за справяне със сложни емоционални ситуации и конфликти и да изгради по-здрави междуличностни отношения у учениците от начален етап на основното

образование. „Емоционалната интелигентност не се основава на това, колко умно е детето, а по-скоро на умението му да контролира поведението и желанията си“ (Факирска, Й., 2012,с.3). Емоционална интелигентност е способността или умението да се възприемат, оценяват и управляват собствените емоции, тези на друг човек или група хора, като предполага интелигентно и адекватно справяне с гняв, стрес, страх, безпокойство и депресия. С нея се свързват най-общо актовете на самоконтрол, управляване на оптимистичен мироглед и социална компетентност, като според Даниел Голман, емоционалната интелигентност не е вродена, а подлежи на обучение, култивиране и тренинг. Голман също насърчава включването на обучение по емоционалната интелигентност в образователните програми и подкрепя постоянното самоусъвършенстване в тази област.

**Създаване на подкрепяща образователна среда:** Емоционалната откритост и възприемчивост благоприятстват за създаването на подкрепяща и благодатна учебна среда, в която се чувстват уверени, разбрани и подкрепени, а това респективно способствува за по-ефективно обучение, за емоционално и социално развитие на личността.

**Способност за ефективно учене:** Емоционалната откритост и възприемчивост могат да усъвършенстват способността на учениците да се концентрират, да решават проблеми и да работят в екип. Когато децата са в състояние да разбират и управляват емоциите си, те могат да бъдат по-ефективни в учебно-образователния процес и да постигат по-добри резултати.

Емоционалната откритост и възприемчивост играят важна роля за създаването на подкрепяща и инклузивна учебна среда, където могат да се развиват не само академически, но и емоционално и социално. Това спомага за създаване на устойчиви учебни умения и положителни отношения, които допринасят за общия успех на учениците.

## 5. РАЗВИВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ОТКРИТОСТ И ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА

В книгата си „Детето и неговите комплекси“, Жан-Мари Бес изследва как различни фактори, като семейната динамика, образованието и обществените въздействия, могат да допринесат за формирането на комплексите у детето. Той се фокусира върху взаимодействието между вътрешните преживявания и външните фактори, които влияят върху детската психика. През детството, децата често преживяват различни комплекси, които се проявяват във формата на противоречиви чувства, страхове и желания. Тези комплекси могат да окажат влияние върху тяхната самоувереност, самочувствие и междуличностни отношения.

Развиването на емоционална откритост и възприемчивост в образователната среда е важна задача както за училищата, така и за учителите. Тези емоционални компетенции помагат на учениците от началния образователен етап да създадат положителни и здрави междуличностни отношения, да управляват своите емоции по-ефективно и да се справят по-

успешно с учебните предизвикателства. Включването на емоционалното образование в учебния план може да помогне на децата да осъзнаят и усвоят емоционални умения, като включва уроци и дейности, стимулиращи разпознаване и управление на емоциите, изразяване на чувствата, разбиране емоциите на другите. Учителите могат да бъдат пример за емоционална откритост и възприемчивост, показващи уважение, съчувствие към емоциите и умение да се справят с емоционалните им реакции. Емоционално откритите и подкрепящи учители, създават благоприятна образователна среда, в която малките ученици да се чувстват сигурни в изразяването на емоциите си. Училищата могат да изградят такава образователна среда, която да подкрепя развитието на емоционалната откритост и възприемчивост, да предоставя пространство за открито изразяване на емоции, за внимателно слушане и подкрепа, за създаване на взаимно уважение и включване в учебната общност. Игрите и упражненията, насочени към емоционалното развитие, могат да бъдат ценен ресурс за развиване на емоционалната откритост и възприемчивост, като включват ролеви игри, сценарии за справяне с емоционални ситуации, игри за разбиране и изразяване на емоции и други подходящи активности. Създаването на образователна среда, насърчаваща развитието на емоционалната откритост и възприемчивост, не само съдейства на децата да се справят по-успешно с емоционални предизвикателства, но и подпомага тяхната обща академична и социална успеваемост. Тези емоционални умения са ценни за доброто им благосъстояние през учебно-възпитателния процес и след това. Светът се променя с бързи темпове и обучението адекватно трябва да отговори на възникващите предизвикателства и да се адаптира към тези промени.

## 6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Емоционалната откритост и емоционалната възприемчивост са взаимосвързани аспекти в междуличностното взаимодействие на учениците в началния образователен етап. Формирането на тези умения е от особено значение за развитието на позитивни и здрави междуличностни отношения, които са основа за академични успехи и психологическо благополучие. Образователната система следва да подкрепя развитието на емоционалната откритост и възприемчивост чрез подходящи програми и образователни практики, които насърчават по-открито и емпатично участие в учебния и възпитателния процес. Емоционална откритост и емоционална възприемчивост са от изключително значение за междуличностното взаимодействие и успешното преминаване през началния образователен етап. Тези умения помагат на учениците да се почувстват приети, подкрепени и ангажирани в учебната среда, което им осигурява по-добри възможности за учене, развитие и успешна социална адаптация.

***Използвана литература:***

Бес, Жан-Мари., Фереро, М., (2023). Детето и неговите комплекси, Колибри

Гарднър, Х., (2004). Нова теория за интелигентността. Множествена интелигентност на 21 век., Сиела

Голман, Д.(2011). Емоционална интелигентност, Изток-Запад

Дарвин, Ч., (2003). За изразяването на емоциите на човека и животните, Лик

Джонев, С., (1997). Социална психология, Софи Р

Майер, Саловей, Карузо.(1990). Емоционална интелигентност

Пирьов, Г., (1976). Проблеми на педагогическата психология, Народна просвета, София

Розенберг, М.,(2007). Общуване без агресия, Кръгозор

Узунова, В., (2019). Педагогически проекции на емоционалната интелигентност. УИ. Тракийски университет, Стара Загора

Факирска, Й., (2012). Информационните технологии за развитието на емоционалната интелигентност у 5-7 годишните деца, РУ, с.3-12

# THE BILINGUAL STUDENT IN THE GREEK PRIMARY SCHOOL

*Vagiya Mantela*

ABSTRACT

The influx of immigrants to Greece from Eastern Europe, neighbouring countries, and Asia has resulted in an increase in multilingual students attending Greek elementary schools. These students face various challenges, including issues related to their household, social, and school environment. To address these challenges, certain strategies and approaches can be used, such as embracing the students' native language and culture, using diverse educational materials, creating mixed-nationality language groups, and adopting an interdisciplinary approach to education. Teachers play a critical role in promoting harmonious coexistence, communication, and interculturalism among students. The ultimate goal is to achieve social integration through the principles of intercultural education.

## Introduction

Foreign-born population in Greece has increased significantly since the 1980s, creating a new reality of unequal multilingualism and diversity in a linguistically and culturally homogenous nation-state. This has presented new challenges for integration and social cohesion. According to the Hellenic Statistical Authority, in 2019, the foreign-born population in Greece was approximately 10% of the total population, a significant increase from just 1.8% in 2001 (Hellenic Statistical Authority, 2020). Today, the issue of otherness is as pertinent as it has ever been. The multiculturalism that defines contemporary Greek society, as well as societies in other nations, necessitates the adoption of novel methods to education, society, international affairs, and collaboration. This is due to the fact that, despite the heterogeneous nature of Greek society, assimilation is still the fundamental guiding principle.

## Bilingualism in childhood

The concept of bilingualism has been discussed, and defined by many scholars. In his book, *Bilingual: Life and reality* (2010), Francois Grosjean discusses the definition of bilingualism and its various forms, including the distinction between simultaneous and sequential bilingualism, balanced and dominant bilingualism, and additive and subtractive bilingualism. He also explores the impact of bilingualism on language processing, identity, and cultural understanding.

The term bilingualism refers to and describes youngsters who undergo the process of socialization in two cultures with diverse values, performances, and styles. "Bilingualism" is presented internationally with two conditions: a. the term Diglossia, which was first used by Ferguson (1959**)** to

describe the variety of a language, and b. the term Bilinguality or Bilingualism, which is now widely used to describe the ability of a single child to use two languages.

In *Foundations of bilingual education and bilingualism* (2011), Colin Baker discusses various aspects of bilingualism and multilingualism, including language use, language acquisition, and language maintenance. He argues that multilingual individuals have the ability to use and switch between multiple languages, depending on their communicative needs and social contexts. Baker contends that the multilingual student is capable of speaking two or more languages, but uses only one in reality. Baker establishes a critical distinction between the concepts of usage and ability and describes four fundamental language capacities possessed by the bilingual learner: understanding, speaking, reading, and writing. The student who uses two languages could be able to understand and read one language but not be able to speak or write in it, or vice versa (Baker, 2011).

Recent research, primarily that of UNESCO (2003), which attempted to examine the multilingual development of children (as immigrant students), demonstrated that children who had learned their mother tongue to a satisfactory degree were able to not only continue to cultivate it in their new environment, but also gain sufficient information in the second language. The conclusion of the study is that the mother tongue should be developed so that it can serve as a foundation for learning the second language. In this situation, the child learns a second language in addition to his native speech. This is a cumulative effect of bilingualism, which has a good impact on a person's brain growth and, subsequently, his linguistic development. . Studies have shown that children who learn their mother tongue alongside a second language are more likely to achieve academic success and to have higher levels of emotional well-being (Cummins, 2014).

**The Importance of the Right to Learn Mother Language**

The right to learn one's mother tongue is a fundamental human right that is recognized by the United Nations. This right is enshrined in Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights, which states that "everyone has the right to freely participate in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to share in scientific advancement and its benefits" (United Nations, 1948). Denying a child the right to learn his or her mother tongue is a violation of this right and can have significant negative consequences for the child's development and well-being.

*The Denial of the Right to Learn Mother Language*

In many parts of the world, the denial of the right to learn one's mother tongue is a common occurrence. This is particularly true for minority communities and indigenous peoples, who are often subjected to assimilationist policies that seek to erase their language and culture. In some countries, the education system is designed to promote the dominant language at the expense of minority languages,

which can result in the loss of cultural heritage and identity (Skutnabb-Kangas, 2000). Denying a child the right to learn his or her mother tongue can have significant negative consequences. In addition to the loss of cultural heritage and identity, children who are denied the right to learn their mother tongue may experience difficulties in academic achievement, socialization, and emotional well-being. They may also feel excluded and marginalized from their own communities and may suffer from low self-esteem and self-worth (UNESCO, 2003).

PROBLEMS OF BILINGUAL STUDENTS

**I) Family environment**

Immigrant families face numerous challenges that can have a significant impact on their children's national identity. These challenges include language barriers, social isolation, discrimination, and economic hardships. These challenges are compounded by cultural and religious differences that can create tension within the family and make it difficult for children to develop a strong sense of national identity (Suárez-Orozco et al., 2011).

**Role of Parents in Shaping Children's Identity**

Parents play a crucial role in shaping their children's identity, both personal and national. They provide their children with a sense of belonging, cultural heritage, and values that help them develop a sense of identity. However, immigrant parents face the additional challenge of balancing their own cultural values with the cultural values of the new society they have moved to (Suárez-Orozco et al., 2011).

**Impact of Guilt on Personality Development**

Immigrant parents often instil in their children a sense of guilt about their immigration, which can have a detrimental impact on their personality development. Children may feel responsible for their parents' struggles and may feel that they need to sacrifice their own personal goals for the sake of their family. This can lead to a sense of self-doubt, low self-esteem, and feelings of inadequacy (Torres, 2003).

**Importance of Acknowledging and Addressing these Challenges**

It is crucial to acknowledge and address the challenges faced by immigrant families and their impact on their children's national identity. Addressing these challenges requires a multifaceted approach that includes providing support for families, addressing discrimination, and creating opportunities for social integration. It is also essential to provide resources for parents to help them navigate the challenges of immigration and support their children's development (Suárez-Orozco et al., 2011).

**II) Social environment**

The pressure from the wider social environment for children to learn the dominant language is usually accompanied by pressure to assimilate and forget the language of their ethnic group, which usually conflicts with the wishes of the family for the child to retain the particular language. This conflict of desires can lead immigrant students to problems in the balanced formation of their identity as well as to educational failure. In order to meet the social demands imposed by the host country, immigrant students adopt various adaptation strategies and social behaviors.

a) The strategy of isolation, which means the absence of social interaction between the members of the minority and the dominant group and isolation in the circles of the closest family and national environment. Although these environments often act as a buffer shield against the prejudices and arbitrary stereotypical perceptions of the majority, however many times with their consolidated structures and practices that they follow but mainly with their very existence as a protective cord, they signal functions supporting the strategy of isolation.

b) Another method, assimilation, which is both structural and cultural in its dimensions, involves the unquestioning participation of minority members in social events while embracing the cultural codes and social norms of the dominant group. This process depends more on the attitude and behaviour of the dominant group than on the purpose of the minority, and it pertains to the first generation of immigrants, who assimilate less frequently than subsequent generations. Thus, one poor and incomplete assimilation process results in oppression, chaotic confusion regarding the creation of one's identity, and dysfunctional interpersonal connections for the persons concerned. In other words, the offspring of immigrants in this category feel more estranged from their cultural history, which often leads to feelings of self-hatred. Additional demands for integration result in resentment and processes that create long-term mental and emotional harm.

c) Integration, an additional adaptation strategy, means that individuals retain aspects of their national and cultural heritage while adopting other counterparts of the host country. This pushes individuals into dual personality behaviors, one personality in the school and wider social environment and another personality in family and minority circles. The process of integration is seen as a process of mutual effort both on the part of the individual and on the part of the wider social environment, whose attitude and expectations are the most decisive factors for successful integration of this strategy. The benefit of this technique is that it allows the individual to keep his cultural capital while also benefiting from the privileges and opportunities offered by the prevailing majority. In contrast, the awareness of the individual's non-integral inclusion in the various reference groups leads to social stigmatization and social marginalization, particularly among school-aged adolescents.

As a social behavior, social marginalization is the occurrence of an individual's inability to adapt and integrate into the social context of both the majority and the minority. Social marginalization

occurs when the dominant group wants the person to abandon his linguistic and cultural load by embracing new norms and models of conduct, but minority members demand conscription and cooperation with national and cultural standards.

Considering the psychological impact of adopting this technique on the children of immigrants, it results in a traumatic construction of their personal and national identity, as they feel "homeless" on a national and cultural level. This social isolation of immigrant students within their school and social surroundings leads to academic failure and, consequently, delinquency. These students' delinquency, which has increased in recent years mostly due to research findings, are death traps for the social fabric.

**III) The educational setting**

The social stigma that these people face as being different has an impact on the social conduct of immigrant children, among other things. Being an asymmetrical connection, social stigmatization is more prevalent for immigrants in communal settings like schools. Specifically, the stigmatization of students who are primarily from Albania but also from nations in the former European Union, and the perilousness of their structural position in Greek society is conveyed in the interactions that the kids have with their classmates on a regular basis.

In addition to influencing a person's way of thinking, knowledge, and beliefs, school also contributes to shaping their personal identity and, in the case of immigrant children, to some extent their overall national identity. And this is because the school, as an official social institution, frequently evaluates these students as students with learning difficulties, low learning motivation, along with its increased demands for school performance, as well as with consolidated stereotypical perceptions of teachers and students. As a result of this arbitrary evaluation, the students in question acquire a reduced self-concept, self-esteem, and, frequently, low self-confidence. Children of immigrants' national identities are thus jointly developed in the wake of these prejudices, something that is burdened - as a protection mechanism - by strained interpersonal bonds and antisocial behaviour. Because, in their opinion, it is the one that both gives birth to and interprets the aforementioned conduct at the same time, children under this nexus are typically led to bipolar behaviours that correspondingly enhance or reject their national identity. Since their education takes place in an experiential, intellectual, and emotional environment remote from the mother tongue and the cultural values that the families of these children often adopt, the psychological climate of the classroom for immigrant students is also adversely charged. Additionally, because it provides these students with subpar social and professional abilities, which propels them into the labour market's underqualified and underpaid labour force, the school, in its capacity as a tool for selection, certifies and validates comparable social behaviours.

There are three groups of bilingual students in Greece, each with different language demands (Tsiplakou, 2017). The first group consists of those who did not know any Greek before coming to

Greece, the second group includes those who are only slightly familiar with the language, and the third group has a strong command of Greek (Triandafyllidou, & Veikou, 2018).

To be able to participate in class, interact with teachers, classmates, and others in their larger surroundings, and ultimately socialize, all three of these groups of pupils need to learn Greek. Yet in order to get there and meet their demands, individuals must develop their communication skills, or the capacity to produce and comprehend spoken and written language under various communication circumstances, in addition to learning to read and grasp the Greek language's grammar. As a result, personogenesis and the development of the individual's personality constitute the school's mission. Relationships between parents and schools are further complicated by the addition of parents' more general perspectives, which frequently differ from those of the institution and concern topics like the substance of analytical programs, instructional strategies, academic standards, etc.

**Establishing a suitable atmosphere in the classroom**

1. Embracing and utilizing the native tongue and culture of pupils learning a foreign language.

2. Using educational materials that are appealing to youngsters and exhibit variety and adaptability in use.

` 3. Instruction through clear, real-world, and targeted activities.

` 4. The following are specifically advised because the bilingual student brings with him as capital the information he has acquired through the first language: The small, mixed-nationality groups that are formed for the language course, whose members switch off throughout the year, utilize the first language, remark on texts both verbally and in writing, and correct texts as a group. Such a setting for learning aids bilingual pupils in getting over their language barrier and developing all of their skills.

` 5. The correct preparation of the current infrastructure as well as the control (psychological, cognitive, and social) of the new members of society should be used to integrate foreign students into the educational environment and, by extension, the social environment of the host nation.

**The instructor's role**

` `Unquestionably, there are a lot of international pupils in primary school, which makes the job of the teacher more difficult and demanding. While having a friendly disposition toward international students, his lack of specialized training makes his job challenging and demanding, to put it mildly. The greatest challenges are brought on by the language barrier for both the teacher and the immigrant students who struggle to assimilate and frequently encounter frustrating situations. Students who actively participate in language activities learn new words and phrases.

Changes in established attitudes and hierarchies of student-teacher relationships are necessary to accommodate students' active participation. Due to the diversity of most school classrooms, group instruction is quite popular (economic migrants, political refugees, returnees). Students exchange

knowledge with one another, grow in critical thinking, and sharpen their speaking abilities. Additionally, it fosters possibilities for interpersonal dialogue, cooperative learning, democratic behaviour, mutual respect among students, and the inclusion of students from underrepresented groups. In addition to using proper language textbooks, effective language education also involves student and teacher initiative, the use of additional resources, the use of texts and a range of methodologies, and an interdisciplinary approach.

` An intervention program that will address all requirements for life, socializing, and learning is necessary for the successful integration of immigrant pupils into schools. As long as the methodological, didactic, and cultural framework of the programs is motivated by the principles of intercultural education, the modern primary school can achieve social integration.

` Instructors should initiate the lesson and schools should aim to promote harmonious coexistence, equality, and fair treatment of all students while improving communication, interculturalism, and participation in school and social events through various approaches that align with the goals of intercultural education. Additionally, efforts should be made to reduce national tensions if they exist.

In conclusion, the growing number of multilingual students attending Greek elementary schools due to immigration from Eastern Europe, neighbouring countries, and Asia presents several challenges related to their household, social, and school environment. However, by implementing various strategies and approaches, such as embracing the students' native language and culture, using diverse educational materials, creating mixed-nationality language groups, and adopting an interdisciplinary approach to education, teachers can promote harmonious coexistence, communication, and interculturalism among students. Ultimately, the aim is to achieve social integration through the principles of intercultural education.

REFERENCES:

Baker, C. (2011). Foundations of bilingual education and bilingualism. Multilingual Matters.

Cummins, J. (2014). Mother Tongue and Multilingual Education. In J. Cummins & N. Hornberger (Eds.), Encyclopedia of Language and Education (2nd ed., pp. 1-11). Springer Science+Business Media.

Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. Word, 15(2), 325-340.

Grosjean, F. (2010). Bilingual: Life and reality. Harvard University Press.

Hellenic Statistical Authority. (2020). Population and Social Conditions. Retrieved from https://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SAM03/1.

Skutnabb-Kangas, T. (2000). Linguistic genocide in education - or worldwide diversity and human rights? Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Suárez-Orozco, C., Rhodes, J., & Milburn, M. (2011). Unpacking the immigrant paradox: Academic engagement and disengagement among recently arrived immigrant youth. Youth & Society, 43(5), 1820–1852.

Torres, V. (2003). In the wake of the storm: The impact of immigration status on the development of self-concept in Latino children of immigrants. Hispanic Journal of Behavioral Sciences, 25(4), 469–500.

Triandafyllidou, A., & Veikou, M. (2018). Language education policies and practices for migrants and refugees in Greece. European Journal of Language Policy, 10(1), 89-108.

Tsiplakou, S. (2017). Bilingual education in Greece: An overview of current trends. In E. Bouchard Ryan & G. Polyzou (Eds.), Exploring innovative pedagogy in the teaching and learning of second languages (pp. 123-138). Hershey, PA: IGI Global.

UNESCO. (2003). Education in a Multilingual World. Retrieved from http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129728e.pdf

United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from http://www.un.org/en/un

# ТЕХНОЛОГИЯ ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ПРОСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

**Гергана Дянкова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

ABSTRACT

The center of the developed pedagogical technology is the enrichment of the pedagogical interaction in its prosocial aspect. The focus of the interaction is the problematic patterns of relationships between people and stimulation of prosocial behavior by gradually directing children to understandable moral norms and values on the basis of empathy and mutual agreement of actions, deeds and assessments in verbal-executive interpretations of parables.

KEYWORDS: preschool education, prosocial behavior, verbal performance activities, interpretations of parables.

**Въведение**

Промените в структурата на социализацията извеждат дебата за феномена „просоциалност“. Тази констатация поставя под особен акцент претенциите към професионалните умения на учителя по отношение на автентичното му присъствие в педагогическия процес като процес на развиващо се във времето и пространството общуване. Само по този начин ще се оползотвори просоциалната същност на педагогическия процес, в който на основата на добронамерени действия, емпатия, морални ценности и чувство за лична отговорност, ще се осъществи реално превръщането на обекта в субект (по Д. Димитров, 2012).

Детерминиращите ефекти на словесната изява на учителя върху педагогическото взаимодействие в детската градина и основополагащата роля на уменията му за словесна действеност към насърчаване на детската отзивчивост в социалните взаимодействия обуславят необходимостта от операционализиране на педагогическата технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст

**Технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст**

Операционализирането на предлаганата технология представлява серия от последователно реализирани взаимодействия с учители с фокус върху различни елементи – ключови за нейното качествено внедряване в практиката на детската градина:

1. Информационно-детерминиращи взаимодействия – работа с педагогически екипи с фокус върху комуникативната компетентност и живото слово на учителя като ресурси при организирането на специфични развиващи дейности в детската градина.

2. Смислово-структуриращи взаимодействия – работа с педагогически екипи с фокус върху взаимовръзката между словесната действеност и позитивната социализация в предучилищна възраст.

3. Организационно-формиращи взаимодействия – работа с педагогически екипи с фокус върху промотиране на педагогическата технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст (Дянкова, 2019).

Фактическото внедряване на педагогическата технология в практиката на детската градина изисква работа на детския учител в следните две направления:

(1) овладяване на уменията за словесна действеност като същностен компонент в реализирането на словесно-изпълнителски интерпретации на притчи. С тях учителят ангажира интереса и вниманието на децата в процеса на първоначалното възприемане на притчата;

(2) целенасочено запознаване с методическите насоки за внедряване на технологията и следване на организационния дизайн за включването на децата в словесно-изпълнителски интерпретации на притчи.

Съобразно тези изисквания, педагогическата технология се осъществява двуетапно в следната последователност:

1) Под формата на продължаваща педагогическа квалификация, тематично насочена към запознаване със спецификата на словесно-изпълнителското изкуство и практическото овладяване на умения за словесна действеност. Ключов момент в квалификационните взаимодействия с учители е изясняването и практическото отработване на методическите насоки за логическо структуриране на организационния дизайн на педагогическата технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст.

2) Внедряване на педагогическата технология в образователната практика на детската градина. Ключов момент в работата през този етап е прилагането на умения за словесна действеност от учителите при претворяване на притчи с оглед стимулиране на просоциално поведение у 5-7-годишни деца.

В центъра на разработената педагогическа технология е обогатяването на педагогическото взаимодействие в неговия просоциален аспект. Фокус на взаимодействието са проблематичните модели на отношения между хората и стимулиране на просоциално поведение чрез постепенно насочване на децата към разбираеми нравствени норми и ценности върху основата на съпреживяване и взаимосъгласуване на действия, постъпки и оценки в словесно-изпълнителски интерпретации на притчи.

Работата с притчи е практически инструмент за оползотворяване на просоциалната функция на детската градина, тъй като включването на децата в словесно-изпълнителски дейности (възприемателии и интерпретатори) подобрява комуникативните умения при интерпретираните (в притчата) проблематични отношенията с другите и рефлектира върху качеството на междуличностните взаимодействия.

Представеният по-долу теоретико-приложен модел отразява четирикомпонентното структуриране на педагогическата технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст: *целеви, съдържателен, технологичен и резултативен компоненти*, поетапно осъществявани в следните акценти:

**А. Целеви компонент** с фокус върху обогатяващо педагогическо взаимодействие за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст.

Като основни задачи за Целевия компонент се определят: (1) развитие на умения за словесна действеност на учителя в детската градина и (2) стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст (5-7-годишни деца).

Дейностите, осъществяващи първата задача включват:

1. Запознаване с принципите на действие чрез словото (словесно-изпълнителско изкуство).
2. Формиране на умения за прилагане на действен анализ (откриване на словесно действие) на художествена литературна творба (притча).
3. Овладяване на умения за словесна действеност върху основата на словесно-изпълнителски похвати (магическо ако, действена задача, вътрешни виждания, Аз и Той в предлаганите обстоятелства) и на специфични изразни средства (слово, пластика, ефект на отношение, ефект на загатване).
4. Отработване (методически насоки) на умения за словесна действеност чрез словесно-изпълнителски интерпретации на притчи.
5. Логическо структуриране на организационен дизайн за прилагане на технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст.

Дейностите, чрез които се реализира задачата за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст (5-7-годишни деца) включват:

1. Използване на дейностно-комуникативен подход, опосредстващ формирането на смислово-нравствени образувания в предучилищна възраст.

2. Оползотворяване просоциалния ресурс на притчата върху основата на овладени от учителя умения за словесна действеност.

3. Включване на 5-7-годишните деца в словесно-изпълнителски дейности като активни възприемателии и интерпретатори на притчи.

4. Усвояване на ценностни модели на поведение в условната ситуация на интерпретираната творба.

5. Стимулиране на просоциално поведение чрез постепенно насочване към разбираеми нравствени норми и ценности върху основата на съпреживяване и взаимосъгласуване на действия, постъпки и оценки в словесно-изпълнителски интерпретации на притчи.

**Б. Съдържателен компонент** с фокус върху развитието на умения за организация на образователна среда, съобразена със спецификата на новите поколения деца – подкрепяща, творческа, интерактивна.

Функционално този компонент се разгръща върху основата на дейности, свързани с:

1. Обособяване на просоциални ядра, тематично обвързани с развитието на социални компетентности в предучилищна възраст.

2. Оползотворяване възпитателния ресурс на притчата с акцент върху присъщата й рефлексивна функция.

3. Внедряване на методически алгоритъм за работа със словесно-изпълнителски интерпретации на притчи.

4. Използване на словесна действеност при интерпретиране посланието на притчата в просоциален контекст.

5. Включване на децата в словесно-изпълнителски интерпретации на притчи, развиващи умения за действено-целенасочено и резултатно словесно общуване.

6. Осъществяване на инвариантно-вариативно участие в интерпретации за репетиране на социални позиции и реакции в условни ситуации.

7. Експериментиране с нови поведенчески модели и развитие на формите на детските отношения: сътрудничество и взаимопощ.

8. Стимулиране на просоциално поведение при максимално съчетаване на рационално и емоционално като съвкупно субективна форма на психичното отразяване.

Процесуално осъществяваното взаимодействие се характеризира като субект-субектно, диалогично, проактивно, просоциално.

Методологическата основа за неговото реализиране се опира на синергитичното прилагане на системно-структурния, дейностно-комуникативния, проблемно-ситуационния, интердисциплинарния, интерактивния и рефлексивния подход.

**В. Технологичен компонент** с фокус върху средствата, методите, похватите, принципите и формите на организация за стимулиране на просоциалното поведение в предучилищна възраст.

Като основни средства се определят словесно-изпълнителски дейности, словесно-изпълнителски интерпретации на притчи, допълнени от специфичните за словесно-изпълнителското изкуство средства: действеност, условност, импровизация.

Като основни методи се определят интерактивните методи: ситуационно учене, учене чрез преживяване, кооперативно учене, допълнени от специфичните за словесно-изпълнителското изкуство методи като игрово-имитационно моделиране, метод на действен анализ, метод на събитиен анализ.

Като основни похвати се прилагат Магическо ако, действена задача, „вътрешни виждания“, “Аз в предлаганите обстоятелства“, „Той в предлаганите обстоятелства“.

Основните принципи, на които се подчинява описаната педагогическа технология са:

- принцип за безгранично саморазвитие, обогатяване и взаимно стимулирано сътворяване на съвместния живот;
- принцип за самоценност на процеса и удоволствие от съвместната дейност;
- принцип за непрекъснато разширяване и усъвършенстване на компетенциите и компетентността на двата субекта в педагогическото взаимодействие;
- принцип за инвариантно-вариативно протичане на взаимодействието;
- принцип за проблемно-сюжетно структуриране и организация на взаимодействието;
- принцип за житейска правдоподобност, диалогичност и творчество.

Използваните форми на работа са индивидуална, работа с партньор и групова работа.

**Г. Резултативен компонент** с фокус върху критериите и индикаторите, диференциращи равнищата на просоциално поведение и проектиращи резултата от формиращия етап на експерименталната програма.

Критериалната рамка на педагогическата технология за стимулиране на просоциалното поведение в предучилищна възраст припознава следните критерии и отразяващите ги индикатори:

Критерий 1. Положителна себеоценка.

Основни индикатори:

- проявява увереност и самостоятелност в справянето със задачи от всекидневието;
- проявява положително отношение към връстници и възрастни;
- проявява способност за контрол върху емоции, мисли, поведение.

Критерий 2. Устойчивост на личността.

Основни индикатори:

- преговаря в посока разрешаване на конфликти;
- използва стратегии за решаване на конфликти;
- помага на тези, които имат нужда.

Критерий 3. Връзка с другите.

Основни индикатори:

- придържа се към груповите правила и норми;

- отговаря на знаците на привързаност от другия;
- установява и поддържа определена близост с другите.

Критерий 4. Принадлежност.

Основни индикатори:

- присъединява се и активно участва в съвместна дейност;
- споделя мнения и полага усилия за постигане на обща цел;
- споделя и разменя предмети в акта на общуване и игра.

Критерий 5. Емоционална сигурност.

Основни индикатори:

- разпознава собствените си емоции и афекти;
- разпознава афектите и емоциите на другите;
- предвижда последствията от своето поведение върху другите.

Критерий 6. Себеуважение.

Основни индикатори:

- изразява предпочитанията си.
- отстоява позиция като зачита мнението на партньора.
- проявява чувствителност към нормите на поведение в групата.

В системното наблюдение и регистриране на идентифицираните индикатори, тяхната честота и динамика на проявление се отразяват равнищата на просоциално поведение:

- ниско (не прилага);
- средно (често прилага);
- прилага постоянно (високо).

На тази база се отчита формираната мотивация за просоциално поведение в контекста на социалните нагласи:

- „От различие към равенство”;
- „От конкуренция към заедност”;
- „От дистанция към близост”;
- „От получаване към даване”;
- „От Аз към Другия”;
- „От Мен към Нас”.

Разработената и апробирана педагогическа технология е насочена към обогатяване на педагогическото взаимодействие със специфичен инструментариум, който да подпомага приобщаването на децата към общочовешките ценности като на тази основа стимулира формирането на собствена просоциална идентичност.

Позитивният потенциал на работата с притчи в разработената педагогическа технология се откроява на две равнища: (1) да формира и (2) да обогатява уменията за съпричастност и разбиране, за толерантност и недискриминация, за взаимна подкрепа и сътрудничество между децата в предучилищна възраст.

Основания в тази насока са следните констатации:

- чрез ефектния си словесно-художествен стил притчите опосредстват интернализирането на заложените в тях послания като поставят на фокус онези човешки взаимоотношения, които се изграждат върху основата на ценностите доброжелателност и уважение към избора на другите, към свободата и равнопоставеността, към мотивирания избор и към вземане на решение;

- въвличането на децата в обсъждането на теми, релевантни на концепта „просоциалност", служи за трансформация на техния индивидуално-личностен опит в резултат на възприемането и претворяването на притчи;

- целенасочено систематизираните в модела индикативни образователни елементи продуцират динамика в индивидуалното самосъзнание по посока: от грешката към опита; от еднообразие към разнообразие; от осъждане към разбиране; от безразличие към загриженост; от колебание към решение; от враждебност към доброжелателност; от пасивност към активност; от конкуренция към сътрудничество; от отхвърляне към приемане; от разединяване към обединяване; от мълчание към споделяне; от егоизъм към взаимопомощ;

- словесната действеност, реализираща посланието, което притчата внушава, ориентира децата в нови ценности и формира у тях когнитивни позиции и вярвания за смисъла на утвърдените в социалната комуникация правила и норми;

- емоционално-действеното утвърждаване на посланието, заложено в притчата, осъществява нейната специфична огледална функция, в резултат на която – по силата на механизмите за социално сравнение и идентификация с моделите на поведение и отношение – детето усвоява умения за просоциално поведение;

- именно „търсенето, откриването и оглеждането" в чужди обстоятелства, в чужди постъпки и реакции създава за детето от предучилищна възраст симулирано социално пространство, в което провокираната активна позиция е тъждество на личностната продуктивност.

**Дискусия и изводи**

Представените резултати и дискусията върху тях отправно служат за формулиране на изводи, разкриващи съдържателните предимства на апробираната педагогическа технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст:

1. Реализирането на дизайна на педагогическата технология (етапи, методи и техники) позволява вариативност и обогатяване на инструментариума, в контекста на иновативните актове на педагогическото взаимодействие от страна на детския учител. Качественият потенциал на теоретико-приложния модел е в присъщите му характеристики – времева динамика и съдържателно разнообразие.

2. Вариативността на съдържателните теми на просоциалните ядра на педагогическата технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст е реципрочна на принципно и организационно утвърдените в психологопедагогическата теория и практика разбирания за личностното развитие. Същевременно е откроено значението на социалните влияния за активиране на просоциалното поведение при деца в предучилищна възраст в условията на модерното общество.

3. Ефективността на вариациите в съдържателните теми се детерминира двустранно: от една страна – изградената от детския учител визия за възможностите, актуалните интереси и социално-образователните потребности на децата; от друга страна – изградената от детския учител рамка на просоциални отношения с децата за превенция на социална дистанция/алиенация/изолация.

4. Възпитателните ефекти от работата с притчи в създадената педагогическа технология имат мултиплициращ ефект и респективно придобиват устойчивост по силата на трансфера на конструирания в детската градина просоциален опит на детето към семейството и в извънсемейната социална среда. Този трансфер е възможен предвид съдържателно-структурния дизайн за обогатяващо педагогическо взаимодействие, чрез който се постига необходимия вътрешен порядък на поведенческа рефлексия у детето и се реализира целевия компонент на педагогическата технология, насочен към стимулиране на мотивацията за просоциално поведение.

5. На процесно ниво, ефектът от апробираната технология се проявява в разпознаваемите поведенчески динамики от страна на детето:

- да е автономно и едновременно просоциално ориентирано към споделянето на общи отговорности;

- да пренася създадените в детската градина конструктивни междуличностни отношения в други интеракции и с други значими субекти от своето социално обкръжение;

- да общува с другите на основата на правила, на интернализираното чувство за общностна принадлежност, а в ситуации на дестабилизация да се превръща в техен защитник;

- да изгражда ценностна система като приема социалните норми и правилата за поведение върху основата на емоционална безконфликтност;

- да се ръководи от надеждно чувство за доверие към другите и света, както и да е с отворено съзнание за сътрудническо поведение.

**Заключение**

В смисъла на обобщение, предлаганата педагогическа технология за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст утвърждава следните значими за педагогическата практика акценти:

Първо: Възприемането на притчи от децата и пресъздаването им в словесно-изпълнителски интерпретации са компоненти на автодидактичния процес за просоциална ориентация, който е оптимизиран в следствие на емоционално-наситените актове на преживяване, действие и споделяне на идеите и посланията на притчата в разглеждания възрастов период.

Второ: Внедряването на методическия алгоритъм за работа с притчи в детската градина се основава на активните методи на учене, тъй като позволява многопластово тълкуване на мотивите и поведението на героите в конкретната словесно-изпълнителска интерпретация, което благоприятства междупоколенческия и междукултурен диалог на участниците.

Трето: Като целесъобразен и ефективен методически инструмент, словесно-изпълнителските интерпретации на притчи оползотворяват хуманно прогресивната насоченост на детската градина в нейния просоциален аспект.

Четвърто: Уменията за словесна действеност на учителя и разпознатите предимства на представения теоретико-приложен модел основателно превръщат словесно-изпълнителските интерпретации на притчи в детската градина в иновативен образователен подход за стимулиране на просоциално поведение в предучилищна възраст.

***Използвана литература:***

Димитров, Д. (2012). Обогатяващо педагогическо взаимодействие в предучилищна възраст. София: Изкуства.

Дянкова, Г. (2019). Словесната действеност на учителя и просоциалното поведение на детето. Велико Търново: Европейски информационен център.

# THE ROLE OF MIND MAPPING IN FACILITATING ACADEMIC WRITING

**Madina Bekturova[a], Gergana Dyankova[b], Altynai Zhaitapova[a]**

[a] *Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Muratbayeva str. 200, 050022, Almaty, Kazakhstan*

[b] *South-West University "Neofit Rilski", 66 Ivan Mihaylov str.,2700, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The present research investigates the benefits of utilizing mind mapping as a teaching tool to enhance academic writing, particularly in the process of writing a research proposal. A sample of master's degree program TEFL students of one of the leading Kazakhstani universities enrolled in an academic writing course and were randomly assigned to control and experimental groups. The findings of the small-scale study indicate that participants who employed mind mapping digital tools demonstrated enhanced organization and coherence in their research proposals. Recommendations for further research are also discussed.

KEYWORDS: mind mapping, academic writing, competence, digital tools

## Introduction

It is obvious that in the context of higher education academic writing is considered to be a fundamental part that has a direct impact on the students' academic performance. According to Lamanauskas, academic writing involves a variety of components, including knowledge of a specific scientific field, understanding of research methodologies, proficiency in statistics, and awareness of different language cultures. Moreover, effective academic writing requires not only clarity, completeness, and originality in scientific texts, but also responsibility regarding research methodology validity, reliability, suitability, and presented conclusions and recommendations (Lamanauskas, 2019). In other words, since both academic writing and research methodology are crucial to the research process, they are intertwined. Academic writing refers to the act of conveying the findings and ideas of the study in written form, whereas research methodology refers to the methods and procedures used to collect and analyze data in a study. The data collection and analysis processes will be impacted by the research technique used for the study, which will also have an impact on how the findings are presented in the research paper. Additionally, it is important to note that academic writing is a crucial component of research because it aids in effectively communicating a study's findings and ideas to a wider audience. Research can benefit from better academic writing since it makes the study more convincing, believable,

and clear. While persuasive writing can assist in persuading people of the significance and veracity of the research, clear writing can make sure that the research is easily understood by the intended audience. Additionally, research might gain credibility and a greater chance of being taken seriously by other experts in the field by using academic writing that complies with the conventions and standards of the discipline. Additionally, research might gain credibility and a greater chance of being taken seriously by other experts in the field by using academic writing that complies with the conventions and standards of the discipline. On the other hand, poor writing can have a detrimental effect on the research by making it difficult to grasp, less persuasive, and less believable.

Structuring thoughts and concepts for a future article is one of the difficulties academic authors, particularly students, encounter. Additionally, if the writer's first language is not English, the work is made more challenging. Graduate students, especially those enrolled in the "Teaching English as a Foreign Language" program, are expected to write in accordance with academic writing standards because they are meant to be experts in this field. The additional linguistic and cultural distinctions that come with speaking and writing English as a second language could be detrimental to writing. According to Spack (1988), a lack of cultural awareness and linguistic proficiency may impair student development and organizational performance (Spack, 1988). Considering all the above-mentioned factors, it was reasonable to suggest that mapping tools like graphs, charts, and diagrams may help to facilitate students in their challenge to write their first scientific paper.

The concept of mind mapping was created by British psychologist and author Tony Buzan in the late 1960s (Buzan, 2005). He developed mind mapping as a tool for organizing and visualizing information and popularized it through his books and workshops. Mind mapping has since become widely used in various fields, including education, for its effectiveness in improving creativity, memory, and productivity.

Regarding the implementation of mind mapping technique in teaching research methodology and writing scientific papers, according to W.D.Kernan et al., mind mapping can be a useful tool to:

- Improve understanding: Mind maps help students to visualize the relationships between different elements of a research study, improving their overall understanding of the research process.
- Encourage critical thinking: Mind maps can be used as a tool to encourage students to analyze and evaluate information, leading to the development of critical thinking skills.
- Enhance creativity: Mind mapping encourages students to think creatively and generate new ideas, making it a useful tool for stimulating the imagination.
- Improve note-taking skills: Mind maps can help students to organize information and take effective notes, reducing the time needed to review and study material.

• Promote active learning: Mind mapping encourages students to engage with the material actively, rather than passively listening to lectures, leading to improved learning outcomes. (Kernan et al., 2018)

Therefore, the aim of this article was to expose the utility of using mind mapping to facilitate graduate students in writing academic texts, specifically research articles. Based on the review of the theoretical framework in this area, the research question for the present study was defined as follows: How does mind mapping facilitate the academic writing teaching process?

**Materials and Methods**

The research was conducted in terms of teaching an "Integrated Academic Writing Course" that comprised the basics of research methodology and academic writing. The design of the experiment has been held on 34 students of the TEFL master's degree program (2nd year of study) with 18 students in an experimental group and 16 students in a control group in one of the leading Kazakhstani universities. The research timeline was during the fall semester of 2022.

As the research design was quantitative, the dependent variable was named as a point of interest (POI) which would identify the main points students would include in their mind maps. POIs included research design essentials: research topic, research area&possible sources for study, research problem, target audience, research hypothesis, duration of the research, research type, and research method. The evaluation of POIs was based on a scale from 1 to 3 from low to high level of describing the particular POI, and 0 – the student omitted the point of interest.

The independent variable was the teaching method. In the control group, the research employed the traditional teaching method with PowerPoint Presentation lectures covering all POIs without instructing any mapping techniques. The assignment given to the students was to write a research proposal for their to-be-written scientifical article that would include all POIs. In the experimental group, the teaching method also incorporated the introduction of various mapping techniques as well as a mind-mapping online platform (coggle.it). The assignment provided to the participants of the experimental group was to draw a mind map that would depict the essentials of their future scientific publication with all POIs.

The data analysis was conducted via Analyse-it, version 6.15.

**Results and Discussion**

Mind mapping has been introduced as a method to depict the key content in order for the students to generate research topic ideas for their future papers only in the experimental group. Below is the graph that demonstrates the mean deviation (average) of all points of interest that students presented in their mind maps:

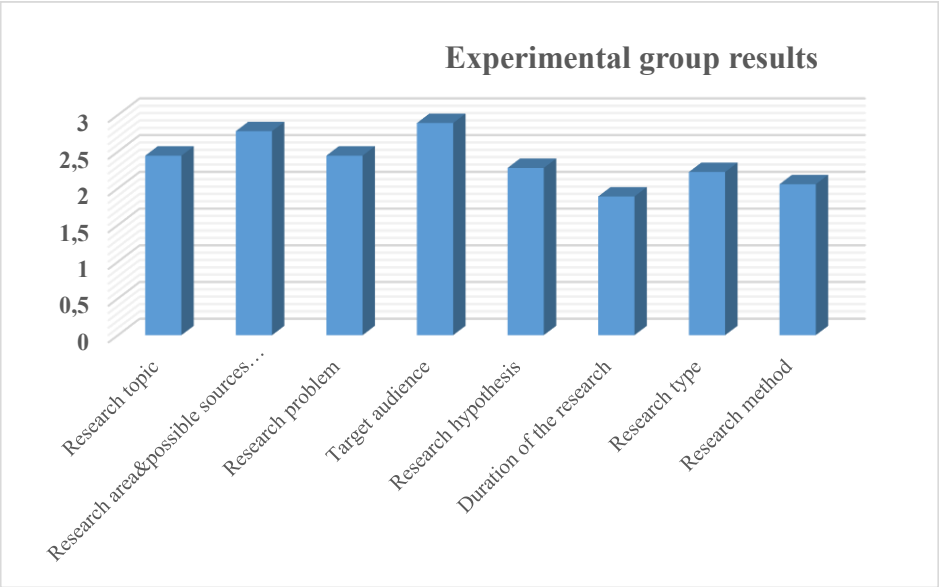



**Figure 1** - The mean deviation results in the experimental group

As it can be seen, the average level of POIs developed by the participants of the experimental group is no lower than 2. The most challenging key part of the research design was to identify the duration of the research and the research method they intended to employ. As the participants were the students of the second year of study of TEFL master's degree program, they had already defined their dissertation topic, therefore, had no problems with defining research problem, area of study and target audience. Nevertheless, the lower results were presented by the control group participants (see Figure 2 below):

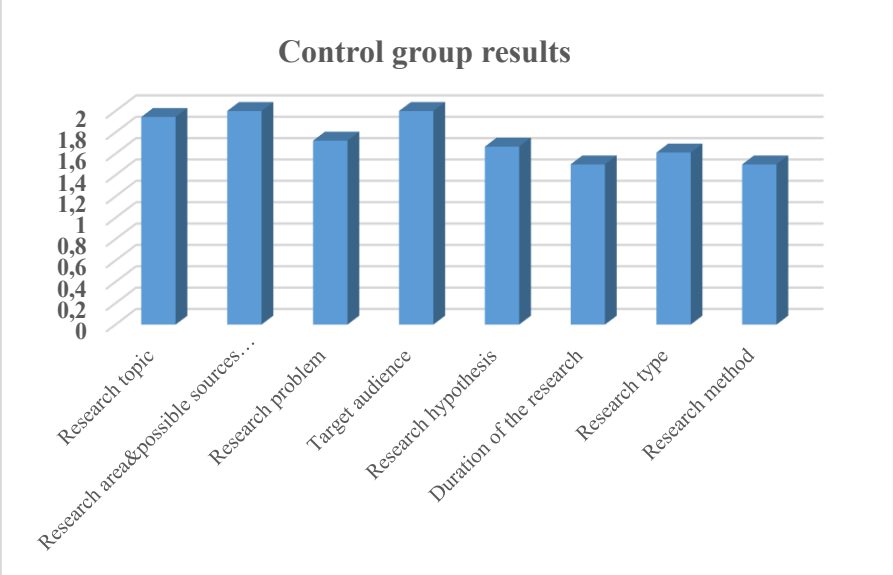



**Figure 2** - The mean deviation results in the control group

The participants of the control group were instructed with the same key content with the same purpose: to define the research design characteristics for their future scientific paper as detailed as

possible. However, the difference was that they were not given any brainstorming techniques, including mind mapping, and were instructed to submit their research proposals in written form.

The results shown in Figure 2 present that the mean deviation of all POIs is not higher than 2. The main reason for this is that several students have not defined some of the points of interest, the most omitted are the duration of the research, the research method, and the type (the same POIs that were challenging for the experimental group participants). The evidence for this is Figure 3 presented below, which depicts the standard deviation results in both groups (it is more spread out in the control group rather than in the experimental group). The possible reason is that even though students were instructed about the research methods, without proper teaching of Research methodology, it's hard to be definitive about the best applicable research method.

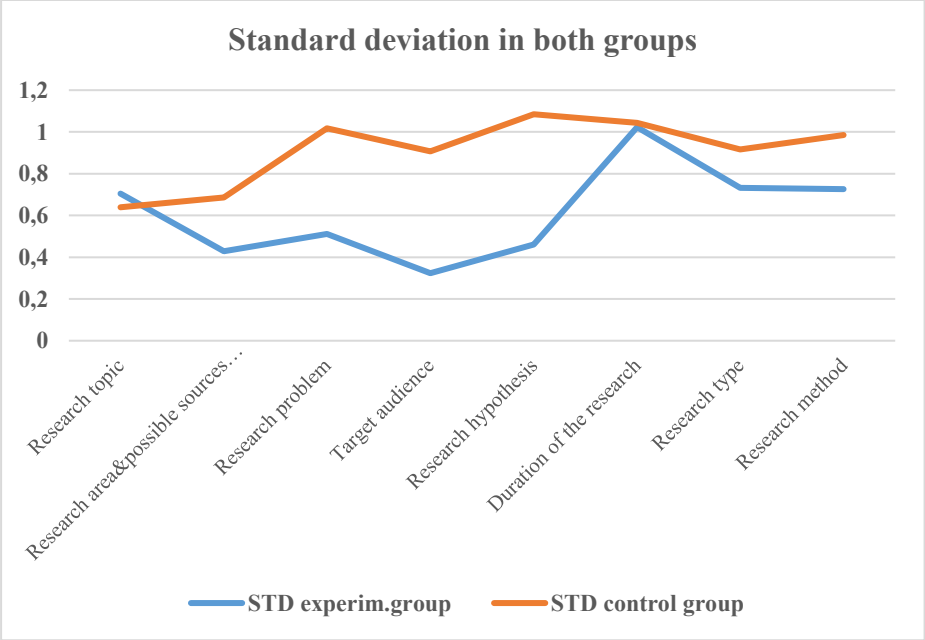



**Figure 3** - Standard deviation results in both groups

To illustrate the usage of mind mapping as a brainstorming technique in the experimental group, the samples of students' final work are provided below (the consent of the participants regarding the publication of their work has been taken in advance). Before proceeding to detailed research design key points, students have developed mind maps using only keywords and colors to organize their ideas. With the research topic and scope in mind, students then formulated a research hypothesis, identified the possible theoretical works to consider, and defined the research types and methods. Both examples illustrate the fundamental features of mind maps:

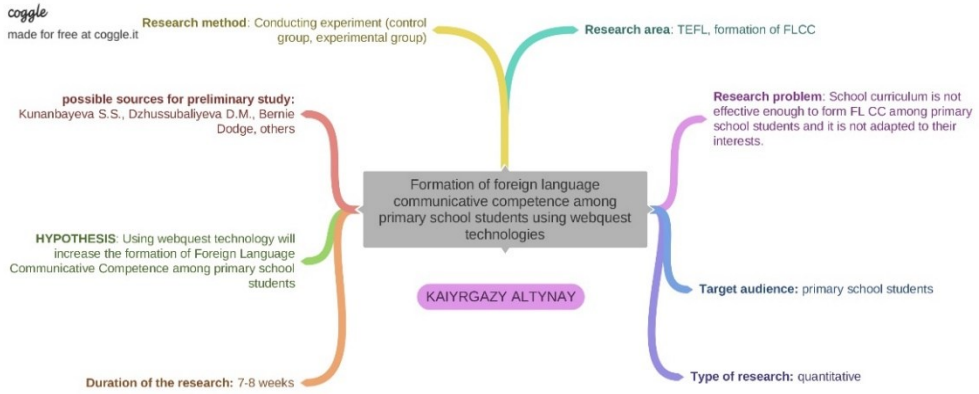



**Figure 4** - The mind map of a participant in the experimental group (example 1)

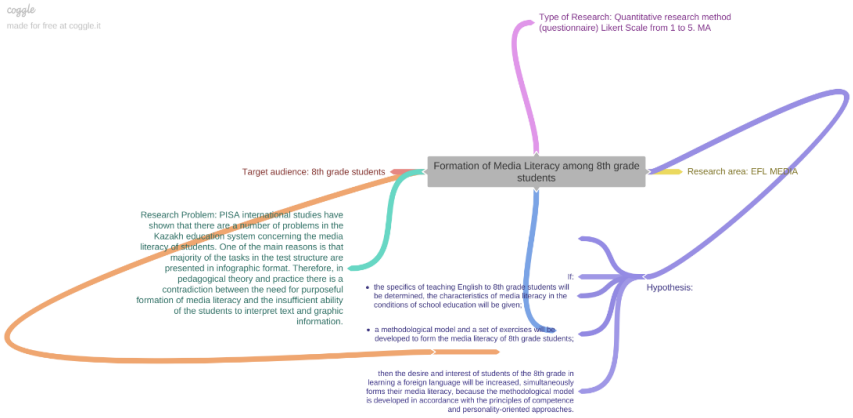



**Figure 5** - The mind map of a participant in the experimental group (example 2)

**Conclusion**

It is important to note that research has demonstrated the effectiveness of using mind mapping as a teaching technique to support students' writing, despite the study being brief and small-scale. There are various ways that mind mapping might help you develop study design concepts:

• Increasing creativity: By allowing for a visual representation of thoughts, mind mapping stimulates original thought.

• Thought organization: Mind maps offer a framework for thinking, making it simpler to see the links and interactions between ideas.

• Promoting cooperation: Team members can utilize mind maps as a shared tool to brainstorm and contribute to the creation of research design concepts.

• Increasing understanding: Mind maps can be used to understand relationships between concepts and to simplify difficult ideas.

• Timesaving: By giving a visual overview of the most important ideas and concepts, mind mapping helps shorten the time needed to construct a study strategy.

Overall, mind mapping encourages creativity, organizes ideas, and streamlines the planning process, making it a beneficial tool for researchers in the early stages of writing a research paper.

Further research on using mind maps in academic writing could explore a variety of topics, such as comparing the effectiveness of mind maps to traditional outlining methods, examining the impact of mind mapping on writing speed and quality, investigating the relationship between mind mapping and creativity in academic writing, evaluating the usefulness of mind maps across different subject areas, analyzing the role of mind maps in the pre-writing and revision stages, studying the impact on critical thinking and problem-solving skills, examining the influence of visual aids in mind mapping on memory and retention, and evaluating the use of mind maps in collaborative writing and the comparison of digital and paper-based mind maps. These topics could provide valuable insights into the benefits and limitations of using mind maps in academic writing and help optimize their use in the learning process.

## References

Lamanauskas, V. (2019). Scientific article preparation: title, abstract and keywords. Problems of Education in the 21st century. Vol. 77, No. 4. 456-462. https://doi.org/10.33225/pec/19.77.456 .

Spack,R. (1988). Initiating ESL students into the academic discourse community: How far should we go?. TESOL Quarterly. No.22(1). 29-51. https://doi.org/10.2307/3587060 Buzan, T. (2005). Mind map handbook. Great Britain: Thorsons.

Kernan, W., Basch, C., & Cadorett, V. (2018). Using Mind Mapping to Identify Research Topics: A Lesson for Teaching Research Methods. Pedagogy in Health Promotion: The Scholarship of Teaching & Learning. Vol. 4(2). 101-107. https://doi.org/10.1177/2373379917719729 .

Mahmud, I., Rawshon, S., Rahman Md, J. (2011). Mind Map For Academic Writing: A Tool To Facilitate University Level Students. International Journal of Educational Science and Research. Vol.1(1). 21-30.

Pribadi, B., Susilana, R. (2021). The use of mind mapping approach to facilitate students' distance learning in writing modular based on printed learning materials. European J Ed Res. Vol.10(2). 907-917. http://doi.org/10.12973/eu-jer.10.2.907.

Tay, S. Y., Phang, B. L. (2022). Mind mapping software to aid academic writing: Pre-service English language teachers using i-Think maps. Issues in Educational Research. Vol.32(1). 394-412. http://www.iier.org.au/iier32/tay.pdf

Erdem, A. (2017). Mind maps as a lifelong learning tool. Universal Journal of Educational Research. Vol. 5(12). 1-7. https://www.hrpub.org/download/20171230/UJER1-19590482.pdf.

# РАМКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ

**София Дерменджиева**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“*

ABSTRACT

Dynamic living conditions put modern pedagogical specialists to the test. The accelerated pace of the changing work environment requires them to update and upgrade their professional skills and qualities in order to respond adequately to the emerging negative trend of alarmingly growing unsatisfactory results of children and students, which problematizes the effectiveness of reforms in the education system. The present study focuses on the inclusive function of educational institutions as a starting point for the analysis of the professional-pedagogical competences of teachers in the real educational environment.

KEYWORDS: professional-pedagogical competences, framework for the quality of inclusive education, pedagogical reflection on inclusive interactions in an educational environment.

**Въведение**

В съвременната действителност е важно да се идентифицират иманентните подходи за развитие на образователната система предвид факта, че дебатът за професионалната педагогическа подготовка става все по-актуален и непрекъснато се задълбочава в процеса на промяна на социокултурния контекст, в който учителите осъществяват професионалната си реализация.

Основно предизвикателство в съвремието е да се проектират образователни практики, които гарантират, че подготовката и квалификацията на педагогическите специалисти създават „учители, които са и остават компетентни и мотивирани във времето“ *(Eurydice, 2004: 54)*.

Реформирането на образователните практики не е праволинеен процес. В него действат определени политики (инстанции), чиято роля е съсредоточена към повишаване на педагогическата компетентност на учителите, защото „сега се признава, че качественото преподаване е образователната променлива, която влияе най-много върху постиженията на децата и учениците“ *(OECD, 2005: 26)*.

Образователната система функционира в общественото съзнание със своеобразен знаково-ценностен ореол, който бива субективно разпознаваем от членовете на общността, предвид различните отношения, които осъществява с тях. Възприемането на „образа“ за образователните

институции се повлиява от множество фактори в различните общества, култури, социални слоеве, но за съвремието като съществена се откроява приобщаващата им функция, с други думи – постигнатата степен на конкурентоспособност за качество на образователните услуги.

**Методология на изследването.**

Като функция на образователната система, предназначението на първоначалната педагогическа подготовка и на продължаващото образование се разглежда като процес и поетапен резултат. В съдържателно отношение този процес е преднамерен и се отнася до предаване на рационално селектирана познавателна информация с оглед на овладяване схеми за действие – основа за професионално-функционалната реализация на педагогическите специалисти.

Не може да се отрече, че „част от досегашните модели на взаимодействие губят своята жизненост, задушена от експанзията на редица фактори: бързопреходна динамика на социалните условия; нарастване на общата и специалната култура на мнозинството от населението; интеграция и диференциация в областите на професионалната квалификация; разширяване на кръгозора и комуникативните възможности на хората; нарастване на абстрактно-теоретичните компетенции за анализ, синтез, обобщение и оценка на разнородни стимулни агенти“ *(Йонкова, Тасевска, Бораджиева, 2015: 9).*

Базисна за настоящата разработка е констатацията, че „дейността на даден субект в определена ситуация се направлява от психически, познавателен образ на тази ситуация…, съдържащ в себе си информацията, изискванията, които произтичат от субекта, от обектите, от взаимодействията субект-обекти, от взаимоотношенията между субектите“ *(Димитров, 2012:111).*

В контекста на образователната реформа, нейното интерпретиране отразява конфликта между нововъзникващите образователни политики и готовността на педагогическите специалисти да ги внедряват в образователните си практики.

Това е основание в настоящата разработка да се определят следните изследователски параметри: *обект* – качеството на приобщаващото образование, *предмет* – педагогическата рефлексия на учители за приобщаващи взаимодействия в детската градина и училище, *цел* - да регистрират субективни и обективни данни за приобщаващите практики в предучилищна и в училищна възраст, като отправна точка за анализ на професионално-педагогическите компетентности на учителите в реална образователна среда.

Като целесъобразен изследователски инструментариум се прилага модифицирана методика за изследване: „*Рамка за качество на приобщаващото образование“*. Отличителна нейна характеристика е, че представя описание на конкретни показатели, целеполагащи качеството на

*приобщаващите взаимодействия в детската градина и училище,* което я превръща в надежден индикативен инструмент за идентифициране на актуалната образователна ситуация.

**Описание на изследователската програма.**

В изследването са обхванати 108 педагогически специалисти от образователни институции на Община Благоевград: 4 директори, 34 детски учители, 38 начални учители и 26 възпитатели, 1 училищен психолог, 5 ресурсни учители.

Използваният инструментариум се причислява към методологията на качествените изследвания, тъй като се основава на фокусирани „наблюдения на опита“ и отчита професионалното поведение на респондентите в реална образователна среда.

Наблюденията се провеждат в продължение на 16 седмици, съобразно изготвен и утвърден от двете страни график. С оглед обективността при анализа на получените данни, както и недопускането на фактори, „замърсяващи“ изследователската процедура, наблюденията на едно и също събитие се осъществяват минимум от двама изследователи. Това обстоятелство е осигурено в проведените фокусирани наблюдения.

За оценка на средните резултати, получени от паралелните наблюдения в образователната среда, е използван коефициентът на корелация на Spearman, при което средната стойност от наблюденията е на база внесените данни, предоставени независимо от двамата изследователи. Констатира се, че съответствието между получените резултати, е значително ($r = 1,00$, $p<0,01$), с което се установява надеждността на получената извадка.

В съдържателното си структуриране, Рамката дефинира критерии и показатели за качество на образованието в 8 тематични области и определя тяхната приложимост като приоритетна за приобщаващите практики в образователната среда.

Съобразно заявените изследователски намерения се изработват два инструмента за проучване:

- *Карта за самооценка,* отразяваща рефлексията на учителите в разбирането и прилагането на приобщаващи взаимодействия в детската градина и училище;
- *Карта за наблюдение,* регистрираща автентичното осъществяване на този процес.

В съдържателен аспект *разработените изследователски инструменти са идентични* и включват критерии и показатели за качество на приобщаващото образование в посочените тематични области, което позволява получените резултати да бъдат сравнявани и анализирани. Паралелното осъществяване на процесите на наблюдения и на самооценяване позволява едновременната регистрация на данни по определени показатели, разкриващи степента в проявлението и оползотворяването на ресурсите (човешки, материални, технологични), които обезпечават качество на приобщаващото образование.

В интерес на обективно изведената констатация, че „*самооценяването е процес*, при който субектите несъзнателно избират онези степени в посочените твърдения, които по-скоро отразяват тяхно желано поведение, а *наблюдението е процес*, при който субектите доминиращо насочват вниманието си върху факти, отразяващи затруднения при изпълнението на очакващото се поведение“ *(Dyankova, 2018:12),* аналитичната интерпретация на резултатите откроява следните аспекти:

- Естествена е убедеността на всеки учител, респективно – на всеки действащ педагогически специалист, че прилага овладените в професионалната си подготовка, знания и умения, предвид ресурсите от личностен, психологически и икономически характер, които се влагат, за да бъде придобита професионалната квалификация „учител“;
- Естествени се явяват и последващите обстоятелства за всеки дипломиран специалист – особено в случаите, когато е надградил завършената степен „Професионален бакалавър“/„Бакалавър“ в професионално направление “Педагогика“, с по-висока такава: „Магистър“ - понякога и в друго професионално направление, или е вложил и допълнителни усилия, за да придобие образователна и научна степен „Доктор“ по педагогика. Несъмнено, тази преживяна активност, усилва нагласата на действащите специалисти, че притежават необходимите компетентности, за да се реализират в сферата на професията.
- Успешното кандидатстване за работа – участието в конкурсни процедури и доказването на собствената конкурентоспособност сред множество кандидати при заемане на работно място – допълнително „бетонира“ персоналното усещане за справяне в професионална среда.
- Не без значение са характеристиките на професионалната среда, изразени в качеството на предоставяните образователни услуги, целите, които си поставя педагогическия екип, отношенията в които е въвличан педагогическия специалист, както и мотивацията му за включване в квалификационни курсове – всичко в съвкупност оказва влияние върху „Образа за себе си“ и самооценката в професионално-педагогически аспект.

**Дискусия и анализ на резултатите от изследването.**

Анализът се фокусира върху установената *тревожна тенденция за несъответствие и голяма дистанция в процентните съотношения: между данните, които отразяват рефлексията на учителите (респондентите) от една страна и от друга страна – стойностите, индикиращи нейното проявление, наблюдавано от изследователя.*

Дискурсивното обсъждане на резултатите е по посока откроряване на най-значимият фактор в осъществяваното от учителя поведение, което отразява неговата професионална функция – да приобщава.

Като признава иновативната значимост на приобщаващото образование, настоящата разработка подчертава, че именно *качеството на приобщаващите процеси са „лакмус“,* който

разкрива от една страна ефективното функциониране на детската градина и училището и от друга страна, са ориентир за професионално-педагогическата подготвеност на учителя да управлява педагогическите взаимодействия в хетерогенна среда.

Диференцирането на 8 тематични области с установени критерии и показатели, е надежден инструмент определяне на сходните поведения на педагогическите специалисти и за обобщеното им групиране в три направления *(Виж Таблица № 2. Типове поведения в образователна среда. Обобщена извадка):*

- реактивни поведения в образователна среда (РПОС);
- интерактивни поведения в образователна среда (ИПОС);
- проактивни поведения в образователна среда (ППОС).

Таблица № 2. Типове поведения в образователна среда. Обобщена извадка.

| **Тематична област/Критерии** | **РПОС** | **ИПОС** | **ППОС** |
|---|---|---|---|
| А.1. Във взаимоотношенията с всяко дете/ученик, учителят признава и цени неговата уникалност. | 53,00% | 39,4% | 76,00% |
| А.2. Учителят задълбочава взаимоотношенията с детето/ученика чрез взаимодействия, които създават надеждна привързаност. | 54,17% | 35,00% | 10,83% |
| А.3. Учителят подпомага взаимоотношенията с децата/учениците чрез стратегии, които насърчават диалога. | 80,8% | 19,2% | - |
| А.4. Учителят стимулира взаимоотношенията между самите деца/ученици. | 70,00% | 23,5% | 6,5% |
| А.5. Учителят, чрез взаимоотношенията с децата/учениците, подкрепя/улеснява промените на техните ежедневни и извънредни дейности. | 81,25% | 11,00% | 7,75% |
| Б.1. Към развитието на децата/учениците, се подхожда холистично. | 72,00% | 18,25% | 9,75% |
| Б.2. Вниманието и грижата се разглеждат като възможности за развитие и учене. | 76,7% | 17,7% | 5,6% |
| Б.3. Развитието и ученето се насърчава чрез подкрепа. | 48,67% | 21,33% | 30,00% |
| Б.4. Играта е източник и стратегия за развитие, благосъстояние и учене. | 64,4% | 18,4% | 17,2% |

| | | | |
|---|---|---|---|
| В.1. Наблюдението предоставя важна информация за развитието, ученето, интересите, силните страни и потребности на детето/ученика. | 37,8% | 31,00% | 31,2% |
| В.2. Наблюдението е най-полезно, когато се документира, анализира и споделя с родителите/семействата и други хора, които са ангажирани с грижата и благополучието на детето/ученика. | 48,00% | 28,2% | 23,8% |
| В.3. Съвместното обсъждане на наблюденията на децата/учениците и документирането на техните учебни и социализиращи преживявания, мотивира преразглеждането на професионалните практики и тяхното бъдещо подобрение. | 43,5% | 31,75% | 24,75% |
| В.4. Дългосрочното и краткосрочното планиране се основава на индивидуалните силни страни и потребности на детето/ученика. | 53,33% | 18,00% | 28,67% |
| Г.1. Образователната среда насърчава благосъстоянието на всяко дете/ученик. | 21,25% | 11,25% | 67,5% |
| Г.2. Образователната среда е гостоприемна, достъпна и удобна. | 36,5% | 67,5% | 56,75% |
| Г.3. Образователната среда насърчава чувството на всяко дете/ученик за принадлежност. | 35,00% | 9,00% | 56,00% |
| Д.1. Знанието и зачитането на семействата и общностите утвърждава взаимоотношенията с тях и между тях. | 46,2% | 16,2% | 37,6% |
| Д.2. Сензитивната, уважителна и равнопоставена комуникация със семействата подкрепя развитието и ученето на децата/учениците. | 36,2% | 8,8% | 55,00% |
| Д.3. Услугите се предоставят най-добре в партньорството със семейството. | 44,67% | 9,33% | 46,00% |
| Д.4. Партньорства, основани на кооперация и сътрудничество с общността, най-добре подпомагат семействата и децата. | 40,25% | 20,75% | 32,00% |

| | | | |
|---|---|---|---|
| Е.1. Включването предоставя равни възможности за всяко дете/ученик и семейство да участва, независимо от пол, раса, етнически произход, култура, майчин език, религия, семейна структура, социален статус, възраст или специални потребности. | 33,6% | 16,6% | 49,8% |
| Е.2. Разбирането и ценeнето на разнообразието, което съществува сред децата/учениците, семействата и общностите, изгражда детските идентичности. | 38,25% | 13,75% | 48,00% |
| Е.3. Насърчаването на чувството на всяко дете/ученик за индивидуалност, мнение и решения мотивира демократичните ценности и практики. | 45,6% | 15,6% | 38,8% |
| Е.4. Включването се насърчава чрез партньорства със семействата. | 27,00% | 14,00% | 59,00% |
| Ж.1. Взаимодействието и сътрудничество с други специалисти и служби от едни и същи и различни сектори, като едновременно с това се гарантира неприкосновеността на личния живот, конфиденциалността и достойнството на децата и семействата, подобрява качеството на получаваните услуги. | 45,00% | 13,83% | 41,17% |
| Ж.2. Консултирането със специалист за официален скрининг и оценка, когато е необходимо, предотвратява проявлението на множество забавяния в развитието и атипични поведения по-късно в живота. | 35,5% | 14,33% | 50,17% |
| З.1. Знанията за развитието и ученето на децата/ учениците допринасят за качество на педагогическите взаимодействия. | 38,2% | 17,00% | 44,8% |
| З.2. Непрекъснатото участие в обучителни дейности стимулира мотивацията за учене и задълбочава педагогическата рефлексия за професионално развитие. | 32,2% | 14,00% | 53,8% |

От гледна точка на системния подход, развитието на всяка система се обуславя от осъществените взаимодействия между подсистемите вътре в самата система и от взаимодействията на системата като цяло с други системни цялости.

В контекста на образователния процес, регистрираните и обобщено представените типове поведения на педагогическите специалисти, са *израз на интензивността на посочените подсистемни и междусистемни взаимодействия, а именно:*

- *реактивният тип поведение* в образователната среда е индикатор, че системата *взаимодейства* с други подсистеми или системи чрез еднократни отговори и спорадични реакции на съобщенията, идващи от тях.
- *интерактивният тип поведение* в образователната среда разкрива, че системата *осъществява* целенасочени действия, чиято регулярност е резултат и се поражда от връзката ѝ с другите подсистеми и системи.
- *проактивният тип поведение* в образователната среда определя системата като функционална – взаимодействията ѝ с други подсистеми и/или системи са подчинени на разбирането, че е отговорна в усилването на своето влияние в мрежата от отношения и, респективно, подобрява собствената си функционалност.

Високите стойности на наблюдаваното реактивно поведение, съобразно установените критерии и показатели за приобщаващите практики – например: 81,25% РПОС срещу 11,00% ИПОС и 7,75 ППОС; или 80,8% РПОС, сравнено с 19,2% ИПОС и 0.00% ППОС; 76,7% РПОС и 17,7% ИПОС, и едва 5,6% ППОС; 64,4% срещу 18,4% ИПОС и 17,2% ППОС; както и преобладаващите 53,33% РПОС над 28,67% ППОС и 18,00% ИПОС – регистрират недостатъчна мотивация и нива на професионална активност у педагогическите специалисти по ключови за приобщаващото образование области (Фигура №1. Съотношение на типовете поведение в образователна среда).




Фигура №1. Съотношение на типовете поведение в образователна среда.

Тази констатация е по посока утвърждаване на разбирането, че идеята за учене през целия живот, все още се приема само като философия, без да се оценява и осмисля нейната концептуална перспектива.

**Заключение**

Предвид сложната си структура, както и във връзка с многопластовата мрежа от отношения, които възникват между заинтересованите страни, образователната среда в своето реално и виртуално проявление, действително се определя като полисистема – система от множество конгломерати, които въпреки разнообразните си начини на функциониране, взаимно си влияят. Въз основа на констатираните резултати обективно се извеждат следните заключения:

Първо: високите стойности на реактивния тип поведение открояват тревожния факт, че педагогическите общности все още не успяват да интернализират устойчиво приобщаващата функция на образованието като ключова за изпълнението на професионалната си роля;

Второ: високите стойности на реактивния тип поведение разкриват, че образователните институции все още възпроизвеждат усвоени в други (отминали) контексти, модели на взаимодействия в общността;

Трето: високите стойности на реактивния тип поведение подчертават, че все още в образователните институции не се изгражда култура за социална и професионална ангажираност, т. е. – съучастие, определяно като "доброволно, себеналожено задължение за връзка и сътрудничество с другите в общността/групата" (по Петров, 2003).

Четвърто: макар и с ниски нива на проявление, регистрираните интерактивен и проактивен тип поведение на педагогическите специалисти са показател, че в образователната среда се пораждат процеси на трансформация.

Пето: в качеството си на компонент на образованието и на провежданите образователни политики, продължаващата квалификация следва да се съсредоточи върху собствената си приобщаваща функция, като оползотворява способността за оказване на ориентирана към рефлексия подкрепа на професионалното (само)развитие на учителите и други педагогически специалисти.

***Използвана литература:***

Димитров, Д. (2012). Обогатяващо педагогическо взаимодействие в предучилищна възраст. София: Изкуства.

Петров, Р. (2003). Отношенията в съвременното българско училище. Нагонът към власт, корупцията и кризата на средното образование. В-к Култура - Брой 35 (2555).

Йонкова, Кр., Д. Тасевска, Е. Бораджиева (2015). *Практики на комуникативната технология във ВУЗ: традиция и новаторство.* В: Библиотека ДИОГЕН, кн. Психология. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, с. 7-27.

Dyankova G. (2018). *Research of cognitive exchange specifics in teachers academic training.* *https://www.ijcrsee.com/index.php/ijcrsee/issue/view/10* International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, Vol. 6, Iss. 3, pp. 1-14. DOI:10.5937/ijcrsee1803001D

Eurydice (2004). *The teaching profession in Europe : Profile, trends and concerns.* Report IV: Keeping teaching attractive for the 21st century, Brussels: Eurydice.

OECD (2005). *Teachers matter: attracting, developping and retaining effective teachers.* Paris: OECD Publishing.

# ПРОМОТИРАНЕ НА НЕФОРМАЛЕН ПОДХОД ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА АГРЕСИЯТА И НАСИЛИЕТО В УЧИЛИЩЕ

**Даниела Тасевска[а], Гергана Дянкова[б]**

*[а]Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“, ул. „Теодосий Търновски“2, Велико Търново, 5003, България*

*[б]Югозападен университет „Неофит Рилски“, ул.“Иван Михайлов“ 66, Благоевград, 2700, България*

ABSTRACT

The thesis about the educational function of the school in the context of the concept "prevention of aggression and violence at school" is situated in the process of the informal and informal educational initiatives of the class teacher. The idea that non-formal and informal educational activities in the modern school are a "reality" through which educational mutual influences unfold and the formation of self-regulatory behavior as a sign of the "emotionally stable personality" is assumed.

KEYWORDS: училищна възраст, агресивно поведение, метапедагогически компетентности на учителя – класен ръководител, поликултурна идентичност.

**Въведение**

Интегралното общество, в което в последния век човечеството еволюира, налага тенденцията за взаимозависимост на човек от човека или между хората изобщо. Днес съществува антагонизъм между индивидуалния егоизъм и необходимостта от всеобща взаимосвързаност и това е причина за кризата и дисхармонията в социалната интеракция. Социално-културната действителност е отражение на обществените отношения. Следователно, кризата днес е преди всичко криза в човешките взаимоотношения.

Онтогенетично в човека е заложена егоичната функция, т. е. – всеки човек цели да увеличи „печалбата за себе си”. В условия на дефицит, тази функция създава конфликт между хората, проявявайки се в конкуренция и взаимодействие с нулев резултат, където „печалбата на един” е непременно „загуба за друг”.

От друга страна, детайлният анализ на констатациите върху процеса на човешката еволюция към интегралното общество разкрива, че не е нужно да оцелява най-силният, а за съществуването са необходими социални компетентности за приспособяване, обединяване и компромис, т. е. – законите на интегралния свят принуждават хората да се свързват във взаимна

гаранция и да действат единно като клетки в един организъм в полза на цялото (семейство, общност, нация, световно население).

Днес образователната система и учителите като продукт на вече отминалото индустриално общество са изправени пред множество предизвикателства, породили се и постоянно пораждащи се съобразно спецификата на действащия контекст на глобално-информационното и постмодерно обществено развитие. Отчитането на посочените особености на съвременната социална действителност разкрива, че равновесието на силите между цивилизациите се променя и възниква нов световен ред, където – освен когнитивната компетентност – значение имат и компетентностите за социална интеграция или водеща става поликултурната идентичност.

В новото интегрално общество оцеляват социално отговорни индивиди, които знаят, могат и са с нарастващи възможности да бъдат и живеят съвместно с другите (Делор, 2010).

По своето предназначение, при всяка обществена формация образователният модел представлява единство на два взаимно потенциращи се процеси: обучение и възпитание.

И днес в съдържателните измерения на обучението се приписват като водещи функциите за изучаване на основите на науките, овладяването на езика и развитието на интелекта.

Каква е същността на съвременното възпитание, тогава?

Как то да отговори на прехода от индустриалното към интегралното общество?

Неоспорим факт е, че като специализирана образователна институция посредством процеса на възпитание, училището възпроизвежда наложения "нормативен канон" (Кон, 2008: 145) по силата на психологическия механизъм на идентификация. Това е причина в общественото съзнание да битува все още примитивното мислене, че възпитателните въздействия следва да са ориентирани единствено към развитието на умения за адаптация на ученика към вече съществуващото и то посредством предаване на предходния опит на човечеството. По този начин се неглижира необходимостта от трансформация на образователната парадигма по посока на съвременната значима цел на възпитанието: да стимулира съзидателната човешка природа чрез развитие на ключовите компетентности за познание, разбиране, овладяване и взаимодействие.

Вероятно по същата причина през всички предходни исторически епохи, като особен род социална институция, училището остава относително консервативна и инерционна образователна структура. Това обяснява защо традиционно в педагогическата практика се одобрява асимитеричното възпитателно въздействие, при което учителят продуцира смисли и отношения, ученикът ги ре-продуцира. На практика, оказва се, че вместо да насърчава самостоятелното развитие на подрастващия, днешният учител все още очаква и изисква подчинение от възпитаника си, защото го разглежда като изпълнител на социалното статукво (възпроизвеждане на социално одобрени роли). За учителя е все още трудно да приеме ученика

като субект на продуктивно разгръщане на собствения потенциал (в опитите на опознаване на света, другите и себе си).

Преодоляването на архаизма в разглеждания модел за смисъла на възпитанието като педагогически акт насочва към необходимостта от реабилитация на идеята за саморазвитието на човека. Това на практика означава актуализиране на вярването в творческата същност на всеки човешки индивид и обръщане към идеите на хуманистичната доктрина на възпитанието, тоест – трансформиране на взаимодействията между учителя и ученика от субект-обектни в субект-субектни.

Следователно, съвременната образователна парадигма следва да идентифицира за актуална педагогическа цел ученика като субект на двупосочен, диалогичен и затова смислово равнопоставен процес на взаимодействие в релацията „учител-ученик". От тази позиция, дефинитивно ролята на учителя днес е да създава подходящи образователни условия, при които идеалното, по смисъла на Истината, Доброто и Красотата, да се превръща в потенциално сътворено субектно-личностно притежание на ученика. Независимо че приобщаването на подрастващите към действащия социален контекст се утвърждава като централен фокус на училището, „в актуалните си политики и в реформаторските си стратегии, образованието сякаш не успява да постигне необходимия консенсус, гарантиращ социалната адаптация на децата и учениците" (Дерменджиева, 2021: 48).

Следователно подготовката на учениците за успешна социална себереализация в интегралното общество изисква възпитателни взаимодействия, които формират у тях личностно-интегрална и интегрираща идентичност, определяна като поликултурна идентичност. Прилагането на такива възпитателни взаимодействия е отвъд традиционните професионални умения на учителя и по-специално на учителя – класен ръководител и предполага развитие на специфични метапедагогически компетенции у педагогическите специалисти.

В отговор на предизвикателствата, пораждани от специфичната динамика в условия на преход, най-честата естествена реакция на хората при сблъсъка им с нови обстоятелства, обикновено варира:

- от пълно отричане/противопоставяне на промяната;
- през приемане/приобщаване;
- до активно включване в управление на нововъзникналите обстоятелства.

Маркираните поведения разкриват характеристиките на възможните стратегии за справяне със социалните предизвикателства и се съотнасят към практиките на семейството, учениците и училището.

Един по-задълбочен анализ на съвременната ситуация в образователната институция констатира, че процесът в идентифицирането на възпитателни ресурси за приобщаване на подрастващите към новата социална ситуация протича сложно.

**Формирането на умения за себерегулативно поведение**

Чрез по-горе интерпретираните смисли на възпитанието като ключов компонент на образователния модел в интегралното общество в настоящия анализ се обосновава необходимостта в съвременната педагогическа практика:

- субект-субектните отношения между учителя – класен ръководител и учениците да се конструират както съдържателно, така и като форматирана същност на възпитателни взаимодействия в класната стая;

- развитието на метапедагогически компетентности на учителите – класни ръководители да се подсигури с технологичния подход "образование за поликултурност" като алтернативен модел за възпитателно взаимодействие на учителя – класен ръководител с учениците за превенция на агресията и насилието в училище;

- изграждането у учениците на поликултурна идентичност и формирането на умения за себерегулативно поведение, като диспозиция на "емоционално устойчивата личност" да се базира на метода "образователен театър" (Дянкова, Тасевска, 2011) като надежден методически ресурс, опосредяващ компетентностите им за социална интеграция в условията на постмодерното, интегрално общество.

По-горе поставената като изходна теза за възпитателната функция на училището в контекста на концепта "превенция на агресията и насилието в училище" се ситуира в процеса на неформалните и информални образователни инициативи на класния ръководител.

Отправно се приема идеята, че неформалните и информалните образователни дейности в съвременното училище са "реалност" , посредством която се разгръщат възпитателни взаимовлияния и се обуславя формирането на саморегулативното поведение като признак на "емоционално устойчивата личност". Емоционално устойчивата личност преминава през еволюция от егоцентризъм към по-отворено виждане за света и по-открит подход към другите хора. Това е процес, през който индивидуалното съзнание се разширява, преминавайки от осъзнаване на собствения Аз към обхващане на онези, които са най-близо до нея и накрая достигайки до включване на цялото човечество (Лопес, Карстен, Мери, Охана, Стрейкър, 2003: 43).

Изграждането на функционални компетентности за операционализиране (от позицията на учителя – класен ръководител) на индивидуално равнище (от позицията на ученика) на концепта "емоционално устойчивата личност" е комплексна дейност, която може да се осъществява както в рамките на заложените задължителни образователни стандарти (часа на класа), така и в

извънкласните, и в извънучилищните дейности и служи за формиране и утвърждаване на нагласата за последващо учене, съобразно доктрината за учене през целия живот.

Методите и моделите на осъществяване на неформалния образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище не са статични, а могат непрекъснато да се разширяват и разнообразяват и така да допринасят за увеличаване ползите за конкретния ученик/обучаем.

Изследванията и наблюденията констатират, че личността на учителя – класен ръководител и неговите професионални умения са най-важните фактори, които оказват значение върху ефективността при формирането на функционални компетентности за реализиране параметрите на поликултурно съзнание и саморегулативното поведение при всеки ученик/обучаем.

**Неформален образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище**

Като специалисти в областта на психолого-педагогическите науки по-долу излагаме своите професионални мотиви за необходимостта от внедряване в педагогическата практика на неформален образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище. Същите представяме субординирано, в конкретиката на следната аргументация:

1. Училището е водещ възпитателен фактор.

Постъпвайки в училище всяко българско дете става част от образователната система и приема социалната роля “ученик” , наред с ролята на “син” или “дъщеря” в семейството. Тази роля е свързана с редица отговорности и задължения, тъй като от нея произхождат определени права и отношения. За основен критерий за постигнатите с ученика резултати във възпитателния процес се определя интензивността на прилаганите от него преднамерени волеви действия както за преодоляването на трудности при изпълнение на дадена дейност, така и по отношение на регулиране на собствените си потребности, желания и поведения.

Следователно процесът на възпитание в контекста на училищната институция има за своя крайна цел постигане на личностна зрялост, социална компетентност и емоционално-волева устойчивост на младите хора, с оглед тяхната пълноценна бъдеща реализация в обществения живот. По този начин училището се превръща в един от основните фактори при възпитанието на детето/ученика.

2. Училищната възраст е период на емоционални конфликти.

От постъпването в първи клас до завършване на училище, детето преминава през етапи на интензивно психосоциално, когнитивно и биологично развитие, което се разгръща както на базата на определени закономерности, така и на преживяването на възрастови конфликти и кризи.

След края на всеки образователен етап се наблюдава значителна промяна във всички сфери – във физиологичен, психологически и социален план. Това е свързано:

- с увеличаване на емоционалното напрежение;

- с преживяване на дискомфорт и тревожност, а от там често и с проблеми в комуникацията с връстници и възрастни;

- с отключване на инстинкта за самосъхранение и активизиране на агресивната тенденция при справяне с конфликтните взаимодействия.

Социалната среда, на която основно се разгръщат конфликтните отношения и получават изява вътреличностните противоречия е училището, тъй като там децата и юношите прекарват повече от половината от ежедневието си.

3. Учителят – класен ръководител е отговорен за формиране на социални умения за живот на учениците.

Училището и образователната система като цяло са призвани да създадат условия, освен за качествено обучение на учениците, така и за социална сигурност на всеки ученик. Това се извършва (1) чрез периодично обновяване на материално-техническата база и (2) чрез повишаване квалификацията на педагогическите кадри

Основна цел на учителите – класни ръководители е да подкрепят по оптимален начин възпитателния процес чрез:

- формиране у учениците на личностни и нравствени качества;

- развиване на комуникативните умения на учениците;

- повишаване на психосоциалната им интелигентност, респективно на емоционалната им устойчивост.

Като социално пространство часът на класа е подходящата среда, в която могат да се коментират възникналите в класната стая конфликти, както и да се “ тренират умения” за ненасилническо поведение и за саморегулация в критична за учениковата личност ситуация.

4. Мултикултурната образователна среда и доктрината на приобщаващото образование променят фокуса на възпитателното взаимодействие в класната стая.

Има множество свидетелства как в последните години учителите – класни ръководители изпадат в затруднение спрямо овладяване на агресивните прояви на своите ученици.

Процесите на интеграция и приобщаване към училищната общност на деца със специални образователни потребности, в това число на деца с нормален интелект и добри когнитивни потенциали, но с отклонения в поведението и такива от сегрегирани и маргинализирани общности, допълнително усложнява педагогическото общуване и взаимодействието в класната стая. Именно това налага радикална промяна на методите и подходите в обучението и възпитанието на подрастващите.

5. Превенцията на агресията и насилието в училище изисква метапедагогически компетенции в професионалния профил на учителя – класен ръководител.

На множество образователнии медийни форуми нееднократно се поставя въпроса за агресията и насилието между учениците, резултат от тяхното неконтролируемо агресивно поведение и тормоза в класната стая.

Осмислянето на този факт и предприемането на мерки за неговото преодоляване недвусмислено корелира от своя страна с усилване на способностите на учениците за съзнателна саморегулация на поведението и с равнището на уменията им за самоконтрол и емоционално-волева устойчивост.

Представените аргументи разкриват необходимостта от идентифициране и въвеждане на ефективни мерки за:

- разреждане на емоционалното напрежение в класната стая;

- снижаване на агресивността на учениците чрез изграждането на поликултурна идентичност;

- оптимизиране на психосоциалния климат в училище, положен съдържателно в конструкта “емоционално устойчива личност” и предимствено оползотворен в релацията “класен ръководител – ученици”.

Внедряването в педагогическата практика на неформален образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище ще отговори на актуалната потребност на образователната система и на учителите – класни ръководители по отношение изграждане на практически умения и прилагане на техники за работа с деца/ученици с агресивно поведение, с оглед стимулиране на поликултурната идентичност и просоциалната активност на подрастващите.

Методологическото обособяване и технологичното проблематизиране на концепцията за формиране на поликултурно съзнание и саморегулативното поведение при всеки ученик/обучаем е в съответствие с тенденциите за утвърждаване на новата възпитателна парадигма, но тук се мотивира от актуалността на постигането на следните психолого-педагогически ефекти за съвременната педагогическа практика:

- повишаване на ефективността на възпитателните взаимодействия с оглед културния контекст на интегралното общество;

- ориентиране на възпитателния процес към развитие на потенциала на ученика – инициативност, креативност, предприемачески дух, усвояване на знания и придобиване на умения и нагласи за информирани решения в полза на себе си и на другите;

- постигане равенство на шансовете;

- подпомагане изграждането на ключови компетентности, ориентирани към личностно развитие на подрастващия през целия му живот;

- предефиниране участието и отговорностите на всички заинтересовани страни в триадата: учител – ученик – родител и "овластяването" им за социален диалог;

- създаване и развитие на широка обществена коалиция за промяна на дискриминативните нагласи към малцинствени и маргинализирани групи и в подкрепа превенцията на агресията в училище.

На тази основа (като форма и съдържание) и с оглед междудисциплинарния подход при научните търсения (социални науки) е концептуализирана идеята за технологичната рамка на неформалния образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище. Чрез нея едва ли може цялостно да се прогнозира качеството на индивидуалното развитие на ученика/тийнейджъра/младия човек, но е напълно възможно да се гарантира формирането на емоционално-устойчивата личност като същностен компонент на поликултурната идентичност на субекта с оглед неговата социална реализация в условията на интегралното общество.

Посочените зависимости не само очертават поле, в което посредством технологията на неформален образователен подход за превенция на агресията и насилието в училище могат да бъдат преодолени и конструктивно управлявани критични за всяка подрастваща личност социални ситуации, но и служат на учителя – класен ръководител да стимулира вътрешната мотивация у всеки ученик към себеосъзнаване: (1) като индивидуалност и (2) като представител на социална общност или казано с термините на педагогическата психология: (1) като субект на дейността и (2) като субект на отношенията с другите.

**Заключение**

Агресията и насилието в класната стая са социални феномени, провокирани в контекста на динамиката в ученическия клас като специфична социална група, което предпоставя проблематизирането им в образователен контекст да бъде обвързвано с всекидневните практики за социален растеж на младите хора. Търсенето на ефективен образователен подход за стимулиране на учениците към безконфликтно управление на междуличностните взаимодействия в съвременната училищна институция следва да е ориентирано към формирането на емоционално-устойчивата личност като атрибут на поликултурната идентичност. Въвеждането му в организираното пространство на часа на класа може да се превърне в прицел за всеки учител – класен ръководител, който е фокусиран върху модерната за съвременната образователна среда идея да създаде от учениците в класната стая работещ екип, а от модела на тяхното конструктивно взаимодействие житейска кауза.

***Използвана литература:***

Бродел, Ф. (2000). Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното. София.

Витанова, Н. (2020). Образование на бъдещето. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски".

Делор, Ж. (2010) Нова образователна концепция. София: Министерство на образованието.

Дерменджиева, С. (2021). Предучилищно образование за мултимодална грамотност. Благоевград: УИ "Неофит Рилски".

Дянкова, Г., Д. Тасевска (2011). Театрална лаборатория за психосоциално развитие в училищна възраст. В. Търново: УИ "Св. св. Кирил и Методий".

Кон, И. (2008). Психология на средношколеца. София: Народна просвета.

Лопес, М., А. Карстен, П. Мери, Й. Охана, А. Стрейкър (2003). Пособие по европейско гражданство. Информационен център на Съвета на Европа, София.

Николаева, С. (2021). За перспективите и предизвикателствата пред „приобщаването" на неформалното образование в лоното на образователните системи. В: Педагогика, 9 (1171-1186).

# INFLUENCE OF A BALANCED DIET ON MUSCLE MASS IN WOMAN

**Veronika Georgieva**

*South-Western University "NeofitRilski"*

ABSTRACT

In daily life, women juggle between work, household responsibilities, raising children, and with all the responsibilities, they try to look good by following different types of diets. In the present study we have presented two groups of women who were measured on the body analyzer of the Japanese company "Tanita" and followed the individually prepared balanced dietary regimen for a period of 50 days. The control and experimental groups followed the same type of balanced dietary regimen, but the experimental group included more strength training three times a week. In the study we track kg/muscle mass in different stages.

KEYWORDS: balanced diet, muscle mass, strength training

# ВЛИЯНИЕ НА БАЛАНСИРАНИЯ ХРАНИТЕЛЕН РЕЖИМ ВЪРХУ МУСКУЛНАТА МАСА НА ЖЕНИ

**Вероника Георгиева**

ЮЗУ „Неофит Рилски"

РЕЗЮМЕ

В ежедневието си жените препускат между работата, домашните си задължения, отглеждането на деца и наред с всички задължения се опитват да изглеждат добре като се подлагат на различни видове хранителни режими. В настоящето изследване сме представили две групи жени измерени на телесен анализатор на Японската фирма „Танита" и изготвен индивидуален балансиран хранителен режим спазван в продължение на 50 дни. Контролната и експериманталната група са спазвали един и същ тип балансиран хранителен режим, но при експерименталната група са включени и силови тренировки три пъти в седмицата. В изследването проследяваме кг/мускулна маса в различните етапи.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Балансиран хранителен режим, мускулна маса, силови тренировки

**Изложение**

Известно е, че физическите упражнения оказват благоприятно влияние върху всички органи и системи и пряко въздействат върху дихателната система (Иванов Я, 1999, Каранешев Г, 1991, Ries A.L. 1995). Анализът на данните получени от телесният анализатор, на трениращи и не трениращи жени, спазващи балансиран хранителен режим, ни дават възможност да проследим до колко тренировъчният процес влияе на покачването на мускулната маса и съответно подобряване на общото физическо състояние на жените.

По данни на Националното изследване на факторите на риска за здравето, проведено у нас през 2020 г., над 60% от анкетираните над 20 години са с недостатъчна физическа активност през свободното време, включително и тези, които не я извършват поради болест или инвалидност. От 2 до 3 пъти седмично практикува физически упражнения или спорт всеки пети анкетиран. Ежедневно и до 4-6 пъти седмично извършват физическа активност 18.6% от лицата, предимно по-младите сред мъжете и 55-64 годишните сред жените. При над 40% от лицата във всички възрастови групи средно дневната продължителност от време, прекарано в седнало положение, е повече от 300 минути, по- често при жените. (Димитров, Д, 2022)

Системните занимания със силови спортове водят до редица ползи за здравето при жените като особено важно за тях е повишаването на костната и мускулна маса (Tipton & Wolfe, 2004), което се явява профилактика на остеопорозата, дегенеративните промени в ставите и артрозните заболявания (Banfi, 2010; Ishikawa & Sakuraba, 2009; Kravitz, 2007)

Спазването на здравословна диета през целия живот помага за поддържане на пълноценен и качествен начин на живот (World Health Organization, "Healthy diet" 2020). В забързаното ежедневие хората наблягат повече на храните полу-фабрикати, пакетираните храни, които са с високо съдържание на мазнини, захари и сол за сметка на полезните храни, пълнозърнести, плодове, зеленчуци, месо и риба.

Авторите Moe A.M., *et al, (2022) и* Knudsen V.K., et al, (2014) споделят, че Балансираната диета и здравословното хранене обикновено кореспондират с начина на живот, неизменна част от който е добрата физическа активност и високото образователно ниво. По-високата степен на образование по-често дава възможност на населението да спазва националните препоръки за здравословно хранене (Darmon N 2008). Здравословното хранене трябва да доставя всички хранителни вещества, да задоволява дневните енергийни нужди на организма, за поддържане на нормалната телесна маса.

**Цел**

Целта на настоящето изследване е да се измери мускулната маса на жени, подложени на индивидуален балансиран хранителен режим. Разпределени в две групи - основна и

експериментална, да се проследи нейното развитие по време на режима. При основната група жени се спазва само хранителен режим. При експерименталната група жени са включени и силови фитнес тренировки три пъти седмично.

**Методология**

Чрез кантар определящ телесния състав на японската фирма TANITA отчитаме дневният калориен прием и килограмите мускулна маса. На база данните изговихме балансиран хранителен режим с въглехидрати с нисък гликемичен индекс, като с това целим едно стабилно ниво на кръвната захар през целият ден. Дневният калорием прием е намален с 20% за първите двадесет дни от спазването му. Белтъчините определяме на база мускулната маса в кг. умножена по 2,2 и се набавят от месо, яйца и суроватъчен протеин на прах.

Необходимите мазнини са 20% от намаленият калориен прием. Те се набавят от мазнината, която се съдържа в храната, от зехтин, маслини и авокадо.

В първите двадесет дни на хранителният режим въглехидратите са разпределени на равни порции през целият ден, докато през следващите тридесет дни след намаляването на въглехидратите с още 20% те се разпределят намаляващо от сутринта до вечерта. И в двата варианта при последното хранене въглехидратите са изключени и се набляга на белтъчините и на полезните мазнини. След замерването на 20 ден мускулната маса дава промяна в килограмите, което налага и промяна на белтъчният прием. Храненията за деня са 5 през три - три часа и половина. Първото започва веднага след ставане , а последното е до 2 часа преди лягане.

Първите 20 дни от спазването на хранителният режим са необходими на тялото да свикне с промяната в навиците на хранене. С храненето веднага след ставане се цели забързване на метаболизма. С храненето през 3 часа целим организмът да има постоянен прием на калории, така той ще спре да се запасява с въглехидрати и ще започне да сваля излишните килограми.

В основната група се следи за спазването на изготвеният хранителен режим. Двигателните навици не се променят. Експерименталната група освен балансираният хранителен режим имат и заложени три силови тренировки седмично - две за долна част и една за горна част на тялото. Тренировките са с умерен пулс - цели се аеробен режим на работа. (Georgieva, V., 2022)

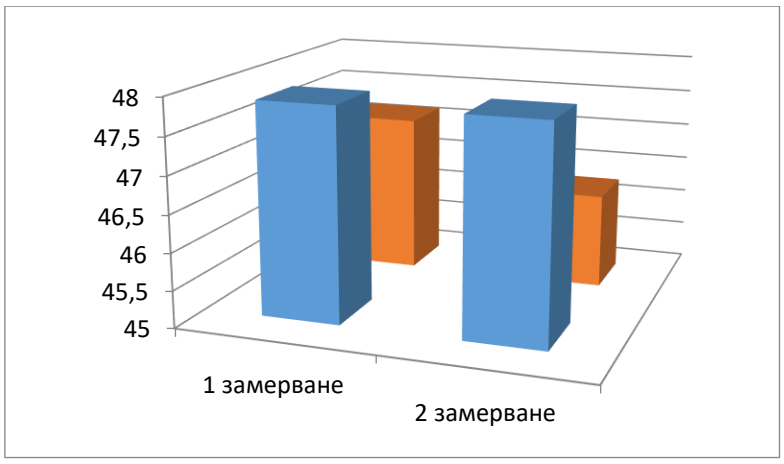
**Участници**

В изследването взеха участие 33 жени от 20 до 50 годишна възраст с ниска физическа активност. Те са разпределени в две групи - основна и експериментална. Изследването е направено в периода ноември 2021 - август 2023 година.

**Резултати и дискусия**

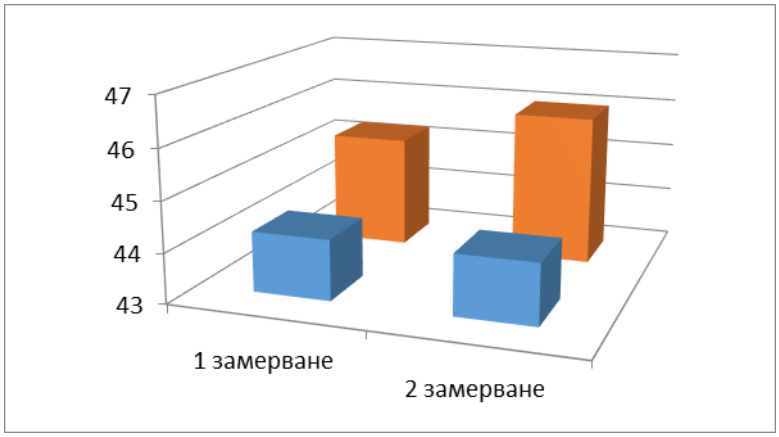
Мускулната маса при жените от основната група при първоначалното замерване е средно 47,87 кг. Без промяна в дневната си активност, подложени само на балансиран хранителен режим спазван двадесет дни, замерването на мускулната маса показва намаляването ѝ с 710гр., а през второто замерване на тридесетият ден на телесен анализатор, намаляване с още 880гр. През целият период жените от основната група са загубили средно 1590гр. от мускулната си маса.

Граф. 1 Основна група




Мускулната маса при жените от експерименталната група при стартовото измерване е средно 44,21 кг. След спазването на двадесет дневният балансиран хранителен режим и включването на силови тренировки три пъти седмично, установяваме покачване на мускулната маса с 1060 гр. След промяна на белтъчният прием през следващият месец и продължаване с тренировъчният процес три пъти седмично, на второто замерване мускулната маса се е увеличила с още 740 гр. или общо с 1800гр. за целият период. При силови тренировки се получава хипертрофия на мускулите и с добро възстановяване от нужните за организма макро и микронутриенти, това е един очакван резултат.

Граф.2 Експериментална група



След направеното изследване, стигаме до извода, че без двигателна активност организмът черпи енергия от своите мускули, до което заключение се стига и в същото изледване направено и при мъже. След замерването на 50 ден основната група са намалили своето телесно тегло с 6,07 кг (5,87%) от които са загубили 3,73 кг (4,83%) мускулна маса. Както и че със силови тренировки килограмите мускулна маса се увеличават. Мускулната маса също бележи своя прираст с 3 кг (4,14%). Няма почти никаква разлика в килограмите - едва 0,68 кг (0,89%), но визуално мъжете от експерименталната група са отслабнали, събрани, с оформени мускули. (Georgieva, V. 2022)

**Заключение**

Балансираният хранителен режим в съчетание с двигателна актиност със силов характер е най - добрият вариант за покачване на мускулната маса при жените. Чрез него организма си набавя всички необходими вещества, за да работи и функционира правилно, да набавя дневната нужда калории от продукти с нисък гликемичен индекс, полезни мазнини и белтъчини. Правилното пресмятане на нужните за деня количества въглехидрати, ще подпомогне свалянето и нормализирането на килограмите и ще подобри здравословното състояние на жените като цяло.

Регулирането на калорийният прием с балансиран режим за период от два до шест месеца може да промени изцяло навиците за хранене и да спомогне с трайното сваляне на килограмите, да понижи кръвното налягане, холестерола и триглицеридите. Спазването на балансиран хранителен режим цели не само временно ограничаване на определени храни, целта е да се променят изцяло хранителните навици за едно по-добро и здраво общество. (Georgieva, V. 2022)

***Използвана литература:***

Димитров, Д., Дулева, В., Цолова, Г., Рангелова, Л., Чикова-Ишченер, Е., и др. 2022 Доклад от национално проучване на факторите на риска за здравето сред населението в Република България 2020. Национален център по обществено здраве и анализи. София.
https://ncpha.government.bg/uploads/main-activities/npp/nppcnd/monitoring/2022-nat-survey-HRF.pdf

Иванов Я, Павлов П, Попова Ц и др. Резултати от рехабилитационна програма за 12 болни с хронична обструктивна белодробна болест. Пневмология и фтизиатрия, 1,1999, 38-47.

Каранешев Г, Соколов Б, Венова Л и др. Ръководство за практически упражнения по лечебна физкултура. С., Мед. и физк., 1991.

Banfi, G. (2010). Bone Metabolism markers in Sports Medicine. *Sports Medicine*, *40*(8), 697–714.

Darmon N., A. Drewnowski, 2008 "Does social class predict diet quality?," *Am J Clin Nutr*, 87 (5), pp. 1107–17.

Georgieva, V. Influence of a balanced diet of a muscle mass in men. 2022 International scientific congress Applied sports sciences. Sofia, Bulgaria

Gepner, Y.; Shelef, I.; Schwarzfuchs, D.; Zelicha, H.; Tene, L.; Yaskolka Meir, A.; Tsaban, G.; Cohen, N.; Bril, N.; Rein, M.; et al. Effect of Distinct Lifestyle Interventions on Mobilization of Fat Storage Pools: Central Magnetic Resonance Imaging Randomized Controlled Trial. Circulation 2018, 137, 1143–1157.

Ishikawa, T., & Sakuraba, K. (2009). [Biochemical markers of bone turnover. New aspect. Bone metabolism movement in various sports and physical activities]. *Clinical Calcium*, *19*(8), 1125–31.

Knudsen V.K., J. Matthiessen, A. Biltoft-Jensen, M.R. Sørensen, M.V. Groth, E. Trolle et al, 2014 "Identifying dietary patterns and associ-ated health-related lifestyle factors in the adult Danish population," Eur J Clin Nutr, 68 (6), pp. 736–40.

Kravitz, L. (2007). The 25 most significant health benefits of physical activity and exercise. *IDEA Fitness Journal*, *4*(9), 54–63.

Moe Å.M., S.H Sørbye, L.A Hopstock *et al, 2022 "* Identifying dietary patterns across age, educational level and physical activity level in a cross-sectional study: the Tromsø Study 2015 – 2016" *BMC Nutr,* 8, pp. 102.

Ries AL, Kaplan RM, Limberg TM, Prewitt LM. Effects of pulmonary rehabilitation on physiologic and psychosocial outcomes in patients with chronicobstructive pulmonary disease. Ann Intern Med, 1995, 122:823-832.

Tipton, K. D., & Wolfe, R. R. (2004). Protein and amino acids for athletes. *Journal of Sports Sciences*, *22*(1), 65–79. http://doi.org/10.1080/0264041031000140554

Wilmore J.H., Despres J.P., Stanforth P.R., Mandel S., Rice T., Gagnon J., Leon A.S., Rao D., Skinner J.S., Bouchard C. Alterations in body weight and composition consequent to 20 wk of endurance training: The HERITAGE Family Study. Am. J. Clin. Nutr. 1999;70:346–352. doi: 10.1093/ajcn/70.3.346.

World Health Organization, "Healthy diet" 2020.

# ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИИ

**Г.Г. Недюрмагомедов[1,2], Д.Г. Джаруллаев[1]**

*[1]ФГБОУ ВО «Дагестанский государственный педагогический университет»*
*(Махачкала, Дагестан, РФ);*
*[2]ГКОУ РД «Новомугурухская СОШ Чародинского района» (Уйташ, Дагестан, РФ)*
*E-mail: mgeorg@mail.ru*

*АННОТАЦИЯ*. В статье отмечается, что в условиях роста экологического кризиса, усиливается роль школьного экологического образования, перед которым поставлена новая задача - формирование «экологической культуры» учащихся, в процессе изучения «региональной экологии». Развитие экологического кризиса и ухудшение взаимоотношений человека с окружающей средой требует наличия у учащихся определенного уровня сформированости элементов «экологической культуры». Наиболее эффективно это обеспечивает – «смешанная модель» экологического образования, реализуемая в некоторых школах республики. На основе анализа опыта учителей и собственной практики в общеобразовательных школах, авторы определили эффективные педагогические условия формирования «экологической культуры» в процессе изучения регионального экологического курса «Экология Дагестана».

*КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА*: экологический кризис, экологическое образование школьников, региональная экология, экологическая культура.

# FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S ECOLOGICAL CULTURE IN THE PROCESS OF STUDYING REGIONAL ECOLOGY

**G.G. Nedyurmagomedov[1,2], D.G. Dzharullaev[1]**

*[1]FSBEI HE «Dagestan State Pedagogical University» (Makhachkala, Dagestan, RF);*
*[2]SCEI RD «Novomaguruhskaya Secondary School of Charodinsk District»*
*(Uytash, Dagestan, RF)*
*E-mail: mgeorg@mail.ru*

ABSTRACT

The article notes that in the context of the growing ecological crisis, the role of school environmental education is increasing, which has a new task - the formation of an "ecological culture" of students, in

the process of studying "regional ecology". The development of the ecological crisis and the deterioration of the relationship between man and the environment require that students have a certain level of formation of the elements of "ecological culture". This is most effectively ensured by the "mixed model" of environmental education, implemented in some schools of the republic. Based on the analysis of the experience of teachers and their own practice in secondary schools, the authors determined the effective pedagogical conditions for the formation of "environmental culture" in the process of studying the regional environmental course "Ecology of Dagestan".

KEYWORDS:ecological crisis, ecological education of schoolchildren, regional ecology, ecological culture

***Введение.***

*Актуальность* школьного экологического образования (Environmental Education) в современных условиях, объясняется противоречием между требованиями к качеству подготовки школьников и реальной практикой по ее обеспечению, низким уровнем сформированности основ «экологической культуры» у выпускников школы – и усиливающимися последствиями развивающегося экологического кризиса (Зверев И.Д., Горлачев В.П., Недюрмагомедов Г.Г., Пономарева О.Н. и др.) [12; 11]. В последние годы резко усилилось несоответствие содержания, форм и методов экологического образования, принципов организации учебной деятельности школы (в связи с неэффективными общественными реформами) - потребностям изменившегося социума. Деградация среды обитания, бумерангом ударяющая по самой цивилизации, сопровождает человечество на протяжении всей его истории. Экологические кризисы возникали во все исторические эпохи - от «палеолитической» до «современной» - на основе самых разных технологий природопользования - от охоты до индустрии, практически в любых природных зонах Земли (от тропических лесов до степей и пустынь).

Под «*экологическим кризисом*» понимается «напряженное состояние взаимоотношений между обществом и природой, характеризующееся несоответствием развития производительных сил и производственных отношений в человеческом обществе ресурсно-экологическим возможностям биосферы» (Реймерс Н.Ф.) [15].

Специалисты (Будыко М.И., Горшков В.Г., Кондратьев К.Я., Лосев К.С., Семчук Н.М. и др.) [1; 2] видят причину возникновения экологических кризисов, как древних так и современных, в сверхинтенсивной хозяйственной деятельности человечества и в неудержимом росте его численности.

В то же время направления выхода из экологического кризиса предлагаются принципиально различными: одни авторы видят единственный выход в прекращении роста и/или сокращении хозяйственной деятельности человечества и в уменьшении его численности (Медоуз Д.Х. и др.), другие возлагают надежды на научно-технологический прогресс (Commoner B., Kahn H. И др.), третьи на

экологическое образование и воспитание (Захлебный А.Н., Дзятковская Е.Н., Недюрмагомедов Г.Г., Семчук Н.М. и др.) [3; 7; 18].

Усиливающиеся в XXI веке глобальные и региональные экологические проблемы требуют для своего решения, значительных экономических и социальных усилий, ставя новые образовательные задачи перед общеобразовательной школой. Поэтому резко обострившиеся противоречия между человеческой цивилизацией XXI века и «биосферой» обусловили необходимость перестройки школьного образования, в том чиле и экологического образования, выполняющего ключевую роль в формировании и развитии основ экологической культуры учащихся (Ермаков Д.С., Недюрмагомедов Г.Г., Несговорова Н.П., Суравегина И.Т. и др.) [4].

Экологическое образование школьников - необходимый элемент общего образования, связанный с изучением научных основ взаимодействия природы и общества. В XXI веке экологическое образование - это новый смысл и цель современного образовательного процесса в образовании, уникальное средство сохранения и развития человека и продолжения человеческой цивилизации. Специалисты (Рябкова Г.В. и др.) под «экологическим образованием» школьников понимают целенаправленный процесс обучения, воспитания и развития эколого-ориентированной личности, направленный на овладение системой научных знаний об экосистемной организации природы; формирование практических умений и навыков по улучшению состояния окружающей среды и здоровья, а также экологической культуры учащихся, включающей экологическое мышление, мировоззрение и нравственное поведение через бережное и ответственное отношение к окружающему миру [14].

А согласно «Концепции экологического образования в системе общего образования» (от 29 апреля 2022 г. № 2/22), «*экологическое образование*» - это непрерывный процесс обучения, воспитания и развития личности, направленный на формирование системы научных и практических знаний, ценностных ориентаций, поведения и деятельности, обеспечивающих ответственное отношение человека к окружающей социально-природной среде [19].

В «Концепции…» отмечается, что интегральным результатом непрерывного экологического образования, последовательно и преемственно осуществляемого на всех уровнях общего образования от дошкольного до среднего общего образования, является «экологическая культура» учающихся. Расходятся ученые во мнениях и на определение цели экологического образования. Зверев И.Д. отмечает, что до настоящего времени «нет однозначного и приемлемого определения главной цели экологического образования» [5].

Педагоги, занимающиеся проблемами экологического образования (в том чиле - школьников) предлагают разнообразные формулировки целей экологического образования школьников: например, Соломенникова О.А. определяет «цель экологического образования как формирование определенного уровня осознанного отношения к природе, людям, себе, месту в жизни»; Рябкова Г.В. – «формирование эколого-ориентированиой личности, вооруженной необходимыми знаниями, навыками и ценностными

установками». Экологическое образование в общеобразовательной школе (по мнению ученых), должно быть «нацелено на формирование экологической культуры общества и личности» (Глазачев С.Н.), «узловым в структуре образования» (Захлебный А.Н.), направленным на формирование «экологического сознания» (Мамедов Н.М.), «природоцентрического сознания» (Панов В.И.), «мировоззрения, опирающегося на знание и ценностные ориентации» (Чернова Н.М.).

В XXI веке многие педагогические концепции ориентированы на процесс приобщения школьников к ценностям культуры (общей и экологической), перевода этих ценностей в личностно значимые и наращивание «экокультурного» опыта каждого; формирование и развитие экологической культуры общества и личности (Глазачев С.Н., Дежникова Н.С., Джаруллаев Д.Г., Лихачев Б.Т., Недюрмагомедов Г.Г., Несговорова Н.П., Суслова С.М., Тодорина Д.Л. и др.) [16].

***Основная часть.***

Новые школьные «Федеральные государственные стандарты» (2021) формулирует общекультурные требования к экологическому образованию в виде предметных (экологическая грамотность), метапредметных (экосистемная познавательная модель, экологическое мышление) и личностных результатов (экологические ценности). Эти требования ФГОС отражают современную «концепцию общего экологического образования для устойчивого развития» (ЭО УР) и характеризуют разные стороны главного его результата – *экологической культуры* учащихся (в интересах УР) [6].

*Экологическая культура* – это неотъемлемая часть общечеловеческой культуры, включающая систему социальных отношений, моральных ценностей, норм и способов взаимодействия общества с окружающей природной средой, преемственно формируемая в общественном сознании и поведении людей на протяжении жизни и деятельности поколений непрерывным экологическим образованием и просвещением, способствующая здоровому образу жизни, духовному росту общества, устойчивому социально-экономическому развитию, экологической безопасности страны и каждого человека (Проект федерального закона «Об экологической культуре», № 90060840-3) [17].

Актуальность формирования «экологической культуры» школьников приобретает особое значение: во-первых, в условиях непредсказуемой рыночной экономики, значительная часть ответственности по природопользованию (экологии региона) ложится на частные лица; во-вторых, становление демократического общества невозможно без реализации всеобщего права на здоровую окружающую социо-природную среду [8; 13].

В структуре «экологической культуры» школьников выделяют четыре взаимосвязанных компонента:

- *когнитивный* - отражает знания, представления и мировоззрение личности разной степени оформленности и обобщенности – от элементарных представлений до концептуально-понятийных.

- *эмоционально-эстетический* - связан с эстетической функцией культуры, детерминирует формирование субъектного отношения личности к миру (в том числе и на уровне подсознания);

проявляется в чувствах, что способствует формированию потребностей и мотивов, предопределяющих готовность к определенному типу деятельности; способствует становлению личностного отношения к окружающему миру; обеспечивает формирование психологической готовности личности к оптимальному взаимодействию с природной средой;

- *ценностно-смысловой* - представляет собой совокупность личностно значимых ценностей, мотивов, смыслов, идеалов, убеждений, взглядов и определяет отношение личности к окружающему миру и природе; проявляется в соблюдении экологических норм. Экологические ценности осваиваются личностью и закрепляются в жизнедеятельности, проявляются как свойства данной личности и зависят от меры познания учащимися окружающей природной среды. Ценности природы устанавливаются непосредственной реакцией личности и зависят от того, как входит «природа» в ее жизненный опыт;

- *деятельностный* - характеризует готовность личности к определенному типу экологически сообразного освоения окружающей природной среды; включает поступки, действия, которые проявляются в сформированности экологических умений и навыков по осуществлению социально-экологической деятельности.

Сегодня педагоги осознали важность «регионального компонента» школьного экологического образования, однако имеющаяся дидактическая и методическая обеспеченность его существенно ниже дидактического и методического обеспечения федерального компонента.

Суравегина И.Т. считает, что дисциплины «регионального уровня» должны обеспечивать лучшее «…усвоение концепций классической, глобальной и социальной экологии». Недостаточность роли «регионального компонента» в экологическом образовании снижает его эффективность: преподавание экологии по федеральным программам оказывается… оторванным от реальной экологической ситуации той местности, в которой живут и учатся, а в будущем будут работать школьники. В результате овладение научными знаниями и практическими умениями не учитывает естественной связи учебного содержания с экологической реальностью, не позволяет воспринимать экологические проблемы региона своего проживания как личностно значимые.

Образовательная область «Экология» кроме федеральных программ, учебников и учебно-методических комплектов (Криксунов Е.А., Чернова Н.М., Миркин Б.М., Наумова Л.Г., Мамедов Н.М., Суравегина И.Т. и др.), должна быть представлена программами, учебниками и учебно-методическими комплектами соответствующих регионов.

Включение в учебный процесс дагестанских школ региональной дисциплины «Экология Дагестана» обуславливает необходимость определения ее места в базисном учебном плане школы. Первоначально предполагалось – включение дисцилины в региональный компонент учебного плана в 5-х и 9-х классах, затем ее перенесли в 9-10 классы. Педагоги отмечают – возрастающую эффективность обучения в старших классах (к 10 классу учащиеся освоили базовые знания по основным биологическим и естественнонаучным дисциплинам). Поэтому именно в 9/10-х классах «региональная экология»

(Экология Дагестана) должна быть базовым предметом экологического образования учащихся. Содержание «региональной экологии» рассматривается в рамках «Временного стандарта» одноименной образовательной области (1996). Однако до сих пор механизмы реализации взаимосвязи содержательной и процессуальной сторон обучения «региональной экологии» не раскрыты: не выявлены принципы и условия соотнесения элементов содержания учебного материала и учебного процесса, поэтому учителя при выборе методов, форм организации учебной деятельности, способов изложения учебного материала руководствуются – интуицией и практическим опытом [9].

Учителя, в школах, где в учебный план включена «экология» (в качестве регионального или школьного комонента), используют те же традиционные технологии обучения, что и при изучении «биологии», без учета специфики - «экологии», а это снижает эффективность обучения экологии, и школьного экологического образования в целом. Экологическое образование школьников - не имеет завершенности без базовой экологической дисциплины, нет также и эффективной методики обучения «экологии» (в том числе – и «региональной экологии»). В связи с этим в большинстве школ эффективность экологического образования - очень низкая.

В Дагестане в 2014 г. был впервые разработан региональный экологический курс – «Экология Дагестана» (учебное пособие для 9-х (10-х) классов общеобразовательных учреждений) [10].

Региональный курс «Экология Дагестана» синтетичен и междисциплинарен, опирается на научный и культурно-исторический подход, что и определяет особенности его преподавания: содержание курса базируется на научных основах и на эмоционально-ценностном отношении к миру; а территориальный подход (к учебному материалу) сочетается с временным (диахроническим).

При разработке курса, авторы столкнулись с проблемами: в традиционных школьных курсах не определены требования к результатам (формируемым ЗУНам, компетенциям) изучения «экологии региона», не предполагается изучение региона как целостности особого рода - это связано с тем, что не сложилось единого представления об уровне усвоения знаний об экологических особенностях региона, фрагменты знаний сообщаются бессистемно, не разработана программа изучения экологических особенностей региона в аспектах классической и социальной экологии, а также экологии человека; мало средств обучения, отражающих экологическую региональную специфику экосистем, этнокультурные традиции взаимодействия с окружающей средой, региональные экологические проблемы и т.д. Необходимость учебного пособия по экологии региона определяется и тем, что законы функционирования экосистем одинаковы, а экосистемы различных регионов и их части - специфичны. Структуру «Экологии Дагестана» определяют содержательные линии:

- основы общей экологии: «организм и среда»; «экология популяций»; «экология сообществ»; «экосистемы»;

- социально-прикладные аспекты экологии: «место и роль человека в окружающей среде»; «окружающая среда и здоровье человека»; «экологические основы охраны природы».

Анализ практики обучения «региональной экологии» в ряде школ Дагестана показывает, что ее изучение будет эффективным, если процесс обучения будет реализован в соответствующей «модели экологического образования».

Наиболее эффективной, из использовавшихся образовательных моделей, как показала экспериментальная работа (в 1996-2007; и 2015-2022 гг.) в общеобразовательных школах (гг. Махачкала, Каспийск, Дербент, Кизилюрт), является «*смешанная модель*», обеспечивающая эффективность формирование «экологической культуры школьников». «Смешанная модель» в общеобразовательных школах реализуется «по горизонтали»: учебный предмет («экология растений» в 6 классе, «экология животных» в 7, «экология человека» в 8 и «региональная экология» в 9 классе) + экологизация учебных предметов («биология», «химия», «физика», «география» и др.) + внеклассная работа по экологии.

В «смешанной модели» (получила широкое распространение) - содержание экологических знаний вводится с учетом особенностей традиционных учебных дисциплин, а также целостно через самостоятельные интегрированные предметы экологической направленности (например, «Экологию Дагестана») на уровне регионального или школьного компонента. Типология моделей экологического образования (в том числе и с элементами «образования в интересах устойчивого развития»), в русле процесса экологизации, прошла в школах Северного Кавказа, и Дагестана в частности, определенный путь развития: от «однопредметной» – к «многопредметной» и далее к «смешанной». Рассмотренные модели сегодня частично реализуются в северокавказских общеобразовательных школах, однако наиболее эффективна – «*смешанная модель*» построения эколого-образовательного процесса, которая обеспечивает эффективность процесса формирования «экологической культуры» школьников.

***Выводы***.

Обострившиеся в XXI веке многочисленные глобальные и региональные проблемы взаимодействия общества и «биосферы» поставили новые задачи перед общеобразовательной школой (школьным экологическим образованием) – формирование экологической культуры школьников.

Экологическая культура личности занимает все более важное место в жизни общества и решение многих проблем, связанных с формированием экологической культуры, лежит, в значительной степени, в плоскости образования, в том числе и школьного. Эффектиность процесса формирования «экологической культуры» школьников (наблюдатся при реализации «смешанной модели») обеспечивают следующие условия:

- дидактическое обеспечение (обновленное содержание и методики обучения «региональной экологии»; применение современных педагогических технологий);

- методическое обеспечение (информационная и методическая подготовка педагогов школьного и дополнительного образования по формированию у школьников «экологической культуры»; программное обеспечение образовательного процесса);

- психолого-педагогическое сопровождение (включает сферу психического здоровья учащихся; педагогические диагностики отслеживания личностного развития учащихся и др.).

Многолетняя экспериментальная работа в общеобразовательных школах подтверждает, что эффективность экологического образования дагестанских школьников, целью которого является формирование их экологической культуры в интересах устойчивого развития, достигается путем применения различных моделей (однопредметная, многопредметная, смешанная) экологического образования. Однако наиболее эффективна – экспериментально проверенная «смешанная модель», реализуемая в ряде школ при определенных педагогических условиях с учётом социо-природных условий региона, с изучением междисциплинарного курса «Экология Дагестана» и направленная на переосмысление мировоззренческих и культурных ориентиров учащихся необходимых для жизни в современном обществе.

***Използвана литература:***

Будыко М.И. Глобальная экология. - М.: Мысль, 1977. - 327 с.

Горшков В.Г., Кондратьев К.Я., Лосев К.С. Природная биологическая регуляция окружающей Среды. // Известия Русского Географического общества. – 1994. - Вып. 6. -Т.126. - С.17-23.

Дзятковская Е.Н. Экологическое развивающее образование: учебное пособие для постдипломного образования и самообразования учителей. – М.: Образование и экология, 2010. – 160 с.

Ермаков Д.С., Суравегина И.Т. Экологическое образование: от изучения экологии к решению экологических проблем. Новомосковск: НФ УРАО, 2005. – 160 с.

Зверев И.Д. Экология в школьном обучении: Новый аспект образования. – М.: Знание, 1980. – 96 с.

Концепция общего экологического образования для устойчивого развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: raop.ru/content/Prezidium.2010.09.29.Spravka.1.pdf

Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й. За пределами роста. – М.: Прогресе,1994. - 303 с.

Недюрмагомедов Г.Г. Формирование экологической культуры старшеклассников / У.М.Хайбулаева, В.Н.Цатуров // Педагогика. - 2008. - №3. - С.17-22.

Недюрмагомедов Г.Г., Багирова И.А. Современное экологическое образование учащихся старших классов в процессе изучения естественнонаучных дисциплин в поликультурной среде. / Педагогический ежегодник: Педагогическая наука, теория и практика. Книга 1. - 2013. - Благоевград: Изд-во «Неофит Рилски», 2013. - С. 256-264.

Недюрмагомедов Г.Г., Багирова И.А. Экология Дагестана (Западный Прикаспий): 9 класс: Учебное пособие для 9-х (10-х) классов общеобразовательных учреждений. - Махачкала: АЛЕФ (ИП Овчинников М.А.), 2014. - 266 с.

Недюрмагомедов Г.Г., Темирханов Р.М. Экологическое образование дагестанских школьников в процессе учебной деятельности: региональный аспект // Материалы XI международной научно-практической

конференции «Актуальные проблемы экологии – 2016» (5-7 октября 2016 г.). – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2016. – С. 266-269.

Недюрмагомедов Г.Г. Роль «региональной экологии» в экологическом образовании учащихся сельской школы // Актуальные направления экологического образования Ростовской области: Региональная научно-практическая конференция [Электронный ресурс] / Отв. ред. В.В. Подберезный. – Электрон. дан. – Ростов н/Д.: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2018. – С.82-87.

Несговорова Н.П., Ионина Н.Г. Методика экологического образования школьников: учебно-методическое пособие. - Курган: Изд-во КГУ, 2004. -113 с.

Рябкова Г.В. Тенденции развития экологического образования школьников: вторая половина XX - начало XXI в.: автореферат дис. ...к.п.н. - Казань, 2008. - 26 с.

Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. - М.: «Мысль», 1990. - 638 с.

Тодорина Д.Л., Недюрмагомедов Г.Г. Модель формирования экологической культуры школьников в современных условиях // Десятилетие образования для устойчивого развития (2005-2014): итоги и перспективы эколого-географического образования, науки и практики в формировании культуры безопасности. Кластерный подход: сборник материалов Всероссийской научно-практической очно-заочной конференции с международным участием 13-14 ноября 2014 года / отв. ред. Н.П. Несговорова. – Курган, 2014. - С.26-28.

Федеральный закон РФ "Об экологической культуре". Проект // Экос-информ. - 2000. - № 9-12 (том II). - С.13-34.

Commoner B. Making Peace with the Planet. - NY, Pantheon Books, 1990. - 211 p.

https://docs.edu.gov.ru/document/3da3f2dbd81de632a44729cf4fc40ea9/download/5433/

# МОДЕРНИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ «ЯДРА ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ»

**Г.Г. Недюрмагомедов**

*ФГБОУ ВО «Дагестанский государственный педагогический университет» (Махачкала, Дагестан, РФ);*
*ГКОУ РД «Новомугурухская СОШ Чародинского района» (Уйташ, Дагестан, РФ)*
*E-mail: mgeorg@mail.ru*

*АННОТАЦИЯ*. В статье рассматриваются проблемы модерниации высшего педагогического образования в условиях внедрения проекта «Ядра высшего педагогического образования». Для эффективной подготовки будущих учителей рекомендуются унифицированные подходы, регламентация ОПОП (которая состоит из обязательной части, включающей восемь блоков модулей и вариативной части), модульная структура - направленная на формирование конкретных компетенций. Предполагается, что внедрение рекомендаций проекта - позволит повысить качество педагогического образования и сохранить единое образовательное пространство.

*КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА*: педагогическое образование, унификация, качество педагогического образования, «ядро высшего педагогического образования», подготовка учителя.

# MODERNIZATION OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE IMPLEMENTATION OF THE "CORE OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION"

**G.G. Nedyurmagomedov**

*FSBEI HE «Dagestan State Pedagogical University» (Makhachkala, Dagestan, RF);*
*SCEI RD «Novomaguruhskaya Secondary School of Charodinsk District» (Uytash, Dagestan, RF)*
*E-mail: mgeorg@mail.ru*

ABSTRACT

The article deals with the problems of modernization of higher pedagogical education in the context of the implementation of the project "The Core of Higher Pedagogical Education". For the effective

training of future teachers, unified approaches are recommended, the regulation of the OBEP (which consists of a mandatory part, including eight blocks of modules and a variable part), a modular structure aimed at the formation of specific competencies. It is assumed that the implementation of the project's recommendations will improve the quality of teacher education and preserve a single educational space.

KEYWORDS: pedagogical education, unification, quality of pedagogical education, "the core of higher pedagogical education", teacher training.

***Введение.***

*Актуальность* модернизации системы высшего педагогического образования (приобревшего затяжной характер – и начатого еще в начале 1960-х годов) в современных условиях, объясняется противоречием между требованиями к качеству подготовки будущих учителей-предметников и реальной практикой по ее обеспечению [4].

*Педагогическое образование* – это система подготовки педагогических кадров (учителей, воспитателей и т.п.) для общеобразовательной школы и др. учебно-воспитательных учреждений в педагогических (и классических) университетах.

Миссия педагогического образования обусловлена его спецификой, вытекающей из выполняемых им функций (педагогическое образование – единственная образовательная сфера, работающая на само образование; является аккумулятором и транслятором социокультурных (а часто – ложных) ценностей общества и средой для социализации подрастающей личности; формирует в образовательной среде личность, ответственной за освоение общечеловеческих ценностей подрастающим поколением). Развитие системы педагогического образования в XXI веке связано с продолжающимися негативными интенсивными изменениями в экономической и социокультурной жизни общества, поэтому новые требования общества в существующих условиях к качеству педагогического образования, предопределили необходимость рассмотрения проблем формирования педагога-профессионала нового типа. В этой связи модернизация педагогического образования, в рамках которого осуществляется подготовка учителей-предметников, является одной из важнейших задач (А.А. Володарская, В.Г. Коротаев, Г.Г. Недюрмагомедов и др.) [5; 6; 7] и требует новых подходов.

Однако содержание отечестенного педагогического образования XXI века не отражает реальной действительности: не сориентировано на возникновение новых запросов образовательных учреждений разных типов и уровней; не осуществляется междисциплинарный подход к организации образовательного процесса; не обеспечивается единство и преемственность целей, содержания и технологий (традиционных и современных) обучения на разных ступенях профессионально-педагогической подготовки педагогов; обостряется проблема нехватки и старения педагогических кадров; с низким уровнем престижа

педагогической профессии, снижается мотивация выпускников педагогических вузов к работе в школе и т.д.

*Цели* современного педагогического образования (как и на каждом предыдущем этапе развития общества) – качественная подготовка квалифицированного педагога соответствующего уровня и профиля, с высоким уровнем культуры, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного и способного к эффективной работе на уровне мировых стандартов. Потому понятие «качество образования» специалистами рассматривается в контексте постоянного процесса преобразования системы профессиональной подготовки к лучшему с целью достижения основных задач, связанных с уровнем развития знаний студентов, их личности и результативности [10].

В законе «Об образовании в РФ», «*качество образования*» рассматривается как «комплексная характеристика образовательной деятельности и подготовки обучающегося, выражающая степень их соответствия федеральным государственным образовательным стандартам, федеральным государственным требованиям и (или) потребностям физического или юридического лица, в интересах которого осуществляется образовательная деятельность, в том числе степень достижения планируемых результатов образовательной программы» [9].

С целью повышения уровня качества, в 2021 г. был разработан и предложен проект унификации подходов к структуре и содержанию высшего педагогического образования (проект «Ядра высшего педагогического образования»), в котором изложены основные требования к подготовке кадров по направлению подготовки 44.03.01 и 44.03.05 Педагогическое образование, и согласно которому все образовательные программы должны иметь модульную структуру.

Опыт развития системы педагогического образования на рубеже XX-XXI вв. подтверждает необходимость пересмотра процесса профессиональной подготовки педагогических кадров для общеобразовательной школы в новых условиях.

***Основная часть.***

С принятием ФГОС ВО, педагогические университеты получив «образовательные свободы», по-своему выстроили образовательный процесс, что привело к размыванию «единого образовательного пространства». Однако в российских общеобразовательных школах действуют единые стандарты обучения тому или иному предмету (2021), поэтому систему подготовки педагогических кадров необходимо было *унифицировать*, поэтому и был предложен проект «Ядра высшего педагогического образования» (в 2021 г. утвержден, а в 2022 г. вступил в силу) [1].

«*Ядро высшего педагогического образования*» – это методические рекомендации, основные требования к содержанию и структуре образовательных программ, по которым будут одинаково хорошо готовить учителей в педагогических вузах страны (Е.А. Бакулина, Д.М. Воронин, Т.В. Кормилицына, Л.А. Трубинина, И.В. Столярова и др.). Трансформация образовательного процесса в концепции

«педагогического ядра» предполагает создание универсальных рамок подготовки учителей-предметников независимо от того, в каком педагогическом вузе они учатся.

Образовательные программы в области подготовки учителей-предметников предполагается выстроить в соответствии с общими требованиями, рекомендемые «Ядром высшего педагогического образования» к содержанию и структуре, это:

– *формирование образовательных результатов* на основе целей и задач профессиональной деятельности педагога: выпускник будет способен делать (демонстрировать) после освоения программы – планируемые компетенции (их перечень), соответствующие требованиям ФГОС ВО для данного уровня, направления или специальности подготовки (минимальные достижения), «Профессиональному стандарту педагог» и запросам рынка труда;

– *модульное построение* образовательных программ подготовки учителя: позволит «оптимально сочетать теоретическую и практическую подготовку; индивидуализировать обучение за счет комбинации отдельных единиц модулей и т.д.»; реализовать логику педагогической целесообразности, основанную на соответствии «цель – средство – результат». Это будет «способствовать динамичному характеру перехода обучающихся от учебной к профессиональной деятельности, предоставит возможность реализации отдельных модулей основной образовательной программы как целостных структур, в рамках которых осуществляется формирование конкретных компетенций, обеспечивающих выполнение конкретных видов профессиональной деятельности» [3].

– *усиление практико-ориентированности подготовки*: позволит строить профессиональную деятельность в соответствии с выработанными профессиональным сообществом нормами, зафиксированными в профессиональном стандарте «педагог» (овладение профессиональными действиями, а также компетенциями и знаниями, необходимыми для их осуществления), что обеспечиит полноценную учебную деятельность учащихся в соответствии с новыми школьными ФГОС (2021); сформируется практический опыт – сопоставления, оценки явлений, процессов, выявления причинно-следственных связей, постановки задач, потребности в дальнейшем пополнении предметных знаний, при этом разнообразные практики (учебные, производственные) будут являться источником, предметом и средством познания [2];

– *унификация образовательных программ*: будет способствовать обеспечению рационального единообразия различных элементов обучения, воспитания и развития, повышению эффективности применяемых подходов, принципов, методов и технологических процессов; достижению экономии ресурсов (трудовых и материальных), росту производительности труда, повышению качества и эффективности педагогического процесса. Унифицированы должны быть ОПОП и ее блоки, процесс обучения, технологии обучения,

предметы изучения, структура программ дисциплин, объем времени на их изучение, требования к результатам, управление качеством развития личности будущего учителя, объем и содержание материально-технического оснащения и др.

– *обеспечение вариативности* в рамках модулей и программы в целом: предполагает разработку и реализацию различных вариантов содержания (внутримодульный, межмодульный, между различными профилями и направлениями подготовки находящиеся в одной «укрупнённой группе специальностей») – индивидуальную и групповую траекторию образовательного процесса как без изменения срока обучения, так и по ускоренной программе или продлении сроков обучения (для лиц с ограниченными возможностями здоровья), с гарантией достижения качества образовательных результатов; список предметов, которые студенты выбирают на старших курсах самостоятельно с учетом предрасположенностей или интереса к ним [8].

В «Пояснительной записке» отмечается, что 72 % объема образовательной программы отводится на профессиональный блок (в который входят психолого-педагогический, предметно-методический модули и модуль воспитательной деятельности), остальные 28 % составляют социально-гуманитарный, коммуникативно-цифровой, здоровьесберегающий модули, модуль учебно-исследовательской и проектной деятельности. Для каждого модуля определён оптимальный объем и обязательные дисциплины, практикумы и практики. «Ядро высшего педагогического образования» составляет 75 % от объема всей образовательной программы подготовки педагога, а 25 % предоставляется университетам самостоятельно формировать вариативную часть программы (с учетом их региональной специфики). В проект «Ядро высшего педагогического образования» также включены 24 унифицированные рабочие программы.

Образовательная программа состоит из обязательной части и части, формируемой участниками образовательных отношений, а также факультативов. В структурном плане «Ядро …» – это сочетание *общепрофессионального блока* (28 % объема), *включающей*:

– *социально-гуманитарный модуль*: обеспечивает формирование компетенций в области социально-гуманитарного знания и финансовой грамотности, готовности к осуществлению деятельности в соответствии с нормативно-правовыми актами в сфере образования, способности принимать экономические решения и атикоррупционное поведение;

– *коммуникативно-цифровой модуль*: направлен на формирование коммуникативных компетенций, готовности к осуществлению коммуникации, в т.ч. с использованием ИКТ и профессиональных компетенций;

– *здоровьесберегающий модуль*: направлен на формирование компетенций в области здоровьесбережения и безопасности жизнедеятельности, а также формирование физической культуры личности;

– *учебно-исследовательской модуль* и *модуль проектной деятельности* направлены на формирование исследовательских умений, осуществления и организации проектно-исследовательской деятельности в школе;

и *профессионального блока* образовательной программы (72 % объема):

– *модуль воспитательной деятельности*: направлен на формирование умений по использованию методов и форм воспитательной деятельности, экскурсий и походов, оказанию консультативной помощи родителям по проблемам воспитания и развития;

– *психолого-педагогический модуль*: направлен на формирование умений профессиональной деятельности на основе закономерностей развития личности, теорий обучения и воспитания, представлений об инклюзивном образовании лиц с ограниченными возможностями здоровья и восприятия межкультурного разнообразия общества;

– *предметно-методический модуль*: направлен на формирование профессиональных компетенций и умений осуществления профессиональной деятельности в области преподавания конкретного предмета [1].

Отметим, проект («Ядро высшего педагогического образования») имеет и многоочисленные недостатки (необоснованное сокращение или увеличение числа зачетных единиц предметно-методической подготовки и единиц по предлагаемым модулям; произвольно определенный объем – определяет содержание изучаемых дисциплин; не в полной мере реализуется практикоориентированность ОПОП; создание единого образовательного педагогического пространства – не будет способствовать качеству обучения в педагогических вузах; образовательные программы центральных вузов потеряют свою уникальность.

***Выводы.***

Реализация рекомендаций «Ядра высшего педагогического образования», с целью создания единого образовательного пространства в области подготовки учителей-предметников, *будет способствовать как повышению качеста* «педагогического образования» (эффективности сетевого взаимодействия педагогических университетов и академической мобильности обучающихся, при переводе в другое образовательное учреждение; программы подготовки учителей-предметников будут унифицированы – выстроены в соответствии с общими требованиями к содержанию и структуре), так *и усилению многочисленных негативных последствий* (в том числе – к снижению качества образования).

***Използвана литература:***

О направлении информации (вместе с «Методическими рекомендациями по подготовке кадров по программам педагогического бакалавриата на основе единых подходов к их структуре и содержанию («Ядро высшего педагогического образования»)»): письмо Минпросвещения России

от 14.12.2021 г. № АЗ-1100/08 [Электронный ресурс]. – URL: https://legalacts.ru/doc/pismo-minprosveshchenijarossii-ot-14122021-n-az-110008-o-napravlenii/ (дата обращения: 15.05.2023).

Марголис А.А. Требования к модернизации основных профессиональных образовательных программ (ОПОП) подготовки педагогических кадров в соответствии с профессиональным стандартом педагога: предложения к реализации деятельностного подхода в подготовке педагогических кадров [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2014. №2. URL: http://psyedu.ru/journal/2014/2 /Margolis.phtml (дата обращения: 09.08.2023)

Медведева О.А., Храброва В.Е. Проектирование основной образовательной программы по направлению 44.03.05. Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки) с учетом требований ФГОС ВО нового поколения и профессионального стандарта. // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т.4. – Вып. 1. – С. 67-72.

Недюрмагомедов Г.Г., Раджабова Р.В. Проблемы реформ педагогического университетского образования / Наука и савремени универзитет (10-11, новембар 2011). – Ниш, 2012. – С.73-80.

Недюрмагомедов Г.Г. Проблемы формирования профессиональных компетенций будущего учителя в процессе изучения педагогических дисциплин ФГОС ВПО // Педагогический профессионализм в образовании / под. науч. ред. Е.В. Андриенко. – Новосибирск: НГПУ, 2012. – Ч. 1. – С. 149–158.

Недюрмагомедов Г.Г., Багирова И.А. Проблема качества образования в профессиональной подготовке будущих учителей // Непрерывное образование молодежи и рынок труда: отечественный и зарубежный опыт. – Благовещенск: БГПУ, 2015. – С. 99–107.

Недюрмагомедов Г.Г. Проблемы качества современного университетского образования. / Классический университет: история и современность: мат-лы Всерос. с межд. участием науч.-практ. конф., посвященной 85-летию Удмуртского государственного университета (Ижевск, 3-4 февраля 2016 г.) / Отв. ред. и сост. В. В. Пузанов, Д. В. Репников. - Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2016. - С.320-325.

Самерханова Э.К. Единое образовательное пространство: идеи, реальность, перспективы. Монография. – Нижний Новгород: ВГИПУ, 2008. – 125 с.

Федеральный закон от 29.12.2012 № 273-ФЗ (ред. от 17.02.2023) «Об образовании в Российской Федерации». – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/ (дата обращения: 05.04.2023)

Olmos-Gómez, M.d.C.; Luque-Suárez, M.; Ferrara, C.; Cuevas-Rincón, J.M. (2021). Quality in Higher Education and Satisfaction among Professors and Students. Eur. J. Investig. Health Psychol. Educ. 2021, 11, 219-229.

# РЕЦЕПЦИЯ НА ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ТИПИКА НА КОНАСТАНТИН ПРОТОПСАЛТ ПО ДАННИ ОТ ОБЩИТЕ ЧАСТИ НА ТИПИЦИТЕ

**Димитър Димитров**

***СУ „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, пл. „Св. Неделя“ № 19, София – 1000, България***

РЕЗЮМЕ

Предмет на доклада е църковнославянският превод на Типика на Константин Протопсалт, направен от йером. Неофит Рилски в Константинопол през 1853 г. Проучването се спира конкретно върху общата част на типика и проследява как основата на тази обща част се възприема, развива и интерпретира в по-късните издания, направени в България през 19-ти и 20-ти век – църковнославянското синодално издание от 1890 г. и българските издания на свещ. Иван Нейчев от 1909 г. и на сливенски митрополит Никодим от 1959 и 1980 г., и въобще църковнославянските издания на богослужебни книги в България през 19-ти и 20-ти век. Разглеждат се и специфични термини и предаването им.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Църковнославянски език, йеромонах Неофит Рилски, Типик, Църковнославянски богослужебни книги

# RECEPTION OF THE CHURCH SLAVONIC TRANSLATION OF THE TYPICON OF CONSTANTINE PROTOPSALT ACCORDING TO DATA FROM THE GENERAL PARTS OF THE TYPICONS

ABSTRACT

The subject of the report is the Church Slavonic translation of the Typicon of Constantine Protopsalt, performed by Hierom. Neophyte of Rila in Constantinople in 1853. The study focuses specifically on the general part of the typicon and traces how the basis of this general part was perceived, developed and interpreted in the later editions, printed in Bulgaria in the 19th and 20th centuries - the Church Slavonic synodal edition of 1890 and the Bulgarian editions of priest Ivan Neychev from 1909 and the Sliven Metropolitan Nikodim from 1959 and 1980, and in general the Church Slavonic editions of liturgical books in Bulgaria in the 19th and 20th centuries. Specific terms and their transmission are also discussed.

KEYWORDS:Church Slavonic language, hieromonk Neophyte of Rila, Typicon, Church Slavonic liturgical books

Проучванията на историята на българските издания на Типика са частични и непълни. Редица статии дискутират конкретни въпроси. Общата част и нейното формиране не е разглеждана досега. Това прави настоящото изследване актуално. То е посветено на **общата част** на църковнославянския превод на Типика на Константин Протопсалт (***ТКП***) от 1853 г. и влиянието й върху формирането на общите части на различните издания на типика през 19-ти и 20-ти век. Общата част на различните типици заема изключително важно място в литургичната практика, тъй като задава общите принципи при извършването на богослужението от денонощния и седмичния богослужебен кръг, като определя нормите на съчетаването на химнографския материал и четивата по октоиха и минея, постния и цветния триод, псалтира. Предмет на проучването е начинът на формиране на обща част в различните български издания на Типика – прилики, разлики, допълнения. Тук целя да изясня основните моменти в съставянето на общите части на типика при различните издания; да открои конкретни прилики и разлики; да определя до каква степен общата част кореспондира с българските издания на богослужебни книги от 20-ти век. Поставям си няколко конкретни задачи**:**1) Анализ на общата част на ***ТКП*** по двете му църковнославянски издания (1853, 1860), Синодалното църковнославянско издание на типика от 1890 (***СТ***); 2) Проучване на общата част на Типикона на свещ. Иван Нейчев (***ТН***) – паралели с ***ТКП*** и с Йерусалимския типик (***ЙТ***); 3) **Записки по църковнослужебния ред** и **Ръководство по църковния типикон** като предпоставка за формиране на общите указания в двете издания на Типика на Сливенски митр. Никодим (1959; 1980 – ***ТНик1*** и ***ТНик2***). Проследявам различните издания хронологично.

В различните видове типици, от различни редакции, общата част не е в еднакъв обем и не разглежда едни и същи проблеми. Структурата на последованията от денонощния кръг също се отличава по някои важни и второстепенни детайли. Най-богата в развитието на типиците е общата част на т. нар. пространна редакция на ***ЙТ***, която се формира през 14-ти век и се разпространява по българските земи през втората половина и края на 14-ти век, та чак до края на 17-ти век. Нейни най-ярки представители са Черепишкият типик от края на 14-ти век (ЦИАИ 44) и Рилският типик от 16-ти век (НМРМ 1/17). Възкресното богослужение е най-важната и най-рано формиралата се част от седмичния химнографски цикъл по октоиха. То представлява и най-древното ядро в тази книга. Поради тази причина рубриките с указанията за неделното богослужение са неразделна част от средновековните ръкописни ***ЙТ***. С тях обикновено и започва общата част на типиците, напр. ЦИАИ 201 (***ЙТ*** от началото на XIV в.), ЦИАИ 44 (***ЙТ*** от края на XIV в.), НМРМ 1/17 (***ЙТ*** от XVI в.). Тази традиция би могла да се проследи и през

цялото ни средновековие по незначителния брой запазени ръкописни типици. Още по-богата в някои отношения е общата част на печатните църковнославянски издания на ***ЙТ***, които се ползват в някои поместни православни църкви, както и в манастирското богослужение и до днес. Там има глава за възкресното всенощно бдение, образец за съчетаването на възкресната служба със служби на светци по минея, определяни като „на 4“, „на 6“, с велико славословие, полиелейна, с всенощно бдение; указания за делничното и съботното богослужение с октоих и миней; рубрики за четенето на Псалтира и пеенето на *Честнейшую* и катавасиите през годината, както и много други въпроси от дисциплинарен характер. Тези глави с общи указания излизат извън рамките на ***ЙТ*** и се появяват в печатните църковнославянски октоиси и триоди, общия миней, като се дообогатяват и доразвиват, а на места понякога дори са по-детайлни и по-подробни от присъстващите в ***ЙТ***.

***ТКП*** **и** ***СТ***. Важността и централното значение на общите указания на типиците се запазва и през Възраждането с въвеждането на новия Константинополски типик на Константин Протопсалт от 1838 г. (***ТКП***), благодарение на направения от йером. Неофит Рилски през 1853 г. църковнославянски превод. Изданието на йером. Неофит Рилски оказва силно влияние върху богослужението през 19-ти и 20-ти век, като служи за формирането на съвременните редакции на редица богослужебни книги в България – служебник (1924, 1928, 1951, 1998), часослов (1929, 1941, 1982, 1996), апостол (1926, 1984), напрестолно евангелие (1924, 1943), паримийник (1935), катавасийник (1935) и други, които са специфични за нашата поместна църква и регистрират локални особености и богослужебни традиции. ***ТКП*** е с празничен характер (на всекидневното богослужение почти не се отделя място) и с изключително слабо развита обща, делнична и великопостна части. Съобразно ръкописната и печатната традиции на типиците, ***ТКП*** започва с обща част. В оригиналните му гръцки издания (1838, 1851) и в църковнославянските (1853, 1860) общата му част е представена само от главата за възкресното богослужение и няколко канонични правила. Тази глава носи наслова „О Неделяхъ“. Тя разписва сравнително изчерпателно, но стегнато възкресното богослужение – възкресна вечерня в събота вечер, възкресна полунощница в неделя сутрин, възкресна утреня и неделна литургия. Съставът на вечернята в общата част на ***ТКП*** не е разписан с подробности. Отбелязани са само основните моменти. Това явно по-късно, във връзка с по-слабата теоретична и практическа подготовка на псалтите и свещениците, постепенно започва да създава затруднения в прилагането им на практика. До подобен извод можем да стигнем от увода към ***ТН*** от 1909 г. За първи път в ***ТКП*** се формулира правилото за ролята на „славите“ на *Господи, воззвах* и на стиховните при определяне на типа служба от минея, което правило се използва и в съвременния ни типик. Представеният модел на възкресната вечерня съвпада напълно със ***СТ*** (1890) и служи като образец и основа за формиране на рубриките (вече на български език) за възкресната вечерня в Ръководство за черковния певец

**(Мавродиев, Димитров, 1902)**; ***ТН*** (1909); Записките по църковнослужебния ред (1912), ръководство по църковния типикон (1942), ***ТНик1*** (1959); ***ТНик2*** (1980), който е официално издание на БПЦ и до днес. Със сигурност оказва влияние и върху структурирането на вечернята в българските издания на часослова и служебника. Въпросите, които не са разгледани в ***ТКП*** относно възкресната вечерня, се разписват и коментират по-подробно вече в началото на 20-ти век в посочените издания. В Ръководство за черковния певец и Записки по църковнослужебния ред имаме подробен ред на възкресната вечерня с коментари. Тази тенденция – подробно разписване на реда с разглеждане на различни казуси (поради различния състав на службите в минея) се запазва и в по-късните издания.

Така се създава нов образец на възкресното богослужение, различен от съществуващия по ***ЙТ***. Не се изпълнява малка вечерня, няма всенощно бдение, не се четат часове. Основните последования от денонощния кръг за възкресното богослужение са великата вечерня и възкресната утреня, която се предхожда и свързва в едно цяло с възкресната полунощница. Присъстват и основни указания за литургията. Общата част не се ограничава върху реда на възкресната служба, но дава и някои дисциплинарни напътствия относно поведението на псалтите на певницата по време на богослужение. С превода на йером. Неофит Рилски (1853 г.) и сред славяноезичните епархии и енории на Константинополската патриаршия се възприема и утвърждава този типик на енорийското богослужение. Тенденцията за утвърждаване и употреба на ***ТКП*** се запазва и след учредяването на Българската екзархия в 1870 г. Макар и в схизма за продължителен период от време (1872 – 1945 г.), БПЦ пази литургичните традиции и норми, поставени и утвърдени от Константинополската патриаршия чрез ***ТКП***. Нещо повече – през 1890 г. е направено ново синодално издание (***СТ***) на ***ТКП*** на църковнославянски език от Недю Жеков с прибавяне на глави с паметите на най-почитаните български светци – св. Петка, св. Йоан Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Георги Нови Софийски, св. Константин-Кирил Философ, св. Методий, св. св. Кирил и Методий, св. Георги Най-нови Софийски, Връщане на мощите на св. Йоан Рилски. По този начин ***ТКП*** се дообогатява на българска почва, запазва се и се развива патриотичната тематика в богослужението, като патриаршеският характер на константинополското богослужение се приспособява адекватно към съвременните български условия – ролята на патриарха се заменя от тази на архиерея. По-късно, през 20-ти век това дава началото на указанията за архиерейското богослужение в изданията на служебника (1924, 1928, 1951, 1998), както и на специалните глави за архиерейско богослужение в общата част на ***ТНик1*** и ***ТНик2***. Така с църковнославянския превод на ***ТКП*** през 1853 г. се поставя началото на общите части на съвременните издания на Типика в България. ***СТ*** е практически идентичен с ***ТКП***, представя един и същ превод – на Неофит Рилски, и навсякъде, където в изданията през 20-ти век виждаме влиянието на ***ТКП***, то е именно чрез ***СТ***. Него именно цитират свещ. Нейчев,

Генчев, свещ. Джаов и митр. Никодим. Всички следващи български издания се съобразяват с разписаното възкресно богослужение в ***ТКП*** – и второто издание от 1860 г., и ***СТ*** от 1890 г., и ***ТН*** от 1909 г. в началото на общата му част, а също и ***ТНик1*** и ***ТНик2***. В основата на главата им за възкресното богослужение стои общата част на ***ТКП***, с незначителни промени във връзка с мястото на четенето на Псалтира между седалните на утренята, както и по отношение на броя на каноните на възкресната утреня и тяхното изпълнение.

***Типиконът на свещ. Иван Нейчев*** (***ТН***) заема в литургичната практика на БПЦ междинно място, като от една страна кореспондира с наложената от ***ТКП*** литургична традиция, но от друга, по всички типикарски казуси, за които не може да бъде намерен отговор в ***ТКП***, се обръща към печатното църковнославянско издание на ***ЙТ***. Появата му е отглас на излязлото от печат през 1888 г. в Константинопол издание на Типикона на Георгиос Виолакис, който дава разяснение на много въпроси, неизяснени в ***ТКП***. Има разрешение за отпечатване на книгата с писмо № 5069/ 20. 12. 1907 г. Издадена е в Стара Загора през 1909 г. **(Нейчев, 1909)**. ***ТН*** е с много добре развита обща част (с. 4-31). Общата част разглежда подробно възкресното богослужение (с. 4-7); делничното богослужение през седмицата от понеделник до събота включително с октоих и миней (с. 8-17); различни случаи на възкресни, празнични и възкресно-празнични всенощни бдения (с. 17-28) – чинове изцяло взаимствани от ***ЙТ***, които не са имали и нямат никакво приложение в енорийското богослужение на БПЦ, но пък са изключително полезни за манастирите; служба за отдание на господски и богородичен празник (с. 28) – също заета от ***ЙТ***; някои важни литургични въпроси, за които е само загатнато, или пък въобще не е упоменато в ***ТКП***: за библейските песни, за катавасиите, за пеенето на *Честнейшую* и 9-та песен от канона, за паленето на кандилата и светилниците, за причастяването (с. 28-31) – все глави, които са почти дословно заимствани от ***ЙТ***. В цялата тази обща част ***ТКП*** намира най-голямо отражение в указанията за възкресната служба в ***ТН*** – за вечернята, възкресната полунощница, утренята и литургията, както и на делничната литургия с правилото за пеенето на делничните антифони *Благо ест* (с. 4-7, 11). На места при възкресната служба свещ. Нейчев вмъква и елементи от ***ЙТ***, напр. изпълнението на четири канона на утренята (с. 6). Прави впечатление, че в общата част на ***ТН*** липсват дори и основни указания за богослужението през време на триода и пентикостара. Това е така, защото тази глава е поместена в самата триодна част на ***ТН*** през първа седмица на Великия пост (с. 230-237) – за утренното, вечерното богослужение и преждеосвещената литургия през Великия пост, за празнуваните светци; а за пентикостара липсват въобще специални общи указания. Влиянието на ***ТКП*** върху общата част на ***ТН*** е ограничено, като преобладават повече заемки от ***ЙТ***. Въпреки че ***ТН*** изяснява много богослужебни въпроси, той не успява да се наложи в БПЦ, тъй като на места обемът на химнографията и песнопенията е значителен и неприложим на практика в енорийски условия.

Освен това, повечето издания на БПЦ на богослужебни книги през 20-ти век са съобразени с ***ТКП***. Поради тази причина следващите издания на типика от 1959 и 1980 г. - ***ТНик1*** и ***ТНик2*** се придържат в повечето случаи към ***ТКП*** и не взаимстват почти нищо от ***ТН***.

Практическата необходимост от общи разяснения на църковното богослужение за годишния кръг извиква нуждата от написването на общодостъпно ръководство по тези въпроси за псалтите и свещениците. Така се появяват ***Записки по църковнослужебния ред*** от Йонко Генчев. **(Генчев, 1923)**. Тази книга е почти връстник на ***ТН*** – съставена е 3 години след неговото отпечатване. Подготвени са за издаване през 1912 г., но са отпечатани в Асеновград (Станимака) едва в 1923 г. Книгата дава общи типикарски указания за псалтите, без да претендира да бъде типик. Подходът при съставянето й е по-различен, отколкото при типиците, където общите указания обикновено се делят на възкресно, делнично, съботно, празнично, възкресно-празнично, великопостно и следпасхално богослужение. В ***Записки*** годишният кръг се дели на извънвеликопостно, великопостно и богослужение през св.Петдесетница. Извънвеликопостното богослужение се дели на вечерно и утренно. Разписани са подробно: 9-ти час, всички типове вечерни – всекидневна, възкресна, празнична, „празнично-възкресна“ (с. 3-14). На вечернята, при определяне броя на стихирите на *Господи, воззвах* важи правилото за 2-те слави (с. 6, 10) – по ***ТКП***. Посочен е редът на всички видове полунощници – всекидневна и съботна, възкресна, празнична (с. 15-19). Празничната полунощница е по ***ТКП*** (с. 18). Представен е подробно чинът на всекидневната утреня с 1-ви час, възкресната утреня, празничната утреня, „празнично-възкресна“ утреня на светийски и богородични празници, като привежда и съпоставя практиките и различията на ***ЙТ*** и ***ТКП*** (с. 19-40). Четенето на Псалтира през седмицата (с. 5-6, 22) е по ***ЙТ***, мястото на катизмите на утренята –по ***ЙТ*** и ***СТ*** (с. 28) и свидетелство, че в началото на 20-ти век в БПЦ в енорийските църкви четенето на Псалтира се пропуска (с. 28). Тези указания дават основата на таблицата за четене на Псалтира в ***ТНик1*** и ***ТНик2***. За полиелеите на утренята – посочва се, че според ***ТКП*** и ***СТ*** на богородични празници се пее 44-ти псалом, коментира се мястото на полиелея по ***ТКП*** и ***СТ*** (след тропарите, а не след седалните) и че на практика това в България не се прилага (с. 34, 37-38). Тук Генчев дава и практиката по ***ЙТ***. Коментира се и въпросът за полиелея *На реках вавилонских* (с. 56). Каноните на възкр. утреня са дадени и според двата типика– според ***ЙТ*** – 3 от октоиха и 1 от минея, наричан често от Генчев „старата практика“; и според ***СТ*** – възкресният от октоиха и 1 от минея (с. 29). Появяват се припеви на каноните на утренята (с. 22-23). Катавасиите се пеят заедно, една след друга – според ***СТ*** (с. 30-31). Утренното евангелие в неделя се чете след канона (с. 29). *Честнейшую* се пее след 9-та песен на канона (с. 23). Литургийните Апостол и евангелие (когато не се служи литургия) на делничната утреня се четат или в края на утренята, или в края на 1-ви час (с. 21, 25). Изключително изчерпателно е изложен редът на Златоустовата литургия, а накратко –

особеностите на Василиевата (с. 40-53). Антифоните на литургията са според ***ТКП*** (с. 51). Има глава „литии“, която обаче описва чина на петохлебието (с. 53-54). Особено голямо внимание е отделено на великопостното богослужение, като създаващо повече практически затруднения (с. 54-92). Авторът го разделя на подготвителни дни и четиридесетница (за Страстната седмица са представени особеностите само на Велики четвъртък вечер). Разписан е подробно редът на службите за подготвителните недели – на Митаря и фарисея, на Блудния син, Месопустна, Сиропустна, събота Месопустна, цялата сирна седмица (с. 54-62); за делничното утренно и вечерно богослужение през четиридесетницата, великото повечерие, малкото повечерие с богородичния акатист, за преждеосвещената литургия, съботното богослужение през великия пост, за празнуваните светци по време на великия пост според – изрично посочено под линия от автора (с. 88) - ***ТКП*** и ***СТ*** (с. 62-91). Има указание за четенето на библейските песни на великопостната утреня (с. 69-71) - по ***ЙТ***. Великото повечерие през 1-ва седмица на великия пост – дават се и двете практики за изпълнение на великия канон на Андрей Критски – според ***ЙТ*** и ***ТКП*** (с. 83, 85). Внимание се отделя, макар и накратко, и на реда на службите от Пасха до Петдесетница, като се извеждат общите принципи (с. 92-96). Тези указания са фрагментарни разяснения на отделни въпроси относно пасхалната утреня, вечерня и часове през Светлата седмица; 9-ти час, полунощницата и утренята в делничните дни след Томина неделя. Липсва изчерпателността от предните отдели на ***Записки***. Главата завършва с упътвания за начина на изчисляване на възкресното утренно евангелие и гласа. Последната глава е именувана „Извънредни последования“ (с. 97-112). Разглежда съслуженията, архиерейското богослужение и някои треби – кръщение, брак, елеосвещение. От тях отношение към общите указания в типика има само „служба с архиерей“, и може би тя донякъде е послужила за съставянето на указанията в служебника от 1924 г., както и на общата глава за архиерейското богослужение в ***ТНик2***.

Изключително интересни са коментарите на Йонко Генчев в бележките му към отделните последования. Той много често прави разбор на различията между ***ЙТ*** (нарича го неправилно „Синайския устав, издаден в Москва“ с. 12) и ***ТКП***, възприема обикновено предписанията на ***ТКП***, като нарича ***СТ*** по различен начин: „търновский типик“, „типик на Великата църква“, „типик на Великата цариградска църква, утвърден и от бълг. св. синод“ (с. 10), „типика, издаден във В. Търново и утвърден от св. синод“ (с. 11), „цариградския устав, преведен на славянски и утвърден от бълг. Св. синод“ (с. 12). Самото име на Константин Протопсалт не споменава. Използва в някои случаи и Типика към Минейника на х. Ангел Севлиевец (1869). Не споменава никъде свещ. Ив. Нейчев и ***ТН***, не е ясно дали го е познавал и ползвал (според мен - не), а разглеждания материал по ***ЙТ*** заема непосредствено от църковнославянските издания на октоиха, минея, постния и цветния триод. На места указанията

за службите в Записки наподобяват тези в ***ТН***, макар че Генчев прави и много повече коментари за богослужебната практика.

Общите указания за възкресното богослужение от ***ТКП*** дават отражение и върху литургичните рубрики в редица български богослужебни книги – служебниците от 1924, 1928, 1951, 1973, 1998; часословите от 1929, 1941, 1982, 1996 г. **Служебникът от 1924 г**. е първото българско подробно издание на служебника на църковнославянски език. Между текстовете на вечернята (с. 3-18) има литургични рубрики, които са заети от общата част на ***ТКП***. Те се отнасят до: пасхалния 9-ти час на отдание на Пасха, цялостната структура на вечернята, чина на петохлебието на вечернята. Възкресната полунощница (с. 23-25) също следва точно указанията от ***ТКП***. Утренята в служебника също изобилства от типикарски бележки от ***ТКП*** по отношение на пеенето на евлогитариите в неделен ден, възкресните ипакои, степенни антифони и прокимен от октоиха; каноните; чина на утреното евангелие в неделя, специфичен завършек на утренята, когато бива следвана от литургия (с. 37-39, 46-47). Поставянето на комплекса от текстове „*ипакои, степенни, прокимен, канон, катавасии*“ преди чина на евангелието е специфичен и отличителен за ***ТКП*** и го разграничава от ***ЙТ***. Това е свързано с патриаршеския и архиерейския характер на ***ТКП*** – патриархът или архиерят влизат в храма в края на канона, пеят катавасиите и четат утренното евангелие или му се покланят и го целуват след четене по време на 50-ти псалом. В края на ***ТКП*** дори има подробен списък на празниците през годината, на които присъства и участва Конастантинополският патриарх (с. 338-339). По-късно този списък е премахнат от ***СТ***, като не отговарящ на условията в Българската екзархия. Специфичният завършек на утренята, когато бива следвана от литургия, също е наложен от ***ТКП*** - свещеникът казва тихо ектениите и отпуста в олтара по време на пеене на великото славословие, тъй като според ***ТКП*** между утренята и литургията не се четат 1-ви, 3-ти и 6-ти час. Този модел е възприет от всички по-късни издания на типика, служебника и часослова в България. Чинът на литургията е твърде накратко изложен в ***ТКП***, като просто маркира най-важните й моменти. Като цяло, служебникът се съобразява с тези разпоредби на типика (с. 67-114). ***Преждеосвещена литургия*** (с. 175-202). В ***ТКП***, ***СТ*** и ***ТН*** в общите указания липсва специална глава за преждеосвещената литургия. Служебникът се съобразява със сбитите указания от триодната част на ***ТКП*** за сряда от 1-ва седмица на великия пост, като дообогатява чина на тази литургия в подробности и въз основа на ***Записки*** (с. 72-77). Въз основа на главата за преждеосвещената литургия в служебника, в ***Ръководство*** (с. 46-49) са разработени обширни рубрики с коментари, повлияни от ***ТКП***, но и дообогатени с информация от триодната част на ***ТН*** (с. 234-236). Те дават основата за главите в общите указания на ***ТНик1*** и ***ТНик2*** за преждеосвещената литургия. ***Входни прокимени, първи тропари и завършителни кондаци след малкия вход на по-главните празници през годината*** (с. 233-288). Нуждата от типикарски разяснения по въпроса

за входните прокимени и завършителните кондаци на литургията е видна от появата на съответните глави в ***ТНик 1*** и ***ТНик2***. В ***ТКП***, ***СТ*** и ***ТН*** подобни специални глави липсват. Данните, поднесени в Служебника от 1924 г., са екстирпирани от месецословната и триодната част на ***ТКП***. В този смисъл и тук откриваме влиянието на на ***ТКП*** за по-късно формираните глави в общите части на ***ТНик1*** и ***ТНик2***. ***Трисагий*** (с. 289-292). Трисагият е по-скоро обект на требника, отколкото на служебника, но в това издание е представен пълният му чин. Редът на трисагия е описан в края на ***ТКП*** и ***СТ***, в главата „*различнии чинове*“ – „*последование мертвенное надъ усопшихъ*“. Чинът на трисагия е под прякото влияние на ***ТКП***. По-късно този чин не намира място в следващите издания на служебника (1928, 1951, 1998) и типика. ***Особеност и упътвания в различни богослужебни последования*** (с. 351-392). Тази глава се появява за първи път в служебника от 1924 г. Предназначена е предимно за клира, но засяга пряко и псалтите. Тя разяснява въпроси, свързани с литургични и типикарски особености на богослужението от годишния неподвижен и подвижен богослужебен кръг, напр. специфики в последованията на празниците Въздвижение, Рождество, Богоявление, Кръстопоклонна неделя, Вайя, последование на Жениха, Велики четвъртък, петък и събота, Пасха, Светла седница и отдание на Пасха, Томина неделя, Петдесетница, Преображение. Някои рубрики се отнасят за богослужението в рамките на триода и пентикостара - особеностите на вечернята в неделя вечер през четиридесетницата; упътвания за великото повечерие; за малкото повечерие с богородичния акатист; особености на утренното богослужение през четиридесетницата; особености на богослужението през богородичните пости. Те имат обобщаващ, общ характер и могат да бъдат следвани като образец. Извор на информацията тук са месецословната и триодната части на ***ТКП*** и ***Записки***. По-късно те дават началото на съответните глави за богослужението в рамките на триода и пентикостара в ***Ръководство***, както и на съответните дялове в общите части на ***ТНик1*** и ***ТНик2*** за богослужението в периода на постния триод и пентикостара. **Следващите издания на служебника са от 1928, 1951, 1973 и 1998 г.** Въпреки че служебниците от 1928, 1951 и 1998 г. са отделни наборни печатни издания, с минимални промени в структурата, текста и шрифта, по отношение на разгледаните типикарски въпроси те следват изцяло изданието на служебника от 1924 г. Макар и по-късни издания, появили се при наличието на нови издания на типика, литургичните рубрики в тях се намират под прякото влияние на ***ТКП***. От тези издания на служебника отпада единствено главата за Трисагия. С цел библиографска точност е важно да се отбележи, че служебникът от 1951 г. е излязъл от печат едва през 1957 г. На три различни места в служебника (двете заглавни страници и печатарското каре в края на книгата) са посочени три различни години – 1951, 1954, 1957. Той има фототипно издание от 1994 г., без да е посочена годината на издаване. Служебникът от 1928 г. има фототипно издание от 1973 г., без да е обозначено, че е фототипно от 1928 г.

**Часослов 1929 г**. Първото българско издание на часослова е осъществено в Кюстендил в 1921 г. Типикарските бележки в него са строго по ***ЙТ***. Часословът от 1929 г. е второто българско издание на книгата на църковнославянски език, в общи линии съобразено с ***ТКП***. Литургичните бележки обаче са изцяло на български. Изданието е направено в печатницата на Курилския манастир. Освен като самостоятелна книга, той влиза и в началото на състава на Църковен Цветослов от 1929 г. В 1941 г. е отпечатано третото издание на часослова, имащо същия състав като това от 1929 г., но за част от текстовете (предимно библейските и някои молитви) се добавени и паралелни преводи на български. Литургичните рубрики не са променяни и са изцяло по ***ТКП***. Отпечатан е фототипно през 1982 г. Най-новото наборно издание на часослова е от 1996 г. - повтаря изцяло изданието от 1941, като в тропология към книгата да добавени още тропари за някои празници. Влиянието на общата част на ***ТКП*** върху часослова от 1929 г. трябва да търсим в състава на вечернята, възкресната полунощница, възкресната утреня, литургията. Редът на вечернята в часослова (с. 135-146) следва общите указания на ***ТКП*** за възкресната вечерня. Часословът дава и реда на великопостната вечерня (с. 146-150), като тук се ръководи от триодния дял на ***ТКП*** - неделя сиропустна вечерта, както и на база на упътванията в служебника от 1924 г. (с. 175-202, 361). Празничната полунощница (с. 19) отразява реда на ***ТКП*** от месецословната част. Великото повечерие и малкото повечерие са съобразени с триодния дял на ***ТКП*** за първа седмица на великия пост. Възкресната полунощница по часослова (с. 17-18) следва общите указания на ***ТКП***. Утренята в часослова (с. 20-46) също отразява закономерностите на богослужението по ***ТКП***. Указанията за възкресната утреня са според общата част на ***ТКП***; тези за съботната и великопостната утреня са по триодния му дял, а за полиелейната – по месецословната част за големите празници. Неизяснен остава единствено въпросът за влиянието на ***ТКП*** върху делничната утреня в часослова. Тъй като никъде в ***ТКП*** няма подробна диаграма на всекидневната утреня, предполагам, че редът в часослова е повлиян от ***ТН***, „***Записки...***“ и служебника от 1924 и 1929 г. Литургията в часослова (с. 47-57) е съобразена с общите указания на ***ТКП***, но същевременно привежда множество данни от месецословната и триодната му част за различни празници. По отношение на изпълнението на антифоните на литургията обаче, часословът регистрира наложила се в България с времето местна практика, която не съответства на ***ТКП***, ***СТ***, и ***ТН***. По-късно под влияние на часослова тя се налага като норма в ***ТНик1*** и ***ТНик2***, като променя зададените правила в ***ТКП***, ***СТ***, и ***ТН***. За всекидневната полунощница, съботната полунощница, часовете и изобразителните (с. 5-16; 58-92) нямаме пълни и изчерпателни данни в ***ТКП***. Там, където има такива, часословът се съобразява с тях. Тропологият на часослова (с. ) съдържа възкресни тропари с богородичните им, седмични тропари и кондаци, общи тропари за светци, входни прокимени, тропари и кондаци за празниците по месецослова и триода през годината. Съставът му е изцяло съобразен

с общата, месецословната и триодната части на ***ТКП***. Молебният канон на пресв. Богородица според ***ТКП*** се изпълнява в края на вечернята през богородичния пост. Той е изложен в часослова според чина за 2-ри август в ***ТКП***. Чинът на панихидата в часослова няма отношение към указанията в типика и по-скоро е поместен за улеснение на псалтите.

Тук е мястото да спомена и един лекционен курс по богослужебен типик за Софийската духовна семинария: „*Записки по църковно-богослужебен ред (църковен устав)*“ **(Динев, 1934)**. Макар че лекциите на бележития български композитор и музиколог Петър Динев, който по това време е учител в Семинарията, нямат практическо приложение в литургичната практика на БПЦ, те изиграват важна роля за формирането на знания и практически умения у бъдещите псалти и свещеници. Лекциите разглеждат историята на църковното пеене, богослужебните книги, типика, денонощния кръг, възкресните служби, празниците, възкресно-празничното последование, литургията, великопостното богослужение, Страстната седмица, Пасха и Томина неделя. Накрая включва реда и на някои треби – малък водосвет, велик водосвет, кръщение, венчание, погребение, панихида, благодарствен молебен, ръкоположение. Лекциите са силно повлияни от ***ТКП*** чрез ***СТ*** – самият автор посочва това (с. 12). За съставянето на лекционния материал Динев използва българските издания на часослова, служебника, апостола, евангелието и требника, които са съобразени с ***ТКП***.

Минават повече от 50 години от издаването на ***СТ*** и повече от 30 години от отпечатването на ***ТН***. Ново издание на типика не се появява, а старите отдавна са изчерпани. Упътванията на църковнославянски език в ***СТ*** са трудно разбираеми и затрудняват много псалти. Макар и утвърден от Св. Синод, ***ТН*** не намира широко приложение, не е цитиран и използван много в ръководствата и практиката, може би поради тясната си връзка с ***ЙТ***. Появява се голяма празнина и нужда от достъпно богослужебно ръководство. Това налага двама свещеници – Георги Соколов и Стефан Джаов през 1942 г. да съставят и издадат ***Ръководство по църковния типикон***. **(Соколов, Джаов, 1942)**. Книгата има характер изцяло на общи указания по типика. Много наподобява ***Записките*** на Генчев, които съставителите широко са използвали като образец при структуриране на материала, само че е по-кратко и с много наборни грешки предимно в църковнославянските инципити и богослужебните термини. Разделено е на: богослужение извън великия пост (с. 6-36); богослужение през великия пост (с. 36-59); богослужение през св. Петдесетница (с. 60-66); св. литургия, съслужения, архиерейска литургия, предпразненство и попразненство, недели на св. отци (с. 66-73). Разглежда подробно 9-ти час, всички видове вечерня, всички видове полунощница и утреня. За великопостното богослужение има кратки бележки за подготвителните дни. Подробно е разписан редът на полунощницата, утренята, часовете, изобразителните, вечернята, преждеосвещената литургия, великото и малкото повечерие. Има много кратки бележки за Страстната седмица. Главата за

пентикостарното богослужение представя подробно службите за Пасха и Светлата седмица, всекидневното богослужение от Томина неделя до Възнесение. Поместен е редът за четене на катизмите от Псалтира (с. 9) – както при Генчев, макар в разписите с реда на утрените да не се посочва четене на Псалтир. За вечернята се спазва правилото за 2-те слави при стихирите на *Господи, воззвах* в минея (с. 10) – по ***ТКП***. По отношение на всекидневната и празничната полунощница се представят и практики, характерни за ***ЙТ***, който неправилно се нарича „синайски устав“, под влияние на Генчев (с.18, 20). На всекидневната утреня има припевите на каноните (с. 24-25), както при Генчев. На възкресната утреня се дават и двете възможни места за четене на възкресното евангелие (с. 27) – и по ***ТКП***, и по ***ЙТ***. Полиелеят и величанието, седалният след полиелея и канонът на възкресно-празничната утреня са по ***ЙТ*** (с. 34). Възкресните тропари в кр. на утренята *Днес спасение* и *Воскрес из гроба* – по четни и нечетни гласове, са според ***ЙТ*** (с. 27, 34). Библейските песни на великопостната утреня са според ***Записки*** на Генчев (с. 44-45). Великото повечерие през 1-ва седмица на великия пост – дава се само практиката по ***ЙТ*** за изпълнение на великия канон на Андрей Критски (с. 54). На пасхалната утреня се казва *Возмите, врата, князи ваша* (с. 61) пред вратите на храма – за пръв път в типикарската практика. Навсякъде, където в ***Ръководство*** се цитира „типик“ или „типикон“, се има предвид ***СТ*** – често се посочват конкретни страници. Само в указанията за Страстната седмица под „типикон“ се има предвид както ***СТ***, така и ***ТН*** - посочват се страници и от ***СТ***, и от ***ТН***, без да се обяснява кое от кой типик е. Позовават се и на служебника от 1924 г. (с. 58-59). От изнесените факти се вижда, че почти всички последования от ***Ръководство*** са съобразени с ***ТКП*** и следват неговата традиция, а само някои дребни детайли са взаимствани от ***ЙТ***, и то не пряко, не и от ***ТН***, а чрез църковнославянските октоиси, минеи и триоди. ***Записки*** и ***Ръководство*** са важна стъпка за формирането на общата част в съвременния типик - ***ТНик1*** и ***ТНик2***.

**Първо издание на типика на митр. Никодим Сливенски** (***ТНик1***). ***ТНик1*** се появява на съвременен български език цели 50 години след ***ТН***, в много трудно и критично време за БПЦ, когато комунистическата власт в България ограничава по всякакъв начин дейностите й, които не могат да се простират извън рамките на храма. Така богослужението в храма придобива още по-голямо значение. Друг е въпросът до каква степен то е било достъпно за обикновените християни. Всички сме слушали разкази за ограничаване на достъпа и наблюдение, особено на големи празници. ***ТНик1*** е кратък по съдържание, с много пропуски в месецословната, триодната и пентикостарната части, но с много добре развита обща част. **(Никодим, 1959)**. Още в предговора авторът заявява, че при съставянето използва ***СТ***. Общите указания (с. 9-32) разглеждат подробно делничното богослужение извън триода с октоих и миней – повлияно пряко от ***ТКП*** и ***Ръководство***; службата в съботни дни; кратка бележка за службата само по

минея. Делничното богослужение през време на триода обхваща утренята, часовете и изобразителните, вечернята и преждеосвещената литургия. Главата за всекидневното богослужение през пентикостара дава указания за вечернята, утренята и литургията. Акцентът на главата за празничното богослужение пада върху възкресното – подробно са разгледани вечернята и утренята, и някои особености на литургията. В общите указания има кратки бележки за господските и богородичните празници, светийските и храмовите празници, особеностите на св. литургия – изменяемите части, указания за полунощницата, часовете и повечерието, входните молитви на свещеника. Много глави с общ характер са поместени в приложението в края на книгата – всенощно бдение; „опелото“ на пресв. Богородица; евнгелски четива преди триода; входни прокимени; завършителни кондаци; таблица за катизмите; таблица за гласовете и утренните евангелия; за помените за починалите; за тъмните и светлите одежди; за завесата и царските двери; за светилниците, полиелеите и кандилата; пасхалия (с. 226-253). Силното влияние на ***ТКП*** откриваме както на макроравнище в денонощния кръг – липсата на часове извън времето на триода, така и на микроравнище – в отделните елементи на богослужението и тяхното разпределение. Такива са правилото за двете слави на *Господи, воззвах* на вечернята, някои правила за отпустителните тропари, липсата на 19-ти и 20-ти псалом на утренята, начинът на изпълнение на канона и катавасиите на утренята, мястото на канона на възкресната утреня, поместване на *Честнейшую* след 9-та песен на канона, началото на литургията веднага след великото славословие и тропара, както и много други. Влиянието на ***Ръководство*** е в подробния разпис на делничното богослужение. Броят на каноните на възкресната утреня – 4, вместо 2 - едва ли може да се интерпретира като влияние на ***ТН***, по-скоро е отражение на указанията в самия октоих (с. 24). Указанията за всенощно бдение и „опелото“ на пресв. Богородица също не отразяват заемки от ***ЙТ*** и ***ТН***, а са плод на силното влияние от страна на енорийското богослужение в СССР върху българското по това време, както и отбелязва самият автор (с. 226). **Второ издание на типика на митр. Никодим Сливенски** (***ТНик2***). Типикът излиза 20 години след ***ТНик1*** в съавторство с Георги Попйонков. **(Никодим, Попйонков, 1980).** Изданието е наложено поради промяната на календара в края на 1968 г., засягащо предимно месеците февруари-май, а също и поради краткостта и непълнотата на месецословната, триодната и пентикостарната части на ***ТНик1***. В ***ТНик2*** тези глави са частично пренаписани наново и допълнени. Общата част претърпява по-скоро структурни, отколкото същностни промени. Изпълнението на каноните на възкресната утреня е поправено по ***ТКП***. Всенощното бдение и „опелото“ на пресв. Богородица минават към общата част (с. 54-63). Добавена е и нова глава – архиерейска служба (упътане за певците) (с. 51-53), пряко повлияна от ***Записки*** и ***Ръководство***. Като цяло влиянието на ***ТКП*** върху ***ТНик2*** е същото, както при ***ТНик1***, няма същностни промени. ***ТНик2*** остава официален типик на БПЦ и до днес.

От направеното проучване и изнесените данни се вижда, че влиянието на общата част на ***ТКП*** върху изданията на богослужебни книги и общите части на типици през 20-ти век е значително. То се осъществява предимно чрез ***СТ***, който е много разпространен и добре приет в България. Рецепцията на основаната от ***ТКП*** литургична традиция е не чрез дословна заемка на текстове и рубрики, а чрез творческото възприемане и интерпретиране на традицията. В полза на това свидетелстват и някои нови литургични практики, които се възприемат и утвърждават през 20-ти век. ***ТКП*** изиграва и много важна роля за рецепцията на литургичната и химнографската терминология в България.

***Използвана литература:***

Генчев, Й. Станимака. (1923). Записки по църковнослужебния ред (1912). 3-99.
Динев, П. София. (1934) Записки по църковно-богослужебен ред (църковен устав). 12-13, 15-48.
Мавродиев, Д., К. Димитров. София. 1902. Ръководство за черковния певец. 14-42.
Нейчев, свещ. Ив. Ст. Загора. (1909). Типикон. 4-31.
Никодим, митр. Сливенски. София. (1959). Типик или църковен устав. 7-32.
Никодим, митр. Сливенски, Г. Попйонков. София. (1980). Типик или църковен устав. 11-63.
София. (1924). Служебник. 3-47; 233-292; 351-392.
София. (1928). Служебник. 7-62, 418-471.
София. (1951). Служебник. 1-49; 377-386.
София. (1973). Служебник.
София. (1998). Служебник.
Соколов, свещ. Г., прот. Ст. Джаов София. (1942). Ръководство по църковния типикон. 5-79.
Константинопол. (1853). Типик церковний по чину Христови великия церкве. 1-6.
Терновъ. (1890). Типикон, сиест устав. 15-21.
София. (1929). Църковен цветослов. 28-46; 95-104.
Кюстендил. (1921). Часослов.
София. (1929). Часослов. 28-46; 95-104.
София. (1941). Часослов. 45-66; 139-151.
София. (1982). Часослов. 45-66; 139-151.
София. (1996). Часослов. 45-66; 139-151.

# КРЕАТИВНОТО ПИСАНЕ НА ОСИНОВИТЕЛНИ ПРИКАЗКИ – ИЗРАЗ НА БОЛКАТА И КОПНЕЖА ПРИ КАНДИДАТ-ОСИНОВИТЕЛНИ СЕМЕЙСТВА

**Петя Яначкова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Създаване на лични истории под формата на приказки отдавна е обект на засилен интерес. Екстернализиране на емоционална болка, семейни вярвания и нагласи при липса на деца и наличие на репродуктивен траур, променящи хода на естествения жизнен цикъл на семейството е важно в работата със специфични групи семейства. Авторската осиновителна приказка има смисъл на символично назоваване, обличане в думи специфичното семейно взаимодействие и хипотетично осъществяване на реперзентеции на семейните отношения още преди осиновеното дете да има реален образ. Настоящата разработка има за цел да обобщи анализа на осиновителните приказки, създадени в процес на подготовка на семействата за осиновителния процес. Постигането на промяна на смисъла на осиновителната кауза като ефект от писане на осиновителни приказки, е добавена стойност към превенция на проблеми, свързани с осиновителната тайна.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: осиновяване, репродуктивен траур, емоционална болка, жизнен цикъл, приказка, семейни нагласи, осиновителна тайна, подготовка на осиновеното дете, промяна на смисъла

# THE CREATIVE WRITING OF ADOPTION STORIES – AN EXPRESSION OF THE PAIN AND LONGING OF PROSPECTIVE ADOPTIVE FAMILIES

**Petya Yanachkova**

*South-west University „Neofit Rilski“*

ABSTRACT

Creating personal stories in the form of fairy tales has long been a subject of increased interest. Externalizing emotional pain, family beliefs and attitudes in the absence of children and the presence

of reproductive bereavement altering the course of the natural life cycle of the family is important in working with specific groups of families. The author's adoption fairy tale has the meaning of symbolic naming, putting into words the specific family interaction and hypothetical implementation of representations of family relations even before the adopted child has a real image. The present development aims to summarize the analysis of adoption stories created in the process of preparing families for the adoption process. Achieving a change in the meaning of the adoption cause as an effect of writing adoption stories is an added value to the prevention of problems related to adoption secrecy.

KEYWORDS: adoption, reproductive mourning, emotional pain, life cycle, fairy tale, family attitudes, adoption secret, preparation of the adopted child, change of meaning

## 1. Въведение:

Националното осиновяване на дете в наше време се реализира на много равнища - формални и неформални. Процесите протичат с различни нагласи, мотивация и различна степен на подготовка за осиновителната реалност. И ако до годините след Освобождението на България, към края на 19 в. приемането на външно на семейството дете се е случвало бързо, по традиционните разпоредби на българското обичайно право / *с църковен ритуал и празничен обяд/,* към днешна дата осиновяването е сложен, продължителен във времето, комплексен, многопластов, мултидисциплинарен процес /*екзистенциален, административно бюрократичен, психологически/*.

Всеки един от нас има лична история за себе си и тази история следва да е истинска, без укриване и/или изопачаване на фрагменти от нея. Креативното писане на осиновителни приказки като упражнение за възрастни, е уникален начин за преодоляване/превенция на родителските страхове около представяне на истинската автентична история, без създаване на семейни тайни.

Осиновителните семейства, предвид репродуктивния проблем с който са белязани, и преди, и сега неизбежно са били обект на различно отношение, третирани със загриженост, безразличие или фрустрация. Рядко е било налично открито говорене за осиновяването, по-често истинската осиновителна история осъзнато е била обвита в тайна. Отношението към осиновителната тайна за осиновителите е базова дилема, с много дълбоки корени в традицията, което предполага сериозен професионален подход, нужда от предварително и отговорно емоционално подпомагане на семействата във всеки един нюанс от психологическия процес за укрепване на здравите нагласи.

## 2. Цел:

Всички източници, свързани с приказкотерапия, обстоятелствено коментират наблюдения върху специфичното отражение на вълшебните класически приказки и авторските осиновителни истории върху осиновените деца, ползата им за детското социо-емоционално и личностово формиране.

Както във всяка една област на работа с деца и семейства, и в осиновителната тема предварителната работа с родителите дава шанс за по-висок и траен резултат. При рутинна работа с кандидат-осиновителни семейства, детето все още няма реален образ. Има само идея за най-общите негови характеристики/параметри, в масовия случай формулирани административно.

Настоящата писмена работа обхваща част от кандидат-осиновителните семейства и слага акцент върху хипотетичните ситуации на създаване на авторски осиновителни приказки, където прозира подчертан порив за родителстване при липса на реално дете с реален образ.

Целта на тренинга за създаване на авторска осиновителна приказка е добиване на смелост за назоваване на нюанси на преживявания с думи, опит за вербални послания към мечтаното дете, осмеляване за отприщване на увереност, падане на блокажите и формиране на родителски навик за използване на авторски осиновителни истории при ежедневно бъдещо общуване с детето с точните послания, предадени символично, метафорично и креативно. В настоящата писмена работа е заложена идеята за ново разбиране и по-етично отношение към осиновителните семейства и осиновените деца.

**3. Метод на работа:**

Основната цел на наративната терапия е да предложи пространство за споделяне на съкровеното. Настоящото изследване няма претенции за представителност. Идеята беше да се уловят тенденциите по отношение на ползата от креативното писане на осиновителни истории. Предвид липсата на възможност за директен свободен достъп до изследвани лица в осиновителния контекст */темата поставя изискване за конфиденциалност/*, при работа върху статията са анализирани преки наблюдения и авторски, осиновителни приказки, събирани от автора в рамките на лично провеждани в рамките на 3 години ежемесечни, групови обучителни курсове за кандидат-осиновители, организирани от НПО, на територията на София град и София област.

**При задаване на работната задача за креативно писане на осиновителна история предварително е уточнено:**

- че нямаме за цел да търсим литературна дарба, важно е да изразяват с думи мотивация и емоции.
- че тренингът за креативно писане на осиновителна приказка няма състезателен характер

- че работната задача се изпълнява индивидуално от всяко кандидат-осиновителното семейство, но до продукта достъп ще имат всички от групата
- че авторските осиновителни истории могат да послужат за база при лонгитудално проследяване на съответното кандидат-осиновителното семейство
- формата за писане на текста е напълно свободна: без значение дали ще се следва структурата на приказката или приказния сюжет или ще се избере друг вид писмен формат. Важното е да има вербализиране на емоция.

**4. Кратък обзор по темата за терапия с приказки**

**Приказната терапия може да се разглежда като метод за „лечение с приказки".** Помага да се идентифицират и решат вътрешните психологически проблеми на възрастни и деца. Но въпреки своята простота и мекота на въздействие, приказната терапия има свои собствени характеристики и нюанси на използване. Това е метод за психологическо въздействие върху човек чрез приказки. С негова помощ може да бъдат коригирани различни проблеми, да отпаднат страховете, комплексите, блокажите, да се придобие нов опит и самочувствие. Може да се прилага не само за деца, но и за възрастни. Зависи от съдържанието на приказката и нейните метафорични ресурси. Особено за децата в предучилищна възраст /*периодът на твърде конкретното, нагледно образно мислене според Жан Пиаже/,* терапията с приказки е изключително важна, защото при натрупването на знание за света и запълването на понятийния апарат на детето, всички образи и динамиката на историите в които са впелетени, се отлагат буквално в подсъзнанието на детето. Ефективното използване на приказките на тази възраст ще помогне на детето, чийто ум работи по съвсем различен начин от този на възрастния. Приказната терапия помага на детето да намери решение по ненатрапчив начин. Всяка приказка има своя собствена ситуация, историята винаги има логично заключение, което показва възможен изход от ситуацията.. Приказната терапия като метод на психологическа корекция предполага като своя цел установяването на връзка между приказни събития и реалния живот, както и придобиването на нов емоционален и поведенчески опит. Приказката може да облекчи безпокойството и напрежението и при децата, и при възрстните клиенти. Уникалното е, че това се случва в поверителна, а не проповядваща форма.

**Според Бруно Бетелхайм и неговият „Психоанализ на приказките", няколко са ползите от приказната терапия** */Бруно Бетелхайм (1903 – 1990) е световноизвестен австрийски психолог и психиатър. Бил е затворник в нацистките концлагери./*

- Намиране на изход от различни житейски ситуации чрез избор на поведението на героя от приказката, което води до различни последици
- Дефиниране и решение на проблема бебето в достъпна форма
- Възприемане на житейски опит и светска мъдрост чрез приказния сюжет

- Развиване на мисленето, въображението и паметта чрез анализиране на действията и характерите на героите
- Корекция на поведението чрез примера на главния герой, идентифициране с неговите негативни или позитивни действия и личностни черти
- Психопрофилактика на възможни проблеми.

**Бруно Бетелхайм посочва четири основни принципа на приказната терапия:**

**Ценностният принцип -** приказката трябва да съдържа и да предаде на детето или възрастния основните житейски ценности, които трябва да се спазват. Размислите след прочитане на приказката трябва да помогнат за разбирането на понятия като приятелство, любов, взаимопомощ, състрадание, вяра, доброта, хуманно отношение, самочувствие.

**Принцип на жизнената сила -** придържането към правилните основни ценности няма да се случи лесно без усещането за собствената вътрешна сила. Много хора се затрудняват да вземат решение поради своите проблеми, страхове и съмнения. Приказната терапия помага да бъдат преодоляни за да го има усещането за жизненост.

**Принцип на универсалност -** приказките не дават само и единствено положителен пример, специалистът трябва да помогне на детето да види и негативни реакции и интеракции на герои с техните мотиви за такова поведение. Това е възможност да се разбере, че във всяко действие винаги има две страни, че в лошото винаги има и положителни конотации и обратното.

**Принципът на две реалности -** приказният свят трябва да бъде свързан с реалността и да оказва своето влияние върху нея. Специалистът трябва да работи с клиента така че да вплете констатациите от призания свят в реалния живот и опит

**Приказната терапия е инструмент за въздействие** върху дете, който и родителите могат успешно да използват в ежедневното общуване. Зависи от родителската креативност. Това може да помогне да се отървете от детските фобии, да разберете какво е „добро“ и кое „лошо“, да помогне за преодоляване на трудностите в живота. Приказките, и то фолколорните, са най-добрият начин децата да бъдат подготвени за трудностите в живота. Това споделя в интервю за БТА специалистът по детска литература проф. Светлана Стойчева. Според нея вълшебните приказки /*макар и да изглежда на пръв поглед парадоксално, защото са изградени на основата на измислицата/,* могат да подготвят децата за реалните препятствия на XXI век. Антрополози и психоаналитици са доказали способността на приказките да подкрепят /*дори да подтикват, подстрекават, ускоряват/* психическото развитие на децата, като изнасят вътрешни проблеми - конфликти, страхове, каквито абсолютно всеки, включително и детето има /*пак там/*

**Днес към терапията с приказки се насочват специалисти от различни области**. „Разработват се нови техники и методологични постановки, разиряват се сферите на въздействие. Терапията с приказки има своето много сполучливо приложние и при децата, и при възрастните клиенти“ / Попов, Т., 2004/ Авторът обосноваваа много задълбочено своята теза как терапията с приказки е ефективна и перспективна арт-терапевтична практика. Позоввавайки се на Татяна Зинкевич - Евстатигнева, Теодор Попов разглежда терапията с приказки като: част от възпитателната система, която е органична на вътрешната природа на човека; дълбочинното разкриване на заровено преживяване има психотерапевтичен ефект; трапията с пиказки е процес на търсене на смисъла на разшифроването на знанието за света и взаимоотношенията с него. В приказките могат да намерят отражение в различна форма всички човешки проблеми. Приказкотерапията може да даде символична прогноза за предстоящото в реалността. Терапията с приказки е процес на назоваване на проблемните ситуации. Терапията с приказки освен проблем, може да екстернализира, да извади на показ латенетен личностов потенциал. Терапията с приказки е „процес на екологично образование“ и за деца, и за възрастни. Терапията с приказки въвежда клиента в специфична среда, където могат да се проектират житейски проблеми и лични дилеми */пак там/* Търсенето на главното, на изконния смисъл от една страна и разшифроването, разкодирането му от друга е особено важно в терапията с прикакзки. Тъй като приказката е универсален език, тази терапевтична фора може да се използва както за инивидуална, така и групова работа и с деца и с възрастни /*пак там/*. Ползата от този подход са различни в зависимост от целта и целевата група, към която се адресира. Наблюдава се бързо скъсяване на дистанцията и при децата, и при възрастните клиенти, идентифициране на скрити емоционални проблеми; разглеждане на алтернативни варианти на дейвие и вземане на решение. През метафоричното представяне на ситуация се търси и намира помощ в разбирането чувства, емоции, нова информация, която клиентът не желае да сподели директно, коментират се противоречиви поведения.

**Според един от съвременните изследователи на терапията с приказки, Татяна Зинкевич - Евстатигнева**, /*автор на няколко труда, които задават научният облик и рамка на методологията и терапията с приказки като вид арт-терапевтична дейност*/, специалистите от различните области използват 5 вида приказки:

- художествени популярни приказки */които се делят на народни и авторски* /
- дидактически приказки /*създават се от педагозите за целите на образователни дейности/*
- психокорекционни приказки */създават се с цел посланията в тях да въздействат деликатно върху поведението на децат и положително повлияване неефективния стил на поведение; решават широк спектър от образователни задачи /*

- психотерапевтичните приказки / *разкриващи дълбокия вътрешен смисъл на събитията, често при тях липсва обичайния щастлив край/*
- медитативните приказки */взаимствани от изтока, за метдитация, за снемане на напрежението, Такива приказки помагат за облекчаване на напрежението и имат релаксиращ ефект, помагат при проблеми със социалната адаптация и депресивните настроения.Използването на медитативни приказки върви добре с приятна музика или звуци на природата./*

**Според класикът Владимир Проп,** общо 31 са възможни функции на действащите лица в една приказка. Освен това много от тези функции са подредени по двойки като бинарни опоциции: забрана - нарушение, борба – победа; преследване - спасение и др. Функциите на героите и действащите лица са логично комбинирани според сюжета, а в приказката има само седем вида герои: саботьор, изпращач, донор, помощник, принц, принцеса, фалшив герой.

**Наративната терапия е сравнително нова форма на психотерапия**,разработена през 70-те и 80-те на 20 век. Свързва се с имената на австралийския психолог Майкъл Уайт и неговия колега, Дейвид Епсон, от Нова Зеландия. Техният подход става популярен в Северна Америка през 90-те с публикацията на книгата им „Наративни средства за терапевтични резултати“ /*Narrative Means to Therapeutic Ends*/, която е последвана от множество книги и статии за работа с трудни за повлияване случаи на анорексия, нервоза, хиперактивност с дефицит на вниманието, шизофрения и др. Тук не е задължително създаването на приказка, залага се на шест начина на ключови разговори /*част от значението на понятието „наратив“ съвпада с „разказ“, „история“. Човек определя живота си въз основа на истории, които той разказва за себе си и за другите/.* Наративната терапия дава възможност да се опишат алтернативни истории, като клиентът може да се превърне в автор на своята собствена история и да я въплати в своя живот. Основните методи на наративния подход, чрез които се постига целта са:

1.**Търсене на „уникални изходи**“ т.е., събития, които не се вписват в обичайния проблемен наратив и които са основание за създаване на алтернативна история.

2.**Екстернализация на проблема** т.е., изнасяне проблема извън личността, като се обръща внимание на влиянието на проблема върху личността и на личността върху проблема, но вината пада върху проблема, а не върху личността.

3.**Деконструиране на проблема**, т.е., търсене на идеи и позиции на клиента, които позволяват същият да осъзнае, че именно той е автор на историите, а не други – хора или обстоятелства.

4.**Работа с външни участници** в проблемната ситуация, т.е., привличане на други хора, които да изразят своята гледна точка за човека с цел, създаване на подкрепа за поддръжка на предпочитана от клиента история.

**Спорд Майкъл Уайт, наративният специалист/ терапевт сътрудничи на** клиента в процеса на разгръщане на по-богати наративи. В този процес се задават въпроси, за генериране на ясни и ярки описания на житейския опит и събитията в него, които не са били включвани в сюжета на проблематичната история. Процесът на екстернализация помага хората да обмислят техните отношения с проблемите, а от там и сисълът на наративната терапия „Не човекът е проблемът, проблемът е проблемът."

**Безспорно всички автори - анализатори на метода Терапия с приказки са на мнение, че когато се прилага върху деца, той може да се използва във всяка възрастова група,** като разбира се се вземат предвид особеностите на възрастта и необходимите ценностни нагласи. В допълнение към образователните задачи, приказната терапия решава и редица психологически проблеми.

**Според Бруно Бетелхайм**: на 2-3 годишна възраст приказките помагат на детето да се намали безпокойството поради промени и/или отсъствието на родители, да преодолее ако има сепарационна тревожност и да се адаптира успешно например към контекста на детската градина; за 3-4 годишното дете такава терапия помага да се установи комуникация с връстници и възрастни и подпомага развитието на речта; към 5-6-годишна възраст при децата се появяват първите страхове и комплекси, следователно целта на приказната терапия на този етап е преодоляване на различни проблеми и засилване на самочувствието и самооценката; в предучилищна възраст приказната терапия е задължителна част от образователния процес и именно под тази форма е най-лесно децата да усвоят необходимите знания и умения, да развиват въображението, вниманието, паметта и речта си, да формулират с думи наученото и занчението на прочетеното, да различават добрите и лошите характери; за по-малките ученици методът на терапията с приказки помага да се решат възникнали училищни проблми дилеми, да се адаптират към училищните условия и процедури; тъй като децата продължават да развиват паметта, въображението и вниманието, чрез приказките по-лесно се учат на целеполагане, развиват целенасоченост; на тази възраст е по-трудно да се използват приказките като колективен метод на терапия, защото личността на всяко дете се развива, става по-сложна и различна от тази на съучениците. Специалистите/ психолозите предпочитат да се занимават поотделно с всяко дете */особено когато работят върху девиантно поведение/;* във възрастовия период на трудно юношество терапията с приказки може да бъде добра алтернатива за себеизразяване. С помощта на наративните методи юношите могат да разсъждават, да проследяват своите емоции и реакции към действията и мислите на персонажите и да се

идентифицират с тях, помага да открият идентичността си и да преодолеят емоционалните болки на растежа, проблеми със самочувствие, неувереност, негативните мисли, ниска самооценка и др.

**За клиентите от специфичната целева група на кандидат-осиновителите**, терапията с приказки за възрастни /*сътворяването на авторска осиновителна приказка/* още по време на обучителния процес за кандидат-осиновители става ясно, че е един от здравословните начини на психологическа подкрепа за създаване на стратегия за справяне с блокажите около приемане предисторията на осиновеното дете такава каквато е, намаляване на емоционалната болка, която интегрирането на предисторията като част от автентичната семейна история провокира.

**5. Анализ на съдържание на изследвания материал:**

**Осиновителните приказки – 93 на брой, са автентично създадени** в процеса на подготовка на 93 кандидат-осиновителни семейства */в рамките на задължителното 50-часово ежемесечно обучение за кандидат-осиновители по утвърдената от 2018 г. Програма от МТСП* / **за периода от 2020 г. до 2022 г**., предоставени след потвърдено информирано съгласие от страна на авторите кандидат-осиновители за включване на приказките в изследователска работа. Текстовете са анализирани в контекста на личната история на съответното семейство - потребител в стартирала осиновителна процедура. Във всяка част от анализираното съдържание са отчитани нагласите им към осиновителните твърде специфични подтеми, информация е събрана и във формата фокус групи с участието на същите кандидат-осиновители семейства.

**Предложените за обсъждане 93 осиновителни приказки са систематизирани както следва**:

| **Профил на кандидат-осиновителното семейство – бр. сем.** | **Вид наратив** | **Изразена болка и копнеж** | **Мотивация и удовлетворение от участието – бр. Сем.** | **Съпротиви – бр. Сем.** |
|---|---|---|---|---|
| Пълни семейства с двама родители - 81 | -За животни<br>- Космически и нови технологии<br>-Послание към детето с образователен характер | - Репродуктивния траур | 71 | 10 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| | -Изповядана е семейната история и нагласата към детето<br>- Алтруизъм и смирение<br>- Въвеждане на осиновителната реалност | | | |
| Непълни семейства с единствен родител – 11 | -За животни<br>-Послание към детето с образователен характер<br>-Изповядана е семейната история и нагласата към детето<br>-Страх от самота | -Репродуктивния траур<br><br>-Траур от липсата на партньор в живота<br><br>-Болка от фрустрацията | 11 | - |
| Семейства изгубили дете -3 | -Изповядана е травматичната семейна история и болезената нагласа към починалото изгубено дете | - Специфичен и тежък траур от загубата<br>- Специфичен и тежък траур от фрустрация на всички нива след загубата | 3 | - |
| Еднополови двойки -1 | -Послание към хипотетичното дете, с опит да бъде оптимистично въведено | - Избягващо поведение | 1 | - |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| | понятието за различното семейство | | | |
| Семейства в процедура за второ осиновяване – 5 | -За животни<br>-Изповядана е щастлива семейна история и нагласата към второто осиновяване<br>-Алтруизъм | -Алтруизъм | 3 | 2 |
| Семейства с биологични деца, кандидатстващи за осиновяване - 4 | -Изповядана е щастлива семейна история с порив за родителстване и специфично разбиране за разликите между биологично и осиновено дете –Алтруизъм | - Алтруизъм | 4 | - |
| Индикации за етнически предразсъдъци и дилеми – 2 | -Наративът кореспондира с вътрешна борба за приемане и смирение на етническото различие | - Страх<br>- Съмнения, относно безусловното приемане на детето | - | 2 |

**6. Изводи:**

Настоящата разработка имаше за цел да анализира и обобщи наблюдения върху съдържанието на осиновителни приказки, създадени в процес на подготовка на кандидат осиновителните семействата за осиновителния процес. Постигането на промяна на смисъла на осиновителната кауза като ефект от писането на осиновителни приказки, беше добавената

стойност към откриване и превенция на проблеми, свързани с осиновителната семейна тайна, както и повод за справяне със съпротивите за поддържането ѝ.

Като съдържание и атрактивно звучене, по-голямата част от изследваните авторски осиновителни истории бяха изумителни като попадения и степен на въздействие, още повече съотнесени към контекста на личната история на семейството. Прави подчертано впечатление, че попаденията и атрактивността на текста не зависят от степента на образование, специалност или рутина в писането при кандидат-осиновителите. Идеята и емоцията като че ли извират през друг канал за информация и креативност и имат директна връзка не с образованост, а с емоционална интелигентност и порив за родителстване.

7. **Заключение:**

Терапията с приказки, освен че е атрактивен и увличащ метод за работа, дава много възможности за избор в комбинация с други форми на терапия. Това помага да се повиши интересът на деца и възрастни, за постигане на стабилно положително отношение към процеса. В осиновителен контекст, авторската приказка има смисъл на символично назоваване, обличане в думи специфичното семейно взаимодействие и хипотетично осъществяване на репрезентеции на семейните отношения още преди осиновеното дете да има реален образ. Осиновяването създава твърде личен и специфичен за семейството интимен и труден за споделяне контекст. Приказната терапия е нежен и ефективен начин за въздействие при трудности. Подходът може да бъде прилаган и за образователни и за терапевтични цели, помага за решаването на сериозни проблеми и при деца, и при възрастни. Семпъл по своя характеръ и лесен за пилагане, методът на приказната терапия е много ефективен, тъй като е изграден върху материал, близък и достъпен до възможностите на този, към когото е адресиран.

***Използвана литература:***

Бетелхайм, Б. (1986) „Вълшебство в действие. Смисъл и значимост на приказките“. // Бюлетин на СБП (София), 1986, № 4, 3 – 67.

Бетелхайм, Б. (2017) „Психоанализа на вълшебните приказки“. // Литературата, 2017, № 17, 106 – 145.

Бетелхайм, Б. (2017) Психоанализ на приказките. https://newlife-clinic.com/skazkoterapija-jeto-v-psihologii.php

Miller, E. (2018) "Fairytale Therapy: A Type of Storytelling Therapy". https://www.storytellinginstitute.org/Fairytale_Therapy.pdf

Уайт, М. & Епсън, Д. https://bg.sainte-anastasie.org/articles/psicologia/michael-white-y-david-epson-autores-de-la-terapia-narrativa.html

White, M. & Epston, D. (1990). Narrative means to therapeutic ends. New York: WW Norton.

White, M. (2007). Maps of narrative practice. NY: W.W. Norton.

Попов, Т. (2004) „Терапията с приказки – ефективна и перспективна арт-терапевтична практика“ НАС Терапия и профилактика чрез изкуство, - 270.

http://tlib.gbs.spb.ru/dl/5/Попов ТН_Терапия и профилактика чрез изкуство.pdf

Стойчева. С. (2017) Детски ли са детските приказки

https://www.dnes.bg/obshtestvo/2017/03/10/detski-li-sa-detskite-prikazki.334395

Пропп В. Я. (2001) Морфология волшебной сказки. — М.: Лабиринт, 2001. — 144.

Зинкевич - Евстигнеева,Т. (1998) „Пътят към вълшеството, Теория и практика на терапията с приказки“

Грабенко Т.М., Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. (2003), Практикум по креативной терапии. – СПб.: Речь, 2003. – 400.

# ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПРИ СОЦИАЛНО-ВЪЗПИТАТЕЛНА РАБОТА С ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА

**Пролет Николова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия има за цел да анализира теоретично и емпирично проблемите на инспекторите в затворите, осъществяващи социална дейност и възпитателна работа с лица, лишени от свобода, както и перспективите пред тях за постигане на по-успешна ресоциализация след освобождаването от затвора. Изследването се опира на хипотезата, че досегашният модел на социална работа с лишени от свобода следва да претърпи известна нормативна промяна, за да бъде по-успешен корекционно-възпитателният процес и да предотврати вероятността за рецидив. Изследването е проведено сред 35 инспектори „Социална дейност и възпитателна работа“ и инспектори „Пробация“ от затворите в гр. София, гр. Бобов дол, гр. Враца и гр. Сливен. Местата за лишаване от свобода са избрани на регионален принцип – Западна България и единствения затвор, в който изтърпяват наказание лишаване от свобода осъдени жени – гр. Сливен.

КЛЮЧОВИ ДУМИ**:** социална дейност, възпитателна работа, индивидуална корекционна работа, програми за въздействие, ресоциализация, законодателни промени, механизъм за взаимодействие.

## 1. Въведение

Дейността на социалните работници в местата за лишаване от свобода има своята строга правна регламентация. Съгласно чл. 152 от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража (ЗИНЗС), социалната дейност и възпитателната работа са основни средства за ресоциализация на лишените от свобода и са насочени към подпомагане на личностната промяна на осъдените и изграждане на умения и способности за законосъобразен начин на живот в обществото. Социалната дейност и възпитателната работа в местата за лишаване от свобода включват:

- Диагностична и индивидуална корекционна дейност;
- Програми за въздействие, за намаляване на риска от рецидив и риска от вреди;

- Образование, обучение и квалификация на лишените от свобода;
- Творчески, културни и спортни дейности и религиозна подкрепа.

С лишените от свобода се осъществява групова и индивидуална социална дейност и възпитателна работа (чл. 152 от ЗИНЗС)

Правилникът за прилагане на Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража конкретизира същността на социалната работа и отговорните за извършването ѝ служители, а именно: В местата за лишаване от свобода се извършва индивидуална и групова диагностична дейност, която включва:

- Изследване на отделен случай и оценка на риска от рецидив и вреди;
- Психологическо изследване;
- Социално-психологическо проучване и анализиране на затворнически групи и общности.

Индивидуалната и групова диагностична дейност се осъществява от инспекторите по социални дейности и възпитателна работа, инспекторите по пробация, инспекторите-психолози и инспекторите-педагози по утвърдени методики и във взаимодействие с останалите служители на затвора или поправителния дом.

Индивидуалната корекционна работа с осъдените е насочена към информирането им относно техния правен и социален статус и условията за изтърпяване на наказанията (чл.120, чл. 121 от ППЗИНЗС).

Поправянето и превъзпитанието на осъдените е регламентирано в закона. Наказанието се налага с цел:

- Да се поправи и превъзпита осъденият към спазване законите и добрите нрави;
- Да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления;
- Да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

(чл. 36 от Наказателен кодекс)

По същество понятието „превъзпитание“ произтича от понятието „възпитание“. В най-общ план възпитанието е процес на организирано въздействие върху личността, насочено за формиране на система от определени качества, възгледи и убеждения. При превъзпитанието става въпрос за преизграждане, т.е. преформиране на личността, като на базата на разграждането на съществени негативни личностни характеристики се изграждат позитивни такива. В най-опростен вид, на практика това е двустранен процес на взаимоотношения между възпитател и възпитаник, с който се цели възходящо развитие на възпитаника, като се отчита както неговата активна роля, така и влиянието на всички останали външни фактори *(Хаджийски и кол.1999).*

Протичането на този процес се детайлизира в длъжностната характеристика на инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“, където са посочени характерните особености на длъжността. Като специалисти, оказващи подкрепа на хора в риск, каквито всъщност са лицата, настанени в места за лишаване от свобода, социалните инспектори изпълняват различни задачи, което предполага голяма компетентност. Многообразието от задачи включва извършването на диагностично-оценъчни дейности по отношение личността и поведението на лишените от свобода, планиране, организиране и непосредствено извършване на индивидуална и групова работа, обезпечаване сигурността, правния и социалния статус на лишените от свобода.

Независимо от широкия спектър на преки задължения и трудностите, които ежедневно срещат инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“, произтичащи както от особеностите на мястото на работа, така и от обектите на социално въздействие, не са публикувани достатъчно проучвания по отношение установяване на професионалните проблеми и нужди на същите.

През 1965 г. към Министерство на правосъдието (МП) се създава Научно-методически съвет по затворно дело (НМСЗД) като специализирано звено за научно-методическо разработване на проблемите, свързани с изпълнението на наказанието лишаване от свобода. През 1977 г. той преминава на подчинение на Министерството на вътрешните работи, а от 1990 г. е структура на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ при МП. НМСЗД е изграден на обществено-държавни начала, като освен предвидените по щат членове – юристи, психолози и други специалисти, в състава му са включени представители на редица министерства, ведомства и обществени организации. От 1966 г. Съветът започва да издава списание „Затворно дело“. В изследователската му работа през годините са участвали и служители от отдел „Затвори“–МВР (до 1990 г.), на Главното управление на местата за лишаване от свобода (респективно на Пенитенциарния център при ГУМЛС – до 2001 г.), на Главната дирекция „Изпълнение на наказанията“ (респективно на Психологическата лаборатория при ГДИН), както и служители от отделни затвори. След 1989 г. интензивността на изследователската работа постепенно намалява. С приемането на новия Закон за изпълнение на наказанията и задържане под стража от 2009 г. НМСЗД е закрит, като негов правоприемник става Съветът по изпълнение на наказанията към Министерството на правосъдието (ГДИН, 2002).

В периода 2001 – 2002 г. е проведено проучване относно усъвършенстване качеството на социалната работа в затворите. Проектът е осъществен от НМСЗД, ГДИН, Сдружение „Институт по социални дейности и практики“ и Фондация „Отворено общество“. За целите на проекта са интервюирани 67 инспектори по социални дейности. Изследвана е конкретната работа по оценка на риска от рецидив и планиране изпълнението на присъдата. В резултат са разработени

методики за изграждане на умения за групова супервизия–интервизия и професионално консултиране (ГДИН, 2002).

На базата на резултатите от анкетно проучване, проведено през 2002г. относно нагласите на служителите към пенитенциарната реформа, са анализирани възможностите и насоките на интегриране в институцията на нови попълнения от млади пенитенциаристи и подтикване на по-старите и опитни служители към активно участие в пенитенциарната реформа в съответствие с приетите изменения в Закона за изпълнение на наказанията и с усилията за обновяване на цялостния процес на третиране на лишените от свобода. Направени са обобщения относно слабите страни в пенитенциарната система и най-съществените направления за ускоряване на пенитенциарната реформа. *(Маджаров и кол.,2003).*

През 2015 г. Центърът за изследване на демокрацията публикува резултатите от пилотно приложение на нов инструмент – Индекс за мониторинг на условията в затворите и сравняване на резултатите със съществуващите международни стандарти *(Марков,Дойчинова 2015).*

Пилотното проучване „Индекс за мониторинг на условията в затворите" за оценка на условията в затворите е проведено в края на 2014 г. в девет затвора: шест в България (затворите в Бобов дол, Бургас, Плевен, Пловдив и Стара Загора, и поправителния дом за непълнолетни младежи в град Бойчиновци), един в Германия (затвора Верл в провинция Северен Рейн-Вестфалия), един в Каталуния, Испания (затвор Ледонерс) и един в Литва (поправителен дом Мариям поле). В доклада са публикувани резултатите от изследването в българските затвори.

Индексът се състои от пет индикатора, като всеки от индикаторите включва комплекс от подиндикатори за оценка на конкретни компоненти на затворническата среда (Марков,Дойчинова, 2015, с.41–52).

**Индекс 3** (с 12 подиндекса) касае именно „Социално-възпитателната работа, свободното време и контактите с външния свят". В тях се обхваща комплекс от фактори, които имат значение за рехабилитацията на лишените от свобода. Социалната дейност и възпитателната работа са основните инструменти за превъзпитание на правонарушителите и подобряване на личните им познания и умения. Тук ще се спрем на четири от дванадесетте подиндекса.

***Подиндекс 3.1.*** Социални работници**.** С Индекса може да се генерира систематизиран обзор на положението в затворите, въз основа на който могат да се правят анализи на тенденциите в пенитенциарната практика.

В доклада се посочва, че международните организации правят различни препоръки за персонала на затвора, в това число социалните работници, но по отношение на броя им няма международно признати стандарти. Когато става дума за броя на социалните работници, и ООН, и Съветът на Европа използват определението „достатъчен брой". Пилотното приложение на

*Индекса* показва, че само с едно изключение всички изследвани затвори отчитат недостатъчен брой социални работници. Почти навсякъде има най-много двама социални работници на 100 лишени от свобода. Изследването показва, че в повечето затвори изпитват сериозни проблеми по отношение на образователния капацитет.

***Подиндекси 8 и 9*** оценяват съществуването на специализирани програми за адаптация на новопостъпили в затвора и специализирана програма за адаптация преди освобождаване, за подготовка за живот на свобода. Индексът за мониторинг на условията в затворите оценява съществуването на програми за подготовка за живот на свобода преди освобождаване както в затвора, така и извън затвора. Резултатите от пилотното приложение показват обаче, че за разлика от програмите преди освобождаване в затвора (които като цяло се осъществяват навсякъде без ограничения) програми, в които осъдените прекарват известно време извън територията на затвора или въобще не съществуват, или са достъпни само за особени категории лишени от свобода.

**Индекс 12** за мониторинг на условията в затворите разглежда проблемите, свързани със свободното време през призмата на достъпа на лишените от свобода до шест вида услуги: библиотека, правна литература, вестници, компютри, интернет и телевизия.

В доклада се посочва, че с получените оценки между 3,7 и 5,5 за индикатора „социално-възпитателна работа, свободно време и достъп до външния свят“ повечето затвори се нареждат в зоната „проблематично“ на скалата. Основните фактори, водещи до тези резултати, са сериозният недостиг на социални работници, недостатъчният капацитет за предлагане на образование и относително ограничените контакти с външния свят.

Индексът за мониторинг на условията в затворите може да служи като инструмент за извършване на цялостна диагностика на пенитенциарната система, да очертава критичните области, където има нужда от реформи и да насочва по-нататъшния анализ на проблемите.

Индексът е разработен в рамките на инициативата „Ресоциализация на извършителите на престъпления в Европейския съюз: укрепване ролята на гражданското общество“, осъществявана с подкрепата на Европейската комисия, Генерална дирекция „Правосъдие“. Тя е средство за редовно наблюдение на затворите, което да бъде в помощ на политиците и затворната администрация при определяне и оценка на тенденциите и развитията в пенитенциарната система.

Освен пилотно изследване и публикуване на резултатите няма данни след 2015 година администрацията в българските затвори да е прилагала периодични изследвания за оценка на напредъка в пенитенциарната система, чрез иструментите на Индекса за мониторинг на условията в затворите.

Според проучване на УНИЦЕФ–България, проведено през 2020г., фокусирано върху работната сила в социалния и свързаните сектори по отношение на общия брой, образованието и квалификацията им, работещите в системата на правосъдието са поставени в категория 5, като не е направено разграничаване между инспектори „Социална дейност и възпитателна работа“, инспектори-психолози и инспектори „Пробация“ в Пробационните служби в страната. Изследвани са 471 служители. Направените изводи по отношение на социалните работници в свързаните сектори касаят развитие на работната сила, а именно: Специалистите в свързаните сектори, които осъществяват подкрепа за хора в риск както в сферата на социалната закрила, така и в други сектори, изпълняват различни задачи, тоест необходима е различна компетентност. Различните необходими компетентности произтичат от секторната нормативна база и изисквания за заемане на длъжности. Не са идентифицирани общи стандарти за подкрепа на работещите в свързаните сектори. *(Михайлова, 2020)*.

## 2. Цел на проучването

Да се проучат проблемите и нуждите на инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“ при социалната работа с лицата, изтърпяващи наказание „Лишаване от свобода“ в затворите и затворническите общежития.

## 3. Участници

Изследвани са 35 инспектори „Социална дейност и възпитателна работа“ и инспектори „Пробация“ от затворите в гр. София, гр. Бобов дол, гр. Враца и гр. Сливен. Местата за лишаване от свобода са избрани на регионален принцип – Западна България и единствения затвор, в който изтърпяват наказание лишаване от свобода осъдени жени (гр. Сливен).

Методологията на проучването включва въпросник, състоящ се от 13 отворени и затворени въпроси, с основна цел проучване и установяване на проблемите и нуждите на инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“. Първите три въпроса очертават демографската характеристика на инспекторите; 6–9 въпроси са свързани с адаптацията и корекционната работа; 10–13 въпроси се отнасят до законодателната уредба и необходимостта за промяната ѝ.

## 4. Резултати

### 4.1. Социално- демографски характеристики

От изследваните 35 инспектори „Социална дейност и възпитателна работа“ (СВР) и инспектори „Пробация“ 11 респонденти работят в затвора в гр. София, четирима – в затворническо общежитие от закрит тип „Кремиковци“ към затвора в София, трима – в затвора Бобов дол, 6-ма – в затвора Сливен и 11 – в затвора гр. Враца.

**Таблица 1.** Професионален опит на инспекторите СВР

| Професионален опит | Брой | % |
|---|---|---|
| Над 10 години | 15 | 42,9 |
| Между 10 и 7 години | 4 | 11,4 |
| Между 7 и 5 години | 4 | 11,4 |
| Между 5 и 2 години | 8 | 22,9 |
| По-малко от 2 години | 4 | 11,4 |

По отношение професионалния опит на участниците *(Таблица 1),* данните от проучването сочат, че е налице текучество на кадри в социалния сектор на местата за лишаване от свобода. Малко по-малко от половината респонденти имат професионален опит над 10 години – 42,9%. Останалите участници (под 10 години) са разпределени по следния начин: по-малко от 2 години – 11,4%, между 2 и 5 години – 22,9%, между 5 и 7 години – 11,4%, между 7 и 10 години – 11,4%.

По отношение на образователния ценз, съгласно нормативните разпоредби, социалните инспектори следва да притежават минимална образователна степен бакалавър и/или магистър по една от следните специалности: „Психология“, „Педагогика“, „Социални дейности“, „Социална педагогика и социална работа“, „Специална педагогика“, „Юридическа психология“, „Пенитенциарна психология“, „Социално-възпитателна и пробационна дейност с правонарушители“.

От проведеното проучване става ясно, че най-голям е броят на служителите с педагогическо образование – 32,4%, следвани от инспекторите, обучавали се в социални дейности или психология – по 20,6%.

Нормативно дадената възможност социалните инспектори да притежават висше образование с по-голям брой специалности е свързана с многообразните функционални задължения – извършване на оценъчно-диагностична дейност, водене на групови специализирани програми, планиране и препланиране на присъдата, беседи, консултации, гарантиране правния и социален статус на лишените от свобода, изготвяне на различни по вид справки за съдилища, прокуратури и други институции.

### 4.2 Специфика на работата, видове програми

Едни от основните елементи на социална дейност и възпитателна работа в местата за лишаване от свобода са програмите за въздействие, за намаляване на риска от рецидив и вреди. Специализираните програми, прилагани при работата с лишените от свобода, се утвърждават от главния директор на ГДИН (чл. 157, ал. 4 от ЗИНЗС). Те имат за цел:

- Мотивиране и насърчаване на законосъобразно поведение;

- Повишаване на социалната компетентност и изграждане на поведенчески умения;
- Преодоляване на зависимости.

Индивидуално и групово се осъществяват програмите за усъвършенстване на уменията за мислене, овладяване на гнева, адаптация на новопостъпилия към условията за живот и реда в институцията и подготовката за живот на свобода (чл. 120, ал.4 от ППЗИНЗС).

Специализираните програми съдържат:

- Описание на методите, които ще доведат до промени в нагласите, уменията или поведението на осъдените;
- Описание на всяка сесия (всяко занятие) от програмата;
- Оценъчна скала за измерване на промените;
- Ръководство по администриране и супервизиране на програмата;
- Формуляр за обратна връзка (чл. 124, ал.2 от ППЗИНЗС).

Резултатите показват, че 91% от участниците използват в работата си с лишените от свобода специализирани програми, което е индикатор за тяхната полезност в корекционно-възпитателния процес.

Резултатите показват, че най-предпочитана програма е „Умения за мислене“ – 20% от анкетираните са я посочили като най-често прилагана програма *(Фигура 1)*. Вероятно това се дължи на широкообхватните цели на програмата и очакваните резултати. Програмата е приложима и при извършители на различен по вид престъпления. С прилагането на програмата се цели: лишените от свобода да подобрят уменията си за разрешаване на междуличностни проблеми и проблеми от всякакво естество; да формират умения за преценка на последствията от взетите решения; да подобрят възможностите си за самонаблюдение, самоанализ и самооценка, на базата на които да се повиши самопознанието, което от своя страна ще повиши способността им за надежден самоконтрол; да се стимулира творческото мислене чрез търсене и намиране на алтернативни възможности и решения.

14,3% от участниците посочват, че предпочитат да прилагат в работата си програма за наркозависими и алкохолици. Налице е подобна, утвърдена от ГДИН, краткосрочна програма за тази целева група, провеждането на която изисква за срока на програмата участниците да се настаняват в обособени помещения (чл. 125, ал.6 от ППЗИНЗС).

Може да се обоснове извод, че въпросната програма е предпочитана предвид нарастващия брой на осъдителни присъди за шофиране след употреба на алкохол, на наркотици, за притежание и разпространение на наркотични вещества.

Малкият процент респонденти, ползващи в работата си програмата за адаптация (5,7%) се дължи на обстоятелството, че реализирането ѝ започва при постъпването на лишения от свобода в Приемно отделение, за което обикновено отговаря един служител, а не всички инспектори.

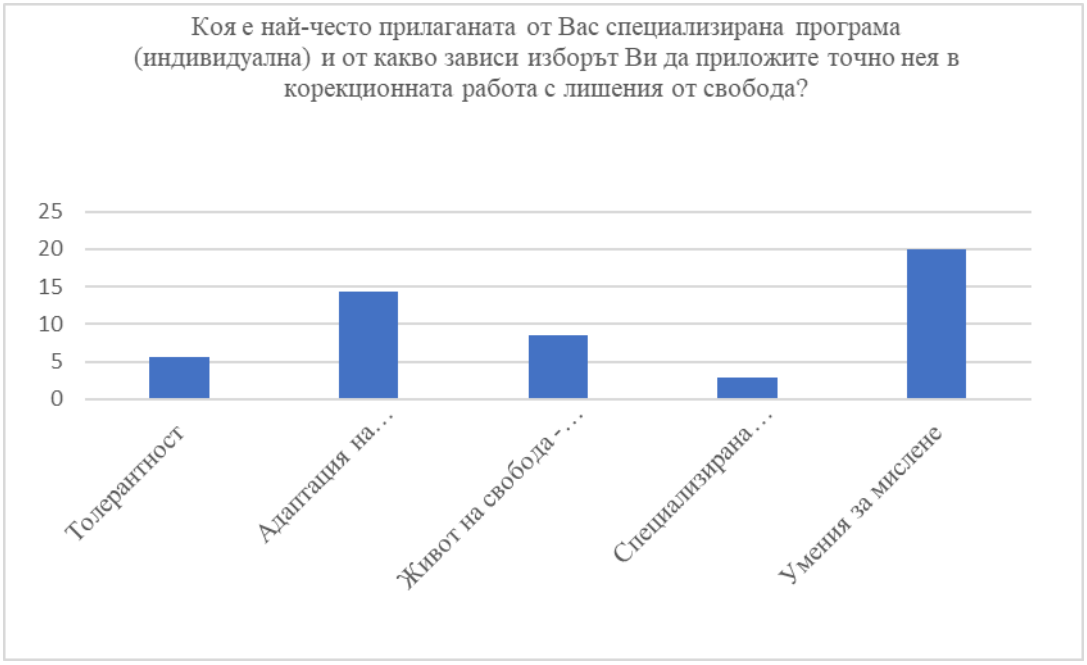
Според нормативните разпоредби участието на лишените от свобода в програмата за адаптация е задължително (чл. 128, ал.1 от ПЗИНЗС).

Тази програма по-скоро има за цел да ги информира за правата и задълженията, за правно-административните процедури в институцията, за установените правила, за контактите с другите лишени от свобода, с персонала и външния свят, за предлаганите дейности и програми за въздействие. Програмата за адаптация не е нито корекционна, нито развиваща, но с включването на лишените от свобода в нея се подпомага процесът им на приспособяване към новите условия на живот в изолация от социалната им среда. Тази програма е от особена важност при лица, постъпващи за първи път, както и при правонарушители в млада възраст, които нямат пенитенциарен опит.

Прави впечатление малкият брой участници в изследването, посочили за предпочитана програмата за толерантност (едва 5,7%). Въвеждането на подобна програма в местата за лишаване от свобода е особено необходимо с оглед различния социален и икономически статус на осъдените, етническата и религиозна принадлежност, произхода, образованието. Програмата цели да формира или подобри способността на лишените от свобода да разбират и уважават различните от собствения произход, култура, възгледи и други прояви на човешка индивидуалност.

Малкият брой инспектори, предпочитащи да я прилагат в процеса на ресоциализация на осъдените, може да се обясни с обстоятелството, че програмата за развиване на умения за толерантност е разработена по проект през 2015 година. Утвърдена е около година преди провеждане на изследването и не е позната в детайли на служителите. Освен това инспекторите по социални дейности и възпитателна работа, инспекторите-психолози и инспекторът по пробация в затвора или поправителния дом, водещи специализирани програми, преминават обучителен курс, за който няма данни дали е провеждан или не сред респондентите.

Малка част от участниците в проучването (8,6%) предпочитат да ползват програмата за подготовка за живот на свобода. Същата е основен инструмент в работата на инспекторите по пробация в местата за лишаване от свобода и цели да подготви лишените от свобода, на които им предстои до 3 месеца освобождаване от затвора. Участието в тази програма е задължително, но отказът на осъдените да се включат не се санкционира по никакъв начин. Обичайно лишените от свобода не желаят да участват в програма, която не предвижда зачитане на работни дни и съответно редуциране размера на наказанието. Това е една от пречките за реализирането. Налагането на дисциплинарни наказания не е решение на проблема, тъй като в крайния етап от наказанието при оставащи два или три месеца до края на присъдата, дисциплинарната практика няма никакъв резултат.

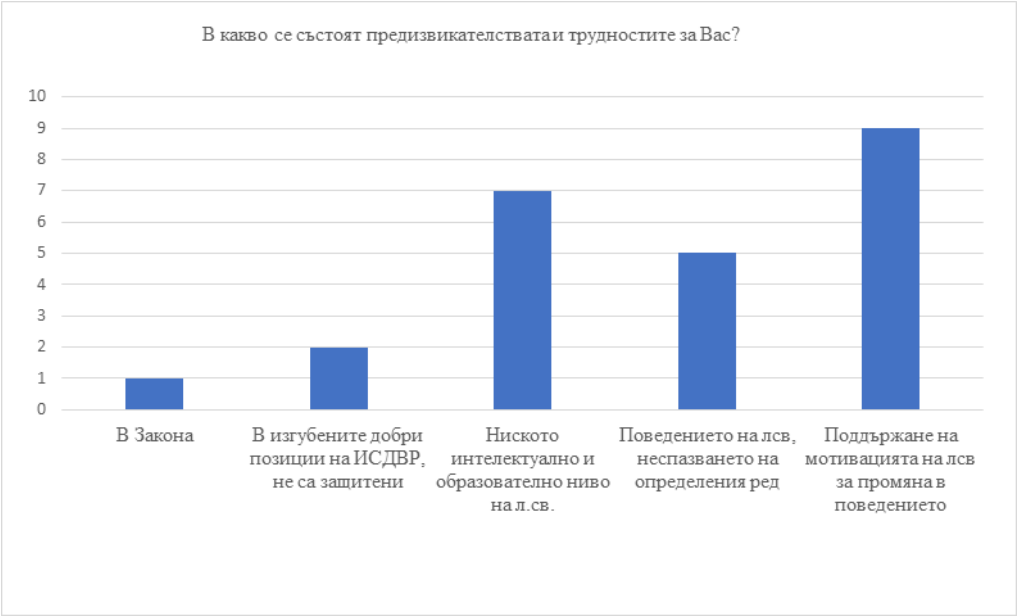



**Фигура 1.** Предпочитана програма в работата с лишени от свобода

Законодателят е предвидил известни облекчения в режима на изтърпяване на наказанието, в случай, че осъденото лице участва в специализирана програма, като нормативно задължение на служителите е да мотивират включването им. От проведеното проучване става ясно, че основният мотив на лишените от свобода да участват в предлаганите програми за въздействие е зачитането на работни дни и съответно редуциране размера на наказанието – 30% от участниците са посочили това като една от добрите практики за насърчаване включването на лишените от свобода. На второ място, облекчаване в режима на изтърпяване, предсрочно освобождаване, като се има предвид нормативната възможност за промяна на първоначално постановения режим в следващ по-лек. Участието в подобни дейности може да се отчете като позитив и при прилагане института на условно-предсрочно освобождаване.

Общо 30% от респондентите посочват като добри практики даването на грамоти на участниците, на поощрения по реда на ЗИНЗС, осигуряване на кафе-паузи и т.н.

### 4.3. Основни трудности и предизвикателства




**Фигура 2.** Предизвикателства и трудности в работата на ИСДВР

Една от основните цели на настоящото проучване е да се изследват предизвикателствата и трудностите пред социалните инспектори в затворите в процеса на поправяне и превъзпитание на лишените от свобода. С оглед липсата на данни за провеждането на подобни изследвания, получените резултати биха били полезни за въвеждане на нови практики и подходи и оптимизиране ефективността на социолно-възпитателната работа в местата за лишаване от свобода.

Резултатите от проучването сочат, че основното предизвикателство в работата с лишените от свобода е поддържането на мотивация за промяна в поведението – посочено е от 20,9% от участниците *(Фигура 2)*. Това се дължи на все по-нарастващия брой осъдени рецидивисти, които имат богат пенитенциарен опит и са формирали умения за бърза адаптация в контролирана среда.

На следващо място, участниците са посочили ниското интелектуално и образователно ниво на лишените от свобода – 16,3%. Това обстоятелство представлява сериозна трудност при провеждането на социално-възпитателни мероприятия, тъй като ниската грамотност или въобще липсата на такава ограничава възможността на лишените от свобода да се включват в творчески и културни мероприятия, както и да участват в специализирани програми, в които се изисква лишените от свобода да могат да четат и пишат.

Като предизвикателство в социалната работа с осъдени лица изследваните инспектори са посочили и поведението на лишените от свобода, неспазването на определения ред – 11,6%. Бунтарското и опозиционно поведение на осъдените, незачитането авторитета на институцията и неспазването на нормативно регламентираните им задължения възпрепятства ефективната

социална подкрепа и постигането на позитивна промяна в поведението и нагласите.

Немалък е и процентът на респондентите, посочили като предизвикателство в своята работа адаптацията на лишените от свобода, които за пръв път попадат в затвора – 4,7%. Ролята на социалния инспектор е в няколко посоки – да подкрепи осъдения в процеса на адаптация в новите условия на живот, в принудителното съжителство с лица, които не познава; социалният инспектор трябва постоянно да наблюдава поведението на лишения от свобода, да му съдейства за запазване на контактите със значими за него лица извън затвора, които ще го подкрепят в процеса на ресоциализация, да гарантира сигурността му и да го подкрепи да се предпази от попадане в затворническата субкултура в обкръжението от лица с отрицателно въздействие.

Основният период на изтърпяване на наказанието е отчетен като период с най-големи предизвикателства и трудности в работата по поправяне и превъзпитание на лишените от свобода – 51,4%. Това е съвсем логично с оглед обстоятелството, че през основния период от изтърпяване на наказанието, в зависимост от срока на присъдата, се осъществяват почти всички дейности, свързани с корекционно-възпитателната работа – лишените от свобода се мотивират за включване в трудовия и образователния процес, в различни организирани културно-масови мероприятия и се отчита напредъкът в промяната на поведението и нагласите. В основния период от изтърпяване на наказанието е възможна промяна в постановения от съда режим, прекатегоризиране в открит тип пенитенциарно заведение, условно-предсрочно освобождаване. Това е периодът на най-активн наблюдение върху поведението и периодът, в който е възможно да се наблюдава колебливост и регрес.

За 31,4% от изследваните служители периодът на адаптация представлява най-сериозно предизвикателство в социалната работа. Резултатът може да се обясни с обстоятелството, че по време на адаптационния период на лишените от свобода се изготвя оценка, която прогнозира риска от рецидив и вреди, както и се планира изпълнението на присъдата на база отчетените дефицити и ресурси на осъденото лице. Изготвянето на адекватна оценка на лишения от свобода е от особена важност при планиране на дейностите в основния етап от изтърпяване на наказанието, тъй като на базата на констатираните дефицити се предлагат конкретни дейности за ограничаване на факторите, формиращи риска от рецидив и вреди.

### 4.4. Необходимост от законодателни промени

| **Възможни промени** | Брой участници | **%** |
|---|---|---|
| Да се прецизират възложените задачи на инспекторите ИСДВР, които не отговарят на тяхната длъжност | 1 | 2,3 |
| Първо трябва да се постигне промяна в мисленето и поведението на лишените от свобода | 1 | 2,3 |
| Повече програми за ресоциализация | 6 | 13,6 |
| Повече програми за обучение и повишаване на интелектуалното ниво на лсв | 5 | 11,4 |
| Повече програми за професионална квалификация и заетост | 6 | 13,6 |
| Строги наказания запровинилите се лишени от свобода | 1 | 2,3 |
| Създаване на контролен орган, продължаване на работата с вече освободените лишени от свобода | 8 | 18,2 |
| Осигуряване на работа | 2 | 4,5 |
| Различни програми, фокусирани върху отчетените дефицити на лишени от свобода | 1 | 2,3 |
| Координация между различните институции-бюра по труда, общини, социални служби и др | 2 | 4,5 |
| Намаляване на правата и увеличаване на задълженията на лишените от свобода | 1 | 2,3 |
| Увеличаване на щатните бройки на ИСДВР | 1 | 2,3 |
| Не са необходими такива | 1 | 2,3 |
| Без отговор | 8 | 18,2 |

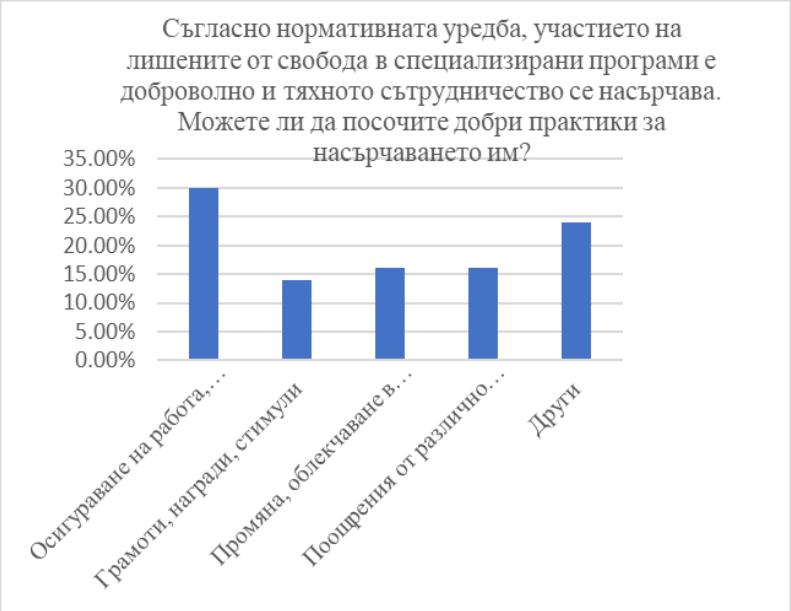
**Таблица 2** . Предложени промени в модела на социална работа в МЛС

Получените данни от изследването доказват по безспорен начин необходимостта от законодателни промени за подобряване ефективността на социалната дейност и възпитателната работа, особено по отношение прилагането на програми за въздействие. 48,6% от участниците смятат, че при констатиран среден или висок риск от рецидив и/или вреди включването в

корекционна програма е задължително. Предвид посочения отговор „по-скоро да“ от 28,6% от участниците в проучването, може да се обоснове извод, че подобна законодателна промяна е необходима на инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“, че мотивирането на лишените от свобода да участват доброволно в предлаганите програми не е достатъчно ефективно.

Друг инструмент за популяризиране на програмите сред лишените от свобода и мотивирането им да се включат в тях е нормативно регламентираната възможност за допълнителни свиждания с близките и получаване на допълнителни хранителни пратки. Тази евентуална промяна е посочена като позитивна от 11,4% от участниците, като с „по-скоро да“ са отговорили 31,4% от респондентите.

По време на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода възможността за включване в трудовия процес е най-предпочитаната социална дейност сред лишените от свобода, с оглед намаляване размера на присъдата и получаване на допълнителни средства от работна заплата, в случай че длъжността, на която са назначени, е по щата на съответния затвор. Неслучайно работата е посочена в закона като основно средство за ресоциализация. Голяма част от осъдените не са формирали трудови умения и навици в живота на свобода, нямат никакви професионални умения и това сериозно възпрепятства възможността за успешна ресоциализация и намирането на легален източник на доходи след освобождаването. Участието в трудовия процес предпазва лишените от свобода от включване в субкултурални дейности и ангажира ежедневието им с конструктивни занимания. В тази връзка, неслучайно най-голям е процентът от участващите в проучването социални инспектори, които считат за необходима законодателна промяна, свързана с гарантирането на работа след завършване на програма за въздействие – 37,1% са отговорили с „да“ и 42,9% с „по-скоро да“.



**Фигура 3.** Добри практики за насърчаване участието на ЛСВ в специализирани програми

### 4.5. Оценка на сегашния модел на работа и предложения за промени

Получените данни от проучването показват, че досега действащият модел на социална работа с ЛСВ следва да претърпи промяна в известна степен. участниците споделят мнение, Според част от респондентите (34,3%) промяната трябва да е отчасти, а докато друга част (37,1%), считат, че трябва да бъдат променени само някои неща. Едва 14,3% от анкетираните не виждат необходимост от промяна.

Действително пенитенциарните институции се променят постоянно през последните десетилетия и ако допреди 20 години затворът се е свързвал само с охрана и ограничения за лишените от свобода, то към настоящия момент гарантирането сигурността на затвора и на лишените от свобода е еднакво по важност с постигането на промяна в поведението и нагласите на осъденото лице, с цел избягване на рецидив. Въпреки това, от проведеното проучване става ясно, че е необходима нова промяна на досегашния модел на социална работа.

Според получените резултати е необходимо да продължи работата с осъдените лица и след освобождаването им от затвора – 18,2% *(Таблица 2)*. Действително, липсата на подкрепа в първите месеци от живота на свобода поставя в риск от рецидив не малка част от лицата, особено тези без адекватна семейна подкрепа или подкрепа от близки. При сега действащата законодателна уредба лицата, освободени от затвора, могат да се възползват от правната възможност за получаване на еднократна помощ по реда на Закона за социално подпомагане. Получаването на тази помощ обаче не е задължително, зависи от определени критерии, валидни за всички граждани, не само за лицата от уязвими групи. Въвеждането на критерии, относими за хора, изтърпели наказание лишаване от свобода, би спомогнало за гарантиране на известна финансова стабилност в първите дни в живота на свобода и предпазване от извършване на ново престъпление с цел осигуряване на основни жизнени потребности.

Действително, при сега действащата нормативна уредба е налице орган, който спомага за ресоциализация на лишените от свобода. Съгласно чл. 170 и чл. 171 от ЗИНЗС, работата по ресоциализацията на лишените от свобода се подпомага от представители на наблюдателни комисии, комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, териториални структури на Министерството на труда и социалната политика, граждански и религиозни сдружения и неправителствени организации. Наблюдателните комисии се създават към общинските съвети. В състава им се включва пробационен служител и представител на затвора. Съставът на наблюдателните комисии се утвърждава от председателя на общинския съвет, който ръководи непосредствено или чрез свой представител дейността на наблюдателната комисия. Наблюдателните комисии:

- осъществяват обществен контрол на дейността на местата за лишаване от свобода;

- подпомагат ресоциализацията на лишените от свобода, включително чрез иницииране на социални услуги на територията на общината;
- правят предложения за изменяне на режима, преместване на лишените от свобода в затворнически заведения от по-лек или по-тежък тип или за условно предсрочно освобождаване;
- правят предложения и дават мнения по искания за помилване;
- подпомагат семействата на лишените от свобода;
- съдействат за настаняване на работа и битовото устройване на освободените от местата за лишаване от свобода.

Членовете на наблюдателните комисии могат да посещават местата за лишаване от свобода, да се срещат с лишените от свобода, да се запознават с необходимите им документи, да изискват и получават информация от администрацията на местата за лишаване от свобода. Предложенията и препоръките на наблюдателните комисии са задължителни за началника на затвора. При неизпълнение на предложение или препоръка на наблюдателната комисия въпросът се отнася към главния директор на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“.

Издръжката на наблюдателните комисии се осигурява от общинските съвети.

**4.6. Заключение**

Така разписани, ангажиментите на Наблюдателните комисии по отношение на ресоциализацията на лишените от свобода не конкретизират същността на оказваната подкрепа и конкретни дейности. В голяма част от общините, на чиито територии са изградени затвори, липсват и неправителствени организации, които да оказват реална подкрепа на освободените от затвора лица.

Създаването на механизъм за взаимодействие, нормативно регламентиран, в който да участват пенитенциарните институции, дирекциите „Социално подпомагане“ и дирекциите „Бюро по труда“ значително биха намалили процента на рецидив и биха спомогнали за по-успешната ресоциализация на освободените от местата за лишаване от свобода.

От друга страна, инструментариумът, с който разполагат инспекторите „Социална дейност и възпитателна работа“, свързан с разработени и утвърдени програми за въздействие, е в известна степен непознат или недостатъчен за специалистите за постигане генералната и превантивна цел на наказанието, визирани в Наказателния кодекс, освен оказването на социална подкрепа по време на изтърпяване на наказанието. Предлаганите програми за въздействие изискват от участниците да притежават определено ниво на грамотност и по-високи интелектуални способности. Това поставя в условия на дискриминация необразованите лишени от свобода, които биха желали да се включат в определена програма. Необходимо е да се

разработят и приложат програми за въздействие, чието реализиране сред лишените от свобода да не е свързано с нивото на интелектуални способности.

На последно място, но не по важност, за постигане на успешна ресоциализация и минимизиране вероятността от рецидив чрез провежданите социално-възпитателни дейности с лишените от свобода, изводите от проведено проучване показват необходимост от нормативната промяна, касаеща задължително им участие в корекционна или развиваща програма по време на изтърпяване на наказанието. Програмата, в която следва да участват задължително, е необходимо да е съобразена с установените криминогенни нужди, дефицити и ресурси, различна от програмата за адаптация и програмата за подготовка за живот на свобода.

***Използвана литература:***

Бояджиева, Н., Милков, Г., Венева, Р, Болтаджиева, Е. (2016). Помагало със специализирани програми за работа с осъдени на лишаване от свобода лица. МФ 2001, Разград, с. 20, 24, 34, 47, 64, 77, 81.

Закон за изпълнение на наказанията и задържане под стража (ЗИНЗС). ДВ бр. 105 от 11 декември 2020 г.

Маджаров, Е., Килитанова, Т., Узунова, В. (2003). Анализ на резултатите от анкета за нагласите на служителите към пенитенциарната реформа и атестацията. *Затворно дело,* бр. 2.

Марков, Д., Дойчинова, М. (2015). Индекс за мониторинг на условията в затворите. Методология и пилотни резултати. Център за изследване на демокрацията (Достъпен на: https://csd.bg/fileadmin/user_upload/publications_library/files/2015/Index_BG.pdf/ )

Михайлова, Н. (2020). Картографиране на работещите в социалната сфера и свързаните сектори. УНИЦЕФ–България, с. 6, 13, 75, 82. (Достъпен на https://csd.bg/fileadmin/user_upload/publications_library/files/2015/Index_BG.pdf/ )

Наказателен кодекс. ДВ бр. 84 от 8 октомври 2021 г. (Достъпен на https://justice.government.bg )

Проект „Усъвършенстване на социалната работа в затворите“ (2002). Сборник с материали. С.

Хаджийски, М., Петрова, Н., Минев, Т. (1999). Пенитенциарна педагогика. Фабер, Велико Търново

Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ (2002). Каталог на емпиричните изследвания в областта на ресоциализация на осъдените лица и дейността на пенитенциарната система. (Достъпен на http://www.criminology.bg/files/KAT_NMSZ.pdf)

# ВЗАИМОВРЪЗКА И ОБУСЛОВЕНОСТ МЕЖДУ ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНСКИ ПРОЦЕС И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ПРЕГАРЯНЕ В СОЦИАЛНАТА СФЕРА

**Виктория Сотирова, Мария Стойкова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Докладът представя резултати от проведено емпирично изследване на професионалното прегаряне сред работещите в социалната сфера. Участват 139 специалиста от различни социални структури. Целта е да се установи влиянието на отделни аспекти на организационно-управленския процес (получавана подкрепа, участие в процеса на вземане на решения, удовлетвореност от взетите решения, разпределение на отговорности и задачи и пр.) върху професионалното прегаряне. Анализът определя взаимовръзката между процеса на управление и степента на преживяване на Бърнаут. Представени са насоки за превенция на синдрома на прегаряне сред заетите в социалната сфера.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: социална сфера, Бърнаут, организационно-управленски аспекти

# CONNECTION AND REASONNING BETWEEN THE ORGANIZATIONAL AND MANAGERIAL PROCESS AND PROFESIONAL BURNOUT IN THE SOCIAL FIELD

**Victoria Sotirova, Maria Stoykova**

ABSTRACT

This report presents the results of an empirical research of professional burnout among those working in the social field. 139 specialists from different social structures took part in the study. The goal was to establish the impact of separate aspects of the organizational and managerial process (receiving support, participation in the decision making process, satisfaction from the made decisions, delegation of responsibilities and tasks ect.) on professional burnout. The analysis defines the connection between the managerial process and the level of burnout. There are presented guidelines for prevention of burnout syndrome amongst those working in the social field.

KEYWORDS: social field, Burnout, organizational and managerial aspects

## 1. ВЪВЕДЕНИЕ

Терминът бърнаут се появява през седемдесетте години на миналия век и се отнася предимно към отношението на хората към своята работа (Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001; Schaufeli, Leiter, & Maslach, 2009). Той не може да бъде разгледан извън контекста на трудовата заетост (Schaufeli, & Buunk, 2003) и без да се анализират условията на труд (Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001). Бърнаутът се концептуализира като психологически синдром в „отговор на хроничните междуличностни стресови фактори на работното място“ (Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001, с. 399) и се изразява в три ключови измерения: огромно изтощение; чувство на цинизъм и откъснатост от работата; чувство за неефективност и липса на постижения (Maslach, 1993; Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001, с. 399; Schaufeli, & Buunk, 2003).

Преживяването на професионално прегаряне (синдром на бърнаут) се дефинира като “многоизмерен феномен” (Maslach, 1993, с. 6) и “динамичен процес” (Schaufeli, & Buunk, 2003, с. 387), което е свързано с намалена производителност и работна ефективност (Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001; Schaufeli, Leiter, & Maslach, 2009).

Първите изследвания на бърнаут са сред работещите в социалната сфера и в помагащите професии (Maslach, 1993; Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001). Естеството на работа на заетите в социалната сфера е свързано със сблъскването със стресогенни ситуации и е предпоставка за професионалното прегаряне, водещо до невъзможност за използване на пълния им потенциал (Дичева, 2013). На особен риск са подложени хората, които влизат в професията с голям ентусиазъм и се сблъскват с условия и организационно-управленски структури и подходи на управление, които не отговарят на техните очаквания (Schaufeli, Leiter, Maslach, 2009; Дичева, 2013).

Професионалното прегаряне се разглежда във връзка с контекстуалните фактори, част от които са организационните и управленски условия (Maslach, Schaufeli, Leiter, 2001). Организационният контекст също е оформен от множество културни, социални и икономически фактори (пак там).

Тези резултати и констатации определят необходимостта от проучване влиянието на отделните фактори върху личностното преживяване, по отношение на всеки един от компонентите на бърнаут. Целта на настоящото изследване е да се установи влиянието на отделни аспекти на организационно-управленския процес (получавана подкрепа, участие в процеса на вземане на решения, удовлетвореност от взетите решения, разпределение на отговорности и задачи и пр.) върху професионалното прегаряне.

## 2. МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

**1.** СИНДРОМЪТ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ПРЕГАРЯНЕ Е ИЗСЛЕДВАНО ЧРЕЗ ВЪПРОСНИК ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА БЪРНАУТ – MBI (MASLACH BURNOUT INVENTORY). ИЗПОЛЗВА СЕ БЪЛГАРСКАТА АДАПТАЦИЯ НАПРАВЕНА ОТ Б. ЦЕНОВА (1992). MBI Е ПЪРВИЯ СЪЗДАДЕН И НАЙ-ЧЕСТО ПРИЛАГАН ИНСТРУМЕНТ ЗА ОЦЕНКА НА БЪРНАУТ (SCHAUFELI, & BUUNK, 2003). ИЗМЕРВАТ СЕ ТРИТЕ КОМПОНЕНТА НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ПРЕГАРЯНЕ: ЕМОЦИОНАЛНО ИЗТОЩЕНИЕ (ОСНОВАТА ЗА БЪРНАУТ, ОТНАСЯЩА СЕ ДО ЧУВСТВОТО НА ИЗЧЕРПВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНИТЕ И ФИЗИЧЕСКИ РЕСУРСИ НА ЛИЧНОСТТА); ДЕПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ НА КЛИЕНТА (НЕГАТИВНО ИЛИ БЕЗЧУВСТВЕНО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ОТДЕЛНИТЕ АСПЕКТИ НА РАБОТАТА) И ЛИПСА НА ЧУВСТВО ЗА ЛИЧНИ ПОСТИЖЕНИЯ (УСЕЩАНЕ ЗА НЕКОМПЕТЕНТНОСТ И ЛИПСА НА ПРОДУКТИВНОСТ) (MASLACH, SCHAUFERI, LEITER, 2001; SCHAUFERI, &BUUNK, 2003).

Основни аспекти на организационно-управленския процес са изследвани чрез „Анкетна карта за проучване факторите на работното място“, съдържаща 52 въпроса, проучващи условията на работната среда. В настоящия доклад се представят резултати от изследване влиянието на участието в процеса на вземане на решения върху нивото на професионално прегаряне.

Данните от проведеното изследване са обработени чрез пакет за статистическа обработка SPSS Statistics 29.0.1.0.

Надеждността на използваните инструменти, оценена чрез α на Кронбах, е много добра: субскала „Емоционално изтощение“ - 0,930; субскала „Деперсонализиране на клиентите“ - 0,690; субскала „Чувство на липса на лични постижение“ - 0,719; субскала „Участие в процеса на вземане на решения“ – 0,945.

Изследването е одобрено от Комисията по етика на научните изследвания на Югозападен университет “Неофит Рилски”, Благоевград. Проведено е онлайн чрез електронен формуляр. В проучването са взели участие 139 лица, заети в социални структури, от които 94,24% (n=31) са жени и 5,76% (n=8) са мъже. Средната възраст на участниците е 43 години.

## 3. Основни резултати

### Професионално прегаряне

Резултатите от оценката на професионалното прегаряне сред изследваните лица са представени в Таблица 1.

**Таблица 1 –** Степен на професионално прегаряне

| **Елементи на професионалното прагаряне** | **Липса на преживяване** | **Лека степен** | **Средна степен** | **Тежка степен** |
|---|---|---|---|---|
| Емоционално изтощение | | 44,6% (n=62) | 23,7% (n=33) | 31,7% (n=44) |
| Деперсонализация на клиента | | 65,5% (n=91) | 24,5% (n=34) | 10,1% (n=14) |
| Чувство на липса на лични постижения | | 16,5% (n=23) | 36,8% (n=51) | 46,8% (n=65) |

**Взаимовръзка между организационно-управленския процес и професионалното прегаряне**

Организационно-управленския процес се оценява чрез факторите: получавана подкрепа, участие в процеса на вземане на решения, удовлетвореност от взетите решения, разпределение на отговорности и задачи.

Използва се корелационен анализ, за да се проучи враимовръзката между емоционалното изтощение, деперсонализацията на клиента, чувството на липса на лични постижения и изследваните аспекти на организацията и управлението на работния процес. Резултатите са представени в Таблица 2.

**Таблица 1 –** Степен на корелация между професионалното прегаряне и фактори на организационно-управленския процес

| **Аспекти на организационно-управленския процес** | **Емоционално изтощение** | **Деперсона-лизация на клиента** | **Чувство на липса на лични постижения** |
|---|---|---|---|
| Участие във вземането на решения | -,227** | -,152* | ,174* |
| Удовлетвореност от: | | | |
| ● степента на участие във вземането на решения | -,400** | -,348** | ,394** |
| ● взетите решения в организацията | -,406** | -,287** | ,387** |

| | | | |
|---|---|---|---|
| ● участието на колеги в процеса на вземане на решения | -,370** | -,227** | ,327** |
| ● ролята си в процеса на вземане на решения | -,390** | -,357** | ,428** |
| ● подкрепата, получавана от колеги | -,259** | -,227** | ,293** |
| ● подкрепата, получавана от ръководството | -,401** | -,321** | ,391** |
| ● възможността за споделяне на проблеми с колеги | -,292** | -,178* | ,254** |
| ● възможността за споделяне на проблеми с ръководителя | -,382** | -,313** | ,348** |
| ● разпределението на допълнителни задачи и отговорности | -,342** | -,186* | ,277** |

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed)

## 4. ДИСКУСИЯ

Емпиричните данни от изследването показват високи нива на преживяване на емоционално изтощение (31,7% - тежка степен и 23,7% средна степен) и чувство на липса на лични постижения (46,8% - тежка степен и 36,8% средна степен). Тези резултати кореспондират с посочените в изследване на Krumova (2016) за професионалното прегаряне сред социални работници. Данни за високи нива на емоционално изтощение сред социални работници са налични и в изследване на Георгиева (2019). Същевременно нивото на деперсонализация е по-ниско, което може да означава, че по-голяма част от участниците са запазили чувствителността си към проблемите на своите клиенти, независимо от нивото на емоционално изтощение и чувството за липса на лични постижения. Това се потвърждава и от получените средни стойности на корелация между субскалата „Деперсонализация на клиента" и субскалите „Емоционално изтощение" (r=0,539) и „Липса на чувство за лични постижения" (r=0,424). Проучване на Будева и Спасова (2018) също идентифицират преживяване на елементи на професионалното прегаряне у работещи в социалната сфера.

Представените данни разкриват взаимоотношението между организационно-управленските аспекти и трите компонента на професионалното прегаряне. Изследваните фактори, свързани с участието във вземането на решения и получаваната подкрепа, корелират в по-голяма степен с

емоционалното изтощение и липсата на чувство за лични постижения, в сравнение с деперсонализацията на клиента. Идентифицираната връзка между емоционалното изтощение и деперсонализацията на клиента с изследваните фактори е отрицателна, което означава, че по-високите нива на удовлетвореност от участието в процеса на вземане на решения и получаваната подкрепа са свързани с по-ниски нива на тези компоненти на синдрома на професионалното прегаряне. По-високата цифрова оценка по субскалата „Липса на чувство за лични постижения" визуализира по-голяма степен на удовлетвореност от работата и личните постижения в нея. Резултатите от изследването показват, че степента на участие в процеса на вземане на решение, удовлетвореността и възприемана и получавана подкрепа са взаимосвързани с чувството за професионална реализация и успех.

Участието в процеса на вземане на решение оказва по-слабо влияние върху трите компонента на професионално прегаряне в сравнение със степента на удовлетвореност от това участие. Резултатите демонстрират, че емоционалното изтощение е най-силно свързано със степента на удовлетвореност от взетите решения в организацията (r=0,406), участието във вземането на решения (r=0,400), подкрепата, получавана от ръководството (r=0,401) и най-слабо, но статистически значимо, със степента на участие във вземането на решения. Удовлетвореността от ролята на специалиста в процеса на вземане на решения е най-силно свързан с деперсонализацията на клиента (r=0,357) и чувството за липса на лични постижения (r=428).

Получените резултати показват, че организационното овластяване (Francescato, Zani, 2013) чрез участие на индивида в решенията на организацията и възприеманата подкрепа са фактори, свързани с нивото на преживяване на професионално прегаряне. Потвърждение се открива в проучванията на Maslach, Schaufeli, Leiter (2001), че по-ниските нива на участие във вземането на решения и на автономност увеличават риска от бърнаут.

Предстkавените данни разкриват възможности за повишаване степента на производителност на заетите в социалната сфера специалисти. Участието във вземането на решения като част от управленския процес е свързано с личното участие и благополучие на личността (Francescato, Zani, 2013), а те от своя страна са предпоставка за постигане на по-добри резултати в процеса на работа.

Въпреки че преживяването на синдрома Бърнаут се определя от множество фактори (Krumova, 2016; Чавдарова, Ковачева, 2017; Георгиева, 2019) предприемането на организационно-управленски мерки, които увеличават: чувството на индивида, че е ценен; може да споделя проблемите си и да получи подкрепа; участва по подходящ за него начин в процеса на вземане на решения и е удовлетворен от тях, биха увеличили производителността чрез намаляване на емоционалното изтощение, отчуждението от проблемите на организацията и клиентите и увеличаване на удовлетвореността от работата и постигнатите резултати.

Констатациите от изследването намират потвърждение и в проучването на Дичева (2013, с. 157), определяща условията на труд като „доминиращ фактор за запазване на психическото здраве и професионалното развитие“ на заетите в социалната сфера. Авторката извежда необходимостта от по-точно разпределение на длъжностните задачи, отговорностите и правата като препоръчително условие за превенция на професионалното прегаряне.

## 5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите установяват влиянието на отделни аспекти на организационно-управленския процес (получавана подкрепа, участие в процеса на вземане на решения, удовлетвореност от взетите решения, разпределение на отговорности и задачи и пр.) върху професионалното прегаряне и идентифицират обусловеност между трите компонента на бърнаут и проучваните фактори. Това е предпоставка да се планират управленски стратегии, фокусирани върху създаването на условия за по-пълноценно използване на потенциална на всеки служител.

***Използвана литература:***

Будева, С., Спасова, В. (2018). Професионално „прегаряне” и удовлетвореност от работата в системата на социалните услуги за лица с ментални увреждания. Социална работа, 1(6), 64-80.

Георгиева, К. (2019). Проучване на личностна уязвимост към синдрома на професионално прегаряне и психосоциален стрес сред рискови категории професии. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор”

Дичева, Е. (2013). Превенциянасиндрома „Бърнаут“ вработатанасоциалнияработник. Управление и образование, 9 (4), 152-158.

Francescato, D., Zani, B. (2013). Community Psychology Practice Competencies in Undergraduate and Graduate Programs in Italy. GlobalJournal of Community Psychology Practice, 4(4), 1-12.

Krumova, D. (2016). Study of influence personal qualities of social workers manifestation of anxiety and burnout components. SocioBrains, 25, 125-129.

Maslach, C. (1993). Burnout: A Multidimensional Perspective. In: Schaufeli, W. B., Maslach, C., &Marek, T. (Eds.), (1993). Professional burnout: Recent developments in theory and research. Washington, DC: Taylor & Francis.

Maslach, C., Schaufeli, W.B., Leiter, M.P. (2001). Job Burnout. Annual Review of Psychology, 397-422.

Schaufeli, W. B., &Buunk, B. P. (2003). Burnout: an overview of 25 years of research in theorizing. In M. J. Winnubst, & C. L. Cooper (Eds.), The handbook of work and health psychology (pp. 383-425). Chichester: Wiley.

Schaufeli, W.B., Leiter, M.P., Maslach, C. (2009). Burnout: 35 years of research and practice. Career Development International, 14 (3), 204-220..

# ДЕФОРМАЦИИ И МУСКУЛНИ ДИСБАЛАНСИ НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ – МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ

**Рая Цочева-Генчева**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

РЕЗЮМЕ

В настоящия доклад се разглеждат няколко групи средства за изследване на долни крайници с цел установяване на наличието на чести деформации на опорно-двигателния апарат и тяхната степен (в приблизителни граници). В редица от случаите те са свързани с наличието на добре познати и изследвани мускулни дисбаланси, но установяването им при изследването е първата и задължителна крачка за тяхното повлияване. Изготвянето на методиката е породено от задълбочено литературно изследване, на базата на което са избрани ограничен брой различни средства, които да дадат възможност за събирането на възможно най-много информация по отношение на структурни и функционални дефицити.

KEYWORDS: деформации, долни крайници, функционални изследвания, измервания, плантография, плантарен индекс.

# LOWER LIMBS DEFORMITIES AND MUSCLE DISBALANCES – ASSESSMENT METHODOLOGY

**Raya Tsocheva-Gencheva**

*Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

ABSTRACT

In the present report, several groups of means for examining lower limbs are considered to establish the presence of frequent deformations of the musculoskeletal system and their degree (within approximate limits). In many cases, they are related to well-known and studied muscle disbalances, but their identification during the examination is the first and mandatory step for their influence. Based upon an in-dept literature study, a methodology with a limited number of different means for collection of as much information as possible regarding structural and functional deficits was prepared.

KEYWORDS: deformities, lower limbs, functional assesments, measurements, plantography, plantar index.

# 1. ЧЕСТО СРЕЩАНИ ОРТОПЕДИЧНИ ДЕФОРМАЦИИ В ОБЛАСТТА НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ

## 1.1. ДЕФИНИРАНЕ НА ЦЕЛЕВИТЕ НОЗОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ

В групата на често срещаните ортопедични деформации на глезенно-ходилния комплекс се включват: паднал свод и плоскостъпие (pes planus – МКБ, М 21,4), pes excavatus (висок свод – МКБ, М21,5), hallux valgus („кокалче на палеца“ – МКБ, М20,1), пръсти тип „чукче“ (МКБ М20,4), както и пръсти тип „граблива птица“ (МКБ, М20,5) и чести (хабитуални) навяхвания или изкълчвания, породени от нестабилност в глезенна става (МКБ, М25,3) (Световна здравна организация, 2003). Някои автори смятат, че при около 60% от населението се установяват деформации на долни крайници, като най-честите, от които се явяват спадналият свод и плоскостъпието в детска възраст (Anida Kapo et al., 2020). Често деформациите на долни крайници са съпроводени с болка и/или дискомфорт (Flores et al., 2019; Herchenröder et al., 2021), нарушаване функциите на ходилото (Oztarsu & Oksuz, 2022; Tang et al., 2021) и равновесните способности (Birinci & Demirbas, 2017), динамиката на ежедневните дейности, понижаване на качеството на живот. Деформациите обикновено се компенсират с носене на стелки, обувки с повдигнат ток или ортопедични такива (Atik & Ozyurek, 2014; Herchenröder et al., 2021). Обикновено не фигурират в статистиката на Министерство на здравеопазването, тъй като не се включват в категорията на заболяванията, които причиняват или водят до смърт, но повлияват негативно качеството на живот. Страдащите от подобни проблеми свикват с тях, спират да им обръщат внимание, адаптират цялата си дейност и ниво на активност спрямо тях – приемат ги за нормални.

Точни данни за разпространението не могат да бъдат установени поради много причини, но главно поради факта, че обикновено обект на диагностика са тежките, с напълно разгъната клинична картина и наличие на болка и сериозни функционални ограничения случаи. Все пак, някои източници обявяват от 3,0% до 19,0% от населението като страдащи от спадане на сводовете или плоскостъпие (Toepfer & Harrasser, 2016). Екипът на Khalid (2015) споделя интересно предположение по отношение на събирането на данни за разпространението на плоскостъпието в зряла и по-късна възраст сред жените и мъжете: жените проявяват по-голяма склонност към грижа за здравето си и е по-вероятно да потърсят лекарска помощ при наличие на болки или дискомфорт в долните крайници (и изобщо), и поради това те ще бъдат по-често диагностицирани от мъжете.

По отношение на деформациите, които засягат големите стави на долните крайници най-разпространени, особено сред лицата в по-напреднала възраст се срещат т. нар. „О-образни“ крака (genu varum), докато в по-млада възраст по-разпространена, като че ли е валгусната деформация.

## 1.2. ЕТИОЛОГИЯ И МЕХАНИЗМИ НА ВЪЗНИКВАНЕ НА ДЕФОРМАЦИИ В ОБЛАСТТА НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ

Тъй като сводовете на ходилото се оформят в детска възраст, нормално е при деца до петгодишна възраст да се наблюдава спаднал свод или плоскостъпие (Anida Kapo et al., 2020; Flores et al., 2019; Žukauskas et al., 2021). Причините за неправилното им формиране по-нататък в детското и юношеското развитие може да са свързани с вродена слабост на съединителната тъкан поради важността на лигаментарната стаблизация на ходилото в статичен режим (Atik & Ozyurek, 2014; Núñez-Samper et al., 2021; Калчев & Морова, 1993; Попов, 2009) и второстепенната, но също изключително важна роля на мускулната стабилизация в динамичен режим (Khalid et al., 2015; Попов, 2009). Други вродени малформации в областта на глезена и ходилото, рахит и заболявания, свързани системни възпалителни процеси (Smyth et al., 2017) могат да се асоциират със спадането на сводовете. Наднормено тегло и мъжки пол (Anida Kapo et al., 2020; Molina-Garcia et al., 2021), неподходящи обувки (Khalid et al., 2015) са също често дискутирани фактори. Деформации на долните крайници могат да възникнат в юношеска възраст при прекомерно натоварване и стрес в контекста на активна спортно-състезателна дейност, а варусната деформация на коляното може да се свърже с практикуването на спортове, като футбол (Espandar et al., 2010).

Спадането на сводовете и плоскостъпието в по-късна възраст могат да се дължат на огромен брой причини (Flores et al., 2019): наднормено тегло и затлъстяване (Tang et al., 2021; Tománková et al., 2015) или бременност, системно претоварване или травма, дегенерация на m. tibialis posterior – доста честа причина, според Flores и кол. (2019) и Smyth и кол. (2017), невромускулни заболявания, артрит или неподходящи обувки (също както в детска възраст).
Изключително важната роля за намаляването на инклинацията на калканеуса и валгусната позиция на петата (някои автори дори въвеждат понятието pes planovalgus), съответно пронацията на ходилото се отдава на състоянието на адаптивно скъсяване, контрактура или прогресивно функционално скъсяване на трицепса на подбедрицата (наричан още гастрокнемиус-солеус комплекс) (Atik & Ozyurek, 2014; Chang et al., 2020).

Възникването на халукс валгус (кокалче на палеца на крака) може да се дължи на генетична предекспозиция, носене на тесни и/или високи обувки, женски пол или наличие на други деформации на ходилото и долния крайник (Oztarsu & Oksuz, 2022).

Установено е, че деформациите на пръстите на ходилото (пръсти тип чукче и нокти на граблива птица/орлови нокти, халукс валгус) променят разпределянето на тежестта на тялото при ходене и може да повлияват равновесните способности при ходене в по-напреднала възраст (Mickle et al., 2011).

Спадналия свод и плоскостъпието често се свързват с валгусна деформация на коляното (Khalid et al., 2015). По-големия проблем е, че този тип деформация на КС се свързва с компресия на медиалните ставни структури (капсула, вътрешен менискус и колатерална връзка) и се смята за преекспозиция за възникване на травми или болка в пателo-феморалната става, особено при спортна дейност или тибио-феморален остеоартрит (Espandar et al., 2010; Mozafaripour et al., 2021).

Разбира се, това са само накратко някои от най-важните и често коментирани в литературата моменти, тъй като темата за деформациите на долни крайници е много изследвана от морфо-анатомична, физиологична, пато/кинезиологична и биомеханична гледна точки. Те обаче са изключително важни за подбора на средствата за изследване на долни крайници и в последствие, за терапевтичните/корекционни мероприятия, които да бъдат взети.

## 2. ТЕСТОВА БАТЕРИЯ/МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ДОЛНИТЕ КРАЙНИЦИ

### 2.1. ПЛАНТОГРАФИЯ

Плантографията се явявта популярно, евтино и лесно (не се изисква специализирана апаратура) изследване за плоскостъпие.

В България, най-използваната система за разчертаване и изчисляване на надлъжния свод на ходилото, която е описана и в учебници за рехабилитатори и кинезитерапевти е индекса на Чижин (ИЧ) (Желев, 2011). В западната литературата се препоръчва използването на Staheli (plantar) arch index or Chippaux-Smirak index (Banwell et al., 2018). Препоръчва се след снемане на отпечатък на ходилото (с багрило или мазнина) да се изчислява поне един от трите индекса (Фигура 1а).

### 2.2. ОГЛЕД И ФОТОГРАФСКИ МЕТОДИ

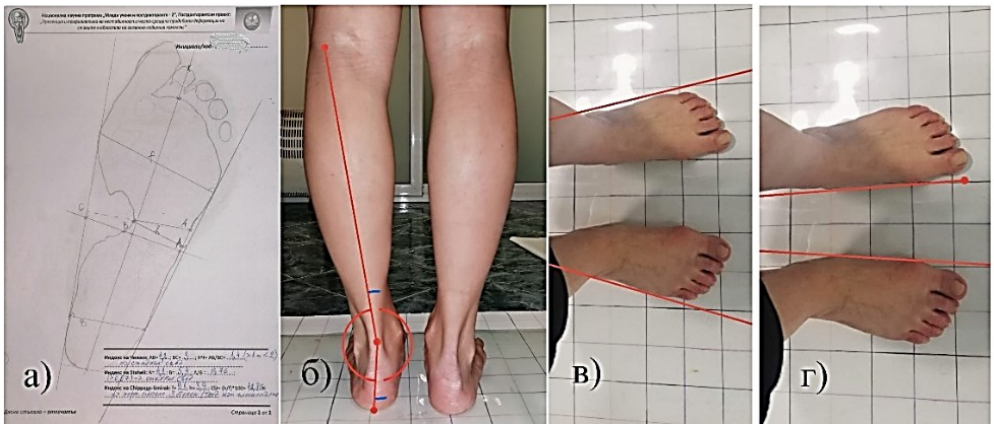
Огледът е задължителна част от прегледа (снемането на анамнезата) в лекарската и кинезитерапевтичната практика. За да се съберат количествени данни за видими с просто око деформации на опорно-двигателния апарат (ОДА) се използват фотографски методи, на по-късен етап изображенията се разчертават и се измерват съответните ъгли. За целта, разбира се, а и в контекста на съвременната дигитална фотография, е най-добре да се ползват нужните приложения. За съжаление при мануалното разчертаване на изображенията не може да се разчита на голяма точност и затова е добре преди заснемането важни телесни маркери и

отправни точки да бъдат маркирани с дермален молив. Това значително улеснява процеса и повишава точността на изследването в известна степен.

При огледа се обръща специално внимание на:

– наличието на уплътнения/мазоли по ходилата,
– наличие/липса на пръсти тип чукче или
– наличие/липса на пръсти тип орлови нокти.

Последните деформации може да не се проявяват нормално в стоеж, а само при стоеж на един крак или по време на клякане). Тези наблюдения трябва да бъдат специално описани в съответните редове в оценъчната бланка. Те дават насоки за наличие на мускулни дисбаланси между дългите и късите сгъвачи и разгъвачи на пръстите на краката (mm. flexores digitorum longus et brevis и mm. extensor digitorum brevis).




**Фигура 1** – Разчертаване и измервания: а) плангограма и изчисляване на индекс на Чижин, Staheli (plantar) arch index и Chippaux-Smirak index; б) алиниране на пета и подбедрица; в) външншни допирателни; г) вътрешни допирателни.

Фотографии се правят на долните крайници отзад *(Фигура 1б)*, като камерата трябва да е на нивото на средата на подбедриците и да обхваща дисталната част и повърхността на стъпване на крайниците до долната трета на бедрата (да се вижда добре задколенната ямка). От тази гледна точка се измерва ъгъла между надлъжната ос на подбедрицата и тази на петната кост. Това измерване дава информация за валгусна/варусна позиция на петата.

Другия ракурс, от който се правят снимки е отгоре/отпред, приблизително на нивото на или малко над КС, така че да се вижда вътрешната част на петата на ходилата. При тези изображения се прекарват вътрешни и външни допирателни спрямо ходилата и се измерват ъглите на отваряне/затваряне на пръстите на краката спрямо петите *(Фигура 1в и 1г)*. Това дава информация за мускулни дисбаланси нагоре по биомеханичната верига на крайника. Често

позиция с пръстите навън се свързва с отвеждане на коленете настрани при ходене и вътрешна ротация в ТБС.

## 2.3. ИЗМЕРВАНИЯ

*Тестът „пръсти-под“* претендира да дава информация за състоянието на ишиокруралната мускулатура и често се използва като количествен показател за това. При по-гъвкави индивиди се използва пейка или скрин, на който да стъпят, за да се измери в дълбочина точката, до която достигат. Стойностите се записват със знак „-„ или „+“ в зависимост от това дали тестуваното лице достига повърхността, на която е стъпило или се навежда повече от това. *Тестът за дорзифлексия в глезенна става* е модифициран тест за изследване, тъй като се извършва не по стандартната методика на гониометрията, а чрез сантиметрия. При него се следи КС да е в изправена позиция (да няма флексия или хиперекстензия) и при повдигането на пръстите таза да не се измества назад. Поради това е препоръчително изследваното лице да се позиционира пред стена, за да се избегнат лъжливи движения. Измерва се разстоянието от пода до плантарната повърхност на I метатарзофалангеална става.

## 2.4. ФУНКЦИОНАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

*Тест „пръсти-под“* – наред с количествената информация, която дава при измерването, дава и качествена информация за ОДА. Подвеждащия момент при този тест е свързан с факта, че при това движение флексията се извършва в няколко стави/сегменти, а именно: ТБС, лумбален и гръден дял на гръбначния стълб. Важно е да се следи да няма нито флексия, нито хиперекстензия в КС. Попов (Попов, 2002, 2009) описва тълкуването на различните варианти при изпълнението на наклона напред в зависимост от формата на лумбалния дял (ЛД) в крайната позиция. Има вариант, в който се наблюдава скъсена ишиокрурална мускулатура (ИКМ) без особености в подвижността и мобилността на гръбначния стълб в ЛД. Втория вариант е свързан с наличие на скъсяване на ИКМ и наличие на хипермобилност в ЛД, а третия вариант е да няма скъсяване на ИКМ, но да има наличие на хипермобилност в ЛД.

*Седеж (прав, на земя)* – от изследваното лице се изисква да постави таза в изправена позиция, така че лумбалния дял да има лека лордоза. При нормална еластичност на ишиокрурална мускулатура тази позиция е възможна.

*Клек* – от изходна позиция (ИП) широк стоеж с пръстите напред (успоредни външни ръбове на ходилата). Следи се за начина на изпълнение на упражнението. Дава информация за мускулни дисбаланси и скъсявания в зависимост от ротацията на пръстите на краката навън, отвеждане навън/навътре на КС и отделяне на петите от пода. Ако изследването се разшири малко повече, може да се опише и позицията на таза, лумбалния дял и торса.

*Мануално мускулно тестуване (ММТ) – m. triceps surae:* състои се в повдигане на пръсти от ИП стоеж на един крак с опора (колкото да се поддържа равновесието). Следи се опорния крак да е изправен, но не в хиперекстензия, да не се прикляка при изпълнението на движението и при повдигането петата и глезенната става да не се ротират. Смята се, че 20 повторения в максималния обем на движение, изпълнени без колебания съответстват на 80% от електромиографската активност на мускула и именно това е резултата, при който се поставя най-високата оценка (5) по ММТ (Prentice, 2001). Следват оценка (4) при 10 до 19 повторения, оценка (3) при едно до девет повторения и т.н.

*ММТ – изолиран тест за m. soleus:* състои се в повдигане на пръсти от изходна позиция (ИП) стоеж в полуклек на един крак с опора (колкото да се поддържа равновесието). Следи се опорния крак да не се разгъва при изпълнението на движението, а да остава флектиран през цялото време, също така да няма ротация в областта на петата и глезенната става. Също както при предходния тест, максимална оценка (5) се поставя при минимум 20 „чисти“ повторения. Останалите оценки са аналогични.

## 3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предимство на тестовете е, че не изискват някакво специализирано оборудване, могат да се проведат както в терапевтичен кабинет, така и в домашни условия и са неинвазивни, не предполагат предизвикване на дискомфорт у пациента/клиента. Недостатък е не особено високата точност на някои измервания (ъгли при фотографиите), в сравнение с рентгенографско изследване/компютърна аксиална томография или магнитен резонанс, където точността е много по-висока. По същия начин изработването на плантограма и изчисляването на плантарни индекси е времеемък процес, но пък не изисква сложна и скъпа апаратура, а в същото време точността на изследването спрямо дигиталните уреди не е много по-различна. По друг начин стои въпросът с тензометричните платформи за статични и динамични тестове, където освен спадането на надлъжния свод се регистрира и визуализира и спадането на напречния свод на ходилото. В настоящата методика за спадане на напречния свод може да се съди само по огледа на ходилото и наличието на уплътнения, мазоли от плантарната страна, в областта на II – III метатарзофалангеална стави.

Като междинен етап в процеса на лечението, мероприятието по снемане на анамнеза и изследване е изключително важно, за да може да се предприемат адекватните терапевтични действия. Предложената методика би могла да бъде в полза на рехабилитатори, кинезитрерапевти и евентуално треньори.

***Използвана литература:***

Anida Kapo, Safet Kapo, Indira Mahmutović, & Amir Sofić. (2020). FACTORS WHICH AFFECT

THE OCCURRENCE AND PREVALENCE OF FLAT FEET IN PRESCHOOL CHILDREN: A SYSTEMATIC REVIEW. *Homosporticus*, *22*(2), 17–22.

Atik, A., & Ozyurek, S. (2014). Flexible flatfootness. *Northern Clinics of Istanbul*, *1*(1), 57–63. https://doi.org/10.14744/nci.2014.29292

Banwell, H. A., Paris, M. E., Mackintosh, S., & Williams, C. M. (2018). Paediatric flexible flat foot: How are we measuring it and are we getting it right? A systematic review. *Journal of Foot and Ankle Research*, *11*(1). https://doi.org/10.1186/S13047-018-0264-3

Birinci, T., & Demirbas, S. B. (2017). Relationship between the mobility of medial longitudinal arch and postural control. *Acta Orthopaedica et Traumatologica Turcica*, *51*(3), 233–237. https://doi.org/10.1016/J.AOTT.2016.11.004

Chang, S. H., Abdelatif, N. M. N., Netto, C. de C., Hagemeijer, N. C., Guss, D., & DiGiovanni, C. W. (2020). The Effect of Gastrocnemius Recession and Tendo-Achilles Lengthening on Adult Acquired Flatfoot Deformity Surgery: A Systematic Review. *Journal of Foot and Ankle Surgery*, *59*(6), 1248–1253. https://doi.org/10.1053/j.jfas.2020.03.016

Espandar, R., Mortazavi, S. M. J., & Baghdadi, T. (2010). Angular deformities of the lower limb in children. *Asian Journal of Sports Medicine*, *1*(1), 46–53. https://doi.org/10.5812/asjsm.34871

Flores, D. V., Gómez, C. M., Hernando, M. F., Davis, M. A., & Pathria, M. N. (2019). Adult acquired flatfoot deformity: Anatomy, biomechanics, staging, and imaging findings. *Radiographics*, *39*(5), 1437–1460. https://doi.org/10.1148/RG.2019190046

Herchenröder, M., Wilfling, D., & Steinhäuser, J. (2021). Evidence for foot orthoses for adults with flatfoot: a systematic review. *Journal of Foot and Ankle Research*, *14:57*. https://doi.org/10.1186/s13047-021-00499-z

Khalid, Z., Rai, M. A., Mobeen, B., & Amjad, I. (2015). PES PLANUS & GENU VALGUM. *The Professional Medical Journal*, *22*(10), 1237–1244. https://doi.org/10.29309/TPMJ/2015.22.10.970

Mickle, K. J., Munro, B. J., Lord, S. R., Menz, H. B., & Steele, J. R. (2011). Gait, balance and plantar pressures in older people with toe deformities. *Gait and Posture*, *34*(3), 347–351. https://doi.org/10.1016/J.GAITPOST.2011.05.023

Molina-Garcia, P., Miranda-Aparicio, D., Ubago-Guisado, E., Alvarez-Bueno, C., Vanrenterghem, J., & Ortega, F. B. (2021). The Impact of Childhood Obesity on Joint Alignment: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Physical Therapy & Rehabilitation Journal*, *101*, 1–13. https://doi.org/10.1093/ptj/pzab066

Mozafaripour, E., Seidi, F., Minoonejad, H., Mousavi, S. H., & Bayattork, M. (2021). Can lower extremity anatomical measures and core stability predict dynamic knee valgus in young men? *Journal of Bodywork and Movement Therapies*, *27*, 358–363.

https://doi.org/10.1016/j.jbmt.2021.02.004

Núñez-Samper, M., Llanos-Alcázar, L. F., Viladot-Pericé, R., Viladot-Voegeli, A., Álvarez-Goenaga, F., Bailey, E. J., Parra-Sánchez, G., Caldiño-Lozada, I., López-Gavito, E., & Parra-Téllez, P. (2021). Pie plano adquirido del adulto por disfunción del tibial posterior. Opciones para el tratamiento quirúrgico. *Acta Ortopédica Mexicana*, *35*(1), 92–117. https://doi.org/10.35366/100938

Oztarsu, M. B., & Oksuz, S. (2022). Comparison of the effects of progressive supervised and home program exercise therapy in mild-moderate hallux valgus. *Journal of Comparative Effectiveness Research*, *e22091*, 220091–222042. https://doi.org/10.2217/cer-2022-0091

Prentice, W. E. (2001). *Techniques in Musculoskeletal Rehabilitation* (1st ed.). McGraw-Hill Medical.

Smyth, N. A., Aiyer, A. A., Kaplan, J. R., Carmody, C. A., & Kadakia, A. R. (2017). Adult-acquired flatfoot deformity. *European Journal of Orthopaedic Surgery & Traumatology : Orthopedie Traumatologie*, *27*(4), 433–439. https://doi.org/10.1007/S00590-017-1945-5

Tang, M., Wang, L., You, Y., Li, J., & Hu, X. (2021). Effects of taping techniques on arch deformation in adults with pes planus: A meta-analysis. *PLOS ONE*, *16*(7), 1–18. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0253567

Toepfer, A., & Harrasser, N. (2016). Der Knick-Senk-Fuß im Erwachsenalter. *MMW Fortschritte Der Medizin*, *158*(10), 56–59. https://doi.org/10.1007/S15006-016-8282-1

Tománková, K., Přidalová, M., & Gába, A. (2015). The impact of obesity on foot morphology in women aged 48 years or older. *Acta Gymnica*, *45*(2), 69–75. https://doi.org/10.5507/ag.2015.010

Žukauskas, S., Barauskas, V., & Čekanauskas, E. (2021). Comparison of multiple flatfoot indicators in 5-8-year-old children. *Open Medicine (Warsaw, Poland)*, *16*(1), 246–256. https://doi.org/10.1515/med-2021-0227

Желев, В. (2011). *Физиотерапия - четвърта част*. Авангард прима.

Калчев, И., & Морова, Е. (1993). *Кинезиология* (Първо изда). Унив. изд. "Св. Климент Охридски."

Попов, Н. (2002). *Гръбначен стълб функционална диагностика и кинезитерапия*. НСА - ПРЕС.

Попов, Н. (2009). *Кинезиология и патокинезиология на опорно-двигателния апарат*. НСА - ПРЕС.

Световна здравна организация. (2003). *Международна статистическа класификация на болестите и проблемите, свързани със здравето. Десета ревизия.: Vol. Том 1* (p. 796). ПК "Д. Благоев" ООД.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# MECHANISMS OF THE INDUSTRY 4.0 PARADIGM IMPLEMENTATION IN EDUCATION

**Vladislav Krstić[a], Aleksandar Spasić[a], Miloš Milovančević[b], Dragan Milčić[b]**

*[a]Faculty of Education in Vranje University of Niš,Partizanska 14,Vranje 17000, Republic of Serbia Country*

*[b]Faculty of Mechanical EngineeringUniversity of Niš,Aleksandra Medvedeva 14,Niš 18000, Republic of Serbia*

ABSTRACT

During the implementation of the Industry 4.0 paradigm, many benefits are indicated, but also significant challenges. In the early phase of implementation, significant challenges are the lack of skills and competencies of human resources as well as the increase in unemployment. The common content of the mentioned challenges is knowledge. The basic generator of knowledge is education. Therefore, this paper will present the mechanisms that ensure an easier and more efficient migration to the Industry 4.0 paradigm in the implementation phase. The focus of this paper will be on dual education, clustering and the laboratory of Industry 4.0 so-called Learning Factory (LF).These mechanisms also represent a significant innovation that will significantly influence the transformation of the education system at the global level.

KEYWORDS: Industry 4.0, education, clustering, Learning Factory

## Introduction

Starting in 2011, when Germany officially announced and promoted a new paradigm called Industry 4.0 (the fourth industrial revolution), the world at the global level received a series of challenges related to the implementation of the said paradigm. It should be noted that for this purpose, a vision was set with concrete and realistic mechanisms whose task is to ensure the migration to Industry 4.0 as efficiently as possible in all segments of society. The set of all these mechanisms can be called the concept of Industry 4.0 or the I4-concept for short.

As is already known, the fourth industrial revolution focuses on Cyber-physical systems (CPS) and Internet of Things (IoT), which essentially have a general digitization of all business processes. For this reason, this paradigm enters all the pores of human life, starting with healthcare, through industry, trade, banking, and down to the smallest details in the life of every person. From the previous statement, it can be concluded that the migration from the previous way of working and living, which is marked by

the third industrial revolution, will be a long-term and not so simple process. The transition from the current way of doing business to a fully digitalized business creates a large number of challenges not only in terms of the business processes themselves, but also in terms of the educational system, which has the task of producing future qualified human staff who will be trained for the tasks that will be set by digitalization from the very beginning of their work. It is a completely logical conclusion that Industry 4.0 will bring completely new jobs, new knowledge and new skills. In this regard, the workers of the future will be educated in a new educational system that will have to be fully adapted to all the requirements brought by Industry 4.0.

The analysis of the World Economic Forum given in the report "The Future of Jobs Report 2020" identifies the key trends for the jobs of the future which are classified as follows [1]:

- Technology trends
- Trends generated by the need for personal development and acquisition of necessary interpersonal skills
- Trends caused by changes in the way of doing business (change in the value chain, relocation of business).

In the opinion of the World Economic Forum, a significant change in the state of jobs was caused by:

- The crisis caused by the COVID19 pandemic (disrupted value chains and displacement of many jobs)
- Disruption caused by technological development that the pandemic has only accelerated.

The same analysis states that technology will become the cause of imbalance in all industries. Therefore, the adoption of technologies in some areas will be significantly accelerated. Some of these areas are Cloud computing, Big Data and large databases, E-commerce, Encryption, non-humanoid robots, artificial intelligence. In addition, automation affects the so-called "double disruption" for workers. On the one hand, the COVID19 pandemic brought certain blockades and economic reductions, and on the other hand, companies are slowly adopting and switching to new technologies. According to the same analysis, it is believed that by 2025., by switching to new technologies, companies will change tasks, jobs and skills. In support of this statement, the same analysis gives the following report:

- 43% of surveyed companies plan to reduce the workforce due to technological integration (robotization)
- 41% of companies plan to outsource work through contracts for special tasks
- 34% of companies plan to expand their workforce (new jobs) due to technology integration.

A significant number of companies also plan to change their location, their value chains and the size of their workforce by 2025. for non-technology reasons.

From the presented analysis, it is unambiguously concluded that new jobs will require new competencies and knowledge. There is also a skills shortage at the moment. Therefore, the first instance in the generation of new professional staff is the educational system, which should adjust its educational program according to the requirements of new jobs.

Therefore, this paper will present the mechanisms that have the task of facilitating and making the migration of education to the Industry 4.0 paradigm more efficient with a special focus on dual education, clustering and the Industry 4.0 laboratory i.e. Learning Factory (LF).

**Theoretical foundations**

**Dual Education**

Dual education is a type of secondary education and upbringing that has been current for a long time in the developed countries of Western Europe, but which as an imperative also reaches the less developed countries located on the territory of Europe (Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia). This type of education combines theory and practice at the same time, so that through their education, students acquire the necessary theoretical knowledge within the chosen profession, but at the same time, practical knowledge and skills with a specific employer. After dual education, the student receives the necessary competencies that are in accordance with the qualification standard and the teaching and learning plan and program.

The structure of the dual education system consists of the following elements:

- School as a basic educational institution
- Employer.

The school, as the basic cell of the educational system, has the task of imparting to the student all the necessary knowledge and competences in the chosen profession. As such, it is subject to legal aspects related to the fulfillment of certain conditions related to the expertise and competence of the teaching staff, as well as the technical capacities that are necessary for the performance of the basic activity. On the other hand, the employer can be a natural or legal entity that meets the prescribed conditions for learning through the work of students and whose activity enables the realization of the contents prescribed by the appropriate plan and program of teaching and learning.

The essence of dual education is in "learning by doing". Learning through work is a process where the student in the real work environment of the employer and under the guidance and supervision of the instructor acquires the necessary competencies that are necessary for efficient and productive work in a certain occupation or group of occupations [2].

Dual education is based on the following principles [2]:

- Availability - equal conditions for everyone for quality access to dual education
- Relevance - compliance with the needs of employers and the labor market

- Mobility - access to different areas of work within the same level of education and towards higher levels of education

- Lifelong learning – enabling education and development throughout life in all areas of life and work

- The right to choose (freedom to choose an occupation and educational profile within the established criteria)

- Equal opportunities (acquiring education regardless of gender, racial, national, cultural, ethnic and religious affiliation, language, sexual orientation, place of residence, material condition and other personal characteristics)

- Partnership (cooperation of state administration bodies, autonomous provinces, local self-government units, institutions and other organizations responsible for the development, provision and improvement of the quality of education and training and employment, scientific and research organizations, as well as social partners - chambers of commerce, representative associations, professional associations of employers, trade unions, associations of citizens and individuals)

- Professionalism and ethics (responsibility of schools and employers for achieving the goals and principles of dual education and respecting the personality and dignity of each student)

- Quality assurance (ensuring the achievement of the required standards in all dual education activities).

The main goals of dual education are [2]:

- Ensuring the conditions for the acquisition, training and development of competences in accordance with the needs of the labor market

- Securing conditions for further education and lifelong learning

- Developing entrepreneurship, innovation, creativity, professional and career development of each individual

- Providing conditions for personal, economic and general social development

- Developing the ability for teamwork and a sense of personal responsibility in work;

- Developing awareness of the importance of health and safety, including occupational safety and health

- Developing the ability to self-evaluate and express one's own opinion as well as independent decision-making. The sub section headings has to be written by capitalize each word and formatted as Times New Roman 11pt, bold, single line spacing, 12pt spacing before and 6pt spacing after. No indentation.

**Clustering**

At the beginning, the question arises, what is a cluster? There are many different definitions of clusters, but the following two definitions stand out. Each cluster represents a modern form of enterprise

networking. This type of networking is based on production cooperation, traffic and service provision. Another definition of a cluster reads: "A cluster consists of firms and institutions that belong to the same geographic region and are connected by a horizontal connection (common clients, technologies, etc.) or a vertical connection (customers, suppliers)" [3]. From the above definitions, it can be concluded that clustering represents an optimal mechanism for small and medium-sized enterprises (legal entities) to start their development in a flexible way, and with that, an easier and more efficient integration into the Industry 4.0 paradigm. For ease of understanding, Fig. 1 shows a simplified representation of clustering in a general sense.

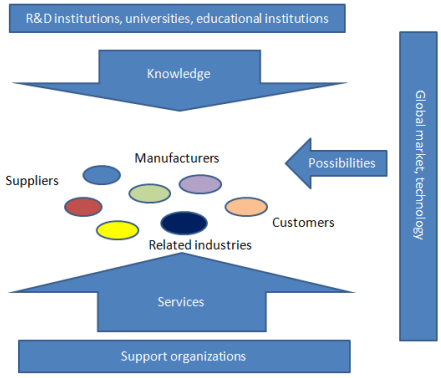



**Figure 1 -** Clustering [3]

Clustering in terms of education should be understood as the process of networking secondary and higher education institutions into one cluster. All other segments from Figure 1 are still valid for clustering in the domain of education. In a physical interpretation, clustering should ensure the unification of several schools, faculties/universities in one cluster that would expand its competences on the basis of networking and, through mutual cooperation, achieve an easier placement of its products (in this case education, i.e. knowledge, competences and services) on the global market. It is important to note that all members of a cluster stay in the domain of their competences, but through the cluster they exchange knowledge and good practice, so that on the one hand each member individually develops their knowledge and competences, and on the other hand competition and competition between the members of the cluster is created, which ultimately results in innovations and a strengthened position of the cluster in the global market. In order to successfully carry out clustering in education, the other elements shown in Fig. 1 are also necessary, namely producers, suppliers, customers, related industries, organizations that provide support, the global market and technologies.

The question arises, how does clustering actually work? The beginning of clustering itself generates a global market that will demand intelligent products in the future. In order to produce intelligent

products, advanced, new digital technologies are needed. In this way, the global market opens up new needs or opportunities that are handed over to society, which generally consists of buyers, producers, suppliers and various types of industries. Given that all the new opportunities are related to intelligent products, the local society will face several challenges such as new technologies, digitization of business processes, changes in business models, new skills and competences, as well as a deficit of knowledge and finances that need to be invested in an expensive, sophisticated equipment. For this reason, clustering is an optimal mechanism that manages to network several small and medium-sized institutions so that they give their maximum in the domain of their competences, and on the other hand, all technical and technological resources are combined that facilitate better channeling of business models and finances towards new technologies and knowledge needed to produce intelligent products demanded by the global market.

What does this mean for education? Namely, since the global market will generate an intense need for intelligent products and new technologies, it is necessary that educational institutions be activated as much as possible in the process of clustering, that is, that especially higher education as well as development research institutions network with industry, i.e. to make a stronger connection between society and the educational system, because only in this way will the industry be able to easily and efficiently reach quality and innovative products that will later secure a leading role in the global market.

On the other hand, the presented general process of clustering can be applied to education as well. In this sense, in the future, it should think in the direction of creating clusters within the educational system, which means that we should start more intensively with the clustering of primary and secondary schools as well as faculties/universities and development research institutions. In this way, all the mentioned institutions would more easily implement the Industry 4.0 paradigm while at the same time visibly improving their own competences and knowledge. Likewise, clustering in education brings innovative solutions and products that will be successfully marketed on the global market.

Essentially, clusters can be divided into three groups [3]:
- National (they are focused on goals of national importance (infrastructure, stimulation of domestic production and exports, etc.). For this reason, they are strongly supported by the state)
- Regional (are focused on internal competitiveness. They act in the direction of merging as many companies as possible in the region with the aim of achieving the best possible results. The effects of their actions are visible through the development of infrastructure and the improvement of economic well-being. These clusters are usually created around a specific resource (wine industry, ore, wood industry, etc.)).

- Commercial (they are created when a group of companies come together to do a project. If after the completion of that project, their mutual cooperation stops, that cluster closes).

Based on the presented principle of clustering, the benefits it brings can be easily defined [3]:

1. Increasing specialization
2. Increasing productivity
3. Cost reduction
4. Quality improvement
5. Added value
6. Increasing innovation
7. Creation of new companies.

Essentially, all the mentioned benefits lead to one fact, which is the improvement of the competitiveness of the cluster as well as the assumption of a leading role in the global market.

**Learnig Factory-LF**

A logical continuation of the previously described mechanisms is the Learning Factory (LF). This is one of the mechanisms of the Industry 4.0 paradigm, which is particularly important at the beginning of the implementation of the I4 concept. Since dual education is established in high school and clustering is established in the higher education domain, it is necessary to ensure a progressive way of studying new technologies as well as acquiring new knowledge. For this purpose, the Learning Factory (LF) was created.

What is LF? LF represents a research platform for understanding new technologies, experimenting with them and evaluating their benefits [4]. The main goal of the Industry 4.0 laboratory is to create a small Industry 4.0 factory in it, which in all respects resembles a real production environment whose task is the development of relevant technologies as well as their integration into existing technologies. A schematic view of one LF is given in fig. 2.

In Fig. 2 shows the structure of FESTO's CP factory. It represents a small modular expandable factory that integrates many relevant I4.0 technologies composed of several standard FESTO-CP transport modules (linear conveyor belts) and one branch module. These modules have electrical, pneumatic and mechanical interfaces and can be easily moved since they are on wheels. In addition, an important structural element of the LF consists of process modules (parts dispenser, drilling module, inspection module, assembly module) mounted on transport modules. Process modules have the task of performing specific operations on products - objects of processing and can be assembled and

disassembled from transport modules. Additional structural elements are robots integrated with the production line. In the specific example, it is about a dedicated robot - KUKA, which represents an assembly cell developed by FESTO as part of the CP factory. In addition to the dedicated robot, there are mobile robots (MiR) and collaborative robots (UR). Mobile and collaborative robots can be combined with each other, e.g. in the automation of packaging of finished products. In addition to the mentioned robots, there is an independent robotic cell - SCARA, manufactured by ADEPT. This robotic cell performs various tasks such as the production of sub-components for the FESTO CP factory [4].

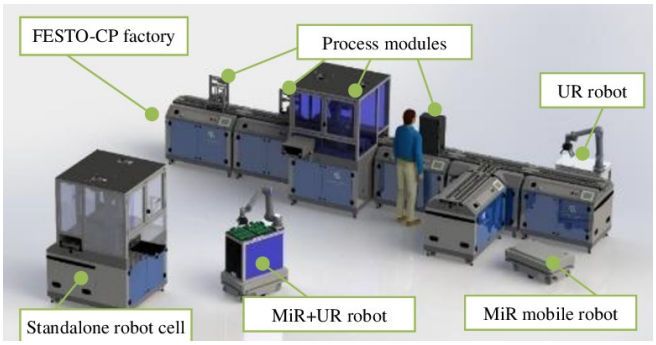



**Figure 2** - Schematic view of FESTO Learnig Factory [4]

From the very constellation presented by LF, it can be immediately concluded that it is a platform that brings together experts from various fields (mechanical engineering, electronics, robotics, computing, economics, etc.). It is also proof that the Industry 4.0 paradigm requires a multidisciplinary approach. It can also be concluded that the Industry 4.0 laboratory works in two directions. The first direction is the research and development of new technologies and products, while the second is related to the education of future staff for Industry 4.0 (it means students who can equally use the laboratory's resources for educational purposes).

The mechanism defined in this way enables a stronger connection between industry and science (education). In support of this statement is the fact that the existing LF have successfully completed a large number of projects that were generated in the industry. After the completion of those projects, the companies that started them received new technologies, products, which started the process of creating innovations and spreading knowledge, which further generates new business models, plans and strategies. The advantage of the Industry 4.0 laboratory is also the opening of opportunities for strategic cooperation between industry (companies) and scientific-research institutions and faculties (example of LF and selected companies that achieved strategic cooperation with the aim of further research and development of new concepts and technologies in production) [4].

The basic characteristics of LF are [4]:

- Research and development of new technologies and products
- Bringing new technologies closer to end users - industry, as well as their implementation in existing technology
- Training (education) of future personnel for smart factories of Industry 4.0
- Strategic cooperation between industry and scientific research institutions and faculties
- Creation of new ideas (insights) for the concept of Industry 4.0 laboratories, i.e. smart Production Labs.

The main challenge of LF is the development of competences for Industry 4.0 in small and medium-sized enterprises. This is also the main generator of the increased connection between industry and education.

**Connecting Mechanisms In The Process Of Migration To The Industry 4.0 Paradigm**

The theoretical foundations of the main mechanisms for the implementation of Industry 4.0 have been presented in this paper. It is easy to come to the conclusion that the migration and implementation of the I4-concept starts with significant reforms related to the education system of a country. Education is the main link in the chain that should provide all the necessary knowledge, skills and competences that will be able to respond to all incoming demands of the global market. In this regard, first of all, there is a need to make the necessary reforms at the beginning of education (in primary school), which have the task of developing in children the greatest possible degree of independence, creative and critical thinking, which is the basic prerequisite for creating innovations, additional values, but and awareness of lifelong learning. The next level is secondary schools. For them, the mechanism of dual education is applicable, which gradually introduces children at that age to real business processes, whereby specialized skills, knowledge and competences are developed in a certain profession, which are simultaneously practiced through real business processes. In this way, the first set goal has already been achieved at this level, which is competent professional staff for performing simpler and less responsible business processes, who are ready to take on specific work tasks after schooling. The next level in the implementation of the I4-concept is higher education institutions. According to this template, well-prepared personnel who have all the theoretical needs as well as practical experience arrive at higher education institutions. At this level of education, there is a need to expand the acquired competences, skills and knowledge and make them even more creative. The best way to do this is to form a LF that will be used for educational purposes on the one hand, while on the other hand it will serve as a platform for scientific and research work that will aim to create, test and implement new advanced technologies that will ensure the continuous creation of innovations and new intelligent products.

Developed countries such as America, Japan, and the countries of the European Union have for a long time implemented dual education, which has resulted in professional staff capable of immediately engaging in business processes that belong to the third industrial revolution, which is marked by a high degree of automation of industrial processes, but also the so-called CIM (Computer Integrated Manufacturing) technology. For this reason, the aforementioned developed countries can migrate to Industry 4.0 much more easily.

However, it should be noted that despite the high level of technical and technological development in the countries of the European Union, over 41% of companies have yet to adopt some of the advanced digital technologies [5]. This is not encouraging information for the European Union, but it is certainly an incentive for less developed countries to start reforming and migrating to Industry 4.0 as soon as possible.

The example of the state of the education system in the Republic of Serbia can be taken as proof of the previous statement. As it is known, Republic of Serbia had its own system of education for a long time, which began to be reformed with the introduction of the Bologna Convention. From that moment, Serbia embarked on a significant reform of the education system, which took place in several stages. First, the reform of higher education institutions was carried out, but relatively after that, the Industry 4.0 paradigm was launched, which caused even more radical school reforms related to secondary schools. Namely, at this moment, more and more secondary schools are switching to and adopting the dual education model, which represents the first concrete step in the implementation of the I4 concept. There is still a smaller number of schools that have switched to this system, but there is a permanent campaign about the necessity of switching to dual education.

As for the migration to the I4 concept, Serbia is still in a very early stage. Since there is a lack of knowledge, competence and skills at the beginning of the migration, it is first necessary to reform the educational system, which should provide adequate personnel who will be able to work with modern digital technologies. Of course, it is a process that requires a longer period of time, but on the other hand, it should not forget the existing staff who are trained to work with certain advanced technologies (additive technologies, programming, etc.) which are a sufficient basis for opening LF. The opening of LF in Serbia would create a suitable climate for the rapid education of existing staff in certain scientific fields and would open the possibility for relatively rapid creation of innovations that would help the economy in Serbia to move more strongly towards Industry 4.0. This primarily refers to products that can be developed and tested with the more modest technical resources that the Republic of Serbia currently has, but which can be very easily and efficiently marketed on the global market. The group of such products includes software for intelligent systems (ICT domain), products in the energy sector (green agenda), but also certainly the project Serbia as a medical hub (in the concept of medical wear, the perspective of Serbia can be seen in the production of vaccines, tests and medical equipment). In

order to use the mentioned potential resources, it is certainly necessary to include as much as possible the scientific and research institutions that are currently the most flexible in terms of migration, and all this due to the possession of appropriate knowledge and skills in the relevant scientific fields.

The Faculty of Education in Vranje of the University of Niš can be taken as an example of the beginning of the implementation of the I4-concept in education. After analyzing the needs of the labor market, this higher education institution created a new study program that represents a synthesis of natural, technical and social sciences, which aims to produce competent teaching staff in the aforementioned scientific fields. The very base of the new study program relies on the basic postulate of Industry 4.0, which is multidisciplinarity. Until now, incompatible scientific fields are becoming an integrated whole that will be able to generate a teaching staff that will be in line with the coming fourth industrial revolution. In support of this fact is dual education, which will adequately prepare future students for the new study program, which also includes a large number of hours spent on practical work in all relevant areas of this study program. Viewed in relation to current resources and opportunities, this is the concrete beginning of the migration of education to Industry 4.0, and when the necessary conditions are created, the LF will also open, which will further accelerate and strengthen the creation of innovations and new added values in education.

**Conclusion**

The Industry 4.0 paradigm is very complex by its nature and structure. That complexity refers to the multidisciplinary approach, then sophisticated technology, but also to the necessary competencies, skills and knowledge that are necessary for its functioning. For this reason, the necessary mechanisms were developed parallel with the paradigm, which have the task of its easier and more efficient implementation. Considering the complexity of Industry 4.0, which penetrates into every pore of human society, it is necessary that the created mechanisms cover all areas of human activity. Essentially, the beginning of implementation requires certain competencies, knowledge and skills that are generated in the educational system. That is why the education system is the first to be hit by strong reforms that should ensure an efficient school system that is the main generator of knowledge that is key in Industry 4.0. Dual education, clustering and LF were mentioned in this paper as the most general but also the most effective mechanisms. All the mentioned mechanisms are placed in a gradation that forms a universal path to a complete migration to Industry 4.0.

By the nature of things, complete migration as well as the mentioned mechanisms will be easier to integrate in developed countries, while less developed countries will be forced to introduce these mechanisms gradually, but with maximum use of existing resources and capacities. In support of this, the example of the Faculty of Education in Vranje of the University of Nis, which boldly started implementing the I4 concept in education with the use of all existing resources, was given.

## References

[1] https://rs.gigroup.com/bliska-buducnost-radnih-mesta/ (on 27.04.2023.)

[2] https://srednjeskole.edukacija.rs/dualno-obrazovanje (on 27.04.2023.)

[3] https://dokumen.tips/business/osnovi-klasterizacije.html (on 27.04.2023.)

[4] Nardello, M., Madsen, O., & Møller, C. (2017). The smart production laboratory: A learning factory for industry 4.0 concepts. CEUR Workshop Proceedings, 1898. http://ceur-ws.org/Vol-1898/paper13.pdf (on 28.04.2023.)

[5]https://produktion2030.se/wp-content/uploads/Extern-EU-analys-av-Produktion2030-DTM_Policy-initiative-comparison-2017.pdf (on 28.04.2023.)

# БЪРНАУТ СИНДРОМ В УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ

**Теодор Гергов**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград*

*РЕЗЮМЕ*

Докладът третира един изключително актуален проблем, а именно измеренията на професионалното „прегаряне“ в учебна среда. Повишените нива на дистрес и нарастващите изисквания и очаквания към ангажираните с образованието на подрастващите извеждат на преден план въпросите за емоционалното изчерпване. Направено е изследване констатиращо риска от поява на бърнаут синдром сред учители с различен професионален стаж. Резултатите потвърдиха първоначалното допускане за наличие на релация между годините прекарани в образователната система и склонността към бърнаут. Разработката разглежда генезиса, признаците и стадиите в протичането на синдрома, както и някои стратегии за справяне с него.

*КЛЮЧОВИ ДУМИ:* бърнаут, учебна среда, психичен дистрес, справяне с бърнаут

Емоционалното прегаряне свързано с професията е във фокуса на редица изследвания от различни специалисти. То е описано за първи път от Хърбърт Фройденбергер още през 70-те години на XX век. Докато работи като психиатър в клиника за наркомани, той забелязва в себе си и в своите колеги, че първоначалния ентусиазъм бива заменен от демотивация, загуба на енергия, умора, раздразнителност, депресивни симптоми и емоционално изчерпване. Фройденбергер обозначава тази тенденция с думата „Burnout“, а в литературата започва да се среща и като „емоционално изгаряне“, „професионално изпепеляване“, „прегаряне на персонала“ и др.

Бърнаут синдрома често се описва като чувство за емоционално изтощение, деперсонализация и негативно възприемане на себе си в професионален аспект. Като под емоционално изтощение се разбира изчерпване на емоционалната енергия, изразяващо се в невъзможност за инвестиране в другите. Терминът деперсонализация или също така наречен дехуманизация, се характеризира с негативно, нехуманно и незаинтересовано отношение към другите хора. Чувството за неудовлетвореност от себереализацията води до неадекватност в работата, ниско самочувствие, като професията вече не носи радост. (Станчева-Попкостадинова, 2004; Харизанова, Стоянова, 2017; Янакиева, 2016; Popescu, Bondac, Hrestic, 2017).

Ангажираността и включеността пък се възприемат като противоположност на бърнаут. (Джонев, Димитров, 2015). Психични състояния, отговарящи на описанието на бърнаут са описани в литературата и по-рано. Тогава те имат различни названия, като посттравматичен стрес, депресия, скука, реакция на изтощение и т.н.

Понастоящем два са основните фактори, обясняващи синдрома на „прегаряне“, вследствие на трудовите преживявания. Първият фактор отразява неравновесието между изискванията, които се поставят на индивида и неговите налични ресурси. Вторият фактор отразява мотивите и личните ценности на служителите, които не винаги са в унисон с тези на организацията. Резултатите от съвременни изследвания показват също, че около 33% от случаите на Бърнаут синдром са вследствие на генетична предразположеност, независимо от пола, но все пак останалите 67%, са функция от влиянието на трудовата среда (Харизанова С., Стоянова Р., 2017).

**Стадии в развитието на синдрома**

К. Мирчева (2013) обобщава изведените от Американската психологическа асоциация стадии на протичане на професионалното прегаряне:

Първият от тях е стадият на “медения месец” – през това време човекът е удовлетворен от дейността си. Характерни са високи очаквания и надежди към работата по линия на условията, творческата свобода и възможностите за реализация. Емоционалното инвестиране в това води до големи разочарования, ако очакванията не се оправдаят. Обратното също е валидно, ако липсват нереалистични очаквания, синдромът се развива рядко, тъй като от самото начало не се влага много енергия в дейността.

Стадият на пробуждането /стагнация/ е втората фаза, тук засегнатият започва да осъзнава, че високите му очаквания и надежди свързани с професията и възможностите за развитие, които предлага, не са такива, каквито са били в неговите представи. При някои това резултира в още по-активно отдаване на професията, а други ги обхваща отчаяние и апатията, но продължават да изпълняват съвестно задълженията си. Психичният дистрес се увеличава, вследствие на което ескалират умората, неудовлетвореността и гневът. Потърпевшите на бърнаут стават вяли, уморени, фрустрирани, губят увереност в силите и във възможностите си за справяне.

Трети се явява стадият на загуба на работен тонус /хронична умора/ – тук интересът и ангажираността с работата постепенно се заменят с перманентно раздразнение и чувство на умора. Променя се ритъмът на живот, на хранене и сън. Подвластните на синдрома нерядко прибягват към странични занимания, опитвайки се да компенсират стреса, на който са подложени. Увеличава се консумацията на алкохол, медикаменти и наркотици. Намалява

интересът към дейността и се снижава ефективността на труда, проявява се цинизъм и критичността по отношение на хората, като се влошават взаимоотношенията с колегите и работодателя. Към края на периода зачестяват хроничните заболявания, което допълнително снижава работоспособността и усилва негативното отношение към работата.

Стадият на пълно "изгаряне" е последната фаза, като тук основният симптом е чувството на отчаяние. Страдащият се чувства "изцеден", а единственият изход, който вижда е напускането на работа, като в същото време не желае и не може да избяга от отговорността за нея. Проблемите в този стадии придобиват остра форма, а рискът за физическото и психическото здраве е сериозен. Последствията от бърнаута могат да доведат до мозъчни инсулти, нервно-психично изтощение, суицидни мисли и др. Значителна част от потърпевшите се преживяват като виновни за случилото се и в резултат на отчаянието не виждат изход от ситуацията.

Между първия и последния стадий на протичане, могат да минат години /средно 3-4/, но понякога са достатъчни и само няколко месеца. При по-бързо развитие на обстоятелствата, потърпевшият рядко успява да осъзнае своевременно своя проблем и на ранен етап на развитието.

**Измерения на бърнаут при учителите**

Бърнаут синдромът се среща предимно при хора, чиито професии са свързани с други хора – помагащите професии, при лица, занимаващи се с обществени и социални дейности. Често са засегнати личности с високи алтруистични идеали и изисквания, а също и силно изразено чувство за отговорност и всеотдайност към дадена кауза. Това прави проникването му в учителската професия едно от най-силно изразените.

Професията на просветител изисква определен набор от личностни и професионални качества, от ценности и нагласи, от готовност да даваш от себе си, за да направиш някого по-добър и успешен. Учителите често поставят интересите на учениците над своите и се ангажират не само с конкретния материал, но и с формиране на личността на децата. Възприемат работата си като мисия за оформяне на характера и развитие на потенциала на подрастващите. Това себеотдаване обаче си има своята цена и често това е професионалното прегаряне.

В учителската професия симптомите на прегаряне се проявяват на физиологично, психично и поведенческо ниво. Физиологичната симптомотика включва нарушения в съня и хранителния режим, главоболие, високо кръвно налягане, язви, мускулни болки, повишена склонност към инфекции, умора, злоупотреба с цигари и алкохол. За психологичните реакции са характерни безнадежност, разочарование, емоционално изтощение, ниска мотивация, депресия. Често срещани са безразличието и усещането за провал. На поведенческо ниво се забелязват намалена работоспособност, често отсъствие от работа, загуба на интерес в

преподаването, нарушени взаимоотношения с колеги и ученици, нежелание да се опитват нови неща, липса на ефективно взаимодействие с други специалисти и родители, обвиняване на институцията за липсата на успехи. Характерни са още повишена раздразнителност, негативни нагласи към околните, нарастваща изолация, ниско самочувствие и липса на цели (Celep & Eminoglu, 2012; Витанова, Митева, Николов, 2014).

Често симптоматиката свързана с професионалното прегаряне се пренася и в личния живот. Ежедневните активности започват да отнемат повече време и енергия, увеличава се броят на грешките, трудно се разпределя вниманието между повече дейности. Самоконтролът отслабва, преобладават песимистичните мисли, а на проблемите на близките хора се гледа с апатия.

**Собствено проучване**

Широко приет факт е, че с нарастване продължителността на упражняване на дадена професия се увеличава и рискът от поява на Бърнаут синдром. В научната литература обаче, все още съществува известен вакуум относно империчната подкрепа на тази теза. В тази връзка, цел на настоящото изследване е да проучи влиянието на професионалния стаж върху склонността към бърнаут при учители.

За целта се подсигури изследван контингент от 97 учители, които се обособиха по групи както следва:

32-ма учители със стаж до 10 години;

33-ма учители със стаж между 10 и 15 години;

32-ма учители със стаж над 15 години.

В качеството на основна изследователска методика бе използван въпросник за измерване риска от поява на бърнаут синдром, препоръчан от FSEAP /канадска програма за обществена подкрепа/. С оглед обективизиране на получените резултати и добиване на допълнителна информация за психичния статус на изследваните лица, бе проведена и кратка беседа с тях. Непосредственият контакт с изследваните лица и спонтанността на въпросите, следващи логиката на разговора предоставиха възможност да се регистрират редица нюанси в психичните преживявания на всеки.

При стартиране на процедурата на всеки участник поотделно бе обяснена целта на проучването, неговата анонимност и изследователския характер на резултатите. Проучването бе проведено в периода ноември, 2022 – февруари, 2023 година при оптимални условия, гарантиращи максималната обективност на емпиричните данни.

Изхождайки от установените теоретични позиции, бе допуснато, че времето прекарано в клас ще се яви значим предиктор относно повишаване на риска към бърнаут синдром.

Получените емпирични данни се анализираха и интерпретираха в контекста на съвременните психологични знания, и на тази основа се направи опит за извеждане на насоки и препоръки за минимизиране на риска и справяне с бърнаут.

**Резултати и анализ**

От посочените в Таблица 1 резултати, става видно, че с най-ниска склонност към бърнаут са учителите с професионален стаж до десет години (M = 24,5). Следват ги учителите прекарали в училище над 15 години (M = 28,1). Най-уязвими са тези със стаж между 10 и 15 години (M = 31,7), като при тях и вариативността на отговорите е най-голяма (SD = 7,112).

Най-ниските стойности при по-младите учители могат да се дължат на все още съхранената им психика и първоначалния импулс, с който са влезли в професията. Очевидно липсват сериозни негативни натрупвания, които биха стимулирали професионалното прегаряне. При тях вероятно и мотивацията за изява е по-висока, тъй като все още им предстои да се развиват като професионалисти и да се утвърждават в училищните колективи. Движеща сила се оказва и първоначалният идеал, с който всеки влиза в професията – алтруистичните подбуди и нагласата да се раздава за учащите.

***Таблица 1.*** Различия в средните стойности на склонността към бърнаут при учители с различен стаж.

| | Брой | Средни стойности (M) | Стандартно отклонение (SD) |
|---|---|---|---|
| Учители със стаж до 10 години | 32 | 24,5 | 6,144 |
| Учители със стаж между 10 и 15 години | 33 | 31,7 | 7,112 |
| Учители със стаж над 15 години | 32 | 28,1 | 6,698 |

Различно стоят нещата при учителите със стаж между 10 и 15 години. Там склонността към бърнаут е най-висока, което може да се отдаде на продължителния престой в сравнително стресогенна среда. Стресорите могат да са от всякакъв характер, но най-често са по линия на нарушено взаимодействие с родители, ръководители и ученици. Немалка част от учащите са със занижен интерес и липса на мотивация към учебния процес. Комуникацията с родителите също е комплицирана и често се случва едва при наличието на сериозни проблеми. Дългото време прекарано в институцията, често води и до наслагване на отрицателни взаимоотношения с някои от колегите, което също черпи психичен ресурс. Затова допринася и повишеното административно бреме, което тегне над учителите през последните години. Много от тях се оплакват от нарастващите задължения, на фона на невинаги добрите работни условия и адекватно заплащане.

При учителите с най-продължителен професионален път (над 15 години) очевидно пикът по линия на бърнаут е преминат и стойностите се стабилизират на едно по-ниско равнище. Вероятно дългите години прекарани в образователната система са калили личността и са способствали за изграждането на собствен репертоар от мерки за противодействие. Те са се научили да преодоляват трудностите и да минимизират ефекта от стресорите. Както отбелязва Х. Селие (1982), не е толкова важно какво се случва, а реакцията и начина на възприемане на случващото се. Дългогодишният опит предоставя и готови, отработени модели за реакция в различни ситуации, което допълнително щади психиката и предпазва от прегаряне.

**Стратегии за справяне**

Ключово при овладяването на бърнаут е да се осмисли, че е наличен проблем с прегарянето, а не с нещо друго - за да се предприеме правилната стратегия и да се поеме отговорност за решаване му, започвайки конкретни действия. Съществуват различни стратегии за предотвратяване и редуциране развитието на Бърнаут синдрома. При някои от тях в центъра се поставя личността, като е необходимо да се обучават учителите за изработване на собствени умения, подпомагащи ефективното справяне със стреса. Да се изработват нагласи и ценности, които свързват удовлетвореността от живота не само с професията, но и със семейството, приятелите и широкия кръг на общуване. Важно е да се мобилизират и използват собствените ресурси, компетенции и личностни специфики, които могат да овладеят развитието на бърнаут, както и да създадат подходяща превенция срещу повтаряемост на процеса. Тук допринася и изграждането на положителна самооценка, чрез самовнушение, автогенен тренинг и др.

Синдромът на професионално изпепеляване се развива постепенно, което позволява неговото ограничаване посредством профилактични мерки. Първичната профилактика е свързана с възпрепятстване формирането на бърнаут при служители, които все още го нямат,

посредством премахване или минимизиране на стресовите фактори в работната среда. Тук може да се работи по посока на по-ефективно използване на почивките и свободното време, оптимизиране на работното пространство и подобряване ергономията на труда.

Вторичната профилактика е насочена към служители, които са предразположени към синдрома или се намират в първата му фаза, като тук идеята е да се управлява стреса, посредством промяна на начина, по който се реагира на стресорите. Понякога се налага работа с индивидуални качества като перфекционизъм, нереалистични очаквания и високи самоизисквания, които действат ускоряващо на бърнаут. Важно е и повишаването на цялостния капацитет на личността. Редно е да се направи оценка на ежедневието и работния процес и да се набележат промени в интензитета, продължителността и типа на работната дейност. Благоприятно въздействие имат и системните занимания със спорт, разходките сред природата, балансираното хранене и повишената физическа активност. Полезни в тази посока са и релаксиращите техники, стречингът и йогата.

Третичната профилактика е насочена към вече „прегорелите“ служители, където се цели поддържане на максималното им функциониране и предпазване от инвалидизация, където чрез индивидуални психотерапевтични сеанси се лекуват физиологичните, психичните и поведенческите последствия от Бърнаут синдрома. Понякога се налага да се направи продължителна почивка с оглед на ревитализиране на психичното функциониране или изцяло да се смени амплоато.

Други стратегии имат по-скоро външен характер и са ориентирани към справяне чрез ресурсите на средата. Тук роля има и организацията (училището), където трябва да се акцентира върху критериите за подбор на най-подходящите кадри. Важно е формирането на подкрепяща работна среда, минимизираща възможността за развитие на професионално прегаряне, а именно положителен психоклимат, работа в екип, добра комуникация между служители и ръководители, чрез даване и получаване на обратна връзка; повишаване на мотивацията на служителите, посредством стимулиране на кариерното развитие, чрез обучителни програми, повишаващи ценза и квалификацията (Павлова, 2017; Chirumbolo, Callea, Urbini, 2022; Buonomo, Fatigante, Fiorilli, 2017).

***Използвана литература:***

Витанова, Н., Митева, Н., Николов, Н. (2014). Разграничаване на Бърнаут-синдрома от близки до него конструкти. Сборник научни трудове на Русенския университет, том 53, серия 6.2.

Джонев С., Димитров П. (2015). Организационно консултиране, мениджмънт, управление на човешките ресурси – том 3. Издателство Ен Джи Би Консултинг, София.

Мирчева, К. (2017). Психологическо консултиране, второ преработено и допълнено издание. Издателство Арт клуб „Херос", Стара Загора.

Павлова, Г. (2017). Как да горим без да прегаряме. Equinox Partners.

Селие, Х. (1982). Стрес без дистрес. Издателство Наука и изкуство, София.

Станчева-Попкостадинова, В. (2004). Психохигиена и психопрофилактика. УИ „Неофит Рилски", Благоевград.

Харизанова С., Стоянова Р. (2017). Бърнаут синдром. Практическо ръководство за диагностика, оценка и превенция. Издателство „Лакс Бук" ЕООД, Пловдив.

Янакиева С. (2016). Превенция и справяне със стреса в помагащите професии. УИ „Св. Климент Охридски", София.

Buonomo, I., Fatigante, M., Fiorilli, C. (2017). Teachers' Burnout Profile: Risk and Protective Factors. The Open Psychology Journal, 10(1):190-201.

Celep, C. & Eminoglu, E. (2012) Primary school teacher's experience with mobbing and teacher's self-efficacy perceptions, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 46, 4761 – 4774.

Chirumbolo A, Callea A, Urbini F. (2022). Living in Liquid Times: The Relationships among Job Insecurity, Life Uncertainty, and Psychosocial Well-Being. Int J Environ Res Public Health. Nov 18;19(22):15225.

Popescu C., Bondac G., Hrestic M-L. (2017) Burnout Syndrome – Theoretical. Contemporary Economy Journal, vol. 2, issue 2, 119-124.

# АСПЕКТИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА И УПРАВЛЕНИЕТО НА СЪВРЕМЕННОТО УЧИЛИЩЕ

**Мирослав Терзийски**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Статията разглежда актуални въпроси, свързани с изследване на някои аспекти от организацията и управлението на съвременното училище, провокирани от реформата на образователната система, съобразена с изискванията и предизвикателствата на съвременното общество. Представя мисията и функциите на училищния директор, неговите компетенции, професионални умения и личностни качества, които са необходими за успешно изпълнение на стратегически и текущи цели, за справяне с различни отговорности. На основата на проучена литература и собствено анкетно проучване се представят значими особености на организацията и управлението на съвременното училище, както и основни предизвикателства пред неговото управление. Търсят се причините за посочените предизвикателства и се предлагат идеи за тяхното решаване.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: училищен мениджмънт, училищна организация, учители, директори, компетенции, функции на директора, особености на училищното управление, предизвикателства пред училищното управление.

ABSTRACT

The article examines current issues related to the study of some aspects of the organization and management of the modern school, provoked by the reform of the educational system, in line with the requirements and challenges of modern society. It presents the mission and functions of the school director, his competencies, professional skills and personal qualities, which are necessary for the successful implementation of strategic and current goals, to cope with various responsibilities. On the basis of the studied literature and my own survey, significant features of the organization and management of the modern school are presented, as well as the main challenges to its management. The reasons for the stated challenges are sought and ideas for solving them are proposed.

KEY WORDS: school management, school organization, teachers, principals, competencies, functions of the principal, features of school management, challenges to school management.

Светът, в който живеем е сложен и динамичен. Съвременното общество стремително се променя, а заедно с него се променя и ролята на образователната институция.

Новите призиви на времето пораждат принципно други изисквания към образованието, към неговите резултати. Налагат търсенето и внедряването на ново поколение стандарти. Главната цел е създаването на условия, позволяващи решаването на важни образователни задачи – повишаване на качеството на образованието, достигането на нови образователни резултати, които да съответстват на съвременните заявки на личността, обществото и държавата.

В тези условия по нов начин се поставят въпросите за управление на образователните институции. Става актуален проблемът за разработване на ефективни иновационни технологии за управление и тяхната оценка, както и създаването на съвременни модели на развитие на системата на общото образование и на всяка отделна учебна институция.

Организацията и управлението на днешното училище са съобразени с реформата на образователната система, основана на изискванията и предизвикателствата на съвременното общество.

Управлението на училището е сложен процес, условия на който се явяват:

- правилният избор на цели и задачи;
- изучаване и задълбочен анализ на достигната степен на учебно-възпитателната работа;
- ефективна системата за рационално планиране;
- адекватна организация на дейността на ученическия и педагогическия колектив;
- избор на оптимални пътища за повишаване на степента на обучение и възпитание;
- ефективен контрол.

Свидетели сме на еволюцията на днешния ученик. Новото поколение деца - децата от 21-ви век изискват нови правила. Тяхното образование се реализира в модерна среда и е необходима голяма доза търпение, за да бъдат възпитани правилно и адекватно обучавани. Значимостта на безбариерната, безопасна, подкрепяща образователна среда се подчертава от редица изследователи (Fullan, 2023; Riani & Ain, 2022; Sindhi, 2013"; Fullan, 2014; Schlechty, 2012).

Днешните ученици изискват нов вид мотивация, стремят се към независима преценка, проявяват постоянство, интересуват се от различни начини на общуване със съучениците и проявяват други ярки качества. Работата с такива ученици е едновременно по-интересна, но и по-трудна. В съвременните условия на живот и обучение изискванията към управлението на училището се променят (Riani & Ain, 2022; Terziu, Hasani & Osmani, 2016).

Училището днес е предназначено не само да предоставя висококачествени знания от учебната програма, но и да подготвя активни граждани, да осъзнае необходимостта от овладяване на съвременни технологии. В този контекст училищните мениджъри трябва както да контролират качеството на образованието, така и да управляват това качество. За целта е важно

оптимално да се разпределят професионалните роли в училищния екип в съответствие с новите цели, предписани в Закона за училищното и предучилищното образование.

Практическото осъществяване на образователната политика и решението на произтичащите от нея въпроси зависи от умението на директора на училището и специалистите, работещи в него, творчески да използват новите постижения на науката. Определя се до голяма степен от умелото прилагане на позитивния опит, придобит от взаимоотношенията в училищната общност, от активността на учителите и учениците в учебно-възпитателната работа.

**Компетентности и функции на училищния директор**

Директорът на училището е ключова фигура в образователната сфера, определяща успешната реализация на възникналите изменения в образованието. Затова трябва да провокира към инициативи в училищната институция, към активност на всеки неин член, така че да се постигне ефективност в развитието на институцията.

Необходимо е дейностите на учителите да бъдат добре координирани, базирани на адекватни методи и техники. Към това трябва да ги стимулира директорът на училището. Той трябва да обръща специално внимание на личността на учителя и да се съобразява с неговата уникалност. Това ще му позволи да поддържа добра качествена кадрова политика и при подбора на учителите, и при тяхното мотивиране на по-нататъшно професионално развитие.

Личността на директора, неговата ерудиция, професионална подготовка, такт, енергия, организаторски способности, фактически определят лицето на училището, дейността на учителската и ученическата общност.

Успешното функциониране на съвременната образователна институция изисква от ръководителя не само активно да участва в живота на училището, но и неговата правна грамотност. Училищният директор е длъжен да разбира не само образователното, но и трудовото законодателство, постоянно да повишава своето ниво на осведоменост и в конкретни други области. Като ръководител на образователната институция той е длъжен да се стреми към създаването на комфортни условия за реализиране на образователния процес, за създаването на правилния психологически климат, за прилагането на адекватни модели на управление и стилове на лидерство.

Училищният мениджър е *стратег и фасилитатор*, който осигурява образователни резултати чрез рационално и ефективно управление на ресурсите. Носи пълна отговорност за всички вътрешноучилищни процеси. Той е човекът, който може и трябва заедно с мениджърския екип в училището да осигури управление на финансовите ресурси, да осъществи развитие на материално-техническата база, да поддържа добро взаимодействие с органите на държавната и обществена администрацията, които оказват влияние върху работата на училището.

Един от важните елементи за ефективна система на управление на образователните институции е стилът на управление на директора. Стилът на ръководство оказва голямо влияние на дейността на подчинените и ефективността от работата в училището. Днес най-значим за ръководителя на образователната институция е рефлексивният стил на управление, изискващ въвеждането на такива ценности в ежедневието на мениджъра, като съвместно управление на процеса на обучение, съвместно целеполагане, проектиране, преобразуване на съдържанието на знанията, стимулиране на научно-изследователската дейност на учителите.

Директорът на училището е длъжен да не забравя и за управлението на технологичните процеси, да подбужда към стимулиране на *качественото професионално израстване на учителите*. Естествен път за професионално усъвършенстване е самообразованието. Но хаотичното, безсистемно четене на литература и посещаване на курсове в системата за повишаване на квалификацията не дават на учителя правилен ориентир. Системният вид на процеса на професионално израстване дава само педагогическата технология.

И така, съвременният мениджър на образователната институция е длъжен да може да прави следното:

- да планира правилно дейността на образователната институция;
- да умее да осъществява управленчески функции, насочени към координиране на действията на училищния колектив;
- да разработва програми за развитие и усъвършенстване на дейността на училищната институция;
- да реализира управленческа и практическа дейност при ръководенето на образователната институция.

Мисията на управленския екип в училището е да създаде единна система за сътрудничество на всички участници в образователните отношения. Целите ще си останат само цели, ако не се превърнат в смисъл на цялата училищна общност: учителски колектив, ученици и техните родители. Печелившата формула за успех е прецизното поставяне на *стратегически цели* и умелото организиране на дейностите в тази посока, както и насочването на всички ресурси и всички участници в учебния процес към постигането на тези цели. Способността на училищния мениджър да координира усилията на всички участници в образователните отношения и рационално да разпределя функциите им значително допринася за постигане на общите цели, защото училището е един необятен свят и неговото благополучие се състои в успеха всички – учители, ученици, администратори.

Функциите на училищния мениджър са толкова многобройни и разнообразни колкото и самият училищен живот. За успешното им изпълнение той трябва много добре да познава тънкостите на работата в различни области на дейност. Необходимо е задълбочено да разбира

финансовите правила и разпоредби, да може да анализира съставните елементи на управлението на бюджета и разходите, и да идентифицира основните проблеми, свързани с тях. Да демонстрира дипломатически умения при разрешаване на конфликтни ситуации, при провеждане на педагогически съвети, при осъществяването на мониторинг, при назначаване на млади специалисти и други.

В тази връзка е от особена важност свързването на младите учители с по-опитни колеги. Това дава възможност за активно използване на информационни и комуникационни технологии в образователния процес, увеличаване на броя на учителите, които използват електронни образователни ресурси в работата си. Такова наставничество помага на младия учител да се развива и усъвършенства, защото както се казва човек не може наистина да се подобри, ако не помогне на другите да се подобрят.

Младите специалисти винаги са в центъра на вниманието на ръководния екип. Директорът е човекът, който провокира към оказване на методическа помощ по всички въпроси на преподаването и комуникацията в училището.

Ако училищният мениджър успешно взаимодейства с училищния екип, то резултатите, които се постигат са особено значими - развитие на способности за самоуправление на своята дейност от членовете на екипа. Такъв подход на управление, свързан с делегиране на ред пълномощия и отговорности за резултатите от учебния труд, дава възможност за реализиране на основната функция на директора – да осигурява постоянно развитие в училището, да бъде стимулиращо начало в творческия процес за решаване на задачите на различни дейности в институцията.

Анализирайки схващанията на различни автори, изследвали проблема за ефективността на образователния мениджър може да се направят някои обобщения, актуални към днешния ден (Fullan, 2023; Terziu, Hasani & Osmani, 2016; Barr & Saltmarsh, 2014; Ediger, 2014, Fullan, 2014).

За да бъде успешен съвременният училищен директор е важно:

- да се стреми към отчитане на тенденциите в социалните изменения на обществото;
- да се отнася отговорно към въпросите на родителите и взема предвид техните проблеми;
- да отчита интересите на децата и професионалните възможности на учителите, осъществявайки избор на пътищата за обновяване на педагогическия процес и неговото ефективно управление.

Ефективното управление зависи от умението на директора да осъзнава себе си и своите лични цели, правилно да разпределя време и усилия, да снема стреса т.е. от умението му да изучава и изменя себе си.

Като мениджър на училището директорът има доминираща роля, затова поема огромна социална отговорност. Той е призван да представлява едновременно, както интересите на цялото

общество, така и интересите на педагогическия и ученическия колектив, да хармонизира тези често разнопосочни интереси.

Директорът е лидер в системата на управление, затова управлението на различните образователни процеси в решаваща степен зависят от неговите личностни качества и професионални умения. От особено значение е умението и желанието му успешно да претворява в живота хуманистичните идеи, да оптимизира и модернизира управлението. От неговите управленчески компетенции и професионализъм зависи до колко може да осъществи система от мерки по организация на педагогическия процес в образователната институция и осигури нейното ефективно развитие.

С не по-малка значимост са и личностните качества на училищният мениджър. Те играят основополагаща роля в приемането и реализирането на управленски решения, които са основен фактор за усъвършенстване на управленската дейност. Всяко управленско решение отразява индивидуалността на неговия инициатор и системата от неговите ценности. Затова до колко успешно и ефективно ще функционира училището преди всичко зависи от неговия директор.

Важна особеност на управлението на училището в съвременни условия е това, че проблемите на образованието трябва да се решават не само на ниво образователна система. Решението на тези проблеми са компонент от общодържавната политика. С други думи управлението на образованието трябва да се осъществява не само то МОН, но е и компонент от крупните правителствени програми, обхващащи всички сфери на обществения живот.

Провеждането на единна държавна политика в образователната система е важна задача на управлението на образованието. Само високия приоритет на образованието в държавната политика може да обезпечи необходимата степен на управление в образователната сфера в съвременния свят. При това приоритетността на образованието трябва да бъде не само провъзгласена, но и последователно реализирана в политическата практика. Управлението на развитието на иновации в образованието е ефективно само тогава, когато използването на съвременните образователни технологии, иновационни методи на преподаване и обучение, включват съответстващи организационни структури и форми, разработка на нови икономически механизми в сферата на образованието се осъществяват в единство и взаимодействие.

**Особености на организацията и управлението в съвременното училище**

Управлението в съвременната образователна система се характеризира с особености, наложени от днешното време и поставящи своя отпечатък върху организацията и управлението на училището:

- Характерна особеност на управлението в съвременната образователна система е по-нататъшно развитие на принципа на автономност на учебните институции,

възможностите самостоятелно да определят основните характеристики на образователния процес, в частност, използваните методи и технологии, структура на кадровия потенциал, източниците на финансиране, контингент на обучаемите.

- Особеност на управлението на съвременното образование е необходимостта от привличането, за решаването на образователни проблеми, на различни социални партньори – организации, семейство. Повишаването на ролите на образователните институции и на самите обучаеми в организацията и подкрепата на процеса на образование.

В този смисъл управлението на училището днес изисква регулиране на информационните потоци и комуникативни процеси, а не само обикновено предаване на заповедите отгоре надолу. Това е делегиране на пълномощия и съвместно решение на ключови въпроси, прилагане на компетентност и морален авторитет.

- Особеност на управлението на образователните институции днес е адаптирането им към холистичния подход за предоставяне на образование. Подход, фокусиран върху цялостното израстване на учениците, ориентиран не само към умственото им развитие, но и към психо-социалното и емоционалното развитие на учениците, към артистичния, творческия и духовния им потенциал. Важно е всяко едно дете да получи необходимото пространство и време да научи това, към което проявява интерес и да има възможността да се саморазвива емоционално, социално и духовно. С подходящи мерки стъпка по стъпка, училищната администрация може да се справи с това предизвикателство. Да се създадат необходимите условия за върху развитие на критично мислене, на умения за решаване на проблеми, на емоционалната интелигентност, на креативността, аналитичното мислене на детето.

**Основни предизвикателства пред управлението на съвременната училищната институция**

Управлението на училището е изправено пред различни предизвикателства, сред които се открояват:

- ***Включване на дигиталния свят в училищното пространство -*** За да бъдат успешно решавани ежедневните задачи на училищата има нарастваща нужда от модернизиране на образованието с облачни, мобилни и цифрови технологии. Така се подобряват оперативната ефикасност и ефективното управление на институцията. Повишава се подкрепата на академични и административни процеси. Комуникацията с различни заинтересовани страни като ученици, служители, администратори, учители и родители става своевременна, по-ефикасна, по-успешна. Намаляват се дисциплинарните

проблеми, които продължават да възникват между учители и училищно ръководство. Усъвършенстваната система за управление на обучението подобрява изживяването при преподаване и учене и води до повишаване на родителската информираност.

- ***Текучество на учители*** по някои учебни дисциплини – информатика, математика, чужд език, физика, химия. Това провокира училищното ръководство да задържа на работа учители, които са в пенсионна възраст, както и да назначава за учители лица без учителска правоспособност. Назначаването на млади учители по посочените учебни дисциплини стои в основата на текучеството на учители, защото учителската професия трудно може да се конкурира например с IT сектора, с фармацевтични компании и др. Освен това стресът е значима причина някои учители да напускат преждевременно училището.
- ***Трудности при поддържане на дисциплината*** в класната стая - Предприемането на строги, но логични мерки за поддържане на дисциплината в училище е от изключителна важност за управлението на класната стая. Подобряване на комуникацията между ученици и учители, намаляване на голямата разлика в комуникацията между тях води до намаляване на инциденти с дисциплината на учениците.
- ***Увеличаване на проявите на тормоз и агресия*** – Това е едно от най-големите предизвикателства в училищната институция, с които тя трябва да се справи. Тормозът не е нов проблем, но има дълбоко въздействие върху способността за учене на много ученици днес. Новите технологии предоставят още повече възможности за тормоз, за измъчване на набелязаните жертви – чрез социални мрежи, текстови съобщения и други виртуални взаимодействия. Кибертормозът се превърна в основен проблем за училищата. В някои случаи се стига до самоубийства, които могат да бъдат пряко последствие от прояви на тормоз. Тъй като законите все още са доста неясни по отношение на кибертормоза, родителите, учителите и управленския екип не са много наясно как законно да се справят с подобни проблеми.

  Ръководството на училището не трябва да позволява на насилниците да се разминат без наказание за действията си. Трябва да се прилагат строги предупреждения и наказания, за да се възпира ученикът да прибягва до тормоз и вандализъм в училищата.

  Не са малко случаите, когато тормозещите, насилниците са защитени от автократични сили и този, който е тормозен, трябва да понесе основната тежест сам. Предприемането на подходящи мерки е от изключителна важност, за установяването, противодействието и контролирането на всякакъв вид тормоз. Училищното ръководство трябва да се съсредоточи върху психичното здраве на учениците, за да противодейства адекватно на

проявите на различни форми на това предизвикателство. Необходимо е да се работи за превръщането на училищата в много по-безопасни места за учениците.

- Повишаване на процента на ***отсъствията*** – Важна задача, която не бива да се пренебрегва от ръководството на училището, от учителите и другите специалисти е идентифицирането на причините за отсъствията и набелязването на мерки за справяне с тях.

  Изследване на педагогическата практика показва, че често причините за увеличаване на отсъствията са: липса на дисциплина в училище; възможност за онлайн и офлайн обучение; тормоз; липсата на добри приятели в училище също обезсърчава учениците да го посещават.

  Семейните фактори също играят роля върху присъствието на учениците и способността на учителя да преподава и възпитава. Това, което се случва у дома повлиява на склонността на ученика да учи и да присъства в училище. Развод, самотни родители, финансови проблеми, насилие в семейството и други фактори, които ученикът носи в училище водят до възникване на допълнителни проблеми в класната стая. Ръководството на училището трябва да стимулира реализирането на специални дейности с ученици от проблемна семейна среда, да работят с тях допълнително и мотивират детето за активно участие в класната и училищната общност.

  Процентът на отсъствията би намалял чрез елиминиране на фаворизирането в училищата. Уеб и мобилно базирана система за управление на образованието подобрява комуникацията в училищната общност чрез незабавни известия и сигнали чрез имейл, SMS и насочени съобщения, за да държи участниците информирани на всеки етап в процеса на изграждане на взаимоотношения и подобряване на задържането на учениците в училище.

- ***Липса или недостатъчно участие на родителите*** – Участието на родителите в живота на училището е много важен. В днешно време хората имат натоварени графици и трудно могат да отделят време, за да присъстват в различни училищни дейности заедно с децата си, както и на лични срещи с техните учители. Въпреки че е трудно родителското присъствие училищното ръководство трябва да го планира поне в определени случаи.

  На моменти задължително е необходимо родителите да участват в определени функции на училището. Мои изследвания показват, че някои родители през цялата учебна година нито веднъж не се появяват в училището, без значение какви проблеми възникват. Други сякаш никога не си отиват, надвисват над детето и учителя и пречат на образователния процес. Затова трябва да се търси баланса на родителското участие и присъствие. Да се предприемат действия от училищното ръководство и учителите към провокиране на

родителите да се включат и същевременно да подкрепят образованието на детето си без да пречат на учебната дейност.

Изследването, което осъществих с учители от средни училища в областите Благоевград, Кюстендил, Перник, Пазарджик, както и със студенти от педагогически специалности на Факултета по педагогика към ЮЗУ „Неофит Рилски“, по време на преддипломната педагогическа практика, са ярко доказателство на факта, че:

- учениците, чиито родители проявяват интерес към училищните им дейности, които говорят с тях за ежедневието им в училище се представят по-добре от своите съученици;
- тези ученици са по-спокойни, по-добре се концентрират в учебния час и по-лесно усвояват учебната информация;
- по-активно участват в извънкласни и извънучилищни дейност, включително в различни благотворителни инициативи.

Необходимо е училищното ръководство да се справи с такава важна задача, каквато е управляването и организирането на сътрудничество и комуникация с родителите, да организира дейности, насочени към добро взаимодействие между родители, учители и ученици. В тази връзка е добре да се изгради система за съобщения, подпомагаща ефективното управление на комуникацията между всички заинтересовани страни. Навременното и бързо информиране на родители и/или ученици за предстоящо събитие значително подобрява взаимодействието училище-семейство. В днешния ден е необходимо училищно ръководство, учители, родители и законодатели да успеят да се чуят, да се вслушат един друг. Да започнат да намират решения в полза на всички ученици в училището.

- ***Необходимост от обучение на учителите и свързания персонал, в съответствие с променящите се тенденции в сферата на образованието*** –Училищното ръководство трябва да бъде гъвкаво спрямо тези тенденции и да включва различни форми за повишаване на квалификацията на учителите, като виртуално учене, учене чрез геймификация, включване в различни тренинги, в неконвенционални курсове и много други.

  Колкото е важно да се образоват учениците с най-добрите ресурси, толкова е важно да се работи върху развитието на уменията и професионалното израстване на преподавателите. Това води до подобряване на представянето на учителите, повишаване на преподавателските им умения, което пък от своя страна благоприятства за повишаване на имиджа на училището.

В този контекст е важно проследяването на това колко добре се справят учителите и на тази основа правилно да се оценяват. Използвайки анкетирането, училищата могат да оценят дейността на учителите, като споделят онлайн анкета с учащите. Въз основа на тяхната обратна връзка могат да се планират програми за обучение на учители, а също така да се предвидят стимули за тяхното добро представяне. Установяването на напредъка на учителите и оценката на ефективността от работата им води до подобряване на комуникацията и сътрудничеството между оценители и учители. Оценяване на дейността на учителите е много трудна задача, ако не се използва софтуер, тъй като съществуват много фактори, които трябва да бъдат оценени. Този процес се улеснява многократно с помощта на стабилна система за проследяване на постигнатото. т професионалните и личностни качества на директора зависи до голяма степен недопускането на умора у учителите в резултат от непрекъснатите им обучения и оценяване. Пренасищането с обучителни дейности, конференции, събития, семинари и презентации за обучение и усъвършенстване на персонала небива да се допуска. Важно е да се избират най-ангажиращите и мотивиращи обучители на учители. Училището трябва да инвестира в качество, вместо в количество.

Получаването на обратна връзка от учителите е изключително необходимо, за да се прецени дали и доколко учителите намират различните видове и форми за обучение като ползотворни или не. Оценката и представянето на учителите и другия училищен персонал трябва да бъде неразделна част от повишаването на стимулите във всяка училищна институция.

- ***Липса на достатъчно финансови средства*** – Липсата на финансиране причинява доста неудобства и проблеми в училището. Това означава по-малък персонал, по-малко ресурси, по-малък брой услуги за учениците, както и по-малки възможности за създаване и поддържане на съвременна училищна инфраструктура. В този контекст е полезно разширяването на проектната дейност, търсене на спонсори, училищни инициативи в подкрепа на конкретна училищна кауза.
- ***Претоварване на учителите*** - Апатията и неуважението на учениците към учителите е проблем, пред който са изправени училищата днес и който затормозява допълнително учителя и се отразява неблагоприятно върху неговата преподавателска и възпитателна работа. Той е принуден непрекъснато да търси възможности и да взема адекватни, но често пъти трудни решения за преодоляване на този проблем. Резултатите от тестовете на учениците оказват още по-голям натиск върху преподавателите. Времето им за новите процедури на оценяване се увеличава, както и обема на документацията, която са длъжни да създават, проследяват и актуализират. Всичко това, включително наложените от

днешния ден промени ги претоварва, провокира у тях безпокойство, несигурност, стрес независимо дали става въпрос за нова учебна програма, или за нов екип на училищното ръководство.

Управлението на училището е непрекъснат процес с много дейности и отговорности в него. Успешното управление има своите корени в правилната комбинация от последователност и динамика. Училищните мениджъри не само трябва да бъдат последователни в своите усилия, лидерство, управленски задължения и учене, но също така трябва да бъдат динамични, за да гарантират, че всички дейности протичат паралелно, правилно и точно.

Училището е образователна институция, която не трябва да бъде опетнена от погрешно мислене, от непозволени практики, нередности, непочтеност и тежестта на поддържането му пада върху училищния директор, което е колкото удовлетворяващо, толкова и напрегнато.

***Използвана литература:***

Голман, Д. (2011). *Емоционалната интелигентност*. Изток-Запад. ISBN: 978-954-321-888-2

*ЗАКОН за предучилищното и училищното образование*. (обн. ДВ. бр.79 от 13.10.2015 г., ..., изм. и доп. 2023 г.) (акт. 07.02.2023 г.). Retrieved from: https://web.mon.bg/upload/34577/Zkn_PedUchObrazovanie-izm07022023.pdf [last accessed on 18/08/2023].

Терзийски, М, (2022). Съвременни подходи за управление на стреса в училищната организация. *Pedagogika-Pedagogy Volume 94, Number 3*. ISSN: 1314–8540 https://doi.org/10.53656/ped2022-3.08

Цоков, Г. (2015). Е-менторингът като елемент от модела за академично наставничество на новоназначени учители и училищни директори. *Е-списание Български учители, № 2*.

Barr, J., & Saltmarsh, S. (2014). “It all comes down to the leadership” the role of the school principal in fostering parent-school engagement. *Educational Management Administration & Leadership, 42*(4), 491-505.

Ediger, M. (2014). The changing role of the school principal. *College Student Journal, 48*(2), 265-268.

Fullan, M. (2014). *The Principal: Three Keys to Maximizing Impact*.

Fullan, M. (2023). *The principal 2.0: Three keys to maximizing impact*. John Wiley & Sons.

Hargreaves, A., & Fullan, M. (2015). *Professional capital: Transformng teaching in every school*. Teachers College Press.

Higgins, S. (2014). Critical thinking for 21st-century education: A cyber-tooth curriculum?. *Prospects, 44*(4), 559-574.

Jacobs, H. H. (2010). *Curriculum 21: Essential education for a changing world*. ASCD.

Riani, S. S., & Ain, S. Q. (2022). The role of school principal in implementing education quality management. *Jurnal Ilmiah Sekolah Dasar, 6*(2), 204-211.

Schlechty, P. (2012). *Leading for Learning: How to Transform Schools into Learning Organizations*. ISBN: 9780787994341.

Sindhi, S. A. (2013). Creating safe school environment: Role of school principals. *Tibet Journal, 38*(1-2), 77-89.

Terziu, L., Hasani, N., & Osmani, O. (2016). The Role of the School Principal in Increasing Students' Success. *Revista de Stiinte Politice*, (50).

# ВЛИЯНИЕ НА МАРКЕТИНГОВИТЕ ИНОВАЦИИ ВЪРХУ МАРКЕТИНГОВИТЕ РЕЗУЛТАТИ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИЯ БИЗНЕС

**Вяра Кюрова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Целта на това проучване е да се обясни спецификата на маркетинговите иновации и маркетинговите резултати, както и да се анализира и оцени връзката между тях. Изяснени са същността, значението и влияещите фактори на маркетинговите иновации и маркетинговите резултати. Въз основа на резултатите от емпиричното проучване, чрез прилагане на статистически методи за изследване на зависимости, се оценява влиянието на маркетинговите иновации върху маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес. Направени са съответните констатации и изводи.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: маркетингови иновации, маркетингови резултати, предприемачески бизнес

# INFLUENCE OF MARKETING INNOVATIONS ON THE MARKETING PERFORMANCE OF ENTREPRENEURIAL BUSINESS

**Vyara Kyurova**

*South-West University “Neofit Rilski”*

ABSTRACT

The purpose of this study is to explain the specifics of marketing innovation and marketing performance, and to analyze and evaluate the relationship between them. The essence, meaning and influencing factors of marketing innovations and marketing performance are clarified. Based on the results of the empirical study, by applying statistical methods for the study of dependencies, the influence of marketing innovations on the marketing performance achieved by the entrepreneurial business is evaluated. Relevant findings and conclusions have been made.

KEYWORDS: marketing innovations, marketing performance, entrepreneurial business

**Увод**

Важен въпрос за предприемаческият бизнес при непредвидима и динамично променяща се среда е търсене на решение за постигане на траен пазарен успех. В такава среда усилията на бизнеса следва да се насочат към дейности, приоритетно свързани с поведението на потребителите и конкурентите, което от своя страна търпи непрекъснати и в определени моменти значими промени. В отговор на тези нови предизвикателства предприемаческият бизнес насочва вниманието си към маркетинговите иновации. И това не е случайно, особено в последните години, тъй като именно маркетинговите иновации осигуряват възможност на предприемаческия бизнес както за бързо приспособяване към възникналите пазарни и технологични промени, така и за създаване на конкурентни предимства. При това навременното реализиране на маркетинговите иновации, както и планирането на бъдещото създаване на нови продукти или услуги се нарежда сред важните условия за развитие на този бизнес в дългосрочен аспект (Коюнджийска-Давидкова, 2016, с. 209). В тази връзка Филипова и Юлева подчертават, че иновациите най-често се свързват с нов продукт или нововъведение и това изисква към тях да се подхожда халостично, което от своя страна ще позволи на мениджъра да бъде иновационен лидер в областта на дейност на предприятието и маркетинга. (Filipova & Yuleva, 2018, с. 217). От способността на предприемаческия бизнес не само да създава и предлага разнообразие от продукти и услуги, задоволяващо високите потребителски изисквания, но и да търси и прилага нови комуникативни и пласментни начини зависи не само неговото функциониране, но в определени кризисни условия и оцеляване. Същевременно е необходимо да се има предвид, че иновационното развитие на бизнеса е съвкупност от дейности, водещи до промени в маркетинговите, организационните, производствените, пазарните и финансовите възможности на предприятието (Filipova & Yuleva-Chuchulayna, 2022, с. 177). Това допринася за повишаване на конкурентоспособността на предприятието и увеличаване на конкурентните предимства (Yuleva, 2019a, с. 28; Filipova, 2004, с. 26; Logodashki, 2019, с.18), които от своя страна се определят като положителни качества, отличаващи предприемача от неговите конкуренти (Yuleva, 2019b, с. 72).

Маркетинговите иновации са от решаващо значение за устойчивото развитие на предприемаческия бизнес, тъй като са основа за постигане на пазарен успех. Тяхното постоянно разработване и внедряване са важно изискване за постигане на траен и стабилен ръст от бизнеса. Нещо повече, маркетинговите иновации са определящ фактор за постигането на дългосрочен успех на предприемаческия бизнес. Това ги прави един от най-значимите феномени с най-голям интерес в сегашните динамични условия (Moreira & Silva, 2010). Наред с това нарастващата тенденция на маркетинговите иновации разкрива, че очакванията на мениджърите, отговорни за маркетинговата дейност, са свързани предимно с влиянието, което ще окажат върху фирмената

стойност и то в положителна посока (Sorescu & Spanjol, 2008). В по-конкретен план те би следвало да повлияят в значителна степен върху постигнатите от бизнеса маркетингови резултати, които са фундамента за трансформиране на маркетинговите иновации във финансови резултати и едновременно с това способстват за трайно пазарно присъствие. Нещо повече, успешното управление на маркетинговите иновации от този бизнес се отразяват върху реализирането на по-добри маркетингови резултати. Ето защо е важно не само да се познава спецификата на маркетинговите иновации и маркетинговите резултати, но и да се изучава въздействието, което маркетинговите иновации оказват върху маркетинговите резултати на предприемаческия бизнес. Това от своя страна обуславя и вземането от предприемаческия бизнес на правилни управленски решения, свързани с неговата маркетинговата дейност.

**Литературен преглед**

Авторите, които изучават проблемите на функционирането и развитието на бизнеса, подчертават особеното значение на маркетинговите иновации и маркетинговите резултати за успешното протичане на тези процеси. Този брой е посветен на редица разработки. Те дефинират понятията „маркетингови иновации“ и „маркетингови резултати“, обсъждат техните фактори и влиянието им върху бизнеса и др. аспекти.

**Дефиниране на маркетинговите иновации**

Анализът на литературни източници разкрива, че няма единно становище на авторите по отношение на същността на маркетинговите иновации. Независимо от това, някои изследователи при изясняване на съдържателните аспекти на маркетинговите иновации се обединяват около виждането относно техните възможности да осигуряват конкурентно предимство. В потвърждение на това Ren и др. (2010) определят маркетинговите иновации като ефективен метод, който предприемаческия бизнес може да използва за постигане на устойчиво конкурентно предимство. От друга страна O’Dwyer и др. (2009) стигат до извода, че маркетинговите иновации е необходимо да се разглеждат като непрекъснати и допълващи промени на осъществяваните понастоящем от предприемаческия бизнес дейности, осигуряващи възможността за разграничаване на предлаганите продукти или услуги от представителите на малкия предприемачески бизнес в сравнение с големия. В този смисъл е и становището на Bhaskaran (2006). По негово мнение фокусиране на вниманието на малкия предприемачески бизнес върху маркетинговите иновации позволява постигане на значим успех и конкурентно предимство, както и възможност за конкуренция с представителите на големия бизнес. Същевременно в своето проучване Epetimehin (2011) потвърждава, че маркетинговите иновации допринасят съществено за успеха на предприемаческия бизнес, намиращ израз главно в привличането на потребители и осигуряването на конкурентно предимство, базирано на реализирани иновации в услугите, цените, промоцията и дистрибуцията. Сходно е виждането и

на Ferrell и Hartline. Те обвързват маркетинговите иновации с насърчаването на основните маркетингови инструменти, за които твърдят, че са свързани помежду си и насочени към удовлетворяване на потребителските нужди посредством постигане на устойчиво конкурентно предимство (Ferrell & Hartline 2011, с. 18-19). Това виждане на авторите по въпроса в голяма степен обобщава и допълва цитираното становище на Epetimehin. Като обобщение на направеният систематичен преглед можем да отбележим, че независимо от това дали предприемаческият бизнес е малък или голям, маркетинговите иновации са важен инструмент на предприемачите в борбата им с конкуренцията и за изграждане на конкурентни предимства. Освен това практически приложимите и реално изпълними иновативни маркетингови идеи са един от значимите източници на предприемаческия успех, базиран именно на конкурентното предимство и като резултат материализиран в положителен финансов резултат.

Анализирайки научната литература по проблема можем да установим, че изследванията се фокусират и върху маркетинговите методи. При това е необходимо да се има предвид, че основната идея в теоретичните постановки на някои автори е, че маркетинговите иновации представляват нови маркетингови методи, свързани с основните маркетингови инструменти или определено съчетание от тях. Така например, маркетинговите иновации се разглеждат през призмата на използването на нови маркетингови методи, включващи промени по отношение на продуктовата опаковка, разположението, промоциите или ценообразуването на продукта (OECD, 2005; 2018). От своя страна Weerawardena (2003, с. 34) счита, че освен като нови методи, конкретно прилагани за ценообразуване и дистрибуция, към маркетинговите иновации следва да се отнесат и нови подходи за продажба, лизингови споразумения и навлизане на нов пазар. Същевременно Fuentes-Blasco и др. (2017), насочвайки вниманието към продажбите, дефинира маркетинговите иновации като нови техники и инструменти за подобряването им. При разглеждането на въпроса е необходимо да се отчита, че маркетинговите иновации може да се разглеждат и като способност на предприемаческия бизнес да създава потребителна стойност. По-конкретно се има предвид способност за разработване на нови решения, свързани с удовлетворяване на настоящите и бъдещи потребности на потребителите (Ngo & O'Cass, 2012, с. 865) или за приспособяване конкретно на продукта към потребностите на потребителите и иновации в управлението на потребители (Sánchez-Gutiérrez и др., 2019, с. 619).

Важен въпрос, дискутиран в научната литература, е и този дефинирането на най-съществените фактори за маркетинговите иновации. Тяхното познаване от предприемаческият бизнес способства за оптимално съчетаване на неговите интереси и тези на потребителите и пазара. В тази връзка е необходимо да се има предвид, че при идентифицирането на тези фактори изследователите насочват вниманието си към точно определени фактори, които могат ясно да се разграничат като вътрешни и външни. Към вътрешните фактори те предлагат да бъдат включени

такива фактори като размер на предприятието, износ, иновативни дейности, разходи за иновации, степен на вградена технология и развитие на маркетинговите дейности (Becheikh и др., 2006; Geldes & Felzensztein, 2013; Waarts, 2005; Maciariello, 2009). Като основни външни фактори някои автори извеждат финансиране на иновациите, източници на информация, организационно сътрудничество, научноизследователска и развойна дейност (Becheikh и др., 2006; Harms и др., 2002).

**Дефиниране на маркетинговите резултати**

Литературното изследване показва значителен интерес от различни автори към изясняване на спецификата на маркетинговите резултати. Той е продиктуван главно от практическото значение на маркетинговите резултати за развитието на предприемаческия бизнес.

Извършвайки систематичен преглед на изследванията по въпроса, можем да отбележим, че по-ранните изследвания върху маркетинговите резултати се провеждат активно от финансова гледна точка. В тази връзка е необходимо да се има предвид, че маркетинговите резултати се свързват преди всичко с финансовите мерки за печалба, продажби и паричен поток (Bonoma & Clark, 1988; Feder, 1965; Sevin, 1965). Освен това важна роля се отрежда и на доходността (Hacioglu & Gök, 2013). Ambler и др. (2001) подчертават, че важно практическо значение и непосредствено свързан с финансовото измерение на маркетинговите резултати е пазарния дял.

За разлика от тези изследвания, по-новите изследвания върху маркетинговите резултати се съсредоточават главно върху нефинансовата област. Неслучайно търсенията на редица изследователи по отношение на същността на маркетинговите резултати са свързани именно с поведението на конкурентите и на потребителите. Така например, основната идея за маркетинговите резултати в теоретичните постановки на Homburg и Jensen (2007) е, че те представляват степента, в която предприемаческия бизнес успява да постигне по-добри резултати, които от своя страна са конкретно свързани с бързина на реагиране на възникналите пазарни възможности, удовлетвореност и лоялност на клиентите и привличане на нови клиенти, в сравнение с неговите конкуренти. Същевременно маркетинговите резултати се разглеждат като способност на предприемаческия бизнес да задоволи пазарното търсене посредством създаване и доставяне на уникални по своя характер продукти или услуги (Sukaatmadja и др., 2021; Al-Hawary & Alhajri, 2020). При това някои автори приоритетно насочват вниманието си и към капитала, който носи марката на предприемаческия бизнес (Clark, 1999; Davidson, 1999). Видно е, че при дефинирането на маркетинговите резултати се изхожда от позицията за притежаване на способност на предприемаческия бизнес да създава стойност за потребителите и да търси начини за превъзходство над конкурентите.

Разбирането на факторите, въздействащи върху маркетинговите резултати е от съществено значение поради няколко причини. Първо, те влияят върху постигането на траен успех от

предприемаческия бизнес. Второ, те играят решаваща роля при вземането на решения относно маркетинговата дейност на бизнеса. Трето, тези фактори позволяват оптималното съчетаване на интересите на бизнеса с пазарната ситуация. Обзорът на литературни източници разкрива, че в тях не се дефинират еднозначно факторите, влияещи върху маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес. В своите разбирания за необходимостта от отчитането им някои автори изхождат от точно определени фактори. Така например, продуктовата иновация се определя като важен фактор, влияещ върху маркетинговите резултати (Sukaatmadja и др., 2021). Същевременно маркетинговите дейности, непосредствено отнасящи се до управлението на маркетинговите канали (Adesoga & James, 2019; Metabis & Al-Hawary, 2013) се определят също като важен фактор, който трябва да се отчита от предприемачите. При изясняване на проблема някои изследователи предлагат предприемаческият бизнес да вземе задължително под внимание влиянието на такъв фактор като дигиталния маркетинг (Baharuddin и др., 2022). Това предложение е логично, тъй като оценката на въздействието на този фактор ще способства за подобряване на маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес.

**Методология на изследването**

Изследването се основава на първични данни, получени в резултат на проведено анкетно проучване сред 51 представители на предприемаческия бизнес в област Благоевград, в периода април-май 2023 г. Използването на въпросник способства за събиране и анализиране на количествени данни чрез използване на описателна статистика.

Проучването използва регресионен анализ с цел изследване на въздействието, което оказват маркетинговите иновации върху маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес. ANOVA-теста е приложен конкретно за оценяване на наличие или отсъствие на влияние на маркетинговите иновации върху маркетинговите резултати. Чрез използването на Т-тест са тествани нулевата и алтернативна хипотези. Основните променливи от регресионния модел са представени посредством корелационна матрица. Силата на връзката между зависимата и независима променлива е оценена посредством корелационния анализ. За определяне на частта на промените на маркетинговите резултати, дължаща се на вариациите на маркетинговите иновации е изчислен коефициент на детерминация.

**Анализ и дискусия**

Във връзка с по-пълното и точно разкриване на проблема считаме, че е необходимо да се очертае профила на изследваните предприятия в област Благоевград. В този контекст резултатите от проучването показват, че преобладава делът на представителите на малките предприятия (69,8%), следвани от тези на микро предприятията (23,7%). Сравнително нисък е делът на представителите на средните (6,5%) предприятия.

Що се касае до предпочитанията на предприемаческия бизнес по отношение на сферата на дейност данните от анкетното проучване разкриват, че в структурата на микро предприятията най-предпочитан е секторът „търговия“ (86,3%), следван от този на услугите (12,2%). Сред представителите на малките предприятия се наблюдава осъществяване на дейност главно в сферата на услугите (75,4%) и туризма (29,6%). За средните предприятия е характерно насочване на усилията преди всичко към производството (93,2%).

Необходимо е да се има предвид, че за характеризиране състоянието на маркетинговата дейност на предприемаческия бизнес съществено значение има създаването и внедряването на маркетингови иновации, както и реализираните маркетингови резултати. В този контекст резултатите от проучването показват, че сравнително малък е делът на микро предприятията, които насочват усилията си към търсене на възможности за разработване и използване на маркетинговите иновации (14,6%). За разлика от тях представителите на малките предприятия по-често обръщат внимание на този въпрос. Неслучайно 21,5% от анкетираните заявяват, че в своята дейност залагат на внедряването на маркетинговите иновации. Същевременно данните от проучването дават основание да се твърди, че сериозно внимание на възможностите, предоставяни от маркетинговите иновации, обръщат представителите на средните предприятия (36,4%). Независимо от този факт се констатира, че те не правят значителни разходи, свързани с научно-изследователската и иновационна дейност. Освен това много нисък е и делът на тези разходи, осъществени от представителите на микро и малките предприятия. В подкрепа на това е и направеното от Коюнджийска-Давидкова (2016) проучване, според което над 90% от тези предприятия не правят разходи за научно-изследователска и развойна дейност.

Ниската иновативна дейност на предприемаческия бизнес неминуемо се отразява върху реализираните маркетингови резултати. В подкрепа на това са данните от проучването, според които предприемаческия бизнес заявява, че това е и една от важните причини за сравнително по-ниските реализирани маркетингови резултати в сравнение с планираните.

За значимостта на маркетинговите иновации по отношение на успешното реализиране на маркетинговата дейност на бизнеса може да се съди и по влиянието, което те оказват върху маркетинговите резултати. В това отношение резултатите от оценките на ANOVA-теста, представени в таблица 1, дават възможност да се установи дали влиянието на маркетинговите иновации върху маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес, е съществено или несъществено.

**Таблица 1 –** Резултати от ANOVA-тест оценки

| **Източник на вариация** | **SS** | **df** | **MS** | **F** | **P-value** | **F crit** |
|---|---|---|---|---|---|---|

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Междугрупова 5,65 | 22,60 | 4 | 11,5 | 0.05 | 2,61 |
| Вътрешногрупова 0,49 | 27,48 | 46 | | | |
| Total | 50,08 | 50 | | | |

*Източник*: изчисления на автора

Необходимо е да се има предвид, че ако Т-тест > критична стойност (т.е. F>F крит.) то следва да се приеме алтернативната хипотеза. В тази връзка резултатите от Т-теста показват, че стойността на F=11.5 > F крит.=2.61. Това означава, че трябва да се отхвърли нулевата хипотеза и да се приеме алтернативната, а именно, че маркетинговите иновации влияят значително върху маркетинговите резултати, постигнати от предприемаческия бизнес.

Резултатите от регресионния анализ (b = 0,6296) разкриват положителната връзка между оценките за маркетинговите иновации и маркетинговите резултати.

Корелационната матрица (Таблица 2) ни представя корелациите между променливите, включени в регресионния модел. Корелационният анализ потвърждава, че маркетинговите иновации и маркетинговите резултати са позитивно свързани. Същевременно стойността на корелационният коефициент показва, че съществува значителна връзка между маркетинговите иновации и маркетинговите резултати.

**Таблица 2 –** Корелационна матрица

| | **Маркетингови иновации** | **Маркетингови резултати** |
|---|---|---|
| Маркетингови иновации | 1,000 | 0,634 |
| Маркетингови резултати | 0,634 | 1,000 |

*Източник:* изчисления на автора

Що се отнася до коефициента на детерминация, то получената стойност (R-квадрат = 0,4020) показва, че значителна част (40,2%) от постигнатите от предприемаческия бизнес маркетингови резултати се дължи на вариации в маркетинговите иновации.

**Заключение**

Изучаването на маркетинговите иновации и маркетинговите резултати и връзката между тях е важен въпрос с научно и практическо значение. Теорията доказва, че важна роля за постигане на добри маркетингови резултати играят създадените и използвани от предприемаческия бизнес маркетингови иновации. Тези иновации са и важно условие, позволяващо едновременно

постигане на конкурентни предимства и задоволяване на желанията и нуждите на потребителите. Същевременно маркетинговите иновации са основата за постигане на дълготраен успех от бизнеса.

Резултатите от това проучване потвърждават, че като цяло малка част от представителите на бизнеса се интересуват от създаване и реализиране на маркетингови иновации. Освен това беше установено, че разходите за научно-изследователска и иновационна дейност, направени от предприемаческия бизнес са сравнително ниски. Това изследване показва, че сред причините за по-ниските от планираните маркетингови разходи представителите на предприемаческия бизнес изтъкват ниската им иновативна дейност. Анализът на резултатите от това проучване разкрива, че маркетинговите иновации категорично влияят значително върху маркетинговите резултати.

***Използвана литература:***

Коюнджийска-Давидкова, Б. (2016). Иновационната дейност на фамилния бизнес в Югозападния регион за планиране. Предприемачество, №2, 203-210. http://ep.swu.bg/images/pdfarticles/2016pdf/INNOVATION_ACTIVITY_OF_FAMILY_BUSINESS_IN_SOUTH-WEST_PLANNING_AREA.pdf

Коюнджийска-Давидкова, Б. (2016). Оценка на маркетинговата дейност на фамилния бизнес в сферата на търговията. Кръгла маса с международно участие „Търговският и туристическият бизнес в условията на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж", Стопанска академия „Д. А. Ценов", Свищов, Том II, 204-209.

Adesoga, A. D., & James, A. A. (2019). Channel strategy and marketing performance of selected consumer goods firms in Lagos State, Nigeria. Academy of Marketing Studies Journal, 23(1), 1-18.

Al-Hawary, S. I. S., & Alhajri, T. M. S. (2020). Effect of Electronic Customer Relationship Management on Customers' Electronic Satisfaction of Communication Companies in Kuwait. Calitatea, 21(175), 97-102.

Ambler, T., Kokkinaki, F., & Puntoni, S. (2001). Assessing marketing performance: the current state of metrics. Centre for Marketing Working Paper No. 01-903.

Becheikh, N., Landry, R., & Amara, N. (2006). Lessons from innovation empirical studies in the manufacturing sector: systematic review of the literature from 1993-2003. Technovation, 26, 644-664.

Bhaskaran, S. (2006). Incremental innovation and business performance: small and medium-size food enterprises in a concentrated industry environment. Journal of Small Business Management, 44 (1), 64–80.

Bonoma, T.V., & Clark, B.H. (1988). Marketing Performance Assessment. Boston: Harvard Business School Press.

Clark, B.H. (1999). Marketing Performance Measures: History and Interrelationships. Journal of Marketing Management, 15, 711-732.

Davidson, J.H. (1999). Transforming the Value of Company Reports through Marketing Measurement. Journal of Marketing Management, 15, 757-777.

Epetimehin, F.M. (2011). Achieving competitive advantage in insurance industry: the impact of marketing innovation and creativity. European Journal of Social Sciences, 19(1), 123–127.

Feder, R.A. (1965). How to Measure Marketing Performance. Harvard Business Review, 43, 3 May-June,132-142.

Ferrell, O.C., & Hartline, M.D. (2011). Marketing strategy. (5th ed.). Mason, OH: South-Western Cengage Learning.

Filipova, M. (2004). Increase the competitiveness of the breweries companies. Sofia: Publ. Korect.

Filipova, M., & Yuleva, R. (2018). Innovative management as competitiveness factor. Entrepreneurship, 4 (2), 215-228.

Filipova, M., & Yuleva-Chuchulayna, R. (2022). Innovative development of small and mediumsized enterprises in Bulgaria. Revista Inclusiones, 9 (1), 176-194.

Fuentes-Blasco, M., Moliner-Velбzquez, B., Servera-Francйs, D., & Gil-Saura, I. (2017). Role of marketing and technological innovation on store equity, satisfaction and word-of-mouth in retailing. Journal of Product & Brand Management, 26(6), 650–666. https://doi.org/10.1108/JPBM-07-2016-1279

Geldes, C., & Felzensztein, C. (2013). Marketing innovations in the agribusiness sector. Academia Revista Latinoamericana de Administración, 26(1), 108 – 138. http://dx.doi.org/10.1108/ARLA-05-2013-0042

Hacioglu, G., & Gök, O. (2013). Marketing performance measurement: marketing metrics in Turkish firms. Journal of Business Economics and Management, 14(1), 413-432. https://doi.org/10.3846/16111699.2012.729156

Harms, F., Rohmann, S., Heinrich, M., Druener, M., & Trommsdorff, V. (2002). Innovative marketing. Pharmaceuticals Policy and Laws, 5, 135-149.

Homburg, C., & Jensen, O. (2007). The thought worlds of marketing and sales: which differences make a difference? Journal of Marketing, 71(3),124–142.

Logodashki, N. (2019). Competition and competitiveness - general theoretical concepts. Entrepreneurship, 7 (1), 16-24.

Maciariello, J. (2009). Marketing and innovation in the Drucker Management System. Journal of the Academy of Marketing Science, 37, 35-43.

Metabis, A., & Al-Hawary, S. I. (2013). The Impact of Internal Marketing Practices on Services Quality of Commercial Banks in Jordan. International Journal of Services and Operations Management, 15(3), 313-337.

Moreira, J., & Silva, M. J. (2010). Marketing Innovation and Innovative Capability of Marketing: Study of Portuguese Firms. Proceedings of the 5th European Conference on Innovation and Entrepreneurship, 403-410.

O'Dwyer, M., Gilmore, A., & Carson, D. (2009). Innovative marketing in SMEs. European Journal of Marketing, 43(1),46–61.

OECD. (2005). Oslo manual: Guidelines for collecting and interpreting innovation data. Paris: OECD Publishing.

OECD. (2018). Oslo manual: Guidelines for collecting, reporting and using data on innovation. Paris: OECD Publishing.

Ren, L., Xie, G., & Krabbendam, K. (2010). Sustainable competitive advantage and marketing innovation within firms: a pragmatic approach for Chinese firms. Management Research Review, 33(1), 79–89.

Sánchez-Gutiérrez, J., Cabanelas, P., Lampón, J.F., & González-Alvarado, T.E. (2019). The impact on competitiveness of customer value creation through relationship capabilities and marketing innovation. Journal of Business & Industrial Marketing, 34(3), 618-627. https://doi.org/10.1108/JBIM-03-2017-0081

Sevin, C.H. (1965). Marketing Productivity Analysis. New York: McGraw Hill.

Sorescu, A. B., & Spanjol, J. (2008). Innovation's effect on firm value and risk: Insights from consumer packaged goods. Journal of Marketing, 72(2), 114–132.

Sukaatmadja, I., Yasa, N., Rahyuda, H., Setini, M., & Dharmanegara, I. (2021). Competitive advantage to enhance internationalization and marketing performance woodcraft industry: A perspective of resource-based view theory. Journal of Project Management, 6(1), 45-56.

Waarts, E. (2005). Competition as an inspirational marketing tool. European Business Forum, Winter, 20, 38-41.

Weerawardena, J. (2003). The role of marketing capability in innovation-based competitive strategy. Journal of Strategic Marketing, 11(1), 15–35. https://doi.org/10.1080/0965254032000096766

Yuleva, R. (2019a). Basic theoretical statements for the competitiveness of small and medium-sized enterprises. Entrepreneurship, 7(1), 25-35.

Yuleva, R. (2019b). Competitive advantages and competitive strategies of small and medium-sized enterprises. Economics and Management, 16(1), 71-81.

# ОТНОСНО БЪДЕЩЕТО НА ФИНАНСОВИТЕ УСЛУГИ

**Елена Ставрова, Георги Шопов**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Ограничаването и засиленото регулиране на традиционното банкова система след световната финансова криза и COVID-пандемията, съчетани с по-голям достъп до информационни технологии и по-широко използване на мобилни устройства, са позволили на ново поколение фирми да предоставя финансови услуги.

Терминът FINTECH се отнася към един нов етап на финансовата индустрия, през който тя се основава на иновативни технологии и бизнес модели за предоставяне на финансови услуги извън традиционен финансов сектор. Кредитирането, плащанията и трансграничните преводи са някои от най-високите сегменти засегнати от това развитие. Други традиционни финансови сегменти, като например управлението на богатството, са претърпели широко разпространение чрез навлизащите във този вид ново финансово посредничество.

*КЛЮЧОВИ ДУМИ:* финансови иновации, FINTECH, нови бизнес модели, финансови операции

ABSTRACT

The restriction and increased regulation of the traditional banking system after the global financial crisis and COVID-pandemic, combined with greater access to information technology and greater use of mobile devices, has enabled a new generation of firms to provide financial services.

The term FINTECH refers to a new stage of the financial industry, through which it is based on innovative technologies and business models for the provision of financial services outside the traditional financial sector. Lending, payments and cross-border transfers are some of the highest segments affected by this development. Other traditional financial segments, such as wealth management, have seen widespread proliferation through emerging FINTECH technologies.

KEYWORDS: financial innovation, FINTECH, new business models, financial operations

## Въведение

Финансовите технологии (**FINTECH**) са признати за една от най-важните иновации във финансовата индустрия, развива се с бърза скорост, за което спомагат отчасти икономиката на

споделяне, благоразумното регулиране и бързото развитие на информационните технологии. **FINTECH** обещават да променят из основи финансовата индустрия чрез намаляване на разходите, подобряване на качеството на финансовите услуги и създаване на по-разнообразна и стабилна финансова екосистема. И макар, че науката[4] за изследване на иновационното поведение бележи традиционно съпътстващо развитие, то развитието на иновациите във финансовата индустрия са обезпечени и от тясното им свързване с останалите звена на икономическата екосистема. Технологичното развитие на инфраструктурата, големи бази данни, възможностите и необходимостта от анализ на данни и разширеното ползване на мобилни устройства позволяват на стартиращите FINTECH фирми да прекъсват традиционните финансови фирми с уникални, нишови, специализирани и персонализирани услуги.

**FINTECH като част от финансовата екосистема**

Дигиталната революция в банковата индустрия вече се случва на всички географски ширини. Финансовата екосистема е мрежата от свързани банкови сметки и FINTECH приложения, които сега използват значителна част от дееспособните банкови киленти. Докато банковите сметки са в центъра на екосистемата, FINTECH приложенията и услугите са това, което всъщност представлява тази номенклатура.

Преди да се формира екосистемата, банките са играли ролята на основен и често единствен доставчик на финансови продукти и услуги. Сега банките играят решаваща роля, като държат депозитните сметки, намиращи се в центъра на множество свързани приложения и услуги. Като такива, обаче те се явяват свързващо звено между останалите звена на екосистемата, естествено, с ефекти за всяко от тях.

**Потребителите**

Като потребители на FINTECH и традиционни финансови услуги, фирмите, гражданите и домакинствата се явяват лидери на свързаната финансова екосистема – като техният избор определя и лидерите на пазара по пазарен дял. FINTECH компаниите и финансовите институции са винаги информирани за най-новите потребителски предпочитания за да запълнят празнините на пазара, в която и да е от неговите зони те да бъдат открити.

Желанието на потребителите да споделят своите финансови данни с приложения на трети страни също е от решаващо значение за крайния успех. FINTECH и финансовите институции е необходимо непрекъснато да доказват колко надеждни са чрез прозрачни действия политики и какви високи стандарти за поверителност и сигурност изпълняват.

[4] Georgieva, D., (2013). "Development of innovative theories from the end of 18th. century to the beginning of the 21th. Century", https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81900/.

Все по-често възможността за свързване на банкова сметка към FINTECH приложения се е превърнало в основен мотив при избор за потребителите. Според Сп. Мениджър[5] от 2023 г., темповете, с които нарастват безналичните разплащания в България са многократно по-високи, отколкото в ЕС. Докато у нас те бележат ръст от 15-20% годишно, то в останалата част на Европа този ръст е 1-2%.

**Финансовите институции**

Финансовите институции предоставят депозитни сметки на потребителите, поради което те са в центъра на екосистемата. Ако се обърнем назад във времето, ще видим, че сегашното банкиране не се различава съществено от институционалното банкиране от времето на Римската империя, съмнително е FINTECH -приложенията да го заменят напълно. Това, което показва практиката, е че по-работещ вариант е банкирането и FINTECH да работят заедно в унисон, активирани от свързаната екосистема.

Съхранявайки основни данни за сметки като салда и транзакции, както и първични сметки за плащания и депозити, финансовите институции осигуряват ресурса за работа на FINTECH - компаниите. Ето защо много FINTECH - приложения са създадени чрез свързване с работещи активно банки, вместо да ги изместват – създавайки нови начини за бюджетиране, инвестиране, кредитиране, плащане или всяка друга възможна финансова услуга.

Всъщност, като позволяват свързаност с FINTECH приложения, традиционните банки укрепват своите пазарни позиции като възможност за удовлетворяване на финансовите нужди на потребителите. Това важи особено за по-младите поколения, но има тежест и за по-възрастните. Така например Банка ДСК със съдействието на швейцарската компания SPITCH AG внедряват виртуален асистент и чатбот под името „D-bot“ за обслужване на клиенти. "Сирма Груп" заедно с Пощенска банка разработват и предлагат на клиентите си иновативната услуга от ново поколение „EVA – дигитален асистент“, базиран на технологията на изкуствения интелект.[6]

**FINTECH-компаниите**

В свързаната финансова екосистема FINTECH компаниите (известни също като доставчици трети страни) се дефинират по следния начин: „Небанкови доставчици, които предлагат продукти или услуги, които директно използват клиентски данни или други услуги,

[5] Мениджър (2022), „Не просто добри, а отлични“, *Tech Connect* , № 7.
[6] Карашанова, М., (2023). „Банковият сектор през 2023: от чатботове до дигитализация на вътрешните процеси“. https://digitalk.bg/biznes/2023/04/02/4463742_bankoviiat_sektor_prez_2023_ot_chatbotove_do/

използвани от институции, държащи сметки. Това може да се основава на API, двустранни връзки или чрез посредник.“

С други думи, FINTECH компаниите използват данни за банкови сметки от партньорските си банки– главно чрез API – за да направят финансовите продукти и услуги по-дигитални и достъпни и обикновено с подобрени потребителски изживявания. Това може да бъде всичко - от търговия с криптовалута до инструменти, които помагат на хората да изплащат студентски заеми. Възможностите са безкрайни и FINTECH компаниите бързо запълват празнината, когато се появи ново потребителско търсене.

PAYSERA[7], например, е компания, който позволява на потребителите да си закупят билет за концерт или друго събитие, да си обменят валута, да наредят трансфер от банкова сметка през мобилно банкиране. За целта се използват свързани данни от акаунта за насърчаване на доверието между банката и клиентите, елиминирайки необходимостта от гаранционни депозити. Без връзката това доверие може да не е възможно иначе.

**Информационна система като мрежи за обмен на данни**

Информационните системи като мрежите за данни са по-малко известният партньор във финансовата екосистема, но и потенциално най-важният. Те са „сглобката“, което държи всички елементи във връзки заедно.

Съществуват и се използват масово огромно количество FINTECH приложения и услуги и десетки хиляди финансови институции, което прави практически невъзможно за разработчиците да изградят API връзки между всички тях. Вместо това FINTECH приложенията се обръщат към информационните мрежи за размяна на данни, които вече са изградили тези връзки. Чрез свързване с мрежа за обмен на данни, която има предварително съществуващи API с финансови институции, FINTECH приложенията незабавно получават защитен достъп до акаунтите на последните, след като получат разрешение от потребителя.

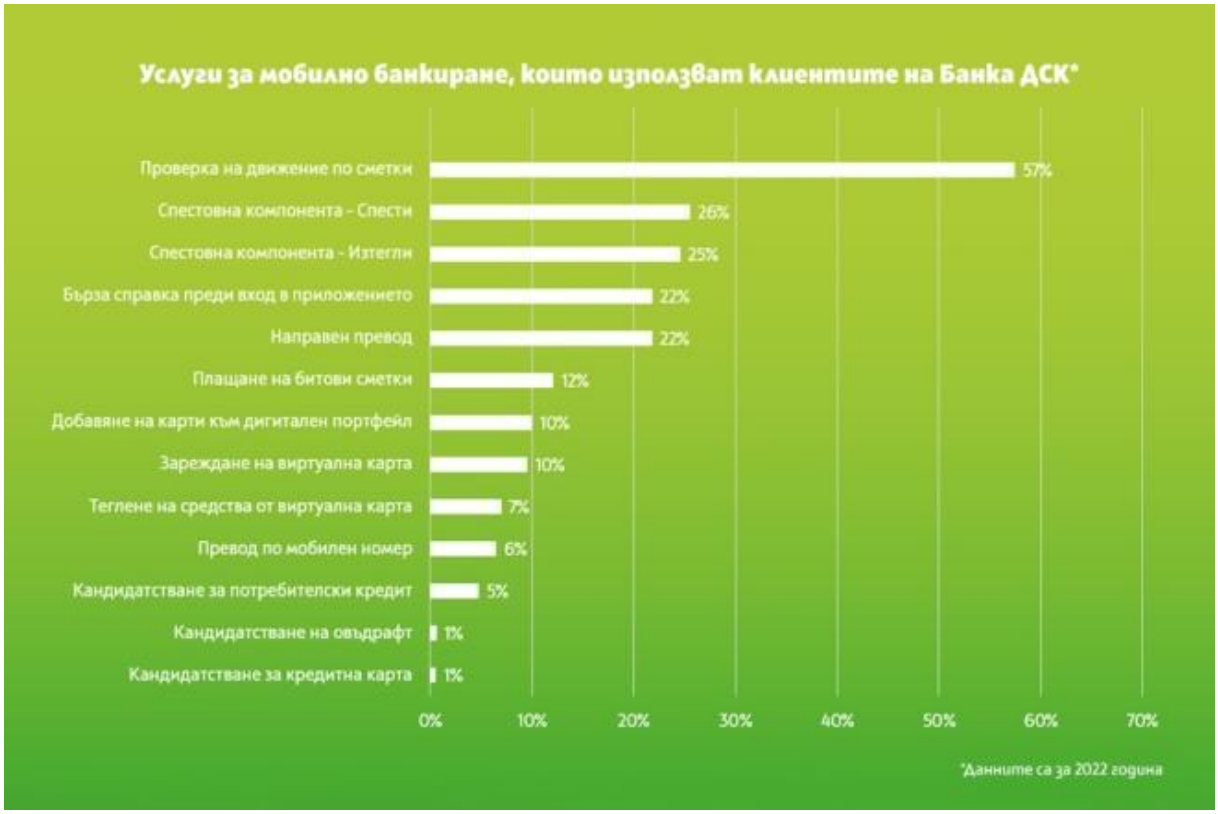
По същия начин финансовите институции могат също да разчитат на мрежи за обмен на данни, за да предоставят на клиентите си достъп до FINTECH приложения. Чрез интегриране с реномирана мрежа за данни, на която FINTECH приложенията се доверяват, те отварят банковите сметки на клиентите си за всяко приложение, свързано с тази мрежа за данни - отново при условие за разрешение от потребителя.

Към настоящия момент повечето традиционни банки предлагат на своите клиенти богато разработени и висококачествени уеб и мобилни сайтове и приложения. Алтернативен подход е този, при който дигиталното предлагане и обслужване се превръща не просто в

[7]https://www.paysera.bg/v2/bg-BG/index

допълнителна функция на банките, а в напълно интегрирано мобилно изживяване, в което клиентите използват своите смартфони или таблети, за да направят всичко - от отваряне на нов акаунт и извършване на плащания до разрешаване на спорове за фактуриране на кредитни карти, всичко това без изобщо да задават крак във физически клон.

***Графика № 1: „Услуги за мобилно банкиране, които използват клиентите на Банка ДСК***




***Източник: Банка ДСК***

Все повече и повече потребители по света изискват това. Клиентите, които банка ДСК е анкетирала са създали една средностатистическа картина за промяната на философията на банковото посредничество и поставят банковата институция на подобаващото й се място във финансовата екосистема. Ако анализираме съдържанието на Граф. № 1 ще видим, че и повече от половината (52%) процента се потвърдили, че използват активно възможностите на онлайн-банкиране за управление на инвестициите си. За потребителите на развитите американски пазари относителният дял е над 80%. [8] Използват се много видове сметки, като респондентите посочват че 26% използват сметките си за спестявания, докато в развитите икономики става въпрос за от 35 до 45% от депозитите по спестовни сметки, 40 до 50 % от балансите по кредитни

[8] Barquin, S., Vinayak HV. (2016)., „Building a digital-banking business“. McKinsey & Company.PP 1-8.

карти и 40 до 45 % от инвестиционните портфейли, като тези, държани във взаимни фондове. Клиентите на ДСК използват още онлайн-банкирането за заплащане на битови сметки, (12%), банкови преводи (22% ). Много банкови клиенти вече се възползват от възможностите, които предоставят онлайн достъпа, предлагайки опростени банкови услуги на по-ниски цени или с по-малко бюрократични или документация. Тук ще отбележим 10% от клиентите на банката зареждат виртуален портфейл или добавят карта към него, 5% кандидатстват за потребителски кредит, 1% кандидатстват за овърдрафт и т. н.

Глобализиране на бизнеса, аутсорсингът на съпътстващи банката дейности и концентрация на капиталите са основополагащи фактори за подобряване на производителната функция на финансовата индустрия през последните десетилетия. Според експерти икономиката на автоматизирането на много финансови дейности вече е завладяваща - огромен успех в някои области, дори ако ефективността е съпътствана и от икономически ръст[9], както и други подобрени резултати. Днешната по-евтина, по-добра и по-бърза технология изглежда е предназначена да промени финансовата функция - и без многогодишния главоболия, които много финансови директори свързват с ранните инсталации за планиране на корпоративните ресурси. Както в други бизнес настройки, където автоматизацията става все по-жизнеспособна, последиците от нея във финансите изглеждат разрушителни както за компаниите, така и за външните изпълнители. Тенденцията повдига въпроси, които ръководителите трябва да обмислят, докато възприемат по-автоматизирано финансов оперативен модел, независимо дали вътрешно или чрез аутсорсинг. Това се е възможно поради превръщането на банките в част от една екосистема защото финансовите институции изпълняват широка гама от дейности, от събиране на основни данни до вземане на сложни решения и консултиране на бизнес лидери.

**Предимства на екосистемното оперирane**

Дигиталната екосистема представлява група от взаимосвързани информационни технологични ресурси, които могат да функционират като единица. Състои от доставчици, клиенти, търговски партньори, приложения, доставчици на услуги за данни от трети страни и всички съответни технологии. Оперативната съвместимост е ключът към успеха на екосистемата независимо от това какъв вид е..

Дигиталните екосистеми често се създават и контролират от пазарни лидери, притежаващи значителен относителен дял; този бизнес модел е започнал бързо да влияе върху промяната в различни индустрии, включително, финанси, банкова индустрияу производство и предлагане на стоки и потребителски продукти, в автомобилостроенето и здравеопазване. Те

[9] Zwillenberg, P., D. Field, and D. Dean. 2014. The Connected World: Greasing the Wheels of the Internet Economy. Boston: Boston Consulting Group.

могат да функционират като „платформени екосистеми, бизнес екосистеми, нефинансови посредници, софтуерни екосистеми, платформена икономика и икономика на споделяне“ [10] , но по същество имат значителен принос за промяна в навици за достъп до информация, взаимодействие и комуникация[11] Интегрирането на бизнес-към-бизнес (B2B) практики, корпоративни приложения и данни в една екосистема позволява на организацията да контролира функционирането нови и стари технологии, да изгражда автоматизирани процеси около тях и последователно да развива своя бизнес чрез създаване на нови канали за добавена стойност[12].

При изграждането на една екосистема по принцип е необходимо да се гарантира, че всички зависимости между звената й са идентифицирани и могат да бъдат контролирани. Създаването на дигитална карта на екосистемата е незаобиколим етап и ключ към създаването на устойчива екосистема. Дигиталната карта на екосистемата е визуална диаграма на всички дигитални инструменти и платформи, използвани в организацията. Тя илюстрира процесите, как се прехвърлят данни между части от екосистемата и дали процесът е автоматизиран или ръчен. За да бъде ефективно, картографирането трябва също да документира кои системи в момента не са свързани или не могат да говорят и да прехвърлят данни помежду си, както и кои са потребителите на всяка система и кой е отговорен за поддръжката им.

Като ползи от включването на банките в дигитална екосистема могат да бъдат идентифицирани:

***• По-бързо интегриране на дигиталните технологии в бизнесмоделите на банките.*** Банките могат да внедрят нови технологии по начини, които преди са били твърде сложни и неуправляеми за тях. Включването им в екосистема вече им дава възможност да се възползват напълно от облачните и софтуерни услуги.

***• Генериране на нови източници на добавена стойност.*** Интеграцията на банките в екосистемата създава възможности за генериране на нови потоци от приходи и позволява на банките да проследяват и анализират по-широки бази данни, които излъчва през бизнеса. Те могат да използват тези данни, за да създават нови продукти и услуги с повишена стойност, но също така и да се информират за протичащите в заобикалящата ги среда процеси.

***• Намаляване на разходите с по-добри бизнес процеси.*** Дигиталната трансформация и създаването на цифрова екосистема подобряват ефективността на работния процес и бизнес

[10] Matthias Koch, Daniel Krohmer ,Matthias Naab, Dominik Rost,, Marcus Trapp , (2022). “A matter of definition: Criteria for digital ecosystems”, Digital Business, Volume 2, Issue 2, 2022, 100027.
[11] Zlateva, D., E. Stavrova, L.Pinelova (2021), “The Digital Transformation in the service of business”, Economics and Management, ISSN: 2683-1325, Volume: XVIII, Issue: 1, Year: 2021, pp. 128-136, doi: 10.37708/em.swu.v18i1.11
[12] Zlateva, D., (2020). “Digital Transformation OF Marketing Communications”, Economics and Management ISSN: 2367-7600; 1312-594X Volume: XVII, Issue: 1, Year: 2020, pp. 171-181

взаимоотношенията с клиенти и партньори. Автоматизираните процеси на генериране на бази от данни и повишената ефективност в целия бизнес също намаляват оперативните разходи.

В резултат на това потенциалът за подобряване на производителността чрез автоматизация варира в зависимост от под функциите и изисква портфолио от технологии за отключване на пълните възможности на екосистемата да генерира допълнителна стойност. В своето изследване McKinsey Global Institute[13] за автоматизация са установили, че прилаганите към момента технологии могат напълно да автоматизират 77% от дейността на оперативното счетоводство, 79% от касовите операции, 75% от управлението на приходите, а приоритетно автоматизирани – 45% от финансовото планиране и анализ.

Въпреки че за банките е важно да дигитализират съществуващите си бизнес процеси, създаването на нов само дигитален банков бизнес може да отговори бързо и ефективно на променящия се набор от очаквания на клиентите. Това е особено вярно за бързо развиващите се пазари, където нуждите на клиентите често остават незадоволени от текущите предложения. Функционалността на дигиталните предложения е ограничена и потребителите често изтъкват затрудненото обслужване на клиентите в клоновете като ключова болезнена точка.

Дигиталната трансформация на бизнес модела в банковата индустрия за цел да подобри качеството и разшири предоставянето на финансови услуги, да намали разходите и постигане на ефективност в системата и в крайна сметка ще даде възможност за разширяване на обслужваното население, това с ниски доходи и в селските райони, предлагайки по-голяма бързина, удобство и привлекателност. Този процес , като цяло има за цел все по-широко финансово включване и осигуряване на достъп до банкови услуги за всички социални групи и възрасти.

Накратко, ще се погрижи за техния основен актив: доверието на клиентите , крайъгълният камък на дигиталната икономика.

**Основни направления за дигитализиране на банковите услуги**

Конкуренцията изтласква банките, които искат да бъдат лидери на пазара и да предложат на клиентите си услуги, значително различаващи се от конвенционалните. Затова и банките залагат на нови пазарни ниши, като предлагане на застрахователни продукти , специални отстъпки за достъп до платформи, управление на банкови карти, управление на личните финанси и други.

Банките дигитализират чисто счетоводни операции като:

- Автоматизиране на сложни записи в дневника

[13] Frank Plaschke, Ishaan Seth, and Rob Whiteman, (2018), "Bots, algorithms, and the future of the finance function", McKinsey Global Banking Annual Review 2015," September 2015, McKinsey.com.

- Извършване и документиране на равнения на сметки
- Изчисляване и прилагане на разпределения
- Водене на партиди за ДМА
- Генериране и валидиране на фактури
- Прилагане на парични средства към неизплатени салда
- Анализиране и обработване на спорове
- Създаване на отчети (напр. стареене на вземания, задържане на кредити
- Въвеждане на фактури за неелектронен обмен на данни
- Извършване на 2- и/или 3-посочни съвпадения на фактури
- Обработка на искания за одобрение на разходи
- Завършване на одити.
- Изготвяне на шаблони за външно отчитане
- Провеждане на одити на транзакции във високорискови зони
- Изготвяне на заявки за банков превод
- Отчети за управление
- Консолидиране и валидиране на входни данни за бюджета и прогнозата
- Събиране и почистване на данни за анализ

**Изграждане на бизнес за цифрово банкиране**.

Тъй като банкирането е силно регулирана индустрия и крепост на консервативна корпоративна култура, съществуват значителни вътрешносистемни регулации, които трябва да бъдат разгледани, което е една от основните предпоставки банките да мислят системно за дигиталното предлагане. Те включват риска от канибализация за съществуващите бизнеси и необходимостта от насърчаване на различна, по-гъвкава култура, за да се даде възможност за инкубация и растеж на вътрешно „рестартиране“ на бизнес модела. Анализите показват, че е възможно да се изгради нова дигитална банка при значително по-ниски капиталови разходи и по-ниски операционни разходи на клиент, отколкото за традиционните банки. Това се дължи не само на липсата на физически клонове, но и на опростени предварителни продуктови предложения и по-рационализирани процеси, като използването на хоствани от доставчика решения и специализирани информационни решения, които намаляват нуждата от скъпи наследени системи.

**Заключение**

Дигитализирането на банковите услуги и разпространението на финансовите технологии оказват значително влияние върху страните и икономиките по света. От една страна

са се подобрили качеството на предоставяните услуги от финансовите институции и с лекотата могат да бъдат използвани от клиенти с различни възрасти и образователна степен, а от друга - те имат изключителни възможности за тяхното приложение на пазара поради повишената им автоматизация и до известна степен по-ниски разходи и за двете страни по сделката. От друга страна, процесът на дигитализация може да наруши съотношението "автоматизация - необходимост от персонално участие" и това да понижи качеството на услугите поради затруднено използване или занижена защита. Също така, липсата на законов контрол, може бързо да доведе до увреждане на интересите на клиенти или институции, и то отново да представлява заплаха за сигурността на финансовата система.

Всяка нова технология трябва да претърпи много иновации и подобрения в жизнения й цикъл от създаване до зрялост. Тъй като финансовите технологии и предоставяните банкови услуги са пряко свързани с интересите на страните участващи в сделката, банките и клиентите им трябва да направят внимателен избор при използването им подходящи технологии и дефинират рисковете и несигурностите, които трябва преди да ги използват. През същото време регулаторните органи изработват съответните закони и секторите на информационните технологии продължават да се подобряват. Безспорно е, че финансовите технологии в момента не са напълно готови да замени напълно старите традиционни решения, предлагани от банките. Но това също така предоставя нови възможности за развитие на пазара на банкови услуги и предоставя на финансовите посредници предизвикателството и възможността за разработване и внедряване на нови финансови технологии и съответно - банкови услуги. Но разпространението на дигитални технологии във финансовото посредничество несъмнено ще регистрира продължаващ бърз растеж в бъдеще и това може да донесе нови бизнес модели за финансовата индустрия.

***Използвана литература:***

Georgieva, D., (2013). "Development of innovative theories from the end of 18th. century to the beginning of the 21th. Century", https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81900/.

Frank Plaschke, Ishaan Seth, and Rob Whiteman, (2018), "Bots, algorithms, and the future of the finance function", McKinsey Global Banking Annual Review 2015," September 2015, McKinsey.com.

Matthias Koch, Daniel Krohmer ,Matthias Naab, Dominik Rost,, Marcus Trapp , (2022). "A matter of definition: Criteria for digital ecosystems", Digital Business, Volume 2, Issue 2, 2022, 100027.

Zlateva, D., E. Stavrova, L.Pinelova (2021), "The Digital Transformation in the service of business", Economics and Management, ISSN: 2683-1325, Volume: XVIII, Issue: 1, Year: 2021, pp. 128-136, doi: 10.37708/em.swu.v18i1.11

Zlateva, D., (2020). "Digital Transformation OF Marketing Communications", Economics and Management, ISSN: 2367-7600; 1312-594X Volume: XVII, Issue: 1, Year: 2020, pp. 171-181.

Barquin, S., Vinayak HV. (2016)., „Building a digital-banking business". McKinsey & Company.PP 1-8.

Zwillenberg, P., D. Field, and D. Dean. 2014. The Connected World: Greasing the Wheels of the Internet Economy. Boston: Boston Consulting Group.

Мениджър (2022), „Не просто добри, а отлични", Tech Connect , № 7.

Карашанова, М., (2023). „Банковият сектор през 2023: от чатботове до дигитализация на вътрешните процеси".

https://digitalk.bg/biznes/2023/04/02/4463742_bankoviiat_sektor_prez_2023_ot_chatbotove_do/

https://www.paysera.bg/v2/bg-BG/index

# ЕФЕКТИ НА КОВИД ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЛИ НА ИКОНОМИКАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

**Галя Владимирова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“- Благоевград*

РЕЗЮМЕ

В представената разработка са разгледани промените, които настъпват в икономиката на Република България в следствие на пандемията COVID-19.

Промяната в показателите като заетост, безработица, инфлация, динамика на брутния вътрешен продукт и преките чуждестранни инвестиции под въздействието на наложените ограничения, са обект на изследване предложената изследователска разработка.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: инфлация, динамика на безработицата и заетостта, БВП, ПЧИ.

# EFFECTS OF THE COVID PANDEMIC ON MAIN INDICATORS OF T OF THE REPUBLIC OF BULGARIA ‘ECONOMY

**Galya Vladimirova**

*South-West University “Neofit Rilski”*

ABSTRACT

The presented development examines the changes occurring in the economy of the Republic of Bulgaria as a result of the COVID-19 pandemic.

The change in indicators such as employment, unemployment, inflation, dynamics of the gross domestic product and foreign direct investment under the influence of the imposed restrictions, are the object of study in the proposed research development.

KEYWORDS: inflation, dynamics of unemployment and employment, GDP, FDI.

1. Въведение – ковид кризата е следствие на пандемията през 2019 година. Освен икономиката на страната, пред сложни обстоятелства е изправена и световната икономика. Здравната криза породи освен здравословни изпитания за нацията, накара бизнеса и предприемачеството да преустановят дългогодишни практики по отношение на своята дейност.

Голяма част от фирмите се възползваха от възможностите, които се отвориха, но други преустановиха своята дейност за дълъг период от време.

2. Коронавирусът предизвика сериозен икономически шок. В България здравната криза предизвика сериозен спад в брутния вътрешен продукт, но по – силно изразен спад има в световната икономика. Първите сериозни забрани са въведени на 13 март 2019 г. Тогава беше обявено извънредно положение, което се очакваше да продължи до 13 май 2019 г. През следващите летни месеци имаше малко раздвижване на икономическите агенти, но за твърде кратък период от време, защото през есента отново имаше много на брой заразени случай.

Корона вирусът предизвика най – големия спад в световната икономика след Голямата депресия, но свързаните с ваксината добри новини доведоха до постепенно възстановяване на доверието[14]. Крайното състояние на икономиката се дължи главно на забраните и дейността на услугите, които бяха ограничени. Създалата се несигурност сви инвестициите и търговията. Състоянието на икономиката през 2020 година се отличава от състоянието на икономиката през 2008 / 2009 година, където отново е налице икономически спад. Ако през 2008/2009 година причините, корените са в икономиката, то през 2020 год, първоизточника е извън икономиката и рефлектира върху икономическото състояние не само в България, но и в света.

3. Публичните финанси и тяхното състояние в условията на Ковид. Рецесията, в която се намира всяка една страна води до нарастване на разходите и намаляване на приходите. Разходите нарастват, защото държавата цели да има политика за възстановяване и връщане към обичайната дейност на страната, съответно излизане от здравна и финансова криза. Всеки един от непредвидените разходи води до бюджетен дефицит. Възстановяването на домакинствата и фирмите е от съществено значение за излизане от кризата и именно затова държавата инвестира в тях. Инвестирането в здравеопазването беше освен наложително и задължително.

4. Цел на мерките от страна на държавата – основната цел на държавата е запазване на заетостта и не прекомерно нарастване на безработицата. Заетостта и безработицата бяха за дълго време в „будна кома“. Бяха приложени схеми за работа от разстояние, намалено работно време, работа на смени, удължаване на отпуската, съответно платена и неплатена. Целта на държавата за преодоляване на препятствията от Ковид кризата и запазване на човешкия капитал е инвестиция с доказани резултати, паралелно, с което се цели и контролиране на дефицита.

5. Преките чуждестранни инвестиции през разглеждания период в България са фактор за икономическо развитие и тяхното насърчаване може да бъде разгледано като една от възможностите за излизане от финансовата криза. Правителството, Европейският съюз и банковият сектор предлагат редица мерки, чрез своите финансови инструменти за излизане от

[14] Годишен доклад 2020 (europa.eu)

глобалната ситуация. Страните от ЕС не показаха единно мислене при решаване на кризисната ситуация. Удължаването на редица срокове беше за по – голяма устойчивост на предприятията и тяхното запазване на пазара на труда.

6. Изследване на безработица и заетост. Работна сила, заети и безработни лица на възраст 15-64 навършени години[15].

| **Години** | **Работна сила** | | | **Коеф. на икономическа активност /%/** | **Коефициент на заетост /%/** | **Коефициент на безработица /%/** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | ***Всички /хил./*** | ***заети /хил./*** | ***Безработни /хил./*** | | | |
| 2018 | 3239,6 | 3068,9 | 170,8 | 71,5 | 67,7 | 5,3 |
| 2019 | 3276,4 | 3136,3 | 140,1 | 73,2 | 70,1 | 4,3 |
| 2020 | 3190,4 | 3024,3 | 166,1 | 72,2 | 68,5 | 5,2 |
| 2021 | 3155,3 | 2986,7 | 168,6 | 72,0 | 68,1 | 5,3 |
| 2022 | 3191,2 | 3150,5 | 140,4 | 73,6 | 70,4 | 4,3 |

В представените статистически данни за безработица преди пандемията от COVID-19, през 2018 година – безработицата е 170,8 хиляди. Това е най-високата стойност дори по време и след пандемията. Безработицата през 2021 година почти си възвръща старите стойности 168,6 хил., което показва увеличение на безработицата след излизане от пандемията през 2021 година.

Заетите лица през 2020 година бележат своя ръст от 3024,3 хил. Притеснително е, че след излизане от пандемията броя на заетите намалява до 2986,7 хил яди и през 2022 г. отново нараства броя.

През 2020 година икономическата активност е по – висока от тази през 2021 година. При намаляване на броя на заетите от 2021 година (2986,7), икономическата активност за същата година отново намалява.

Данните за 2022 година[16] са с подобрения на показателите в сравнение с преходните години, като нарастването на работната сила в сравнение с 2021 година е нараснало, заетостта се е увеличила, а безработицата намалява. Коефициента на икономическа активност е нараснал с 1,5% пункта. Отчетено е увеличение при коефициента на заетост в сравнение с 2021 година с 2,3 процентни пункта, както и при коефициента на безработица с 1 процентен пункт.

Данните показват, че в две годишен период 2021-2022 г. показателите се подобряват и излизането от здравната и икономическа криза се реализира в краткосрочен план.

[15] заетост безработица _2021.pdf
[16] Основни резултати от наблюдението на работната сила през 2022 година (nsi.bg)

7. Брутен вътрешен продукт /БВП/ на национално ниво по текущи цени /млн. лв/ и преки чуждестранни инвестиции за България преди и след кризата /хил. евро/. ПЧИ се отнасят за предприятията от нефинансовия сектор.

| Години | БВП | ПЧИ |
|---|---|---|
| 2018 | 109 964 | 24,919,589.3 |
| 2019 | 120 396 | 25,341,512.8 |
| 2020 | 120 553 | 26,884,352.0 |
| 2021 | 139 012 | 28,184,293.0 |
| 2022 | 165 384 | 29 251 |

Според данните от Национален статистически институт, БВП се покачва всяка година от разглеждания период 2018-2022 г. През 2019 и 2020 година, нарастването на БВП в с минимални стойности. 2022 година е с най-високи показатели 165 384 млн. лв.

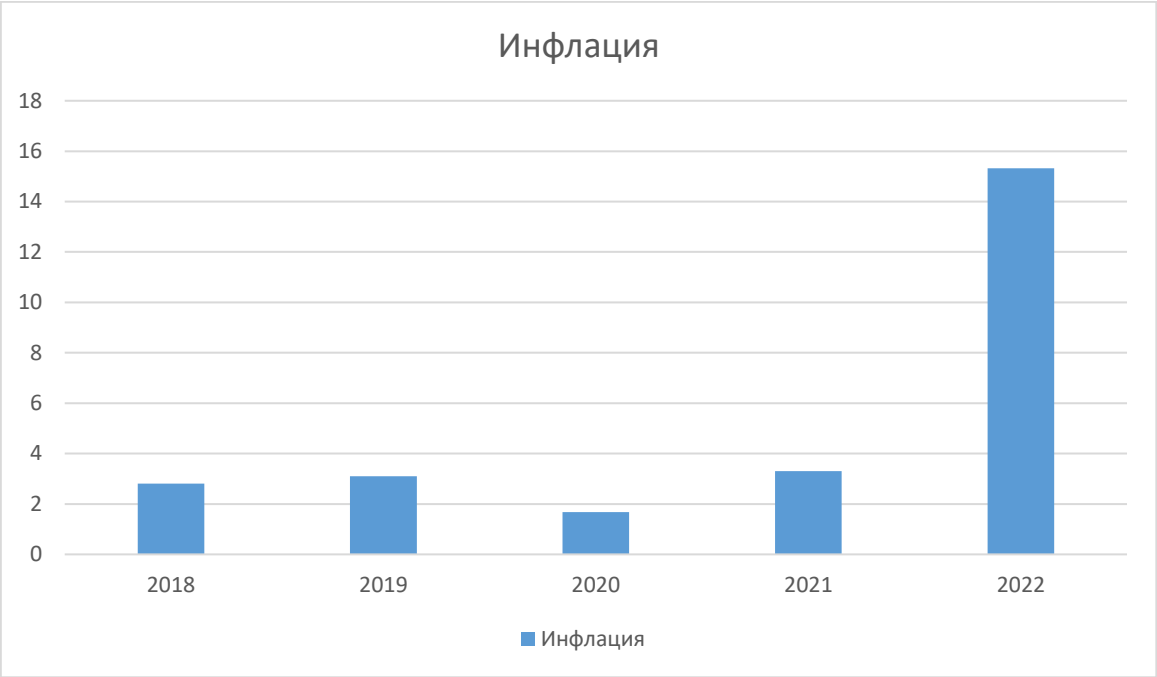
По отношение на Преки чуждестранни инвестиции има по драстично нарастване и не се отчита спад. Според "Economy news.bg"[17] през 2022 година стойността на ПЧИ е 29 251 млн. евро, най-висок дял направени инвестиции е в промишлеността 12 822 млн. евро.

Разходите за придобиване на дълготрайни материални активи за 2022 година във всички сектори на икономиката са 27 471 млн. евро по текущи цени. Най – голям обем инвестиции в ДМА са вложени в индустрия 7 115 млн. евро. От сектор индустрия се изключва строителството.

Нарастването на ПЧИ е фактор за икономически растеж и двата показатели Преки чуждестранни инвестиции и Брутен вътрешен продукт показват положителната връзка и промените на макроикономическо ниво.

8. Инфлация – за периода 2018 – 2022 година.

[17] 29 251 млн. евро ПЧИ за 2022 - www.economynews.bg




| Години | Инфлация |
|---|---|
| 2018 | 2.814544738 |
| 2019 | 3.103729448 |
| 2020 | 1.672440969 |
| 2021 | 3.297744353 |
| 2022 | 15.32525893 |

Източник: Световната банка

Изследването на здравната и финансова криза COVID-19, показа промяна и множество ефекти в основните икономически показатели и не само. Движението на инфлацията в България през 2018 година започва със срвнително ниски стойности от приблизително 3%, през 2019 година се увеличава отново, но през 2020 година е регистриран спад на инфлацията. 2021 година има минимално покачване на стойностите и пика е през 2022 година. Инфлацията е на високо ниво над 15%, което доведе до много стрес и свиване на разходите, на домакинства, микро и макро равнище. Преодоляването на последствията от COVID-19 за намаляване на инфлацията и повишаване стандарта на живот на крайния потребител биха били от значение за увеличаване на покупателната способност и потребление на стоки, които към момента за повечето граждани на Република България са недостъпни. Стандарта на живот би следвало да се повиши и разликата да се усети най-вече при крайно бедните.

Излизането от финансовата и здравна криза породена от вируса COVID-19, оказа влияние на национално и световно ниво. Пандемията оказа влияние върху основни показатели на икономиката и изследванията сочат излизане от кризата.

***Използвана литература:***

Годишен доклад 2020 (europa.eu)

заетост безработица _2021.pdf

Основни резултати от наблюдението на работната сила през 2022 година (nsi.bg)

29 251 млн. евро ПЧИ за 2022 - www.economynews.bg

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# REMOTE SENSING TECHNIQUE FOR MAPPING THE URBAN HEAT ISLAND (UHI) IN BUCHAREST, ROMANIA: APPLIED ASPECTS

**Miroslav Ivanov[a], Emilia Patarchanova[a], Veselina Dalgacheva[a], Gergana Nikolova [a], Ion Mierlus Mazilu [b]**

*[a] South-West University "Neofit Rilski",66 Ivan Michailov Str. Blagoevgrad 2700, Bulgaria*
*[b] Technical University of Civil Engineering Bucharest, Romania*

ABSTRACT

The main goal of this research is to map the urban heat islands inside the city of Bucharest, Romania. The mapping was conducted based on the satellite images and remote sensing technique as result a classified map with the vulnerable areas to high land surface temperature inside the city of Bucharest was developed. The analyzes of the result shows that inside Bucharest the main areas that represent urban heat islands overlap open concrete or bare land spaces without vegetation and also areas occupied by big industrial or commercial buildings. Densely build downtown areas of the city also has a negative effect on the heat signature of the city.

KEYWORDS: Remote sensing, urban heat islands, NDVI, LST

## Introduction

Due to the climate changes recent years a substantial increase in the frequency and duration of the heat waves have been observed over Europe. Because of the rapid growth of the urban population and the vast open spaces without vegetation cover the big cities are the most vulnerable territories to the negative effect of the higher Land surface temperatures (LST). The higher land surface temperatures lead to increase health risk for the sensitive groups of the urban population and rise the needs of effective and innovative urban development practices in order to mitigate the impacts of the heat waves. The higher land surface temperatures in the urban areas leads to the development of the urban heat island which is the difference between the land surface temperature (LST) in urban relatively to neighboring non-urban surfaces (Decheng at al., 2018). But inside the big cities substantial difference in the (LST) also can be observed. These differences are result of the various land cover types inside the urban areas and are strongly connected to the presents or absents of vegetation or water bodies inside the city. The spots with high land surface temperatures in the urban areas has a negative impact not only on the quality of life of the urban population, but also leads to higher energy consumption and increase the green gas emissions. Therefore, the mapping of the areas with higher land surface temperatures inside

urban areas is very useful instrument for effective urban planning and it is a crucial part of the smart city concept. The advancements of remote sensing in last decades together with the vast number of available satellite instruments is crucial for the improvement of the technics for mapping the urban heat islands. Based on the above the main goal of this research is to map the urban heat islands inside the city of Bucharest, Romania using satellite data and remote sensing techniques. The city of Bucharest is the capital of Romania and the largest the largest industrial, commercial, transport, financial and cultural center of the country. With population of 1 716 983 residents (2022) Bucharest is the biggest city in the country and center of a metropolitan region with population of 2 259 669 people. Over 11,5% of the total population of Romania lives in Bucharest.

**Material and Methods**

The area of interest is the capital city of Romania – Bucharest Fig. 1. The city is situated in south part of the country. In the last 150 years, there has been an accelerated growth of the capital's population. There are several prerequisites for this process. Among them is its favorable geographical location. Bucharest is located in the Lower Danube Plain, less than 70 km north of the Danube River and has an average altitude of 70 m. The Dumbovica River runs through the northern parts of the city, which due to the lowland relief meanders (makes a series of meanders). The climate is typical temperate continental with high summer and negative winter temperatures. (Table. 1).

**Table 1 –** Characteristics of temperature and sunshine in the city of Bucharest

| Months | I | II | III | IV | V | VI | VII | VIII | IX | X | XI | XII |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Absolute maximum temperatures (ºC) | 17,1 | 24,4 | 29,0 | 32,2 | 36,9 | 39,0 | 42,2 | 41,0 | 38,5 | 35,2 | 25,1 | 18,4 |
| Absolute minimum temperatures (ºC) | -32,2 | −29 | −19,9 | −9,5 | −3,9 | 4,5 | 7,4 | 5,2 | −3,1 | −8 | −19,4 | −25,6 |
| Average amount of sunshine hours | 70.6 | 84.5 | 138.0 | 184.8 | 246.3 | 265.8 | 289.2 | 281.4 | 224.1 | 177.4 | 87.5 | 62.8 |

The choice of Bucharest as the capital in 1862 contributed to the growth of the population and its urban development. In the first decades of 20th century its architectural appearance is changing

according to the model of European capitals and especially Paris. The creation of green spaces in the northern part of the city and the sanitation of Bucharest were associated with the long-term management of one of the mayors of the capital (Dobrescu). The focus of his policy is also the peripheral areas where the new residents of the capital are settled. Dobrescu is building infrastructure to supply them with water, electricity and gas. His idea for the construction of wider boulevards in the central part of the city remained unrealized (Tsvetkov. K. 2019). These features of urban development and arrangement, combined with the temperature regime and climatic features, are objective prerequisites for the formation of heat islands in certain territories of the urban space.

The economic development of the capital also contributes to this process. As the center of the Romanian economy (industry and transport), Bucharest is responsible for about 1/4 of the country's Gross Domestic Product. And the GDP/head of the population in the capital is twice as high as in the country. The economy is focused on industry and services, with the latter experiencing particular growth over the past ten years. About 20% of the country's total industrial output is produced in the city. Production from the engineering, chemical, sewing, textile, food and printing industries is highly concentrated. Over 186,000 companies, including almost all larger Romanian companies, are headquartered in Bucharest. Bucharest is the biggest center for за Information Technology and Communications of Romania. Construction is also an important sector of the city's economy. Bucharest's public transport network is the largest in the country and one of the largest in Europe. It is composed of the Bucharest Metro and an overland transport system of buses, trams, trolleybuses and light rail transport. The capital is also the center of the country's national railway and road network. It has five railways. stations from which seven main railways depart. lines. Several highways connect Bucharest with other cities in the country and abroad.

City traffic jams are part of the daily life of residents and guests of the capital. Traffic, in addition to leading to rapid depreciation of the transport infrastructure, causes environmental problems. Bucharest is the second most polluted capital in the EU in terms of fine dust particles after Sofia. According to the indicator of green areas per inhabitant (23 m²), the city is in one of the last places (only ahead of Paris, Madrid and Bratislava).

To map the urban heat islands inside the city of Bucharest were used two satellite images which were captured around the hottest period of the summer between 24th and 27th of July 2023. The first image is captured by the satellite of the European space agency - Sentinel 2. The main instrument on board of the satellite is Multispectral Imager (MSI). It is covering 13 spectral bands (443–2190 nm), with a swath width of 290 km and a spatial resolution of 10 m (four visible and near-infrared bands), 20 m (six red edge and shortwave infrared bands) and 60 m (three atmospheric correction bands). The spectral resolution of the Sentinel 2 images is presented in table 2. To analyze Bucharest’s urban heat islands Band 4 (red) and Band 8 (near infra-red) were used.

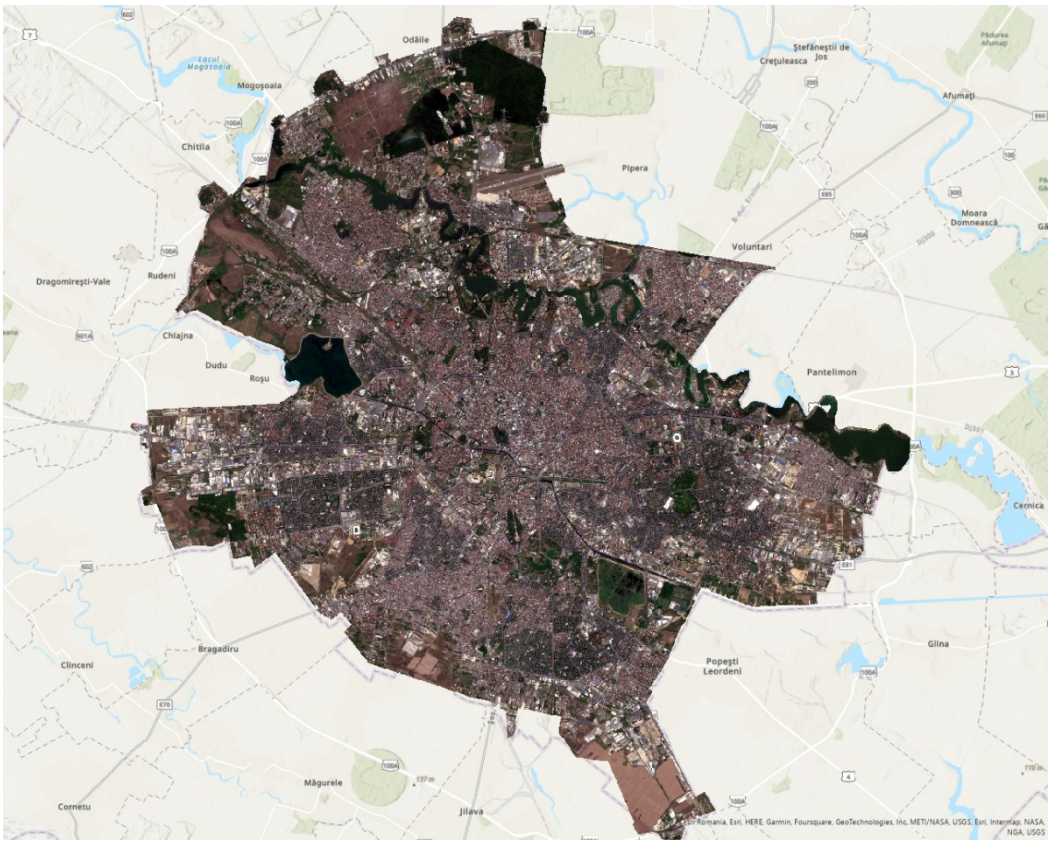



**Figure 1** – Satellite image cropped to the administrative boundaries of the city of Bucharest

**Table 2 –** Spectral resolution of Sentinel -2(source ESA)

| Sentinel-2 Bands | Central Wavelength (µm) | Resolution (m) |
|---|---|---|
| Band 1 - Coastal aerosol | 0.443 | 60 |
| Band 2 - Blue | 0.490 | 10 |
| Band 3 - Green | 0.560 | 10 |
| Band 4 - Red | 0.665 | 10 |
| Band 5 - Vegetation Red Edge | 0.705 | 20 |
| Band 6 - Vegetation Red Edge | 0.740 | 20 |
| Band 7 - Vegetation Red Edge | 0.783 | 20 |
| Band 8 - NIR | 0.842 | 10 |
| Band 8A - Vegetation Red Edge | 0.865 | 20 |
| Band 9 - Water vapour | 0.945 | 60 |
| Band 10 - SWIR - Cirrus | 1.375 | 60 |
| Band 11 - SWIR | 1.610 | 20 |
| Band 12 - SWIR | 2.190 | 20 |

The second image is captured by the satellite of the NASA satellite - Landsat 8. The main instruments on the board of the satellite are the Operational Land Imager (OLI) and the Thermal Infrared

Sensor (TIRS) instruments. The OLI measures in the visible, near infrared, and shortwave infrared portions (VNIR, NIR, and SWIR) of the spectrum. The TIRS measures land surface temperature in two thermal bands with a new technology that applies quantum physics to detect heat. Landsat 8 images have 15-meter panchromatic and 30-meter multi-spectral spatial resolutions along a 185 km (115 mi) swath (www. usgs.gov). The spectral resolution of the Landsat 8 images is presented in table 3. To analyze Bucharest's urban heat islands Band 10 (TIRS 1 (10.6 - 11.19 µm) was used

**Table 3 –** Spectral resolution of Landsat 8 (source www.usgs.gov)

| Operational Land Imager (OLI) | Thermal Infrared Sensor (TIRS) |
|---|---|
| • Nine spectral bands, including a pan band:<br>◦ Band 1 Coastal Aerosol (0.43 - 0.45 µm) 30 m<br>◦ Band 2 Blue (0.450 - 0.51 µm) 30 m<br>◦ Band 3 Green (0.53 - 0.59 µm) 30 m<br>◦ Band 4 Red (0.64 - 0.67 µm) 30 m<br>◦ Band 5 Near-Infrared (0.85 - 0.88 µm) 30 m<br>◦ Band 6 SWIR 1(1.57 - 1.65 µm) 30 m<br>◦ Band 7 SWIR 2 (2.11 - 2.29 µm) 30 m<br>◦ Band 8 Panchromatic (PAN) (0.50 - 0.68 µm) 15 m<br>◦ Band 9 Cirrus (1.36 - 1.38 µm) 30 m | • Two spectral bands:<br>◦ Band 10 TIRS 1 (10.6 - 11.19 µm) 100 m<br>◦ Band 11 TIRS 2 (11.5 - 12.51 µm) 100 m |

To determine the urban heat islands in the city of Bucharest a remote sensing and GIS analyzes (ArcGIS pro software) were used and based on the spectral information in the two satellite images various operation for calculation of the Normal difference vegetation index, Proportional Vegetation Index, Brightness Temperature, Error Correction, Top of Atmosphere, and Land Surface Temperature were conducted (Fig. 2).

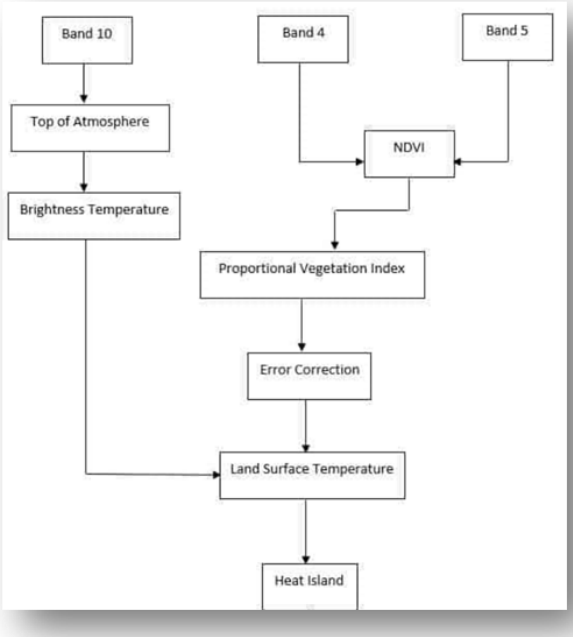



**Figure 2** – Methodology to calculate the urban heat islands (Opong J., 2021)

Calculation of the Normalized Difference Vegetation Index were performed by using the raster calculator in ArcGIS Pro and the formula: ("float (band 5-band 4) / (band 5+band 4)") and the values of the NDVI were used to calculate the Proportion Vegetation Index (PVI) which was corrected by error correction operation (Opong J., 2021). The same calculator is used to calculate the Top of Atmosphere correction of Band 10. Formula of the TOA for Band 10 of Landsat 8 is: 0.00342*"B10.tif"+0.1(Opong J., 2021). The results from the calculation of the TOA and again the raster calculator in ArcGIS Pro were used to calculate the Brightness temperature of each pixel. The formula (Opong J., 2021) used for determination of the brightness temperature is: (1321.0789/ln ((774.8853/"TOA")+1))-273.5). The data form the Brightness temperature and the error correction of the Proportion Vegetation Index (PVI) were used to calculate the land surface temperature. The result is a classified based on the vulnerability of the areas in the city to high land surface temperatures raster image.

**Results**

The values of the Normalized Difference Vegetation Index (Fig. 3) inside Bucharest city are between -0.75 and 0.70 and the spatial analyzes of the data shows that vegetation cover is more intense in the North-East part of the City along the river "Dambovica" and in the well distributed around the city public parks. Less intense is the presence of vegetation in the old city center and in some newly developed industrial areas in the east part of the city. Also very well maintain green areas are situated inside some high buildings neighborhoods which were planed and build before 1989.

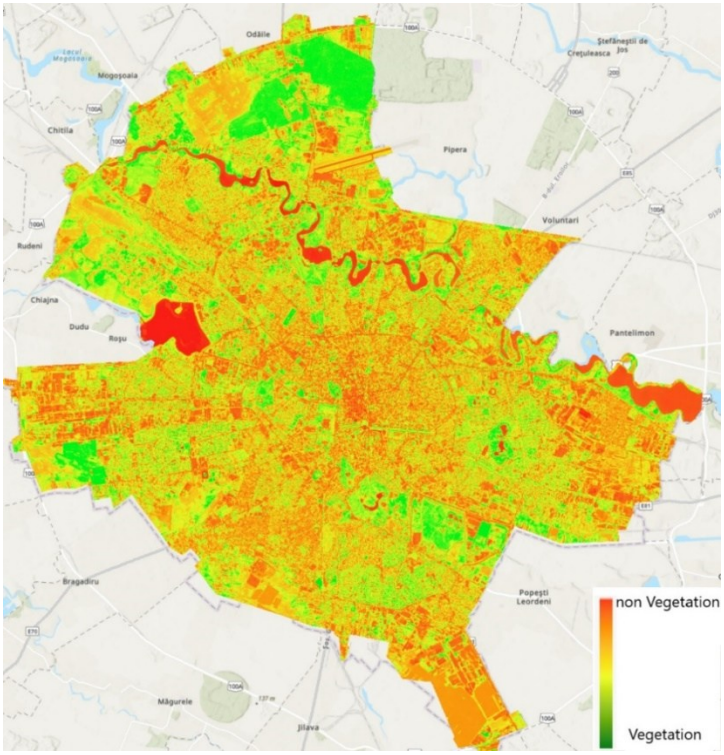



**Figure 3** – Classified raster of the Normal difference vegetation index

The analyzes of the Brightness temperatures (Fig. 4) of the pixels over the territory of the Bucharest city shows that the areas with higher Brightness temperatures very well overlap the areas without vegetation or where the vegetation is sparse. Also, high brightness temperatures are observed in the old city center and over the industrial areas situated in the east part of the city

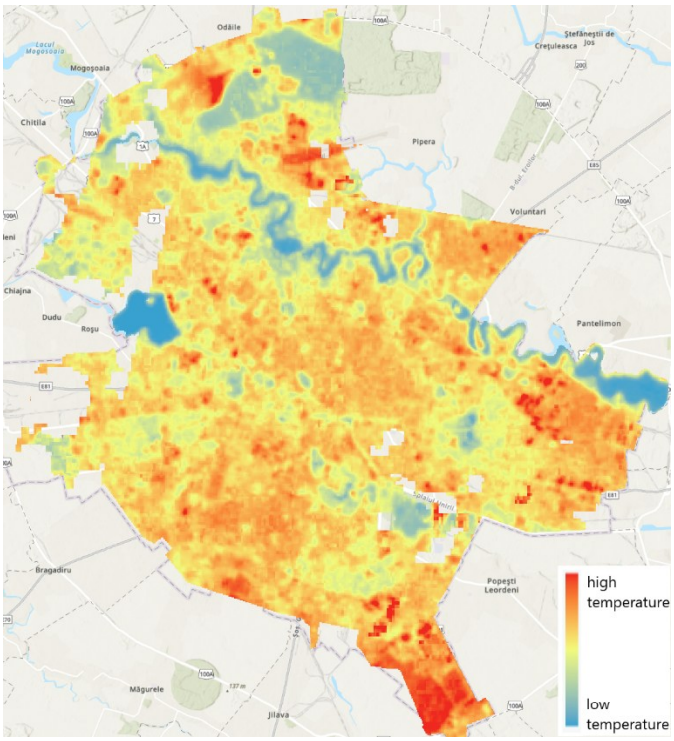



**Figure 4** – Classified raster with the values of the Brightness temperatures over the city of Bucharest

More detail picture of the vulnerability to high temperature and the distribution of the urban heat islands can be observed in the generated land surface temperature raster (Fig. 5). The spatial analyzes of the vulnerability shows that the most vulnerable are the areas without vegetation or vegetation is sparse. Also, big industrial areas with vast open concrete spaces and huge industrial or commercial buildings with flat roofs are source of high land surface temperatures and they have negative effect over the city micro climate and forming urban heat islands (Fig. 6).

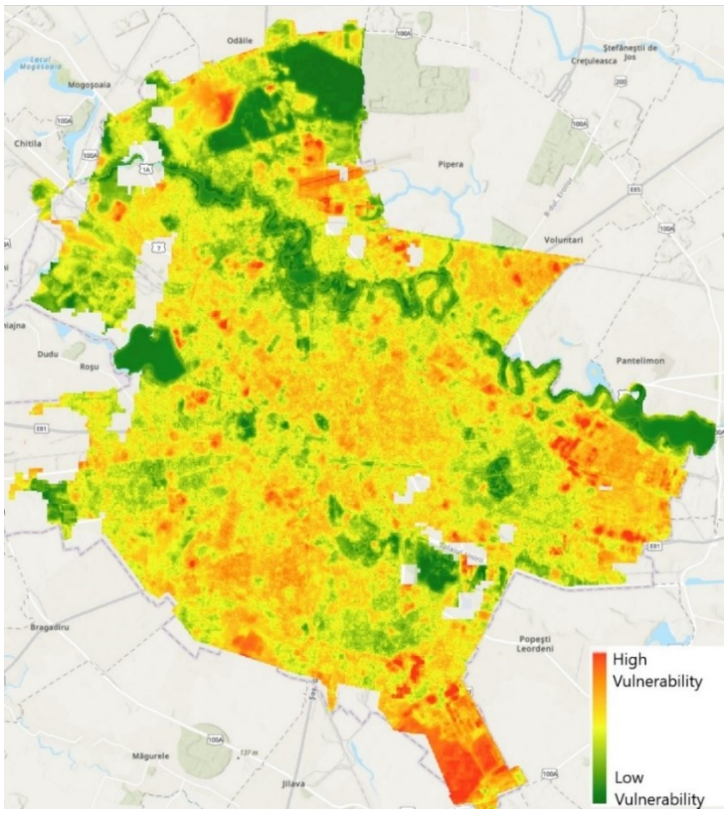



**Figure 5** – Vulnerability to high temperatures inside the city of Bucharest

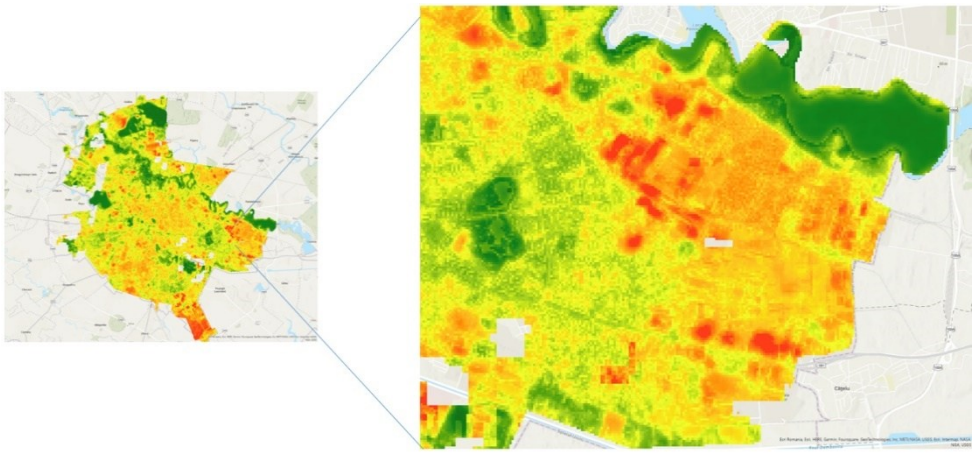


**Figure 6** – Urban heat islands in the city of Bucharest

Opposite to the industrial and densely build urban areas which are vulnerable to the high land surface temperatures the areas that are covered with vegetation or the buildings are separated with well-maintained green spaces has positive effect over the city micro climate which is very well demonstrated on Fig 7.

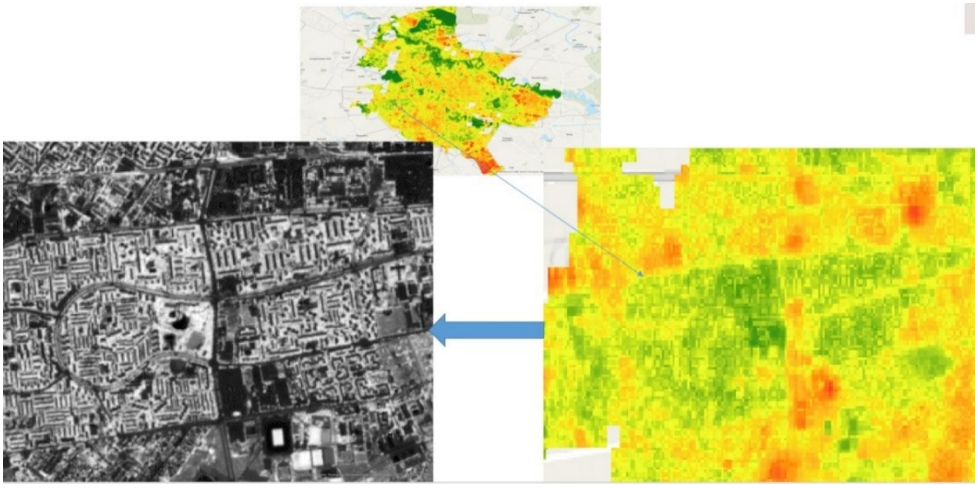


**Figure 7** – City neighborhood with well maintain green spaces between high buildings

**Conclusions**

Satellite images and remote sensing are reliable instrument for mapping the urban heat islands. Mapping of the areas with higher land surface temperatures inside urban areas is very useful instrument for effective urban planning and it is a crucial part of the smart city concept. The analyzes of the result shows that inside Bucharest the main areas that represent urban heat islands overlap open concrete or bare land spaces without vegetation and also areas occupied by big industrial or commercial buildings. Densely build downtown areas of the city also has a negative effect on the heat signature of the city. Opposite to that the areas covered with vegetation along the river "Dambovica" and the city parks has lower heat signatures and has a positive effect over the city microclimate. The results also show that the good practices in city planning and well-maintained green spaces between the resident buildings are very important for the reducing the heat signature of the urban areas.

**Acknowledgments**

This study was conducted and funded by SWU "Neofit Rilski", project BG05M2OP001-2.016-0005 and Technical University of Civil Engineering Bucharest

**References**

Decheng Z., J. Xiao, St. Bonafoni, Chr. Berger, K. Deilami, Y. Zhou, St. Frolking, R. Yao, Z. Qiao, J., & A. Sobrino (2018). Satellite Remote Sensing of Surface Urban Heat Islands: Progress, Challenges, and Perspectives. Remote Sensing, Volume 11 Issue 1 Doi 10.3390/rs11010048

Opong J (2021). How to Use ArcGIS Pro to Map Urban Heat Islands Maps and Cartography | July 5, 2021, www.gislounge.com

Tsvetkov, K (2019). Transformation of urban space in post-socialist cities, such as Sofia, Bucharest and Bratislava. Auto abstract of a PhD Thesis in PN 4.4 Earth Sciences

http://www.pogodaiklimat.ru/climate2/15420.htm

www.usgs.gov

# ПРОБЛЕМИ НА ПРОМИШЛЕНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ

**Гергана Йочева**

*Колеж по туризъм – Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Голяма част от предприятията изпитват огромни затруднения в условията на кризи. Повечето от тях трябва да се справят с набавянето на необходимите суровини и материали, задължителни за осъществяване на ежедневната им работа. Предприятията представляват структурата на обществената икономика. Поради непрекъснато връхлитащите ги икономически и социални кризи, голяма част от фирмите в България са на ръба на оцеляването. Основната цел на настоящия доклад е да характеризира и анализира процесът на влияние на икономическите, социални, технически и политически кризи върху отделните сектори на промишлените предприятия, както и проблемите на работодателите по време на затруднения и намирането на подходящи решения за тяхното реализиране.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: предприятия, криза, икономика, работодатели

# PROBLEMS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN CRISIS CONDITIONS

**Gergana Yocheva**

*College of Tourism – Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

A large part of the enterprises experience enormous difficulties in the conditions of crises. Most of them have to deal with the procurement of the necessary raw materials and materials, mandatory for carrying out their daily work. Enterprises represent the structure of the public economy. Due to the economic and social crises that constantly hit them, a large part of the companies in Bulgaria are on the verge of survival. The main purpose of this report is to characterize and analyze the process of influence of economic, social, technical and political crises on individual sectors of industrial enterprises, as well as the problems of employers during difficulties and finding appropriate solutions for their realization.

KEYWORDS: enterprises, crisis, economy, employers

**1. Въведение**

Икономическото развитие на отделните административни области в страната е различно във всяка една от тях. Предприятията полагат усилия, но въпреки това трудно осигуряват на работниците си достойни и достатъчни възнаграждения, необходими за нормалния и жизнен процес, заради съществуващите една след друга социално-икономически кризи в страната. Също така, самите те изпитват затруднения при набирането на подходящите хора за работа и, макар да има достатъчно необходим ресурс от икономически активно население, основния проблем са малцинствените групи, желаещи да получават месечни помощи, но не и да работят, независимо от осигуряването на заслужени доходи и допълнителни стимулирания.

Проблемите на предприятията в промишления отрасъл е наложително да се разглеждат като неразривно свързани от процесите на планиране в страната, от политиката на държавата, която трябва да бъде пряко насочена към по-мащабни програми за справяне със затрудненията възникнали в условията на кризи през последните години. Всъщност, предприятията в промишления сектор понесоха най-тежко ударите на всички последвали кризи през последните години – икономически, политически, социални и др. Коронавирусът очевидно оказа най-сериозен отрицателен резултат върху цялостната икономика на страната. Обявените извънредни положения изцяло промениха живота на всички във финансов и икономически аспект.

**2. Анализ и обсъждане**

В съвременните условия на непрекъснати кризи и нестабилност, много голяма част от предприятията изпитват затруднения от всякакъв характер. Някои свиха производството, други не могат да осигурят необходимите суровини и материали, водещи до загуба на поръчки, конкурентен внос, недостиг на енергия, финансови проблеми, но най-вече несигурна икономическа среда. Последната води до недостиг на необходимата работна сила на предприятията, а липсата на работна сила заедно с осигурените поръчки носят сериозни финансови загуби за тях.

Неблагоприятните ефекти от настъпилите кризи през последните години са различни по причини, значимост и време за въздействие. Предприятията в промишления сектор, обединени в глобалната икономика, трябваше да се справят с провалени доставки на суровини и материали или отказани и отложени поръчки (Институт за пазарна икономика, 2020). Провеждането на навременна политика за заетост има огромно и определящо значение за ефективната подкрепа на промените в параметрите на трудовия пазар и за икономическото развитие, за да могат да се разработват превантивни действия за реагиране отрано (В. Терзиев, 2016).

Основните проблеми, пред които са изправени по-голяма част от предприятията, заети в сектора на промишлеността се отнасят основно до производствената активност в резултат на възникналите кризи, нивото на осигуреност на поръчките от страната и чужбина, нивото на запаси от готова продукция. Едни от съществените фактори, които затрудняват извършване на дейността на предприятията са недостатъчно търсене от страната, от чужбина, недостиг на работна сила, недостиг на материали и оборудване, несигурна икономическа среда, слабости в законодателството, финансови проблеми, конкурентен внос.

Динамичното развитие на социално-икономическите фактори влияещи върху предприятията в промишлеността налагат провеждането на постоянно национално разискване и планиране за запазване на дейността им и просперитета им в страната. Настоящата ситуация, провокирана от пандемията COVID-19 и последвалите ги глобални, социални и икономически кризи предизвикаха огромни сътресения в живота на много хора. Също така, много от предприятията заети в сферата на промишлеността бяха и все още са изправени пред големи и застрашителни загуби, които заплашват тяхното оцеляване. Много хора загубиха своята работа и своите доходи. А промишлеността като цяло и промишлените предприятия в частност се явяват двигателя на икономиката на страната. Всъщност, те бяха и първите, които изпитаха неблагоприятния действия на световните кризи.

Промишлеността заема едно от най-съществените и имащ смисъл отрасъл в икономическите дейности на България. В края на 2022 г. в промишления отрасъл работят приблизително около 30 % от всички заети лица по отделните икономически дейности в страната. По отношение създаването и изграждането на устойчива и просперираща промишлени предприятия, които да задоволяват интересите и желанията, както на работещите, така и на предприемачите е необходимо да се изведат основните им проблеми по отношение извършване на дейностите на фирмите. За извеждането на подобни резултати, НСИ всяка година провежда ежемесечно анкетни проучвания в промишления отрасъл на индустриалните предприятия в България.

Съставният показател „*бизнес климат в промишлеността*“ през месец август 2023 г. се понижава с 1.0 пункта (достига 26.1%) в сравнение с предходния месец юли на настоящата година, което се дължи на резервираните оценки и очаквания на промишлените предприемачи за бизнес състоянието на предприятията (НСИ, август 2023, виж също Табл. 1). Основните причини се изразяват в несигурната икономическа среда, породени от непрекъснатото увеличение на основните суровини и материали, продължаващата военна обстановка в Украйна, оказваща негативно влияние и върху нашата страна. Непрекъснатият недостиг на необходимата за дейността на промишлените предприятия работна сила е една от водещите причини, от които зависи климата в сектора. По този начин бизнес климатът в България се влошава все повече,

икономическата среда става още по-несигурна, а икономиката ни не показва ясни признаци на възстановяване. Вътрешното търсене се задържа свито.

Производствената дейност на предприятията през последните три месеца на 2023 г. не показва значително изменение, а има лек спад от порядъка на -0,4 (юни), -1,4 (юли) и 0,9 пункта през август (НСИ, август 2023). Въпреки усилията на правителството за обявяването на единадесет мерки за подпомагане на бизнеса по три от основните финансиращи програми – ***Плана за възстановяване и устойчивост***; ***Програма конкурентоспособност*** и ***Програмата за научни изследвания, иновации и дигитализация*** (Български портал за проекти и финансиране, 2023), възлизащи на над 3 млрд. лв., положителен и утвърдителен резултат в първата половина на годината не се наблюдава.

Икономическата и политическата ситуация в световен план продължава все още да се характеризира с висока степен на несигурност, което от своя страна непрекъснато създава значителни рискове пред реализирането на макроикономическата прогноза. Българската икономика е силно зависима от икономическата динамика в Европа и света. Влошаването на политическите условия оказва силен негативен ефект върху инвестициите в страната. Продължаващата война в Украйна допълнително усложнява този ефект, както и поредицата от шокове върху пазарите на енергоносители, горива и суровини и нарушените вериги за доставка. Това промени изцяло икономическите перспективи в страната ни и се създадоха непредвидими и непреодолими рискове за редица сектори на икономиката. Тези шокове доведоха и до допълнително ускоряване на инфлацията, което застраши живота на хората с ниски доходи и увеличи значително групата на лицата с доходи под линията на бедност най-вече на работещите в сектора на промишлеността (Национална програма за реформи, 2023). Производствената активност намаля, нивото на поръчките спадна до -22,6 пункта през юни, -24,1 през юли и докато през месец август се наблюдава леко увеличение на осигуреността на производството с поръчки (-23,3 пункта), като и прогнозите и очакванията за дейността на промишлените предприятия през следващите три месеца следва да са благоприятни (НСИ, август 2023).

Глобалните кризи в света и най-вече кризата с COVID-19 оказа пряко отражение върху предприятията, върху тяхното експортно ориентиране, върху чуждестранните преки инвестиции и други. Прекъсването на връзките за доставки и търсенето на големите експортни пазари оказа негативен ефект, свързани с веригите за доставки на материали и спедицията на готова продукция. Голяма част от предприятията затвориха временно врати, а някои временно замразиха поръчки.

Докато нивото на запаси от готова продукция е от -1,3 през юни и -1,4 пункта през юли, през август се наблюдава леко повишение от -1,1 пункта (НСИ, август 2023). Значителните промени в запасите от продукция могат да окажат влияние върху бъдещите разходи на единица

продукт. Спадът в запасите от готова продукция при промишлените предприятия ще продължава и в дългосрочен план, което от своя страна води до понижение, както в продажбите, така и в печалбата. COVID-19 нанесе силен удар не само върху цялата индустрия, а и върху всички предприятия. През наблюдавания период предприятията реализираха огромни загуби и намаление продажбите на готова продукция.

Самият изход от кризисното състояние на предприятията в сектора на промишлеността зависи от правилното и прецизно идентифициране и управление от страна на работодателите. Подборът на критерии и показатели за диагностичен анализ, както на възрастовите, така и на кризисните цикли на предприятието, налага точно да се дефинират понятията причини, симптоми, фактори и намирането на подходящи изходи от това перманентно състояние, наблюдаващо се през последните години (сп. Известия, 2012).

Икономическото развитие на някои области в страната е много по-развито в сравнение с някои други. Доказателство за това е големия брой функциониращи предприятия, концентрирани в някои области и общини на страната и осигурената в тях висока заетост. Голяма част от предприятията в отрасъла на промишлеността са възпрепятствани от някои фактори, затрудняващи дейността им. Пример за това може да се счита недостатъчното търсене на продукция от страната, което е ограничаващ фактор за осъществяване дейността на предприятията. В условията на висока инфлация и засилващи се инфлационни процеси в глобален мащаб, повечето собственици на предприятия предвиждат запазване или намаляване производствената дейност.

В края на месец юни 2023 г. недостатъчното търсене на продукция от страната спадна на 21,3%, докато през юли се наблюдава леко повишение на фактора – 24,4%, а през месец август също се наблюдава леко понижение от порядъка до 23,2% (НСИ, август 2023). Предприемачите са на мнение, че посоченият фактор е една от водещите пречки пред развитието на промишлената индустрия.

Друг фактор, който влияе значително за дейността на предприятията в България е недостатъчното търсене от чужбина. Този огромен и проблемен фактор пряко влияе и върху набирането на необходимата работна ръка. Влизането на чуждестранни инвестиции в страната въздейства и върху нивото на безработица, а това увеличава растежа и икономическото развитие на страната.

За съжаление мнението на работодателите, според периодично изследване на НСИ е, че недостатъчното търсене от чужбина през месец юни 2023 г. е от порядъка на 20,3%, през юли тенденцията е леко увеличение от 22,8%, докато през август се наблюдава запазване от порядъка на 22,7% (НСИ, август 2023). Работодателите все още имат надежда, че инвестициите в промишления сектор от чужбина ще нараснат през следващите месеци, тъй като страната е

определящ транспортен коридор и е благоприятен за развитие на индустрията, поради наличието на големи чуждестранни инвестиции, предимно от страни от Европа и извън нея.

От друга страна, притока на чуждестранни инвестиции от чужбина води след себе си допълнително и чуждестранен внос на продукция и услуги и те се явяват конкуренти на българските предприятия в сектора на промишлеността. Конкурентния внос е един от водещите проблеми на българските предприятия, което влияе пряко на реализацията на готовата продукция, тъй като вносът на нови и модерни конкурентни продукти от чужбина спира производството и реализацията на местните български стоки. Същевременно конкурентният внос се увеличава през юни 2023 г. с 9,1% спрямо предходния месец май, докато през юли и август този фактор е един от основните проблеми, затрудняващи дейността на предприятията в сектора, посочени съответно 9,4% и 10,8% от предприятията.

Един от основните и съществени проблеми, които стоят пред промишлените предприятия е липсата и тежкия дефицит на качествена работна ръка. Така например, през месец юни (34,1%), юли (34,7%) и август (35,4%) (НСИ, август 2023), работодателите определят недостига на квалифицирана работна сила като основна пречка за дейността на предприятията. Негативните демографски процеси през последните години и застаряването на населението са едни от най-значимите проблеми пред икономиката на България. Преструктурирането на икономиката и ръста на дейностите с висока добавена стойност за момента смекчава влиянието на свиването на работната сила, но в бъдеще това може да достигне до по-труднопреодолими пречки (Институт за пазарна икономика, 2020).

Според работодателите в индустриалния сектор, демографските проблеми, въпросите свързани с трудовите възнаграждения, влиянието на икономическите и социални фактори, административните тежести, липсата на необходимата квалификация дават ясна и точна представа за икономическата обстановка в страната. Също така, влиянието на възрастовата структура в различните области в сектора на промишлеността, ниската квалификация и преквалификация, липсата на достатъчно и необходими образовани специалисти, липсата на необходими умения за осъществяване на практическите знания, липсата на желание и мотивация за излизане на пазара на труда на дълготрайно безработни лица също така оказват съществено влияние за липсата на квалифицирана работна ръка. Основните проблеми се отнасят и до осигуряването на необходимите суровини и материали, особено в ситуацията на пандемията COVID-19, както и все още продължаващата война в Украйна. Конкуренцията и интегрирането на пазара е фактор, влияещ върху целия производителен процес, и върху целия финансов ресурс на предприятията.

Според работодателите през месец юни 2023 г. (3,7%) спрямо предходния месец май се наблюдава понижение на финансовите средства, докато през юли (5,3%) същата година има

леко повишение, а през месец август 2023 г. се наблюдава понижение с 4,6% спрямо юли (НСИ, август 2023). Липсата на финансови средства има особено значение по отношение на производителността и осигуряването на поръчки за работа. Недостига на средства води и до съкращаване на персонала, а от там и до по-малко производство на продукция и услуги.

Основният проблем е взаимоотношението по време на работа в период на криза и пандемия, стреса и последиците от тях. Мерките за предприятията от страна на държавата е поемане на отговорност за работещите хора в тях, както и на тези заплашени от съкращения. От това проличава и още един фактор, влияещ на основните проблеми, а това е допускане на слабости в икономическото законодателство.

Националният план за възстановяване и устойчивост на България има за цел предприемането на мерки за преодоляване на основните предизвикателства и системните слабости на българската икономика. Той се основава на Националната програма за развитие „България 2030“, в която се предлагат решения за растеж и развитие в средносрочен план, като се определят основните стратегически цели. Националният план за възстановяване и устойчивост на България има за цел да разшири обхвата на реформите и инвестициите, като същевременно гарантира съгласуваност с мерките, планирани в рамките на политиката на сближаване на ЕС (МФ, 2023). Реализирането на програмата в страната засега бележи лек успех, като през юни 2023 г. се наблюдава повишение с 11,6% спрямо месец предходния май, а през юли и август същата година е 14,2% и 13,4% (НСИ, август 2023).

Несигурната икономическа среда е най-сериозният фактор, затрудняващ развитието на бизнеса в промишления отрасъл, посочван от около 47,3% през юни, 49,4% през юли и 51,3% през август от предприятията за последните месеци на 2023 г. (НСИ, август 2023). Икономическите, социалните, политическите кризи, както и пандемията COVID-19 бяха основните, които предизвикаха икономическа несигурност и уязвимост и доведоха до промяна на политическите приоритети. Ситуацията допълнително се влоши и от войната в Украйна, която предизвика големи икономически проблеми. В края на август 2023 г. темпа на инфлация в страната се оценява на 5,3%. Очаква се отново с нарастването на основните суровини, цени и горива високата инфлация да бъде съпроводена със стагнация в икономиката.

**Таблица 1 -** Наблюдение на бизнес тенденциите в промишлеността в България през периода юни – август 2023 г.

| **НАБЛЮДЕНИЕ НА БИЗНЕС ТЕНДЕНЦИИТЕ В ПРОМИШЛЕНОСТТА** | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **Наименование на показателите** | | **2023 г.** | | |
| | | **VI** | **VII** | **VIII** |
| | | | | |
| Настоящо бизнес състояние | балан с | 36,5 | 36,0 | 35,1 |
| Настояща производствена активност | балан с | -0,4 | -1,4 | 0,9 |
| Ниво на поръчките | балан с | -17,6 | -16,2 | -19,8 |
| Ниво на поръчките от чужбина | балан с | -22,6 | -24,1 | -23,3 |
| Ниво на запаси от готова продукция | балан с | -1,3 | -1,4 | -1,1 |
| Бизнес климат в промишлеността | % | 26,9 | 26,3 | 25,1 |
| Фактори, затрудняващи дейността на предприятията: | | | | |
| Недостатъчно търсене от страната | % | 21,3 | 24,4 | 23,2 |
| Недостатъчно търсене от чужбина | % | 20,3 | 22,8 | 22,7 |
| Конкурентен внос | % | 9,1 | 9,4 | 10,8 |
| Недостиг на работна сила | % | 34,1 | 34,7 | 35,4 |
| Недостиг на материали и/или оборудване | % | 6,1 | 7,5 | 8,2 |
| Финансови проблеми | % | 3,7 | 5,3 | 4,6 |
| Слабости в икономическото законодателство | % | 11,6 | 14,2 | 13,4 |
| Несигурна икономическа среда | % | 47,3 | 49,4 | 51,3 |

*Източник: НСИ, 2023*

**3. Заключение**

Икономическите, социалните, политическите кризи, както и пандемията COVID-19 са глобални и взаимосвързани и пряко влияят на предприятията в промишления сектор по един или друг начин. Търсенето на адекватни и сигурни решения за излизане на предприятията от произтичащите една след друга кризи, ще доведе до техния просперитет и напредък. Наложително е партниране на предприятията с държавата за увеличаване на инвестициите, нови технологии и конкурентно предимство. Стабилната основа на промишлеността е от съществено значение за икономическия успех на България, тъй като промишлеността е движещата сила на всяка икономика.

***Използвана литература:***

Български портал за проекти и финансиране, 2023, Новата програма за конкурентоспособност на бизнеса, София, достъпен на: https://fininfo.bg/novata-programa-za-konkurentosposobnost-na-biznesa

Терзиев, В., 2016, Развитие на пазара на труда в България и влияние на провежданите политики в областта на заетостта и безработицата, сп. Икономика, бр. 21, стр. 23-24.

Икономика по време на пандемия, 2020, Институт за пазарна икономика, София, достъпен на: https://ime.bg/articles/ikonomika-po-vreme-na-pandemiya/

Икономически, социални и екологични предизвикателства пред регионалната и националната конкурентоспособност, 2012, сп. Известия, Икономически университет Варна, стр. 94

Институт за пазарна икономика, 2020, Заетост и безработица на областите: състояние и предизвикателства. Регионални профили: показатели за развитие, София, с. 14.

Национална програма за развитие на България 2030, 2023, Министерство на финансите, Република България, София.

Национална програма за реформи, 2023, Министерство на финансите, Република България, София, стр. 6-7.

НСИ, 2023, София, достъпен на: https://www.nsi.bg/bg

# ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ТЕХНОЛОГИИТЕ ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА ЧУЖД ЕЗИК ОТ ФОНЕТИЧЕН АСПЕКТ

**Катарина Станкович**[1]

[1] *Преподавател, Педагогическия факултет във Враня, Вране, 17501, Сърбия*

РЕЗЮМЕ

Преподаването на чужд език е една от най-трудните форми на обучение, като се има предвид, че е чужд език. Един от важните фактори при изучаването на чужд език е овладяването на неговата фонетична система. За да се покаже как се произнасят определени звуци на чужд език, днес могат да бъдат от голяма помощ различни устройства и програми, специализирани в показването на гласове. Една от тези програми е програмата PRAAT, чието използване ще бъде показано в тази статия. Студентите от Педагогическия факултет във Враня, които изучават руски език, ще имат възможност да разпознават звуци на руски език чрез тази програма и по този начин ще улеснят изучаването на този чужд език.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: PRAAT, руски език, обучение, технология, фонетика

## 1. Въведение

В практиката на преподаване на всеки чужд език, произношението като част от образователния процес играе важна роля при определяне на нивото на владеене на нероден език. При преподаването на чужди езици има специални учебници, така че учениците да могат да овладеят чужд език. Въпреки това, малко време и внимание се отделя на преподаването на фонетиката на руския език на чуждестранни студенти, което не може да не повлияе на нивото на комуникационни умения и произношение. Един от проблемите при изучаването на руски език сред сръбските ученици е липсата на звук [ы], който не съществува в сегашния сръбски език. Този глас някога е съществувал в старославянския език, който е оцелял в руския език по време на неговото историческо развитие. Целта на тази работа е да даде възможност на учениците и студентите, изучаващи руски език, да произнасят правилно звука [ы]. Благодарение на модерната епоха и технологиите, които се развиват с невероятна скорост, има редица програми, които могат да записват речеви материали. Една от тях е програмата PRAAT.

Има голям брой доклади, посветени на въпроса за усвояването на фонетичната и фонологичната система на руския език от чуждестранни студенти. В такива произведения много изследователи се позовават на често срещаните грешки на такива ученици при произнасянето на

звуците на руския език и най-често смятат, че най-влиятелният фактор за такива грешки е влиянието на техния майчин език. Удобството е, че тези видове произведения, в допълнение към грешките, допускани от чуждоговорещите в произношението на руския език, дават съвети за възможно най-доброто произношение, което би било най-близко до произношението на носителите на руски език.

Въз основа на моя предишен опит в преподаването в начални и средни училища, както и във Факултета по педагогика във Враня, отбелязах един от недостатъците на учениците и студентите в преподаването на руски език. Този недостатък се отразява в произношението на руски звуци, тоест такива звуци се произнасят от ученици и студенти с помощта на сръбски звуци, като [ж], [ш], [ц], [ч], палатализирани съгласни, както и звукът [ы], който най-много затруднява произношението, като се има предвид, че този глас не съществува в сръбския език. В тази статия ще разгледаме произношението на звука [ы] сред студентите от Педагогическия факултет във Враня. Материалът, който ще представим в статията, е записан с помощта на програмата PRAAT.

**2. Трудностите При Усвояване На Артикулацията На Чужд Език**

Всеки език има свои собствени характеристики на артикулация, няма езици, в които произношението на всички звуци напълно да съвпада с произношението на други езици. Всеки език има своя собствена артикулационна база, която съдържа набор от адаптации на речевия апарат за възпроизвеждане на определени звуци на езика, на който човек общува.

„По време на артикулацията може да има звуци, които не са на техния роден език и които учениците са склонни да заменят със звуците на своя роден език, тъй като слуховият и говорният апарат на хората е пригоден да функционира в среда на родния им език“ (Потапова 1997: 8).

Правилното произношение е необходимо условие за успешното усвояване на езика. Фонологичната система и артикулационната база на руския език имат редица характеристики, които създават трудности за чуждестранните студенти. В момента е почти невъзможно да не вземем предвид и да не използваме майчиния език, когато изучаваме чужд език. Случва се неволно, спонтанно, естествено.

Грешките в изучаването на руската фонетика обикновено се свързват с характеристиките на собствената фонетична система. Андреюшина цитира Цайтлин, че „характерът на грешките до голяма степен се определя не само от факта, че езиковата система е вторична, но и от някои специфики на родния език“ (Андреюшина 2014: 20).

В процеса на преподаване на чужд език можем да направим определени паралели с нашия роден език и тогава процесът на обучение ще бъде по-малко труден. Положителното влияние на родния език върху формирането на подобни езикови и речеви умения се нарича

трансфер. Така можем да кажем, че има прилики между сръбския и руския език, тъй като те принадлежат към групата на славянските езици, първият принадлежи към групата на южнославянските езици, а вторият принадлежи към групата на източнославянските езици.

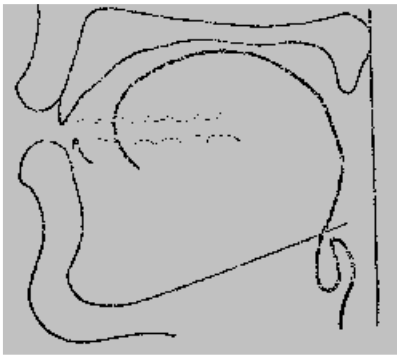
В същото време често се сблъскваме с такива езикови явления, които или нямат аналози в родния език, или се използват по различни начини. В този случай възниква отрицателна намеса.

Руската гласна [ы] често създава затруднения, тъй като в повечето езици няма съответен еквивалент. Една от основните разлики между вокалните системи на руския и сръбския език е липсата на фонемата /ы/ в сръбската езикова система, което създава големи трудности при произношението на този звук за учениците.

### 2.1.Артикулация На Руския Звуков Тип [ы]

Руският основен алофон на фонемата /ы/ има дифтонгоиден характер. Руската гласна /ы/ се реализира в два основни алофона - първият от тях се характеризира със средна локализация на езика в началото на артикулацията, а в края езикът заема позицията, характерна за [и]. Възможен е и друг вариант - от задната локализация [ы] в началото на артикулацията с постепенен преход към позиция под формата на [и] (Чалыкова 2016: 106).

Като се има предвид, че в повечето езици няма гласна фонема [ы], при произношението на която средната част на задната част на езика се избутва назад, можем да кажем, че това е уникален звук, произнасян само от носителите на руския език (Епифанова, Юркина 2022: 60).



Руската гласна [ы] (Чалыкова 2016: 107)

Гласната [ы] се различава от останалите руски гласни по своя дифтонгоиден ред, който се изразява на акустично ниво чрез увеличаване на честотата на втория формант в началото на гласния звук от по-ниска позиция към по-висока (Балшайтите 2009: 202).

Князев, отбелязва, че дифтонгоидният характер на гласната [ы] се „проявява в това, че вторият формант [ы] постепенно нараства, достигайки често стойност, характерна за [и] (2200-2500 Hz)" (Князев, Пожарицкая 2003, с. 36) (Балшайтите 2009: 203).

Въпреки това, влиянието на качеството на предходната съгласна върху акустичните (и следователно артикулационните характеристики) на гласната [ы] в руската реч на литовците е от различно естество, отколкото в "референтното" произношение. В нормативното руско произношение "... основното качество на разнородния в последователността [ы] е неговият дифтонгоид, той е най-изразен след лабиалната и преди всяка мека съгласна. Като цяло началната фаза на тази гласна зависи изцяло от предходната съгласна в смисъл, че тя може да се артикулира като издигната напред след предна или закръглена след лабиална..." (Бондарко, 1998, с. 114) (Балшайтите 2009: 207).

Говорещите литовски използват [и] вместо [ы]. Изследователите на фонетичната интерференция отбелязват потенциалната възможност за замяна на руската гласна [ы] с гласна [и] в речта на носители на езици, чиито системи нямат фонемата /ы/ (Динамика структуры современного русского языка с. 45). Резултатите от слуховия анализ на руската реч на литовците показаха, че „замените на [ы] с [и] са изключително редки“ дори при четене на свързан текст (Вербицкая 2004, с. 325) (Балшайтите 2009: 206).

**3. Относно Използването На Програмата PRAAT**

Програмата PRAAT е безплатна компютърна програма за акустичен анализ на звукови сигнали. Тази програма е създадена от Паул Боерсма и Дейвид Вининк в Холандия, а именно в Амстердам. Програмата е достъпна на http://www.fon.hum.uva.nl/praat/, която може лесно да бъде изтеглена.

Тази програма има възможност да записва звуков материал директно през програмата, като звуков материал, записан през друго устройство, може да бъде въведен в програмата. PRAAT съдържа спектрограма, интонограма, осцилограма и позволява измерване на акустични параметри на звуков материал, както и сравнение на различни звукови клипове и тяхното графично показване.

Днес програмата PRAAT се използва активно за целите на съдебната фонетика, експерименталната фонетика и в обучението по чужди езици.

В съдебната фонетика с помощта на програмата PRAAT може да се определи самоличността на непознат говорещ, самоличността на говорещия може да бъде проверена в следствени и съдебни процеси въз основа на аудиоматериал. В експерименталната фонетика тази програма служи за извършване на измервания на акустични параметри, докато в чуждоезиковото обучение тази програма се използва за извеждане на определени звуци, които са характерни за фонетичната система на даден изучаван чужд език.

Има доклади, посветени на проблема с произношението на изучавания чужд език, които предлагат адекватни препоръки за подобряване на произношението, както и трудове, в които

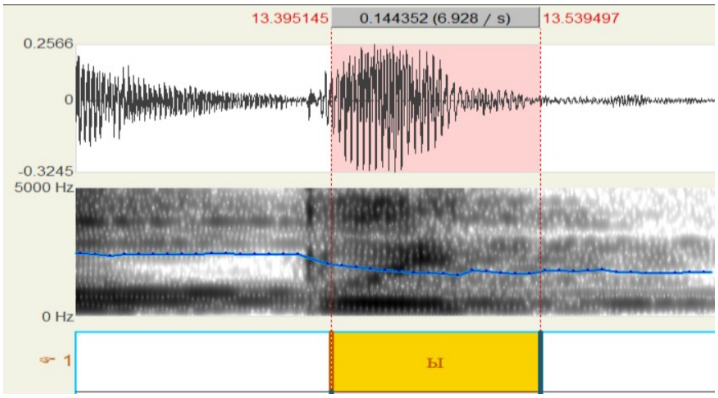
програмата PRAAT е използвана за целите на обучението по руски език на чуждестранни студенти. Благодарение на такива произведения и препоръките, съдържащи се в тях, учителите по чужди езици могат да използват и прилагат в обучението по чужди езици, за да дадат възможност на учениците да подобрят своето произношение, съответстващо на произношението на дадения чужд език.

Например Лузикова (2011) използва експерименталната фонетична програма PRAAT за изследване на характеристиките на интонационните грешки при преподаването на руски език на чуждестранни студенти и предлага методически препоръки. Капарушкина (2014) използва PRAAT, за да проучи произношението на руски експлозиви в корейска аудитория, за да открие грешки в произношението и да анализира съществуващите фонетични методи на обучение и да предложи нови стратегии. Работата на Черепанова (2019) разглежда метода на акустичния контрастивен анализ въз основа на материала на гласната подсистема на руския и немския език. Фэйфэй, Цзунлин и Цзясюан (2022) са използвали тази програма за проследяване на грешки в произношението на руски при китайски студенти. С помощта на програмата PRAAT Милякович (2017) показа възможностите за прилагане на тази програма в обучението по руски език в Сърбия. Съветът на Милякович е студентите да могат с помощта на програмата да контролират движението на тоновете на собствените си записи и да сравняват интонограмите си с интонограмата на аудиозаписа или на лектора. Този тип кандидатстване ще включва обучение на студентитте за работа в програмата PRAAT и задължително наличие на компютър с микрофон или лаптоп.

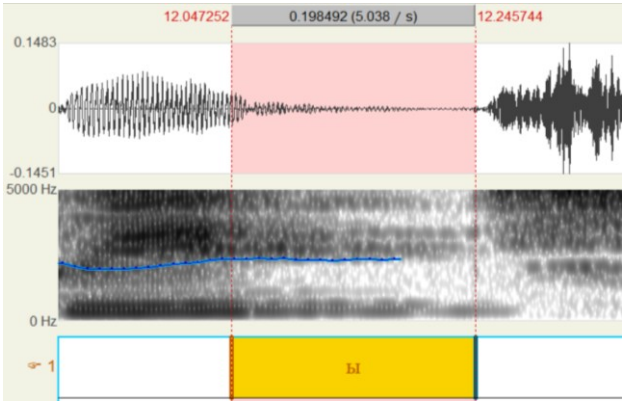
**4. Методология**

Експериментът е проведен с помощта на последната версия на програмата "Praat 6.2.14". В експеримента участваха 4 студенти (НМ, JB, МК, ДМ), които са изучавали руски език през първата година от обучението си в Педагогическия факултет във Враня, които преди това са изучавали руски език в началните и средните училища. В лабораторни условия са направени записи на гласови записи на ученици. Занятията по руски език се провеждаха два пъти седмично и продължаваха два семестъра. Средната възраст на учениците, участващи в експеримента, е 19 години. Никой от участниците не е имал сериозни физиологични аномалии в областта на слуховото възприятие или артикулацията. Сръбското произношение на всички участници в експеримента е стандартно. Материалът за изследване бяха двусрични думи, чиито първи ударени срички представляват всички възможни комбинации от съгласни с гласната [ы]. Целта на статията е да покаже произношението на гласната [ы] в съчетание със съгласни с различно качество в произношението на сръбскоговорящите.

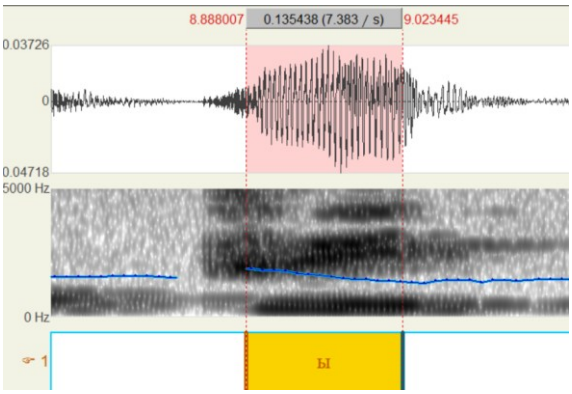
Звуковите файлове бяха анализирани с помощта на програмата PRAAT, която показва спектрограмата на записания звуков сигнал и съответната осцилограма на екрана на монитора. Той също така ви позволява да фрагментирате аудио сигнала, за да определите кои звуци принадлежат към определени акустични свойства. Осцилограмите и спектрограмите се допълват взаимно, конкретизирайки определени характеристики на речевия сигнал. Участниците в експеримента бяха помолени да прочетат думи, съдържащи руски гласни в ударени позиции. Беше отбелязано, че респондентите изпитват затруднения при произнасянето на руската гласна [ы].



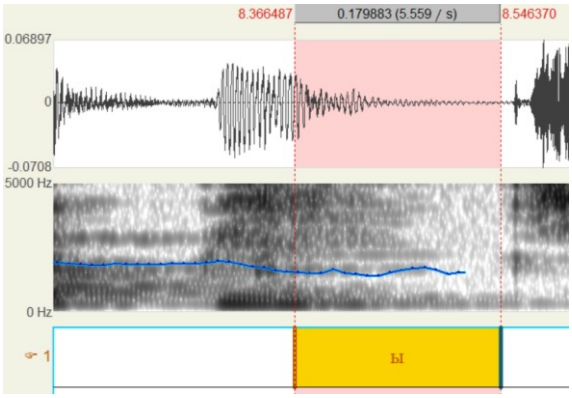

*К. 1 Стандартно произношение на гласна[ы]*



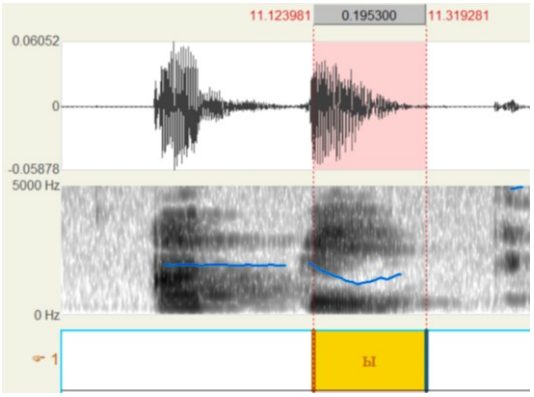

*К. 2 Произношение на гласна [ы] НМ*




*К. 3 Произношение на гласна [ы] ЈВ*




*К. 4 Произношение на гласна [ы] МК*




*К. 5 Произношение на гласна [ы] ДМ*

Разглеждайки картина 1, можем да видим стандартното произношение на гласната [ы]. На картина 1 можем да видим гласната [ы], която се характеризира с тъмно оцветяване в спектрограмата. На картинки 2, 4 и 5 формантите на гласната [ы] са прекъснати на речевата графика, с неравномерно разпределение на енергията, докато за картинка 3 можем да кажем, че е близка до стандартното произношение на гласната [ы]. Диаграмата на формата на вълната като цяло е вълнообразна лента, приближаваща се до права линия, степента на откриване е малка и

характеристиките на необективното произношение са по-очевидни в диаграмата на речта. Така че можем да кажем, че спектрограмите на картинки 2, 3, 4 и 5 са приблизителни за характерния вид на спектрограмата на гласната [и], която може да се наблюдава и слухово. В този случай можем да кажем със сигурност, че това е така, защото гласната [ы] не съществува в сръбския език и че учениците правят грешки при нейното произнасяне, защото са склонни да произнасят тази гласна така, както биха произнесли гласната [и], който съществува в сръбския език.

Фейфей и други съветват при произнасяне на гласната [ы] учениците да обърнат внимание на факта, че основата на езика е леко изтеглена назад, средата на езика е повдигната към твърдото небце, а ъглите на устата са разширени в двете посоки (Фэйфэй, Цзунлин, Цзясюань 2022: 2762).

За по-добро произношение на незакръглените гласни [ы] трябва да се обърне повече внимание на правилното отваряне на устата и позицията на езика.

**5. Заключение**

Можем да установим, че студентите, които изучават чужд език, трябва да работят върху произношението си и за да бъде произношението близко до стандартното произношение на езика, който изучават, програмата PRAAT може да им бъде от голяма полза. Използването на програмата PRAAT в обучението по чужд език може да послужи като основа за преподаване, като направи обучението по-ефективно и актуално.

Освен за работа в клас, с учителя, тази програма може да се прилага и при самостоятелна работа на учениците със слухов материал в упражнения за правилна артикулация. Ние сме съгласни със съвета на Милякович, че студентите могат да използват програмата на собствените си записи, за да контролират движението на тона и да сравняват своите интонограми с интонограмата на аудиозаписа или лектора. Този тип кандидатстване ще включва обучение на учениците за работа в програмата PRAAT и задължително наличие на компютър с микрофон или лаптоп. Също така, този метод може да помогне на учениците в тяхната самостоятелна работа вкъщи.

Използването на програмата PRAAT може да помогне за намиране на проблеми с произношението на определени звуци и как да подобрите правилното произношение на звуците по време на изучаването на чужд език.

***Използвана литература:***

Андреющина Е. А. (2014). Трудности освоения русской фонетики иноязычной зависимости от родного языка учащихся. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 12 (42): в 3-х ч. Ч. II. С. 19-22. ISSN 1997-2911.

Балшайтите Д. (2009). Гласный ы в русской речи литовца. Respectus Philologicus 15 (20): 202-209.

Бондарко, Л. В. (1998). *Фонетика современного русского языка*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета.

Вербицкая, Л. А., (2004). Фонетическая интерференция русского и балтийских языков. *In: Теоретические проблемы языкознания: К 140-летию кафедры общего языкознания Филологического факультета Санкт-Петербургского университета.* С-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 318–333. *Грамматика литовского языка*, 1985.

Капарушкина Д. И. (2014). Экспериментальное исследование произношения русских взрывных согласных в корей-ской аудитории // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2014. № 3.

Князев, С. В., Пожарицкая, С. К. (2003). *Современный русский литературный язык. Фонетика, графика, орфография*. Москва: Академический проект.

Лузикова Л. Э. (2011). Обучение иностранных обучающихся русской интонации как средству реализации речевых интенций: пороговый уровень: дисс. … к. пед. н. М.

Миљаковић М. (2017). Могућности примене програма PRAAT у практичној настави фонетике руског језика. У: К. Кончаревић (ур.) (2017). *Универзитетска славистика: традиције, савремено стање, перспективе:* [*Међународни научни зборник поводом 140 година Катедре за славистику Београдског универзитета*]. Београд: Филолошки факултет. 257–267.

Потапова Р. К. (1997). Артикуляторные характеристики сегментарных единиц звучащей речи // Общая и прикладная фонетика / Л. В. Златоустова, Р. К. Потапова, В. В. Потапов и др. М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. С. 8-53.

Фэйфэй Л., Цзунлин Ю., Цзясюань Ч. (2022) Экспериментальное исследование ошибок произношения русских гласных у китайских студентов Том 15. Выпуск 8. С. 2756-2763 | 2022. Volume 15. Issue 8. P. 2756-2763

Чалыкова Т.И. (2016). Основы фонетической интерференции при обучении русскому произношению носителей турецкого языка (на материале гласных) // Дидактическая филология. – № 3. – С. 103–113.

Черепанова О. Д. (2019). Акустический контрастивный анализ как инструмент лингвистического обеспечения фонетических тренажеров (на материале гласных русского и немецкого языков) // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. 2019. № 4.

< http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# THE IMPACT OF EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: EMPIRICAL EVIDENCE FROM GREECE

**Maria Papadima**

*South-West University "Neofit Rilski"*

ABSTRACT

This paper aims to investigate the impact of education spending on economic growth and subsequently analyze the working behavior of education personnel in Greece from 1999 to 2021. Using an Instrumental Variable Two-Staged Least Squares (IV-2SLS) model and utilizing annual data from various financial and non-government institutions around the globe, we find that there's a statistically significant negative causal effect between education expenditure and economic growth in the short-term. With respect to teachers' working conditions, we deduce that there's a strong positive correlation between school enrollment ratios and job satisfaction rates across all stages of education that take place in the Greek education system. These findings suggest that not only education expenditure but also the school enrollment ratios should be considered an important policy instrument for fostering sustainable economic growth in Greece, especially in times of financial distress, such as the debt crisis of 2010.

KEYWORDS: Education expenditure, Economic growth, Working conditions, IV-2SLS, financial crisis, education enrollment, Greece

## Introduction

Education is one of the most critical components of a country's development and economic growth. The level of education and skills possessed by a country's population can significantly influence its economic performance. Thus, governments around the world prioritize investment in education to ensure that their citizens have access to quality education and acquire relevant skills necessary to drive economic growth. Greece, like many other countries, has invested heavily in education to achieve economic growth and development. However, due to either compound economic crises such as the debt crisis of 2010 and the pandemic crisis of 2020 or the country's overall economic inability to utilize those heavy education investments, Greece has failed to fully capitalize its education system for the sake of its economic enlargement, at least in the short-term, i.e., the two-decade timeframe we are interested in.

This paper aims to explore the impact of education spending on Greece's economic growth, as well as the relationship between school enrollment ratios, education personnel headcounts, and the

overall working conditions of the teachers expressed as job satisfaction score metrics, across all levels of the Hellenic education system.

The study's primary focus will be on Greece, given its unique economic, political, and social context. Greece has undergone significant economic and social changes in the past decade, which makes it an interesting case study for this research.

The paper will be structured as follows: The first part will provide an overview of the existing literature, while the second part will offer a complete analysis of the research methodology used. Part three will dive into the core evaluation of the regression results of this paper, analyzing at the same time both quantitative and qualitative findings deduced by the model. Finally, part five, will 5 will conclude the paper by summarizing the findings and offering recommendations for future research and policy. Overall, this study contemplates to contribute to the ongoing conversation about the role of education in economic development and the importance of providing quality education and working conditions for teachers. By focusing on the unique case of Greece, this research can provide insights into the specific challenges and opportunities faced by countries undergoing significant economic and social changes.

## Literature review

The relationship between education spending and economic growth has been the subject of numerous studies over the years. Some researchers argue that education spending has a positive impact on economic growth, while others contend that the relationship is inconclusive or even negative. One study by Hanushek and Wößmann (2012) found a positive relationship between education spending and economic growth across a range of countries. Similarly, a study by Arulampalam, Naylor, and Smith (2007) found that an increase in education spending leads to higher productivity and increased economic growth in the United Kingdom.

However, some researchers argue that the relationship between education spending and economic growth is not straightforward. For example, a study by Bils and Klenow (2000) found that while education spending does increase human capital, it does not necessarily lead to increased economic growth. Furthermore, other studies have found a negative relationship between education spending and economic growth. For example, a study by Gemmell, Kneller, and Sanz (2008) found that increased education spending can lead to decreased economic growth in some countries. The authors argue that this may be due to the fact that increased spending on education may divert resources away from other areas of the economy that are necessary for economic growth.

In the case of Greece, existing literature is not unified as well. A study by Christopoulos and Tsionas (2004) argues that education spending not only increases human capital, but it also stimulates innovation and technological progress, which can drive economic growth. Similarly, a study by

Lazaridis (2006) found that education spending has a positive impact on economic growth in Greece, particularly in the long run.

On the other hand, Palivos, Karagiannis, and Papageorgiou (2007) found that while education spending has a positive impact on economic growth in Greece, the relationship is weakened when government debt is high. The authors suggest that high levels of debt may limit the government's ability to invest in education and other areas that can drive economic growth. Additionally, a study by Tsamadias and Prontzas (2009) found that the impact of education spending on economic growth in Greece is mediated by factors such as political instability, corruption, and fiscal sustainability.

## Methodology

To examine the impact of education expenditure on economic growth in Greece and subsequently analyze the effects of various education indicators on the working conditions of the respective personnel, we employ the so-called Instrumental Variable Two-Staged Least Squares (IV-2SLS) model in two discrete phases:

Firstly, we investigate the causal effect of education expenditures both as ratio of GDP and government expenses, school enrollment ratios (all levels) and the total teacher headcount on the GDP growth of the country and secondly, we examine the impact of the same instrumental independent variables on the working conditions scores. At this point, it is necessary to clarify, that the quantification of teachers' satisfaction levels at work is facilitated through Teaching and Learning International Survey (TALIS) provided by the OECD. We distinguish three main working condition attributes: Teacher appraisal, attrition risk and job satisfaction.

Assuming limited heteroskedasticity and non-fixed yearly effects our regression model, based on the IV-2SLS technique, takes the following form in regard to GDP growth:

$$GDPt = \alpha + \beta1 * EXPt + \beta2 * GOVt + \Sigma\, \theta j * Xj,t + \lambda + \mu \qquad (1)$$

where:

GDPt : The total product of Greece in year t with α constant parameter

EXPt : Education spending as a ratio of total GDP in year t

GOVt : Education spending as a ratio of total government expenditures in year t

Σ Xj,t : A vector of exogenous explanatory variables j consisting of the following independent variables for each year t: school enrollment gross ratios (SET) , teachers' salaries (WAGES) and No. of education personnel (POPU)
λ , μ : Error terms

Analogously, we estimate the impact of the of the various instrumental variables related to education and education expenditures on the working condition scores:

$$SCOREi,t = \alpha + \gamma1 * EXPt + \gamma2 * GOVt + \Sigma kj * Xj,t + u + z \quad (2)$$

where:

SCOREi,t : A vector of endogenous dependent variables i consisting of the following variables of interest for each year t: teacher satisfaction (TS), attrition risk (AR), teacher appraisal (TA).
u , z : Error terms

The utilization of IV-2SLS is proven to be optimal and anywise better than the implementation of a standard linear regression model such as Ordinary Least Squares (OLS), since both dependent and independent variables are bidirectional and thus correlated with each other. Further, we also use bivariate analysis tools such as Pearson and Spearman's tests in order to cross-check the robustness and liability of our results.

## Analysis

Before diving into the core subject of this paper it is crucial to elaborate on two significant macroeconomic shocks Greece has been though during the time interval, we are interested in. Undeniably, the Greek economy has been severely impacted by two major crises in recent years: the debt crisis outbreak in 2010 and the COVID-19 pandemic restrictions between 2020-2021. Both crises have had a substantial impact on the country's GDP growth and overall economic performance. The debt crisis began in 2010 when the country's public debt reached unsustainable levels and was no longer sustainably served by the economy's capacities. The crisis led to a significant decline in GDP growth, rising unemployment, and widespread social and economic upheaval. Austerity measures were implemented as part of a bailout agreement with the European Union and the International Monetary Fund, leading to further economic hardship for many Greeks. According to data from the World Bank,

Greece's GDP growth declined sharply during the debt crisis, falling from 4.5% in 2010 to -6.9% in 2011. The country remained in recession until 2014, with GDP growth rates ranging from -3.2% to -0.2%. The debt crisis also had a significant impact on Greece's employment rate, with unemployment peaking at 27.8% in 2013.

The COVID-19 pandemic, on the other side, has also had a significant impact on the Greek economy leading to a sharp decline in GDP growth by almost -9%, following several years of steady growth, mainly because of the necessary but hard health restriction measures imposed by the government to any commercial activity within the borders of the country, however this decision was based on the same health restriction measures implemented by almost all western economies such as the EU and the US. Greece was one of the hardest-hit countries in Europe, with a significant decline in tourism and other sectors that rely on international travel. At the same time, and in order to maintain financial stability, central banks granted low interest rates and thus continuous cash flows in the global economy. The gradual abolishment of commercial restrictions was followed by intense consumption demand levels and increased money supply, and as traditional theory economists might have been able to forecast, this led to galloping inflation rates and low employment patterns, literally being a minor-scale depression that was worsened by global economic consequences, such as an increase of energy and raw materials costs, caused by geopolitical instability in Eastern Europe.

In terms of education expenditure and economic growth, the case of Greece appears to have many similarities with countries, whereas an increased education spending model applied by policy makers doesn’t necessarily increase economic enlargement both in short and long term. To start with our bivariate analysis, we observe a statistically significant (at 0.05 level) negative correlation between GDP annual growth and education spending both as ratio of GDP and as ratio of total government expenditures. Running equation (1) based on IV-2SLS technique we verify bivariate previous results: Greece’s GDP growth has a negative causal relationship with education spending regardless the education expenditure ratio used as predictor. This result is statistically significant at 0.10 level. Practically, these findings indicate that a one-point increase per monetary unit in education spending will eventually decrease Greece’s GDP growth by 0.036 and 0.561 respectively. This finding is crucial, since it verifies how exposed Greece’s education investment policy during the past decade is: We find no evidence that an increase in education spending (all levels) leads to economic growth, rather the opposite appears to be true.

Testing further instrumental variables as predictors by using equation (1) we do find similar negative causal association with economic growth in regard to primary and secondary school enrollment ratios, while the same seems not to be true for the tertiary (universities) level of enrollment; a one-point increase per unit in attending university students will result in a 2.14 increase in GDP annual growth rates. The importance of this result is pretty straightforward; High quality tertiary graudates could

potentially be utilized by Greece's economy to become the main key performers for achieving economic development in the long-run.

In regard to the teachers' and academics' total headcounts and their association with productivtiy growth levels, we end up again to diverse conclusions. We estimate a negative beta for the total number of teachers in primary school and tertiary education signaling that a one-point increase per unit in the number of personnel will eventually decrease GDP output by 0.568 and 0.559 respectively. Remarkably, the same statement is not true for the secondary education level; with a weak, however statistically significant, positive coefficient of .069, an increase in the number of secondary stage teachers would potentially result in a slight increase in the GDP out put of the country.

Based on equation's (2) regression results, our findings suggest that there's a statistically significant positive causal impact of wages and education spending on the overall job satisfaction of the teachers. Similarly, a one-point increase per monetary unit in education spending will eventually increase teacher's appraisal score by .540. This outcome is not only is significant for the purposes of this paper but also confirms a common belief in terms of traditional labor economics applied in the education sector; The greater the total education budget spent the greater the positive effect on teacher's appraisal scores, i.e., the way the teachers perceive to what extend their education performance is appreciated by the society and the system itself.

As for attrition risk levels, i.e., the likelihood that teachers leave their school or the education system, either voluntarily or involuntarily, we do find evidence that an increase in government spending for education would eventually result in decreased attrition risk scores, however the same is not true for the case of wages. It seems that a positive increase in annual salaries will not positively impact teacher's perception of leaving their current school position, rather the opposite may be true.

## Conclusions

This paper examines the impact of education expenditure on economic growth in Greece using time series data provided by global organizations such as the World Bank and the OECD. This paper also provides useful insights associated with education working conditions in Greece, since the effectiveness of the education system is also the key to economic success and thus economic growth not only in the short but also in the long term.

Our research findings suggest a statistically significant negative causal relationship between education expenditure and GDP growth. So far, Greece is classified to those countries that failed to utilize high education investments and hence capitalize it for the sake of economic development. At least for the short term, , an increase in government spending will eventually decrease national productivity in terms of GDP annual growth. The same applies for increased school enrollment rates

regarding primary and secondary stages; More students attending could potentially slow down economic growth. The same does not apply for the tertiary level; the greater the University participation the higher the national productivity growth prospects.

With respect to education working conditions, a positive change in school enrollment ratios will eventually result in increased job satisfaction scores at all levels of education, low attrition risks only in the secondary education level and great appraisal rates again only at the tertiary stage. Nevertheless, we find no sufficient evidence that an increase of education spending would potentially result in higher satisfaction rates, lower attrition willingness and higher appraisal rates. It seems that teacher's perception in terms of job satisfaction is not directly linked to country's available education budget.

The paper's findings are important not only in terms of academic research but also within the scope of exercising economic policy. Greece's education decision makers should seriously take into account those findings; The education model followed by Greece in the last two decades has failed to fully capitalize the country's human capital in order to achieve economic growth. Without any doubt, the two macroeconomic shocks, we already analyzed, played a devastating role to Greece's education effectiveness so far, however, these should be no brakes for the country to continue reforming its economy and hence improving its education system.

## References

Hanushek, E. A. & Woessmann, L., (2012). Do better schools lead to more growth? Cognitive skills, economic outcomes, and causation. J Econ Growth, Vol. 17: pp 267–321

Retrieved from: https://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%2BWoessmann%202012%20JEconGrowth%2017%284%29.pdf

Arulampalam, W., Naylor, R. A. & Smith, P. J (2007). Dropping out of medical school in the UK: explaining the changes over ten years.

Retrieved from: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1365-2929.2007.02710.x

Bils, M. & Klenow, J. P. (2000). Does Schooling Cause Growth? American Economic Review, Vol. 90, No. 5, pp. 1160-1183

Retrieved from: https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.90.5.1160

Sanz, I., Kneller, R. & Gemmel, N. (2013). Fiscal decentralization and economic growth: Spending versus revenue decentralization. Economic Inquiry WEAI. Vol. 51, Issue 4, pp 1915-1931

Retrieved from: https://sites.socsci.uci.edu/~jkbrueck/course%20readings/Econ%20272B%20readings/gemmell-kneller-sanz.pdf

Tsionas, M. & Christopoulos, D. (2004). Financial development and economic growth: Evidence from panel unit root and cointegration tests. Journal of Development Economics, Vol. 73, issue 1, pp 55-74

Retrieved from: https://econpapers.repec.org/article/eeedeveco/v_3a73_3ay_3a2004_3ai_3a1_3ap_3a55-74.htm

Lazaridis, I. & Tryfonidis, D. (2006). Relationship between Working Capital Management and Profitability of Listed Companies in the Athens Stock Exchange. Journal of Financial Management and Analysis, Vol. 19, No. 1

Retrieved from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=931591

Karagiannis, G., Palivos, T. & Papageorgiou, C. (2007). Variable Elasticity of Substitution and Economic Growth: Theory and Evidence. New trends in macroeconomics. Springer, DOI: 10.1007/3-540-28556-3_2, pp 21-37

Retrieved from: https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-28556-3_2

Tsamadias, C. & Prontzas, P. (2009). The effect of education on economic growth in Greece over the 1960-2000 period. Education Economics, Vol. 20, Issue 5, pp 522-537.

Retrieved from: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09645292.2011.557906?

Ziberi F.B, Rexha D., Ibraimi X., Avdiaj B. (2022). Empirical Analysis of the Impact of Education on Economic Growth, Journal of Economies Vol.10, p 89

Kakana D. (2017). Mapping the Impact of Economic Crisis on Greek Education: Teacher's Views and Perspectives. International Journal of Humanities and Social Science Vol. **7**, Vol. 7, No.3

# ДИНАМИКА НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ – КРИЗИСНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

**Веселина Попова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Застрахователната дейност, в частност потреблението на застрахователни продукти е един от лостовете за развитие на икономиката на една държава. За всяка една икономическа система, застрахователен пазар, който отчита възходящи трендове на развитие е неделима част. Застраховането е процес, осигуряващ защита срещу евентуални неблагоприятни събития, изразяваща се в парична компенсация, която да подпомогне физическите и юридически лица в периоди на затруднения, настъпили по време на покритите рискове срещу тях. В представената разработка е поставена задачата за анализиране динамиката на застрахователния пазар в България, състоящ се от български участници и чуждестранни инвеститори, за периода от предковидната 2019 г до 2022 г. Анализът се основава на временни статистически редове, формирани от информация, предоставена от НСИ, БНБ и КФН. Целта е да се оцени ефектът на глобалната криза, ковид пандемията и военните действия в Украйна върху динамиката на застрахователните сегменти – Общо застраховане и Животозастраховане.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: застрахователен пазар, общо застраховане, животозастраховане, икономическо развитие, COVID -19

# DYNAMICS OF THE INSURANCE MARKET IN BULGARIA – CRISIS CHALLENGES

**Veselina Popova**

*South-West University "Neofit Rilski"*

ABSTRACT

The insurance activity, in particular the consumption of insurance products, is one of the levers for the development of the economy of a country. For any economic system, an insurance market that takes into account upward development trends is an inseparable part. Insurance is the process of providing protection against possible adverse events in the form of monetary compensation to assist individuals and legal entities in periods of difficulty occurring during the covered risks against them. In the

presented development, the task is set to analyze the dynamics of the insurance market in Bulgaria, consisting of Bulgarian participants and foreign investors, for the period from the pre-Covid 2019 to the 2022. The analysis is based on temporary statistical series formed from information provided by NSI, BNB and FSC. The aim is to assess the effect of the global crisis, the covid pandemic and the military actions in Ukraine on the dynamics of the insurance segments - General Insurance and Life Insurance.

KEYWORDS: insurance market, general insurance, life insurance, economic development, COVID - 19

## 1. ВЪВЕДЕНИЕ

Финансовият сектор в България играе ключова роля в икономиката на страната и представлява важен елемент за стабилността и развитието на националната финансова система. Той включва различни институции и услуги, предназначени за управление на финансовите ресурси, предоставяне на финансова подкрепа и създаването на условия за инвестиции и растеж. Може да бъде детайлно анализиран, като се разгледат неговите две основни компоненти - банковият и небанковият финансов сектор.

Банковият сектор в страната е на принципа на двувенна банкова система и включва Българската народна банка и търговските банки, които изпълняват значима роля в предоставянето на финансови услуги на своите потребители. Основно, БНБ функционира като надзорен и регулаторен орган, наблюдаващ и управляващ монетарната политика и финансовата стабилност в страната. Централните банки имат водеща позиция в двувенните системи. Те координират и регулират дейността на търговските банки и финансовите институции, и така косвено въздействат върху паричното предлагане и търсене, както и върху икономическите процеси в страната (Адамов, В., Радков, Р., Михайлов, Е., Лилова, Р., Захариев, В.,Вътев, Ж. 1998, с. 154**).** Търговските банки от своя страна осигуряват услуги като приемане на депозити, предоставяне на кредити и редица финансови продукти на частни и корпоративни клиенти.

Небанковият финансов сектор включва широк спектър от финансови институции и организации, които осигуряват услуги извън рамките на традиционните банкови операции. Част от него са застрахователните, пенсионно-осигурителните, инвестиционните, лизинговите дружества, както и специализирани в предоставянето на кредити и други небанкови инвестиционни посредници.

Значимата роля, която застрахователните дружества изпълняват в небанковия сектор е неотменим и ключов фактор, който не може да бъде пренебрегнат. Тези институции,

притежаващи статут на финансови посредници, изпълняват съществена функция, която има сериозно въздействие върху всички участници в стопанската среда. В частност, тяхната способност да управляват риска представлява важен и незаменим аспект от финансовите операции, осигуряващи стабилност и сигурност на икономическите процеси.

Застрахователният пазар в България представлява комплекс от дейности, свързани с продажбата, предоставянето и управлението на застрахователни продукти и услуги на територията на страната. Той обхваща широк спектър от участници в застрахователната индустрия, включително застрахователни компании, брокери, агенти и други. Основната дейност се осъществява чрез сключване на застрахователни договори между застрахователните компании и клиентите, физически или юридически лица. Целта на предлаганите продукти и услуги се изразява в защита и финансова сигурност на клиентите, в случаи на настъпване на различни рискове. При настъпили неблагоприятни събития застрахователите поемат отговорността за обезщетяване на вредите или загубите, съгласно условията на полиците. Застраховането се разделя на два отрасъла: Общо Застраховане и Животозастраховане, които предоставят широк набор от продукти и различни по вид покрития на рисковете. По смисъла на редицата определения, застраховането се основава на идеята за разхвърляне на загубите върху множество субекти, чиито интереси са изложени на негативното въздействие на едни и същи събития (Йотов, Й., Илиев, Б 1998, с. 55-56).

## 2. ОБЗОР НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ

В своето историческо развитие, застраховането преминава през редица етапи. Създаването на застрахователния пазар стартира след освобождението на страната през 19-ти век, като първите застрахователни компании учредяват основата за развитието на застрахователната дейност. През социалистическия период в България, застраховането става предмет на национализация, а предоставяните застраховки са основно задължителни и насочени към осигуряване на социална сигурност. След падането на режима, застрахователният пазар преминава към пазарна икономика, създавайки възможност за появата на частни застрахователни дружества и разширяване на продуктовата гама.

От началото на новото хилядолетие, българският застрахователен сектор започна процес на интегриране в европейското застраховане. Този процес се ускори с пълноправното членство на България в Европейския съюз, започнало на 1 януари 2007 г. Показателите за развитие на застрахователния пазар у нас отбелязаха бързо нарастване и макар да стартираха от много ниска база, се доближават до тези на страните от Централна и Източна Европа и скъсяват дистанцията до показателите на развитите икономики. Интеграцията на българската икономика

в европейската оказва дългосрочен позитивен ефект върху икономическия прогрес и благосъстоянието на фирмите и домакинствата, а оттам – върху застрахователната активност. Възприемането на добрите управленски практики и на пруденциалния финансов надзор е ключово за застрахователната интеграция и има изразено антициклично действие по европейски образец (Проданов, С., Станимиров, С., с.17**).** Това допринесе за хармонизацията на застрахователната регулация и стандарти с европейските норми и практики. В настоящия момент застрахователният пазар в България продължава да се развива и адаптира към съвременни предизвикателства и възможности. Той се нарежда като съществена и неотменна компонента от финансовата структура на държавата и има ключов принос за утвърждаването на икономическата стабилност и финансовата сигурност, както на гражданите, така и на предприятията.

Застрахователният бранш в България подлежи на стриктно контролиране и надзор от страна на Комисията за финансов надзор (КФН) и други регулаторни органи. Регулаторната рамка е съобразена с европейските стандарти и е насочена към гарантиране стабилността и сигурността на пазара, както и към защита на интересите на клиентите.

Към настоящия момент застраховането продължава да се развива и адаптира към съвременни предизвикателства и възможности. Икономическата динамика, световните кризисни събития като пандемията от COVID-19 и икономическите рецесии оказват влияние върху сектора. Този процес на развитие и адаптация към съвременните условия и предизвикателства е ключов за устойчивостта и ролята на застрахователния отрасъл в българската икономика. Следователно, застрахователният сектор в България е подложен на различни кризисни сценарии и рискове, които изискват стратегии за управление на риска и подготовка на застрахователните компании. Диверсификацията на продуктовия портфейл, ефективното управление на риска и съответствието с регулациите са ключови инструменти за устойчивост и успех на застрахователния пазар.

## 3. ДИНАМИКА НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР ПРЕДИ КРИЗАТА

Според Ерусалимов, един от основните проблеми на българското застраховане, след промените от 1989 година, е състоянието на животозастраховането. В годините се наблюдава сериозен дисбаланс между общото застраховане и животозастраховането. Делът на премийният приход реализиран в животозастраховането е един от показателите, които отразяват нивото на развитие на застрахователния пазар в съответната страна. Докато в развити европейски страни като Люксембург, Ирландия и Финландия той надхвърля 80 %, то в нашата страна, отчитахме като положителен факта на постоянно нарастващ дял на животозастраховането, в годините след

1989 г., достигнал своя максимум през 2007 г. от 16,56% Очакванията, че с пълноправното членство на страната ни в Европейския съюз, застрахователният пазар ще се балансира, а животозастраховането ще заеме подобаващото си място не се сбъднаха. За съжаление дори тенденцията се обърна и този дял намаля на 15,37% през 2008 г., за да достигне своя минимум през 2009 г., когато е едва 13,36% (Ерусалимов, Р. 2016, с. 148-149). Основно премийният приход в застраховането се формира от раздел Общо застраховане и в частност автомобилното, което заема най-голям пазарен дял. Според доклада на Института по пазарна икономика изготвен за Асоциацията на българските застрахователи, като позитивен пример за ефективно прилагане на механизма на задължителното застраховане може да се даде със застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите. Това е единствената задължителна застраховка в България, за чието сключване има постоянен ефективен контрол. (АБЗ, Застраховането в България – икономически отпечатък и предизвикателства пред развитието)

Динамиката на застрахователния пазар в България след периода на световната икономическа криза 2008-2009 г. е обект на анализ и изследване с цел разбиране на ключовите фактори и тенденции, влияещи върху него. Преди пандемията COVID – 19, пазарът се характеризира със стабилен растеж в двата сегмента общо застраховане и животозастраховане. Той се състои от български участници и чуждестранни инвеститори, създаващи конкурентна среда, която непрекъснато подобрява продуктите и услугите предлагани на клиентите. Част от тях са разнообразните инвестиционни застраховки, които са от портфолиото основно на животозастрахователните дружества. Преди пандемията и световната икономическа криза в резултат на войната в Украйна, инвестиционните продукти формираха растежа и доходността на дружествата. Компаниите инвестираха в разработката на цифрови платформи, за да подобрят процесите на продажба, поддръжка на клиентите и управление на риска.

## 4. ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА КРИЗАТА ВЪРХУ ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР

COVID-19 кризата започна в България на 8 март 2020 година, когато бяха регистрирани първите положителни случаи на заразени с вируса. Предприеха се множество мерки и инициативи за предотвратяване на разпространението му и защита здравето на населението. Цялостното въздействие на пандемията доведе до значително намаляване на икономическата активност, пазара на труда и туризма.

Застрахователният сектор също не направи изключение от икономическите и финансови последици на COVID-19. Спадът в потреблението на застрахователните продукти и услуги бе в резултат на предприетите строги мерки за ограничаване разпространението на вируса, които доведоха до преустановяване дейността на редица сегменти от икономиката на

страната. В резултат на пандемията, застрахователните компании се изправиха пред несигурност, породена от рисковете, най-вече в областта на здравното застраховане и животозастраховането като цяло. Нарастващият брой заразени и хоспитализирани лица доведе до увеличение на претенциите за здравно осигуряване и животозастрахователни покрития, а от там и ръст в изплатените обезщетения.

Независимо от негативните последици в резултат на COVID-19, застрахователните дружества бързо реагираха, като част от тях приспособиха своите продукти и покрити рискове към новата реалност на пандемията.

Преобладаващата част от живозастрахователите и няколко компании от раздел общо застраховане предлагат различни възможности за своите клиенти (АБЗ, 2020, повечето застрахователи покриват ковид риска). На пазара се предлагат рискови застраховки „Злополука и заболяване“ и „Живот“, като освен групови, предназначени за работодатели има и индивидуални такива. Рисковете, които се покриват са разнородни, от разходи медицински прегледи, изследвания, тест за установяване на инфекцията, дневни за болничен престой до смърт в резултат на това заболяване. Въпреки това, част от дружествата на пазара (общо 34) остават с покрития изключващи COVID-19, а при настъпило събитие „смърт от COVID-19“, застрахованите лица и в частност техните наследници, не получиха обезщетения, поради факта че в общите условия на застраховките „Живот“, застрахователите не покриват смърт следствие на пандемия.

В животозастраховането след спад в премийния приход през 2020 г. в резултат на пандемичната ситуация, през следващата 2021 г. се наблюдава ръст, чийто темпове изпреварват дори общото застраховане (Табл. 1). В приложената Таблица 1 са представени статистически данни от Национален статистически институт (НСИ) на Република България, обхващащи периода от 2019 до 2022 година. Те се отнасят към числеността на населението в страната и се явяват от съществено значение на социално-демографските тенденции. Видимо е, че през всеки последователен календарен годишен период се забелязва намаляване на общата численост на населението, което свидетелства за непрекъснати демографски трансформации. Най-високият ръст на отрицателната динамика на населението е през 2021 г, когато животозастраховането бележи най-голямо проникване на пазара.

**Таблица 1 – Тенденции на пазара на застраховане в България за периода 2019-2020 г.**

| Година | БПП (млн. лв) | БПП Общо застраховане | % общо застраховане от БПП | БПП Животозастраховане (млн лв) | % от БПП | Численост на населението в РБългария |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **2019** | 2 912 | 2 413 | 82,90% | 499 | 17,10% | 6951482 |
| **2020** | 2 881 | 2 439 | 84,66% | 442 | 15,34% | 6916548 |
| **2021** | 3 258 | 2 651 | 81,37% | 607 | 18,63% | 6838937 |
| **2022** | 3 611 | 2 986 | 82,69% | 625 | 17,30% | 6447710 |

Източник: КФН, НСИ, Систематизация на автора

Страхът, породен от настъпилите обстоятелства и грижата за здравето и живота, даде тласък в потреблението на покрития, свързани с тях. Устойчив остава и трендът по линия на здравното застраховане, в частност покритието „Заболяване“. Наред с повишаване потреблението на тези продукти и услуги, трябва да отбележим и изпреварващия ръст в изплатените обезщетения от животозастраховането (Табл. 2). Очаквано и от застрахователите, най-висок размер изплатени обезщетения в сегмент Животозастраховане се отчита за пандемичната 2020 г. През същата година процентното измерение от общия премиен приход изпреварва този в раздел Общо застраховане.

**Таблица 2 – Динамика на изплатените обезщетения за периода 2019-2022 г.**

| Година | БПП общо застраховане (млн. лв) | Изплатени обезщетения общо застраховане (млн. лв) | % от БПП | БПП животозастраховане (млн. лв) | Изплатени обезщетения животозастраховане (млн. лв) | % от БПП |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **2019** | 2 413 | 1 020 | 42,30% | 499 | 178 | 35,67% |
| **2020** | 2 439 | 1 012 | 41,50% | 442 | 196 | 44,34% |
| **2021** | 2 651 | 1 061 | 40,02% | 607 | 197 | 32,45% |
| **2022** | 2 988 | 1 168 | 39,09% | 625 | 269 | 43,04% |

Източник: КФН, Систематизация на автора

Посочените данни показват устойчив ръст на застрахователния пазар, независимо от икономическите сътресения за обследвания период.

В мащаба на световната икономика, всяко събитие, независимо дали е от геополитически, социален или икономически характер, оказва значително въздействие върху различните сектори, включително и застрахователния. Такова отражение е конфликтът в Украйна, започнал през февруари 2022 г., и продължаващ до днес. Последиците от него включват висока инфлация, нарастващи цени на енергийните ресурси и храните. Този инфлационен натиск нарушава стабилността и растежа на икономиките и има директни отражения върху застраховането като цяло. Българската икономика също бе засегната от високата инфлация и постоянно нарастващите цени в различните отрасли. Пряко влияние на войната върху българският застрахователен пазар и в частност потреблението на застрахователните продукти и услуги не се наблюдава, но компаниите трябва да бъдат адаптивни към предизвикателствата, като изготвят стратегии за справяне с рисковете и последиците в условията на геополитическа нестабилност.

## 5. РЕАКЦИЯ И МЕРКИ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ СЕКТОР

Застрахователните дружества, опериращи на българския пазар, успешно проявиха гъвкавост и способност за бърза адаптация към неочакваните събития. Тези компании приеха разнообразни стратегии и мерки, които допринесоха за подобряване на тяхната финансова устойчивост и способността им да се справят с новите икономически предизвикателства. Компаниите пристъпиха към увеличение на резервите си, предназначени да покрият възможни финансови загуби в случай на неочаквани събития. предприеха стратегия за диверсификация на инвестиционните си портфейли. Подобриха част от продуктите си с покрития, които да отговарят на моментното икономическо състояние и насочени към нуждите на клиентите в бързо променяща се среда.

## 6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, след настъпването на пандемията от COVID-19 и световната икономическа криза породена от войната в Украйна, българският застрахователен пазар остана стабилен и конкурентен, но с основен фокус върху общото застраховане, в частност автомобилните застраховки. Отрасълът Животозастраховане все още е далеч от очакваното проникване на пазара. Грижата за здравето и живота, изразяващи се в потребление на продукти предлагащи покрития за тези рискове, бележат все още ниски стойности в сравнение с голяма

част от страните, членки на ЕС. Това от своя страна показва, че този вид застраховки остават най-слабо познаваемите продукти на пазара.

Според Ценков, Драганов представяйки примери от практиката на държавите от Централна и Източна Европа, защитава позицията, че задължителното застраховане не само не бива да се пренебрегва, но и трябва да се развива успоредно с доброволното в условията на пазарна икономика (Ценков, В., 2017, с.245).

Създаването на механизъм за задължително животозастраховане чрез законодателни промени, несъмнено ще доведе до редица положителни ефекти. Освен увеличението на финансовия поток в този сегмент, застрахованите лица ще получат по-голяма осведоменост за видовете рискови покрития, както и финансовите облаги от тях, изразяващи се в покриване на разходи за здравни и медицински и услуги. Това от своя страна ще доведе до увеличение на приходите в здравеопазването, оптимизиране на достъпа до здравни грижи и по-високо качество в болничните заведения.

***Използвана литература***

Адамов, В., Радков, Р., Михайлов, Е., Лилова, Р., Захариев, В.,Вътев, Ж. (1998). Финанси, 154.

Йотов, Й., Илиев, Б. (1998) Основи на застраховането, 55-56.

Проданов, С., Станимиров, С. (2020) Развитие на застрахователния пазар-кризисни предизвикателства на десетилетието. Народностопански архив, 2, 17.

Ерусалимов, Р. (2016). Застрахователният пазар в България – проблеми и перспективи. Икономическо благосъстояние чрез споделяне на знания, 148-149.

Асоциация на българските застрахователи (2023). Застраховането в България – икономически отпечатък и предизвикателства пред развитието. Извлечено от https://www.abz.bg/bg_BG/news/analitichniyat-doklad-zastrahovaneto-v-bulgariya-ikonomicheski-otpechatuk-i-predizvikatelstva-pred-razvitieto-be-pyblichno-predstaven-2198.html

Асоциация на българските застрахователи (2020). Повечето застрахователи покри ковид риска. Извлечено от https://www.abz.bg/bg_BG/news/povecheto-zhivozastrahovateli-pokrivat-kovid-riska-1322.html

Ценков, Вл. (2017). Застрахователни отношения. 245.

# БРАНД МЕНИДЖМЪНТЪТ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО В МАЛКИЯ БИЗНЕС

**Весела Серафимова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

ABSTRACT

The basis of successful brand management is the creation and maintenance of a good image, uniqueness and identity of the brand. Brand positioning as part of brand management enables small businesses to create and maintain a sustainable competitive advantage in the minds of consumers. A brand can be a powerful competitive advantage for a small company. When consumers recognize and trust a brand, they are more likely to choose its products or services over those of the competition. A strongly established brand can create brand loyalty, which leads to repeat purchase and recommendation of the company's products or services. As a competitive advantage, a brand can provide competitive, pricing, customer, presentation and marketing benefits.

KEYWORDS: Brand management, competitiveness, competitive advantages, small business

## ВЪВЕДЕНИЕ

Проучването на бранд мениджмънта в малкия бизнес е от особено значение за изграждането на ефективна конкурентна стратегия, в която ясно да са очертани основните конкурентни предимства.

Стойността на бранда се разглежда от различни гледни точки, като основно се дефинира във връзка с маркетинговите ефекти, когато определени резултати са постигнати благодарение на името на марката.

В основата на успешния бранд мениджмънт е създаването и поддържането на силна и уникална идентичност на марката. Един от основните аспекти на бранд мениджмънта е изграждането на ценности, които марката представлява и с които клиентите могат да се идентифицират. Когато марката има ясно дефинирани ценности и възприета идентичност, тя се превръща в нещо повече от само продукт или услуга. Тя става символ на качество, надеждност и уникалност, което привлича и задържа клиентите.

## 1. КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА НА БРАНД МЕНИДЖМЪНТА

Бранд мениджмънт по своята същност представлява „име, знак, термин, символ или дизайн“, а понякога и комбинация от тях, което има за цел да идентифицира продукти или услуги на един продавач или група продавачи, разграничавайки ги от конкурентите (Котлър, 2005). Този вид мениджмънт обхваща не само марката, а също така човешките ресурси, финансите, продажбите и отношенията с клиентите. Отделните компоненти на марката се наричат „идентичност на марката“, а тяхната съвкупност „бранд“.

Познаването на марката се концептуализира според модел на асоциативна памет по отношение на два компонента: познаваемост на марката и имидж на марката (т.е. набор от асоциации за марката). Качеството на бранда, базирано на клиента възниква, когато потребителят е запознат с него и поддържа някои благоприятни, силни и уникални асоциации в паметта си (Nuseir, 2016).

Бранд мениджмънтът е комуникационна функция на марката и обхваща цялостния процес на управлението на бранда - от създаването до приложението и контролирането му. В тази връзка, особено важно за бранд мениджмънта е изграждането на активна взаимовръзка с целевия пазар. Материалните елементи на бранд мениджмънта включват самия продукт, неговата визия, цена, опаковка и т.н. Нематериалните елементи са преживяването, което продуктът оставя у клиента и също връзката между клиента и бранда. Ролята на бранд мениджъра е да ръководи всички тези процеси.

Бранд позиционирането като част от управлението на марката осигурява възможност на малките предприятия да създават и поддържат устойчиво конкурентно предимство в съзнанието на потребителите (Жечев, 2021).

Малките бизнеси могат да използват бранд мениджмънта като инструмент за създаване на устойчиво конкурентно предимство, след като изградят, укрепят и развият своята марка. Това може да се постигне чрез ефективно позициониране на марката на пазара, изграждане на доверие и лоялност към нея, както и чрез активното управление на имиджа и репутацията на бизнеса.

За да постигнат това малките предприятие, е важно те да разберат нуждите, предпочитанията и очакванията на целевата аудитория, както и да ги отразят във всички аспекти на бизнеса си - от продуктите и услугите, които предлагат, до комуникацията с клиентите и нивото на обслужване.

Ръководителите на малкия бизнес трябва да бъдат последователни в придържането към марката и ценностите. Това включва използване на съответен и консистентен език, дизайн и стил във всички аспекти на маркетинга и комуникацията с клиентите.

Необходимо е също така да се следят и анализират реакциите и мненията на клиентите, както и на конкурентите, за да могат да се вземат своевременни мерки за адаптиране към пазара и подобряване на предлагането спрямо променените пазарни условия.

Бранд мениджмънтът е сложен процес за малкия бизнес, но с последователни действия, ангажираност и търпение е възможно създаването и поддържането на успешна марка. Трудностите за малкия бизнес могат да произтичат поради: ограничен персонал, недостатъчно финансови средства и капитал, невъзможност за инвестиране и др.

Марката на малкия бизнес е нещо, което трябва да отразява не само кой и какъв е бизнеса в момента, но също така и в каква компания би искал да се превърне в бъдеще.

Често с малките компании няма достатъчно персонал, който да се заеме изцяло с управлението на бранда. Обикновено тази дейност се осъществява от управителя, а понякога дори се разчита на случайното развитие на бизнеса.

За да бъде успешно и перспективно едно малко предприятие, то трябва да обърне сериозно внимание на управлението на бранда, с цел постигане на по-траен успех.

## 2. КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И КОНКУРЕНТНИ ПРЕДИМСТВА В МАЛКИЯ БИЗНЕС

На стратегическо ниво конкурентоспособността на малките предприятия се осигурява чрез реализиране на вътрешни и външни конкурентни предимства, получени в резултат на благоприятния бизнес климат, създаден на територията на функциониране на предприятието. Основният показател е неговата инвестиция и иновативна привлекателност. Количественото признаване на инвестиционната привлекателност на предприятието се определя от темпа на растеж на инвестиционния обем и темпа на растеж на обема на продажбите. „Иновативната привлекателност се състои в способността на бизнеса да постига конкурентни предимства чрез иновации“ (Горчакова, 2011) .

Разкриването на същността и съдържанието на понятието конкурентоспособност може да се осъществява на различни нива. Според М. Портът, „конкурентоспособността на предприятията има 4 нива“ (Портър, 2004) . Ниво 1: Поради предлагането на по-добри продукти, внимателно подбрани пазарни сегменти и др., позицията на предприятието на пазара е стабилна. Конкуренцията е нищожна, а вниманието на организацията е насочено към решаване на други вътрешни проблеми. Ниво 2: Предприятието се опитва да имитира водещо конкурентни компании. Това е акт на учене от опита на успешни компании. Организациите трябва да обърнат внимание на конкурентите. Ниво 3: Компанията се стреми към успеха на организацията и ефективността на управлението, защото вярват, че успехът на производството зависи от тях. Ниво 4: Целта на предприятията е да надминат и най-тежките условия, за да осигурят

конкурентоспособността си. Такива организации бързо се разрастват и са по-печеливши от конкурентите си. Характерно за тях е високо компетентен екип от мениджъри, добре управляван персонал, постоянни иновации и нововъведения и др.

М. Велев разграничава три нива на конкурентоспособността: 1) продукт (стока или услуга); 2) предприятие и 3) международна конкурентоспособност на дадена страна (Велев, 2004).

За да се създаде и поддържа конкурентно предимство, може да се приложи конкурентната стратегия, формулирана от М. Портър или конкурентната стратегия-планът за действие на компанията, чиято цел е да успее в конкуренцията на даден пазар и да спечели предимство.

Конкурентоспособността на малките предприятия зависи от това дали има конкурентно предимство в отрасъла, което позволява производството на висококачествени продукти, необходими за задоволяване на потребителските изисквания на купувачите по отношение на цена и иновации (Портър, 2004). Конкурентоспособността се изразява и в предимствата на компаниите да доставят продукти на международния пазар във възможно най-кратки срокове и при определени ситуации на пазара.

В зависимост от сектора, в който функционира малкия бизнес, както и в зависимост от състоянието на националната икономика в системата на международните отношения, конкурентите предимства могат да са по отношение развитието на икономиката, науката и технологиите, производството, организационното управление, маркетинга и други възможности, които се реализират в стоки и услуги.

Увеличаването на конкурентоспособността на малките предприятия не може да бъде постигнато случайно, необходима е добре обоснована система за управление. За тази цел ръководителите на тези предприятия е необходимо да използват рационално съществуващите конкурентни предимства.

## 3. ПОЗИЦИЯ НА БРАНД МЕНИДЖМЪНТА КАТО УСТОЙЧИВО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО В МАЛКИЯ БИЗНЕС

Промяната в стратегическите насоки за развитие на малките предприятия води до промяна в стратегиите за развитие на неговите конкурентни предимства и обратно - качествените и количествените промени във всеки от факторите на конкурентоспособността водят до необходимост от коригиране и изменение на стратегическите планове за развитието на предприятието като цяло (фиг. 1).




**Фигура 1** – Място на стратегията за ефективен бранд мениджмънт и повишаване на конкурентоспособността

Развитието и прилагането на конкурентни предимства е най-ефективният и обещаващ инструмент за управление на конкурентоспособността на малките предприятия в условията на засилена конкуренция.

Първото измерение, отличаващо търговската марка е разпознаването. Това е свързано с въздействието на марката и следата в паметта, както и в способността на потребителите да идентифицират марката при различни асоциации. С други думи, колко добре идентичността на марката изпълнява своята функция и по-специално, познаваемостта на името на марката е свързана с вероятността тя да дойде първосигнално в умовете на потребителите (Nuseir, 2016). С други думи, припомнянето на бранда изисква потребителите правилно да генерират мисълта за нея.

Познаването на марката играе важна роля при вземането на решения от потребителите поради три основни причини. Първо, важно е потребителите да мислят за марката, когато мислят за продуктовата категория (Nuseir, 2016). Второ, познаваемостта може да повлияе на решенията относно покупката, т. е. потребителите възприемат правило за вземане на решение да купуват само познати, утвърдени марки (Edwards, 2010). И накрая, познаваемостта на марката влияе върху вземането на решения от потребителите, базирайки се на имиджа на марката.

Имиджът на марката отдавна е признат като важна концепция в маркетинга (напр. Nolan, K.P., Gohlke, M., Gilmore, J. and Rosiello, R., 2013). Положителният образ, репутацията и уникалността на асоциациите за марката са измеренията, които играят важна роля при вземане на решения с висока степен на участие. Асоциациите на марките могат да бъдат класифицирани в три основни категории с нарастващ обхват: *атрибути, ползи* и *нагласи* (Nolan, K.P., Gohlke, M., Gilmore, J. and Rosiello, R., 2013)

Атрибутите са тези описателни характеристики, които характеризират продукт или услуга - това, което потребителят мисли, че продуктът или услугата е или има и какво е свързано с покупката или потреблението им. Най-общо атрибутите се разграничават според това колко пряко са свързани с представянето на продукта или услугата. Често това се отнася до физическия състав на продукта или изискванията на услугата. Цената на продукта или услугата се счита за атрибут, който не е свързан с продукта, тъй като представлява необходима стъпка в процеса на покупка, но обикновено не е свързана пряко с производителността на продукта или услугата. Цената е особено важна атрибутна асоциация, тъй като потребителите често имат силни убеждения относно цената и стойността на дадена марка и могат да организират знанията си за продуктовата категория по отношение на ценовите нива на различни марки (Nuseir, 2016).

Ползите са личната стойност, която потребителите придават на атрибутите на продукта или услугата, т.е. това, което потребителите смятат, че продуктът или услугата може да направи за тях. Ползите могат допълнително да бъдат разграничени в три категории според основните мотиви, към които се отнасят (Nuseir, 2016): (1) функционални ползи, (2) емпирични ползи и (3) символични ползи. Функционалните ползи са по-присъщите предимства на потреблението на продукт или услуга и обикновено съответстват на атрибутите, свързани с продукта. Опитните ползи задоволяват емпирични нужди като сетивно удоволствие, разнообразие и когнитивна стимулация. Символичните ползи са по-външните предимства на потреблението на продукт или услуга. Те обикновено съответстват на атрибути, несвързани с продукта и се отнасят до основните нужди от социално одобрение или лично изразяване. Следователно, потребителите могат да оценят престижа, ексклузивността или модерността на дадена марка поради това как тя е свързана с тяхната представа за себе си (Nuseir, 2016).

Нагласите на марката се дефинират като цялостната оценка на потребителите за дадена марка. Нагласите към марката са важни, защото те често формират основата за потребителското поведение (напр. избор на марка). Въпреки че са предложени различни модели на отношение към марката, един широко приет подход се основава на формулировка с много атрибути, в която нагласите към марката са функция на свързаните атрибути и предимства, които са важни за марката.

По този начин различните видове асоциации на марката, съставляващи имиджа на марката, включват свързани с продукта или несвързани с продукта атрибути; функционални, емпирични или символични ползи; и цялостното отношение към марката. Тези асоциации могат да варират според тяхната благосклонност, сила и уникалност.

Успехът на една маркетингова програма се отразява в създаването на благоприятни асоциации за бранда, т.е. потребителите вярват, че марката има атрибути и предимства, които задоволяват техните нужди и желания, така че да се формира положително общо отношение към марката.

Наличието на силно поддържани, благоприятно оценени асоциации, които са уникални за бранда и предполагат превъзходство над други марки, е от решаващо значение за успеха на марката.

Конкурентното припокриване с други марки, свързани с продуктовата категория, обаче има обратна страна по отношение на възможно объркване на потребителите. Ефектите на намеса могат да доведат до по-ниски оценки на бранда, но те се преодоляват чрез използване на сигнали за извличане на реклами на място при закупуване.

Бранд мениджърите имат отговорността да създават и развиват уникална марка, която ще бъде разпознаваема и желана от потребителите. Те трябва да разберат нуждите и предпочитанията на целевата аудитория и да създадат маркетингови стратегии, които да генерират интерес и лоялност към марката.

Когато успешно управляват марката, бранд мениджърите допринасят за повишаване на конкурентоспособността на компанията. Добре позната и с положителен имидж марка може да създаде предимство пред конкурентите, като привлича постоянни клиенти и създава доверие. По този начин, бранд мениджмънтът помага на компанията да се издигне над конкуренцията и да постигне успех на пазара.

Взаимодействието между бранд мениджмънта и конкурентоспособността се изразява в създаването на висококачествена, разпознаваема и предпочитана марка, която допринася за дълготрайния успех на компанията.

В тази връзка е необходимо разработването на модел за взаимовръзка на бранд мениджмънта и конкурентоспособността, оценявайки управлението на бранда, като фактор за устойчиво конкурентно предимство в малкия бизнес (Серафимова, 2023).




**Фигура 2** – Модел за взаимовръзка между бранд мениджмънт и конкурентоспособност в малкия бизнес

Представеният модел, базиран на маркетинговите стратегии и като част от маркетинговия микс илюстрира взаимовръзката между бранд мениджмънта, като конкурентно предимство за повишаване на конкурентоспособността на предприятията от малкия бизнес.

Маркетинговите стратегии включват промоционалните такива, а те от своя страна са съставени от: реклама, бранд мениджмънт, имидж, връзки с обществеността и продажбено стимулиране. Бранд мениджмънтът обобщено се състои от: Изграждане на активна взаимовръзка с целевия пазар; бранд позициониране; управление на продукт, визия, цена, опаковка и др.; емоционално преживяване на клиента.

**ЗАКЛЮЧЕНИЕ**

Бранд мениджмънтът може да бъде мощно конкурентно предимство за една малка компания. Когато потребителите разпознават и вярват на дадена марка, те са по-склонни да избират продуктите или услугите ѝ пред тези на конкуренцията. Един силно установен бранд може да създаде лоялност към марката, което води до повторна покупка и препоръчване на продуктите или услугите на компанията.

Като конкурентно предимство, брандът може да осигури следните ползи:

1. Посреща предизвикателства от конкуренцията: съществуващите брандове с добър имидж имат по-голяма вероятност да издържат на конкуренцията, тъй като вече са придобили доверие и лоялност от страна на потребителите.

2. По-висока цена: Компаниите със силно брандирани продукти или услуги често могат да установят по-висока цена за тях, тъй като потребителите са склонни да плащат за известното и доверено качество.

3. По-голяма заявка: Силният бранд може да привлече повече клиенти, което може да доведе до увеличение на попита и продажбите.

4. По-лесно разширение на портфолио: Когато компанията има силно брандирана и разпознаваема марка, тя може да разшири портфолиото си с нови продукти или услуги, което обикновено е по-лесно при вече налична лоялност.

5. По-добри възможности за маркетинг: Силният бранд предоставя по-голяма свобода за маркетингови и рекламни кампании, тъй като вече има установена позиция и изградено доверие сред потребителите.

За да се използва брандът като конкурентно предимство, компанията трябва да инвестира в разработването, поддържането и цялостното управление на бранда. Това включва създаване и затвърждаване на силна идентичност, комуникация с потребителите и предлагане на уникални продукти или услуги, които да отговарят на потребителските нужди и предпочитания.

***Използвана литература:***

Велев, М. 2004. Оценка и анализ на фирмената конкурентоспособност, изд. Софттрейд, С., с. 127

Жечев, Вл. (2021) Бранд позициониране: проявления, измервания, предизвикателства, сб. Маркетинг в действие, изд. Аскони-издат, с. 75-77

Котлър, Ф. (2005) Управление на маркетинга, Изд. „Класика и стил“, С., с. 442

Портър М. (2004) Конкурентно предимство на нациите, изд. „Класика и стил“, С., с. 102

Серафимова, В. (2023) Връзка и взаимодействие между корпоративен имидж и конкурентоспособност, изд. Пропелер, С., с. 160

Горчакова, Р. Р. 2011. Влияние конкурентоспособности на корпоративный имидж, Саранск, http://sisupr.mrsu.ru/2011-2/PDF/Gorchkova2.pdf

Edwards, M.R. (2010) An integrative review of employer branding and OB theory. Personnel Review 39(1): 5-23.

Nolan, K.P., Gohlke, M., Gilmore, J. and Rosiello, R. (2013) Examining how corporations use online job ads to communicate employer brand image information. Corporate Reputation Review 16(4): 300-312.

Nuseir, Mohammed. (2021). Assessing the impact of brand equity and customer experience on brand loyalty in the United Arab Emirates' hotel industry. International Journal of Business Excellence. 25. 459. 10.1504/IJBEX.2021.119753.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# ВЪЗРАСТОВА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ГРАНИЧНИТЕ ОБЩИНИ НА ЮГОЗАПАДНИЯ РАЙОН

**Васил Пандурски**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Настоящото изследване се фокусира върху една много специфична, дискутирана и важна структура на населението – възрастовата структура. В България, като част от европейското пространство, има сериозен проблем, свързан с тази структура – застаряване на населението. Този проблем засяга пряко редица отрасли на икономиката и социалният живот – заетост и структура на работната сила, пенсионно осигуряване, икономическо развитие, стандарт на живот, здравеопазване. Този проблем се проявява с различна тежест на територията на страната. Във втората част е обърнато внимание на връзката между образованието и заетостта и това как повишаващите се в процентно отношение лица с висше образование не рефлектират сериозно върху нивата на заетост. Териториално в статията е отделено внимание на граничните общини. Общини, които дълги години имаха предимно защитна функция и не се обръщаше внимание на тяхното икономическо и социално развитие. Разгледани са 8 общини по западната граница на Югозападния район, в които се наблюдават вътрешни различия.

ABSTRACT

The current study focuses on a very specific, discussed and important structure of the population - the age structure. In Bulgaria, as part of the European space, there is a serious problem familiar to this structure - aging of the population. This problem directly affects a number of branches of the economy and social life - employment and workforce structure, pension insurance, economic development, standard of living, health care. This problem manifests itself with different severity on the territory of the country. In the second part, attention is paid to the relationship between education and employment and how the increasing percentage of persons with higher education does not reflect seriously on employment levels. Territorially, the article focuses on the border municipalities. Municipalities that for many years mainly had a protective function and no attention was paid to their economic and social development. 8 municipalities along the western border of the Southwest Region were examined, in which internal differences are observed.

**Брой на населението**

В осемте изследвани общини населението за периода между преброяванията през 2001 г. и 2021 г. е намаляло средно между 20 и 30%. До голяма степен това се дължи на отрицателния естествен прираст и миграционните процеси. Сравнявайки двете области – Благоевград и Кюстендил се вижда, че в трите разгледани общини на област Кюстендил намалението е най-голямо. В община Кюстендил – с 27,1%, в община Трекляно – с 34,6% и в община Невестино – с 57%. Повечето от общините в област Благоевград са с намаление между 10% и 20%, като изключение правят община Благоевград с 5,5% и община Струмяни с 30,4%.

Табл.1 Промяна в броя на населението в граничните общини в областите Кюстендил и

| община/област | Брой (2001) | Брой (2006) | Брой (2011) | Брой (2016) | Брой (2021) | Прираст между 2001 и 2021 (в %) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Трекляно** | 1 091 | 1 114 | 644 | 835 | 714 | -34,6 |
| **Кюстендил** | 70 010 | 65 248 | 59 913 | 54 645 | 51 044 | -27,1 |
| **Невестино** | 4 261 | 3 588 | 2 720 | 2 180 | 1 831 | -57 |
| **Област Кюстендил** | 160 702 | 150 792 | 134 990 | 123 431 | 114 440 | -29,4 |
| **Благоевград** | 78 343 | 76 257 | 77 169 | 75 862 | 74 066 | -5,5 |
| **Симитли** | 15 919 | 15 097 | 14 242 | 13 642 | 12 852 | -19,3 |
| **Кресна** | 6 105 | 5 774 | 5 711 | 5 389 | 4 991 | -18,2 |
| **Струмяни** | 6 729 | 6 189 | 5 693 | 5 316 | 4 681 | -30,4 |
| **Петрич** | 57 553 | 56 561 | 53 620 | 50 890 | 47 949 | -16,7 |
| **Област Благоевград** | 339 790 | 330 034 | 322 025 | 310 321 | 298 251 | -12,2 |

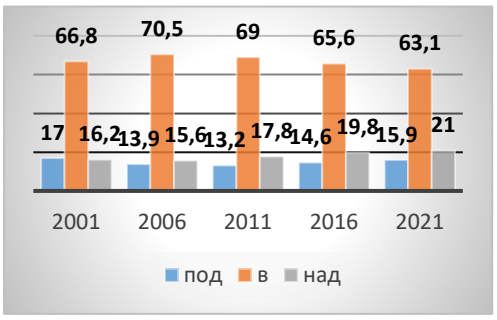
Благоевград за периода 2001-2021г.

## Възрастова структура

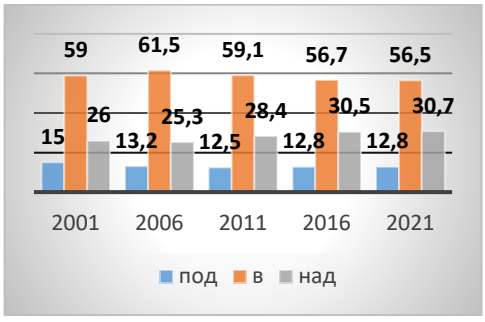
Възрастовата структура е изключително важна за икономическото развитие на всяка държава. Разпределението на населението по възрастови групи е основен демографски показател. В зависимост от структурата трябва да се прецени какви ще са бъдещите тенденции и каква политика трябва да се води. За България е характерно застаряване на населението – всяко следващо преброяване показва увеличаване на средната възраст на населението и увеличаване на лицата над 60 години.

По възрастова структура населението в тази статия е разделено на 3 категории – под трудоспособна възраст, трудоспособна възраст и над трудоспособна възраст. За целите на това изследване разделяме изследваните общини на 2 категории в зависимост от наблюдаваните стойности.

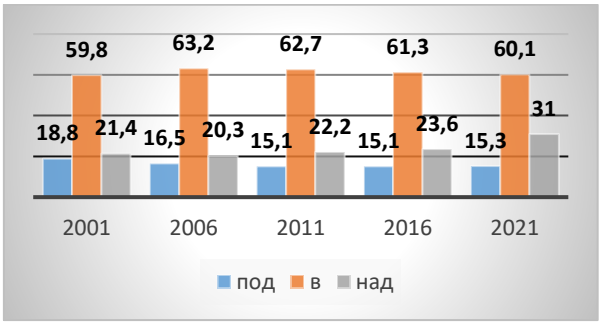
В първата категория са общините Благоевград, Кюстендил и Петрич. В тези общини населението в под трудоспособна възраст почти не се променя през изследвания период. При населението в трудоспособна възраст обаче виждаме, че стойностите се променят. В Благоевград - от 66,8% на 63,1%, в Кюстендил - от 59% на 56,5% и в Петрич - от 63,2% на 60,1%. Тенденциозно тази закономерност се запазва и през 2023 г. Тези стойности са отрицателни от гледна точка на работната сила – в един момент е възможно тези общини да имат недостиг на трудови ресурси. Другият проблем е, че намаляването на населението в тази възрастова група в един момент ще доведе до намаляване на репродуктивния потенциал.




фиг.1 Възрастова структура - Благоевград

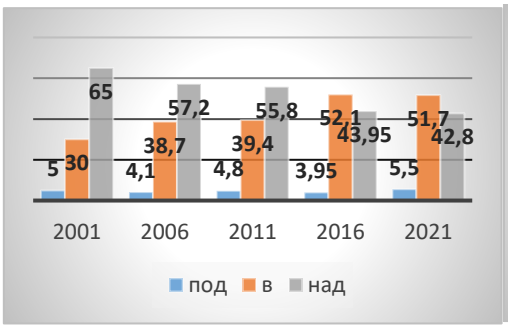



фиг.2 Възрастова структура - Кюстендил

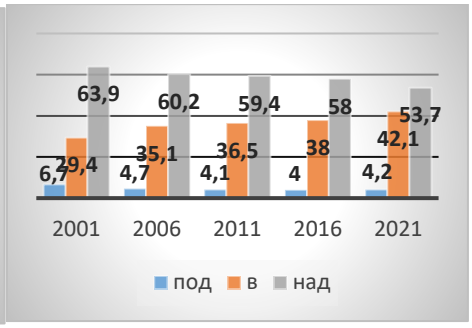



фиг.3 Възрастова структура – община Петрич

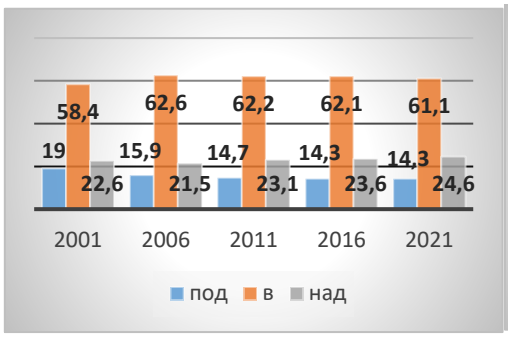
Във втората категория са общините Трекляно, Невестино, Симитли, Кресна и Струмяни. Сред тях намалява делът на лицата в под трудоспособна възраст, което е свързано с намалената раждаемост. Делът на хора в трудоспособна възраст в последните 10 години се запазва приблизително един и същи. Основните причини са свързани с намалялата миграционна дейност и Ковид пандемията от 2020 година, когато много млади хора решиха да заживеят в по-малки населени места. Намаляващият процент на лица в над трудоспособна възраст е повлиян от значително ниското ниво на здравеопазване и високата смъртност в разглежданите общини.



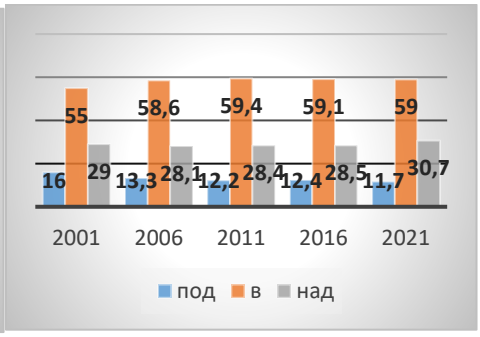

фиг.4 Възрастова структура –Трекляно



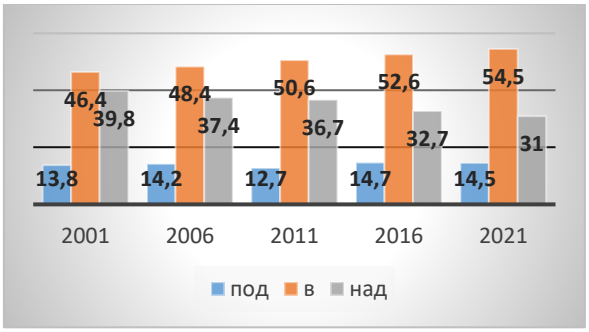

фиг.5 Възрастова структура – Невестино




фиг.6 Възрастова структура – Симитли




фиг.7 Възрастова структура – Кресна



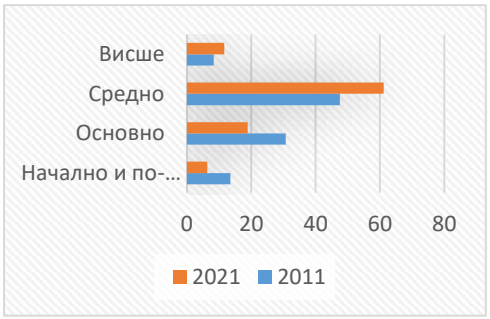

фиг.8 Възрастова структура – Струмяни

**Връзка между образователната структура и коефициента на безработица**

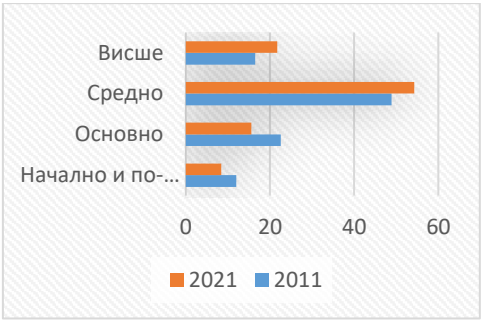
Образователната структура има изключително голямо значение за развитие на всеки регион. Тя оказва сериозно въздействие върху икономическият просперитет. В общини, които са в

икономически застой квалифицираните кадри могат да допринесат за справянето със съответната криза.

По отношение на образователната структура в трите разгледани общини в област Кюстендил се забелязва количествено подобряване на образователната структура за периода 2011-2021. Повишил се е броя на завършилите средно и висше образование за сметка на тези, които остават само с основно, начално или по – ниско (фиг.9,10,11).




фиг.9 Образователна структура –Трекляно



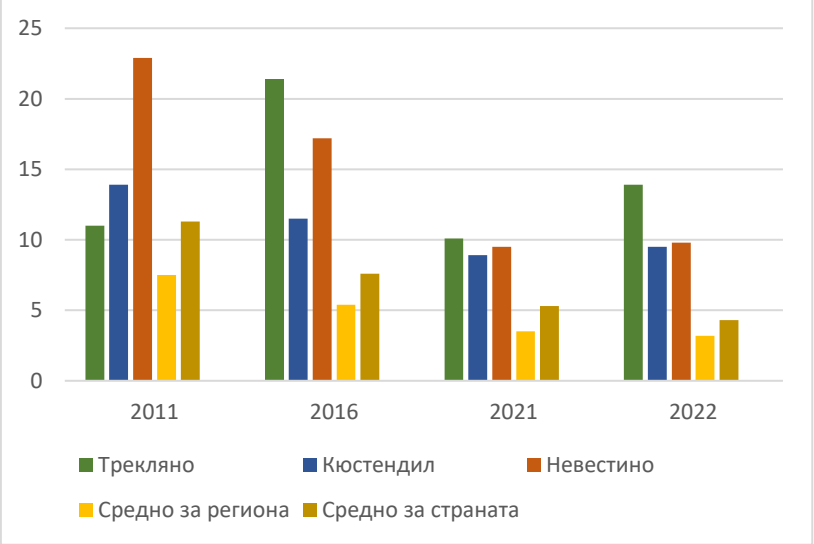

фиг.10 Образователна структура-Кюстендил




фиг.11 Образователна структура – общ. Невестино

От статистическа гледна точка това е добре, но реално данните за безработицата не затвърждават тази зависимост (фиг.12). Тенденция е за периода 2015 – 2019г. безработицата да намалява, което е свързано не толкова с повишената икономическа дейност, колкото с намаляването на населението и миграционните процеси на младото население. От 2020 година безработицата отново започва да се увеличава, като една от основните причини е Ковид пандемията. Друг проблем е свързан с несъответствието, което се е породило през годините между квалификацията на работната сила и пазара на труда. Препоръчително е общините да наблюдават, насърчават и мотивират младите да се обучават в специалности, които може да осигурят работна сила. За много от общините това са специалности свързани със земеделието, туризма и екологията. В последните години заради застаряващото население все повече се търсят лица по различни програми – „Асистенти за хора с увреждания“, „Домашен социален

патронаж“. В Плана за интегрирано развитие на община Симитли за периода 2021-2027 е записано, че едни от важните демографски цели са свързани с подобряване качеството на средното образование, насърчаването на ученето през целия живот и стремеж за професионална реализация.




фиг.12 Коефициент на безработица в граничните общини на област Кюстендил (в %)

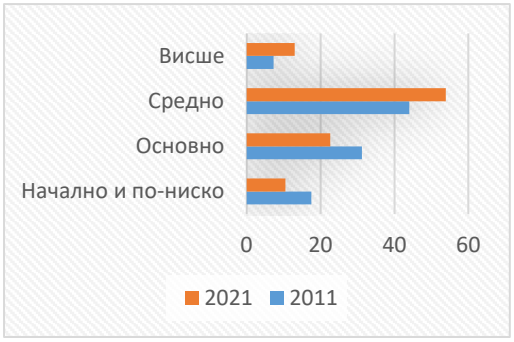
Образователната структура в общините от област Благоевград наподобява тази от област Кюстендил (фиг.13,14,15,16,17). В община Благоевград лицата с висше образование са над 30%, а тези със средно около 50%. Това прави общината с едни от най-високите стойности за страната. Това е свързано с двата университета, които се намират там и с големият брой средни училища. И тук, както и в област Кюстендил съществува разминаване между квалификацията на завършилите и пазара на труда, което се доказва от данните за безработицата. В останалите общини от област Благоевград също се забелязва повишаване на лицата с висше и средно образование за 2021 спрямо 2011. Изключение прави община Струмяни, където все още има висок процент лица с основно и начално образование, което рефлектира върху безработицата.



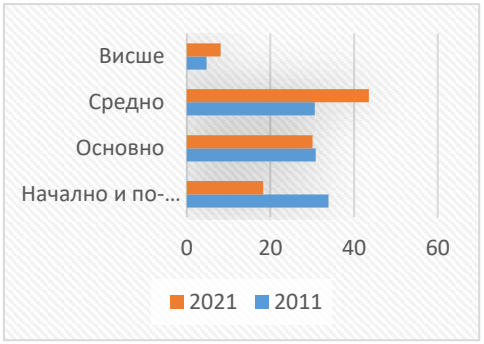

фиг.13 Образователна структура – Благоевград



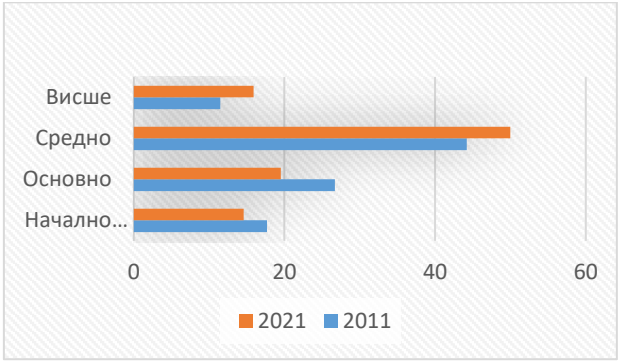

фиг.14 Образователна структура- Симитли



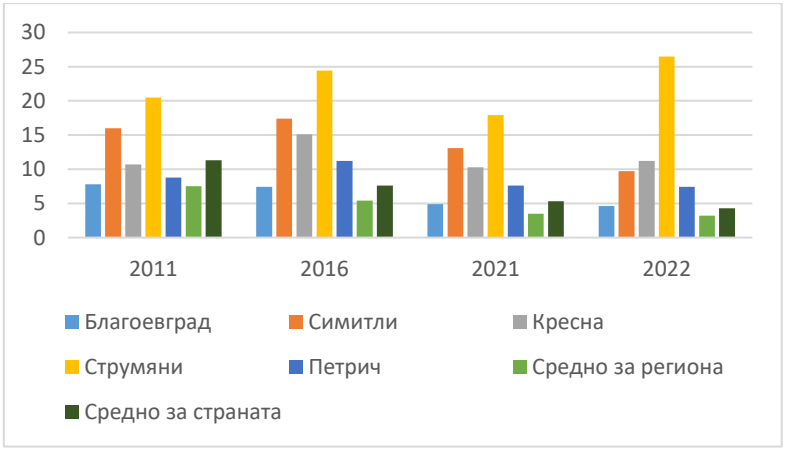

фиг.15 Образователна структура- Кресна




фиг.16 Образователна структура-Струмяни




фиг.17 Образователна структура - Петрич




фиг.18 Коефициент на безработица в граничните общини на област Благоевград (в %)

**Заключение**

Изследваните общини са с доста влошени демографски показатели. Между някои от тях съществуват различия в зависимост от разположението и големината им. Намаляването на относителния дял на населението в трудоспособна възраст в някои от разглежданите общини може да доведе до липса на работна ръка. Сериозно внимание трябва да се обърне на връзката между качеството на образованието и нуждите на различните сектори от работна ръка. Един от възможните сценарии е по-сериозна комуникация между учебните заведения и местния бизнес, както и насърчаване на местни кадри да се обучават в специалности, свързани със земеделието, туризма и екологията. По този начин е възможно намаляване на безработицата сред по-младите и ограничаване на отрицателния механичен прираст.

# ПЛАНИРАНЕ И УПРАВЛЕНИЕ НА ТЕРИТОРИИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ГЕОГРАФА – РЕГИОНАЛИСТ

**Евелина Филатова, Емилия Патърчанова**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

В 21 век съвременните общества очакват отлично качество на образование и живот. Образованието на студентите е продукт на образователната институция, а това е най-важната цел на всеки университет. Качественото образование предполага наличие на умения, таланти и способност за решаване на проблеми в обществото.

Съвременното развитие на географските науки се определя от бързото и широко разпространение на новите методи и технологии. Едно от най-забележителните постижения в края на миналия век без съмнение е в областта на електронните комуникации и технологии, която включва също Интернет и ГИС. Основата на тези информационни системи е графичната информация т.е. създадените цифрови карти. За географа справянето с пространствени данни е важно, защото никой не може да постигне съвършенство и качество в географските анализи без такива знания.

Географията като част от науките за Земята винаги е била в тясна връзка с картографията. Преди „компютърната ера“ за студентите по география акцентът в обучението по картография беше поставен върху развитието на картографски умения за работа с карти. Появата на географските информационни технологии обаче предизвика истинска революция не само в създаването, но и в използването на картите. Увеличава се значението на информацията и необходимостта от обмен на такава. Следователно картографската грамотност не е привилегия или важен показател за интелигентност на съвременния човек. Това стана част от нормалния живот на всеки индивид. В наши дни географските информационни системи (ГИС) станаха най-известното средство за управление на големия и динамично променящ се поток от информация. Все повече специалисти с различни професии и квалификации участват в създаването на карти с помощта на ГИС, в това число и в устройственото планиране и управлението на територията. Основната задача за бъдещите географи-регионалисти е не само простото използване на карта, а способността им да се справят с база данни с географска информация.

Докладът представя резултати от обучението на студентите по дисциплината „Устройство на територията” в магистърска програма „Регионално развитие” в Югозападен университет и по конкретно разработена дипломна работа на тема „Предпроектни проучвания за разработване на

ОУП на гр. Симитли". Освен задължителния за географа регионален анализ при планиране и разработване на общ устройствен план (ОУП) са показани направени конкретни изводи, препоръки и прогнозни устройствени предвиждания през погледа на географа – регионалист. Акцентът в разработената дипломна работа е умението на дипломанта да ползва ГИС софтуер за създаване на специализирани карти. Дипломантът Евелина Филатова работи в службата по геодезия, картография и кадастър в гр. Благоевград и ежедневно работи с териториално устройствени планове и карти.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Регионално развитие, териториално планиране, ГИС.

1. Въведение

Съвременният човек ежедневно използва компютърните и информационни технологии не само при изпълнение на служебните си задължения, но също така и за лични нужди. През последните десетилетия се повиши ролята на информацията и обективната нужда от обмяна на такава. В редица професионални области се наложи изграждането, поддържането и използването на инфраструктура за пространствена информация за териториите и осигуряването на достъп до пространствени данни и услуги от гражданите. Достъпът до данни в реално време също е съвременна тема и високо ценена способност на една информационна система. В цифрова среда все по-често се използват не само традиционни картографски продукти (карти и атласи), а и новото поколение продукция, включваща уеб-базирани платформи, портали и ГИС, толкова необходими за откриване, достъп, управление и анализ на пространствена информация.

Съществуват основни геопортали, както в световен мащаб (Google, Wikimapia, OSM - OpenStreetMap, WebGIS), така и на национално ниво, свързани с държавната и общинска администрация (Националния портал за пространствени данни - НППД, порталите на МО, МРРБ, КАИС, порталите на общините) и частния сектор (ISofMap, WWF (World Wildlife Fund), НАТУРА 2000 и др.). Очевидно е, че Интернет и Web-базираните ГИС коренно промениха спецификата на работа с геопространствени данни в различни професионални области и се наложиха спешни промени. Благодарение на новите технологии се наблюдава истинска революция в създаването и приложението на пространствени данни. Това постави нови предизвикателства не само пред професионалистите, ангажирани с разработването и предоставянето на разнородни геопространствени данни и услуги, но и пред крайните потребители, които ги използват. Специалистите-географи са тясно свързани с ползването на пространствени данни. Те трябва не само да са много добре подготвени в конкретната област на приложение на ГИС, но и да могат да работят в интердисциплинарна среда, каквато се създава в работата на географа-регионалист. В съвременните условия, на регионалистите все по-често

им се налага да работят с плановата основа, свързана със съвременното управление на териториите, а като участници в проектантски екипи - да създават такива.

В предвид на споменатите тенденции се наложиха осъвременяване на учебните програми, свързани с териториално - устройственото планиране на страната в магистърската програма „Регионално развитие" на ЮЗУ, която се ръководи от доц. Емилия Патърчанова. Идеята е при всички изучавани дисциплини да се усвоят навици за работа с пространствени данни в цифрова среда.

По-долу ще бъде представена накратко дипломна работа на тема „Предпроектни проучвания за разработване на ОУП на гр. Симитли". Предпроектните проучвания се извършват с цел да се улесни написването на техническо задание от страна на инвеститора и поръчител на ОУП (обикновено общините). Плановото или още наричано техническо задание за разработване на ОУП се разработва от регионалистите на общината и в по-голямата си част има общогеографски характер.

Основните образователни цели при задаване на такава дипломна разработка са:

- да се усвоят основните методи за анализ на средата, условията, качествата и структурата на населените места, на техните икономически, екологични, социални, пространствени, исторически и др. специфични характеристики;
- да се акцентира върху главните методически, творчески и нормативно – законодателни аспекти на устройственото планиране;
- да се натрупат първоначални навици за работа с нормативни документи, свързани с устройството на територията;
- да се разбере концепцията за функционално зониране на селищната територия, базирана на направените анализи в аналитичната част;
- да се усвоят картографските и анализиращите инструменти на ГИС при разработване на примерен проект за ОУП, отчитащ изискванията на действащата законова и нормативна база.

## 2. Кратко описание на дипломната работа

Предмет на изследването в дипломната работа е съдържанието на плановото задание за разработване на ОУП, което съдържа редица проучвания от географски характер и се набелязват определени технически спецификации и методични подходи при разработване на проекта за ОУП.

Обектът на проектиране е землището на гр. Симитли. Изборът на населено място с относително малка площ и население е продиктуван от следните основни съображения:

- да няма разработван ОУП на избраната територия;

- проектната територия да предостави възможност за запознаване с целия комплекс от урбанистични проблеми на града на едно несложно, но всеобхватно ниво.
- да се акцентира върху главните методически, творчески и нормативно – законодателни аспекти на устройственото планиране, без това да се свързва с трудоемки технически дейности несвойствени за студентите -регионалисти.

Като теоретична и методична основа за разработване на техническото задание и примерен, предварителен ОУП на землището на град Симитли са използвани редица закони, правилници и наредби към тях, свързани с устройственото планиране.

В дипломната работа, картографските процеси за съставяне на картите и изследванията извършени върху тях са построени на система от картографски подходи, опиращи се на методологическите основи на тематичното картографиране, на достиженията в областта на цифровите компютърни технологии и в частност на ГИС технологиите. За съставяне на картите и анализ на данните са използвани лицензирани софтуерни пакети МКАД и ArcGIS 9.3, съответно на разположение в Службата по геодезия, картография и кадастър, където дипломантът работи и в катедра ГЕООС на ЮЗУ.

С разработване на заданието е установено каква е устройствената осигуреност на града с необходимите планове и необходимостта от създаване на ОУП, определят се целите, задачите и изискванията за обема, съдържанието, вида и начин на представяне на ОУП. Основните проблеми при разработването им са свързани с източниците на информация. Необходимата за изработването на плановете информация е собственост на различни институции, ведомства, агенции и фирми. При това част от тази информация е остаряла и недостоверна. Изключение правят КККР, чиято актуалност се поддържа, съгласно ЗКИР, но не всички населени места (особено малките, като гр. Симитли) имат одобрени такива. Това наложи дипломантът да съвместява различни планове в цифров вид на територията на населеното място и извънселищната територия, направени по различни методи, точност, мащаби, законови и технически изисквания.

Останалите неграфични (текстови) изходни данни за общите характеристики на територията също са променливи величини във времето и се изисква актуализация на информацията. Те са основата на извършения от дипломанта регионален анализ при планиране и управление на територията. Известно е, че върху устройството на територията влияят няколко вида фактори – от икономически и политически характер, вид, структура и разпределение на населението. Затова анализът на територията, която подлежи на устройствено планиране има ключово значение за правилното й проектиране. Информацията за всички системи на обитаване, труд, обществено обслужване, зелена система и др. трябваше да бъде актуализирана и правилно

анализирана. Тази важна част от разработване на заданието е с типично географски характер и е отговорност на географа – регионалист, и по-нататък става основа върху която е проектиран ОУП. В заключение на направения регионален анализ, може да се каже, че гр. Симитли не е преминал границата на невъзвратимия натиск върху природната среда и съществува удовлетворително взаимодействие и баланс на природна и антропогенна (застроена) среда.

За графичното изпълнение на устройствения план се ползва кадастрална информация, както следва:

- карта на възстановената собственост, която вече е част от кадастралната карта след преработването ѝ в съответствие с изискванията на Закона за кадастъра и наредбите към него;
- кадастрален план, създаден през 1951 г., който е оцифрен и актуализиран от специалисти при изпълнение на различни задачи за инвестиционното проектиране.

Графичните материали, които се изискват от дипломанта е ОУП, който се разработва на основата на опорен план (ОП). Софтуерът за тяхното разработване, цветово и знаково оформяне е български с наименование MKAD. Поддържа всички версии на единните формати поддържани от МЗГ (ZEM-формат), МРРБ и АК (CAD-формат), SHP, както и други формати за данни от геодезически измервания. Най-голямото му предимство е, че програмно са въведени БГС 2005 (Българска Геодезическа Система), разграфката на картните листове от всички мащабни редове и одобрените знакови системи в България.

Опорният план (фиг1) отразява съществуващото положение на териториите по основно предназначение – урбанизирани, земеделски, горски, нарушени, защитени, както и водните течения и площи, трасетата и обекти на транспорта и други видове техническа инфраструктура. Крайният резултат е тематична карта с фоново оцетени територии на настоящето състояние - местоположение, граници, площ и трайно предназначение.

Примерният проект за предварителен ОУП (фиг2) е разработен в М 1:15000 за землището на града. Обемът и съдържанието му са определени, съгласно изискванията на Наредба № 8 на МРРБ. Този важен план  залага система от устройствени действия и мерки за развитието на гр. Симитли. Главното му предимство, е че се създава нормативно - планова основа за реализиране на различни инвестиции на територията на града, както и пространствена рамка за развитието му. Направени са конкретни изводи, препоръки и прогнозни устройствени предвиждания през погледа на географа – регионалист, като е възможно да са допуснати някои неточности от техническа гледна точка.

Предвижданията в пространственото развитие на гр. Симитли се базира на основното предназначение на териториите, показани в разработения опорен план, режимите на устройство

и параметрите за натоварването им, развитие на урбанизираните територии и на техническата инфраструктура.

За територията, попадаща в обхвата на разработката са определени устройствените режими и зоните с общо предназначение и някои зони с конкретно предназначение. Те са избрани на базата на съществуващото положение, регионалния географски анализ и предвижданията на плана, направени от дипломанта. Ето някои характерни особености на проектните устройствени зони:

- ОУП не предвижда разширяване на жилищните територии за града. Предвижда се да остане досегашното застрояване, а именно ниско свободно жилищно застрояване;
- ОУП предвижда разширяване на производствената зона, като на проектната територия се изгради смесена многофункционална устройствена зона;
- ОУП планира увеличава на устройствените зони за озеленяване с изграждането на парк в ПИ 66460.271.18, разположен в местността Езрище в който да се изгради конна база, голф игрище и съоръжения за подрастващото население на града;
- ОУП планира реконструкция на комплекс „Плажа“ и изграждането на център за балнеолечение в зоната определена за отдих в гр. Симитли;
- ОУП не предвижда устройствен режим с допустима промяна на предназначението в земеделски и горски територии;
- ОУП не предвижда нови промени на територията на обществения център;
- ОУП предвижда в близост до градския център ниско застрояване на сгради за търговска дейност, за производствена дейност, за спорт и атракции и на сгради за смесено предназначение.

Предвижданията (прогнозите) в сферата на социално-икономическото развитие са основани на направения регионален анализ относно:

- демографско развитие – прогнозата е песимистична, поради понижената раждаемост и естествените миграционни процеси;
- икономическо развитие (промишленост, селско и горско стопанство, транспорт, строителство, туризъм и др.) - най-благоприятна за изследваната територия е прогнозата за развитие на туризма и в частност СПА и балнеотуризма, поради наличието на минерални води на територията на града;
- развитие на социалната база (образование, здравеопазване, култура, комунални дейности) - реалистичен вариант е запазване постигнатото в областта на социалните услуги и с тенденция за разширяване дейността на разработените центрове за възрастни и болни хора, тъй като те биха могли да обслужват и други близки до гр. Симитли райони.

3. Заключение

Главната цел на разработената дипломна работа е постигната, а именно да се разработи проект за ОУП за регулиране в устройствено отношение процесите в по- нататъшната урбанизация на територията на град Симитли.

Ще подчертаем, че дипломантът живее в гр. Симитли, познава добре градоустройственото състояние, проблемите и тенденциите за развитие на града, работи с устройствени планове и познава отлично тяхното съдържание. В предвид на горното, считаме, че проектът за ОУП отразява бъдещото развитие и устройството на всички територии, включени в границите на землището.

В резултат на постигнатите резултати по разработената тема и блестящата дипломна защита, преподавателите по тази магистърска програма смятат, че се изпълняват поставените образователни цели на програмата и предоставят добра основа за справяне и реализация на студентите - регионалисти в тяхната бъдеща работа.

***Използвана литература:***

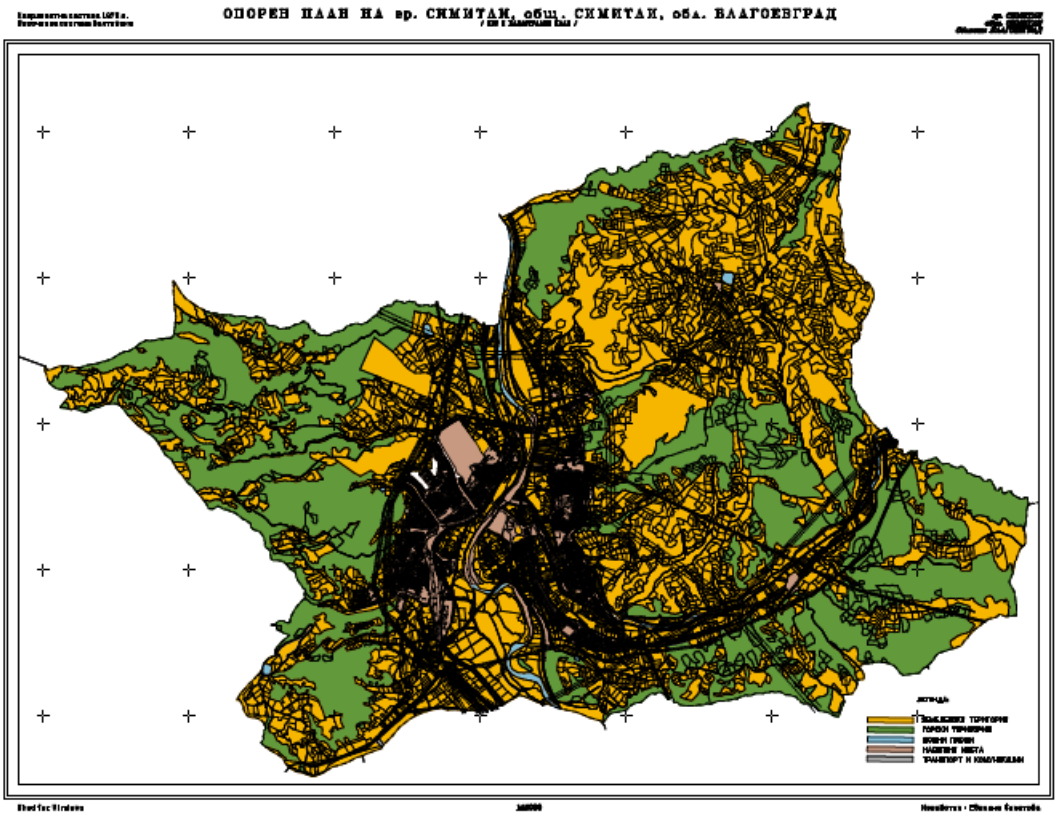
Закон за устройство на територията.Обн. ДВ бр.1 от 2 януари 2001, посл. изм. ДВ бр.15от 23 февруари 2010.

Наредба No7 за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони. Обн. ДВ бр.3 от 2004, посл. изм. ДВ бр.51 от 2005.

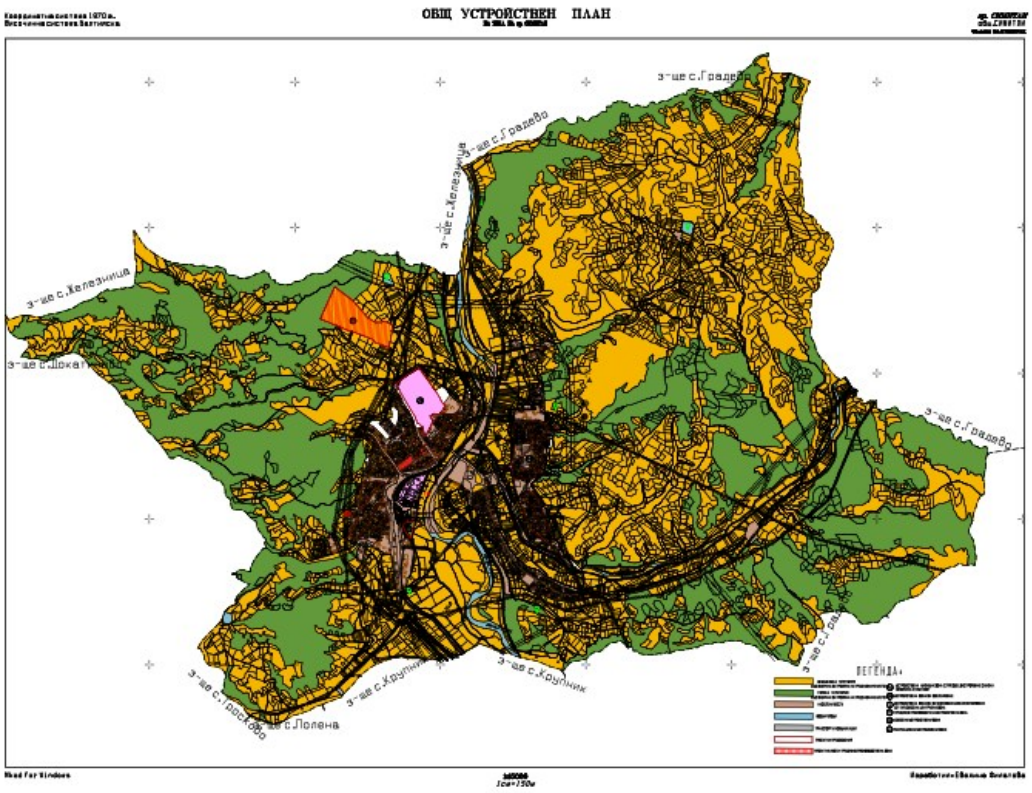
Наредба No8 за обема и съдържанието на устройствените схеми и планове.Обн. ДВ бр.57 от 2001, посл. изм.ДВ бр.51 от 2005.

Наредба за изменение и допълнение на Наредба No 8 от 14 юни 2001 г. за обема и съдържанието на устройствените схеми и планове (обн., ДВ, бр. 57 от 2001 г., изм., бр. 68 от 2004 г., бр. 51 от 2005 г. и бр. 66 от 2008 г.) (https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/7ccad94946327d1a03c15a87ec002baf.pdf)

Приложения към НаредбаNo 8 от 14 юни 2001 г. за обема и съдържанието на устройствените планове (https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/3d8c97afdd5ed98f9d3d4623e1e90dfa.pdf )




Фигура 1




Фигура 2

# АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ БИЗНЕС

**Радостина Юлева-Чучулайна, Виктория Калайджиева**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

През последните няколко години международната икономика значително се промени. Последните избори в САЩ, Брекзит, пандемията Covid-19, войната между Русия и Украйна, инфлацията в европейските страни са значими събития, които оформят някои нови тенденции в международния бизнес. Тяхното добро познаване и анализът на това кои от тях ще останат актуални в краткосрочен план, и кои ще се окажат устойчиви във времето и пазарната среда, ще даде възможност на мениджърите и предприятията да реагират адекватно. Безпрецедентният обем на международната търговия и инвестиции, улесняването на комуникациите и пътуванията, иновациите и научно-техническите постижения, дигитализацията и други, стават необходимост и причина малки и големи организации активно да се интернационализират. Целта на статията е да се посочат и анализират актуалните тенденции на международния бизнес и тяхното влияние. Основните научни методи използвани в разработката са контент анализ, метод на анализ и синтез, интуитивен подход, статистически данни.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *международен бизнес, глобализация, иновации, конкурентоспособност, логистика, онлайн търговия, кръгова икономика, потапящи технологии, криптовалути.*

**Въведение.**

Международният бизнес обхваща широк спектър от дейности, включително търговия, инвестиции, финанси, маркетинг и управление. Същевременно с негова помощ бизнесът успява да навлезе на международния пазар и да спечели по-добри пазарни позиции, за да увеличи пазарния си дял. (Kyurova & Koyundzhyska - Davidkova, 2020, p.204) С участието си на международните пазари, компаниите се стремят да разширят своята клиентска база, да увеличат приходите, да получат достъп до нови пазари, да придобият ресурси или да получат конкурентно предимство. Нещо повече бизнес, който извършва международна маркетингова дейност, има възможност с определени ресурси да удовлетвори по-добре своите клиенти, както и да осигури дългосрочно, стабилно присъствие за себе си на световните пазари. (Kyurova & Koyundzhyska - Davidkova, 2019, p.13) Сериозните промени и смущения в много от комуникационните канали, причинени от войната в Украйна, растящите цени на енергията и пандемията, донесоха нови предизвикателства за бизнеса, но и нови възможности. Въпреки че икономическият растеж след

пандемията намали безработицата, характерно за пазара на труда в много напреднали икономики е дефицитът на работна ръка и което е още по-тревожно – липсата на квалифицирани кадри. Бизнесът се опита да се адаптира към новите условия, обръщайки се към онлайн и иновативни решения, разширявайки електронната търговия и възприемайки цифровизацията и автоматизацията. Разрастването на международния бизнес съвпада с глобализацията на стопанската дейност, т.е. нарастващата икономическа интеграция и взаимозависимост на страните по света. Гобализацията и постоянният научно- технически прогрес промениха коренно съвременната бизнес дейност. Постиженията в информационните, производствените и транспортните технологии, както и създаването на Интернет улесняват бързата интернационализация на безброй фирми по света. Глобализацията на пазарите открива нови бизнес възможности за предприемачите, но същевременно предполага нови рискове за тях и силно съперничество от страна на чуждестранните конкуренти. (Филипова, 2012, с.5) Интернационализацията на предприятията в глобалната икономика е свързана с техния стремеж системно да интегрират своите бизнес дейности в контекста на интензивна икономическа взаимообвързаност. Неблагоприятните събития в международен план очевидно създават препятствия и проблеми за бизнеса като цяло, но в същото време разкриват нови възможности и перспективи за някои фирми в различни сектори на икономиката.

**Международният Бизнес През Погледа на Съвременния Предприемач.**

Някои от най-важните характеристики на съвременната икономика са свързани с нарастването и изострянето на конкуренцията, непрекъснатите промени в институционалната структура, повишаването на техническото и технологично равнище в резултат на бурното развитие на науката и иновациите, промените в състоянието и тенденциите на пазара на труда, произтичащи от действието на редица фактори, вкл. и от силното влошаване на демографската ситуация и прогноза, бързото остаряване на човешките знания, умения и компетенции и произтичащата от това необходимост от непрекъснато обучение и развитие на човешките ресурси и т. н. (Димитрова, 2023, с.190) Вследствие от това в съвременните условия на глобализация на икономиката развитието на предприемачеството и на предприятията е изправено пред редица актуални проблеми и бъдещи предизвикателства. (Димитрова, 2014, с.5) Постоянният стремеж на фирмите да разширяват своя бизнес, превръщайки го в трансграничен, поради бързото навлизане на нови технологии и иновационни решения, възможностите, които предоставя новата информационна среда и културните различия създават една комплицирана среда за неговото осъществяване. Ето защо съвременният мениджмънт е изправен пред уникални предизвикателства по отношение на управлението на бизнес средата. В условията на глобална криза и икономическа нестабилност стратегическото управление се явява не само

възможност за оцеляване на предприемаческия бизнес, но и важна предпоставка за фирмената устойчивост, растеж и конкурентоспособност. (Yaneva, Kyurova & Abazi, 2022, p.373) Многообразието в културните особености, традиции и бизнес практики имат съществено влияние върху решенията, които предприятията трябва да вземат, за да осъществят успешна интернационализация на своя бизнес. В същото време трябва да се отчетат, разбира се, като положителни фактори за развитие на бизнеса по-бързите и евтини комуникации и транспорт, както и премахването на редица бариери и ограничения в регулаторните режими на национално и международно равнище. Някои съществуващи негативни последици от глобализацията за фирми на национално ниво са свързани преди всичко с липса на добра иновационна политика и оптимално управление на бизнеса от тяхна страна. Същевременно бурното развитие на науката и технологиите, глобалните икономически процеси, социалните трансформации променят радикално и съвременния пазар на труда. (Димитрова, 2022, с.19) В съвременната икономика на знанието бизнес успех се постига от предприятията, които се развиват иновативно. (Dimitrova & Sotirova, 2020, p. 161)

Европейският съюз успя за създаде и разработи своя собствена политика за сливания, за да бъде в крак с пазарната реалност на Единния европейски пазар (SEM), така и въпросът за регулирането на нарастващия брой големи сливания в резултат на Процесът на глобализация все повече се появява в международния дневен ред. По същия начин, опасенията относно социалния дъмпинг и трудовите стандарти на международната сцена също са под регулацията на ЕС. (Tankiwala, 2022). Интеграцията в глобалната иновационна сфера изведе на преден план ново направление в развитието на всички сегменти на националните иновационни системи. Остана в миналото технологичното самозадоволяване като главна цел. На нейно място се утвърди нова стратегия – технологичното взаимно допълване. Един от каналите на глобалната интеграция и най-важен сегмент на международното разделение на труда в иновационната сфера стана търговията с технологии. (Маринова, 2018)

Технологичният напредък позволява иновациите да растат експоненциално, това спомогна за стимулиране на икономиката на страните, както и в частност в България. От друга страна това позволява повишаване на работната заплата на един служител и подобряване на професионални и личния живот като стандарт. Центъра „Международно икономическо сътрудничество към Българската стопанска камара“ прави редовен преглед на световните тенденции и прогнозите за тяхното развитие до 2050 година на редица световни водещи организации и компании. Текущите събития, като Ковид и постковид пандемията, военното положение между Русия и Украйна, инфлационните процеси в световен мащаб и др., не само че не обезсмислят тези прогнози, а тъкмо обратното – значително ускоряват техния ход на развитие. Някои от тях са: (МИС, 2022)

- Фрагментация на масовия пазар и възход на индивидуалния избор;
- Засилване на „cancel“ културата - забрана на класически литературни произведения, заради съмнения за расизъм или екстремно тълкуване на отношение към определени общности, крайно политизиране на изкуството, публично разбиване на кариерата на хора, заради споделено различно от масовото мнение, унищожение на исторически паметници, заради „некоректност“ към определени общности, заклеймяване на известни учени и творци от миналото и др.
- Нарастваща пропаст между обществените изисквания и работата на правителствата. Възможност за поява на нови източници и модели на управление;
- Засилване ролята на криптовалутите като естествено продължение на идеята за парите;
- Упадък на глобализацията и пренастройване на глобалните вериги на доставки към местно производство;
- Търсенето на редки природни суровини, използвани в новите технологии, ще се увеличи 10 пъти до 2050 година.

Редица автори отъждествяват международния бизнес с осъществяването на търговска и инвестиционна дейност извън националните граници, но освен това предприятията обменят различни материални и интелектуални активи, включително знания, технологии, пари, фирмени култури и т.н. Хората в такива предприятия организират, генерират, произвеждат, реализират и извършват печеливши дейности в международен пазар, търсят клиенти зад граница, установяват отношения с чуждестранни бизнес партньори и т.н. Според международни анализатори, глобалните тенденции в бизнес динамиката повдигат няколко основни въпроса, които компаниите е необходимо да вземат предвид, за да останат конкурентоспособни на глобалния пазар: (Zebrauskaite, 2022)

1) Недостигът на умения и стесненият пазар на труда изискват от бизнеса да инвестира в преквалификацията на служителите и тяхното учене през целия живот. В ерата на цифровите технологии и автоматизацията на бизнес - процесите, човешките ресурси с техниянтелектуален потенциал са тези, които генерират иновативни идеи и се превръщат в основен фактор за развитие на предприятията и за повишаване на тяхната конкурентоспособност. Процесите на глобализация и непрекъснатото развитие на обществото на знанието поставя акцент върху образованието и обучението като значими икономически, социални и политически приоритети. (Rizova & Dimitrova, 2017, p.165) В съвременното общество ученето през целия живот се определя като критичен фактор за личностно развитие и залог за успешна кариера. (Rizova & Dimitrova, 2017, p.12) В същото време, като предлагат по-широка гъвкавост на работата и дистанционно сътрудничество, компаниите могат да се докоснат до глобалния набор от таланти.

Независимо от това, управлението на отдалечени екипи ще изисква нови инструменти и практики за осигуряване на производителност и избягване на микроуправление.

2) Бързото разрастване на електронната търговия и цифровизацията тласка бизнеса да търси иновации и технологични решения. Бързият отговор на смущенията на пазара чрез възприемане на иновации ще позволи на бизнеса да поддържа успешен растеж.

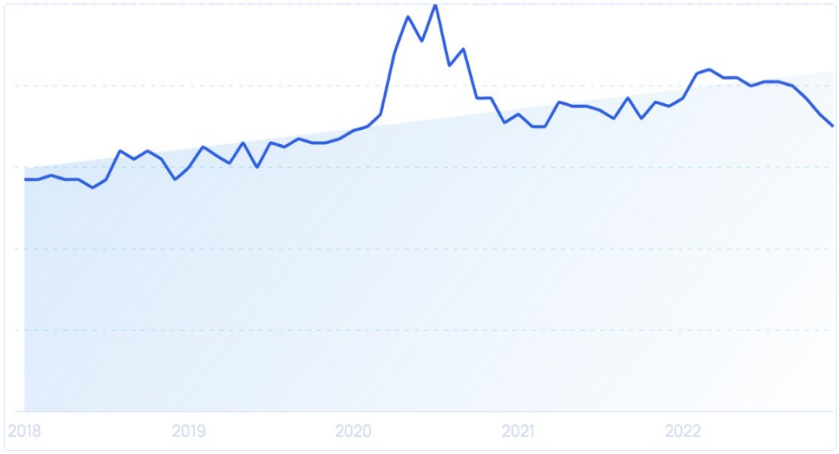
Тези въпроси се превръщат в предизвикателства, пред които бизнесът е изправен. Организациите изпитват затруднения - от една страна високи цени на доставки, енергия и материали, а от друга страна - липса на кадри и недостиг на инвестиционни възможности за развитие. Перспективите и кръга от възможности пред бизнеса по отношение на инвестициите се редуцират от увеличението на лихвените проценти и промените във валутните курсове.

**Актуални Тенденции в Международния Бизнес.**

През последните години международният бизнес е изправен пред различни по характер заплахи и кризи. Въпреки наличието на достатъчно ресурси и повишеното потребление на стоки, нестабилността и сложността в осъществяването му се дължи на широк спектър от причини - епидемиологични рестрикции и ограничения, инфлационни процеси, войни, рискови финансови и борсови спекулации. Бизнес субектите в съвременната глобална търговска и икономическа среда трябва сериозно да усъвършенстват своя мениджмънт като заложат на съвременни иновационни решения, като внимателно следят и оценяват риска от тяхното прилагане, за да изградят устойчив бизнес. Новите социално-икономически условия променят изискванията към мениджмънта в международния бизнес. (Филипова, 2013, с.77) Познаването на новите тенденции в международния бизнес и анализирането на възможностите за тяхното използване от фирмите са гаранция за реализирането на конкурентни предимства и гъвкавост в пазарната среда. Познаването на тези тенденции ще позволи на мениджърите да взимат ефективни решения (Filipova, 2010, p.27) и да предотвратят настъпването на кризисни ситуации. (Filipova, 2010, p.473)

**Онлайн Търговията.**

По време на пандемията и след преминаването и, се промениха начините и формите на пазаруване и разплащане. Наложените ограничения за струпване на хора в затворени пространства направиха актуална и предпочитана онлайн търговията на стоки и услуги. Доказателство за тази констатация са данните, изнесени от агенция Shopify, че онлайн търговията е отбелязала растеж близо 10 пъти над нормата само за три месеца по време на пандемията (Графика 1).



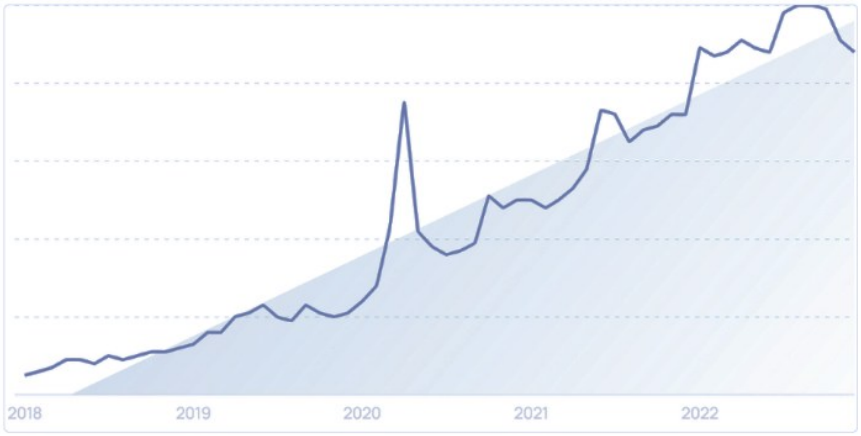

**Графика 1 - Състоянието на онлайн търговията по време на Ковид-19.**

**Източник**: „The global commerce platform“ 2023, https://www.shopify.com/

Както се вижда от графиката, търсенето на онлайн търговия нараства с близо 22%, като най-значително е през 2022 година, след което се забелязва лек спад, който не е съществен. Предприятията продължават за усъвършенстват своите маркетингови и търговски стратегии, за да увеличат максимално въздействието си върху крайния резултат – увеличаване на продажбите и реализиране на печалби. През 2021 година глобалните продажби от онлайн търговията възлизат на 5,2 трилиона долара и се очаква нарастване с 56% през следващите четири години, достигайки 8,1 трилиона долара до 2026г., по данни на различни световни анализатори. (Howarth, 2023) За 2022 и 2023 година глобалните продажби в онлайн търговията увеличават своят дял с близо 20%. В съответния период същите тенденции при онлайн търговията бяха забелязани и в България.

**Възможностите на 5G Мрежата.**

Въпреки някои критики към внедряването и използването на 5G мрежата, тя има потенциала да промени радикално бизнес операциите. (Exploding, 2020) Постоянният интерес и неговото нарастване с близо 1660% за последните 5 години (2018 до края на 2022 година) са отразени на графиката по-долу.




**Графика 2 - Тенденция на растеж на 5G мрежата за периода от 2018-2022г.**

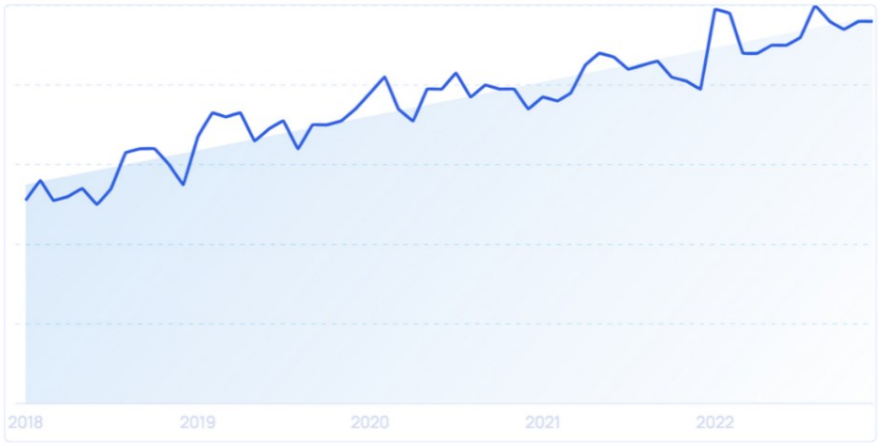
**Източник**: Super fast mobile network that refers to the 5th generation of updated connectivity, 2023, https://explodingtopics.com/topic/5g

Чрез тази мрежа се осигурява по-бърза връзка и скорост на данни, което от една страна подобрява комуникациите между предприятията и техните клиенти, а от друга взаимоотношенията и обратната връзка между всички хора на света. Технологията е от решаващо значение, за предприятия, които искат да предложат нови продукти, услуги и иновационни решения и да подобрят конкурентните си позиции. Този тип мрежа се използва и в иновативните технологични предприятия като автомобилостроенето, новите соларни паркове, редица производствени предприятия, в медицината и т.н. Чрез бързите комуникации и средствата за осъществяването им е възможно осъществяването на нашумялата след пандемията хибридна работна среда. Това означава промени в организацията на работното време и място – плаващо работно време, график за работа  вкъщи и такава в офиса. Образованието също се ориентира към платформи за дигитално и дистанционно обучение. Учителите и учениците от всякакви възрастови групи се усъвършенстваха в използването на онлайн зали за обучение и придобиха дигитални компетенции.

**Маркетингът и Бизнесът.**

Ключова предпоставка за пазарен успех в съвременните организации е интегрирането на маркетинговата дейност в бизнеса. (Yaneva, 2020, p.197) Управлението на бизнеса през последните години без присъствието на добра маркетингова стратегия, добра реклама и без присъствие в социалните медии е почти невъзможно. Значението на социалните медии вероятно ще продължи да нараства не само през тази, но и през следващите години. Трайното позициониране на социалните медийни платформи доведоха до устойчиво развитие за бизнес отношенията. (Златева, 2014, с.137).  За всеки маркетолог главна причина за проява на интерес

към този промоционален феномен е възможността за добиване на ценна информация за потребителското поведение и изследване на потребителското „съдържание“ , което дава направление в изграждането на маркетинговата стратегия, с цел ангажиране и въвличане на потребителите в активен диалог. (Златева, 2015, с.223).




**Графика 3 - Обем на маркетинга в социалните медии и значението му за бизнеса за периода 2018-2022г.**

**Източник**: Trends Database -Social Media Marketing, https://explodingtopics.com/topic/social-media-marketing

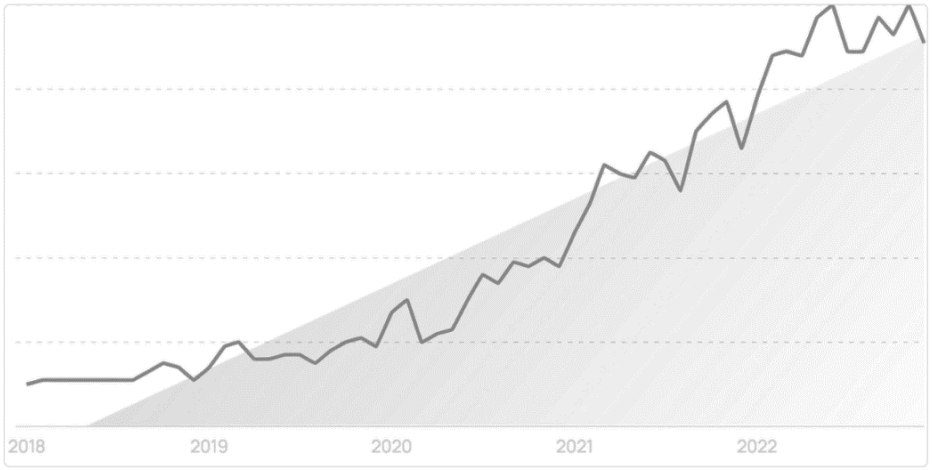
Обемът на маркетинг в социалните медии от мениджърите расте, а за изследваните 5 години се е повишил с близо 88%. Някои анализатори споменават, че прогнозите за 2023 година ще бъдат около 5 милиарда потребители – това са потенциални купувачи на стоки и услуги от цял свят. Именно поради тази причина предприятията отделят големи суми за реклами в интернет пространството и най-вече в социалните мрежи като Facebook, Twitter, Instagram, TikTok и т.н. През следващите години се очаква бизнесите, освен класическите форми на реклама, да се съсредоточат върху изграждането на общности като част от цялостната им стратегия за участие на пазара. Изграждането на печеливши бизнес модели е последица от конструктивното и креативно мислене на съвременните маркетолози. (Zlateva & Vladov, 2017, p.31). Вече се вижда как брандовете се пренасочват към осъществяване на контакт и работа с популярни лица и авторитети, които могат да окажат влияние и да формират нагласи, предпочитания и вкусове, т.нар. инфлуенсъри. Това често се оказва печеливша стратегия за бизнеса.

**„Зелената Икономика“ и Устойчиви Предприятия.**

В концепцията „зелена икономика“ е заложена дейността на предприятието насочена към опазване на околната среда. Необходимо е преосмисляне на стратегическите подходи и насочване на бизнеса към екологично ориентирано мислене и социално отговорно поведение. (Stavrova, Zlateva & Vladov, 2017) Това означава повишаване на социалното благосъстояние и социалното равенство, намаляване на вредите върху околната среда, екологичният недостиг, намаляване на парниковите емисии, намаляване на нерециклируеми продукти и т.н. Все по-често започна да се обсъжда по какъв начин предприятията да осигурят устойчиво търсене на техните продукти, които да бъдат атрактивни и съобразени с новите изисквания. Те са свързани с такова използване на ресурси, при което не се нарушава способността за възобновяването им и намесата върху околната среда е минимална. (Ivanova & Stankova, 2021, p.23) Зелената икономика има за цел да следва модел за устойчиво развитие, което не влияе отрицателно на промените в климата – например емисиите от въглероден диоксид (CO2) и други парникови газове. Потребителите все повече се стремят към използване и закупуване на продукти, които са био съобразени и създадени от предприятия с ниски вредни емисии и отпадъци.

Така например, в сферата на туристическия бизнес разработването и прилагането на модели за устойчиво развитие и управление водят до дългосрочно и ефективно опазване на околната среда, способстват за съхраняването на природните ресурси и осигуряват висок потенциал за благосъстояние на местните предприемачи и икономически растеж на местните общности като цяло. (Кирилов, 2018, с.96)

Изследване на международна компания показва, че половината от потребителите в САЩ и други страни в Европа казват, че са готови да платят повече за устойчиви продукти, а 62% от потребителите са готови да променят навиците си за пазаруване, за да намалят въздействието си върху околната среда. (Howarth, 2023). (Графика 4) В световен мащаб докладите показват, че 85% от хората са променили навиците си за пазаруване, за да станат по-устойчиви през последните пет години.



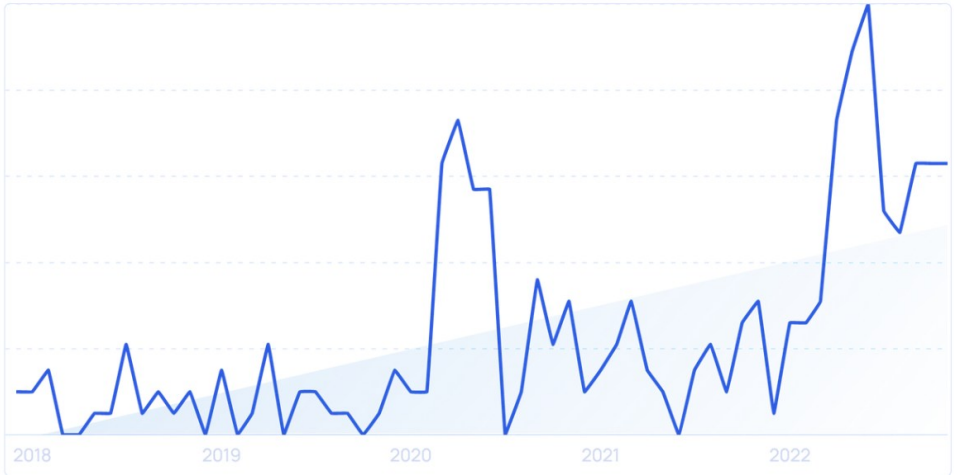

**Графика 4 - „Зелени предприятия“ в световен мащаб**

**Източник**: Environmental, Social And Corporate Governance, Company's collective conscientiousness across broad categories of concern., свободно на https://explodingtopics.com/topic/environmental-social-and-corporate-governance

От графиката се вижда, че за периода от 2020 година до началото на 2023 година се наблюдава тенденция към почти двойно увеличаване на интереса към зелени предприятия. Бизнесът отговаря на потребителското търсене за екологични продукти, като обръща специално внимание на свойте ESG* процеси. (С ESG назоваваме екологичните, социалните и управленските данни и показатели - от където идва и съкращението – Environment, Social and Governance, и се смята, че дефинира подходът в успешното управление на една компания. ESG поставя и акцент върху заинтересованите страни като служители, потребители и други групи. Това е управлението на устойчивото развитие.) Ето защо кръговата икономика е основен фактор със съществено значение при решаване на проблемите, свързани с човешкото здраве, екологията и опазването на околната среда. Екозащитниците наричат начина, по който много от предприятията работят „линейна“ икономика. Това означава използване на материали и природни суровини и изхвърлянето на отпадъците в природата, както и прекомерното им използване и разхищаване. Кръговата икономика предполага предприятията да използват и рециклират своите продукти, до възможния максимум, с цел минимални или нулеви отпадъци в природата. Предприятията, които са се насочили към този вид производство и потребление, реализират спестявания и едновременно с това постигат конкурентоспособност като се вписват адекватно в регламентите на Европейския парламент и на Съвета и произтичащите от това позитиви.

**Immersive Technologies – „Потапящи“ Технолгии в Бизнеса.**

Бизнесът се стреми да ангажира клиентите по авангардни начини, чрез технологии като добавена реалност (AR), виртуална реалност (VR) и смесена реалност (MR), които задават нов стандарт. Потапящите технологии за много от българските потребители са все още неизвестни и нови. Те са иновация в сферата на дигиталния бизнес, онлайн пазаруването и др. области. Потапящата технология се отнася до нови начини за създаване, презентиране и взаимодействие с приложения, съдържание и преживявания. Тази технология трансформира дигиталното изживяване, като обединява виртуалното със зрението, звука и други сетива на потребителите. Приложенията дават възможност да разгледате един продукт и да се запознаете детайлно с неговия дизайн, характеристики, приложения и цена. Такива са приложенията за закупуване на мебели, дизайн на нов апартамент, 3D оглед на нов автомобил, посещение на театър, музеи, концерти или други забележителности и събития чрез компютъра. Поглъщащите или потапящите технологии ще позволят на екипите за разработка на продукти бързо и евтино да създават виртуални прототипи, които дават възможности за дистанционен контакт. Скоковете в завладяващите технологии ще продължат да революционизират предствянето на продукти, премахвайки препятствия като време, цена и местоположение. Редица европейски и американски големи предприятия инвестират все повече в такива иновации, тъй като стремежа им е да подобрят все повече пазара и да бъдат по-конкурентоспособни. След пандемията интересът към търсенето на „потапяща технология“ е нараснал с почти 500% от 2018 година, сочат редица анализи (Графика 5)



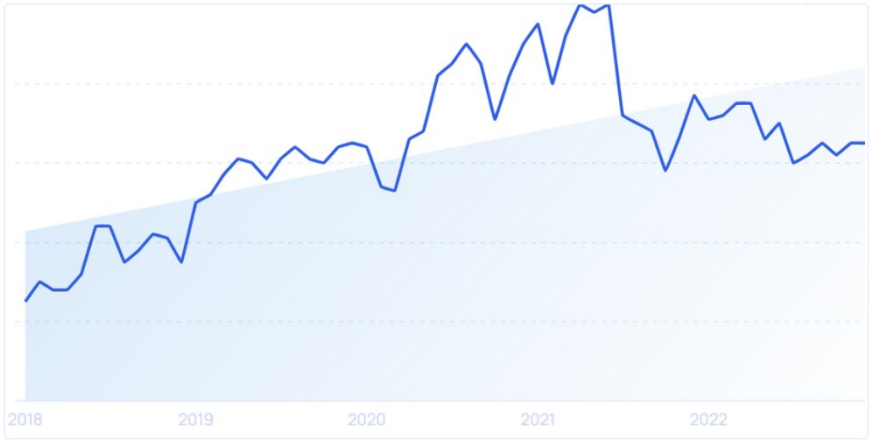

**Графика 5 - Търсене от потребителите в световен мащаб към „Потапяща технология“**

**Източник**: Immersive technology refers to technologies that create a sense of presence or immersion for the user, such as virtual reality (VR), augmented reality (AR), and mixed reality (MR), https://explodingtopics.com/topic/immersive-technology

От графиката се вижда, че тенденцията на растеж към търсене на такива съвременни технологии се увеличава драстично, като в защита на това се споменава, че пазарът на потапящите технологии (включително AR/VR/MR) е оценен на близо 28 милиарда долара през 2021 г., като се очаква се да се увеличи до над 252 милиарда долара до 2028 г. (Howarth, 2023) Цялото преобразуване на продажбите се случи по време на пандемията, тъй като хората пазаруваха предимно онлайн и се случи доста често да имат проблеми с избора на цвят, материя, размер, обем, разположение и т.н., през това време предприятията получаваха стотици запитвания от клиенти за съдействие от консултантите. Това бе една от основната причина за намирането на иновативно решение и улесняването както на купувачите, така и на служителите.

**Иновациите в Доставките и Логистиката.**

Голяма част от предприятията в България и в световен мащаб осъществяват промени в начините на доставки и логистика на материали по време и след пандемията. Тенденциите са предимно в „Кръговата“ логистика, устойчивост на веригите за доставка, автоматизиране на складовите процеси, многоканалните услуги и безконтактните доставки, 5G технологиите и др. На следващата графика е показан растежа на услугата „доставка до дома“ за периода от 2018 до началото на 2023г. (Графика 6).




**Графика 6 - Използване на услугата „доставка до дома“.**

**Източник**: Адаптирано по The last leg of a delivery, moving goods from a local or regional hub to the final destination, https://explodingtopics.com/topic/last-mile.

Годината на огромни промени в цялата световна икономика, в частност и върху доставките на стоки до потребителите е 2019г. Потребителите изискват от предприятията да получават своите поръчки бързо и безопасно, надеждно и сигурно. Това наложи промени в сроковете на доставки и хората вече могат да избират срещу каква сума и срок на доставка да получат своя артикул. Някои предприятия предлагат безплатни доставки в рамките на една работна седмица, или безплатна доставка с поръчка над определена сума, други не предлагат

безплатни доставки - те се определят от условията на външна куриерска фирма и т.н. По време на пандемията бяха осъществени доставки с използване на дрон, робот с изкуствен интелект и т.н. Технологията дава възможност предприятията да развиват своята логистика по най-добрия начин за тях и техните потребители.

Кръговата верига за доставки започва да заменя линейната, а компаниите, които се възползват от тази възможност, в дългосрочен план се радват на по-ниски разходи, намаляване на отпадъците, както и на възможност за по-широк обхват на действие по отношение на опазването на околната среда. Устойчивостта на веригите за доставка се превърна в централна тема в транспортния бизнес в началото на пандемията. Тенденцията да се създават повече регионални вериги за доставка, в които производството е по-близо до пазара, беше обсъждано още преди десетилетие, но поради Ковид -19 бързо намери място в новите условия на работа.

Технологията на 3D печата също може да окаже положително въздействие върху веригите за доставка. Благодарение на възможността за бързо производство на продуктите, 3D печатът отговаря и на очакването на клиентите за по-кратки срокове за доставка, подобно на технологии като интернет и изкуствен интелект. През настоящата година водеща тенденция в областта на доставките е автоматизацията на ръчния труд, която би разрешила редица проблеми в складовете, свързани с наблюдението, получаването и изпращането на продукти. В някои компании използването на роботи за управление на товарите спомага двойно да се намали времето за изпълнение на процесите.

Днешните клиенти държат на гъвкавостта, когато правят поръчки. Затова и компаниите, които могат да предложат многоканална услуга, са онези, които най-добре могат да отговорят на нуждите им. Независимо дали клиентите пазаруват онлайн, или в магазина например, те настояват за опции – различни възможности за доставка, включително безконтактна (доставка до врата) или доставка до друго място, без достъп до дома. Многоканалният подход е персонализирана услуга, предлагана съвместно от маркетинг отдела, отдела по продажби и логистичния отдел. Логистичните компании и веригите за доставка отговарят за последователното изпълнение на поръчките по всеки канал.

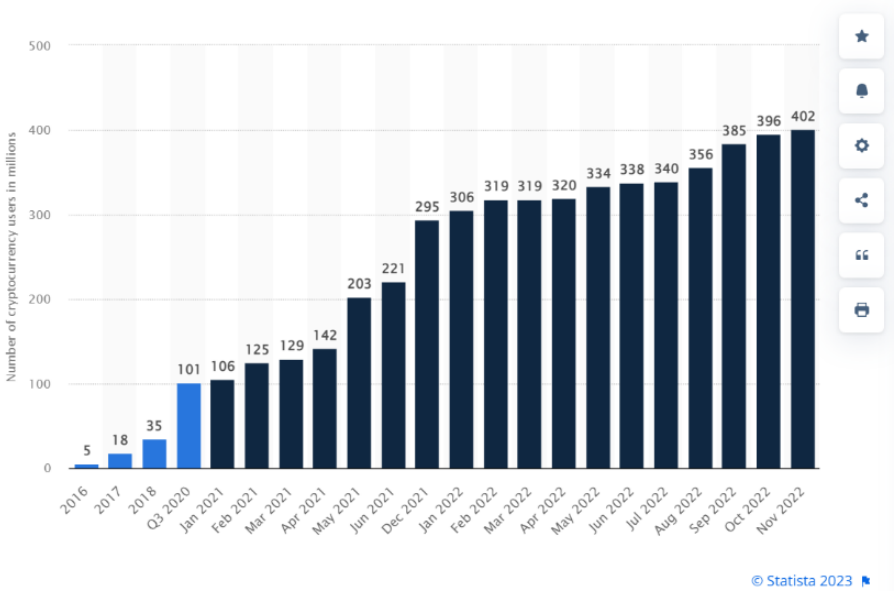
Начините за доставките на стоки се усъвършенстват и актуализират, като за това важна роля има иновативния предприемач, готов да поеме риск, за да отговори на индивидуалните изисквания и предпочитания на отделния потребител. Онлайн поръчките ще продължат да нарастват, а с това и логистиката ще търпи подобрения.

**Дигитален Портфейл на Потребители или Производители (Криптовалута).**

Криптовалутата получи името си, защото използва криптиране за проверка на транзакциите. Това означава, че усъвършенстваното кодиране е включено в съхраняването и

предаването на данни за криптовалута между портфейлите и към публичните счетоводни книги. Целта на криптирането е да осигури сигурност и безопасност.

Криптовалутата е цифрова система за разплащания. Това е „peer-to-peer“ система, която може да позволи на всеки навсякъде да изпраща и получава плащания. Вместо да бъдат физически пари, обменяни в реалния свят, плащанията в криптовалута съществуват само като цифрови записи в онлайн база данни, описващи конкретни транзакции. Криптовалутата се съхранява в цифрови портфейли. Следващата графика 7 показва, увеличението на броя хора използващи криптовалути през периода от 2016 до края на 2022 година.




**Графика 7 - Брой потребители на криптоактиви с потвърдена самоличност от 2016 г. до ноември 2022 г. (в милиони)**

**Източник**: Statista, 2023, https://www.statista.com/statistics/1202503/global-cryptocurrency-user-base/

От графика 7 се вижда тенденцията на увеличаване на броя хора в световен мащаб и използването на криптовалута. През 2016 година са едва 5 милиона, до края на ноември 2022 година увеличението е драстично на 402 милиона души в световен мащаб. Стойността на единица от определена валута се променя постоянно, като всеки който има дигитален портфейл наблюдава данните и евентуално е готов да реинвестира средствата си в друга категория. Въпреки скептицизма и множеството критици, криптовалутата започва да заема свое място в световните пазари. В България все още липсва регулация на този бизнес, което прави дейността на дружествата, опериращи с криптовалути не добре регламентирана и поражда дискусионни

въпроси, свързани със Закона за кредитните институции и с новопоявилото се понятие „криптобанка“.

Появяващите се тенденции в международния бизнес променят начина на работа на предприятията и индустриите, пораждат иновации във всяко бизнес отношение, променят начините на плащане, променят международните икономически отношения, а това изисква адаптивност и непрекъснат растеж.

**Ролята на Човешкия Фактор.**

Успешното осъществяване на посочените и анализирани актуални тенденции в развитието на международния бизнес е невъзможно, ако се подцени и не се отчете съществената ролята на човешкия фактор в тези процеси – човекът като индивид, ресурс и капитал. Безспорно трябва да се отчита важната роля на образованието, обучението и преквалификацията, когнитивните компетенции, както и професионалните умения и личностните качества на човека в професионалната му реализация и развитието на бизнеса. (Prokopenko, Osadchenko, Braslavska, Malyshevska & Tyshchenko, 2020, p.44) От значение е да прилага компетентностен подход при развитието на човешките ресурси. Все по-важна е обаче ролята на некогнитивните фактори за развитие на човешкия капитал и създаване на стойност. Все по-важна е обаче ролята на некогнитивните фактори за развитие на човешкия капитал и създаване на стойност. (Filipova, 2015) Създаването на добавена стойност от човешки капитал се постига чрез ефективни политики и практики. Развитието на човешкия капитал е социален и икономически въпрос, отнасящ се както към индивидуалното и националното богатство, така и към създаването на стойност от организациите. Неговото значение на нематериален актив, който създава конкурентно предимство, е критично за организационното знание, за иновациите, връзките с клиенти, работата в екипи, качеството на продуктите и за ефективността. Тези организационни елементи и тяхното оптимизиране зависят пряко от човешкия капитал. За да създават стойност, организациите трябва да съобразяват и да управляват правилно факторите на влияние, от които зависи неговото развитие. (Мишева, 2023, с.111) Мотивацията, съпричастността, удовлетвореността, доверието, отговорността и комуникациите са тези фактори, които са основа на генезиса на човека като капитал. В условията на бързоразвиващата се конкурентна среда фирмите създават и фирмени екипи за обучение, различни трейнинги и ангажиране на служителите в компанията. Актуални и необходими са създаваните софтуерни и виртуални академии и онлайн обучението, чрез които се консултират както отделни лица, така и цели звена на фирмата. Това осигурява много по-добра комуникация на всички нива във фирмата, както по хоризонталата, така и по вертикалата. Нещо повече – често комуникационните канали имат

трансграничен характер и са добра обратна връзка и споделяне на опит с партньорите в бизнеса и другите участници на пазара.

Принадлежността на служителите към компанията се осъществява успешно само ако фирмените традиции и политики са еквивалентни на нагласите, очакванията и представите на служителите. Тийм билдингите и специалните събития, организирани от компанията, свързани с благотворителни кампании, спортни прояви и др. усилват принадлежността и ангажираността на служителите към традициите и ценностите на фирмата и възможностите за екипна работа, и преодоляване на междуличностни различия и конфликти. Нещо повече споделените възприятия, очаквания и сплотеността създават благоприятни условия за доверие и взаимен обмен на идеи и иновативни решения. Само така може да се използва успешно потенциала на хората и да се създаде добавена стойност от този потенциал. С други думи ролята на некогнитивните фактори за създаване на стойност не трябва да се подценява, защото съобразяването с тях и използването води до ефективна възвращаемост от инвестиции в образование и обучение. Иновативното управление на човешките ресурси осигурява бизнес растеж, създава конкурентни предимства и прави успешен и устойчив фирмения бизнес в глобалния свят.

**Заключение.**

Най-съществената характеристика на съвременния бизнес е глобализацията. Интернационализацията на предприятията, новите технологии и иновациите променят не само бизнес средата, но и света като цяло. В световна икономика ролята на културата все още играе важна роля за разбирането на това как работят някои международни компании и обяснява до голяма степен различията между тях. Предприятията, които следят международните бизнес тенденции и се стремят съм усъвършенстване на собствените си организационни модели са по-успешни и конкурентоспособни на пазара.

Посочените в статията актуални тенденции не изчерпват и не описват цялото многообразие от съществуващи процеси и явления в развитието на международния бизнес. Могат да бъдат потърсени и намерени и други съществени характеристики на съвременната бизнес среда. Към анализираните от нас актуални тенденции, трябва да се добавят и следните основни фактори, влияещи съществено върху съвременната бизнес среда – връзката наука-бизнес, продължаващото професионално обучение, преквалификацията, аутсорсингът, организационните и технологични иновации, подбора и подготовката на кадри, ценообразуването, формите и методите на външна търговия при осъществяване на международен бизнес и други. Процесите в развитието на международния бизнес и съвременните тенденции в него имат изключително динамичен характер и нови измерения в

Европейския съюз и световната икономика. Те са ясно регламентирани както с националните институционални рамки, така и с международните бизнес регулатори.

Направеният в статията анализ и констатации дават основание да се направи следния обобщен извод. Актуалните тенденции в развитието на международния бизнес се дефинират различно, имат свои характеристики, място и време за проявление, различно значение и приложение в икономическите сектори и бизнеси. Диалектическата, всеобщата връзка между тях е, че те по своя генезис и своята дълбока същност са иновации – продуктови, процесни, организационни и маркетингови. Това налага извода, че системното осъществяване на иновационна дейност от фирмите е най-актуалната и съвременна тенденция в международния бизнес.

***Използвана литература:***

Димитрова Р. (2014). Мониторинг на конкурентоспособността на предприятието, Унив. Изд. "Неофит Рилски", Благоевград.

Димитрова Р. (2023). Продължаващото професионално обучение в България – основни аспекти и характеристики. Стратегии на образователната и научната политика, 2, 180-199.

Димитрова Р. (2022). Състояние на образованието и обучението на възрастни в България. Годишник на Колеж по туризъм – Благоевград, Том 1/2022, свободно на: http://cotur.bg/wp-content/uploads/2023/01/%D0%93%D0%9E%D0%94%D0%98%D0%A8%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%BD%D0%B0-%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%B6-%D0%BF%D0%BE-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC-%E2%80%93-%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B5%D0%B2%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4-%D0%A2%D0%BE%D0%BC-1-2022.pdf

Златева Д. (2014). Предизвикателствата на маркетинга в социалните мрежи, В: Информационни технологии, култура и общество, колективна монография, Уни. Изд.“Неофит Рилски“, Благоевград, 137.

Златева Д. (2015). Маркетингът в социалните медии като инструмент за онлайн позициониране, X-та Научно-приложна конференция с международно участие “Инвестиции в бъдещето '2015”, 223.

Кирилов С. (2018). Прилагане на модел за устойчиво управление на туризма в обектите от природното наследство на България, в монографичен сборник „Устойчиво развитие, управление и планиране“, Стоп. факултет на ЮЗУ „Н. Рилски“-Благоевград, 96-99.

Маринова Н. (2018). Международен маркетинг, Нов Български университет, свободно на: https://ebox.nbu.bg/markets18/pdf/4.pdf.

МИС. (2022). Бъдещето е сега или доколко световните мегатенденции се отнасят до българския бизнес, свободно на https://www.bia-bg.com/analyses/view/29909/

Мишева Ж. (2023). Значение на некогнитивните фактори за развитие на човешкия капитал и иновациите. *Икономическа мисъл,* 68 (1), 89-112. https://doi.org/10.56497/etj2368105

Филипова М. (2012). Влияние на глобализацията върху предприемаческата дейност, Сборник научни статии "Предприемачество и икономика", Унив. Изд.„Н. Рилски", Благоевград.

Филипова М. (2013). Изисквания към организационното лидерство в съвременните социално – икономически условия, Пиринski книжовни листи, Изд. ЧВУ – „Колеж по туризъм" – Благоевград.

Dimitrova R., & Sotirova, A. (2020). Human resource management within the context of innovational development of the enterprise. In: Management - Tourism - Culture, Studies and Reflections on Tourism Management, Ignatianum University Press, Kraków.

Dimitrova R., & Vladov, R. (2017). Continuing vocational training of specialists employed in the it-sector in Bulgaria. Economics and Management, Volume: XIII, 2, p. 186, свободно на: http://em.swu.bg/images/SpisanieIkonomikaupload/SpisanieIkonomika2017/CONTINUING%20VOCATIONAL%20TRAINING%20OF%20SPECIALISTS.pdf

Exploding. (2023). Super fast mobile network that refers to the 5th generation of updated connectivity, Available: https://explodingtopics.com/topic/5g

Filipova M. (2010). Decision Making System, Economics and Management, South-west University "Neofit Rilski", 6(4), Blagoevgrad.

Filipova M. (2015). Model of development of manager`s leadership competences, Economic Processes Management: International Scientific E-Journal, 4, available on: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44418

Filipova M. (2010). Prognostication of Crisis Phenomena in the Company, ***Economics and Management*- Scientific Journal in** Lithuania, N15, 473.

Howarth J. (2023). Top business trends - 2023 & 2024, available: https://explodingtopics.com/blog/business-trends

Ivanova P., & M. Stankova. (2021). Incorporating Sustainability of Tourism Using the Triple Bottom Line Concept for Risk Prevention. Journal of Balkan Ecology, 1, 23-34.

Kyurova V., & Koyundzhyska - Davidkova, Bl. (2020). Research of entrepreneurial business innovations in times of crisis. Revista Inclusiones, 7 - Num Especial, p. 204, http://www.revistainclusiones.org/gallery/15%20VOL%207%20NUM%20OCTDIC%20ESPECIAL2020%20REVISINCLUSIII.pdf .

Kyurova V., & Koyundzhyska - Davidkova, Bl. (2019). International marketing activity of family business. Revista MAHPAT, 5, 13, https://revistamahpat.com/index.php/rm/article/view/21/18.

Prokopenko O., I. Osadchenko, O. Braslavska, I. Malyshevska, M. Pichkur & V. Tyshchenko. (2020). Competence approach in future specialist skills development, International Journal of Management, 11(4), 640-650. DOI: 10.34218/IJM.11.4.2020.062

Rizova E., & R. Dimitrova. (2017). State and trends in the development of continuing vocational training. Economics and Management, Volume: XIII, 2, p. 165, свободно на: http://em.swu.bg/images/SpisanieIkonomikaupload/SpisanieIkonomika2017/STATE%20AND%20TRENDS%20IN%20THE%20DEVELOPMENT%20OF.pdf

Rizova E., & R. Dimitrova. (2017). Social partnership in the field of continuing vocational training. Management and sustainable development, 3, 64, p. 12, свободно на: https://jmsd.bg/files/volumes/msd_64.pdf

Stavrova E., Zlateva, D., & Vladov, R. (2017). Digital bank marketing in the context of the circular economy, 7th International Scientific Conference: "Contemporary Aspects of Circular Economy", 1(1) ISSN 2545-4552 (Print), ISSN 2545-4560 (Online), http://www.eurm.edu.mk/publikacii/idea/Idea_International_Journal_Vol1No1_2017.pdf

Tankiwala A. (2022). Current trends in international business, available: https://www.scribd.com/document/70245469/current-trends-in-international-business#

Yaneva D. (2020). Strategic Marketing Planning in the Present-day Organization, Entrepreneurship, 8 (2), "Neofit Rilski" Publishing House, Blagoevgrad, DOI: 10.37708/ep.swu.v8i2.16, ISSN (print): 1314-9598, ISSN (online): 2367-7597 http://ep.swu.bg/index.php/archive/2020/2020-issue-2/202-strategic-marketing-planning-in-the-present-day-organization

Yaneva D., Kyurova, V., & Abazi, Xh. (2022). Problems of Strategic Marketing Management of Entrepreneurial Business in the Conditions of Crisis. Proceedings book of the 10-th International scientific conference "Modern research and trends in economics, law and social policies", pp. 373, ISBN 978-9928-321-52-7.

Zebrauskaite I. (2022). Key Trends Shaping the Global Business Environment, available: https://www.euromonitor.com/article/key-trends-shaping-the-global-business-environment

Zlateva D., & Vladov, R. (2017). Innovative aspects of online marketing, Macedonian International Journal of Marketing, 31, http://bit.ly/36eDhYk.

# АНАЛИЗ НА НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ В ПОМОЩ НА УЧИТЕЛЯ ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ

**Янко Руменов**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

В настоящия доклад е направен анализ на нормативните документи, пряко касаещи обучението по физическо възпитание и спорт. Също така са разгледани и анализирани съответните наредби, закони и постановления, регламентиращи учебния процес и професионалното развитие на учителите. Основният използван метод е контент анализ, като са изведени и препоръки за броя на учебните часове и изискванията за овладяването на учебното съдържание за всеки етап на обучение.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: обучение, учители по физическо възпитание и спорт, нормативни документи, образователен процес

# ANALYSIS OF NORMATIVE DOCUMENTS TO HELP THE TEACHER IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

**Yanko Rumenov**

*South-West University "Neofit Rilski"*

ABSTRACT

In this report, an analysis of the normative documents directly related to training in physical education and sports has been made. The relevant regulations, laws and decrees regulating the educational process and the professional development of teachers have also been examined and analyzed. The main method used is content analysis, with recommendations for the number of study hours and the requirements for mastering the study content for each stage of study.

KEYWORDS: training, physical education and sports teachers, normative documents, educational process

**Въведение**

За да може образователната ни система да отговаря на непрекъснатите промени в национален и световен мащаб е необходимо периодично актуализиране на нормативните документи, пряко касаещи нейното функциониране. Обучението на учениците се регламентира чрез помощта на нормативните документи. Учителят, като обект на образователната система, трябва да е наясно с извършваните реформи в нея. Да познава и прилага новоприетите или актуализирани закони, правилници, наредби, учебни програми и др. Поради този факт, представяме някои от най-важните нормативни документи, които са в помощ на учителя с цел законосъобразното обучение.

До преди години действащият закон на образованието бе приетият през далечната 1991 г. Закон за народната просвета, който като цяло с всяка изминала година остаряваше морално и не отговаряше на днешните „виждания" за успешно и правилно образование. Нуждата от приемането на нов закон бе абсолютно наложителна.

Това стана факт през 2016 г., когато на първи август влезе в сила новият Закон за предучилищно и училищно образование. Този закон отмени напълно Закона за народната просвета от 1991 г. и Закона за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план от 1999 г.

Една от приетите съществени промени, засягащи училищното образование е отпадането на VIII клас от прогимназиалния етап. Като по този начин обучението за придобиване на основно образование се осъществява от I до VII клас включително, в два етапа, както следва: начален – от I до IV клас включително и прогимназиален – от V до VII клас включително. Обучението за придобиване на средно образование се осъществява от VIII до XII клас включително и също има два етапа, както следва: първи гимназиален - от VIII до X клас включително и втори гимназиален - от XI до XII клас включително. (Закон за предучилищното и училищното образование, 2016: 20-21).

Според чл. 91 от закона, държавният образователен стандарт за учебния план определя рамкови учебни планове по класове, етапи и степени на образование в зависимост от вида на образованието и спецификата и формите на обучението. Извън часовете по чл. 87, ал. 2 и 3 в учебния план се включва за всеки клас, за всяка учебна седмица и по един учебен час за организиране и провеждане на спортни дейности.

Организирането и провеждането на часа за спортни дейности се осъществява от педагогически специалисти в областта на физическото възпитание и спорта с професионална квалификация „учител" или „треньор" по даден вид спорт. Обучението и дейностите може да се осъществяват в блок от часове в зависимост от проблематиката и от потребностите на учениците от паралелката.

**Анализ на брой учебни часове по етапи на обучение**

Според Наредба № 4 от 30 ноември 2015 г. за учебния план и представените на сайта на МОН учебни програми по физическо възпитание и спорт, представяме таблично (виж таблица №1) броя на часовете по физическо възпитание и спорт за всеки един клас и изискванията за овладяването на учебното съдържание за всеки един етап на обучение. Анализирайки броя на учебните часове и изискванията за овладяването на учебното съдържание, можем да изведем следните изводи и препоръки за всеки етап на обучение:

1. В начален етап най-малко часове са заложени за I-ви и II-ри клас (по 64 часа за учебната година). Като цяло в рамките на този етап за всеки клас се изисква овладяването на задължителното учебно съдържание за трите задължителни области и най-малко на една от избираемите. Препоръчителното процентно разпределение на задължителните учебни часове за годината са 75% за изучаване на задължителните области на учебното съдържание и 25% за изучаване на избираемите области на учебното съдържание, тоест като отделим и най-малко 6 часа за измерване на физическата дееспособност на учениците в началото и края на учебната година, за трите задължителни области (лека атлетика, гимнастика и спортни игри) остават 42 часа. Разделяйки тези часове на трите задължителни области за I-ви и II-ри клас се получава по 14 часа годишно за всяка една област. Имайки предвид, че уроците по физическо възпитание и спорт на учениците от началния етап, много често са водени от така наречените „междупредметници" и без да подценявам тяхната теоретична и практическа подготовка, мнението ми е, че трудно биха успели да реализират всички компетентности като очаквани резултати от обучението. При този етап, като цяло новите понятия, с които трябва да се запознаят и усвоят учениците са най-многобройни. На учениците е нужно да се даде една стабилна начална спортна грамотност, която да подпомогне работата на учителите в по-горните етапи на обучение. Това би станало, само ако уроците се провеждат от квалифицирани и подготвени учители по физическо възпитание и спорт, предварително планирали всеки един урок, задачите и средствата и методите за реализиране.

2. В прогимназиален етап предвидените часове по класове са както следва: V-ти -85 часа, VI-ти -85 часа и VII-ми -72 часа за учебната година. При този етап се изисква овладяването на учебното съдържание по лека атлетика, гимнастика и най-малко на два отборни спорта от спортните игри и най-малко на една от избираемите. Отново експертите препоръчват процентното разпределение на задължителните учебни часове за годината да са 75% за изучаване на задължителните области на учебното съдържание и 25% за изучаване на избираемите области на учебното съдържание. Разпределяйки часовете за избираемата област и за измерване на физическата дееспособност, за трите задължителни области (лека атлетика, гимнастика и спортни игри) остават 57 часа за V-ти и VI-ти клас и 48 часа за VII-ми клас. Разделяйки

тези часове на двете задължителни области и двата спорта от спортните игри за V-ти и VI-ти клас отново се получава по 14 часа годишно, а за VII-ми клас по 12 часа. Предвид факта, че в този етап учениците трябва да усвояват спортно-технически елементи от спортните игри, лекоатлетически и гимнастически дисциплини, всеки един час трябва да бъде строго планиран, за да се реализират заложените компетентности като очаквани резултати от обучението.

С цел да се реализират компетентностите като очаквани резултатии от обучението е необходимо да се спазват изискванията за овладяването на учебното съдържание, конкретно за задължителна област спортни игри, където за всеки клас трябва да се заложат часове най-малко за два отборни спорта. В тази връзка за учителите не е наложително да отделят часове и за четирите отборни спорта в прогимназиалния етап, като това би довело до намаляването на часовете за годината за всички останали задължителни области, като те биха стигнали до 10 часа годишно. Твърде недостатъчни, за постигане на предвидените резултати от обучението.

3. В гимназиален етап заложените часове за учебната година от VIII-ми до XI-ти са по 72 часа годишно, а за XII-ти те са 62. При този етап се изисква овладяването на две от трите задължителни области на учебното съдържание и най-малко на една от избираемите. И тук експертите препоръчват процентното разпределение на задължителните учебни часове за годината да са 75% за изучаване на задължителните области на учебното съдържание и 25% за изучаване на избираемите области на учебното съдържание. Разпределяйки часовете за избираемата област и за измерване на физическата дееспособност, за трите задължителни области (лека атлетика, гимнастика и спортни игри) остават 48 часа за VIII-ми до XI-ти и 40 часа за XII-ти клас. Разделяйки тези часове на двете задължителни области се получават по 24 часа годишно за всяка една област от VIII-ми до XI-ти и 20 часа за XII-ти клас. Това е така, ако учителите изберат задължителните области да са лека атлетика и гимнастика. Но при предишни наши проучвания относно предпочитана задължителна област от страна на учителите и учениците, спортните игри винаги са били избирани. Така че, така написано в учебните програми, учителят е длъжен да обучава учениците по две задължителни области (примерно лека атлетика и спортни игри, които включват четири спорта). Разделяйки тези 48 часа на 5-те спорта се получават по 10 часа годишно за всеки един спорт (лека атлетика, футбол, баскетбол, волейбол и хандбал). Предвид заложените за усвояване компетентности като очаквани резултати от обучението, сложните технико-тактически индивидуални и групови действия в защита и нападение при спортните игри, моето мнение е че, за 10-те часа годишно учителите са непосилни да реализират качествено обучение. Относно изискванията за овладяването броя задължителни области на учебното съдържание, учителите трябва да са запознати, че трябва да отделят часове само за две от трите области.

Като обобщен анализ на написаното по-горе, часовете по физическо възпитание и спорт не са достатъчни, предвид заложените компетентности като очаквани резултати за всеки един клас. Учителите трябва да притежават добри познания за учебните програми, предварително да са планирали реализацията на учебния процес и да следват стриктно поставените задачи за часа. Всяко едно отклонение от планираните дейности би довело до незадоволително усвояване от страна на учениците на предвидените лекоатлетически и гимнастически дисциплини и отборни спортове.

***Таблица №1: Брой часове и изисквания за овладяване на учебното съдържание.***

<table>
<tr><td></td><td colspan="12">Брой часове по физическо възпитание и спорт за всеки един клас и изисквания за овладяването на учебното съдържание</td></tr>
<tr><td>етап на обучение</td><td colspan="4">Начален етап</td><td colspan="3">Прогимназиален етап</td><td colspan="5">Гимназиален етап</td></tr>
<tr><td>клас</td><td>I</td><td>II</td><td>III</td><td>IV</td><td>V</td><td>VI</td><td>VII</td><td>VIII</td><td>IX</td><td>X</td><td>XI</td><td>XII</td></tr>
<tr><td>брой часове</td><td>64</td><td>64</td><td>80</td><td>85</td><td>85</td><td>85</td><td>72</td><td>72</td><td>72</td><td>72</td><td>72</td><td>62</td></tr>
<tr><td>изисквания за овладяването на учебното съдържание за етапите на образование</td><td colspan="4">Изисква се овладяването на задължителното учебно съдържание по лека атлетика, гимнастика и спортни игри. От избираемите области на учебното съдържание се изисква овладяването най-малко на един спорт или на една двигателно-познавателна дейност.</td><td colspan="3">Изисква се овладяването на учебното съдържание по лека атлетика, гимнастика и най-малко на два отборни спорта от спортните игри. От избираемите области на учебното съдържание - овладяването най-малко на един спорт или на една двигателно-познавателна дейност.</td><td colspan="5">Изисква се овладяването на две от трите задължителни области на учебното съдържание, от избираемите области на учебното съдържание овладяването най-малко на един спорт или на една двигателно-познавателна дейност.</td></tr>
</table>

В същата Наредба № 4 от 30 ноември 2015 г. е представен рамков учебен план за общо образование за основната образователна степен. Сборът на часовете на учебния предмет Физическо възпитание и спорт до VII-ми клас е 535 часа, което го нарежда на 4-то място по брой часове след учебните предмети: Български език и литература, Чужд език и Математика. За пореден път това показва, че този предмет е един от най-важните за психическото и физическото развитие на децата и не трябва да се пренебрегва от учителите.

**Анализ на нормативни документи**

Друг важен нормативен документ след приемането на закона е Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка. С тази наредба се определя държавният образователен стандарт за общообразователната подготовка (Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка).

Тя е еднаква и се придобива чрез изучаване на едни и същи общообразователни учебни предмети. Самото обучение за всеки учебен предмет се осъществява с помощта на учебни програми, в които са определени компетентностите на учениците, като очаквани резултати от обучението за всеки един клас.

Друг основен момент от приетата наредба е раздел V Годишно тематично разпределение, което представлява дидактически план за работа на учителя за практическото постигане на заложените в съответната учебна програма цели на обучението за постигане на очакваните резултати и за придобиване на общообразователната подготовка в съответствие с предвиденото в учебния план (Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка). Неговите функции са ритмичното разпределение на учебното съдържание по съответния учебен предмет за даден клас и за планиране на съответстващите учебни дейности, свързани с преподаване на нов учебен материал, упражнения, преговор, както и за гарантиране на изпълнението на учебната програма. Предвиденият учебен материал за съответния клас за учебен предмет, трябва да следва логическа и методическа последователност. За да се изготви такова разпределение е задължително да погледнем отчетните документи от предходната учебна година, за да определим какво е постигнато като резултати и от къде да започнем да правим новото разпределение.

То се разработва от преподаващия учител за всяка учебна година и за всеки клас, като се отчитат интересите на учениците и спецификата на образователната среда. Утвърждава се от директора на училището преди началото на учебната година, като подлежи на контрол от страна на директора на училището, на регионалното управление на образованието и на Министерството на образованието и науката.

Предстои да бъде изменена и допълнена Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г., като ще бъдат направени изменения относно годишното тематично разпределение. С цел учителите да получат повече свобода при планиране на уроците и преподаването им в клас, ще отпаднат изискванията за заверката на годишното тематично разпределение при преструктуриране. По този начин ще се делегира повече самостоятелност на учителите при методическото планиране и преподаването според възможностите на учениците в класа.

Предстоящите промени даващи повече свобода на учителите, могат да демотивират някои от тях да планират и водят качествен и резултативен учебен процес. Липсата на контрол, от страна на директора на училището и старши експерта по физическо възпитание и спорт, свързан с планирането и спазването на тези разпределения, биха понижили качеството на обучение по учебния предмет.

Следващата наредба, която ще разгледаме е Наредба № 15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. С нея се определя държавният образователен стандарт за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти в системата на предучилищното и училищното образование.

Длъжностите на педагогическите специалисти се заемат от лица, придобили висше образование в съответното на длъжността професионално направление съгласно Класификатора на областите на висше образование и професионалните направления и професионална квалификация, необходима за изпълнението на съответната длъжност. Учителските длъжности са: учител, старши учител и главен учител.

Съгласно наредбата и чл. 47 от нея, педагогическите специалисти са длъжни да повишават квалификацията си в: специализирани обслужващи звена, висши училища и научни организации или обучителни организации, чиито програми за обучение са одобрени от министъра на образованието и науката и са вписани в информационен регистър в не по-малко от 48 академични часа за всеки период на атестиране и в не по-малко от 16 академични часа годишно.

В Националната програма „Квалификация 2020“ също е отразена „необходимостта от непрекъснато обучение на педагогическите специалисти във връзка с промените в нормативната среда, с решаващото значение на възпитанието и образованието, на семейството и др.”( Националната програма „Квалификация 2020“).

За участие в обучения за повишаване на квалификацията на педагогическия специалист се присъждат квалификационни кредити. Той представлява измерител на времето, в което педагогическият специалист се е обучавал. Обучението за повишаване на квалификацията се извършва по програми в присъствена или в частично присъствена форма. Един

квалификационен кредит се присъжда за: участие в обучение с продължителност 16 академични часа, от които не по-малко от 8 академични часа са присъствени; подготовка, представяне и публикуване на доклад от педагогически форум от международно, национално или регионално ниво; научна или научно-методическа публикация в специализирано издание.

За всеки период на атестиране всеки педагогически специалист е длъжен да придобие не по-малко от 3 квалификационни кредита от участие в обучения за повишаване на квалификацията си.

За да повишат своята квалификация, педагогическите специалисти може да придобиват последователно петте професионално-квалификационни степени (ПКС).

Изискванията за тях за придобиване на професионално-квалификационна степен, са:

1. Да са придобили предходната професионално-квалификационна степен най-късно в годината, предхождаща годината на кандидатстване.

2. Да заемат длъжност на педагогически специалист към момента на кандидатстването.

3. Да нямат наложено дисциплинарно наказание по чл. 188, т. 2 или 3 от Кодекса на труда, освен ако е заличено.

Според чл. 69 ал. (2) и (3) от наредбата, основа за кариерно развитие на педагогическите специалисти са учителският стаж, получените квалификационни кредити, придобитата професионално-квалификационна степен, както и резултатите от атестирането им. По-големият брой квалификационни кредити и по-високата професионално-квалификационна степен са основание за по-бързо кариерно развитие независимо от учителския стаж.

Във връзка с повишаване качеството на учебния процес, всички педагогически специалисти подлежат на атестиране на всеки 4 години. Всеки педагогически специалист отразява в професионалното си портфолио, което е задължен да състави, постигнатите компетентности в съответствие с професионалния профил за заеманата длъжност (Наредба № 15 от 22.07.2019 г.).

Представените изисквания за придобиване на някоя от петте професионално-квалификационни степени припокриват някои вече научени неща при следването в университета в ОКС „Бакалавър” или „Магистър”. За да повишат квалификацията си, учителите трябва да надграждат своите умения и знания, но според посочените изисквания, до трета професионално-квалификационна степен затвърдяваме наученото в рамките на следването в университета. Необходимо е актуализиране на изискванията за някои от професионално-квалификационните степени, с цел да бъдат по-полезни за подобряване и повишаване на квалификацията и бъдещата работа на учителите.

Друга важна наредба е тази за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител" (Обн. - ДВ, бр. 89 от 11.11.2016 г., и изм. и доп., бр. 105 от 18.12.2018

г.). Тук е посочен минималният брой на задължителните учебни дисциплини и техният минимален хорариум в академични часове е: Педагогика с минимален хорариум в академични часове 60 часа; Психология, също с 60 часа; Методика на обучението по... с 90 часа; Приобщаващо образование с 15 часа и Информационни и комуникационни технологии в обучението и работа в дигитална среда с 30 часа минимален хорариум. Минималният хорариум в академични часове за практическата подготовка е: Хоспитиране - 30 часа; Текуща педагогическа практика - 60 часа; Стажантска практика - 90 часа.

Като кратко и ясно **заключение** можем да споделим че, всички разгледани закони, наредби, заповеди и постановления регламентират законосъобразното обучение на учениците. Необходимо е учителите по физическо възпитание и спорт да са запознати със съдържанието им, касаещо учебния предмет, също така да спазват приетите наредби, изисквания, препоръчителните процентни разпределения, права и задължения и др.

***Използвана литература:***

Борисов, Л. (2017). Състояние и функциониране на системата за физическо възпитание в Република България. Изд. Болид-Инс, ISBN 978-954-394-225-1, София.

Герова, Е. (2017). Книга за учителя по физическо възпитание и спорт за първи клас. Издателство „Просвета-София”, ISBN 978-954-01-3447-5.

Давидов, Д. (2013). Учителят по физическо възпитание. София: НСА ПРЕС.

Държавен образователен стандарт за общообразователна подготовка по физическо възпитание и спорт – Приложение № 20; Наредба №5/30.11.2015 на Министъра на образованието и науката; ДВ 95/08.12.2015.

Закон за предучилищното и училищно образование, 2016 г.

Закон за физическото възпитание и спорта (Обн., ДВ, бр. 86 от 18.10.2018 г., изм. и доп., бр. 64 от 13.08.2019 г).

Заповед № РД09-1111 от 15.08.2016 г.

Наредба № 4 от 30 ноември 2015 г. за учебния план.

Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка.

Наредба № 11 от 01 септември 2016 г. за оценяване на резултатите от обучението на учениците.

Наредба № 15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти.

Наредба за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител" (Обн. - ДВ, бр. 89 от 11.11.2016 г., и изм. и доп., бр. 105 от 18.12.2018 г.).

Наредба за приобщаващото образование (Обн. - ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г.,).

Национална програма „Квалификация 2020“. https://www.mon.bg/bg/100822

Учебни програми за I-ви – XII-ти клас. Културнообразователна област: Физическа култура и спорт. www.mon.bg, София.

# СОЦИАЛНО ВЪЗПИТАНИЕ В УЧИЛИЩЕ- КАУЗА И ТЕХНОЛОГИЯ

**Веска Гювийска**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Социалното възпитание в училище, насочено към връзката на „личността и обществото“, е в пряка зависимост от институционалните си контексти. В този смисъл училищната институция се оказва решаваща в определяне на неговите параметри .Училищната институция, съчетава в себе си възможности за придобиване на знание, и същевременно наличие на социален и индивидуален опит на личността. Това я прави изключително актуална, във всички възможни епохи и социална по своето предназначение.

*Училището е институция, която притежава разнородни характеристики, които влияят върху социалното възпитание.:*

- Училището е държавна институция, доколкото се управлява с помощта на държавни стратегии и политики, како и специално създадени ведомства, които най-често са централизирани като Министерството на Народната просвета и Регионалните инспекторати. В България, дори частното училище може да бъде създадено единствена с разрешения на държавата и нейните стандарти и критерии.

- Училището е културна институция, която съдържа система от ценности, нагласи и очаквания за нейните участници и същевременно предава културен опит между поколенията, и с това улеснява процеса на социализация

- Училището е образователна институция, която предлага система от знания, умения и навици, необходими на подрастващата личност да се реализира в живота и професията, и това е най-важната й роля и функция като институция

От своя страна с*оциалното възпитание в училище се реализира с помощта на* :

- социален опит под формата на индивидуален и колективен такъв, като част от жизнена стратегия на личността. Училището е не само подготовка за живот, то е начин на живот;
- образование като форма на усвояване на набор от знания и умения, необходими за успешна адаптация и реализация няа деца и подрастващи;
- оказване на индивидуална помощ при решаване на разнородни житейски, социални и професионални задача. (Венка Кутева-Цветкова,2017)

*Училищната институция и социалните модели, които тя предлага са в зависимост от типа училище*

- общообразователно, което предлага базова подготовка на децата;
- професионалното е свързано с ориентация към определена професия и наличие на пратически умения за това;
- традиционното училище се движи по познати алгоритми и е насочено към някакъв определен резултат от обучението;
- иновационото училище предполага експерименти и нововъведия, необходими за просперитета на училището, и е насочено като цяло към процеса на обучение.

*Връзката между училище и социално възпитание се определя от няколко параметри:*

- училището носи в себе си норми, разпоредби и санкции, които имат задължителен характер;
- училището е относително автономна институция, доколкото е обвързано с държавни механизми за подчинение;
- училището е част от системата на редица социално-културни институции, които имат и редица общи черти;
- в училището съществуват съобщество на съученици, на преподаватели, които често носят различни ценности;
- независимо, че ученикът е най-важната социална единица в училище, неговия статус има времеви характер, и това позволява да насочим усилията си към неговата промяна във времето;
- доброто училище съчетава в себе си традиции и иновации, в желанието си за прогрес, както и процеси на обучение и възпитание, в тяхното единство;
- училището предлага и своеобразна субкултура, която е уникална за всяко училище и се реализира чрез традиции, обичаи и начини на общуване;
- училището на 21 век насочва усилията си към визията и сертификатите, за сметка на възпитанието, което започва да играе спомагателна функция;
- училището на 21 век няма да може да изпълни функцията си на социално-педагогическа институция, ако не диференцира индивидуалната помощ за децата, и не насочи усилието си към създаване на разнородни ученически общности;
- Ако началното училище има за задача да определи груповите норми на поведение, прогимназиалното предлага модели по самоутвърждаване на

личността, а гимназиалния етап е свързан с моделите по самоопределението на порастващите.

Съществуват нови параметри на съвременното училище, доколкото то се превръща в „учеща се институция“, което в известна степен оптимизира и неговите социални функции. (Попкочев Тр. 2007)

*Проблемите на социалното възпитание в съвременното училище, от своя страна са свързани с редица характеристики:*

- училището на този етап е отчуждено от социалния живот, и от действителността, такава каквато е;
- училището предлага заучени теоретични знания и няма практическа пригодност;
- училището трябва да предлага социална активност на ученика и възможността да променя своя и обществения живот, което на този етап не се случва ;
- училището не предлага и не стимулира критическо мислене и гражданско образование.

В този смисъл училището трябва да стимулира и синхронизира изборите на ученика:

- обществени или лични цели на ученика;
- формиране на индивидуална или групова норма на поведение;
- вяра в статуквото на училището като поддръжник на обществото, или желание за намеса в общественото развитие;
- транслатор на социално-педагогически ценности или културни такива.

*Социалното възпитание и неговите парадигми (модели) са следващия фактор, с който училището трябва да се съобрази:*

-Личностно-отчуждена парадигма е насочена към енциклопедичен тип задачи, свързани с получаване на колкото е възможно повече информация, от колкото е възможно повече научни и социални области. Тя държи на резултатите и целите, които си поставя като институция и нейния простих.

-Личностно ориентирана парадигма превръща личността на ученика в средоточие на всички педагогически усилия. Тя предполага вяра в силите на децата и съобразяване техните потребности и интереси, както и диференциране на задачите, предназначени за тях. Този тип парадигма следва природата та на детето, и стимулите необходими за нейното развитие и усъвършенстване. Всяко училище ще трябва да избира между тези модели и ги реализира

*Прояви на социалното възпитание в училище са изключително разнообразни:*

- Намиране на баланс между училище –конгломерати, които превръщат ученика в анонимен, или прекалено малки , училища, които съществуват условно

-Ученическо самоуправление, което предполага наличие на разнородни ученически организации, свързани с вземане на решения от страна на учениците

- Създаване на Комисии и програми за решаване на конфликти
- Оказване на индивидуална помощ на ученика, не само по педагогически, но и по социално значими за него проблеми, както и консултации по професионално реализиране и ориентиране
- Укрепване на системата от традиции, обичаи, ритуали в училище, които определят нейната организационна култура;
- Преход от „ училище на знанието" в училище на живота, когато училището изпълнява не само месията по образование на деца, и подрастващи, но и по социално значима дейност;
- Разширяване дяловото участие в училище на родителите, и разширяване на социалните партньорства на училището с други социални институции;
- Експериментална дейност, свързана с нов тип обучение като „отворена класна стая" или „обърната класна стая", която включва самите ученици и родители в преподавателска дейност;
- Разширяване на допълнителното образование за ученици чрез клубове по интереси;
- Нарастване ролята на възпитанието в училище, чрез организиране на разнородни възпитателни мероприятия, както и следване на етични кодекси в училище.

Целта на социалното възпитание в училище, като вид възпитание, е превес на ролята на социалните отношения, в живота на ученика, във всички възможни проявления, както и подготовка за активно участие в живота на обществото. В известната статия на руския педагог Луначарски се поставя основния въпрос на социалното възпитание, дали семейството или училището ще бъдат определящи в живота на детето. Времето на 21 век оправда неговите очаквания, че обществото и училището ще бъдат решаващи в живота на личността. Този факт ни задължава като педагози Трябва да бъдем обаче внимателни, защото наред със социалното, съществува и „квази-социално възпитание" като „ про-социално, асоциално и дисоциално възпитание". (Аксютина З.А.21). Самото възпитание наред с факта, че е част от социализацията е и социален институт във всички възможни общества (Мудрик А.В.2008). Такъв негов прочит го свърза изначално със социалното възпитание. В самото възпитание доминира колективния дух, които оптимизира социалното възпитание като процес. (Макаренко А. 1988).:. Постмодернистичните прочити на училището го свързват с реформата в образованието и реформата в мисленето в контекста на самоорганизацията на сложните системи (Марулевска, К 2016).Този факт ще повлияе върху социалното възпитание в училище, доколкото основният му акцент ще бъде самоуправлението на личността. Връзката между училище и социално възпитание ще обогатява своите параметри и ще

го свързва с гражданското и политическо възпитание.Този процес може да създаде напрежение, доколкото е част от идеологическа дейност в училище. За деца и подрастващи, винаги съществува опасност от манипулация, предвид възрастта и неукрепналия характер. Училищната институция в България, веднъж вече измина този път на идеологизация. Целта на социалното възпитание в училище винаги ще бъдат морални каузи на обществото, свързани с добруването на обществото и благоденствие на самата личност.

***Използвана литература:***

Аксютина З.А.21 Категории социалного и квазесоциалнокаго восспитание, Вестник Челябинского государственного университета. 2021. № 11 (457).

Луначарски, О социальном воспитании, Речь, произнесенная 3 ноября 1918 г. в Петрограде

Кутева-Цветкова В,2017,Социалното възпитание в контекста на социализацията, Педагогически Алманах, ВТУ 37-45

Макаренко А. 1988.В сферата на образованието. – М

Марулевска, К 2016:. Реформата в образованието и реформата в мисленето в контекста на самоорганизацията на сложните системи , KNOWLEDGE, International Journal Scientific papers

Мудрик А.В.2008, Воспитание как составная часть процесса социализации, Вестник ПСТУ 2008 3 (10) 7-24

Попкочев Тр. 2007, Училището учеща се институция- същност и бариери, сп Педагогика бр. 3, 2007 г., с. 35-47.

.

# STEAM В ДЕТСКАТА ГРАДИНА

**Радостина В. Спасова**

*ДГ №11 „Знаме на мира“, град Перник, България*

РЕЗЮМЕ

В настоящата разработка се споделят резултатите от проучване свързано с осъществяването на иновативен образователен подход с проектирано и внедрено специално оборудване и инструменти за практическа работа с деца в областта STEAM. Концепцията на STE(A)M в детските градини е образователен подход, който използва науката, технологиите, инженерството, изкуствата и математиката като точки за достъп за насочване на децата, диалог и критично мислене. Образованието STE(A)M е типичен социо-културен и конструктивистки модел, който чрез обучителни ситуации позволява на децата активно да изграждат знания и да придобиват умения чрез проучване, откриване, сътрудничество и други канали.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: иновативен образователен подход, STEAM, проучване, откриване, сътрудничество, критично мислене.

ABSTRACT

The present work shares the results of a study related to the implementation of an innovative educational approach with designed and implemented special equipment and tools for practical work with children in the STEAM field. The STE(A)M concept is an educational approach that uses science, technology, engineering, the arts, and mathematics as access points for child guidance, dialogue, and critical thinking. STE(A)M education is a typical socio-cultural and constructivist model that, through learning situations, allows children to actively construct knowledge and acquire skills through inquiry, discovery, collaboration and other channels.

KEYWORDS: innovative educational approach, STEAM, inquiry, discovery, collaboration, critical thinking.

## Въведение

Все по-често чуваме, че образованието трябва да се основава на практиката и изискванията на динамичната технологична среда. През 21 век научните и технологични иновации стават все по-важни, особено когато се сблъскваме с ползите и предизвикателствата на глобализацията. За да успеят в това ново общество – високотехнологично и базирано на

информация, децата трябва да развият своите способности до нива, много по-големи от онова, което се е смятало за приемливо в миналото.

Съвременните деца живеят в епоха на активна информатизация, компютризация и роботизация. Техническите постижения навлизат все повече във всички сфери на човешкия живот и събуждат интереса на децата към съвременните технологии. Техническите предмети ни заобикалят навсякъде, под формата на домакински уреди и устройства, играчки, транспортни, строителни и други машини. Децата от ранна възраст се интересуват от моторни играчки. В предучилищна възраст те се опитват да разберат как те работят. Днес роботиката е една от най-бързо развиващите се области на индустрията и е невъзможно да си представим съвременния свят без механични машини, програмирани да създават и обработват храна, да шият дрехи, да сглобяват автомобили, да управляват сложни системи за управление и т.н. (1).

STEM образованието става все по-актуално. А какво всъщност е STEM?

Според редица изследователи това е един от подходите, които помагат за постигане на интеграция на теорията в практиката, за създаване на среда, в която детето е свой собствен учител, изследовател и пътешественик в областите на науката. STEM не е нов подход. Той се развива под една или друга форма още през 90-те години на миналия век, но в последните години придобива все по-широка популярност и привлича вниманието на родители и педагози.

Това, което отличава STEM от традиционното образование и наука е смесената учебна среда като се отчита факта, че непрекъснатия напредък на технологиите променя начина, по който децата учат, свързват се с другите и взаимодействат по между си всеки ден.

Вариант на STEM е STEAM, който включва A /Arts/ - изкуства, дизайн. Художественият дизайн и изкуствата са важна част от STEM-базираното образование, тъй като творческото мислене и разгръщането на творческите заложби са от съществено значение за развитието на иновации. Голяма част от STEM-уроците включват изграждане на модели и симулация на ситуации. Просто казано, STEM и STEAM отразяват реалния живот.

На предучилищно ниво би могло да се каже, че STE(A)M е за изследване на STEM теми по забавен и практически начин, или казано по друг начин STE(A)M са дейности, които насърчават децата да виждат предмети като математика и наука в нова светлина и как да се използват тези предмети за решаване на ежедневните проблеми и трудности, с които биха могли да се сблъскат като възрастни. Освен това за малките деца в предучилищна възраст това са:

- основните науки, които насърчават изследването и отговарянето на въпроси, често включващо експериментиране;
- технологиите, които се отнасят до използването на прости инструменти като пастели и линийки, както и по-сложни като микроскопи, компютри, експериментаторски комплекти и др.;
- инженерингът, които се отнася до разпознаване на проблеми и тестване на решения;

- изкуствата, които насърчават креативността и позволяват на децата да илюстрират концепции, които учат;

- математиката, която се занимава с числата, но също така модели, форми, развива организационни умения и много други.

В този доклад вниманието ще бъде насочено към прилагането на STEM подходите в обучението на децата в детската градина. И тъй като STEM се наложи като подход, който обхваща 4-те принципа, идентифицирани като ключови за образованието на 21-ви век: творчество, сътрудничество, критично мислене и комуникация, това провокира формулирането на цел, а именно: Интегриране на дейностите по STEM в учебната дейност на детската градина.

За постигането на тази цел си поставихме следните задачи:

1. Подобряване знанията и разбирането за STEM/STEAM-базираното обучение и как то подпомага децата да развият нови начини на мислене, насърчавайки любопитството и анализа.
2. Развитие на умения, необходими за адаптация в динамично развиваща се прагматична и технологична среда.
3. Мотивиране на педагогическите специалисти относно актуалността и приложимостта на STEM /STEAM – базираното обучение в условията на детската градина.
4. Ориентиране на педагогическите специалисти към издирване на подходящи ресурси.

Предмет са иновативните практики в детската градина, особеностите и начина на прилагане на STEM/STEAM-базираното обучение в предучилищна възраст.

Обект на изследването е процесът на STEM/STEAM-базираното обучение в детската градина чрез прилагане на иновативни модели.

Научното предположение насочва към идеята, че навлизането на STEM/STEAM-базираното обучение в детската градина, ще повиши качеството на образованието и грижите в ранна детска възраст, като се създаде възможности за учене в забавна и безопасна среда.

**Кога можем да започнем със STEM/STEAM дейности?!**

Технологията в ранна детска възраст много често се разбира неправилно като използване на цифрови или електронни технологии, като например компютри и таблети със сензорен екран в класната стая (4).

Това разбиране за технологията изкривява смисъла на STEM образованието. (4) Целите на използването на технологии независимо дали печатна книга, черна дъска, рулетка, линия, фуния или таблет в STEM образованието следва да бъдат насочени към подпомагане процеса на придобиване от децата на технологична грамотност или да бъдат научени, че технологията се използва за разширяване на нашите знания отвъд онова, което сетива ни могат да ни кажат (4)

STEM/STEAM-базираното обучение може да започне в най-ранна детска възраст, защото преживяванията, които децата имат в ранните си години са изключително важни.

И колкото и сложно да звучи това – всъщност не е. Обучението чрез игра и симулиране на реални ситуации е обект на множество образователни принципи. Ключовото при STEM/STEAM е, че всички обучителни дейности се базират на намирането на решение на проблеми от реалния свят и се акцентира върху ученето, основано на проекти.

От ранна възраст се развиват алгоритмично и пространствено мислене. За целта особено ефективно е използването на програмируеми играчки.

Най-често използвани в предучилищна възраст са подовите роботи (Floor robots). Те изпълняват команди за движение в квадратна мрежа. Чрез задаване на разнообразни мисии децата се учат да кодират в игрова среда.

Програмируемата пчела Bee Bot е представител на т.нар. floor robots (подови роботи), т.е роботи, които се движат върху гладка повърхност и могат да изпълняват прости команди за движение – напред, назад, завъртане наляво и надясно (под прав ъгъл). Роботът се управлява чрез бутони за работа, разположени върху горната част на пчелата. Има памет до 40 стъпки, всяка с дължина 15 см. Този вид играчка може да се включи във всяко едно образователно направление.

Роботиката доказано помага на децата да развият умения за решаване на проблеми, като им позволява да проектират, конструират и програмират роботи за изпълнение на конкретни задачи. Това развива у тях критично и творческо мислене.

Роботиката въвежда децата по един забавен начин в света на технологиите, инженерството и математиката.

В Детска градина №11 „Знаме на мира“ гр. Перник програмируемата пчела Bee Bot успешно се използва, както в педагогическите ситуации, така и в играта.

Фиг.1



Забелязва се, че основно предимство на STEM/STEAM модела е удоволствието, което децата изпитват чрез въвличането им в реализиране на истински задачи. Те учат чрез правене, на практика произвеждат нещо, развиват въображението и мисленето си. Част от метода „учене чрез правене“ и „учене чрез забавление“ гарантира не просто заучаване на понятия, а истинско усвояване на нови знания и умения.

Фиг. 2





В процеса на „учене чрез правене“ децата, под формата на игра, изграждат умения да работят в екип, да споделят идеи и ресурси, да комуникират помежду си. Неусетно, дори и по-срамежливите, успяват да се почувстват като значима част от работата на групата. (5)

Lego Education са специално проектирани конструктори, които са проектирани по такъв начин, че детето в процеса на занимателна игра да може да получи най-много информация за съвременната наука и технологии и да я усвои. (1)

Завършването на всеки отделен проект кара децата да изпитват чувство на удовлетворение и гордост от постигнатото. По този начин ние помагаме децата да градят увереност на знаещи и можещи. (5) Развива се аналитичното мислене, ориентирането в пространството и концентрацията, така необходими за бъдещото училищно обучение.

Фиг. 3






Прави впечатление, че непрекъснатия напредък на технологиите променя начина, по който децата учат, свързват се с другите и взаимодействат помежду си всеки ден. Това ни насочва към използване на STEM/STEAM подхода. Прилагането му в обучението дава възможност за надграждане на предвидените в държавния образователен стандарт за предучилищно образование очаквани резултати и реализиране на дейности, оценени като ефективни от учителите.

**Заключение**

Изчистването на образователния процес от дидактизъм, скованост и строга регламентираност, включвайки все повече подходът на STEM съобразявайки се с детските интереси, желания и възможности ще ориентира обучението към провокиране на мисленето и самостоятелността, към формиране на практически умения и развитие на личността. Колкото по-рано започнем с основите на STEM, толкова по-добре. Ранните преживявания и учене оформят развитието на детския мозък. Колкото по-рано възрастните напътстват и подкрепят децата в преоткриването на чудесата на технологичния свят и науката, толкова по-вероятно е децата да изпитат интерес и да се насочат към тези дисциплини. Освен това те ще развият умения, които ще са им необходими във всяка една сфера – личностна и професионална.

**Изводите, които могат да се направят са в няколко посоки:**

1. Подобряването на знанията и разбирането за STEM/STEAM-базираното обучение съдейства децата да развият нови начини на мислене, насърчавайки любопитството и анализа.

2. Развитието на умения, необходими за адаптация в динамично развиваща се прагматична и технологична среда дават основа за последващото развитие на децата.

3. Мотивирането на педагогическите специалисти относно актуалността и приложимостта на STEM /STEAM-базираното обучение в условията на детската градина е ключово в развитието на учебния процес в съвременните условия.

4. Ориентирането на педагогическите специалисти към издирване на подходящи ресурси обогатява както техните знания и умения, така и осъвременяване на образователния процес в детската градина.

**Благодарности**

Настоящият доклад е част от изпълнението на проект: „Изследване на възможности за изграждане на методически инструментариум за приложение на съвременни образователни и информационни технологии в преподаването“, договор КП-06-М 70/1/ 13.12.2022 г., Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2022 год. към Фонд Научни изследвания.

***Използвана литература:***

https://minikar.ru/bg/dengi/obrazovatelnaya-robototehnika-v-detskom-sadu-proekt-obrazovatelnaya/
https://pedagogika.bg/
https://uchitel.bg/
https://www.researchgate.net/publication/355444596_Obucenieto_po_STEM_-_harakteristiki_i_problemi
https://abvacademy.com/robotika/

# SELF-ASSESSMENT AS A NECESSARY CONDITION FOR SUCCESSFUL PERSONAL AND COGNITIVE REFLECTION

**Yoanna Vladimirova Baryakova-Kondeva**

*ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград*

ABSTRACT

The article deals with issues related to the importance of self-assessment for personality development. The close relationship between self-assessment and the formation of cognitive and personal reflection among students is examined. The need for real self-assessment is presented. A model of reflection is indicated as a possible perspective of each lesson. Key concepts are clarified.

KEYWORDS: self-knowledge, self-assessment, personal reflection, cognitive reflection , education

# САМООЦЕНКАТА КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА УСПЕШНА ЛИЧНОСТНА И ПОЗНАВАТЕЛНА РЕФЛЕКСИЯ

**Йоанна Владимирова Барякова-Кондева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

В доклада се засягат въпроси свързани със значението на самооценката за развитието на личността. Разглежда се тясната взаимовръзка между самооценката и формирането на познавателна и личностна рефлексия у учениците. Представена е необходимостта от реална самооценка. Посочен е модел на рефлексията като възможен ракурс на всеки урок. Изяснени са ключови понятия.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: самопознание, самооценка, личностна рефлексия, познавателна рефлексия, образование

Понятието „самооценка“ буди интереса на психолозите както в клиничната, така и в академичната област, но то има важно значение и за широката общественост. Според Хартър

положителното чувство за себе си оказва съществено влияние върху адаптивното функциониране на индивида (Harter, 1990).

В образователната философия все повече навлиза идеята, че децата с добра самооценка са предпазени от широк кръг проблеми. Счита се, че хората с висока самооценка действат независимо, поемат отговорност, толерират разочарование, опитват нови задачи с увереност и предлагат с готовност помощ на другите.

Андрюс изказва твърдението, че човешкият вид е единственият, който може да саморефлектира (Andrews, 1998). Това предполага процес, чрез който индивидът е способен да възприема себе си, за което Уилям Джеймс (1890) пръв предлага разграничение между себе си, като „аз“ („I”) и себе си, като „мен“ (“me”). Себе си като „аз“ (“I”) се разглежда като субективен познавач на себе си, отговорен за представите за приемственост (самосъществуващото с течение на времето), отделеност (аз-ът като различен от другите) и рефлексия (разглеждане на себе си от себе си), но, поради естеството си, води предимно до философски или концептуални дебати. Себе си като „мен“ („me”), напротив, се отнася до обективните аспекти на себе си, отразяващи начините, по които хората се представят пред другите и стремежът да бъдат по-забележими обикновено формира основата на изследването и измерването на себе си.

Имайки предвид твърдението на Уелс и Маруел, че самооценката е хипотетична конструкция, генерирана, за да обобщи определени характеристики на човешкото поведение (Wells & Marwell, 1976), не е изненадваща липсата на универсална дефиниция. Въпреки това в литературата са се откроили следните понятия по отношение на себе си:

- глобалният всеобхватен възглед за себе си може да се разглежда като „концепция за себе си“ или „аз-концепция“(Shavelson & Bolus 1982);
- оценъчният аспект се отнася до стойността и „самооценката“ (Butler & Green, 1998);
- описателните аспекти, позовавайки се на характеристиките, достъпни за дадено лице в определянето на себе си, може да се разбира като „представа за себе си“(Butler, 2000);
- понятието за компетентност по отношение на това колко ефективен човек смята, че ще бъде в изпълнението на дадена задача, се нарича „самоефективност“ или „аз-ефективност“(Butler, 2000).

Според В. Мадолев самооценката е субективна рекапитулация, която личността прави в резултат на сравнението между самопознанието за собствените качества и способности, оценките от околната референтна среда и приетите социални стандарти за поведение. По този начин личността изразява отношението си към собствените ценности и значимостта им за

околния свят. Тя е относително устойчиво новообразувание, което отразява емоционално-ценностното отношение на личността към собственото „аз“ (Мадолев,1999).

Ф. Зимбардо твърди, че хората с висока самооценка притежават приповдигнато емоционално самочувствие, вяра в собствените сили и пориви за активна социална дейност. Обратно, тези с ниска самооценка, са склонни да развиват комплекси за малоценност, обладани са от песимизъм и скептицизъм, неуверени са в своята професионална и социална дейност (Зимбардо, 2000).

Уилям Джейм предлага формула, с която представя математически от какво зависи самооценката. Тя изглежда по следния начин:

$$\text{САМООЦЕНКА} = \frac{\text{УСПЕХ}}{\text{ПРЕТЕНЦИИ}}$$

Повишаването на успехите (т.е. увеличаване на числителя) води до увеличаване на стойността и равнището на самооценката. Снижаването на претенциите (т.е. намаляване на знаменателя) води до същия резултат. Точно обратното – намаляването на успехите или увеличаването на равнището на претенциите води до снижаване на самооценката.

Важно е да се отбележи, че промяната в развитието на самооценката не става автоматично, чрез изменение на успехите и/или претенциите, а се осъществява и с една дълбока интелектуална преработка с умствените операции (анализ, сравнение, разбиране, обобщение и др.), защото чрез тях човек достига до по-дълбоката същност на нещата и до по-леко разрешаване на собствените проблеми (Николов, 2010).

Една от задачите на училището би следвало да бъде постигането на адекватност на самооценката, т.е. да се избягва завишената или занижената самооценка, тъй като това определено би попречило на учащите се в процесите на саморазвитие и самовъзпитание. Формирането на нормална стабилност на самооценката протича през по-голямата част от училищната възраст. Това предполага необходимостта от толерантно отношение със стимулиране на стабилност.

Според П. Николов, източниците, които влияят върху самооценката, обикновено са външни (екстернален локус контрол) и вътрешни (интернален локус контрол). Авторът изказва твърдението, че приоритетът на интерналният локус контрол е неуспорим, но той не бива да се

абсолютизира. (Николов, 2010). Точно към достигането на този баланс между вътрешна и външна ориентация на личността, следва да бъдат стимулирани учениците.

При формирането на самооценката, в самосъзнанието на личността протича самоанализ, при който се съпоставят собствените самооценки с оценката на референтна група от социалното обкръжение, както и с приетите в обществото норми и стандарти на поведение. По този начин се осъществява една своеобразна среща между рефлексивните способности на субекта и влиянието на околната социална среда. Тези оценъчни разсъждения са характерни именно за самооценката. От друга страна са концептуалните разсъждения на субекта, характерни за аз-концепцията му. В първия случай доминира емоционалната, а във втория – интелектуалната характеристика. Според Колева, емоционално-оценъчното разсъждение в процеса на рефлексията и оптимизирането на самооценката важи особено за сферата на нравствените ценности (Колева, 1996). Може да се направи изводът, че високата самооценка (но не завишена) се отразява във високо равнище на амбициите, докато ниската самооценка (но не занижена) предполага усещане за малоценност. Такива ученици се нуждаят от подкрепа.

М. Мутафова разглежда самооценката като функция на самопознанието, където самопознанието е процес, при който познанието на себе си се реализира по отношение на смисловото и съдържателното функциониране на личността (нагласи, ценности, ориентации, личностен смисъл и др.). За да се включат самооценъчните механизми и да функционират адекватно е необходимо валидизирането му като реално съществуващо и личностно значимо за субекта (Мутафова, 2007).

Ф.Хегел интерпретира самопознанието като аспект на дейността „в“ и „чрез“ която субектът реализира себе си. Психологичната интерпретация на самопознанието в т.нар. „всеобщо самосъзнание“ е свързана с това, че взаимодействащите си „самотници“ осъзнават не само своите различия, но и своята тъждественост. В този смисъл индивидуалното осъзнаване на себе си като „Аз‘ е част от обективния дух (Хегел, 1999).

Функцията на съзнанието е субектът да осъзнава получаваното и вече полученото знание, а функцията на самосъзнанието е той да осъзнава себе си и собствените си преживявания.

Тр. Трифонов изказва твърдението, че за да стигне до самооценка, т.е. за да настъпи процесът на осъзнаване, Аз-ът трябва да репродуцира онези психични феномени, като напр. представа за собствената фигура, поведение и т.н., които му дават информация за себе си и въз основа на тях стига до обобщение. Извършва се когитация и декогитация на част от присвоеното от съзнанието съдържание на когнитивните процеси, с което се подпомага самосъзнанието в оценката на Аз-а. Същевременно самооценката и нейното осъзнаване могат да се извършат и чрез насочване на мисленето към съдържанието на онези психични феномени, чрез които

съзнанието може да репродуцира минали действия на Аз-а и неговото поведение, за да се стигне до извод (Трифонов, 2000).

Съпоставянето на собствените качества и способности (равнището на самопознание) с очакваната оценка от общността и със социалните стандарти, се осъществява чрез умствените операции – анализ, сравнение, разбиране, обобщение и др. Чрез тях човек има възможността да достигне до дълбоката същност на нещата. Този процес се осъществява под супервизията на човешкото самосъзнание и съставящите го подсистеми.

Според някои автори черти като екстраверсия и интроверсия са приоритетни в ориентацията на съзнанието и самосъзнанието, в това число и на самооценката на личността. Тук, поради биологичната определеност на тези черти, възниква въпросът кое е приоритетно при функционирането на личността – биологичните или социалните предпоставки. Не бива да се достига до крайности в това отношение.

П. Николов твърди, че основното съдържание на самооценката идва от качеството на самопознанието на субекта за собствената физика, психика и личност. В процеса на общуването тази първоначална самооценка се коригира и оптимизира (Николов, 2010). Според автора пълнотата на самооценката зависи от пълнотата на първоначалното самопознание, балансираността на самооценката зависи от балансираността на самопознанието и адекватността на самооценката зависи от обективността и реалистичността на предварителната дейност, извършена чрез самопознанието (Николов, 2010).

Хаджиали изказва предположението, че личностната рефлексия се активизира чрез самооценката. Самооценяването е форма на личностна рефлексия (Хаджиали, 2014). При ученици с ниска самооценка, най-висок е делът на онези от тях, които са на ниско рефлексивно равнище. При ученици с адекватна самооценка най-често е налице високо равнище на рефлексия (Хаджиали, 2014).

Формирането на познавателна рефлексия в обучението предполага създаване на ситуации, които да стимулират рефлексивните способности на учениците. Такава ситуация би могла да бъде изискване за самооценяване или сравняване на оценката за себе си с тази на преподавателя.

Един от авторите, които първи говорят за формиране на личностна рефлексия в по-ранна възраст е Василий Давидов. Той определя рефлексията като едно от основните личностни новообразования в начална училищна възраст, наред с вътрешното планиране и анализа. Според него те определят спецификата на началната училищна възраст и насоките на формирането на учебната дейност в нея. По този начин рефлексията успешно се интегрира във възрастово-психологическа концепция и не само се поставя въпроса за нейното целенасочено формиране, но и се набелязват общи подходи за това (Давыдов, 1996).

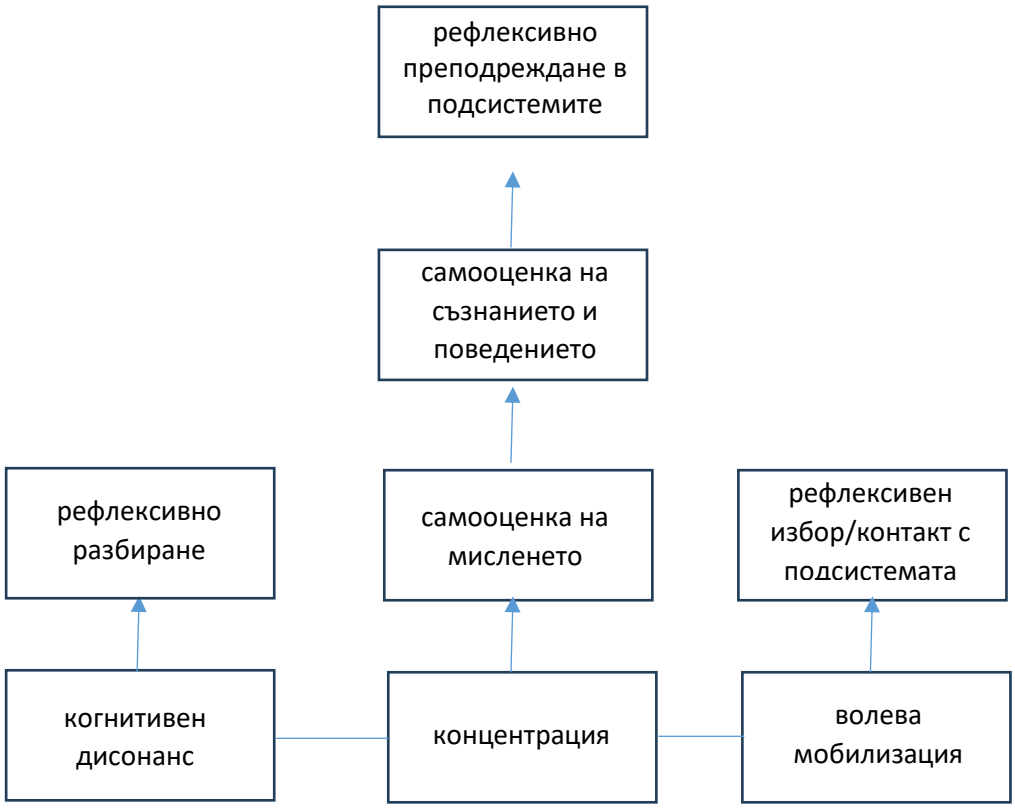
Трудно е да се формулира конкретна дефиниция за рефлексията. Направени са много опити, които П. Николов обобщава в следното твърдение: рефлексията е мислене за собственото мислене, поведение и личност, както и самооценка за собствената социална активност (Николов, 2010). Рефлексивното мислене води до яснота на собственото мислене, съзнание и действия. Колкото по-развити са интелектуалните операции (анализ, синтез, класификация, обобщение и др.) на личността, толкова рефлексията е по-съвършена, а решенията – рационално обосновани. Ако човек притежава развита рефлексивна способност, той стига до по-правилно мотивирано решение, тъй като получава по-съвършена интелектуална саморегулация посредством рефлексия.

Чрез рефлексията в мотивационния процес се включва степента на самопознание на личността за собствените силни и слаби страни, осмислени в общуването с околната социална среда. Рефлексията се проявява там, където има дълбоко проникване в същността на нещата, където до решение на проблемите се достига с разбиране и съпътстващите го самопознание и самооценка.

Адекватната самооценка е предшестваща рефлексивното мислене. Ако тя е завишена или занижена, субектът няма как да достигне до реален рефлексивен избор, опирайки се на нереални оценки за собствените възможности. При такова положение учителят е този, който трябва да направлява ученика и да му помогне по дългия път към стабилна самооценка и формиране на познавателна и личностна рефлексия.

Тясната взаимовръзка между самооценката и рефлексията проличава и в рефлексивния подход към урока, който предлага П. Николов. Той се състои от четири условни етапа. На първия етап е налице остра познавателна потребност, която настъпва в резултат на когнитивен дисонанс и има решаваща роля за появата на висока концентрация. Тук се поставя началото на рефлексивната насоченост на урока. Целта на втория етап е да се използват вече постигнатите висока стартова активност и съсредоточаване на вниманието, които да доведат до яснота за същността на преподадения материал (вече рефлексивно разбиране). Все още не е направен информиран избор, а само е изяснена информацията. На третия етап се извършва селекция и вече е направен рефлексивен избор на „послание“ за отпращане в подсистемите на съзнанието. Този избор е основан както на размисъл (съпоставителен анализ), така и на самооценка на възможностите на собственото мислене. Налице е дълбоко осмислен избор на знания, идеи, техники, умения и др., съпроводен от самооценка на мисленето, достигнало до този избор. На четвъртия етап се осъществява втори рефлексивен избор, който продължава в съответната подсистема на съзнанието, предшестван от самооценката на собственото поведение. Той се изразява в избор на рангово място в подсистемата и води до пренареждане на позициите, поради постъпването на новото знание. В началните класове това т.нар. рефлексивно пренареждане е

колебливо и плахо, но става все по-стабилно в класовете на средното училище. То е резултат от операциите синтез, обобщение и вербализация и е израз на мисловна самооценка на собственото мислене, съзнание, поведение. Тук се наблюдава не просто решаване на проблеми, чрез мислене, а и оценяване на качеството на произтеклото решение. Гореизложеното може да се представи схематично по следния начин:




М. Оракова тълкува самооценката като обезпечение на йерархизацията на знанията на човека за себе си. Нейното функциониране като интелектуално действие е свързано с рефлексивния й характер. Като механизъм на саморегулация, тя е свързана с оценъчните функции на самосъзнанието. Те отразяват спецификата на разбирането на личността за самата себе си (Оракова, 2000).

В ситуация на самооценяване, субектът е поставен пред алтернативата да се самоанализира, като самооценката придобива характер на интелектуално рефлексивно действие. Изследването на динамиката й и функционирането й е свързано с изучаване на средствата за нейното обособяване.

Чрез рефлексията човек получава възможността, чрез обратна връзка, да оценява набелязана цел, да я коригира, според различни норми, да се чувства отговорен за възможни резултати, да обмисля последствията за себе си и останалите. Според Виготски рефлексията

позволява на субекта да диференцира вътрешно „Аз“-а: действено, разсъдъчно и оценъчно (Выготски, 1956).

Самооценката е вътрешен регулатор в дейността на човека, в неговата цялостна психична дейност. Познавателната и регулативната й функция на самооценката да във сътрешно единство.

Според Розенберг степента на дълбочина и осъзнаване на придобития от личността опит е отразена в субективната самооценка на личността. В дейността и чрез общуването, личността съотнася себе си с другите и себе си със самия себе си. Самооценката отразява и степента на самоуважение у индивида. Тя е позитивна или негативна установка, насочена към определен специфичен обект, каречен „Аз“ (Розенберг, 1965).

Изграждането на адекватна самооценка като механизъм за саморегулация, неминуемо е свързано с развитието както на личностната, така и на познавателната рефлексия, опирайки се на анализ на оценки на обективни и субективни данни. Л. Андреева изказва твърдението, че външната оценка се базира на оценката на значимите други и като такава, тя е неустойчива. За разлика от нея, самооценката, съставена от вътрешна оценка (базирана на опита на Аз-а като субект) е относително стабилна (Андреева, 1985).

Съществуват множество изследвания в психологическата наука, относно самооценката, като основа на рефлексивната позиция у субекта. Голяма част от тях показват недостатъчно владеене на самоанализ, самооценка и саморегулация у изследваните обекти. Равнището на самооценката е показател за саморазбиране. Повишаването на нивото на самосъзнание на учениците влияе ефективно върху целия учебно-възпитателен процес. У ученика започва да се появява убеденост в собствената значимост, работата му започва да бъде целеустремена, съществува повече толерантност към другите. Учителите, от своя страна, следва да стимулират самостоятелността, инициативата и творчеството на своите възпитаници.

Според Андреев, Цветанова-Чурукова и Тодорина, за да може у учениците да бъде изграден механизъм за „собствено правилно мислене“, те трябва да бъдат поставяни системно в проблемни ситуации, като участват в намирането на решение и в конкретизирането на проблемите. Авторите достигат до заключението, че познавателната самостоятелност води до осъзнаване спецификата и равнището на протичане на собствените интелектуални, емоционални и волеви процеси. В резултат се стига до себепознание, рефлексия в хода на осъществяваната дейност (Андреев, Цветанова-Чурукова и Тодорина, 2000).

Анализът на експериментални изследвания на самооценката разкрива част от ефектите й върху личностната регулация на поведението. По отношение на равнището й А.И. Величков прави следните изводи:

- лицата с ниска самооценка се характеризират с преживявания на потиснатост и тревожност; с по-голяма конформост към мнението на другите; с неувереност във възможностите за достигане на собствените жизнени планове; с чувство на некомпетентност в социалните взаимоотношения;
- лицата с висока самооценка възприемат себе си като самоуверени, талантливи, способни да бъдат лидери и да се самоизразяват; да чувстват лекота и непринуденост в социалните взаимоотношения; да демонстрират сигурност в себе си и готовност да вложат усилия за достигане на целите си.

Отчитайки важността на самооценката за формирането на личността, за нейното самоуважение, за позитивното отношение към това, което върши, за евентуално допускане на девиантно поведение, усилията на учителите следва да бъдат насочени към изграждане на адекватна, реална и стабилна самооценка, върху която да се „опрат“ учениците в процеса на формиране на своята познавателна и личностна рефлексия.

***Използвана литература:***

Андреев, М., Цветанова-Чурукова, Л., Тодорина, Д. (2000). Дидактика. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“.

Андреева, Л.А. (1985). Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга: Автореф. канд. дис., Москва.

Величков, А.И. (1989). Личност и вътрешна мотивация. Психология на личния контрол, София, БАН.

Выготский, Л.С. (1956). Избранные психологические исследования, Москва, АПН РСФСР.

Давыдов, В.В. (1996). Теория развивающего обучения. Москва, ИНТОР.

Зимбардо, Ф. (2000). Формирование самооценки. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара.

Колева, Ир. (1996). Социализация, рефлексия, ситуации. София, Око.

Мадолев, В. (2000). Емоции. Воля. Поведение. Благоевград. Бонпринт.

Мутафова, М. (2007). Самопознанието в обучението на талантливи студенти. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“.

Николов, П. (2010) Психология на саморазвитието. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“.

Оракова, М. (2000). Рефлексивното „Аз“, Благоевгард, УИ „Неофит Рилски“.

Трифонов, Тр. (2000). Когнитивна психология. Познание, разбиране, творчество. София, Памет.

Хаджиали, И., Цанова, Н., Райчева, Н. (2014). Рефлексията в интегративното поле на методиката на обучението по биология. Стратегии на образователната и научната политика, 22 (I), 38-64.

Хегел, Г. (1999).Енциклопедия на философските науки. ЛИК.

Andrews, B.(1998). Self esteem. The Psychologist, 10, 339–342.

Butler, R., & Green, D. (1998). The child within: The exploration of personal construct theory with young people. Oxford: Butterworth Heinemann.

Butler, R.J. (2000). Sports psychology in action. London: Arnold.

Harter, S. (1990). Issues in the assessment of the self concept of children and adolescents. In A.M. LaGreca (Ed.).

James, W. (1890). Principles of psychology (2 vols.). Chicago: Encyclopedia Britannica

Rosenberg, M. (1956). Society and the Adolescent Self-Imade. N.Y., Princeton Univ. Press.

Shavelson, R.B., & Bolus, R. (1982). Self concept: The interplay of theory and methods. Journal of Educational Psycology, 74, 3–17.

Wells, L.E., & Marwell, G. (1976). ). Self esteem: Its conceptualisation and measurement. Beverly Hills, CA: Sage Publications Inc.

# ИНОВАТИВНИ ИНСТРУМЕНТИ И МЕТОДИ НА ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНЕТО НА ИКОНОМИКА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ

**Румина Вълкова**

*Университет за национално и световно стопанство, София*

РЕЗЮМЕ

В последните десетилетия наблюдаваме стремглав технологичен напредък. Технологиите навлизат все по-активно в ежедневието ни и ни дават възможност да ги използваме полезно и ефективно, за да улесним бита си и да усъвършенстваме човешката дейност във всяка една сфера. Иновациите са факт в областта на образованието и целта е да бъдат използвани максимално ефективно за постигане на възможно най-добри резултати. В последните години икономическото развитие е приоритет в световен мащаб, а предприемачеството е сред ключовите компетентности за Европейския съюз. Поради това обучението по икономика и предприемачество е важна част от образованието и иновативните инструменти и методи играят съществена роля в този процес.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: иновации, образование, иновативни инструменти, иновативни методи, икономика, предприемачество

## 1. ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременния технологичен свят предлага редица възможности образованието да бъде представено максимално атрактивно и достъпно както за учителите, така и за учениците от интерактивното поколение. Богатото разнообразие в наши дни от различни инструменти, платформи и програми прави възможно трансформирането на традиционното преподаване в обучение на бъдещето. Използването на иновативни методи и подходи е от полза както за учителите, които чрез използването им могат да разнообразят учебния процес и да мотивират учениците не само да придобиват теоретични знания, но и да развиват умения, които ще ги подготвят за реални житейски ситуации, така и за учениците, които ще имат възможността нагледно да използват модерните технологии, за да развиват личностни и професионални качества. Според Пл. Радев иновациите в училище са „процес на създаване на нови „неща“, които са полезни и ефективни, надграждане и усъвършенстване на старото; използване на нови знания в нов контекст на времето и пространството.” (3)

Иновациите в 21-ви век са безспорна необходимост. Те са част от ежедневието и няма как да не са водеща политика в сферата на образованието. Според Я. Тоцева „българското образование през последните три десетилетия след 1989 г. преминава през различни промени, които са резултат от обществени, политически, социални, културни, икономически и други фактори. То се намира в непрекъснати реформи, предизвикани от различните образователни политики, които са се прилагали както на ниво средно, а така също и на ниво висше образование." (4) Основна цел на тези реформи е образованието да бъде модерно, достъпно за съвременното поколение ученици, интересно и мотивиращо.

## 2. ИНОВАЦИИТЕ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Все по-често се говори за иновации в образователния процес. Според Я. Тоцева „иновацията е целенасочена, планирана и контролирана промяна, чрез която се решават организационни и съдържателни проблеми в различни области на човешката практика, а чрез педагогическата иновация се решават организационни и съдържателни проблеми на образованието в една определена образователна област." (5) Иновациите в образованието са естествен процес. Наредба № 9 от 19.08.2016 г. за институциите в системата на предучилищното и училищното образование определя иновацията като „крайният резултат от иновационната дейност, получила реализация във вид на нов образователен продукт или усъвършенстван процес, използван в практическата дейност." (1) Логично технологичния напредък във всяка една сфера на живота и всяка област на човешката дейност до въвеждане на новости или до подобряване и усъвършенстване на старите и познати методи и подходи.

Е. Бузов разглежда педагогическата иновация в три основни направления:

- По отношение на елементите на учебното съдържание – актуализация в съдържанието на учебните програми; използване на интерактивни методи на преподаване; фокусиране върху технологичното обучение; оптимизиране на урока като форма на педагогическо взаимодействие и др.
- по отношение на субектно-личностното фокусиране - улесняване на взаимодействието и стимулиране на социалното развитие; изграждане на общи разбирания, взаимопомощ и чувство за общност; формиране и развитие на критическо мислене, уважение и подпомагане на личностното, емоционалното, интелектуалното, физическото и творческото развитие и др.
- по отношение устойчивостта и мултиплициране ефекта - различни формати за споделяне на добри практики, чрез използване на методически обединения, мини- конференции, публикации, работа с преподаватели и студенти и др. (2)

Използването на иновации и иновативни инструменти и методи в образованието е закономерен и естествен процес. Днешното информационно поколение няма как да бъде мотивирано за знания само чрез традиционните форми на обучение.

## 2.1. ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИКА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ

Обучението по икономика и предприемачество заема все по-важно място в образованието в гимназиалния етап. Това се обуславя от нарастващия интерес към професионално развитие в тези области, а също и от бързия прогрес в тези сфери и на световно равнище.

„Инициативност и предприемачески умения" е една от ключовите компетенции за Европейския съюз. Изготвената през 2016 г. Референтна рамка за ключовата компетентност на предприемачеството го дефинира като основно умение както за стартиране и развиване на предприятия, така и за личностно развитие и придобиване на умения за успешна реализация на пазара на труда. В процеса на обучение по предприемачество и икономика за успешното и ефективно развиване на личностни качества и компетенции училищата трябва да се стремят от една страна да осигурят подходяща и стимулираща среда (чрез снабдяването на необходимите хардуерни и софтуерни устройства и др.) и от друга да насърчават и мотивират учителите да използват съвременни и иновативни методи, подходи и инструменти. За максимално ефективно обучение то трябва да е базирано на работа в партньорство с професионални организации, които да предоставят опит, знания, умения (под формата на лекции, дискусии и др.), за да може учениците да се чувстват максимално добре подготвени за практическата си реализация.

Често образователната политика на национално ниво се нуждае от допълнителна помощ от различни организации, които да допринесат за по-успешно реализиране на целите на обучението. Добър пример в тази насока е обучителната организация „Ню Едюкейшън Център". Основен акцент в тяхната дейност е обучението на педагози в нови модели и практики на преподаване, за да може непрекъснато да се надгражда и повишава качеството на образованието и постигнатите успехи от учениците. Организацията предлага обучения в различни области и теми, сред които за дуално обучение; иновативни; дигитални компетентности; предприемачество и др.

## 3. ИНОВАТИВНИ МЕТОДИ И ИНСТРУМЕНТИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИКА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ

Методите и инструментите, които се прилагат в процеса на образование, за да бъде то все по-качествено и мотивиращо за учениците от една страна и удовлетворяващо за учителите

от друга, нарастват все повече като брой и разнообразие. За използването на по-специфични методи в отделни учебни дисциплини обикновено е необходимо наличието на подходящи софтуерни продукти и обезпечаването с необходимите хардуерни устройства. От голямото разнообразие на иновативни методи и инструменти в общообразователния процес, сред които са ролеви игри; мозъчна атака; дискусии; проекти и казуси; обърната класна стая и др. за настоящия доклад съм подбрала като пример такива, които ефективно и достъпно могат да се прилагат в обучението по икономика и предприемачество.

- Симулации – учениците активно участват във взимането на решения. Подобно на ролевите игри при този метод се симулира реален казус (от предприятие, фирма или др) и учениците екипно и по групи преминават през възможните решения за най-добър резултат.
- Подход за личностна изява – при този метод се предлагат чести възможности за изява на учениците. То може да бъде групово или индивидуално. Идеята е да се дават казуси и задачи, които да бъдат представени пред аудитория. Способства не само за придобиване на нови знания по учебния предмет, но и редица полезни качества като свобода на изразяване пред публика; умения за синтезирано презентиране на дадена тема; добиване на самоувереност и др.
- Самостоятелни проекти – освен методите за работа в екип, които безспорно развиват редица положителни качества, е важно и възлагането на самостоятелни проекти. Всеки ученик самостоятелно следва да проследи поставения казус или задача и да я развие и предложи най-доброто решение. Идеята е ученика сам да намери подходящите данни, което развива добри умения за боравене с информация, а самото решение да бъде насочено с помощта на учител или външен помощник (например представител на някоя фирма, реализираща дейност в съответната сфера).

Примерите за иновативните методи биха могли да бъдат много и разнообразни. Използването на такива методи и инструменти е въпрос не само на креативност и инициатива от страна на училището, но и на обезпечаването им с подходящата среда. В обучението по икономика и предприемачество се включват различни големи компании, които даряват или предоставят за ползване различни софтуерни продукти или провеждат периодично кампании за снабдяването на отделни училища с персонални устройства за учениците или оборудване на подходяща компютърна или интерактивна зала. Стават все повече и инициативите на национално ниво, които целят максималното улесняване и дигитализация на учебния процес. Добър пример в тази насока е проектът на Министерството на образованието и науката (МОН) „Дигитална раница”.

„Дигитална раница" е платформа, която дава възможност за дигитализация и на присъственото обучение. Основната цел е да се облекчат учениците от носенето на голям брой тежки учебници (ежедневното носене на тежките ученически раници е с доказан риск за физическото здраве на децата) и да бъдат в голяма степен заменени с електронни и дигитални учебници и учебни помагала. Платформата предлага възможности, както за качване на учебници и учебни материали в електронен формат, така и различни други услуги като задаване на условия и задачи за домашна работа; виртуални класни стаи, в които може да се провежда при необходимост онлайн и неприсъствено обучение; достъп до оценки и др. Платформата дава възможност за достъп на учители, ученици и родители.

Сигурно е, че в бъдеще иновациите ще навлизат все по усилено във всички сфери на човешкия живот и образованието няма да е изключение от този процес. Не е правилно пълното изключване на традиционното обучение, но смятам, че иновативното има някои предимства за съвременното поколение:




Фиг. 1 Съпоставка на резултатите и ползите при традиционното и иновативно обучение

Във фиг. 1 съм показала според моите проучвания и наблюдения какви са ползите и предимствата на иновативното обучение и на използването на иновативни методи в образователния процес. Смятам обаче, че не може напълно да се отрича традиционното обучение и иновациите трябва да бъдат елемент в него, който допринася то да се разнообрази, допълни и подобри, а не да се замени изцяло. Дигитализирането също до голяма степен ще облекчи учениците, но е доказано вредно за тяхното физическо здраве да прекарват големи периоди от време пред електронни устройства. По тези причини смятам, че традиционното и иновативното обучение трябва да се съчетават за максимална полза и ефективност.

## 4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Иновациите са настоящето и бъдещето във всяка една човешка дейност и сфера на човешкия живот. Те са стимула, който кара съвременния свят да върви напред и да се развива. Те ни заобикалят, съвременното поколение се ражда и израства с тях. Ако се научим да ги използваме правилно и ефективно, биха могли да са от голяма полза във всеки един процес. Образованието не прави изключение и навлизането на иновации трябва да се разглежда като начин този процес да се подобри и усъвършенства. Особено във важни и развиващи се отрасли като икономиката и предприемачеството, които придобиват все по-голям интерес и като сфера на обучение. Използването на иновативни методи и инструменти в процеса на обучение може да донесе редица ползи, най-основните сред които – разнообразяване на учебния материал, което да мотивира и учениците и учителите да влагат повече желание и старание, което от своя страна да доведе до най-добра ефективност и резултати за всички страни.

***Използвана литература:***

Наредба № 9 от 19.08.2016 г. за институциите в системата на предучилищното и училищното образование. Обн. ДВ, бр. 68 от 30.08.2016 г., в сила от 30.08.2016 г. е издадена от министъра на образованието и науката

Бузов, Е. (2012): Педагогически иновативни модели и учещата се общност, Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция на тема: Иновации и интерактивни технологии в образованието Издание първо, СНЦ „Етнотолеранс”, 2012 Издателство: РБ „Стилиян Чилингиров” – Шумен

Радев, Пл. (2010): Иновациите в различните видове общински и държавни средни училища, Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, Сп. Образование и технологии, Сб. 1

Тоцева, Я. (2018): Образователни политики и иновации в българското училище, годишник на Висше училище по мениджмънт. Том XI, XIV Международна научна конференция „Съвременната наука, бизнесът и образованието", изд. ВУМ, Варна, 2018

Тоцева, Я (2012): Образователните иновации и съвременното българско образование, Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция на тема: Иновации и интерактивни технологии в образованието Издание първо, СНЦ „Етнотолеранс", 2012 Издателство: РБ „Стилиян Чилингиров" – Шумен

Цоков, Г. (2017а). Същност и основни характеристики на образователната политика, в сборник „По-добри учители, по-качествено образование", Пловдив: Изд. на Педагогически факултет на Пловдивския университет

https://edu.mon.bg/

https://nec-bg.com/

# SYSTEM FOR DETERMINING OPTIMAL BODY COMPOSITION AND MUSCULAR HYPERTROPHY IN SPORTS

**Blagoy Kalpachki**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

High sports performance can be achieved in the presence of a complex interrelation between highly developed motor abilities, technical and tactical abilities, psycho-functional indicators, psychological and personal qualities, anthropometric indicators and more.

In order for all these components to be successfully implemented, it is necessary to discover the optimal body composition and muscle hypertrophy of the athletes.

Creating a scientifically sound and empirically proven system of criteria and tests to identify and determine optimal body composition and muscle volume in athletes is one of the main factors that contribute to improving the quality of the sports preparation process, which in turn directly affects future sporting achievements.

KEYWORDS: optimal body composition, football, muscle hypertrophy, sports, sport result, anthropometric data

## Introduction

In the context of the current situation in the field of sports, at the global level, it is required a rethinking of our conceptual attitude to the ways by which the body composition and various muscular laps of athletes are determined to optimize and favor their high sports performance.

The worldwide experience in the mentioned problem shows that the development of such a scientifically sound and easily applicable practice test and criteria system has a major impact on the quality of sports training and the achievement of remarkable success in the sport activities.

In this sense, achieving and maintaining excellent sports results through the mobilization of available resources and the development of innovative systems for measuring and determining optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes should be a key component in the structure of club training programs and national strategy in the field of sports.

Recently, in our country, the issues of limited resources (logistical, financial, etc.) have been increasingly discussed, as a factor for the deterioration of sports and competitive results, and in this sense, in our opinion, finding those opportunities, which make it possible to achieve our goal even with

the modest financial capacity of sports clubs, is a priority task. The system of quantifiable criteria and tests presented by us is easily applicable in practice, no significant financial resources are required, but at the same time the effect on the quality of the athletic preparation process and the performance of the individual athlete is remarkable.

The development is in line with the latest trends in the world of science and with the specific realities and specifics of the concrete sport (whether categorical or not), it emerges as a priority that reflects on the overall concept of training and competitive activity in elite athletes.

Nowadays, high athletic achievements are directly conditioned by the presence of a complex and interconnection of anthropometric, physiological, motor, psychological and personality characteristics, as well as by the specific sports intelligence of the individual athlete.

Due to the importance of the problem, in order to increase the efficiency of training and competitive activity, our attention is focused on developing an accessible and effective system for determine the optimal body composition and muscle hypertrophy in football players.

The aim of the study is to create and empirically prove effective system for determining optimal body composition and muscle hypertrophy in football players.

To accomplish the goal, the following tasks need to be fulfilled:

1. To analyze the specificities of football as special types of motor activity, psycho-physical characteristics, anthropometric data, etc.
2. To establish a system for detecting the determination of optimal body composition and muscle hypertrophy in football players;
3. To empirically prove the effectiveness and impact of this system in order to optimize training and competitive activity.

The subject is the relationship between individual muscle groups circumference, subcutaneous fat, and the conditioning and coordination abilities of football players.

The study contingent is twenty football players from Pirin football club Blagoevgrad aged 17-18 years.

The contingent was divided into two experimental groups:

1. The aim of the first group is to reduce body mass and compare the influence of these processes on conditioning and coordination abilities. In the first group, we put a football player with a BMI over 29.9 kg / m2 for the purpose of reducing body mass (creating muscle relief). Targeted athletes underwent targeted training 5 times a week. The tasks of the methodologies used are related to the optimal reduction of excess body mass (muscle relief) in order to improve the condition of the athletes. Measurements and testing were performed in three stages: initial measurement and testing after 4 weeks and after 8 weeks.

2. The purpose of the second group is to lift lean muscle mass and to compare the influence of these processes on conditioning and coordination abilities. In the second group we include players with BMI below 18.5 kg / m2 in order to increase muscle mass. Targeted athletes underwent targeted training 5 times a week. The tasks of the methodologies used are related to optimal weight gain in order to improve the condition of the athletes. Measurements and testing were performed in three stages: initial measurement and testing after 4 weeks and after 8 weeks.

To find the effectiveness of a system for determining optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes, we applied it to 2 football players aged 18. The study was conducted in "Fitness Central" - Blagoevgrad and sports hostel in Blagoevgrad from 01.07.2019 to 15.02.2020.

**Materials and Methods**

Today's football matches take place in an extremely dynamic and diverse environment, characterized by constantly changing parameters of a constant transition from attack phase to defense phase and vice versa. In these conditions, the modern footballer must meet physically, functionally, technically and tactically the high requirements of modern football, which is expressed in the dynamism, precision and stability of performances, variability of actions and improvisation in different situations, constant regulation and continuous change of movements in extremely dynamic changing conditions. This requires rapid changes in conditioning and coordination. They are manifested in response to the individual movements of the opponent or the opposing team during the match.

Football is characterized by complex, mainly cyclical, motor activities that take place in a dynamic changing environment, with a continuous transition from attack phase to defense phase.

It is extremely complex in terms of coordination and conditioning. The individual or team attacking, defensive and counter-attacking movement actions involved in it are performed in an extremely dynamic tactically changing environment.

The focus of this research is to develop and empirically substantiate an effective model (system) for determining optimal body composition and muscle volume in athletes to influence the achievement of high sports performance in football.

The meaning and functional purpose of diagnostics and evaluation in the sports selection of the prospect of these motor and anthropometric tests included in the system are related to the need in the practice of sport to apply objective criteria for measuring the current status of athletes and the conformity of their anthropometric characteristics, motor qualities and psychic peculiarities to the requirements of the particular sport.

One of the most significant features of the system for determining optimal body composition and muscle volume in athletes is its complex-integrative character. Complexity is determined by the

individual goals and characteristics of the individual athlete, namely the study of individual characteristics, in their totality and diversity.

It is indisputable that the right anthropometry is important for success in a sport.

According to a number of authors, the size and shape of the body, combined with the effectiveness of its movements in the exercise, are extremely important in finding and developing talent in sports (Khanna, G.L. et al., 2005).

Recent research in this area has firmly established that different physical activities require specificity in body size and proportions, which is why it has been found that the highest rated athletes from different sports disciplines have different physical and morphological characteristics (Singh, J. et al., 2003).

Sometimes height, weight, stretch and more influence the choice of tactics in conducting a particular match, but are not always directly linked to sports success.

Competitors in different disciplines and sports are characterized by different anthropometric parameters.

The objectification of the leading qualities and characteristics of successful athletes provides important information, which is the basis for both the selection of sports and the development of effective training programs for sports improvement.

Body fat and functional muscles play an important role in evaluating the physical form of football players. Weight optimization is seen as an important factor for excellent performance. Before every match, athletes should adhere to weight loss, maximizing muscle mass and minimizing body fat. The low percentage of body fat is a prerequisite for the high performance of a football player, although in itself it is not a category sport.

In modern sport, body fat has become a paramount factor in determining the key parameters in evaluation. In practice, quite often coaches and methodologists use different methods to determine the percentage of subcutaneous fat (calipers, scales, etc.).

The vision of this program is related to the objectification of the processes for finding the optimum bodyweight (percentage of subcutaneous fat and muscle hypertrophy), whereby the athlete to exercise his maximum conditioning and coordination abilities.

In order to objectify all these processes, we need indicators and criteria to guide ourselves.

In this context, we initially measure initial data: laps, lengths, subcutaneous fat, coordination and conditioning abilities. Then we begin the processes of reducing excess body fat or increasing lean muscle mass.

After a certain period or at a predetermined value of 1 kg increase or decrease, we re-measure the motor, coordination and conditioning abilities, and if most of them improve, we continue with these processes.

This is repeated at each kilogram or preset time for 4 weeks until a plateau (same level) or deterioration of measured coordination and conditioning abilities is measured.

This is how we find the optimal physique for athletes in different age groups.

After analyzing the characteristics and specifics of football, such as sports and interviews with coaches from the school of FC Pirin - Blagoevgrad, we have outlined some of the priorities of football game's mobility abilities, psycho-functional indicators, anthropometric indicators and more. According to them, we have also determined tests with which their levels and values can be quantitatively and qualitatively measured.

**Results**

The focus of the scientific research is on the creation and empirical demonstration of an effective model for determining the optimal body composition and muscle volume in athletes, which will determine the achievement of high sports performance in football.

To find the effectiveness of a system for determining optimal body composition and muscle volume in athletes, we applied it to 20 players aged 17-18. The study was conducted in "Fitness Central" - Blagoevgrad and sports hostel in Blagoevgrad from 01.07.2019 to 15.02.2020.

The surveyed contingent is divided into two groups, with a preliminary selection of athletes to meet the criteria set for each group.

In the first group, we put players with BMI over 29.9 kg / m2 to reduce body mass (creating muscle relief). The targeted group underwent targeted training 5 times a week. The tasks of the methodologies used are related to the optimal reduction of excess body mass (muscle relief) in order to improve the condition form of the athletes. Measurements and testing were performed in three stages: initial measurement and testing after 4 weeks and after 8 weeks.

The anthropometric parameters taken and the subcutaneous fat are in direct relation to the conditioning abilities. The idea is to take the initial data, then start reducing the body tissue and after 4 weeks to retest, if the reduction has led to an improvement in conditioning abilities, the reduction process continues. The next re-test is on week 8, etc. The reduction in body composition continues until the condition tests continue to improve. If a plateau or deterioration occurs, the reduction processes are stopped. According to the analysis, the active body mass was selected, in which the athlete achieved the best results.

In the second group we include players with BMI under 18.5 kg / m2 for the purpose of increasing muscle mass. The targeted group underwent targeted training 5 times a week. The tasks of the methodologies used are related to the optimal increase of muscle mass in order to improve the conditioning abilities of the athletes. Measurements and testing were performed in three stages: initial measurement and testing after 4 weeks and after 8 weeks.

The anthropometric parameters taken and the subcutaneous fat are in direct relation to the conditioning abilities. The idea is to take the initial data, then start the processes of muscle mass accumulation and after 4 weeks to retest, if the accumulated muscle mass has led to improvement of conditioning abilities, the processes continue. The next re-test is on week 8, etc. the accumulation of muscle mass continues until the conditioning abilities tests continue to improve. If a plateau or deterioration occurs, the processes are stopped. According to the analysis, the active body weight at which the athlete achieved the best results was selected.

The following test battery has been developed to determine optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes:

I. Anthropometric indicators of 17-18 year old football players:

| **Anthropometric indicators** | **Unit** |
|---|---|
| 1. Height - standing | cm |
| 2. Weight | kg |
| 3. Chest | cm |
| 4. Respiratory difference | cm |
| 5. Biceps circumference strong arm | cm |
| 6. Strong thigh circumference | cm |
| 7. Calf circumference - strong leg | cm |
| 8. Hypertrophy (circumference) of the thigh in a tight state | cm |
| 9. Hypertrophy (circumference) of biceps in a tight state | cm |
| 9. Hansh | cm |
| 10. Waist | cm |
| 11. BMI | units |

| **Subcutaneous fat** | **Unit** |
|---|---|
| 1. Abdominal | mm |
| 2. Suprailiac | mm |
| 3. Subscapular | mm |
| 4. Biceps | mm |
| 5. Triceps | mm |

| | |
|---|---|
| 6. Lower back | mm |
| 7. Midaxillary | mm |
| 8. Thigh | mm |

II. Tests for measuring the performance of 17-18 year old football players:

| **Tests** | **Unit** | **Sport-relevant selection criteria** |
|---|---|---|
| 1. Running 30m from a high start | sec | *Speed* |
| 2. Running 800 m | min | *Anaerobic endurance* |
| 3. Long jump from a place with one foot | cm | *Explosive power of the lower limbs* |
| 4. Vertical jump – Alabakov | cm | *Explosive power of lower limbs* *Response speed* |
| 5. Tapping test | count | *Frequency of movement of the lower limbs* |
| 6. Jump with both feet on a cube 51 cm high (for 20 sec.) | count | *Speed-power capabilities of the lower limbs* |
| 7. Jump with both feet on a cube 51 cm high (in 60 sec) | count | *Strength of lower limbs* |
| 8. The Blind Stork Test | sec | *Equilibrium stability* |
| 9. Depth of slope | cm | *Flexibility* |
| 10. Line test ( test - retest) | cm | *Response speed* |
| 11. Plank | count | *Strength of abdominal muscles* |

In the course of the research, data were also collected on age, period of active sports (sports experience), anthropometry, subcutaneous fat, conditioning and coordination abilities of young football players (17-18 years of age).

Prior to the studies, athletes completed informed consent declarations.

The test battery also applies a custom Line Test.

- Line Test – test-retest:

The purpose of the test is to investigate the level of response rate under impaired vestibular equilibrium.

Required tools and conditions: plastic ruler 30 cm long; assistant.

How to perform the test:

The competitor takes a starting position when standing, at the signal of the assistant, the person being studied makes 10 quick turns around the longitudinal axis of his body, clockwise. Immediately thereafter, he takes up the starting position again, with a comfortable hand forward, bent below 90

degrees in the elbow joint, and an arm tucked into the body. The fingers of the hand are open - index finger and thumb, with a distance of 10 cm between them. The assistant places the line at zero at the level of the fingers and at its own discretion releases it. The competitor seeks to grasp the falling line with the index finger and thumb. Five attempts are made, one after the other, in order not to lose the effect of disturbed vestibular balance. The sum of the results is collected and divided into experiments (5 in number) (Kalpachki, B., 2018).

In the test battery is applied and developed Tapping - test.

- Tapping - test:

The purpose of the test is to investigate the level of speed, rate of movement (frequency of movements of the lower limbs).

Required tools and conditions: colored tape; assistant.

How to perform the test: The color stripe designates in advance 2 targets (circles with a diameter of 10 cm) placed at a distance of 30 cm from each other.

The competitor takes a starting position when standing, with the signal of the assistant, the researcher makes as many touches of the goals as possible with a comfortable foot. The unit counts the touches of both goals. The competitor strives to touch as many goals as possible in 20 seconds. 3 attempts are made, the sum of the results is collected and divided into the experiments (3 in number).

**Table 1 -** System for determining optimal body composition and muscle hypertrophy for athletes with BMI over 29.9 kg / m2 (Anthropometric indicators**)**

| Indicator | Period | Calf circumference (cm) | Thigh circumference (cm) | Thigh hypertrophy (cm) | Hip (cm) | Waist (cm) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 39,69 | 66,14 | 0,7 | 108,5 | 98,22 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 38,2 | 62,1 | 1,4 | 102,2 | 91,1 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 37,9 | 57,5 | 2,9 | 97 | 84,9 |

| Indicator | Period | Respiratory difference | Armpits circumference | Biceps hypertrophy | BMI (kg/m2) | Abdominal (mm) |
|---|---|---|---|---|---|---|

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | (cm) | | | |
| Mean | Period before start | 5,4 | 32,2 | 1,6 | 31,3 | 15,35 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 7,3 | 31,2 | 2,7 | 26,8 | 9,9 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 9,2 | 29,4 | 3,2 | 22,8 | 6,5 |

| Indicator | Period | Suprailiac | Subscapular | Biceps (mm) | Triceps (mm) | Lower back (mm) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 17,7 | 12,5 | 8,2 | 12,8 | 17,3 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 11,3 | 9,7 | 4,9 | 9,3 | 12,2 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 6 | 9,7 | 2,2 | 6,5 | 9 |

| Indicator | Period | Midaxillary | Thigh | Weight (kg) | **Height (cm)** |
|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 16,7 | 17,4 | 78,63 | 173,4 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 10,6 | 13,7 | 73,4 | 173,8 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 6,5 | 10,5 | 69,1 | 174,3 |

**Table 1.1 -** System for determining optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes with BMI under 18.5 kg / m2 (Anthropometric indicators)

| Indicator | Period | Calf circumference (cm) | Thigh circumference (cm) | Thigh hypertrophy (cm) | Hip (cm) | Waist (cm) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 32,2 | 49,14 | 0,4 | 90,5 | 62,22 |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 34,2 | 52,14 | 1,3 | 93,5 | 68,22 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 39,1 | 56,4 | 2,2 | 96,3 | 74,8 |

| Indicator | Period | Respiratory difference | Armpits circumference (cm) | Biceps hypertrophy | BMI (kg/m2) | Abdominal (mm) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 4,3 | 24,2 | 0,9 | 17,32 | 9,35 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 6,9 | 26,8 | 1,5 | 19,32 | 9,35 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 9,2 | 29,8 | 3,3 | 21,2 | 5,5 |

| Indicator | Period | Midaxillary | Thigh | Weight (kg) | Height (cm) |
|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 7,8 | 12,9 | 61,1 | 180,2 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 10,9 | 10,9 | 66,8 | 180,7 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 5,2 | 9,3 | 70,6 | 181 |

**Table 2** - System for determining optimal body composition and muscle hypertrophy for athletes with BMI over 29.9 kg / m2 (Performance measurement)

| Indicator | Period | Explosive power of lower limbs (Alabakov test-cm) | Explosive power of lower limbs– Jump from a place with one foot | Speed (30m-sec) |
|---|---|---|---|---|

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 39,69 | 183,1 | 6,11 |
| Mean | After 4 weeks of fitness-boxing method | 42,6 | 195,4 | 5,12 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness-boxing method | 48 | 221,2 | 4,61 |

| Indicator | Period | Endura-nce (800m - min) | Streng th (jump on a 51 cm cube for 60 sec) | Speed-power capabil ities (jump on a cube 51 cm in 20 sec) | Stati c flexi blity (slop e depth ) | Respo nse speed (Line test) | Bala n ce (Blin d Stork ) | Tapp ing test | Static force of abdom i-nal mus-cles (Plank ) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 3,21 | 32,6 | 14,4 | 6,8 | 4,32 | 3,32 | 23,8 4 | 3,1 |
| Mean | After 4 weeks of fitness-boxing method | 2,55 | 39,9 | 18,5 | 7,6 | 11,4 | 4,32 | 24,5 | 4,6 |
| Mean | Period after 8 weeks of | 2,35 | 44,3 | 24,9 | 8,7 | 9,6 | 6,32 | 26 | 5,42 |

| | |
|---|---|
| fitness-boxing method | |

**Table 2.1 -** System for determining optimal body composition and muscle hypertrophy for athletes with BMI under 18.5 kg / m2 (Performance measurement)

| Indicator | Period | Explosive power of lower limbs (Alabakov test - cm) | Explosive power of lower limbs – Jump from a place with one foot | Speed (30m - sec) |
|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 32,69 | 180,1 | 5,19 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 36,7 | 192,4 | 5,03 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 43 | 200,2 | 4,51 |

| Indicator | Period | Endurance (800m - min) | Strength (jump on a 51 cm cube for 60 | Speed-power capabilities (jump on a cube 51 cm in 20 | Static flexibility (slope depth) | Response speed (Line test) | Balance (Blind Stork) | Tapping test | Static force of abdominal muscles (Plank) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|

| | | | sec) | sec) | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Mean | Period before start | 3,01 | 36,6 | 19,4 | 8,8 | 12,9 | 3,31 | 25,84 | 1,1 |
| Mean | Period after 4 weeks of fitness methods | 2,45 | 39,7 | 20,5 | 10,6 | 9,4 | 3,62 | 27,5 | 2,6 |
| Mean | Period after 8 weeks of fitness methods | 2,26 | 47,1 | 26,9 | 12,3 | 9,1 | 5,32 | 29 | 3,1 |

The data obtained and the analysis of the results of measurements lead us to the conclusion that for the athletes should be used an individual approach to determine the levels of different anthropometric, motor, sporting and psycho-physical indicators.

Each athlete has specific qualities, the development of which largely determines the achievement of high sports results.

In the present scientific development, we have created and scientifically proven a system for determining the optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes, which will give a prerequisite and support the effective course of the training process.

We have selected the components that make up the system (tests and indicators) based on the specifics and requirements of the football game.

The results show that the condition of the athlete is a variable that changes its level according to the ratio of body fat and muscle mass in the athlete's body.

Following this logic, we classified the contingent into two groups for the purpose of clearing body fat (BMI over 29.9 kg / m2) and for increasing muscle mass (BMI under 18.5 kg / m2).

In terms of anthropometric changes, both groups follow the same logic, reducing excess weight and increasing muscle mass and hypertrophy until a plateau or a deterioration of the tests determining the levels of different conditioning and coordination abilities is reached.

In this way, we find a relatively constant value of relation between body composition and muscle hypertrophy in athletes. It would also help us work with adolescent athletes who, due to natural development in ontogeny, it is difficult to determine a model at different ages.

The proposed system can be used in the control activity in assessing the current state and characteristics of the physical development of players in the relevant age group. The application of the developed system for determining the optimal body composition and muscular hypertrophy of football players is aimed at assisting the control activity of coaches in the process of individualization and optimization of training programs.

The selection of the proposed tests to improve the quality of the game and to assist the coaches in the selection of players is based on an analysis of the specialized literature on the subject as well as on examining the opinion of the coaches (selected according to the specifics of the football game and conducted interviews with the coaches from the school of FC Pirin - Blagoevgrad).

**Discussion**

As has been emphasized, the present study reinforces the idea that the development of scientifically sound, based on the latest developments in sports theory and practice systems for measuring and determining optimal body composition and muscle hypertrophy in athletes contributes to improving the quality of their sports preparation and is an important factor in achieving high athletic performance.

Football is characterized by extraordinary dynamics at play. It is a team sport that requires a high degree of development of various forms of motor skills such as speed, strength and endurance.

According to Atakan, Unver, Demirci, Cinemre, Bulut and Turnagol (2017) changes in body composition such as an increase in lean mas or an decrease in fat mass are expected to have positive effects on these movements (Atakan, M. et al., 2017).

One of the main challenges in the field of sports, and in particular in football, is the proper measurement of the various anthropometric indicators of the players.

Researchers have linked the anthropometric profile of players to the measure of match-related performance (Bellinger, B., & Gibson, A. et al., 2004).

Various tests are used to examine specific motor abilities and look for the most optimal ones that are closer to better sports results.

Sawyer points out in his research that the vertical jump for example is highly correlated with players' footballing abilities, regardless of their position in the game (Sawyer, D.T. et al., 2002 ). In the

meantime, improving lean muscle mass in athletes at the expense of reducing fat has a positive effect on vertical jump results (Atakan, M. et al., 2017).

The information that coaches receive, in accordance with the results obtained from the testing of each athlete, in the context of the evaluation system in question, plays a key role in constructing the meaningful orientation of their control activity in the process of sports training of football players.

In conclusion, as noted above, body composition is an important factor in physical performance in football.

**Conclusions**

In modern sports, athletes who have highly developed motor abilities, technical and tactical abilities, psycho-functional indicators, psychological and personal qualities, anthropometric indicators and others can enjoy success.

In order to increase the efficiency of the sports-preparation processes, expressed in search of optimal sports results, we have created and empirically proved to be an easily applicable in practice a system of criteria and tests aimed at determining the optimal body composition and muscle volume.

The vision of this program is related to the objectification of the processes for finding the optimum physique (percentage of subcutaneous fat and muscle hypertrophy), whereby the athlete exercise his maximum conditioning and coordination abilities.

Optimal body composition and muscle hypertrophy are necessary to realize these qualities to the maximum.

**References**

Atakan, M., Unver, E., Demirci, N. et al. (2017). Effect of body composition on fitness performance in young male football players. Turkish Journal of Sport and Exercise, Volume: 19 - Issue: 1, Pages: 54-59

Bellinger, B., & Gibson, A., Arnason, A., Sigurdsson, S.B., Gudmundsson, A., Holme, I., Engebretsen, L., Bahr, R. (2004). Physical fitness, injuries, and team performance in soccer. Medicine & Science in Sports & Exercise, 36(2): 278-285.

Kalpachki, B. (2017). Discoverig the sports talento in amateur boxing: from vision to reality. Rev. ODEP. Vol. 3. Num. 1. Enero-Febrero: 96-105.

Kalpachki, B. (2018). Diagnostic and evaluation system for selection of 13-15 year boxers. Revista Europa del Este Unida. Número 6, Julio /Diciembre: 08-23.

Kalpachki, B. (2018). Sistema za diagnostika i otsenyavane pri podbor na 13-15 godishni boksyori. (Disertatsiya), Yugozapaden universitet „Neofit Rilski“, Blagoevgrad: 259 s. [Калпачки, Б.

(2018). Система за диагностика и оценяване при подбор на 13-15 годишни боксьори. (Дисертация), Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград: 259 с.]

Khanna, G.L., Manna, I. and Dhara, P.C. (2005). Age associated change in plasma lipids and lipoproteins of Indian football players. Indian Journal of Sports Science and Physical Education. 14: 63-73.

Reilly, T., Secher, N., Snell, P. and Williams, C. (1990). Physiology of sports. E & F. N. Spon, London

Sawyer, D.T., Ostarello, J.Z., Suess, E.A. and Dempsey, M. (2002). Relationship between football player's ability and selected performance measures. J. Strength Cond. Res. 16: 611–616.

Singh, J., Kaur, R.T. and Kau, P. (2003). Anthropometrics evaluation of Indian boxers of recent Asian Games. Indian Journal of Sport Science and Physical Education, 12: 17-28.

# СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА ПРОБЛЕМНОТО ДЕТСКО ПОВЕДЕНИЕ: ФОКУСЪТ ВЪРХУ ВЪЗПИТАНИЕТО

**Снежана Атанасова Попова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Превенцията на проблемното детско поведение е сложен проблем с изключителна социална значимост. Именно поради това тя трябва да се превърне в основен приоритет на посттоталитарното ни общество, особено в контекста на задълбочаването на мултипликативните ефекти на рисковите социално-икономически и политически фактори за провокиране на агресивността сред подрастващите. Динамичното развитие на глобализационните процеси в постмодерността също детерминират потребността от фокусиране върху процесите, които подпомагат предпазването от деструктивни поведенчески прояви.

Настоящата разработка се фокусира върху изясняване на основните аспекти в съдържателната насоченост и функционалното предназначение на съвременните модели за превенция на проблемното детско поведение. Поставя се акцент върху концептуализирането на значението на възпитанието за ефективното осъществяване на превантивните програми. Настоящият труд утвърждава идеята, че превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за предпазване от проблемно детско поведение.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: превенция, проблемно детско поведение, възпитание, възпитателни фактори, превантивни програми

ABSTRACT

The prevention of problematic child behavior is a complex problem of extreme social importance. It is for this reason that it must become the main priority of our post-totalitarian society, especially in the context of deepening the multiplier effects of risky socio-economic and political factors for provoking aggressiveness among adolescents. The dynamic development of globalization processes in postmodernity also determines the need to focus on the processes that help protect against destructive behavioral manifestations.

The current development focuses on clarifying the main aspects in the content orientation and functional purpose of modern models for the prevention of problematic child behavior. Emphasis is placed on conceptualizing the importance of upbringing for the effective implementation of preventive programs.

The present work supports the idea that preventive aspects of upbringing are the most important part of the overall system of protection against problematic child behavior.

KEYWORDS: prevention, problematic child behavior, upbringing, upbringing factors, preventive programs

Превенцията на проблемното детско поведение е сложен проблем с изключителна социална значимост. Именно поради това тя трябва да се превърне в основен приоритет на посттоталитарното ни общество, особено в контекста на задълбочаването на мултипликативните ефекти на рисковите социално-икономически и политически фактори за провокиране на агресивността сред подрастващите. Динамичното развитие на глобализационните процеси в постмодерността също детерминират потребността от фокусиране върху процесите, които подпомагат предпазването от деструктивни поведенчески прояви.

Настоящата разработка се фокусира върху изясняване на основните аспекти в съдържателната насоченост и функционалното предназначение на съвременните модели за превенция на проблемното детско поведение. Поставя се акцент върху концептуализирането на значението на възпитанието за ефективното осъществяване на превантивните програми. Настоящият труд утвърждава идеята, че превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за предпазване от проблемно детско поведение.

Подборът на теоретичната обосновка за моделиране на конкретни дейности и инициативи представлява съществен момент в организацията на превантивната дейност. Адекватността на теоретичните разсъждения съдейства за постигане на ефикасните резултати в значителна степен, тъй като те конструират подходящите ориентири, очертават насоките на усилията, свързани с предпазване от проблемно детско и юношеско поведение.

Теорията предлага конкретното съдържание на програмите (на кои компоненти трябва да се постави акцент), дефинира основните процеси и механизми, чрез които се постигат конкретните цели и задачи, определя участниците и техните ангажименти и т.н. (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 62).

Прецизирането на понятийно-терминологичния апарат, свързан с превенцията на проблемните поведения в детството и юношеството спомага както за разкриване на новите тенденции във функционалното предназначение на възпитанието, така и за определяне на неговата роля в общото съдържание на превенцията.

Динамичното развитие на глобализационните процеси в световен мащаб, специфичните проявления и перспективите на постмодерната ситуация, както и твърде сериозните социално-икономически трансформации в житейската ни действителност обуславят необходимостта от

съществени изменения в разбиранията за смисъла на възпитанието, за мястото и ролята му в системата за превенция на детското проблемно поведение. Концептуалната яснота относно ролята на възпитанието в моделирането на превантивните дейности е от решаващо значение за тяхното ефективно функциониране.

Разработването на цялостна визия за превенцията на проблемното детско поведение изисква уточняване на теоретичната рамка, в която ***основно място заема процесът на възпитание***, който обхваща *целенасочените и организирани междуличностни интеракции, насочени към насърчаване личностното развитие на подрастващите и подпомагане овладяването на конструктивни стратегии за решаване на проблеми и справяне в затруднени житейски ситуации*.

Функционалното предназначение на възпитанието е свързано ***не само с подпомагане интернализацията на социокултурните норми и правила на поведение, но и с поощряване развитието на базисните личностни конструкти*** (психосоциална идентичност, Аз-концепции, нагласи, ценностни ориентации, ролеви стереотипи и т.н.). Те представляват ***основна част от вътрешноличностната мотивационна система, регулираща поведението на отделния човек***. Съвременните тенденции на възпитателните взаимодействия са ориентирани към създаване на благоприятни условия за ***стимулиране по-задълбоченото осмисляне на собствения емоционален и житейски опит от подрастващите, за подпомагане мобилизацията на вътрешноличностните им ресурси за саморазвитие, саморегулация и самоконтрол*** (Попова, 2006: 202).

Основната идея в настоящата разработка е, че ***превантивните аспекти на възпитанието са най-важната част от цялостната система за предпазване от антиобществени прояви*** (Попова, 2011). Пропуските и грешките във възпитанието създават риск за развитие на емоционални и поведенчески проблеми. Разбира се, превенцията на проблемното детско поведение е доста сложен проблем, осъществяващ се на различни нива, но ролята на възпитанието е централна и от неговата ефективност зависи до голяма степен благополучието на хората в младежка и зряла възраст. Освен това чрез акцентите върху превантивните аспекти на възпитанието се обясняват както условията за предпазване от деструктивно поведение, така и възможностите на общуването в различните социални групи и общности за развитие на социалната компетентност на подрастващите.

По този начин се *разширява обхватът на научния анализ, като вниманието се фокусира върху многообразните контекстуални възпитателни фактори*, които допринасят за преодоляване на деструктивността, социалната агресия и междуличностните конфликти в общуването и подпомагат развитието на социалната компетентност и емоционалната устойчивост на подрастващите.

Предполага се, че ***концептуалното изясняване на превантивните аспекти на възпитанието ще доведе до внасяне на по-голяма яснота и целенасоченост на дейностите, свързани с предпазване от проблемно поведение в детството и юношеството***. Теоретичните уточнения обуславят и преосмислянето на специфичните начини за активизиране на ресурсите на отделните възпитателни фактори във връзка с решаването на проблема за агресията, враждебността и насилието в житейската ни действителност.

Концептуалният модел на превенцията се конструира на базата на ***взаимодействието между възпитателните фактори***, тъй като единствено посредством съгласуването и координирането на превантивните усилия на семейството, училището, мас-медиите, религиозните институции, културно-просветните учреждения и т.н. може да се постигнат желаните резултати.

Както вече беше подчертано, осъществяването на адекватни педагогически превантивни намеси и действия зависи до голяма степен от внасянето на яснота и прецизирането на понятийно-терминологичния апарат, на основните понятия, с които се назовават определени педагогически феномени и процеси. Точното дефиниране на траекториите на педагогическата компетентност ще доведе и до определяне на специфичното място и роля на отделните специалисти (педагози, психолози, медици, психотерапевти и пр.), които са ангажирани с превенцията и интервенцията на проблемните детски и юношески поведения и на начините, чрез които да се изгради системата за координация и съгласуване на тяхната дейност. Без изграждане на механизмите за такава съгласуваност всякакви добри намерения на отделни хора или институции са обречени на неуспех.

Според William Bor терминът "***превенция***" се отнася до интервенциите, които настъпват преди появата на разстройството (поведенческите нарушения). Авторът разграничава две разновидности на превенцията – ***универсална*** (за всички) и ***селективна*** (насочена към определени рискови групи). Основната идея на изследователите, занимаващи се вече почти четири десетилетия с въпросите на превенцията е за намаляване влиянието на рисковите фактори, или прилагането на отдиференцираната от Farrington "***парадигма за превенция на рисковия фактор***" (По Bor, W., 2004: 374–375). Стратегията на тази теоретична рамка е свързана с ***идентифициране на факторите, които увеличават вероятността за проява на асоциално поведение по-късно във времето, както и с предотвратяване и отстраняване на тяхното действие***. Някои от тези *фактори са свързани с индивидуалните детски характеристики* (импулсивност, хиперактивност, агресивност, затруднения в обучението), други – с *особеностите на семейното възпитание* (несигурна привързаност, малтретиране на детето, неефективни практики на семейно управление и лош родителски надзор).

Според Joseph A. Durlak сполучливите превантивните интервенции:

- са изградени на базата на теоретико-приложни изследвания;
- признават съществуването на различни нива на влияние на множеството фактори при адаптирането;
- акцентират върху развитието на уменията и промяната на поведението;
- са навременни;
- в разработването си използват подходящи програмни материали и техники за намеса;
- предприемат мерки за добро изпълнение на програмата;
- са съобразени и адаптирани с особеностите на целевата група и конкретните условия;
- са внимателно обмислени (Durlak, J., B: Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 61).

Както подчертава авторът, тези обобщения относно условията за успешност на превантивните намеси са ориентирани най-вече към основните области на превенцията и насърчаването на здравето, а именно: психичното здраве, употребата на наркотици, детското малтретиране, затрудненията в обучението, непреднамерените наранявания и обширната област на физическото здраве (сексуалност, бременност, СПИН, диети, хранене и упражнения). Joseph A. Durlak обсъжда въпроса за специализирането на превантивните инициативи в следните области: предпазване и предотвратяване употребата на наркотици, проблемите с психичното здраве, малтретирането на деца, затрудненията при работа в екип и т.н., като твърди, че специализацията насърчава целенасочените усилия и подпомага достигането на добри научно-практически резултати.

Теорията за социалното научаване подчертава значението на моделирането, поведенческите прояви, подсилването, подпомагащите фактори в развитието и поддържането на нови навици и поведения. Социалната когнитивна теория набляга върху ключовата роля на същите феномени, но също така се фокусира върху когнитивните процеси, които насърчават промяната. Тези теории разработват разнообразни когнитивни стратегии, включващи вътрешен разговор със себе си (self-talk) (който оказва влияние върху начина на преживяване на ситуацията и поведението), самоподсилване (self-reinforcement) и самонаблюдение (self-monitoring), които могат да бъдат използвани в процеса на интернализиране на нови умения и информация, за решаване на междуличностни проблеми, за по-ефективно справяне със стреса и затрудненията, свързани с преодоляването на житейските кризи и измененията, съпровождащи растежа в онтогенезиса, също така и използването на самонаблюдението и самоуправлението в постигането на собствените житейски намерения и стремежи (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 62).

Поведенческите теории поставят акцент върху значимостта на текущите житейски събития и непредвидените обстоятелства при формирането на поведението. Използват се

разнообразни стратегии за стимулиране на желателното поведение и за ограничаване на нежелателното поведение.

Екологичните теории подчертават изключителната важност на взаимодействието човек – среда и твърдят, че поведението на отделния индивид не може да се отдели от контекста, в който живее. Привържениците на това теоретично направление обикновено включват в превантивните интервенции родителите, учителите или някои други значими хора в живота на подрастващите като активни участници, поради силното влияние, което имат върху тях (Пак там).

Ефективността на превантивните програми се определя и от съобразяването с многофакторната и многообразна детерминираност на различните влияния върху приспособяването на подрастващите. В социалните и поведенческите науки се отделя сериозно внимание на причинно-следствените връзки в изясняването на различните феномени и процеси. Принципът на причинно-следствената зависимост подчертава, че много фактори, които функционират на различно равнище, допринасят за постигането на определени положителни или отрицателни (желателни – нежелателни, подходящи – неподходящи) резултати.

Парадигмата на рисковите, защитните и позитивните фактори предлага основата, чрез която се изясняват причинно-следствените връзки и зависимости между разнообразните фактори, обуславящи възникването на поведенческите нарушения. Joseph Durlak отбелязва, че рисков фактор е нещо, което е свързано с повишена вероятност за бъдещи негативни резултати, а защитен фактор е всичко това, което е свързано с намаляване на вероятността от бъдещи негативни резултати. Резултатите от извършените многобройни изследвания ясно показват, че многобройните рискови фактори се съчетават помежду си, за да предизвикат негативни резултати относно личностното развитие на подрастващите. Това не означава, че отделният фактор няма значение, но сам по себе си той не носи изцяло отговорността за последващите негативни резултати. По-скоро, става въпрос за натрупване на рискови фактори, което в крайна сметка довежда до нежелани резултати. В този смисъл е необходимо да се подчертае изключителната важност на въпроса за взаимодействието и координирането на тези фактори, пораждащи възникването и развитието на поведенческите нарушения. Освен това влиянието на най-рисковите фактори обикновено е мултипликативно, а не допълващо (кумулативно) (Durlak, J., В: Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 63).

Според J. Durlak има няколко въпроса, които трябва да се имат в предвид по отношение на рисковите и защитните фактори. Първо, повечето фактори имат неспецифични ефекти: два различни фактора могат да бъдат свързани с един и същ резултат, докато един и същ фактор може да доведе до възникването на много разновидности на нарушенията. Във връзка с последното твърдение на автора може да се посочи, че например неефективните възпитателни

практики на родителите са свързани със социалните и поведенческите проблеми на децата и юношите, с обучителните затруднения и с употребата на наркотици, а много често – и с трите проблема едновременно (к.м. – С. П., Пак там: 63). Второ, от друга страна, не е известен механизмът на действие на различните фактори. Липсва яснота относно това как или защо се генерират (пораждат) ефектите на отделните фактори. Трето, все още не са идентифицирани всички значими фактори за възникването на емоционалните, социалните и поведенческите нарушения. Четвърто, същият този фактор може да оказва различно влияние в зависимост от времето, обстоятелствата и промените във връзките и взаимните зависимости с останалите фактори. Пето, въпреки че в някои случаи, рискът и защитата могат да съществуват заедно в един континиум (например качество на образователната среда), в по-голямата си част рисковите и защитните фактори не са просто взаимно отричащи се. Например снижаването на строгото възпитание на родителите (рисков фактор на семейно равнище), не означава непременно усилване на родителската топлина (защитен фактор на ниво семейство).

За J. Durlak другият твърде съществен въпрос, свързан с ефективността на превенцията е, че рисковите и защитните фактори съществуват на различни нива на влияние. Обикновено се идентифицират пет различни нива на влияние: индивид, семейство, партньорска група, социални организации (например в училище или на работа), квартал или общност.

В житейската действителност реално битуват много разновидности на рисковите и защитните фактори. Някои от тях са свързани с демографските характеристики (например ниските нива на доходите или половата роля), които могат да помогнат за идентифициране на групите или хората с най-висок риск от развитие на поведенчески нарушения. Фактори могат да бъдат и повтарящите се поведения, такива като агресията или последователността от взаимосвързани поведения, демонстрирани от един или от повече членове на определена социална структура (например строгите, драстични и наказателни възпитателни практики). Някои от тези фактори, като пола не могат да се променят; други се нуждаят от устойчиви социално-политически и икономически усилия за осъществяване на съответните трансформации (например нивото на доходите); но много фактори могат да бъдат модифицирани посредством подходящи професионални намеси (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 63).

Joseph Durlak поставя акцент върху твърде съществения въпрос за необходимостта от предпазване от крайности в мисленето за превенцията. Според него най-силно изразените рискови и защитни фактори не са феноменът “всичко или нищо”, защото те реално се проявяват в различна степен на интензивност. Например, въпреки че те все пак трябва да бъдат определени с точност, особено важно е да се отчитат “праговите” ефекти, свързани с въздействието на отделните фактори. Това твърдение може да се илюстрира като се посочи следния конкретен пример: прекомерно строгото родителство е сериозен рисков фактор с много тежки негативни

последствия, но леките форми на наказване или умереното санкциониране не са такива. Основният фокус в областта на превантивните изследвания е свързан с определянето на праговите ефекти, както и относителното влияние на различните рискови и защитни фактори (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

Превантивните намеси поставят сериозни акценти върху развитието на социалните умения и промяната на поведението на хората в различните житейски ситуации. Тези инициативи се осъществяват в различни нива на влияние. Например на ниво училище превантивните интервенции включват срещите на класа, училищните политики и събития, както и родителското съучастие (ангажираност) в училищните дейности. Ефективните превантивни модели акцентират върху оптималното развитие на следните умения: комуникация и самоувереност, изграждане и поддър¬жа¬не на приятелски връзки, безопасно сексуално поведение, разрешаване на междуличностни проблеми и вземане на решения, поставяне на цели, релаксация и прилагане на други техники за намаляване на стреса, разнообразни практики за управление на собственото поведение, свързани със самообучението, самонаблюдението, както и самонасърчаването, самовъзпитанието и как да се противопоставят на прекомерния натиск от страна на връстниците (особено по въпроси, свързани с наркотиците и сексуалното поведение) (Пак там).

Навременността в реализацията на превенцията е ключов фактор за нейната ефективност. Относно първичната превенция, оптималното време за провеждане зависи от обичайната поява на различните видове проблеми и изследванията предлагат конкретните указания за това кога трябва да се осъществи намесата. Обикновено успешните превантивните програми се стартират в момент, когато те могат да бъдат най-ефективни и най-вече, когато ситуацията в целевата група е безпроблемна. Изследователите идентифицират някои особено важни моменти в живота на хората, които са свързани със сериозни изменения и пораждат необходимостта от намеса: женитбата или разводът, загубата на работа, училищните промени, преместването, първата бременност и т.н. (Пак там: 66).

Адаптирането на превантивните програми е друго твърде важно условие за тяхната ефикасност. Това изискване е с особена значимост за пълноценното осъществяване на предварителните превантивни намерения и очаквания. В зависимост от възрастта и особеностите на целевата група, съдържанието на превантивните програми и начина, по който то се поднася трябва да отговаря на възможностите им да разберат и разтълкуват нещата. Относно развитието на специфични за възрастта умения за справяне с проблеми, за управление на поведението и за противопоставяне на негативен натиск от страна връстници е също от значение какво, кога и как в зависимост от възможностите ще се насърчава (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

При малките деца научаването на социални умения се осъществява най-лесно чрез конкретното експериментиране и проучване. Вместо лекции и устни указания за тази възраст е по-подходящо да се използват активните иновационни възпитателни стратегии. Тези стратегии обикновено включват комбиниране на игри, упражнения, дискусии в малки групи, тренировки, участие в групови проекти, които са предназначени за стимулиране на персонализацията и интернализацията, в контекста на базовите принципи на програмата. Дискусиите в малки групи, упражняването и взаимодействията съдействат на подрастващите по-точно да разберат и преценят ефектите от поведението на другите и начините, чрез които отделния човек може да прояви уважение и зачитане на собственото достойнство и това на хората, с които общува (Пак там).

Joseph Durlak отбелязва, че много често в практиката се наблюдава разминаване между проектирания модел на превантивни интервенции и реалното му изпълнение (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 66). Важна предпоставка за успешното осъществяване на предварителните цели е те да бъдат реално приложими, както и да са разработени на базата на предварително концептуално изясняване и точна, и детайлна обосновка.

Както вече бе подчертано, от изключително значение за постигане на желаните резултати е подходящото адаптиране на програмите за превенция и съобразяването им със специфичните контексти, в които ще се реализират. В този смисъл е необходимо да се отчитат например спецификите на училищната ситуация или тази на конкретната общност, ресурсите, нуждите, установения начин на работа и пр.

Насърчаването на развитието на социалната компетентност при децата и юношите е важна част от превантивните програми. Социално компетентните хора са склонни да притежават следните индивидуални характеристики: позитивно усещане за самоуважение и вътрешен локус на контрола, усещане за компетентност в определена област или собствена концепция за персоналните възможности, позитивна самооценка и пр. (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 66). Всяка превантивна програма съдържа разнообразни стратегии и техники, насочени към стимулирането на тези индивидуални характеристики, които се проявяват в начина по който хората общуват помежду си, интегрират се в различните групи и общности и съдействат за тяхното благосъстояние и пълноценно функциониране.

Един от най-важните проблеми, свързани с моделирането на превантивните програми, според Morton Silverman е отдиференцирането на основните характеристики на профилактиката, които трябва да присъстват във всеки модел: 1) интервенциите трябва да се осъществяват "преди събитието", т.е. преди появата на определени нарушения и симптоми и по този начин те са насочени по същество към благополучието на определени групи от населението; 2) дълбочината на проучването е на ниво групи от населението или общността; 3) във фокуса на промяната са

предпоставките, предшествуващите условия, детерминиращите фактори, поддържащите условия и т.н.; първостепенните цели на промяната са развиващите се процеси и условията, които довеждат до траекториите на благополучието или на разрушението и дезинтеграцията; 4) превантивните усилия са насочени към укрепване и насърчаване на устойчивостта, благополучието и позитивните резултати на личностното развитие или намаляване на психологическата неприспособеност; 5) необходимо е в превантивните програми да се отразява чувствителността на авторите към физическите, емоционалните и социалните аспекти на личностното развитие, като важно условие се определя присъствието на тези аспекти в тях (Cowen (1983), Felner (2000) /По Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 31).

Както съвсем основателно Seidman (1987) заявява, "всички локуси на превантивните интервенции са преди факта, масово ориентирани, и в крайна сметка насочени към предотвратяване на дезорганизацията и/или укрепване на динамичното здравословно състояние на хората. Физическите лица са непосредствен обект на интервенция, само когато те представляват част от групата или населението" (По Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 31).

В настоящата разработка вниманието се съсредоточава върху най-авторитетните модели за превенция на поведенчески нарушения, поради това, че те се намират в тесни интегративни връзки и взаимозависимости с резултатите от възпитателните взаимодействия.

Традиционният модел за превенция и поддържане на общественото здраве – ***Тристранен причинно-следствен модел*** (Tripartite Causal Model) обхваща три пресичащи се и припокриващи се сфери на влияние: приемник, фактор и околна среда. Този модел обаче не позволява да се анализират сложните взаимни зависимости между тези три области (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 34).

***Оперативният модел на Гордън*** (*Gordon,s Operational Model*) се съсредоточава върху намесата и не се базира върху причинно-следствената връзка и етиологията. Обособяват се три области на превантивните интервенции: първична (primary), вторична (secondary), третична (tertiary) превенция.

Универсалните превантивни интервенции са насочени към цялото население, а не към отделни групи, за които се предполага, че се намират в повишен риск. Селективните интервенции са насочени към хора, които се намират в ситуация на риск за развитие на поведенчески нарушения повече, отколкото цялото население. Препоръчителните интервенции са насочени към сравнително малки групи от хора, за които чрез специални скринингови програми или други проучвания е установен явен рисков фактор, състояние или аномалия, което е основание за тяхното идентифициране като достатъчно висока степен на риск и се налага съответстваща превантивна намеса (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 34).

***Моделът на Хадън за контрол на вредата*** (*Haddon,s Injury Control Model*) съдържа десет основни стратегии за контролиране на вредата, с които се цели да се прекъсне серията от причинно-следствени връзки, причиняващи увреждане. Те са разпределени в три групи: Първична превенция (фазата преди – вредата); Вторична превенция (фазата на вредата); Третична превенция (фазата след – вредата). Например първичната превенция включва следните стратегии: 1) Първоначална превенция за възникването на риска; 2) Намаляване размера на този риск, който е възникнал; 3) Представяне на информация за опасността, която вече съществува.

Предимството на това моделиране на превантивните интервенции е, че то дава възможност за идентифициране на множеството причини, които оказват влияние в изграждането на здравословно отношение на индивида към себе си, но са недостатъчни за цялостния анализ на сложното взаимодействие между хората и околната среда. Освен това моделът на Хадън акцентира върху предпоставките за прекъсване на нездравословни и вредни влияния, което има положителен ефект за ефикасността на процедурите. Насочването на усилията към слабите места във веригата от причинно-следствени зависимости допринася за намаляване на разходите и завишаване на ползите, но този превантивен модел не се отнася до мотивацията, психическото разстройство, вътрешните смущения или биологичната обусловеност (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

***Моделът за намаляване на дефицита*** (*Deficit Reduction Model*) представлява особено популярна концептуализация на болестните състояния и се базира на теоретичните постановки за развитието на психопатологията (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 35). При този модел фокусът често е върху вътрешноличностните конструкти на отделния индивид (самовъзприятие, самооценка, самоотъждествяване и т.н.). Анализирането на детерминираността на поведенческите дисфункции и нарушения се ориентира към откриването на дефицити, на личностно ниво и превантивните усилия са свързани с тяхното преодоляване.

Morton Silverman отбелязва, че превантивните интервенции, в контекста на този модел обезпечават развитието на умения за преживяване и оцеляване на физическите лица. Уменията са категоризирани по твърде разнообразни схеми, но най-обобщено се включват в следните категории: 1) когнитивни умения (за решаване на проблеми); 2) междуличностни и емоционални умения за справяне (саморегулация, самонаблюдение, очаквания, самочувствие, самоуважение, емоции и проблеми и др.); 3) поведенчески умения (умение за отказ, партньорско взаимодействие и социални умения); 4) тренинг за самоувереност (резистентност при партньорски натиск; социални умения, които съдържат като основна ценност отстраняване на бариерите в междуличностното общуване и подобряване на социалната подкрепа) (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 35).

***Компетентностно-ориентираните модели*** са предназначени за подобряване на специфични социални умения за генериране на т.нар. "социално имунизиране" при справянето с житейските проблеми. Социалната компетентност включва комуникативните умения и защитните техники с готови отговори на предварително очаквани ситуации. Когнитивните умения за справяне с проблеми също така съдържат умения за вземане на решения; както и умения за критическо мислене, дълбока проницателност, чувство за отговорност, здрав разум и интуиция.

Междуличностните и емоционалните умения за справяне включват управление на ежедневните житейски неприятности и проблеми, такива като временна тревожност, самота, депресия, разочарование, неудовлетвореност и пр. Уменията за справяне съдържат също така и обогатяване на поведенческия репертоар за решаване на проблеми, като се използват разнообразни средства и техники, както и психологическо отклоняване за избягване на житейските ситуации, които повишават нивото на вълнение и притеснение. Тези умения за справяне могат да се отнасят до управлението на стреса, намаляването на стреса и избягването на стреса. Моделите за справяне със стреса признават значимостта на критичните стресови житейски събития в етиологията на психо-социалните отклонения и подчертават защитната роля на социалната подкрепа за нормалното и пълноценно функциониране на хората (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

Като цяло компетентностно-ориентираните модели предполагат, че е налице дефицит, който трябва да бъде коригиран на ниво личност или в групата, за които се установява, че са изложени на висок риск от развитие на поведенчески нарушения. Предполага се, че съществува пряка връзка между установения дефицит, който е възпрепятстван и проявлението на нарушението (разстройството).

През последното десетилетие се наблюдава пренасочване на изследователските търсения към превантивни модели, които съчетават предпазване от нарушения и насърчаване на здравословното състояние на хората (Например *Enhancement/Wellness and Health Promotion Models* /По Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

***Екологичният модел*** (*Ecological Model*) се разработва постепенно от научните изследвания на Barker (1968), Bronfonbrenner (1979), Kelly (1979), Rappaport (1987), Vincent и Trickett (1983) (По Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003).

*Теорията за екологичните системи* на Bronfonbrenner поставя акцент върху конкретните измерения на факториалната детерминираност на индивидуалното функциониране и особеностите на околната среда. Екологичната система на детето се състои от няколко елемента: микросистема, мезосистема, екзосистема и макросистема. В разработките си авторът насочва вниманието си върху сложното взаимодействие между биологично детерминираните свойства и

факторите на околната среда за развитието на личността. Развитието на отделната личност се определя от влиянието на разнообразни системи от външния свят (семейство, съседи, училище, културна среда и т.н.) (По Шеффер, 2003: 101). Между тях съществуват тесни интегративни връзки и зависимости. Всяка от тези системи, в контекста на взаимодействието ѝ с другите системи, и с индивида се разглеждат като важни детерминанти на многообразните аспекти на развитието.

Bronfonbrenner насочва вниманието си към детайлизираното представяне на взаимодействията между различните нива на влияние на околната среда върху детското развитие. Този подход отчита степента на влияние на различните фактори от социалната среда и е сериозен опит за тяхното по-ясно конкретизиране и диференциране. Авторът твърди, че детето трябва да се изследва в неговата естествена среда, като се отчитат спецификите и динамиката на въздействието на компонентите на неговото обкръжение. Според него само чрез наблюдаване на взаимодействията между развиващата се личност и постоянно изменящите се системи на нейното естествено обкръжение (По Шеффер, 2003: 104) може да се установи по какъв начин личността въздейства върху околната среда и се намира под нейното влияние.

Теоретичните разсъждения на Bronfonbrenner подпомагат конструирането на ефективни превантивни възпитателни стратегии и технологични модели, *поради значително по-детайлното представяне на факторната детерминираност на семейното и личностното функциониране*.

Екологичният модел акцентира върху динамичния обмен между отделния човек и многообразното влияние на факторите от природната и социалната среда. Именно това взаимодействие е в основата на разработването на превантивните програми. Този модел също така приема, че всяка целенасочена намеса на ниво индивид, семейство, училище, връстници, приятелски кръг, общност или на ниво социална /околна среда трябва да надхвърля конкретната среда, за да бъде ефективна.

Според M. Silverman много целенасочени действия, насочени единствено към семейството, например няма да бъдат ефективни, тъй като отделният човек не съществува единствено в тази рамка. Единствено чрез координирани, комплексни и интегрирани усилия и интервенции те могат да се утвърдят с времето и да имат благоприятен ефект върху детското поведение (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 37).

В този модел не е достатъчно изяснен интерактивния характер на компонентите. Функционирането на всеки елемент зависи от множество директни и индиректни въздействия и взаимодействия. Екологичният модел стои в основата на изграждането на концепцията на системните теории. За ефективното реализиране на превенцията е от съществено значение

разкриването на сложните интегративни връзки и зависимости между околната среда (природна и социална) и индивида, както и изясняването на адаптивното значение на човешкото поведение.

***Транзакционният модел*** (*Transactional Model*) / Sameroff, Chandler, Fiese, Lorion и др./ очертава пътищата, чрез които се формира девиантното поведение. Вниманието на изследователите се фокусира върху динамичното взаимодействие между индивида и околната среда. Подчертават се реципрочните ефекти на взаимните въздействия и адаптивната компетентност на хората в техните социокултурни среди (диадични и двупосочни). Моделът е разработен за изясняване на сложните взаимоотношения между детето и неговите родители. Както споделя Silverman, при този модел родителят е посредник на всички взаимодействия на детето със заобикалящия го свят и на обществото като цяло (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 37).

***Транзакционно-екологичните модели*** (Transactional/Ecological Models) се опитват да интегрират ( Felner, Adan, Silverman, Seidman и др.) транзакционните и екологичните модели, като разширяват нивото на анализ отвъд разбиранията за микросистеми, мезосистеми и макросистеми. Същественият принос на този модел се състои в това, че се предлага алтернативен начин за разясняване на взаимодействията между разнообразните аспекти на цялостната екологическа и психологическа система. На базата на такова концептуално отношение се анализират не само взаимните връзки и зависимости между родители и деца, между децата и обществото, но и между отделните макросистеми (Пак там).

Центърът на вниманието при визирания модел е върху условията, в които се осъществява адаптивното или дезадаптивно (проблемно) поведение. Превантивните интервенции са насочени към обстоятелствата, условията (екологични), връзките между хората и заобикалящата ги среда (транзакции), както и процесите и контекстите на специфичната околна среда. Транзакционно-екологичният модел позволява да се разбере, че понякога девиантното поведение може в действителност да е адаптивно, в контекста в който се реализира. Такава перспектива на разсъждения относно поведенческите отклонения приема, че не във всяка ситуация негативните поведенчески прояви могат да се дефинират като нещо дезадаптивно или "ненормално" (отвъд нормите), като се има в предвид конкретната обстановка, в която те възникват. Както твърди Silverman, предизвикателството е да се разработят превантивни интервенции, които променят условията, ако искаме да окажем влияние върху поведението в тази обстановка (контекст) (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 38).

Изключително предимство на този модел е това, че при него се взема под внимание т.нар. "перспективно мислене" и се предоставя обективна възможност за прогнозиране последиците от определени събития, както в миналото, така и в настоящето за произтичащите от тях поведения. По този начин, моделът отговаря на едно от най-важните изисквания към

превенцията, а именно – да бъде в състояние да прогнозира възникването на бъдещи събития въз основа на съществуващите данни (Пак там: 38).

Значимостта на първичната превенция се осъзнава достатъчно адекватно в световната наука и през последните две десетилетия тя се превръща в приоритетна област сред всички онези многообразни условия, които благоприятстват здравословното личностно развитие. Министерството на здравеопазването и социалните грижи на САЩ етикира превенцията като първостепенен национален здравен приоритет за 1990 година. И това не е случайно. Причините за сериозния акцент върху превенцията са достатъчно ясни. В социалните и образователните политики на развитите страни се отделя необходимото внимание на огромната роля на превантивните дейности за поддържане на психичното здраве на населението, в съответствие с очакваните динамични изменения през 21 век. Насочването на усилията към превенцията на проблемните поведения се дефинира като национален приоритет поради изключително силните му ефекти върху бъдещото развитие на съвременното общество. Morton M. Silverman отбелязва, че разрешаването на голяма част от все по-задълбочаващите се и нарастващи социални и здравни проблеми на хората в съвременното общество се детерминира основно и от наличието на ефективно действащи модели за превенция (Gullotta, T. & M. Bloom (ed.), 2003: 38).

На базата на принципа на оперантното научаване се разработват множество програми за изграждане на социални умения и тренинги за модифициране на поведението, свързани с възпитанието в семейството. Приема се, че проблемното поведение на децата се изгражда под влияние на наблюдавани поведенчески модели в близкото обкръжение или на агресивни и деструктивни послания на медиите. Поставя се сериозен акцент на моделите на поведение на родителите, тъй като те имат силно възпитателно значение. Стимулирането на адекватни за конкретната житейска ситуация поведенчески прояви се осъществява основно чрез наблюдаването, награждаването и наказването (Тодд, Богарт, 2001: 362–365).

Основната цел на подкреплението (reinforcement) е да стимулира поведението по такъв начин, че определени поведенчески прояви да се повторят отново. При възпитанието на децата и юношите може да се използват различни начини за изразяване на подкрепа, например, вербална похвала, приятна усмивка или пък чрез гневни изблици, когато се реализира отрицателно стимулиране. Голяма част от специалистите приемат, че използването на позитивното подкрепление за увеличаване на приемливото поведение е по-ефективно, отколкото намаляването на неприемливото поведение чрез наказание (Riddall-Leech, Sh., 2003: 15).

Обобщено може да се подчертае, че от изложените в настоящата разработка съвременни модели на превантивни интервенции най-силно обвързани с възпитанието са *тренингът за социални умения и изграждане на компетентността, поведенческият, когнитивният,*

*психолого-педагогическият, екологичният, медийният и тренингът за социална подкрепа*. Но и в другите модели индиректно се засягат възпитателните проблеми и техните резултати имат дългосрочни ефекти върху оптималното функциониране на превантивните дейности. Както вече беше подчертано, възпитанието е свързано с насърчаване развитието на социалната компетентност, самоконтрола и чувството за лична отговорност, както и с поощряване изграждането на активен и здравословен стил на живот на децата и юношите.

Представените модели за превенция на проблемното детско поведение разкриват сложното взаимодействие между основните възпитателни фактори, което подчертава необходимостта от изясняване на конкретните измерения на интегративните им връзки и зависимости.

Новите реалности в житейската ни действителност, изключителната напрегнатост и динамика в ежедневието на съвременния човек изискват сериозна промяна в концептуалното отношение на педагозите към моделирането на превантивните възпитателни инициативи.

***Използвана литература:***

Попова, Сн. (2006). Предизвикателствата на глобализацията и смисълът на възпитанието в съвременното българско общество. В: Активност и адаптация на личността в условията на промени, Том 1, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София

Попова, Сн. (2011). Превантивните аспекти на възпитанието, София, Пропелер

Тодд, Д., А. Богарт (2001). Основы клинической и консультативной психологии. "Сова", "ЭКСМО – Пресс"

Шэффер, Д. (2003). Дети и подростки. Психология развития. 6-ое издание, Питер"

Bor, W. (2004). Prevention and treatment of childhood and adolescent aggression and antisocial behaviour: a selective review. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 38: 373–380

Gullotta, T. & M. Bloom (ed.) (2003). Encyclopedia of Primary Prevention and Health Promotion. Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York

Riddall-Leech, Sh. (2003). Managing Children's Behaviour. Professional Development. Heinemann Educational Publishers, Oxford

# ПРОДЪЛЖАВАЩОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБУЧЕНИЕ НА УЧИТЕЛИТЕ ОТ ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ УЧИЛИЩА - ИСТОРИЧЕСКИ ОПИТ

**Светлана Николаева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Повишаването и осъвременяването на подготовката на учителите от професионалните училища се явява като една от основните задачи, свързани с кадровото осигуряване на тези училища. Продължаващото професионално обучение на учителите се извършва в четири посоки: чрез откриване на курсове за придобиване на педагогическа правоспособност или за повишаване на специалната, педагогическата и методическата им подготовка; обучение в чужбина; вътрешно методическа подготовка в самото училище; методически конференции.

КЛЮЧОВИ ДУМИ:професионални училища, продължаваща професионална подготовка.

# CONTINUING PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN VOCATIONAL SCHOOLS - HISTORICAL EXPERIENCE

**Svetlana Nikolaeva**

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

Enhancing and modernizing the preparation of teachers in vocational schools is considered one of the primary tasks associated with staffing these institutions. Continuing professional development of teachers is carried out in four directions: through the establishment of courses for acquiring pedagogical qualifications or for improving their specialized, pedagogical, and methodological training; training abroad; internal methodological training within the school itself; and methodological conferences.

KEYWORDS:vocational schools, continuing professional development.

Пред институциите, които поемат конкретни ангажименти за повишаването на професионалната подготовка на земеделците, занаятчиите и търговците стои за разрешаване и проблема за кадровото осигуряване на професионалните училища. Невъзможността да се подсигури необходимия брой учители с подходяща подготовка води до закриване на училища,

неосъществяване на решения, полезни в своята същност или намаляване на интереса към образователните услуги. Вземат се под внимание и специфичните изисквания, които се отправят към труда на учителите от професионалните училища. Когато се разглеждат проблемите за кадровото осигуряване се има предвид, от една страна необходимото количеството от хора, а от друга страна – качеството на тяхната подготовка, което е важно условие за постигането на положителни резултати от тяхната учебна и обществена дейност. Повишаването и осъвременяването на подготовката на учителите от професионалните училища се явява като една от основните задачи, свързани с кадровото обезпечаване.

Още преди близо осемдесет години проф. Д. Кацаров поставя въпроса за непрекъснатост на продължаващото професионално образование. Непрекъснатостта на образованието се определя от обстоятелството, че знанията и уменията върху, които се гради дадена професия изискват "от техните носители да се образоват през целия живот". "Продължение на образованието под различни форми, колкото се може повече – подчертава Д. Кацаров – образованието трябва да бъде един процес, който не прекъсва през целия живот, под формата на образователно въздействие от страна на другите, тъй и на самообразование." (Кацаров, 1943:17-18) С особена сила това важи и за учителите, които преподават специални учебни предмети и организират практическата дейност на учениците в професионалните училища.

Как отделните министерства, към които са открити професионални училища се стремят да разрешат проблема с професионалната подготовка на учителите? Усилията са разнопосочни, ангажирани са не само министерствата, но и търговско-индустриалните камари.

Продължаващото професионално обучение на учителите се извършва в четири посоки:

- чрез откриване на курсове за придобиване на педагогическа правоспособност или за повишаване на специалната, педагогическата и методическата им подготовка;
- обучение в чужбина;
- вътрешно методическа подготовка в самото училище;
- методически конференции.

Министерството на земеделието и държавните имоти, министерството на търговията, промишлеността и труда и търговско-индустриалните камари се ангажират отговорно с осъвременяването и разширяването на подготовката на учителите.

По инициатива на Министерството на земеделието и държавните имоти през 1912 г. се организират две години подред, двумесечни летни курсове в земеделските училища в Образцов чифлик, Садово и Плевен. Подготвя се персонал за зимните земеделски училища и допълнителните земеделски курсове. С инициативата е запознато и Министерството на народното просвещение. То от своя страна задължава окръжните училищни инспектори да

уведомят учителите за възможността да усвоят специални познания, които са им необходими като преподаватели в допълнителните курсове при първоначалните училища и в работата им със земеделското население. Учителите от основните училища преподават общообразователните предмети в зимните земеделски училища. Предвижда се в организираните летни курсове да се изучават следните учебни предмети: земеделие, скотовъдство, лозарство, винарство, овощарство, бубарство, пчеларство, млекарство, земеделска икономика, сметководство и земеделски кооперативни дружества. Изискването към кандидатите е да имат средно образование и поне две години учителски стаж.

Министерството на земеделието и държавните имоти чрез отдела за земеделско образование организира мероприятия, свързани с повишаване на педагогическата и специална квалификация на учителите от земеделските училища. По настояване на Областната земеделско-стопанска дирекция София, през лятото на 1941 г., в гр. Кюстендил се провежда 45 дневен педагогически курс. Той е задължителен за всички учители със средно образование, които работят в допълнителните земеделски училища в областа. Поради задължителния характер на инициативата е обявено, че "курсистите ще квартируват в пансиона при Практическото земеделско училище и ще се хранят в училищната трапезария. На участниците се заплащат пътни и дневни пари за 20 дена". (фонд128К, а.е.9, л.52) През същата година Министерството на земеделието и държавните имоти организира "опреснителни курсове за учителките по земеделско домакинство при Практическите девически и допълнителни земеделски училища. Курсът е задължителен за всички учителки, които имат най-много две годишна служба".(фонд128К, а.е.9, л.13) Курсовете са по консервиране, готварство и хлебопечене.

Стажантския институт при средното земеделско училище в Плевен е ангажиран с педагогическата подготовка на възпитаниците на Агрономическия факултет, които ще работят в сферата на образованието на ръководни длъжности. Практическите земеделски училища към Земеделските институти в Пазарджик и Кюстендил са база за провеждането на педагогическата практика на бъдещите учители и учителки в земеделските училища. П. Георгиев, А. Литягин, С. Манолова, Д. Гочев, К. Елисеев обосновават необходимостта от допълнителна психолого-педагогическа подготовка на агрономическите кадри, ангажирани с обучението в допълнителните земеделски училища и земеделско-стопански курсове.

Министерството на търговията, промишлеността и труда също се сблъсква с проблемите на кадровото осигуряване на училищата, които са под неговото управление.

Решението на Министерството на търговията, промишлеността и труда през 1916 г. да не одобрява представените за ръководители лица на професионални курсове, ако те не притежават най-малко трикласно образование създава притеснения сред институциите, които

организират професионални курсове. Учителският персонал за занаятчийските курсове се състои предимно от бивши чираци, станали калфи, завършили занаятчийски курс открит от търговска камара или от министерството, а след това специализирали в чужбина някой занаят в продължение на шест месеца, година или две. На този етап желанието на Министерството да подобри учителския персонал е невъзможно поради обстоятелството, че от завършилите трикласно образование рядко се насочват към чиракуване, а за възпитаниците на занаятчийските училища ръководството само на временни курсове се приема като загуба на време. От информацията поместена в сп. "Народно стопанство"(1916) се разбира, че от Софийската търговско-индустриална камара в един период от 10 години са отпуснати помощи в размер от 40 000 лева на 132 занаятчии, за да специализират в чужбина по 42 различни занаяти и въпреки това не може да осигурят учители за занаятчийските курсове. Причината е, че няма и 2% от гореспоменатите младежи с трикласно образование. Приканва се Министерството да обсъди ситуацията и предостави по-голяма свобода на камарите за назначаването на учителски персонал.

На конференция на търговско –индустриалните камари през месец август 1925 г. в гр. Варна, е приет "Правилник за отпускане стипендии и временни помощи за специализация в странство по индустрия, занаяти и търговия и за субсидиране на частните професионални училища в България". Утвърденият от Министерството на търговията, промишлеността и труда правилник разширява кръга от дейности на камарите. Стипендиантите се задължават след приключване на специализацията, да се посветят на специалността си в района на камарата и да съдействат за разпространението на придобитите професионални знания между заинтересованите. Ето какво пише в доклада си Димитър Гайдаров – ръководител на крояческия отдел при Софийското допълнително занаятчийско училище, до председателя на Софийската търговско–индустриална камара, относно лятната си командировка в Германия през 1942 г.:"Освен посещавания курс в Мюнхен и Виена влязох във връзка с управата на сдруженията по кроячество и се сдобих с много поуки относно добрата организация...Занаятчийските училища в тия градове представляваха друг голям интерес за проучване и основно опознаване...Аз съм готов да изнеса полученото с беседи, курсове пред специалисти – учители, курсове с майстори –шивачи, чрез статии във вестници и списания и чрез устни напътствия." (фонд 29К, а.е.120, л.31)

Относно повишаването на методическата подготовка на учителите по специалните предмети се организират открити уроци. След провеждането им "съответните учители се събираха на конференция, където под ръководството на директора се разглеждаха преподаваните уроци, като се изтъкваха добрите им и отрицателни страни и се идваше до определени схващания на редица методични и научни въпроси."- е записано в отчета на

директора на допълнителното занаятчийско училище в София – А. Дорич. (фонд 510К, а.е. 4, л.25)

Като положителна практика се налага провеждането на педагогически конференции в училищата с цел повишаване на методическата подготовка на учителите.

На 3, 4 и 5 юни 1934 г. Занаятчийското училище в София е домакин на втората конференция на учителите от допълнителните училища в България. Изнесените реферати, доклади и открити уроци се определят като "ценен принос към методиката на допълнителното занаятчийско образование у нас". (фонд 510К, а.е. 6, л.24)

На следващата година на 10, 11 и 12 януари, училището е отново домакин на конференцията на директорите и учителите от допълнителните занаятчийски училища от района на Софийската камара. През 1937 г. в него се събират на конференция учителите и директорите от допълнителните занаятчийски училища в страната. Част от приетите препоръките засягат подготовката на учителите, а именно: "За подготовка на преподаватели в допълнителните занаятчийски училища да се създадат краткосрочни подготвителни курсове в София, Пловдив и Русе. За усъвършенстването на заварения учителски персонал в същите училища да се уредят опреснителни курсове. За да се подържа връзка и да могат да се използват за нашите условия, придобивките на западноевропейското допълнително занаятчийско училище, да се изпращат подходящи лица в командировка за проучване". (фонд 510К, а.е. 9, л.33)

Ръководството на занаятчийското училище в София решава проблема с липсата на подготвени учителски кадри по следния начин: Съвместно с изпълнителното бюро на Софийската търговско-индустриална камара е разработен "Правилник за кандидат-учители по специалните предмети в Занаятчийското училище", който влиза в сила от 1930 г.. Училището привлича за кандидат-учители /стажанти/ от по-добрите майстори, от които подготвя необходимия учителски персонал.

Общообразователните учебни предмети се преподават предимно от учителите от основните училища. Към тях се отправя изискването да могат да ориентират общообразователното знание към практическата дейност на земеделците. За това е необходимо добре да познават целите, задачите на професионалните училища, учебните програми, за да могат да схванат мястото на преподавания от тях учебен предмет за цялостната подготовка на учениците.

Общообразователните предмети се преподават от учителите от прогимназиите. Тяхната подготовка също има потребност от усъвършенстване съобразно учебните програми и задачи на професионалните училища.

Материалното положение на учителите от професионалните училища също е обект на обсъждане от страна на участниците в конференциите. Повишаването на заплатите се определя

като една от възможностите, за да се привлекат по-добри учители. Издигат се искания за: Уеднаквяване на заплащането на учителите от допълнителните училища в цялата страна. Учителите по занаятите, които имат майсторско свидетелство, да имат право да членуват в съответната занаятчийска организация. Учителят "да опреснява постоянно знанията си, било чрез научни книги и списания по специалността си, било чрез посещение на чужди страни, които да обогати културата си". За постигането е "нужно е той да бъде материално опезпечен, да няма тежки грижи за насъщния, за да може да работи за усъвършенстване на личността си". (Иванова, 1938:36 )

Със загриженост се поставя въпросът за професионалното усъвършенстване на жените учителки в занаятчийските и земеделско-домакинските училища и курсове. "Професионалната учителка - според инспекторката по професионално образование А. Бъчварова – със своята специалност стои най-близко да българката: със своите познания и съвети тя може да й бъде полезна, а от тук положението й на учителка и непрекъснатият контакт с гражданките могат да я поставят до положение да изиграе важна роля като просветителка не само на младите, но и на техните майки. За да може да изиграе тази блестяща роля, професионалната учителка трябва преди всичко да бъде подготвена за нея, да бъде издигната на съответното положение." (Бъчварова, 1931:633 ) Поради ниските заплати, които получават учителките "не могат да си позволят разкоша да дойдат поне веднъж в столицата или в някой по-голям център, било да присъстват на някоя педагогическа конференция или да се запознаят с нови придобивки на култура и техника – едно от най-важните средства за подновяване и опресняване на познанията на всеки учител". ( Бъчварова, 1931: 632 )

Ц. Каляндjиев също отбелязва пряката зависимост между успеха на търговското образование и подготовката на необходимият педагогически персонал. Според него е необходимо Министерството на търговията, промишлеността и труда в продължение на няколко години да предоставя стипендии на младежи, които са завършили средни търговски училища, за да получат висше търговско или икономическо образование в чужбина. Препоръчва "да се предпочитат такива висши учебни заведения, които наред със специалното образование имат за цел да подготвят педагогически персонал", а за да се избегнат външни влияния "учителските съвети да препоръчват нужните кандидати, а последните от своя страна да дават задължение, че ще бъдат учители известно число години". ( Каляндjиев, 1907:256)

С влизането в сила на "Правилник и програма за проверителен изпит на учителите-специалисти при промишлените училища"(1935) се въвежда диференцирано заплащане. На учителите-специалисти, които след 1 април 1935 г. навършват пет и десет години стаж като такива, им се дава възможност да се явят на изпит. Той е писмен, устен и практически. Положителният резултат от него води до повишаване на заплатата от една страна, а от друга –

уеднаквяване на подготовката на учителите, съобразно тяхната специалност. През 1942 г. се приема нов "Правилник и програма за проверителен изпит на учителите по промишленост при професионалните училища". (фонд 3К, оп.10, а.е. 206, 44-48) Според него най-ниската квалификационна степен е IV-та. За придобиване на III-та степен се допускат учители, които " след като са взели държавния изпит за учителска правоспособност имат най-малко четири пълни години като учители в IV-та степен". Втора степен се получава също при успешно положен писмен, практически и устен изпит. Условието за явяване на изпит е да са "били редовни учители по промишленост в III-та степен най-малко шест пълни години". (фонд 3К, оп.10, а.е. 206, 44-48) Практическият изпит се състои: "а) приготовление на един проект; б) изработването му; в) калкулирането му." Темата за писмения изпит се определя "във връзка с нейното приложение в живота". Очаква се кандидата да демонстрира познаване на научно-теоретичния базис на своята специалност. С устния изпит се цели да се прецени: "а) научната подготовка на кандидата; б) педагогическата подготовка като учител; в) познанията му по училищна администрация." (фонд 3К, оп.10, а.е. 206, 46-47)

На базата на конкретната информация при изследването на проблема за продължаващото професионално обучение на учителите от професионалните училища могат да се направят следните изводи: Налага се разбирането, че развитието на техниката и технологията изискват от учителите по специалните учебни предмети непрекъснато осъвременяване на знанията и уменията, за да могат техните възпитаници да ги внедрят в професионалната си дейност; Използват се пазлични форми за повишаването професионалната подготовка на учителите от професионалните училища; Отделя се специално внимание и на педагогическата им подготовка.

***Архивни фондове:***

Държавен архив – Перник, фонд 128К, оп. 1, а.е.9, 10.

Държавен архив - София, фонд 29К, оп.1, а.е. 16, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 144.

Държавен архив - София, фонд 510К, оп. 1, а.е. 4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16.

Централен исторически архив, фонд 3К, оп.10, а.е. 206. /3

Централен исторически архив, фонд 269К, оп.2, а.е. 10.

***Използвана литература:***

Бъчварова, Ан. (1931) Девическото професионално образование в България. Доклади, С.

Иванова, Г. (1938) Изпити и материално положение на гимназиалните учители в Германия. – Просвета, № 3.

Каляндjиев, Ц.(1907) Търговското образование и професионализирането на учебното дело в странство и у нас. Варна

Кацаров, Д.(1943) Обществените страни на образованието. С.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# RESEARCH ON THE CULTIVATION OF EDUCATIONAL FEELINGS OF COLLEGE NORMAL STUDENTS FROM THE P0ERSPECTIVE OF EMBODIED COGNITION

**Wang Rui**[a,b]

[a] *South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

[b] *Bohai University, Jinzhou City 121000, China*

ABSTRACT

Educational sentiment is an important indicator of normal professional certification in colleges and universities, and it is the emotional support and spiritual guidance for normal students to engage in education. Embodied cognition theory emphasizes the connotation of "embodiment", "situation" and "generation", which provides a new research paradigm for the cultivation of normal university students' educational feelings, and has important guiding significance for the cultivation of normal university students.

KEYWORDS: Normal school students, educational feelings, embodied cognition, nurture.

Education is the foundation of a century-long project; Education is based on teachers. The Action Plan for the Revitalization of Teacher Education (2018-2022) emphasizes at the beginning that "teacher education is the working machine of education and the source of power to improve the quality of education." [18]Normal students are future teachers. As the pre-service training stage of teacher education, the quality of normal education determines the quality of future teachers, which is related to the development of education and is the foundation of the stable development of education. If you want to understand contemporary art, you need to pay attention to the characteristics it expresses. The existence and development of each problem has obvious characteristics, and the analysis of these characteristics provides us with a convenient way of understanding them accurately. Therefore, if we want to explore the manifestation of Chinese contemporary visual arts, we must analyze the development process of Chinese contemporary art from the perspective of development, and find the characteristics of different periods.

Educational sentiment refers to the willingness to teach, the recognition of the significance and professionalism of teachers'work, the positive emotion, the correct attitude and the correct values.

[18] http://www.moe.gov.cn/srcsite/A10/s7034/201803/t20180323_331063.html

Educational sentiment is a high-level realm of existence, which is the humanistic sentiment of teachers towards society, students and themselves. As the main force of teachers in the future, the cultivation of normal students' educational feelings is related to whether they are engaged in the teaching profession after graduation, their working attitude in teaching posts, their guidance to students' growth and their future professional development.

Educational sentiment has its own characteristics, such as spontaneous, continuous and implicit, which is the emotional support for normal students to teach and plays a leading role in spirit. Embodied cognition theory, with its three characteristics of "embodied", "situational" and "generative", provides a new research paradigm for the cultivation of normal university students' educational feelings, and has important guiding significance for the cultivation of normal university students.

**Embodied Cognitive Theory and Educational Feelings of Normal Students**

**Theory of embodied cognition.**

In the mainstream philosophy of the West, there has been a tradition of belittling the value of the body. Plato believes that the body is the tomb of the soul, while Descartes believes that the mind is the first and the body is the second. The challenge of the phenomenological movement represented by Husserl and Merleau-Ponty directly gave birth to the theory of embodied cognition in cognitive science. In the 1980s, the research of embodied cognition theory rose, and in the 21st century, it has gradually attracted the attention of Chinese scholars. The theory of embodied cognition makes people rethink the relationship among cognition, body and environment. Its main idea is embodied in the core concept of the embodiment of mind, which emphasizes that cognitive activities are not isolated events occurring in the mind, but the emergent results of the interaction between the human body and the external world.[19] Embodied cognition theory is a new research field in psychology. Embodied cognition emphasizes the unity of body and mind, and opposes the dualism of body and mind proposed by Descartes. In the field of education, embodied cognition emphasizes the role of physical experience in psychological cognition, and finds appropriate teaching and learning methods according to embodied cognition. Embodied cognition is not a substitute for traditional cognition, but emphasizes the interaction between body and mind. In other words, cognition, body and environment are one. Cognition exists in the body (embodied), the body exists in the environment (situational), and the interaction between the body and the environment promotes cognition (generative). The three influence and interact with each other.

**Educational feelings of normal students.**

In October 2017, the Ministry of Education issued the Measures for the Implemen-

[19] Zhang Bo, Ge Lujia. (2017). Mild embodied cognition: a new approach to cognitive science research. Journal of Huaqiao University (Philosophy and Social Sciences Edition),1,19-28.

tation of the Accreditation of Normal Majors in General Colleges and Universities (Interim). Among the accreditation standards for normal majors in secondary education, primary education and preschool education, the graduation requirements are "one practice and three societies", namely, practicing teachers'morality, learning to teach, learning to educate people and learning to develop.[20] Among them, the practice of teachers' morality includes two aspects: the norms of teachers' morality and the feelings of education. The requirement for educational sentiment is to have the willingness to teach, to identify with the significance and professionalism of teachers'work, to have positive emotions, correct attitudes and correct values. It has humanistic and scientific spirit, respects students'personality, and is full of love and responsibility. The education of normal students, as the pre-service education of teachers, is an important stage to cultivate educational feelings, to enhance the willingness of normal students to teach, to identify with the significance and professionalism of the teaching profession, and to form a positive emotion. "Educational sentiment is a necessary basic quality for teachers'professional development, for students, it carries the task of moistening their lives, and for the country, it carries the future and hope of the nation." [21]Educational sentiment is the core professional accomplishment that normal students should possess, the emotional identity and value orientation of normal students to education, which should be internalized into the moral consciousness of normal students, play the role of power source and value guidance in the professional training of normal students, and embody the feelings of love, identity and perseverance in educational practice.

**The Logic of Embodied Cognition Theory and the Cultivation of Educational Sentiment.**

As a new learning paradigm, the theory of embodied cognition advocates that mind, body and the external world are closely related, inseparable and interdependent [22], which provides a more appropriate and comprehensive way to describe mind. At the same time, the theory of embodied cognition is expected to become a new theoretical framework to guide educational research and practice .[23]

Reflecting on the cultivation of normal students' educational feelings based on the theory of embodied cognition is the reflection and path reconstruction of the current lack of normal students' educational feelings. The theory of embodied cognition emphasizes the joint participation of body, brain and environment, and holds that cognitive activities are embodied, situational and generative, which is regarded as a new perspective for the cultivation of educational feelings, which means paying attention

[20] http://www.moe.gov.cn/srcsite/A10/s7011/201711/t20171106_318535.html
[21]Xing Dongmei, Fang Jing. (2018). Exploring and Pursuing the Educational Emotions of History Teachers. Modernization of Education,30,126-128.
[22] KOSMAS P, ZAPHIRIS P. (2018). Embodied cognition and its implications in education : An overview of recent literature. International Journal of Educational and Pedagogical Sciences,12(7), 930-936.
[23] Zhang Bo, Zhang Bailing. (2023). Embodied Education: A Reexamination of Physical Value. Journal of Yili Normal University,1,72.

to personal perception and intuitive experience, thus providing theoretical and practical guidance for the cultivation of educational feelings. From the perspective of embodied cognition theory, the cultivation of normal students' educational feelings is no longer a simple acquisition of knowledge, but a process of personal experience generation.

Educational sentiment is the emotional attitude and value orientation of normal students towards education, and it is the moral consciousness from the heart, which occupies the core position in the professional quality structure of normal students, and plays a role in providing a source of power, guiding the direction of value and laying the foundation of wisdom for the professional growth of normal students. The cultivation of normal school students' educational feelings is a kind of professional ethics education, that is, through the use of various educational means, to promote the internal contradiction movement of normal school students in their thinking, to promote their professional cognition and emotional identification of the profession of teachers, and to realize the process of unified development of will and behavior. As the theory of embodied cognition emphasizes, the joint participation of body, brain and environment forms the generative experience of normal students'educational feelings.

**The Difficulty of Cultivating the Educational Feelings of Normal University Students.**

At present, China is striding from a big educational country to a powerful educational country, which not only puts forward higher requirements for the majority of normal students, but also provides new opportunities for development. Therefore, more and more attention has been paid to the cultivation of normal students, especially in the process of growing up, the majority of normal students should firmly adhere to their educational feelings and responsibilities. However, with the development of education and the deepening of educational reform, the value of teachers' instrumental rationality is becoming more and more prominent, while the attention to teachers as moral subjects is weakening. Many normal colleges and universities pay more attention to the training of normal students'professional knowledge and skills, while the cultivation of educational feelings has appeared various phenomena. Under the dual pressure of traditional cognitive theory and realistic educational needs, normal school students fall into the dilemma of "leaving the body" in the process of cultivating educational feelings, which hinders their emotional identification and value orientation of education.

**The absence of "body" leads to the emphasis on knowledge and skills and the neglect of body.**

Traditional cognitive theory holds that cognition and learning can be achieved in the case of "leaving the body". The body, as the basis of cognition, is only regarded as a container of knowledge and has not received due attention. In the process of cultivating the educational feelings of normal

students, the body often gives way to the external normal skills and knowledge, and the body is in a state of neglect and exile. The absence of "body" leads to the neglect of body subject and body experience, and the cultivation of educational feelings falls into the dilemma of separation of body and mind.

The training and education of normal school students generally focus on the training of teachers' basic knowledge and skills, and the importance of the body is not fully understood. With the arrangement of full subject courses and basic skills training, students'body consciousness is very weak, and there is a phenomenon of emphasizing knowledge and skills over body. As the saying goes, "On the road of seeking knowledge without body, students'heads can only get bigger and bigger, and their bodies can only get smaller and smaller". [24]The emergence of this phenomenon shows that the epistemological value of the body has not been fully realized.

**The lack of context leads to the emphasis on knowledge inculcation and the neglect of subject participation.**

The theory of cognitive situational learning holds that learning is situational, and emphasizes the relationship between cognitive subject, cognitive content and situation. The real situation is the key for normal students to acquire the professional identity of teachers, cultivate educational feelings and explore the profession of teachers. Normal students' acquisition of professional knowledge and expression of personal knowledge are divorced from the educational context, which leads to the phenomenon of "de-contextualization" of the cultivation of educational feelings.

Educational context endows normal students with flexibility, complexity and dynamics in the cultivation of educational feelings, and the acquisition of educational feelings of normal students needs to be placed in the context. However, the cultivation of normal students' educational feelings is usually confined to the classroom environment, ignoring the underlying situational conditions, resulting in symbolic and stereotyped cognition, ignoring the situational nature of the cultivation of normal students' educational feelings. Once the cultivation of educational feelings is divorced from the real situation, the knowledge and norms of teachers'morality will become a kind of "heteronomy" originating from the outside world. Normal students can not understand the meaning of educational feelings given by the real situation, nor can they awaken their inner moral consciousness. If students only accept professional knowledge and moral norms, do not form conscious intentions, but reluctantly learn under the requirements of the outside world, and can not internalize moral knowledge and norms, then no matter

[24] Feng Heguo. (2013). Exploring the Body Turn of Contemporary Education from the Relationship between Body and Education. Education in Shanghai Research,4,14-17.

how high their grades are, they are only passive heteronomy. "Negative heteronomy will lead to hypocrisy, which is a kind of immorality, and it is the foundation of moral corruption in the heart."[25]

**Lack of reflection leads to the emphasis on debris activities and the neglect of students'real life.**

Reflection is "repeated, serious and continuous reflection on an issue".[26] The reflection on the cultivation of normal school students' educational feelings points to their emotional attitude and value orientation towards education, which is their self-cognition and practice, and their self-evaluation and prudent thinking of their existing moral experience and behavior. Relying on reflection, normal students can form a habit of "self-observation", "self-reflection" and "self-cultivation", review unreasonable moral behavior, and realize the remodeling and optimization of cognition. At present, the reflection of normal school students' educational feelings falls into the trap of "leaving the body", which is embodied in the weak subjective consciousness, the lack of content and the single way.

The education of normal school students pays attention to the moral metaphor of discipline from top to bottom, and wants to shape normal school students into a perfect person, requiring normal school students to be ready to dedicate their youth and life to the teaching profession. Many cases in the textbook emphasize that teachers should pay and dedicate. Under the expectation of these disciplinary moral metaphors, normal school students are required to form a noble moral realm. This kind of moral metaphor portrays the teacher as an unapproachable abstract image of a teacher, which is completely divorced from the real life of normal students. After all, the student in real life is a living person, a person with certain material needs and desires for life, and a person living in certain social relations. However, there is bound to be a huge gap between the ideal moral metaphor and the real life of students. In the face of these moral metaphors, some normal students are afraid to see them and avoid them when they hear them. They can't do it and don't want to experience it personally. They have psychological resistance to the profession of teachers before they enter the post.

**The Embodied Trend of the Cultivation of Educational Feelings of Normal University Students**

"Embodied" educational sentiment cultivation takes the body as the foundation of the generation and development of sentiment, pays attention to the physical experience and vivid embodied situation of normal students, and transcends the dilemma of "leaving the body". In the process of cultivating educational feelings, normal students can stimulate their subjectivity, creativity and

[25]Zhan Shiyou. (1998). The Philosophical Dialectics of "Self discipline" and "Heteronomy". Ethics and Civilization,6,11-13.
[26] John Dewey, Jiang Wenmin. (2005). How We Think, Experience and Education. Beijing: People's Education Press,1.

consciousness by emphasizing the presence of the body, embedding the situation of feelings cultivation and strengthening the reflection of cultivation, so as to realize the transformation of educational feelings cultivation from "leaving the body" to "embodying the body" on the basis of the integration of body and mind.

**Emphasizing the presence of the body and accumulating experience through embodied perception and practice.**

"Body" and "body" are two different concepts. "Body" is not a simple brain or even an isolated body, but a body in the situation of interaction with other people's body, environment and culture.[27]Normal school students should regard their body as a bridge to connect their feelings with practice, and give full play to their subjective initiative in the cultivation of educational feelings. We should not only establish the body concept of educational sentiment cultivation, but also form the body thinking of educational sentiment practice, paying attention to direct body posture, body feeling and body language. Such physical subjectivity enables normal students to transcend external evaluation and regulations and develop self-consciousness and self-discipline towards educational sentiment. Normal school students should also pay attention to the expression of the body's own meaning, and pay attention to the body's self-experience and self-confirmation when interacting with the external environment. While paying attention to the physical experience accumulated in practice, we should also compare these physical experiences with the original theories and experiences, deeply feel and comprehend the intrinsic significance and value of educational feelings, constantly improve our own cognition, truly identify with and accept them from the bottom of our hearts, transform them into conscious behavior, and realize the "active" turn of educational feelings.

**Embedding the situation of emotional cultivation to enhance the professional identity of normal students.**

The physical situation of teachers is the scene of education and teaching, and the role of teachers is "worthy of the name" because of its physical situation.[28] If normal students break away from the real situation of educational practice, the cultivation of educational feelings will become an imagination. The theory of embodied cognition reiterates the significance of educational context for the cultivation of educational sentiment. From this perspective, the cultivation of educational sentiment is no longer the "imagination" hanging in the "castles in the air", but the "reality" embedded in the real situation. Normal students should closely focus on the interaction and feedback between the body and the situation, perceive, understand and analyze the dilemma of educational sentiment cultivation on the

[27] Pan Hongjian. (2015). Physical presence: learning in activities. Research on Educational Development,22, 44-46+54.
[28]Qiu Guanjun. (2018). The Transformation of Teacher Education Paradigm from the Perspective of Embodied Cognitive Theory. Research on Teacher Education,1, 20-25+40.

basis of real experience, and promote the generative construction of educational sentiment in the problem situation. Normal school students should put their own emotions into professional practice, constantly strengthen their identity as a knowledge transmitter and moral guide in the process, devote themselves to the cause of education with full enthusiasm, devote themselves to the study of educational and teaching issues, and form a sense of identity with the teaching profession through physical experience.

**Strengthen cultivation and reflection, teach students in accordance with their aptitude and provide targeted guidance.**

In the process of cultivating educational feelings, normal students will encounter various moral and ethical tests. Faced with this situation, only through reflection, normal students can use rational concepts to correct the cognitive deviation of theoretical concepts and establish a correct position of teachers'morality. Therefore, if we want to realize the transformation of educational sentiment from "perceptual" to "rational", we need to constantly strengthen and reflect. According to the time dimension, Van Manen divides reflection into reflection before action, reflection during action and reflection after action, and emphasizes that reflection plays different roles in different stages.[29]For normal students, they should fully grasp the opportunity of reflection and regard reflection at different stages as an important resource for the cultivation of educational feelings. Due to the differences of individual cognitive experience and personal experience, we should carry out targeted guidance and teach students in accordance with their aptitude in order to achieve the optimization of educational effect. The deeper the educational feelings of normal students, the more they can concentrate on professional learning and strive to improve their professional quality, which also means that they have the basic conditions to become qualified teachers, and lay the foundation for the future growth of excellent teachers and even educator-type teachers.

**Conclusion.**

To rejuvenate the country, we must first attach importance to education, and to attach importance to education, we must first strengthen teachers. Teachers are the basis for the development of education, and the training of normal students is an important way to build a contingent of teachers. From the perspective of "embodied cognition", this paper explores a new way to cultivate normal students' educational feelings: embodied cognition should point to "body presence"; Embodied cognition should also guide "situational embeddedness"; Embodied cognition should refer to "strengthening reflection". The improvement of the education quality of normal students lies not only in improving their professional knowledge and ability, but also in making them generate educational

[29] Max van Menen, Li Shuying. (2001). Teaching wit. Beijing: Education Science Press,133.

feelings, truly understand and identify with the profession they will engage in, be loyal to the people's education, and be willing to devote themselves to the cause of education from their hearts.

**References**

Zhang Bo, Ge Lujia. (2017). Mild embodied cognition: a new approach to cognitive science research. Journal of Huaqiao University (Philosophy and Social Sciences Edition),1,19-28.

Xing Dongmei, Fang Jing. (2018). Exploring and Pursuing the Educational Emotions of History Teachers. Modernization of Education,30,126-128.

KOSMAS P, ZAPHIRIS P. (2018). Embodied cognition and its implications in education : An overview of recent literature. International Journal of Educational and Pedagogical Sciences,12(7), 930-936.

Zhang Bo, Zhang Bailing. (2023). Embodied Education: A Reexamination of Physical Value. Journal of Yili Normal University,1,72.

Feng Heguo. (2013). Exploring the Body Turn of Contemporary Education from the Relationship between Body and Education. Education in Shanghai Research,4,14-17.

Zhan Shiyou. (1998). The Philosophical Dialectics of "Self discipline" and "Heteronomy". Ethics and Civilization,6,11-13.

John Dewey, Jiang Wenmin. (2005). How We Think, Experience and Education. Beijing: People's Education Press,1.

Pan Hongjian. (2015). Physical presence: learning in activities. Research on Educational Development,22, 44-46+54.

Qiu Guanjun. (2018). The Transformation of Teacher Education Paradigm from the Perspective of Embodied Cognitive Theory. Research on Teacher Education,1, 20-25+40.

Max van Menen, Li Shuying. (2001). Teaching wit. Beijing: Education Science Press,133.

http://www.moe.gov.cn/srcsite/A10/s7034/201803/t20180323_331063.html

http://www.moe.gov.cn/srcsite/A10/s7011/201711/t20171106_318535.html

http://jsjyxy.ccnu.edu.cn/info/1028/6023.htm

https://rwxy.jsut.edu.cn/2022/1228/c6507a158451/page.htm

https://news.bnu.edu.cn/pt/mtsd/109855.htm

http://jsjyxy.ccnu.edu.cn/info/1106/9186.htm

# ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СОЦИАЛНОПЕДАГОГИЧЕСКОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА СПЕЦИАЛИСТИТЕ ОТ ЦОП С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА ОТ РАЗЛИЧЕН ЕТНИЧЕСКИ ПРОИЗХОД

**Богомила Радойчева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

В публикацията се представят характеристики на една от най-актуалните през последните две десетилетия социални услуги за деца и семейства в риск – Център за обществена подкрепа (ЦОП). Обозначени са резултати от проведено изследване със специалисти, работещи в т. нар. социална услуга в общността. Целта е да се проучи социалнопедагогическото взаимодействие на специалистите в ЦОП с деца и семейства от различен етнически произход, както и прилаганите практики при работата с тях.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: етнически произход; социалнопедагогическо взаимодействие; център за обществена подкрепа; семейство; социалнопедагогически практики

# CHARACTERISTICS OF THE SOCIO-PEDAGOGICAL INTERACTION OF THE SPECIALISTS FROM THE COMMUNITY SUPPORT CENTER WITH CHILDREN AND FAMILIES OF DIFFERENT ETHNIC ORIGINS

**Bogomila Radoicheva**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The publication presents characteristics of one of the most relevant social services for children and families at risk in the last two decades - Community Support Center. The results of a study conducted with specialists working in the so-called social service in the community are indicated. The goal is to study the socio-pedagogical interaction of the specialists in the Community Support Center with children and families of different ethnic origins and the practices applied when working with them.

KEYWORDS: ethnicity; socio-pedagogical interaction; Community Support Center; family; socio-pedagogical practices

Проблемът за интеграцията и социализацията на малцинствените групи в обществото не е актуален само днес. Той се разглежда от много години насам. Независимо от своя етнически произход, всяко дете преминава през различни етапи на своето физическо, психо-емоционално, умствено, нравствено и социално развитие. Този процес протича индивидуално и по този начин се формира детската личност, изграждайки свои нагласи, принципи, ценности и мироглед.

Центровете за обществена подкрепа (ЦОП) са една от най-новооткритите социални услуги в общността. Дейността на тези Центрове е свързана с консултиране на деца и семейства в риск по отношение на различни социални проблеми. При работата с децата и техните семейства е изключително важен индивидуалния подход, съобразен с пола, възрастовите им особености, нивото на развитие, етнически произход, семеен статус и изградените им представи за водене на ефективен начин на живот. Освен предоставяните социални услуги в ЦОП на потребители от български произход, естеството на работа на специалистите е свързано и със социалнопедагогическото взаимодействие с деца и семейства от различен етнически произход.

**Целта** на настоящата публикация е проследяване на съдържателната дейност и добри практики на специалисти, работещи в ЦОП при социалнопедагогическото им взаимодействие с деца и семейства с различен етнически произход.

Семейството е основен фактор за възпитание. То е „първата възпитателна среда за детето и от хронологическа гледна точка, и по степен на важност за цялостното му развитие“ (Иванов, 1998:6). Неговата роля е да  създаде условия за пълноценно социално развитие на децата. Всяко дете има правото да бъде отглеждано в семейна среда, в която да расте в сигурност и безопасност. „Въпросът за бъдещето на всяко дете, какво да стане то, как да се подготви за самостоятелен живот, какво му е нужно, за да оцелее и т.н. занимава както обществото, така и всеки родител.“ (Белова, Бояджиева, 1997:54). За решаването на социалнопедагогическите проблеми, с които децата се сблъскват в своя жизнен път и социален живот, е изключително важна намесата и подкрепата на родителите им.

Центровете за обществена подкрепа са алтернатива за получаване на подкрепа при справяне с различни проблеми от социалнопедагогически характер. В тях се осъществяват консултации не само с децата, но и с техните семейства, тъй като често се наблюдава наличие на несъответствие между моделите, които са възприети в семействата с различен етнически произход,  и тези, които се налагат в условията на училищната среда и като цяло в обществото. В такива ситуации на детето често му се налага да избира, без да има необходимите умения и житейски опит за това. Така например, „в училището то е изправено пред противоречието на двете възпитателни системи – своята и чуждата, пред чуждите лингвистични структури, които трябва да усвоява“ (Лиежоа, 1999 по Пашова, 2003:39)

„Проблемите на децата в училище имат и социален характер – често те имат по-нисък социален статус от останалите деца в класа, ако той включва и деца, българчета, появяват се конфликти, разделения на малки групи по пол и етнос, налице е ниска социална култура и липса на възпитание за позитивни взаимодействия“ (Колева, Даскалова, 2003:13).

Разширява се разбирането на училището, от досега приемано като място, в което се получават знания, към – общност на ценности, интереси и взаимна подкрепа. Спецификите на социалния живот на детето в училището в етнически еднородна и нееднородна среда, насърчаване на социално желано поведение на учениците по отношение на дисциплина, толерантност, доброволчески дейности са част от съвременните подходи за работа в социалнопедагогическата практика.

Едни от задачите, по които екипите на ЦОП работят в своята професионална дейност, са осъществяване на превенция на т. нар. ранни бракове и ранно забременяване, превенция на изоставянето, които от своя страна са пряко свързани с превенция на риска от отпадане от училище. Отпадането от образователната система води до редица социални проблеми, които на по-късен етап се отразяват върху успешната реализация и социализация на отпадналия ученик. „Безспорен факт е, че в полезрението на образователните перспективи се визират най-вече децата и учениците, като свързването на тези две величини е обществено обусловено и продиктувано от семейните стратегии и тактики за постигане на целите за възпитанието и развитието на собствените им деца.“ (Колева, Даскалова, 2003:7).

Проблемите, водещи до отпадане на ученици от образователната система, могат да бъдат от различно естество и се проявяват в семейства от различен тип: например такива с различен език от официалния в страната или при един от родителите, с различни възпитателни стратегии, с непоемане на отговорност за възпитанието от страна на родител/ите и др. Центровете за обществена подкрепа биха могли да бъдат мост, през който децата и семействата с различен етнически произход да достигат до същността на образованието и да се работи с тях в посока осъзнаване на неговата значимост. Това може да се осъществи чрез реализиране на беседи, ролеви игри, прожектиране на тематични филми, образователни игри и др.

Всяко семейство има свой начин на разбирания за това как е най-правилно да се отглеждат и възпитават децата в него. Тези разбирания обаче невинаги съответстват на общоприетите норми в нашето общество, особено когато биват нарушени някои права на детето. Нерядко са случаите, в които се отчита необходимост и от работа в посока повишаване на родителския капацитет. Винаги, когато има липси в общуването на родителите с децата, това влияе върху поведението и представянето на подрастващите в училище и понякога може да доведе до отпадане от образователната среда /клас, училище и т. н./. От голямо значение за правилното развитие на децата са и родителските умения за отглеждане и възпитание и по тази

причина в ЦОП нерядко се налага да се работи и с родителите на застрашени от отпадане ученици. Членовете на разширеното семейство също влизат в обсега на работата на специалистите в ЦОП, тъй като в някои случаи те се определят като значими фигури в живота на децата.

Изследването е проведено през месец май 2023 г. в гр. Дупница и гр. Кюстендил чрез разработена авторска анкетна карта. Целевата група се състои от специалисти, работещи в ЦОП – гр. Дупница, ЦОП „За да има щастие в детските очи“ и ЦОП „Св. Петка“. Изследването се уповава на отзовалите се лица и така в контингента на изследване се включват 15 специалисти, упражняващи различни професии в Център за обществена подкрепа. От тях 14 жени и 1 мъж. Анкетираните лица са във възрастов диапазон от 29 до 51 години.

Разпределението по пол показва, че 93,3% от анкетираните специалисти са жени и само 6,7% от тях са представители на мъжкия пол. Това е възможно да се дължи на ниското заплащане в социалната сфера. В проучването са включени лица от различна възрастова категория, назначени на различни длъжности в Център за обществена подкрепа. Отчита се еднакво процентно съотношение относно упражняваните професии от професионалистите, включили се в анкетното проучване – 6,7% от тях са посочили, че работят като арттерапевти, 6,7% като социални педагози и 6,7% са логопеди. С най-висок процент от участниците (46,7%) са посочили, че работят като социални работници, а останалите 33,3% са психолози. Очаквано първите позиции се заемат от добре познатите в практиката специалисти. Трябва да се отбележи обаче, че своето място в новите социални услуги заемат и социалните педагози и арттерапевти, чието вписване в Класификатора на професиите и длъжностите в Република България стана на един доста по-късен етап. Всички анкетирани, независимо от длъжностите, които заемат, работят с деца и семейства в риск. Те формират мултидисциплинарни екипи, които изготвят Индивидуални оценки на потребностите и Индивидуални планове за подкрепа.

Различен е натрупаният стаж на отделните анкетирани специалисти и това се вижда в отговорите които гласят, че 33,3% от анкетираните работят в ЦОП под 5 години, 26,7% от тях са от 5 до 10 години и 26,7% са над 10 години. Независимо от придобития опит от страна на специалистите, всеки от тях ежегодно преминава различни обучения за усвояване на знания и умения за работа с различни контингенти и целеви групи, както и за решаване на социални проблеми, което допринася за професионалния му опит и компетентност.

Данните от отговорите на респондентите относно това дали работят с деца и семейства с различен етнически произход сочат, че 86,7% от анкетираните в своята практика работят с клиенти с ромска етническа принадлежност, 13,3% от анкетираните заявяват, че освен опита, който имат в работата си с потребители, които са роми, работят и с контингент от турски етнически произход. Този резултат показва, че представителите на ромската общност,

определяни като малцинствена група в нашето общество, проявяват повече склонност да търсят подкрепа при решаването на диференцирани социални проблеми от социалните институции и услуги, което има и своите регионални специфики, предвид концентрацията на определени етнически групи в различни населени места в страната ни. В други случаи те са задължени да ползват социални услуги, към които са насочени от Отдел „Закрила на детето“ поради различни причини и констатирани рискове за децата им. Нерядко са и клиентите, които се определят като недоброволни.

В резултатите от отбелязаните отговори от специалистите във връзка с това как определят своята работа с контингента, който се изследва в настоящото проучване, става ясно, че е налице висок процент (93,3%) на активна работа с тях. Това показва прилагане на добър и ефективен подход с такъв тип клиенти. По-малък е процентът (6,7%) на тези, които определят работата си с тази етническа общност като пасивна, обосновавайки се, че са имали изпратени документи от Отдел „Закрила на детето“ за работа с такъв тип потребители, но те не са откликвали на поканите за провеждане на консултации, което не им дава възможност да оказват необходимата подкрепа. Отказът им за посещаване на ЦОП може да определи тези клиенти като недоброволни, тъй като осъществяването на контакт с тях е трудно, а понякога и невъзможно, въпреки възможностите за реализиране на мобилна работа.

По отношение на комуникацията на работещите в ЦОП с общности от малцинствени етнически групи, 46,7% от анкетираните смятат, че не е трудно да се комуникира с тях, а останалите 53,3% споделят, че осъществяват комуникация с такива общности, но изпитват несигурност по отношение на ефективността ѝ. Това може да се дължи на липсата на обратна връзка от потребителя или родителите и да доведе до погрешна интерпретация на даваните им насоки. Оттук би следвало често да им бъдат задавани въпроси във връзка с разбраното по време на провежданите консултации, за да бъдат проследени техните представи и виждания за решаването на проблемите, с които са се сблъскали и изхода от конкретна ситуация.

Анализът на получените резултати от проучването показва, че 86,7% от изследваните специалисти разчитат на твърдението, че за да се създаде доверителна връзка между тях и потребители с различен етнически произход, е нужно да се намери правилен подход към тях. За целта обаче е нужно специалистите да познават добре спецификата на тяхната култура и основни белези, характерни за отделните етноси. 13,3% от анкетираните са на мнение, че независимо от каква етническа принадлежност е специалиста, който ги консултира, тази общност трудно се доверява на хора, работещи съвместно с Отдел „Закрила на детето“. Това най-вероятно се дължи на страха децата им да не бъдат изведени от семейството и настанени в резидентна услуга или още по-лошо – осиновени от друго семейство. Друг фактор е и притеснението от това да не им

бъдат спрени паричните средства, които получават като детски надбавки, еднократни помощи и т.н.

Относно това доколко консултациите с контингента, който изследваме се провеждат на достъпен за тях език, 80% от анкетираните професионалисти смятат, че разясняват много добре насоките, които им дават, другите 20% се стремят да разясняват, но не знаят доколко са разбрани.

Висок е процентът (86,7%) на изследваните, посочили, че работата им с деца и семейства с различен етнически произход протича под формата на индивидуални консултации в ЦОП, а останалите 13,3% отбелязват осъществяването й чрез мобилност. Това показва, че се дава възможност на децата, ползващи социални услуги в ЦОП и техните семейства, независимо от етническата им принадлежност, за осъществяване на планираните консултации извън обсега на ЦОП. С други думи мобилната работа с тях може да се изразява под различна форма – домашни посещения, консултиране в неутрална среда, групови дейности, общностна работа по различни превенции и др.

По отношение на проведеното изследване във връзка с формите на работа с контингент от различни етнически общности, анкетираните ранжират своите отговори по следния начин: Най-често работата им протича под формата на индивидуални консултации (1,3 средна стойност). Следваща по ранг на значимост е общностната работа със средна стойност 2,1 и на последно място е определена груповата дейност със средна стойност 2,7.

Във връзка с превантивните дейности, провеждани с различни етнически групи, е налице ранжиране от специалистите по следния начин: превенция на ранните бракове (1,8 средна стойност); превенция на отпадане от училище (2,3 средна стойност); повишаване на здравната култура (2,6 средна стойност); превенция на изоставяне на децата (2,7 средна стойност); превенция на зависимо поведение (2,9 средна стойност). ЦОП ангажирано работят по всичките тези казуси с превантивна насоченост, както и за намаляване на рисковете от проявяващи се подобни проблеми при деца и родители.

По отношение на изследвания проблем и заявките за работа, с които най-често се работи в ЦОП, взелите участие в анкетното проучване, са ранжирали отговорите си по следния начин: риск от отпадане от училище (2,3 средна стойност); обучения на кандидат осиновители (2,3 средна стойност); риск от ранно забременяване (2,8 средна стойност); повишаване на родителския капацитет (3,1 средна стойност); обучения на кандидат приемни родители (3,2 средна стойност); риск от изоставяне на дете (3,3 средна стойност); неглижиране на детето от страна на родителите (3,7 средна стойност) и насилие над дете (4,5 средна стойност). Наблюдава се това, че заявките за работа към екипите на ЦОП са и от по-различно естество от това, по което превантивно се насочва вниманието на специалистите. Причината за това е и в самата социална

среда – не с всички социални групи има как да се работи превантивно, така че да не се проявяват определени и значими за обществото ни и неговия социокултурен статус казуси.

От сравнението между резултатите при двата вида въпроси, свързани с предоставяните превенции и най-често заявяваните проблеми за решаване, прави впечатление, че на първо място специалистите поставят рискът от отпадане от училище. Макар и с по-работещ механизъм, рискът от ранно забременяване не е водещ като заявен казус. По-често срещана е работата с кандидат осиновители и желанието им да преминат съответно обучение за такива. От една страна, се наблюдава неглижирането на деца от страна на родители и респективно с това се полагат усилия за повишаване на родителския капацитет. В случаи на установена рискова семейна среда се работи в посока обучение на кандидат приемни родители, които от своя страна са алтернатива за деинституционализация при съответна проблематика.

По отношение на това кои специалисти си партнират при работата с деца и семейства с различен етнически произход 73,3%, участвали в проучването, са посочили представители на образователната институция – педагогически съветници и училищни психолози, което показва, че с тях най-често се осъществява съвместна работа, предвид факта, че те също имат консултативна роля, 13,3% посочват, че си партнират с ресурсни учители. Немалък дял в получените резултати (60%) се пада на класните ръководители, които са посочени като специалисти, с които ЦОП работи съвместно. Обмяната на информация с тях може да бъде свързана с мотивацията за учене на конкретен ученик и потребител в ЦОП, поведението му в условията на училищната среда, активността му в учебния процес, редовността на посещенията му в училище, социалните му контакти в училище, нивото на ефективност на комуникацията му с връстниците и др.  26,6% посочват, че си партнират с Директори на училища, 46,7% със здравни медиатори, 33,3% с лични лекари и други медицински лица, когато се касае за деца със здравословни проблеми или състояние, за което се изисква системно наблюдение, а останалите 6,7% си взаимодействат със социални работници, които могат да бъдат от други Центрове или представители на Отдел „Закрила на детето“, чието партньорство е неизменна част от работата на специалистите в ЦОП, независимо от тяхната заемана длъжност.

Процентното разпределение на отговорите относно методите, които използват специалистите в своята практика, показва, че най-използвания метод от тях в консултативната им дейност с деца и семейства с различен етнически произход, е беседата (86,7%). От респондентите 40% прилагат наблюдението, 20% използват ролевите игри, 40% прилагат техники с творческа насоченост, 46,7% приказкотерапия, музикотерапия и др., а 6,7% работят с техники за изследване на емоциите. Оттук следва и изводът, че специалистите разчитат най-много на обсъжданите теми по различни въпроси с потребителите, на даването на различни примери, както и на разглеждането на различни ситуации, чрез които ползвателите на социални

услуги да придобиват по-ясна картина и да имат възможност да погледнат от друг ъгъл собствената си ситуация. С цел по-висока ефективност на работата им при провеждането на индивидуални сесии, те прилагат и други методи на постиганите положителни резултати.

От отговорите на специалистите, взели участие в проучването, се установява, че те срещат препятствия в работата си с изследвания контингент, най-често поради недостатъчната информираност на потребителите за дейността на ЦОП (80%) и това оказва влияние върху нагласите към специалистите и цялостния процес на работа с тях. Останалите 20% от анкетираните респонденти заявяват, че работата с такъв тип потребители е възпрепятствана от голямото разстояние между местожителството на семейството и седалището на ЦОП, и това може да бъде причина за нередовност в посещенията им в ЦОП за провеждане на планувaните сесии. Тези фактори могат да повлияят негативно върху ефективността на работата, тъй като често пъти такава не би могла да се осъществява от една страна поради несъдействие, на потребителя поради недоброволното му насочване към ЦОП, и от друга поради невъзможността му, породена от различни препятствия и независещи от него условия и обстоятелства.

В настоящото изследване е дадена възможност на лица, упражняващи различни професии в ЦОП да споделят прилагани от тях добри практики при работата им с деца и семейства с различен етнически произход, като 40 % от тях са се въздържали от отговор, а останалите 60% са посочили прилагани от тях практики и подходи, свързани с проява на толерантно отношение: „Да не бъдат разделяни и да не получават различно отношение от останалите потребители на услугата“, „Приемане на всеки такъв, какъвто е, без значение от произхода. Не се критикуват“, „Да не ги разграничавам от другите деца“. Други ефективни според работещите в ЦОП практики са свързани с прилагането на индивидуалния подход към всеки потребител - „Индивидуален подход, разбиране и приемане, зачитане на личността“, „Прилага се индивидуален подход в работата с всеки един“. От отговорите става ясно, че методът поощрение също е предпочитан в работата на специалистите за насърчаване развитието на детето и повишаване на мотивацията му за учене - „Морални награди за поощрение, а понякога и материални награди - учебни пособия, картинки за оцветяване и др.“, „Да поощрявам постиженията им, ако има такива“. Други добри практики според тях са доброто познаване на житието и битието на отделните общности, техните обичаи и традиции, ценности и нагласи – „Да знаем всички традиции и обичаи в семействата им“, Да ги насърчаваме да се гордеят с произхода си“. Заниманията с творческа насоченост също са предпочитани в работата на отделните специалисти и са прилагани с различни цели – „Изработване на подаръци за себе си или близки хора за изразяване на обич“, „Приобщаване на братя и сестри към арттерапевтичната дейност или дейността на педагога“. Респондентите споделят още, че за постигане на положителни резултати е важно в същността на работата им да бъдат изградени доверителни

отношения между тях и потребителите, с които работят, за да бъдат предразположени към откритост и споделяне на реалните проблеми, чрез което да се търсят възможности за решаването им – „Да създадем доверителни отношения с тях и да не ги съдим“, „Изграждане на доверителна връзка“. Немалка част от специалистите посочват дейности, чрез които се стремят да провокират интереса на децата към учебния процес: „Извънучилищни практики за повишаване нивото на образователна интеграция на учениците от етническите малцинства“, „Организиране на извънкласни форми за привличане и адаптиране към учебния процес“; „Използване на образователни игри, съобразени с възрастта на детето, неговите интереси и образователно развитие“. Установено е, че в своята практика специалистите, работещи в ЦОП, изготвят и информационни материали с превантивна насоченост – „Изготвяне на информационни материали срещу насилие и тормоз върху деца“.

**Заключение**

Затвърждава се впечатлението, че много от казусите, с които специалистите в ЦОП се сблъскват в своята ежедневна работа, се коренят като неблагоприятни тенденции в социокултурната и икономическа ситуация на съвременно ни общество. Налице са неразрешени и унаследени от предишни поколения проблеми, липса на достатъчно добре работещи практики по действителната интеграция между различни общности не само по етнически признак, тъй като се забелязва недостатъчна толерантност към различията в техните многообразни форми на проявления, както при възрастните хора, така и сред подрастващите.

Работещите в ЦОП определят като активна дейността си с деца и семейства с друг етнически произход. Те споделят, че се осъществява успешна комуникация със съответните семейства, но липсва сигурност доколко тя е ефективна. Също така влияние върху резултатите от работата оказва и изграждането на доверителна връзка между консултирания и консултиращия. Независимо от разминаването в езиково отношение между потребителите и професионалистите, даваните насоки са успешно разяснявани и разбираеми. Провежданите консултации се осъществяват предимно на територията на ЦОП и по-рядко извън неговия териториален обсег.

От съществено значение за успешната работа са и специалистите партньори от различни обществени сфери: образователна, социална, здравна и др. Взаимодействието с тях дава възможност за насърчаване към социално включване, развиване на социални умения, провокиране на интерес към ценността на знанието и др.

Намаляването на социалните различия и развитието на толерантността и образователната култура би изградило повече социални компетентности в представителите на нашето общество и би намалило риска от отпадане не само от образователната система на

подрастващите, но би могло да допринесе и за успешната социална и професионална интеграция на различни социални групи, както и за вписването им в социума.

***Използвана литература:***

Белова, М, Н. Бояджиева и др. (1997), Теоретични основи на възпитанието, София.

Иван Ив. (1998), Семейна педагогика, София.

Колева, М., Ф. Даскалова и др. (2003), Образователната ситуация в ромската общност, Благоевград.

Пашова, А., Й. Колев и др. (2003), Ромското дете и неговата социализация, Благоевград.

# ЕКОЛОГИЧНО ВЪЗПИТАНИЕ В АНИМАЦИОННИ ФИЛМИ И СЕРИАЛИ

**Любка Атанасова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

*„Освен, ако някой като теб не се загрижи,*
*няма да видим добро, а само грижи“*
*Доктор Сюс*

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия разглежда като обект на изследването екологичното възпитание, а предметът са анимационните филми и сериали. Целта, която се поставя с настоящето проучване е да се проведе задълбочен анализ на анимационни филми и сериали и до колко те отговарят на целите и принципите на екологичното възпитание. За постигане на целта е необходимо да се анализира научна литература по конкретната тематика, изработване на критерии за анализ и анализ на съдържанието на анимационни филми и сериали.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: екологично възпитание, анимационни филми, анимационни сериали, детски телевизионни канали

## Увод

Според изследване проведено през 2022г. с родителите на деца на възраст между три и шест години изкарват пред телевизионния екран средно по два часа ежедневно. Според същото проучване най-предпочитаните детски канали са Nick Jr. и Nickelodeon. А най-гледаните анимационни сериали са: „Пес патрул“, „Маша и мечока“ и „Прасенцето Пепа“ като същевременно са гледани от всички деца от три до шест годишна възраст (Атанасова, 2022). Това изследване провокира интереса до колко в най-гледаните детските анимационни сериали, както и филми присъства екологичното възпитание. Интерес представлява и кой или кои от принципите на екологичното възпитание присъства в отделните сериали и филми.

**Методология на изследването:**

*Обект* на изследването са детските телевизионни сериали и филми

*Предмет* на изследването е екологичното възпитание, представено в анимационните сериали и филми

*Целта* на изследването е да се установи до каква степен са застъпени основните принципи на екологичното възпитание в детските анимационни сериали и филми.

*Задачите*, които произлизат от така поставената цел са: очертаване на критерии за анализ на анимационните сериали и филми; кратка характеристика на конкретни ситуации в анимационните сериали и филми;

*Методите*, използвани при настоящето изследване са: теоретичен анализ на литературни източници, свързани с конкретната тематика; наблюдение на анимационни сериали и филми;

*Критериите*, които се прилагат при анализа на анимационните сериали и филми са принципите на екологичното възпитание.

**Теоретична Основа**

Тъй като една част от темата е свързана с изкарването на децата пред телевизионния екран, трябва да се отбележи, че това е време, в което децата са в семейна обстановка. Тук трябва да отбележим и значителната роля на семейството, на първо място колко време децата изкарват пред телевизор, второ през коя част от денонощието са пред малкия екран и на трето, но не на последно място какви телевизионни предавания гледат. Основната роля е на родителите.

Основна роля във възпитанието на децата в ценности, навици, нрави има семейството. В семейството започват и първите стъпки във формиране на екологични ценности, нагласи навици. Ето защо обръщаме внимание на това какви анимационни филми гледат децата и до колко в тези филми са застъпени принципите на екологичното възпитание.

Възпитанието в семейството в обич към природата започва още от най-ранна детска възраст. Както отбелязват Вера Бойчева и Сийка Христова детето усвоява заобикалящия свят според „отношението на родителите и другите членове на семейството…и чрез езика“ (Бойчева, В и С. Христова, 1992). Това се изразява в интонацията, която използват при произнасянето на имената на различните представители на растителния и животински свят. Както отбелязват и авторите, когато се говори за определен вид с умалителни езикови средства, то у детето ще се формира положително отношение. Но, ако родителите говорят с отвращение, то тогава детето ще асоциира този животински или растителен вид с нещо страшно и опасно. По този начин се формират първите отношения към природата у малкия човек. При формиране на екологични навици и ценности в семейството могат де се използват много педагогически методи. Според мен, обаче, най-подходящ е личния пример. Ако родителя само обяснява на своето дете какво е редно и какво не, а с действията си противоречи на казаното, то тогава детето ще бъде раздвоено, от една страна, и ще последва действията му, от друга.

Самото екологично възпитание представлява „многостранен, обществен, съзнателно направляван процес, с резултат: формиране на екологичното отношение на личността към природата, способност за нейното опазване и възпроизвеждане в съответствие със законите на екологичното равновесие“ (Ваклева, З., 2011). Целта на екологичното възпитание е формиране на „отношение към природната среда за разумно използване на нейните ресурси в интерес на обществото“ (Христова, С., 1979). За разрешаването на задачите и постигане на основната цел на екологичното възпитание е необходимо да се спазят следните принципи: 1) всяко въздействие на човека върху природата трябва да бъде научно обосновано; 2) в подготовката, както на педагогическите специалисти, така и на населението да се отчитат най-новите научно-технически достижения; 3) екологичното възпитание трябва да е основано на единството между рационализъм и емоционалност; 4) трябва да се осъществява непрекъснато, последователно, да бъде актуално (Христова, С.и В. Бойчева, 1997). Пречупени принципите през призмата на темата, може би не се открива взаимоотношение само с втория принцип.

**Обсъждане**

За постигането на поставената цел ще бъдат разгледани и анализирани конкретни анимационни сериали и филми:

***„Прасенцето Пепа“*** **(*Pepa Pig)*** – британски анимационен сериал, създаден от режисьора и продуцент Астли Бейкър Дейвис. Времетраенето на всеки епизод е в рамките на пет минути. Всеки епизод е с богато възпитателно съдържание, но в конкретния случай ние търсим съдържание свързано с формирането на екологични отношения, поведение, ценности у малкия зрител. Този сериал е сред любимите сериали на децата между 5 и 7-годишно възраст. Разгледани са конкретни епизоди, в които се забелязва действия свързани с природата и нейното опазване. Епизодите *„Училищна екскурзия“, „Училищен лагер“, Разходката на Мечо“, Излет с велосипеди“* са пряко свързани с красотата на природата. Във всеки един от епизодите картината, която ни представят сценаристите е красива, зелена и чиста планина и гора, богата с растителни и видове. Недостатък, който можем да открием е, че присъства кош за отпадъци, който е винаги пълен, но пък територията около него е почистена – няма разхвърляни отпадъци. По този начин на децата се демонстрира правилното предназначение на коша за отпадъци. Конкретно в епизода *„Училищна екскурзия“* сценаристите не показват, че след пикник се почиства мястото, показано е индиректно, тъй като тръгвайки си героите след тях поляната остава чиста. Още с пристигането си до дестинацията и слизането от автобуса учителката казва: „Погледнете гледката“. С този израз се провокира у децата да обърнат внимание на красотата на природата. Освен в този епизод и в епизода *"Излет с велосипеди“* също се подчертава красотата на природата. Тук Мама Праси казва: „Виж красивата гледка“. Друг епизод с подчертано

естетическо отношени към природата е *„Екопътечка“*. В проведения кратък диалог между Пепа и Татко Праско, Пепа пита: „Какво ще видим“, а Татко Праско отговаря: „Птички, дървета, цветя и пчелички“. Тук са използвани умалителни имена, което оказва влияние върху отношението на децата към природата. С използването на умалителни имена у децата се формира положително отношение и обич към природните елементи. С помощта на тези четри епизода можем да отрием връзката на екологичното и естетическото възпитание – у децата-зрители се формират нагласи, чувства и емоционална обвързаност с природата и нейната красота. В епизода *„Училищен лагер“* героите отиват на къмпинг в гората. Пристигайки, учителката казва: „Дишате прекрасния чист въздух, деца!“. По този начин се подчертава колко е важно въздуха, който дишаме да бъде чист и че планинският въздух е много чист. На малките зрители се показват основните стъпки за къмпинг – разпъване на палатка, събиране на съчки за лагерен огън и др. Оставайки, да нощуват в гората се запознават със звуците, които издават различни видови нощни птици. Други епизоди в които се подчертава колко важна е грижата за околнатасреда са: *„Господин Слабокрачко“* и „*Рециклиране*“. В първия епизод играейки Пепа и Джордж, Джордж намира паяк, с който се сприятелява и започва да полага грижи за него. Пепа се страхува от паяци и иска от Джордж да го изхвърли. Но той не разрешава. След известно време, Пепа също започва да харесва Господин Слабокрачсо и дори се сприятелява с него. В този епизод се показва на зрителите, че трябва да уважават всички живи същества на планета и да полагат грижа за тяхното оцеляване. В епизода *„Рециклиране“*, името на който е показателно за какво се разказва, семейството на Пепа събира отпадъците разделно. За всеки вид отпадък има предназначен съответния цвят контейнер – червен за вестници, син за консервни кутии и зелен за стъклени бутилки. След като съберат отпадъците разделно в къщи, семейството ги закарва в Център за рециклиране, където, естествено, има по-големи контейнери в същите цветове. Пътувайки към Центъра, Пепа пее песничка за рециклирането: „Отиваме да рециклираме бутилки, консерви, вестници“, която се повтаря няколко пъти. Тук можем да отправим забележка, тъй като цветовете на контейнерите за разделно събиране на отпадъци във филма, не съвпадат с цветовете на такива контейнери в нашата страна. Но въпреки това на децата се показва позата от разделното събиране на отпадъци и тяхното рециклиране.

***„Пес патрул“*** (***Paw Patrol)*** – канадски анимационен сериал, с режисьори Джейми Уитни и Чарлс Бастиен, създател Кийт Чапман. Времетраенето на всеки епизод варира в интервала 22 – 23 минути. Този анимационен сериал също е сред най-предпочитаните от децата. И тук, както при предходния анимационен сериал можем да открием богато съдържание на възпитателни елементи. Основният сюжет е свързан това, че екипът от кученца – Чейс, Роки, Маршъл, Зума, Скай, Тракър и Еверест, водени от Райдър (главния герой) участват в различни спасителни мисии. Впускат се в различни приключения. Впечатление прави, обаче, едно от кученцата –

Роки, чието мото е „Зелено и старт“ и това мото се повтаря всеки път, когато героят участва в „мисия“. Друга фраза, която е характерна за тзи герой е „Не изхвърляй, а рециклирай“. Използва тази фраза, когато при мисия е необходимо да се ремонтира нещо. Друга особеност е, че символът на неговият автомобил е знакът за рециклиране – трите зелени стрелки, образуващи кръговрат във формата на триъгълник. Основната идея тук е, че можем да рециклираме и да използваме отново голяма част от отпадъците. Конкретните епизоди, пряко са свързани с екологичното възпитание са следните: „*Тракър спасява маймуни и слонове*“, „*Кученцата спасяват бебета щрауси*“, „*Кученцата спасяват семейство прилепи*“, „*Кученцата спасяват ламантин*“, „*Кученцата спасяват кит*“, „*Кученцата спасяват езерото с патици*“, „*Кученцата спасяват мечките*“, „*Кученцата спасяват крава*“, „*Кученцата спасяват пеперудите*“, *Скай спасява тигрите от вулкан*“, „*Кученцата спасяват пингвините от джунглата*“. Заглавията на епизодите говорят ясно, че не малка част от спасителните мисии на кученцата са свързани именно с опазване на биологичното разнообразие и то от Царство Животни. Спасяването се състои в това да възстановят техните местообитания или да върнат пострадалия животински вид в естествените му условия. Във всички изброени епизоди е показана красотата на природата в различните природни зони. Дори и да изглежда на пръв поглед, че е застъпено предимно опазването на биологичното разнообразие, рециклирането като част от усвояването на отпадъци не е пренебрегнато, макар и не пряко.

„***Барбарони***“ ***(Barbapapa en famille)*** – френски анимационен сериал, римейк на оригиналния сериал „Татко Барба“, със създатели Анет Тайсън и Талус Тейлър, сценарий Теди Жакиер, режисьори Ауроре Сангуниети, Алис Тейлър и Томас Тейл

с времетраене 11 минути. Това е анимация, която също придобива популярност при децата до 7-годишна възраст. И в този анимационен сериал не е пропуснато положителното възпитателното въздействие, което би оказал върху децата. Действията във всеки епизод се развиват сред красиви природни пейзажи – много зеленина и цветя. Конкретни епизоди, в които можем да открием елементи на екологично възпитание са следните: *„Живот сред природата“*, *„Барбарири не може да казва „Не“*, *„Дървото на Татко Баба“*, *„Тъмно розов океан“*, *„Борис“, „Роден сред природата“*. В първия споменат епизод *„Живот сред природата“* семейството на барбароните отиват на къмпинг. Родителите запознават децата си с красотата на природата, Мама Барба казва: „Да се разходим в красивата горичка от другата страна на реката“. Както в епизода „Училищен лагер“ от поредицата „Прасенцето Пепа“, така и тук децата се запознават с основни правила за ориентирне сред природата – как де се ориентират в посоките на света, как да се намерят вода, какво да използват за храна, как да си запалят огън или уловят риба. Едно изречение на Мама Барба също прави впечатление „Не яжте всичко, което намерите в гората“, т.е. трябва да внимават с плодовете, които берат – не всички са ядливи. В следващия епизод

*„Барбарири не може да казва „Не“*, всички братя и сестри търсят помощ от Барбарили, а той не отказва да помогне. Но най-съществено е помощта, за която го моли Барбадей – да пренесат отпадъци от сметището в тения хамбар. Когато Барбарири вижда купчината от отпадъци казва: „Не бива да хвърляме толкова много отпадъци. Такива купчини не трябва да стоят на открито“. И се съгласява да преместят отпадъците в хангара, който вече е препълнен. Барбарела случайно вижда препълнения хамбар и предлага да разделят отпадъците – на такива, които да дарят и другите да закарат в Центъра за рециклиране. И започват да работят. Но Барбадей продължава да донася непрекъснато отпадъци. В крайна сметка от всички събрани отпадъци Барбарири успява да направи нов хамбар, в който Барбадей да продължава да събира отпадъци. Епизодът *„Тъмно розов океан“* започва с фразата „Животът на свободната птица е по-хубав от живота на птичето в клетка“. Епизодът е свързан с прекомерната употреба на изкуствени торове и влиянието им върху естествените местообитания. С цел по-голям добив на храни започва прилагането на изкуствени торове, които в епизода са оцветени в розов цвят. Толкова голямо количество се използва и с наземна техника, и с въздушна, че всичко става розово. Тази прекомерна употреба оказва негативно влияние върху естествената фауна. Семейството на барбароните прави опит да защити животните като изобретява „птичарник“, който е изолиран от неблагоприятните условия. Но възниква проблем, когато прелетните птици трябва да поемат на път. Отново се опитват да им осигурят подходящи условия за живеене. Всичко приключва, когато техниката се поврежда от химичните торове, т.е. те я повреждат и става неизползваема. Тогава природата започва своето бавно възстановяване и от розов океан се променя в красива и цветна. В епизода *„Дървото на Татко Баба“* се разказва как семейството посещава родното си място. То е толкова променено и урбанизирано, че те не могат да го познаят. В спомените им е с малка къщичка, голямо дърво и много красива природа. Решават да предприемат мисия и да преместят дървото в настоящия им двор. Но дървото се намира вече в средата на езеро. Предприемайки преместване правят всичко възможно да не пострадат обитателите на езерото. Двата епизода *„Борис“*, и *„Роден сред природата“* са свързани. В първия играейки в снега барбароните намират малко слонче и го завеждат у дома тайно от родителите си. Наричат го Борис. Грижат се за него, но като домашни любимци имат още куче, котка, токан, костенурка, хамстер. На слончето осигуряват всичко, което му е необходимо – храна, достатъчно светлина, дори му построяват езеро. Когато родителите научават им обясняват че е „диво животно и трябва да го върнат в Африка“. Но малките барбарончета не се съгласяват. В следващия епизод продължават грижите за Борис. Той пораства, но един ден просто отказва да се храни. Показват му филмчета за Африка и така разбират, че тъгува за дома. Въпреки, че Африка е далеч цялото семейство предприема пътешествия, за да върнат Борис в естествената му среда. И естествено успяват.

***„Капитан Планета и планетяните“ (Captain Planet and the Planeteers)*** – американски анимационен сериал, създаден по идея на създаден по идея на Тед Търнър, Робърт Ларкин Трети и Барбара Пайл, всеки от епизодите е с времетраене 25 минути. Този анимационен сериал не се излъчва по нито един телевизионен канал, но ще му обърнем внимание, тъй като е с изключително богато съдържание от гледна точка на екологичното възпитание. Героите в сериала са деца от различни краища на планетата – Европа, Африка, Азия Северна и Южна Америка. Всеки герой притежава специален пръстен, в който е заключена определена сила. Четири от героите владеят четирите елементи – земя, вятър, огън и вода, петият герой притежава особена сила – сърцето. В случай, че не могат да се справят в определена ситуация, героите обединяват своите сили в едно и на помощ идва Капитан Планета. Всеки от епизодите представлява реална заплаха за околната среда – заустване на промишлени води във водоеми, неправилно добиване на изкопаеми горива, заплаха за флората и фауната и много други. Може би, от всички разгледани до тук сериали именно „*Капитан Планета и планетяните*“ съдържа най-богато съдържание за екологични проблеми – глобални и местни, както и предложение за тяхното разрешаване. Ако в останалите разгледани сериали, епизодите, свързани с екологичната тематика са периодични и малко на брой, то в този сериал се наблюдава последователност и методичност.

***„Уолл-и“ (Wall-E)*** – американски компютърно-анимационен филм с режисьор Андрю Стантън и продуцент Джим Морис, с времетраене 98 минути. Филмът поставя акцент върху важността на опазването на околната среда и последиците от безразсъдното потребление и замърсяването на планетата. Той разкрива разрухата, която човечеството е оставило зад себе си, и се фокусира върху възстановяването и връщането на Земята към нейната предишна форма. През целия филм се подчертава значението на отговорното отношение към природата и екосистемите. Американската фантастика не е далеч от тежката реалност. Анимацията започва с пейзаж описващ състоянието на планетата Земя погледната от Космоса. Земята няма никакви цветове, почти всичко е сиво, сякаш потънало в постоянен смог, най-вероятно заради замърсената атмосфера. Още с първите кадри разбираме, че нещо не е наред. След това сценаристите и режисьора ни показват планетата Земя в по-близък план. Ставаме свидетели на една апокалиптична гледка – планетата ни изобщо не е такава каквато я познаваме ние – затрупана е с купчини пресовани отпадъци, които са по-високи от небостъргачи, природа дори не виждаме. Всичко се е превърнало в пустиня, хората ги няма отдавна, виждаме единствено главният герой роботът УОЛЛ-И, който почиства земната повърхност като сбира и пресова отпадъците и ги подрежда на големи купчини. Единственият оцелял вид е една хлебарка. След това сценаристите ни запознават с факта, че видът Homo Sapiens е замърсил собствения си дом прекалено много и е напуснал Земята с луксозни космически кораби с мисълта че ще изкара пет

години в изключително луксозни условия. През този период роботи като УОЛЛ-И трябва да почистят Земята и хората да се завърнат. На тези кораби хората нямат никакви отговорности. От тези кораби периодично изпращат малък робот – Ива, която да проучва земната повърхност за наличието на растителни видове. Тук няма да навлизаме в подробности, но както в повечето филми и този с щастлив край. Хората се завръщат на Земята след 700 години, изкарани в луксозни кораби и започват да засажда растения и да възстановят вида на Земята такъв, какъвто го познаваме. Последната реплика във филма е „Прекрасно е да си у дома“.

***„Лоракс“ (The Lorax)*** – американска компютърна анимация, адаптация на едноименната детска книга на Доктор Сюс, режисьори Крис Рено и Кайл Балда, сценаристи Кен Дарио и Синко Пол, с времетраене 86 минути. Анимацията засята темата за изсичането на дърветата. Филмът започва с красива и цветна картина на природната среда, но тази природа е изкуствена. Целия град е затворен и нямат досег с обстановката навън, която е плачевна критична с хиляди отсечени дървета, няма тревно покритие, атмосферата и небето са сиви и мръсни, наподобява пустиня. Чистият въздух се продава в пластмасови бутилки, а тъй като вече няма истински дървета, хората ги заместват с изкуствени – електрически, пластмасови и надуваеми. За да се възроди отново природата, честта се пада на едно момче на име Тед (нормално подрастващо хлапе, жадно за приключения). Той е влюбен в Одри (гимназистка, ентусиазирана по опазване на околната среда). Тед има сводободомислеща и непокорна баба и прекалено строга майка. Одри рисува дърветата Труфула на стената в двора си, а те отдавна са забравени от всички останали. Мечтае си за деня, когато не всичко наоколо ще е бетонно и студено. Най-голямата й мечта е да види „живо истинско дърво“. За да намери последното оцеляло семе и да възроди природата, Тед трябва да напусне града и да се срещне с Еднократ(само той знае историята за изсичането на дърветата и притежава така желаното семе). Всъщност в основата на изсичането на гората стои именно Еднократ. С цел производство на тниирс от листата на дърветата Труфула, той и семейството му изсичат гората. Гората, преди да бъде изсечена е прекрасна и красива, пълна с дървесни видове, зелени треви и животни. Когато отсича първото дърво се появява Лоракс – пазителят на гората и представител на дърветата. Когато бизнесът с производство и продажба на триинс се развива Еднократ и семейството му изсичат всички дървета, а животните остават без дом. Тогава Лоракс се обръща към Еднократ с думите: „Заради твоята сеч, те не могат да живеят повече тук.“ Красивата гора се превръща в сива пустиня. След като разказва историята на своя живот, Еднократ дава последното оцеляло семе на Тед. Въпреки всички препятствия, през които преминава, благодарение на Одри, майка си и баба си успява да посади семето в центъра на града, за да може всички хора да осъзнаят, колко много са важни дърветата за нашето съществуване. Еднократ е благодарен, че Тед успява да възроди гората, която той е съсипал като млад. След засаждането на семето Земята бавно възвръща предишния си красив

вид – чисто и синьо небе, прекрасни цветя и дървета. Не след дълго се завръщат всички животни на гората и нейния пазител.

**Изводи**

От направения анализ на анимационни сериали и филми можем да направим следните изводи:

Като цяло екологичното възпитание е застъпено в едни от най-гледаните сериали от подрастващото поколение.

В разгледаните сериали е застъпен екологичния принцип за непрекъснато, последователно и актуално екологично възпитание. Във всички сериали се обръща внимание на красотата и естетиката на заобикалящата ни природна среда, изразено е чрез фона, на който се развиват действията.

В част от разгледаните анимационен сериал се обръща значително внимание на опазването на биологичното разнообразие. Но и в тези сериали принципа за непрекъснато, последователно и актуално екологично възпитание присъства.

В единия от разгледан сериал се обръща сериозно внимание на разнообразни природни бедствия, а в два от сериалите и от последици от антропогенното влияние върху природата. Ето тук можем да кажем, че присъства и принципа, че всяко въздействие на човека върху природата трябва да бъде научно обосновано.

В част от разгледаните сериали, обаче, са засегнати различни теми, свързани с опазване на околната среда, но те са само в определени епизоди. Освен това във всеки епизод се разглежда различен екологичен проблем, т.е. няма продължителност и повторяемост.

Относно анимационните филми, които са разгледани в настоящия доклад можем да кажем, че по-скоро провокират размишлението до какво биха довели действията на човечеството и по този начин провокират в зрителите да се замислят върху своите действия и/или бездействия във връзка с опазването на природата и нейните компоненти. Всъщност в разгледаните филми силно е застъпен принципа за това, че всяко антропогенно въздействие върху природата за постигане на по-високо материално и духовно благополучие на човека да бъде научнообосновано.

***Използвана литература:***

Атанасова, Л. (2022). Възпитателни елементи в детските телевизионни канали. *Годишник на педагогически факултет, 19*, 195-206.

Бочева, В. и. (1992). *Семейство, екология, възптание.* София: Университетско издателство.

Ваклева, З. (2011). *Екологично образование - визия за бъдещето (Теоритико-приложни аспекти в обучението по биологичните дисциплини).* Пловдив: МАКРОС.

Господинов, В. (2016). Процесът на възпитанието в масмедийна среда. От С. Чавдарова-Костова, *Възпитанието.* София: УИ "Св. Климент Охридски".

Христова, С. (1979). *Семейството и възпитанието на децата за опазване на околната среда.* София: Народна просвета.

Христова, С. и. (1997). *Екология и възпитание.* София: ЕТ "Здравков".

Чавдарова-Костова, С. (2017). *Възпитанието в структурата на семейните отношения.* София: УИ "Св. Климент Охридски".

# ИНТЕГРИРАНО УЧЕБНО СЪДЪРЖАНИЕ И ОВЛАДЯВАНЕ НА КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРИРОДО-МАТЕМАТИЧЕСКИЯ ЦИКЪЛ

**Ирена Стамболиева**

*7 СУ „Кузман Шапкарев“, Благоевград*

# INTEGRATED LEARNING CONTENT AND MASTERY OF KEY COMPETENCES IN THE SCIENCE AND MATHEMATICS CYCLE

**Irena Stambolieva**

*7 SU "Kuzman Shapkarev", Blagoevgrad*

РЕЗЮМЕ

Докладът има за цел да направи анализ на ролята на природо-математическите науки в образователните иновации. Разгледани са иновативни технологии свързани с използването на учебна среда и технологии, интегрирано междупредметно взаимодействие, природо-математическите науки част от новото иновативно учебно съдържание за осигуряване на качествено образование; използването на иновативни методи и интегрирано учебно съдържание за преподаване, насърчаващи творчеството и критичното мислене в учениците; интегрираното в нови учебни предмети и съдържание, ключови компетентности и компетентностен подход в СТЕМ обучението.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: природо-математически цикъл, иновации, мотивация, образователна институция, СТЕМ център, нови методи на обучение, нова учебна среда, творчество, критично мислене, ключови компетентности, компетентностен подход.

ABSTRACT

The report aims to analyze the role of progenitor-mathematical sciences in educational innovations. Innovative technologies related to the use of learning environments and technologies, integrated cross-curricular interaction, natural and mathematical sciences, part of the new innovative educational content to ensure quality education, were examined; the use of innovative methods and integrated learning content for teaching, promoting creativity and critical thinking in students; the integrated in new study subjects and content, key competences and competence approach in STEM education.

KEYWORDS: natural-mathematical cycle, innovation, motivation, educational institution, STEAM center, new teaching methods, new learning environment, creativity, critical thinking, key competences, competence approach.

**Въведение**

Една от основните тенденции в съвременното развитие на науката е интеграцията на научните знания. Тя намира своето естествено отражение в образованието. Нормално е измеренията й да се търсят във фундаменталните учебни предмети като природните науки и математиката. През годините затихващите функции на природните науки се превърнаха в самоцел и държавна политика. И днес те намират своето място като осъвременено учебно съдържание, инструментариум и иновативен образователен подход, с цел адекватно проектиране на интегративните им възможности.

**Интегриране на природните науки в образователния процес.**

Междупредметната връзка в природо-математическия цикъл и реално заложените възможности за интегриране на знанията в новите Държавните образователни стандарти /ДОС/, чрез ново учебното съдържание от една страна и нови методи на преподаване, от друга, мотивираха учителите за осъществяване на интегративни взаимодействия в обучението по математика и природни науки, за постигане на качество на образователната услуга.

Интегративните процеси в училище имат различни стратегически цели. Крайната цел е да се достигнат теоретични знания и практически умения, които да стимулират учениците към индивидуалност и практическа насоченост в образователния процес. В този смисъл интеграцията се осъществява с вътрешнопредметните и междупредметни взаимодействия. Междупредметната интеграция съществено обогатява вътрешнопредметната.

Интеграцията на математическо, физично, биологично и химично знание се осъществява в рамките на едно и също умение, което осигурява възможност за изграждане на цялостен образ в съзнанието на ученика за структури, явления и процеси. Така науката печели от пълното представяне на знанието, педагогиката – от реализирането на междупредметни връзки в рамките на един учебен час, а практиката – от ранно формиране на практически умения за приложение в реални житейски ситуации.

Очевидна е необходимостта от междупредметни взаимодействия в учебното съдържание на основата на общонаучните понятия и подходи в математиката, природните науки и заобикалящият ни свят. Пълното разкриване на йерархията в строежа на природните обекти и зависимости между тях осигурява условия за адекватна интелектуална дейност на учениците

чрез единна образователна основа, което прави процеса ефективен и съдържателен, рефлектиращ върху тяхното многостранно развитие. https://fmi-plovdiv.org/

Към интегративните науки и съответните учебни предмети се отнася **математиката,** тъй като знанията, които дава, имат съществено влияние върху различни страни на човешката дейност, в частност към различните учебни дисциплини. Математиката, която се интегрира не само с природните науки – химия, физика, биология, астрономия, но и с изкуствата – **музиката е определена като абстрактна математика**.

**Национална политика с ново учебно съдържание и ключови компетентности в природо-математическия цикъл**

Промяната в образователните стандарти и новото законодателство мотивираха педагогическите специалисти и учениците да обърнат поглед и преоткрият природните науки.

Чл. 5 от Държавният образователен стандарт представен в **Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка.** В сила от 08.12.2015 г., издадена от министъра на образованието и науката, Обн. ДВ. бр.95 от 8 Декември 2015г., изм. и доп. ДВ. бр.80 от 28 Септември 2018г., изм. и доп. ДВ. бр.71 от 10 Септември 2019г., изм. и доп. ДВ. бр.79 от 8 Септември 2020г. дава ясна формулировка за **интегративен учебен предмет**:

**„Чл. 5.** (1) Интегративен учебен предмет по чл. 4, ал. 3 е учебен предмет, който обхваща пълно всички теми, компетентности и нови понятия, определени в учебните програми на два или повече общообразователни учебни предмети по чл. 3, ал. 1.

(2) Нов допълнителен учебен предмет по чл. 4, ал. 3 е общообразователен учебен предмет извън посочените в чл. 3, ал. 1, който:

1. се изучава наред с общообразователните учебни предмети по чл. 3, ал. 1, без да дублира темите, компетентностите и новите понятия, включени в учебните им програми за същия или друг клас;

2. е свързан с определена предметна област на познанието;

3. осигурява придобиване на система от компетентности, които са в съответствие с Европейската референтна рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот, приета с Препоръка на Европейския парламент и на Съвета от 18 декември 2006 г., и са насочени към формирането на поне една от групите ключови компетентности по чл. 2, ал. 1.

(3) Учебното съдържание за учебните предмети по ал. 1 и 2 трябва да отговаря на възрастовите особености на учениците и да не вреди на психичното и физическото им здраве и развитието.“ /https://web.mon.bg/

Така законодателството оказва нормативна и методическа помощ на директорите на образователни институции и учителите за развиване на компетентности и междупредметно взаимодействие в образователната институция.

Според Я. Тоцева: „Важно място в училищната политика за реализиране на компетентностния подход заема работата на директора по стимулиране на учителите да намират отговори на въпросите за:

- връзката между знанията, които преподават, и ключовите компетентности, с които те се асоциират;
- това как дефиницията на една ключова компетентност и съдържанието на знанията, уменията и отношенията могат да ги ориентират при определяне на задачите, които ще реализират в рамките на урока или в друга форма на обучение;
- пресечните точки на това, което преподават, с други учебни предмети;
- пътищата, по които знанията по различни учебни предмети се „срещат" чрез съответната компетентност;
- възможността да използват вече изученото по друг учебен предмет, за да повишат мотивацията за учене на учениците;
- за засилване на значимостта и практическата полезност на всяко едно овладяно знание, независимо от учебния предмет, за цялостната подготовка на учениците;
- развитието на ключови компетентности в предстоящите учебни часове, като се използват натрупани знания, умения и отношения в извънкласни и извънучилищни дейности;
- доразвитието на вече формирани компетентности в дейности с партньори на образователната институция от сферата на науката, изкуството, спорта, бизнеса и социалните партньори;
- за създаване на новаторски практики;
- участие в научни изследвания и използване на нови технологии, включително цифрови технологии." (Тоцева, Я. Училищният директор и компетентностният подход. В сб.: Актуални политики и практики в образованието. Компетентностният подход в образователния процес, Изд. Педагогически Колеж – Плевен, 2020, стр. 480)

Европейската комисия работи със страните членки на ЕС, за да подпомага и укрепва развитието на ключови компетентности и основни умения за всички от ранна възраст и през целия живот. Ключовите компетентности включват знания, умения и нагласи, които са нужни на всеки човек за личностна реализация и развитие, пригодност за заетост, социално приобщаване и активно гражданско участие. https://education.ec.europa.eu/

Съветът прие Препоръка, относно ключовите компетентности за учене през целия живот, въз основа на предложение на Комисията. В препоръката са посочени осем ключови компетентности, необходими за личностна реализация, здравословен и устойчив начин на живот, пригодност за заетост, активно гражданско участие и социално приобщаване, които са изцяло приложими в природо-математическия цикъл:

• Грамотност
• Многоезичие
• **Математическа, научна и инженерна компетентност**
• Цифрови и технологични умения
• Междуличностни умения и способност за усвояване на нови компетентности
• Активно гражданско участие
• Предприемачество
• Културна осведоменост и изява

**Анализирането на резултатите от образователния процес от Международното изследване PISA** е насочено към измерване на постиженията на 15-годишните в **три основни познавателни области – четивна, математическа и природонаучна грамотност** с цел да се определи доколко учениците в края на задължителното училищно образование са формирали знанията и уменията, които ще им позволят успешно да се конкурират на трудовия пазар и ще бъдат предпоставка за пълноценна личностна и професионална реализация. Ключов елемент в PISA е разбирането, че компетентностите, които младите хора формират в училище, се отразяват върху способността им да продължат обучението си и да се интегрират успешно в обществото.

Рамката на PISA дефинира най-кратко грамотността в трите познавателни области по следния начин:

• **четивната грамотност** – способността на учениците да разбират, използват и осмислят писмени текстове за постигане на цели и удовлетворяване на потребности, за задълбочаване на познанията и развиване на интелектуалния потенциал на личността и за активно участие в обществото;

• **математическата грамотност** – способността на учениците да формулират, използват и тълкуват математическо познание в разнообразни ситуации, да развиват математическо мислене и да използват математически понятия, процедури, факти, средства и методи за описване, обясняване и прогнозиране на различни явления и процеси, представени в реален контекст, за обосновани преценки и за вземане на решения;

• **природонаучната грамотност** – способността на ученика да се ангажира съзнателно и отговорно с въпроси от областта на природните науки и да използва технологиите, като прилага знанията от областта на природните науки в практиката, обяснява природни процеси и явления и прави аргументирани изводи за природните науки като част от познанието за света, като знае как те влияят върху материалния, интелектуалния и културния живот и демонстрира активно гражданско поведение за съхранението и развитието му. При поглед върху държавния образователен стандарт за общообразователна подготовка по редица предмети лесно може да се

открие съответствието между заложените като очакван резултат от обучението и оценяваните през международното изследване компетентости.

**Компетентностен подход в обучението чрез природо-математическия цикъл**

Компетентностният подход предлага:

- Интегрирано междупредметно взаимодействие;
- Интегрираните знания и умения от различни дисциплини да бъдат поставени в центъра на конкретни, разбираеми въпроси и теми с практическо или ежедневно измерение в живота на учениците от различните възрастови граници чрез проектно-базирано обучение;
- Да изследват, измерват, решават проблеми чрез свои собствени експериментални хипотези и казуси;
- Учебни програми предлагащи идеи за междупредметни връзки.

**КОМПЕТЕНТНОСТТА** е доказана способност за използване на знания, умения, личностни дадености, приложени в работна учебна ситуация, включваща способността и степента на поемане на отговорности и самостоятелност.

**КОМПЕТЕНЦИЯТА** е успешно проявено съчетание, съвкупност от знания, нагласи и поведение на служителите и учениците за постигане на желаните резултати. Така в търсенето на „концептуална основа за училищно-базирано обучение и резултати от постиженията в национални и международни системи“ се наложи понятието **КЛЮЧОВИ КОМПЕТЕНТНОСТИ.**

**Компетентностният подход** изисква:

- целенасочени усилия от страна на учителя и екипна работа с останалите педагогически специалисти.
- Практическа насоченост на обучението
- Осигуряване на реален практически контекст на целите на обучение и разработване на учебни проекти и задачи, по начин, който стимулира критическото мислене,
- Екипна работа, творчеството, предприемачеството, емоционалната интелигентност, основните умения в 21 век.

Според Я. Тоцева: „Може да се приеме, че трансформацията на училищните политики е обвързана с цялостна промяна на мисленето и прилагането на нови образователни технологии, чрез които да се преодолее предметния шовинизъм и да се премине към широка интердисциплинарност, за да могат учениците да формират така желаните ключови компетентности, които ще ги направят конкурентоспособни на пазара на труда в 21 век и ще им помогнат да бъдат социално активни и успешни в личен план.“ (Тоцева, Я. Училищният

директор и компетентностният подход. В сб.: Актуални политики и практики в образованието. Компетентностният подход в образователния процес, Изд. Педагогически Колеж – Плевен, 2020, стр. 473-474)

Тази екипна работа, творчеството, предприемачеството, емоционалната интелигентност на практика беше приложена в работата на природо-математическия цикъл, като се създадоха СТЕМ центрове в цялата страна, финансирани от държавата.

**Природни науки**, са науки, чиято цел е изучаването, описването, разбирането и предсказването на природните явления на основата на наблюдения, експерименти и теоретично моделиране. Основна причина за въвеждането на понятието природни науки е те да бъдат разграничавани от хуманитарните и социалните науки, които изследват различни аспекти на културното, социалното и индивидуалното развитие на човека и човешкото общество.

Науката за живота е известна **като биология**, а физическата наука е разделена на клонове: физика, химия, науки за Земята и астрономия. Естествените науки използват инструментариум от формалните науки, като математика и логика, преобразувайки информация за природата в измервания, които могат да бъдат обяснени като ясни твърдения.

**Физиката** олицетворява изучаването на основните съставни части на Вселената, силите и взаимодействията, които те упражняват един върху друг, и резултатите, получени от тези взаимодействия. Като цяло физиката се счита за фундаментална наука, тъй като всички други природни науки използват и се подчиняват на принципите и законите на областта. Физиката разчита до голяма степен на **математиката** като логическа рамка за формулиране и количествено определяне на принципите.

**Химията** се занимава предимно с колекции от атоми, като газове, молекули, кристали и метали. Изследват се съставът, статистическите свойства, трансформациите и реакциите на тези материали. Химията включва разбиране на свойствата и взаимодействията на отделните атоми и молекули за използване в по-мащабни приложения. Химията често е наричана „централна наука“ поради ролята ѝ в свързването на другите природни науки.

**Математиката** е от съществено значение в много области, включително естествени науки, инженерство, медицина, финанси. Приложната математика доведе до изцяло нови математически дисциплини, като статистика и теория на игрите. Математиката е навсякъде около нас, тя намира отражение в целия заобикалящ ни свят. Законите на математиката имат реално проявление в природните явления. Тя може да се види в самата природа – като чиста форма, сложна прогресия, взаимовръзка, строга последователност от процеси, https://eee.bg/Blog/

**Използването на междупредметните връзки и трансдисциплинарните теми в природо-математическия цикъл** позволяват учениците от различни култури и различни

възрасти да търсят общото в човешкия опит и да го разглеждат като предпоставка за задълбочена и всеобхватна подготовка. Учениците изследват и изучават въпроси от глобално значение в контекста на адекватно и бързо интегриране в обществото. Така се създава ново поколение с критично мислене, творци на бъдещата образователна и социална система.

**С появата на STEM обучението в придодо-математическите науки, о**бразователната политика представя **иновативна учебна среда.** Обединяване на няколко дисциплини, премахване на граници между отделните учебни предмети, и намаляване на огромните потоци от информация чрез запознаване с нови технологии и изобретения в свят, в който няма място за ограничения. Именно липсата на такива ограничения мотивира учениците да погледнат не през призмата на наизустяването на информация, а през тази на работата в екип, в търсене на иновацията, креативност, критично мислене, комуникацията, проучването, решаването на проблеми. Никой не изисква от теб да си специалист във всичко, а да овладееш компетентностите, приложими в реалния свят.

Младото поколение се нуждае от практически умения, получавани чрез подхода на STEM обучение, за да бъде конкурентоспособно на пазара на труда и активно в обществото. При него се осъществява добра координация между членове на **иновативните** екипите – учителите по природни науки и останалите педагогически специалисти и се повишава мотивация им за споделяне на добри практики.

От своя страна директорите на училищата, прилагащи иновацията, съдействат за осигуряването на нова физическа среда, ново учебно съдържание, нови методи на преподаване, нови учебни планове и програми, нова организационна структура. При STEM обучението се прилага индивидуален подход към всеки ученик – оказва се подкрепа на деца и ученици с изявени дарби, на тези от уязвими групи и със специални образователни потребности, желаещи да се присъединят към групата на иноваторите.

**Учителите по природни науки**, създават интегрирано учебно съдържание, подпомагащо развитието на STEM компетентности в нови учебни предмети и извънкласни дейности в работилници за креативно мислене с мултидисциплинарен характер чрез:

- Иновативни методи на преподаване, насърчаващи творчеството и критичното мислене у учениците; активно участие в проектно-базирано обучение; интегративно знание и обучение по научни теми, променящи традиционната образователната парадигма.

- Организация на учебния процес, позволяваща пълноценно и задълбочено учене;

- Високи технологии, съобразени с целите на учебната програма и създаващи условия за практическа работа със съвременни инструменти;

- Ефективно лидерство и управление на STEM центъра от неговите ползватели;

- Ползотворно и непрекъснато сътрудничество с бизнеса и общността;

- Подготовка за професиите на бъдещето: свързани с технологичната сфера, **природните науки, инженерните науки и математиката**, изкуствен интелект, управление на информацията, зелена енергия, „социални медии", лекари, архитекти, конструктори, инженери.

Според П. Терзийска и М. Терзийски: „Преподаването в екип е подходящо за иновации в учебен процес чрез въвеждане на интерактивни методи на обучение. Това позволява провокирането на ученика към активност, инициативност, изследователска работа, мотивира го към по-голяма отговорност за своите действия, за постигането на по-добра комуникация и взаимодействие, както в класната стая, така и извън нея. В този смисъл съвместното преподаване е възможност за трансформиране на традиционната класно-урочна система. Съвместното преподаване е необходима предпоставка за успешната интеграция и приобщаване в училище. Осигурява постигането на така желаното пълноценно включване в общообразователния клас, изисква създаването и поддържането на равнопоставеност между учителите" (Терзийска П., М. Терзийски, Партньорство за съвместно преподаване, Сб. от международна научна конференция "Образование без граници – реалности и перспективи", Изд. на ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, 2021 г., стр.106-107)

Променя се фокуса в обучението, от преподаване на знания към овладяване на ключови компетентности и развитие на способности да се решават проблеми, като основна характеристика на компетентностния подход. Акцентира се върху ученето чрез преживяване (опит), груповото общуване, гъвкаво прилагане на интерактивните методи и техники на обучение, разкрепостеност, творчество и новаторство, за да се промени поведението на ученика, вследствие на практическото прилагане на изводите, направени от анализа на неговия личен опит и желания.

**„Диамантът е въглен, справил се със стреса" през погледа на природо-математическите науки**

За да се потвърди хипотезата за ефективен учебен процес при използването на междупредметни връзки педагогическите специалисти от природо-математическия цикъл трябва да създават ново учебно съдържание, в което всяка наука да изложи виждането си за конкретен обект, в конкретна ситуация.

В учебното съдържание по **Химия и опазване на околната среда** например се изучава кислородът, като необходим елемент за живота на Земята. Химичният елемент кислород съществува под формата на две прости вещества – молекули кислород ($O_2$) и молекули озон ($O_3$). Първият вид молекули са отговорни за извършването на жизнения процес дишане, без който живота на нашата планета е невъзможен, озоновите молекули образуват озоновия слой, който предпазва живите организми от вредните ултравиолетови слънчеви лъчи. Оттук следва плавно преминаване към един от най-главните елементи, от които са изградени живите организми на

Земята – химичния елемент въглерод. Името му означава „раждащ въглен“. По разпространение в земната кора се нарежда на 15-то място. Среща се в **свободна състояние под формата на простите вещества – графит, диамант и фулерени**. Всички те са изградени от атоми на един химичен елемент – въглерод. Понятието алутропия се въвежда, ако учениците са от гимназиален етап. Различните прости вещества на въглерода имат различен строеж:

- Графитът е изграден от слоеве свързани един с друг шестатомни пръстени, подобно на пчелна пита;
- Диамантът има тетраедрична изградена кристална решетка
- Фулерените имат молекулен строеж. Молекулата им е изградена от 60 въглеродни атома и има форма на футболна топка.

Може да се обсъди въпросът: Какъв е „стреса“, който преживява въглена, за да се превърне в диамант? „Въгленът“ – графитът се превръща в диамант при огромни налягания, от десетки хиляди атмосфери и много висока температура от 3000 $^0$C. Така се образуват природни диаманти на голяма дълбочина в земната кора, които достигат до повърхността при вулканични изригвания. Когато претърпи този „стрес“, графитът променил се в диамант се превръща в най-твърдия познат материал на Земята. При шлифоване се появява и красив блясък, несравним с блясъка на другите метали. Това е причината да бъде обичан и желан от всички.

Темата може да се разшири с познания от учебния предмет **Физика и астрономия**. През 2010 година Андре Гейм и Константин Новослов – лауреати по физика, за изследванията си върху графена казват, че е открито ново просто вещество на въглерода. Графенът се състои от един-единствен слой от графит. Той е най-здравият познат материал – над 100 пъти по-здрав е на опън от стоманата. Графенът е прозрачен и е с висока електропроводимост. Сред приложенията му са сензорни екрани и слънчеви батерии, но се очаква този списък тепърва да се разшири. Друга разновидност на фулерените са въглеродните нанотръби. Те също имат редица ценни свойства и намират интересни високотехнологични приложения. Например като конструкционен материал и като скеле, около което израстват материалите, включително и биологични тъкани.

В полезрението на учебния предмет **Биология и здравно образование** можем да кажем, че за да заблестите и вие също като диаманта, трябва да знаете как да се справяте със стреса, който присъства в нашето ежедневие. При стрес в организма започва да се синтезира кортизол. Хормонът Кортизол е виновен за стреса и тревогата, които изпитваме в различни ситуации. Повишения кортизол в организма е причина за: стрес – високо кръвно, ниски когнитивни функции; тревожност и увеличена агресия; дискомфорт, свързан с понижен имунитет, увреден глюкозен метаболизъм; страх и понижен окситоцин в организма.

**В Математиката** се прави теоретичен анализ на кристалната структура с геометрично приближение, наречено кристална решетка. Във всяка точка от кристалната решетка се намира определена група атоми (мотивна единица), като всички групи са еднакви по състав, строеж и ориентация спрямо решетката. Може да се счита, че структурата е синтез на кристалната решетка и мотивната единица, която е размножена многократно чрез транслация. Този модел на подреждане зависи от особеностите на градивните частици и цели достигането на най-стабилната възможна конфигурация.

Мотивацията за младите хора да изучават, градят и надграждат може да се повиши, когато те имат възможност да изучават ново учебно съдържание с нови методи на преподаване и намиране на практическа приложимост на знания и чрез формиране на умения да прилагат на практика усвоените знания, да се развиват и участват активно в живота на обществото.

**Заключение**

Иновацията, приложена в образователния процес от природо-математическите науки позволява да се изгради концепция за бърза и адекватна организационна промяна, свързана с различни обстоятелства и кризи. Иновативните технологии и методи са бъдещето в образователната институция, защото съдействат за придобиване на умения, нужни за професиите на бъдещето: познавателна гъвкавост; умения за водене на преговори; фокусиране върху помощта и прилагане на новото; умения за вземане на решения; емоционален интелект; способност за сътрудничество; способност за управление на хора; креативност; критично мислене; способност за решаване на сложни проблеми.

Индикаторите за измерване на постиженията от иновациите в природо-математическия цикъл са ключови за приобщаване на всеки ученик и повишаване качеството на образователната услуга. Иновативните подходи могат да накарат всеки ученик да се почувства индивидуален и неповторим.

***Използвана литература:***

Закон за предучилищно и училищно образование. В сила от 01.08.2016 г. Обн. ДВ. бр.79 от 13 октомври 2015 г., изм. и доп. ДВ. бр.98 от 9 декември 2016 г., изм. ДВ. бр.105 от 30 декември 2016 г., изм. ДВ. бр.58 от 18 юли 2017 г., изм. и доп. ДВ. бр.99 от 12 декември 2017 г., изм. ДВ. бр.24 от 16 март 2018 г., изм. и доп. ДВ. бр.92 от 6 ноември 2018 г., изм. ДВ. бр.108 от 29 декември 2018 г., изм. ДВ. бр.24 от 22 март 2019 г., доп. ДВ. бр.42 от 28 май 2019 г., изм. ДВ. бр.100 от 20 декември 2019 г., изм. ДВ. бр.101 от 27 декември 2019 г., изм. и доп. ДВ. бр.17 от 25 февруари 2020 г., изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18 септември 2020

г., изм. ДВ. бр.17 от 1 Март 2022г., изм. и доп. ДВ. бр.34 от 3 Май 2022г., изм. ДВ. бр.102 от 23 Декември 2022г., изм. и доп. ДВ. бр.11 от 2 Февруари 2023г.

Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка. В сила от 08.12.2015 г., издадена от министъра на образованието и науката, Обн. ДВ. бр.95 от 8 Декември 2015г., изм. и доп. ДВ. бр.80 от 28 Септември 2018г., изм. и доп. ДВ. бр.71 от 10 Септември 2019г., изм. и доп. ДВ. бр.79 от 8 Септември 2020г.

Наредба за приобщаващото образование. В сила от 27.10.2017 г., Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. Обн. ДВ. бр.86 от 27 октомври 2017 г., изм. и доп. ДВ. бр.105 от 18 декември 2018 г., изм. ДВ. бр.101 от 27 декември 2019 г., изм. и доп. ДВ. бр.48 от 26 май 2020 г., изм. и доп. ДВ. бр.92 от 27 октомври 2020 г.

Национална програма за развитие „България 2030“, одобрена с решение на Министерски съвет № 33 от 20.01.2020г.

Терзийска П., М. Терзийски. Партньорство за съвместно преподаване, В сб. от международна научна конференция "Образование без граници – реалности и перспективи", Изд. на ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2021 г., стр.105-111

Тоцева, Я. Училищният директор и компетентностният подход. В сб.: Актуални политики и практики в образованието. Компетентностният подход в образователния процес, Изд. Педагогически Колеж – Плевен, 2020, стр. 472-482

https://7sou-blagoevgrad.com/sait/

https://education.ec.europa.eu/

https://eee.bg/Blog/

https://fmi-plovdiv.org/

https://web.mon.bg/

# ОБОГАТЯВАНЕ НА СЛУХОВИТЕ И МУЗИКАЛНИ ВЪЗПРИЯТИЯ В РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ, ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИДАКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ СИСТЕМАТА НА МОНТЕСОРИ

**Николина Кротева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Педагогическата система за възпитание и обучение в ранна детска възраст, създадена от Мария Монтесори, се използва като своеобразна алтернатива на традиционните образователни методи и педагогически похвати. Освен утвърдените упражнения за сензорно развитие, ранни математически и езикови умения, в образователната среда се включват и различни музикални играчки. Всяко дете още в детската градина получава възможност, чрез тези дидактически материали, да се докосне до света на музикалните звуци по свой начин и да обогати слуховите си възприятия. За педагога, който работи по системата на Монтесори – това е още едно педагогическо средство за ранна музикална диагностика.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: педагогическа система, Мария Монтесори, предучилищна възраст, дидактически материали, слухови възприятия, звуков свят, музикална диагностика, музикално възпитание.

Педагогическият метод за възпитание и обучение в ранна детска възраст, създаден от Мария Монтесори има над 100 годишна история. Както всеки друг образователен подход и той възниква като своеобразна алтернатива на традиционните образователни методи и педагогически похвати. Неговата създателка Монтесори публикува редица книги, в които подробно описва своите възгледи за успешно възпитание и обучение на подрастващите. при създаването и използването на метода. В тези разработки тя синтезира резултатите от своят дългогодишен опит и наблюдения върху децата от тяхното раждане до юношеска възраст.

Мария Монтесори има своите последователи и в България. Въпреки техните усилия педагогичекият подход не успява да се наложи в официалната система на предучилищно образование и така бива позабравен за едно известно време. Причините могат да се търсят както в неговата отдалеченост във времето, така и в промяната на ценностната ориентация на обществото. В последните десетилетия в световната научна общност се публикуват резултати от редица успешни експерименти от прилагането на привидно старият метод на Мария Монтесори.

Това може би е причината у нас да се завърне учителският и родителски интерес към системата на Монтесори.

Образователният метод на Монтесори е базиран на редица основни принципа, които могат да се използват в както в учебни заведения, така и в домашни условия. При един кратък литературен обзор се оказва, че всеки автор на определен анализ на Монтесори педагогиката извежда на преден план различен брой основни правила за работа! Бих искала да се спра на тези педагогически възгледи на Мария Монтесори, които имат най-широко приложение и се използват и при музикалните дейности.

Мария Монтесори достига до интересни заключения:

– децата по природа са умни и талантливи;

– всяко дете е уникално и затова детето се поставя в центъра на образователния процес;

– изграждането на детската личност е сложен процес и затова подходът към подрастващите трябва да бъде индивидуален.

Мария Монтесори счита, че детето чрез своя собствен опит е способно да научава нова информация без усилие и несъзнателно, само ако е в подходяща среда и има възможност да изследва. Тя нарича това понятие *„попиващ (абсорбиращ) ум“*. За да извършва определена дейност „попиващият ум“ е необходимо да му се постави цел: *„...когато детето е запленено от дадена дейност, то повтаря отново и отново една и съща серия от движения....повторението, извършвано от детето, залага в нервната му система една изцяло нова система за контрол. С други думи, въвежда съвсем нови координации между мускулите му, координации, които не са му дадени по природа, а които трябва да бъдат придобити.“* [Монтесори 2017: 214]

Мария Монтесори вярва, че децата имат естествено, вродено желание за знания и трябва да се съхрани тази тяхна мотивация да усвояват заобикалящия ги свят. Най-добрият начин за учене е чрез работа и труд, което Монтесори нарича **„**правене“ или „игра“. *„Този вид игра обаче изисква усилия и му помага да придобие нови способности, които ще му бъдат необходими за в бъдеще.“* [Монтесори 2017: 214]

Родителите и педагозите трябва да помагат на децата да израстват в различните области като се отнасят много сериозно към тяхното „правене (играта)”. Монтесори настоява детето да бъде подтиквано, да бъде активно и мотивирано към действие, тъй като това е начинът, по който всяко дете изразява себе си. От друга страна ролята на родителите и учителите е да бъдат само съветници и да показват пътя като оставят малките самостоятелно да преминат през него.

Според Мария Монтесори, в периодът преди шест годишна възраст се наблюдава една истинска динамика в изграждането на детските способности. *„Каквито и способности да развие детето тогава, те ще останат заложени у него за цял живот.“* [Монтесори 2017: 215] Затова е от решаващо значение внимателно да се проследяват интересите на подрастващите! Мария

Монтесори счита, че родителите и учителите имат изключително важна роля за развитието на децата и тяхните отговорности са споделени.

През първите шест години от живота на детето, неговото съзнание се формира с помощта на сетивата. Наблюденията на Мария Монтесори показват, че всяко дете преминава през определени етапи, в които проявява повишен интерес към определен вид дейност – движение, пълзене, промушване, клякане, катерене, бягане, скачане, пренасяне на предмети, фокусиране върху малки детайли, звукови опити или езикови умения. Тези етапи Монтесори нарича *„чувствителни“ (или сензитивни*). Тя счита, че развитието на сетивните анализатори ще спомогне за успешното преминаване на детето през тези „чувствителни“ периоди.

Разбира се, Монтесори включва като задължително условие към сетивното обучение използването на движенията и интелигентността. Особено значение за оформяне на мускулната памет има моторния анализатор, който съответно се съчетава с активизиране и на другите сетива. Всички те ще се превърнат в стимул за детската креативност, инициативност, въображение и абстрактно мислене.

*„Според Мария Монтесори сензитивният период, в който децата са чувствителни към попиване и изучаване на музика, е между две и половина и шест години. Това е най-подходящото и необходимо време за получаване на музикални инструкции. Учителите Монтесори вярват, че няма немузикални деца, има немузикални възрастни, които в детството си не са имали възможност да се развият в тази посока. Всяко дете се ражда с потенциал да изучава и оценява музиката, а в каква степен ще се разкрие неговата музикалност зависи от осигуряването на богата музикална среда в ранно детство.“* [Стойчева 2010:120]

За да се осъществи сетивното обучение трябва да се създаде подходяща среда и да се осигурят необходимите дейности, с които да се подпомогне развитието на тези умения, върху които децата са фокусирани в момента. Обучението по системата на Монтесори е практическо и се провежда в предварително подготвена образователна среда. Характерното за тази среда е, че тя е красива, структурирана и подредена. В структурираната монтесори среда редът е от особено значение и затова са очертани определени работни пространства (кътове), в зависимост от предметните области – в случая музиката е в област изкуство. Мебелировката е съобразена с ръста на децата и се подпомага и допълва от специално разработени материали.

Важна част от методиката е ранното възпитаване у детето на неговото чувство за естетика и ред. Затова материалите са с уникални качества и характеристики и имат изчистен вид. Повърхността им е гладка, без груби или остри части, визуално са привлекателни, изработени са от естествени, нетоксични материали, в ярки цветове и са подходящи и удобни за детските ръце. Характерна черта за дидактическите материали по Монтесори е, че те са носители само на едно качество – цвят, размер, форма, звук и т.н. Тези изисквания са спазени и при

дидактическите средства, които се прилагат за усъвършенстване на музикално-слуховите възприятия. По този начин помагаме на детето да се фокусира в научаването и разбирането на определена концепция, без да се отклонява вниманието му в друга посока. С всички музикални инструменти може да се играе в закрити и открити помещения. Те са преносими и техният дизайн е подходящ и безопасен.

В основата на методиката на Монтесори е прието правилото, че всяка сфера на познание трябва да разполага със свои типични дидактически средства. Проектирани от специалисти в различни научни направления, разработените дидактически пособия са съобразени от една страна с предметните области, а от друга със сензитивния период, за който са предназначени. По този начин занятията от областта на изкуствата дават възможност на децата да изградят позитивни психологически нагласи към различните видове изкуства и да формират индивидуални личностни качества.

Освен утвърдените упражнения за сензорно развитие, ранни математически и езикови умения, в образователната среда се включват различни музикални играчки. Така всяко дете, което още в детската градина се обучава в системата на Монтесори има възможност всекидневно „да работи“ в изключително богата музикална среда. *„В сферата на музикалното възпитание важна роля за развитие на системата има проф. Анна Маккерони. Под ръководството на Монтесори тя изследва пътищата за включване на музиката в процеса на естественото детско развитие. В продължение на десетилетия проф. Маккерони работи по подготовката на музикална развиваща среда на деца от различни възрасти, по установяване вида и естеството на дейностите и методите за представянето им пред децата. Като резултат малките Монтесори–ученици без усилия и упорит труд придобиват опит, свързан с пеене, танцови движения, свирене на детски инструменти и слушане на музика, сближават се с различните аспекти на музикалната теория.“* [Стойчева 2010:121-122]

Монтесори педагогиката залага на спонтанното обучение. Всяко дете самостоятелно избира определено дидактическо средство, с което ще се занимава. Така подрастващите получават възможност от една страна да се докоснат до света на музикалните звуци по свой начин, а от друга да обогатят слуховите си възприятия. Педагогическата работа става много по-ефективна, тъй като подрастващите самостоятелно напредват и се развиват със свои индивидуални темпове. За педагогът, който работи по системата на Монтесори музикалните дидактически ресурси допълват педагогическите средства за ранна музикална диагностика.

След като детето се запознае с богатата музикална среда и направи своят личен избор, започва провеждането на индивидуалната педагогическа дейност. Това е моментът, в който изключително важна роля има учителят. Той трябва много внимателно да наблюдава всяко дете и интересите му, за да съумее да определи в кой сензитивен период се намира индивида в

дадения момент. Тези наблюдения ще очертаят следващите педагогически действия, в които учителят трябва да покаже как се работи с избрания образователен ресурс, който интересува детето.

Възрастните трябва да предадат на своите възпитаници по какъв начин могат да извлекат максимума от заниманието в играта с обучителните средства, играчки или музикални инструменти. Подрастващите сами решават колко време ще посветят на забавлението, т.е. няма ограничение във времето, което ще отделят за занимания. *„Ако оставим децата на свобода в този вид нова среда, която сме им осигурили, те ни дават доста неочаквани поглед към своя характер и способности. Те изглеждат по-щастливи и се задълбочават до такава степен, че могат да работят дълго време без да се изморят.“* [Монтесори 2017: 203]

Чрез многократното изпълнение на дадена дейност, децата получават възможността да преповтарят и усъвършенстват своите умения. Това от своя страна допринася за изграждането на дълготрайни работни навици и добра концентрация. На децата е дадена свобода да се движат в стаята и възможност за промяна на дейността, с която ще се занимават. Така като следват своята вътрешна интуиция те разширяват своето обучение, съобразно индивидуалните си интереси и нужди.

Чрез създаването на дидактически ситуации се упражняват не само сетивните възприятия, но се възпитава и волята на детето. Затова този подход може да се нарече още ситуационен. *„Обучаването на дете, чиито сетива са били развивани, е много по-различно от това да се обучава дете, което не е получило такава помощ.“* [Монтесори 2017: 218] *„Много по-важно е да притежаваш подготвен ум, отколкото добър учител.“* [Монтесори 2017: 219]

В Монтесори институциите не съществува урочната образователна форма. Тя е заменена от свободната индивидуална работа. В една група могат да се обучават до двадесет деца, но заниманиието на всяко едно от тях е индивидуално и се провежда по собствена интуиция и план.

В Монтесори педагогическата среда музиката звучи почти постоянно. Част от децата могат да работят индивидуално с дидактически ресурси от други предметни области, а край тях учителят може да пее, свири или танцува с различни деца по всяко време. Останалите могат да се включат, ако имат желание, но могат да продължават да се занимават със своята дейност. Когато музикалните дейности се провеждат индивидуално се развива способността на детето да се самообучава. Когато се провеждат групово се работи по посока на интегриране, социално и колективно взаимодействие.

Приложението на метода за възпитание на Монтесори се извършва по определени базови правила, които се спазват и от децата и от учителя. С тяхна помощ, децата се учат на по-голяма самостоятелност и същевременно – дисциплина. Много важна е мотивацията на детето за избора на определена музикална дейност и инструмент. Самостоятелният избор и свободата провокират

концентрацията у децата, развиват тяхната самостоятелност, инициативност и креативност. Всичко това е стимул за тяхното бъдещо физическо, психическо, емоционално, социално и културно развитие.

До този момент, във всички изследвания, свързани с монтесори педагогиката, музикалните дейности са групирани, според използваните дидактически материали. Докато анализирах методологията на използваните подходи за музикално въздействие, прецених че самите музикални инструменти няма как да бъдат коректен индикатор, с който да измерваме формирането на музикален слух. Според мен, след като се развива слухът (дори като сензитивен орган), то единствения показател трябва да бъде индивидуалната му способност за възприемане на звуците. Въз основа на начините и дейностите, чрез които се натрупва слухов опит, успях да конструирам четири различни нива, в които детето има възможност индивидуално да оформи своите музикално-слухови възприятия. Очертаването на тези етапи не е в разрез с принципите на монтесори педагогиката, а по-скоро допринася за научно-теоретичната обосновка на проблема. Във всеки един от тези етапи децата по различни пътища и с различни дидактически средства получават възможност да обогатяват и развиват своите слухови възприятия и да изграждат определени музикално-слухови представи.

**Задачите през първия етап на сетивно образование са свързани с формирането на чувствителността на слуховата система на децата.**

Препоръчват се изключително полезни упражнения за запознаване със звуковете и шумовете. Затова при първите слухови задачи на детето се предоставя възможност да получи информация от различни музикални и звукови източници с цел осъзнаване на природата на звуците. Едно от тези упражнения за стимулиране на слухово-сензорните преживявания на детето е развитие на усета за определяне на различни източници на звук, чрез използването на природни звуци.

Въпреки, че в Монтесори педагогическата среда преобладават индивидуалните занимания се провеждат и групови занятия. При тях децата пеят и изпълняват различни слухови задачи. Някои от примерните игри са следните: слушане на външни звуци и възприемане на звук и шум; слушане със затворени очи на тишина и различаване на нюансите на тишината; игра, в които да изговарят думите с шепот; двигателни игри с ходене тихо на пръсти; сравняване на силата на ударите от тупкането на малки и големи топки.

Чрез изучаване на звуците от заобикалящата ни среда, на основата слуховото усещане, подрастващите научават: какво е звук и шум и каква е разликата между тях. Звуковите упражнения възпитават ухото на детето към различни шумове. Така то свиква да различава всеки лек шум и да го сравнява с други звуци, които се появяват в пространството. В различни

упражнения децата опознават животните като се подчертават разликите в комуникациата при животните и общуването при хората. Чрез различаване на близки и далечни звуци се подготвя чувствителността на динамическия слух.

За да развие своята слухова чувствителност към звуците детето трябва да заостри своето внимание не само към звуците, но и към тишината. С много игри (като „мълчанка“) учителят им показва какво е тишина като децата се приучват да слушат, какво се случва около тях. По този начин се упражнява остротата на слуха, с т. нар. *„...уроци по тишина – да затворим очи и да чуем тишината, различните степени тишина, абсолютната тишина.“* [Войнова и Колев 2017: 87-88]

Считам, че най-важни са слуховите упражнения за привличане на вниманието на децата към: тишината – улавянето на нейните различни проявления и нюанси до абсолютната тишина; на всички малки едва доловими шумове, които обикновено човек или не чува, или не забелязва; извикване на децата по име с едва доловим глас от съседната стая и т.н.

Подготовката за тези занятия изисква децата предварително да се научат на истинското значение на мълчанието – заслушването в тиктакането на часовника; да чуят бръмченето на пчелата или крилете на мухата; да доловят шепота на дърветата в градината. Децата се впечатляват, че има толкова много степени на мълчание и абсолютна тишина; огромно количество звуци, които по-рано не са осъзнавали и не са забелязвали.

Често по-малките деца нарушават реда в стаята с викове и с шум от преобърнати предмети. Затова се провеждат занятия, чиято основна цел е да се приучат подрастващите на нетърпимост към резки или безпорядъчни шумове. Провеждат се „упражнения за тишина“, в които учителят прошепва – всяко дете да затвори очи и да се вслуша в тишината! Чрез многократно повторение на тези „минути за тишина“, децата привикват да бъдат неподвижни и да се вслушват в заобикалящия ги свят. Практиката показва, че когато едно от тях прекъсне тази „абсолютна тишина“, са необходими само една сричка или жест, за да разбере, че е попречило на останалите деца. В резултат на прилагането на тези упражнения под формата на игри на практика се постига чудесна дисциплина в цялата стая.

Следователно, първият етап е основен, тъй като чрез него се подготвя слухово-сензорната система на децата за идентификация на източници с различна звукочестотна характеристика и се развиват техните способности да разпознават звукови невербални стимули като предметни шумове и звуци, животински звуци, човешки гласове и музикални тонове. Не бива да се забравя, че използвайки сетивните материали детето изследва както околната среда, така и своята индивидуална природа и естествени способности.

**Вторият етап е свързан с откриване на разликата между два звука.**

След като детето изгради своите първи слухови представи за идентичност следват упражнения, свързани с развитието на неговият усет за диференциране на различни звукоизточници. Работата на детето се подкрепя чрез подходящи дидактически инструменти.

Първоначално подрастващият самостоятелно сравнява шумът от кутии, пълни с пясък, камъчета, боб, ориз или други малки неща. При първите опити за разграничаване на детето се представят различни по големина малки и големи кутии, чието съдържание е еднакво. За да усъвършенства своите слухови възприятия, при вторите опити кутиите са еднакви по големина, но съдържанието им е различно. Не бива да се забравя и включването на „тишината“ с използването на празни кутии.

Други музикално-дидактически инструменти, типични за монтесори педагогиката са звучащите цилиндри. Те са усъвършенствани на базата на емпиричните опити с кутиите. Звучащите цилиндри са дванадесет и са разпределени в две поредици от по шест. Всички цилиндри са прибрани в две кутии. Горната част (капачетата) на цилиндрите в едната кутия са червени, а в другата са оцветени в синьо. При разтърсване на всеки от цилиндрите с еднакъв цвят се чуват различни звуци, тъй като са напълнени с материали от различно естество – зрънца ориз, сушен грах, боб, зрънца кимион, метални гайки, копчета и т.н. Звукът на всеки от червената група цилиндри съответства със звука само на един от сините цилиндри. Разликата в звученето на цилиндрите е доста минимална, но е достатъчно ясна, за да развие слуховата чувствителност. Работата, която детето изпълнява е да се съсредоточи и да разграничи звуковете в различните цилиндри. На много по-късен етап ще трябва да открие и групира съвпадащите двойки цилиндри. Така докато детето напредва в разпознаването на различните нюанси на шумовите ефекти се развива чувствителността на неговият слухов анализатор.

Когато подрастващите достигнат до следващото сензорно ниво им се предлага да се запознаят с нови сетивни материали – музикалните камбанки на Монтесори. Преди детето да започне да работи с камбанките е важно учителят да му покаже какъв е звукът на този инструмент. Първите опити за свирене са само с една камбанка, тъй като детето трябва да се приучи да използва ударната палка (чукче). Учителят показва по какъв начин се захваща ударната палка. Разбира се, детето само трябва да избере ръката, с която ще замахне – лява или дясна. Това ще е в зависимост от неговата доминираща ръка. След демонстрацията учителят приканва детето да вземе ударната палка и да почука леко по камбанката, за да чуе нейния глас. Когато звукът сам спре детето отново се подканя да повтори почукването по камбанката. От този момент подрастващите самостоятелно започват да изследват звука на камбанките.

Ползите, които всяко дете има от свиренето са в две посоки. От една страна докато изследва звука развива своят музикален слух, а от друга – физически овладява и усъвършенства определени движения с палката.

Затова първата задача на този сензитивен етап е да се развие музикалния слух. Пред детето се поставя важната задача – при всички свои опити да проявява търпение и да остави камбанките да звучат за известно време. Трябва да уточним, че за да се запази интереса при всяко следващо упражнение е желателно учителят да променя височината на камбанката, с която детето работи. След многократно повторение и усвояване на правилните движения се подканя детето да опитва да си тананика височината, която камбанката произвежда. Повторението на тоновете от камбанката може да се извършва първо на глас и след това беззвучно „на ум“. Така докато детето несъзнателно възпроизвежда чутите музикални тонове, те ще се запечатват като височини в паметта му. Това „пеене с повторение на тона“ ще спомогне за естественото развитие на неговия индивидуален музикален слух, а не на последно място ще стимулира дишането, ще подобри общият мускулен тонус и кръвообращение.

В Монтесори методиката се следва едно основно правило: *„Умът запомня това, което прави ръката!“*. Свиренето на камбанките се извършва с палки, които детето трябва да хване с ръка. По този начин развитието и усъвършенстването на музикалния слух се придружава от усвояването на определени физически движения. Детето придобива сръчности и подобрява своите умения в използването на ръцете. Улавянето на палките подпомага движенията на ръката и китката, и усъвършенства координацията между очите и ръцете.

Камбанките имат продължителна вибрация, затова са снабдени със специален уред (заглушителна палка) за по-ранно приключване на продължителността на звуковата вибрация. След няколко самостоятелни опита подрастващите установяват, че звукът е доста продължителен. Освен това, в началото на зазвучаване се чува доста по-силно, а след това плавно затихва. Затова, следващите опити на детето ще бъдат да удари внимателно камбанката отново с ударното чукче, но след това да използва механизъмът, за да спре звука. С многократни опити децата се научават, че самостоятелно може да избират колко продължителен да бъде звука от камбанката.

След приключване на всяко занимание е необходимо учителя да помоли детето да прибере инструмента на рафта по начинът, по който му е показано в началото!

В процесът на сетивната игра с кутиите, със звучащите цилиндри и с монтесори камбанките детето се запознава, изучава и изследва различни източници на звук. Чрез тези стимули детето развива своите сетива (слух, зрение, допир), слухови възприятия и внимание; получава информация за характеритиката и интонационната природа на звуковите сигнали – близки и далечни; високи и ниски; силни и тихи, тембровото оцветяване и т.н.

Самостоятелните упражнения на удряне и прекъсване на камбанките за всяко дете са с различна продължителност. Докато подрастващите свирят и се упражняват на камбанките неусетно развиват своята способност да разпознават разликите в звуците, т. нар. слухова дискриминация. Учителят трябва внимателно да следи доколко успешно детето осъществява свиренето, за да прецени в кой момент може да предложи упражнения за постепенно преминаване към сдвояване на камбанките от двата комплекта.

**На третият етап, обогатяването на слуховите музикални възприятия на детето се свързва с разпознаването на определена акустична информация.**

Важен елемент от методиката на работа с камбанките е сравняването и откриването на еднакво звучащите двойки камбанки. Когато детето е достигнало до следващият сензитивен етап, в който проявява устойчив интерес да се занимава с камбанките учителят прави нова демонстрация и инструкция. След това се дава възможност на детето да работи самостоятелно с камбанките.

Камбаните се ползват с два идентични комплекта. С основният комплект се откриват звуците, а другият комплект камбани се осъществява звуковия контрол. Първите стъпки детето прави с двойка камбанки, които издават еднакъв звук. По този начин се показва на детето как да се вслушва и как да сравнява еднакво звучащите. Тези упражнения изострят чувствителността на детският слух и са подготовка за различаване на височините на тоновете. След като се справи с идентификацията като свири на двата комплекта камбани, детето търси и се опитва да напасне едната група звукове към тези, които чува. Постепенно се прибават още камбанки с по-високи и по-ниски тонове. По този начин подрастващият слухово започва да усеща и разграничава новото звучене, спрямо първоначалните звуци.

Когато детето успешно е усвоило сдвояването на камбанките и е запазило интереса към музикалните занятия се пристъпва към следващото упражнение на подреждането по височина. Първата демонстрация е на учителят, който представя звуково възпроизвеждане на музикалната стълбица (гама). Учителят нарежда на работната маса само белият комплект камбанки в определен ред – от ниски към високи. Първоначално ги почуква и ги оставя да звучат за известно време. След това повтаря свиренето, но вече си тананика тяхната височина с техните тонов имена – до, ре, ми, фа, сол....

Следват самостоятелните опити-упражнения на детето, в които то може по собствено желание няколко пъти да разбърква и да нарежда камбаните от комплекта. Съществува вероятност подрастващият да не се съгласи с показаната от учителя поредица. Това малко ще забави прехода към следващият сензорен период. Следователно, преминаването към етапа на

сдвояване на камбаните се осъществява едва тогава, когато детето самостоятелно е усвоило правилния ред на подреждане по височина.

Чрез практическото повторение на дейността подрастващите се научават да построяват тоновата стълбица много по-бързо и по-прецизно. Когато успешно наредят камбанките във възходяща или низходяща скала те забелязват финитe звукови разлики между тоновете. Така у децата се формира слухов самоконтрол за координиране и запазване на звуковата информация, а вследствие на това се изгражда и добра слухова памет. Колкото повече детето усъвършенства своята способност да различава звуците, толкова по-добре ще възприема речта. Това от своя страна ще допринесе за неговата чуствителност към фонетичните звуци, а това ще гарантира отлична грамотност.

**Четвъртият етап на слухово възприемане е свързан с осъзнаване на структурата на музикалните построения.**

До това сензорно ниво достигат само подрастващите, които са овладяли свиренето и с двата комплекта камбанки. Като усъвършенстват музикалните си умения, децата обогатяват своите музикални възприятия. Те започват да музицират и да откриват кратки музикални построения като многократно ги повтарят ту на единият комплект камбанки, ту на другият. По този начин те развиват своето слухово внимание и памет. Важно е да се отбележи, че децата достигнали този етап правят своите първи опити да съчиняват нови звукови съчетания и да ги повтарят. Разширяването на слуховото поле ще бъде основа за формиране на умения за правилен говор, социална адаптация и взаимодействие. Успешният контрол на музикалния процес ще допълни тяхната увереност, самочувствие и правилна самооценка.

Сензорните материали, които се използват в Монтесори педагогиката имат за цел да усъвършенстват всички сетива на детето. Чрез Монтесори камбаните се обогатява слуховата диференциация (разпознаване), развива се фината моторика и се подобрява паметта. Докато работят с инструментите, децата се научават на определена култура на слушане – да следят внимателно всеки звук, да го оценяват. Освен това те развиват своето внимание, зрително-моторна координация и концентрация. Всичко това е подготовка за успешно музикално обучение в бъдеще.

Във висшите учебни заведения в България, обучаващи учители по музика има дисциплина, в която се преподават различни системи за музикално възпитание от XX век. В съдържанието на темите са намерили място различни световни методи и системи като: Орф-Шулверк, Золтан Кодай и Бела Барток, Дмитрий Кабалевски, Емил Жак Далкроз и други. Въпреки, че дидактическите материали от Монтесори педагогиката са разработени отдавна и са доказали своята ефективност, мога само да констатирам, че колегите-музиканти не са запознати

с методиката на Мария Монтесори. Докато подготвях този доклад попаднах на публикацията на Снежина Стойчева в списание „Педагогика“ от 2010. Бих искала да завърша с цитат от същата статия, в която се потвърждава направената от мен констатация: *„В подготовката на музикалните педагози системата на Мария Монтесори изобщо не се споменава, макар че нейните общи принципи могат да бъдат полезни за всеки учител, а методът съдържа и някои специфични технологии за музикално възпитание, които биха представлявали интерес за специалистите.“* [Стойчева 2010:121-119]

***Използвана литература:***

Войнова, Михаела и Йордан Колев (2017). Монтесори педагогика, УИ „Неофит Рилски”, Благоевград, 2017, ISBN 978-954-00-0154-8.

Монтесори, Мария (2017). Попиващият ум, изд. Асеневци, 2017, ISBN 976-619-7356-09-0.

Стойчева, Снежина (2010). Възгледите на Мария Монтесори за възпитанието и обучението на детето и приложението им в сферата на музикалното възпитание // Педагогика, № 3, 2010, ISSN 0861-3982, (118-129).

# "IN THY KINGDOM" BY DOBRI HRISTOV – ONE UNEXPECTED DISCOVERY

**Hristo Krotev**

*American University in Bulgaria*

ABSTRACT

"In Thy Kingdom" is one of the most popular and beloved works of Dobri Hristov, belonging to his spiritual compositions from his rich choral heritage. The work has sounded and sounds constantly from the concert podiums in the country and abroad, invariably stealing the applause of the audience.

The work has been published several times in Bulgaria. It finds a place in "Choral Christomathy" vol. 8, Musica edition, 1989 under the editorship of one of the most authoritative Bulgarian choral conductors, professors at the National Academy of Music "Prof. Pancho Vladigerov" - Sofia.

But is what we know the complete work? The answer to this rhetorical question is contained in the report.

# „ВО ЦАРСТВИИ ТВОЕМ" НА ДОБРИ ХРИСТОВ – ЕДНО НЕОЧАКВАНО ОТКРИТИЕ

**Христо Кротев**

*Американски университет в България, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

„Во Царствии Твоем" е едно от най-популярните и най-обичани произведения на Добри Христов, принадлежащо към духовните съчинения на богатото хорово творчество на композитора. Произведението е звучало и звучи постоянно от концертния подиум у нас и по света, получавайки винаги заслужените овации на публиката.

Творбата е отпечатвана неколкократно у нас. Същата намери място и в „Хорова христоматия" т. 8; „Музика"; 1989 под редакцията на едни от най-изтъкнатите български хорови диригенти, професори в НМА „Проф. Панчо Владигеров" – София.

Дали това, което познаваме обаче, е пълното съчинение? Отговорът на този риторичен въпрос се съдържа в доклада.

Несъмнено „Во Царствии Твоем“ е едно от най-известните и най-често изпълнявани хорови творби на Добри Христов. То заема важно място сред духовните съчинения на композитора, предназначени за богослужебни цели и нужди на Българската Православна Църква. В духовните си съчинения Д. Христов често използва „готови“ напеви от „Болгарский Разпев“, както и стари анонимни песнопения от богослужебните сборници на БПЦ. Нерядко обаче, той съчинява и оригинални творби издържани в духа на Православната традиция. Едно от тези съчинения е „Во Царствии Твоем“.

Произведението е написано за солист и хор а капела. Като подход, то е твърде близко до руската православна традиция. Дубински, Чесноков, Зиновиев, Кочетов и др. – създадоха едни истински шедьоври, които, в лицето на световния български бас Борис Христов, намериха своя най-ярък изпълнител...

Соловата партия на творбата разкрива по един изключителен начин обилния мелодичен дар на Добри Христов. Този факт, подчертаван от всички изследователи на неговото творчество, тук намира едно от най-ярките си проявления. Освен с голямата си красота, мелодията се отличава и със своята искреност, емоция и детска чистота, инспирирани от каноничния богослужебен текст на „Блаженствата“ и дълбоките религиозни чувства на автора.

Соловата партия е написана за висок глас, без композиторът да е уточнил дали това е сопрано или тенор. Поради тази причина съществуват записи с двата вида солисти, включително и с висок детски глас – дискант.

Хорът има типична акомпаниращa, хармонична функция. Хармонията е ясна, „класическа“ и дискретно-пестелива откъм текст. Постоянно повтарящата се молитва „Помяни“, всъщност концентрира в себе си общото молитвено чувство на изпълнители и публика. Това молитвено чувство е в пълно съответствие с каноничния богослужебен молитвен текст, а от друга страна майторски допълва и обогатява хармонически основната мелодия на солото.

Акомпаниращият хоров състав също е различен. Наложило се е мнението, че оригинално това е смесен хор. Така творбата е публикувана в „Хорова христоматия“ т. 8, но съществуват и варианти с акомпанимент от еднороден хоров състав – мъжки, женски и детски. Авторът на доклада не разполага с категорични доказателства, че тези варианти са на Добри Христов. По-вероятно е те да са направени по-късно от други лица.

Към момента на написване на доклада, в „Ютюб“ пространството могат да се открият 12 различни записа на творбата. Към тях ще добавим още поне два: на Женски хор на АМТИИ - Пловдив, диригент: Крикор Четинян и на Смесен хор на АУБ, диригент: Христо Кротев.

Всички тези записи следват добре познатия вариант на творбата от „Хорова христоматия“ т. 8. За илюстрация прилагаме едно наистина прекрасно изпълнение на Софийски ортодоксален хор с диригент Мирослав Попсавов. В записа, за съжаление не фигурира името на красивото сопрано. (3)

Този добре познат вариант на творбата е меко казано „странен“. Това смело твърдение ще аргументираме по следния начин:

След каноничното начало, творбата включва само 2 блаженства, след което веднага идва апотеозът „Радуйтеся и веселитеся“.

В този си вид творбата губи своя богослужебен смисъл, тъй като „Блаженствата“ са 9, като изключим апотеоза „Радуйтеся“. Ето ги:

1. ***Блажени бедните духом, защото тяхно е царството небесно.***
2. ***Блажени плачещите, защото те ще се утешат.***
3. ***Блажени кротките, защото те ще наследят земята.***
4. ***Блажени гладните и жадните за правда, защото те ще се наситят.***
5. ***Блажени милостивите, защото те ще бъдат помилувани.***
6. ***Блажени чистите по сърце, защото те ще видят Бога.***
7. ***Блажени миротворците, защото те ще се нарекат синове Божии.***
8. ***Блажени изгонените заради правда, защото тяхно е царството небесно.***
9. ***Блажени сте вие, когато ви похулят и изгонят, и кажат против вас лъжовно каква и да е лоша дума заради Мене.***
10. ***Радвайте се и се веселете, защото голяма е наградата ви на небесата (Мат. 5:3-12).*** (2.)

Освен това по време на св. Литургия между отделните „Блаженства“ се четат различен брой и вид стихове. Това налага музиката да бъде ясно структурирана и обособена (разчленена). В разглежданото произведение това очевидно не е така.

След всичко казано се налага изводът, че по-скоро композиторът е предвиждал произведението да се изпълнява в края на св. Литургия, по време на т. нар. „концерт“, или същото да се изпълнява на светски концерт на сцена пред публика.

Напълно абсурдно е да се допусне, че Добри Христов не е бил добре запознат с каноничната традицията на православното богослужение?!? Точно той е първият главен диригент на хора на Патриаршеската катедрала „Св. Александър Невски“ в София, именно за този хор той създава огромната част от своите духовни творби, които биват изпълнени за първи път под диригентството на автора, след което те остават завинаги в репетоара на хора.

Възниква логичният въпрос: Дали това е пълният вид на творбата?

Отговорът се оказва еднозначно отрицателен. На автора на този доклад му бе подсказано, че съществуват записи на пълния вариант на творбата. За мое учудване открих две изпълнения на руски мъжки хорове със солист тенор. Предлагам изпълнението на Хора на Сретенския манастир със солист Алексей Татаринцев, за съжаление този път пък името на диригента не е упоменато (4.)

Прилагам в края на доклада и скрийн-шот копие на партитурата взета от друг сайт на същия хор със същия солист. (5)

И така, във втория вариант на творбата „Блаженствата“ са 6 (освен каноничното начало и финала). Отново липсват 3 от тях с номера: 4, 5 и 9.

Отново възниква въпрос: Това ли е пълният вариант на творбата?

Ако отговорът е НЕ, тогава той трябва да се потърси и намери.

Тук е мястото да отправим призив към българските музиколози, диригенти на църковни хорове (особено на хора на Патриаршеската катедрала и софийските храмове), изследователи и докторанти, да потърсят и открият, ако не пълния, то поне този вариант, който по неведоми пътища е достигнал в Русия...

Ако отговорът на въпроса „Това ли е пълният авторски вариант на творбата?“е ДА, тогава би следвало тя да се издаде в този, втори вариант, който е много по-пълен от добре известния.

Ако приемем, че представеният втори, нека да го наречем „ относително пълен“, вариант е окончателният, то и към него могат да бъдат отнесени същите наблюдения и изводи, които направихме към добре познатия у нас „съкратен“ вариант:

Творбата „во Царствии Товем“ е посветена за изпълнение по време на „концерта“ в края на св. Литургия или за светски концерт с духовна музика.

**Препратки:**

1. „Хорова христоматия“, т. 8, Музика, 1989

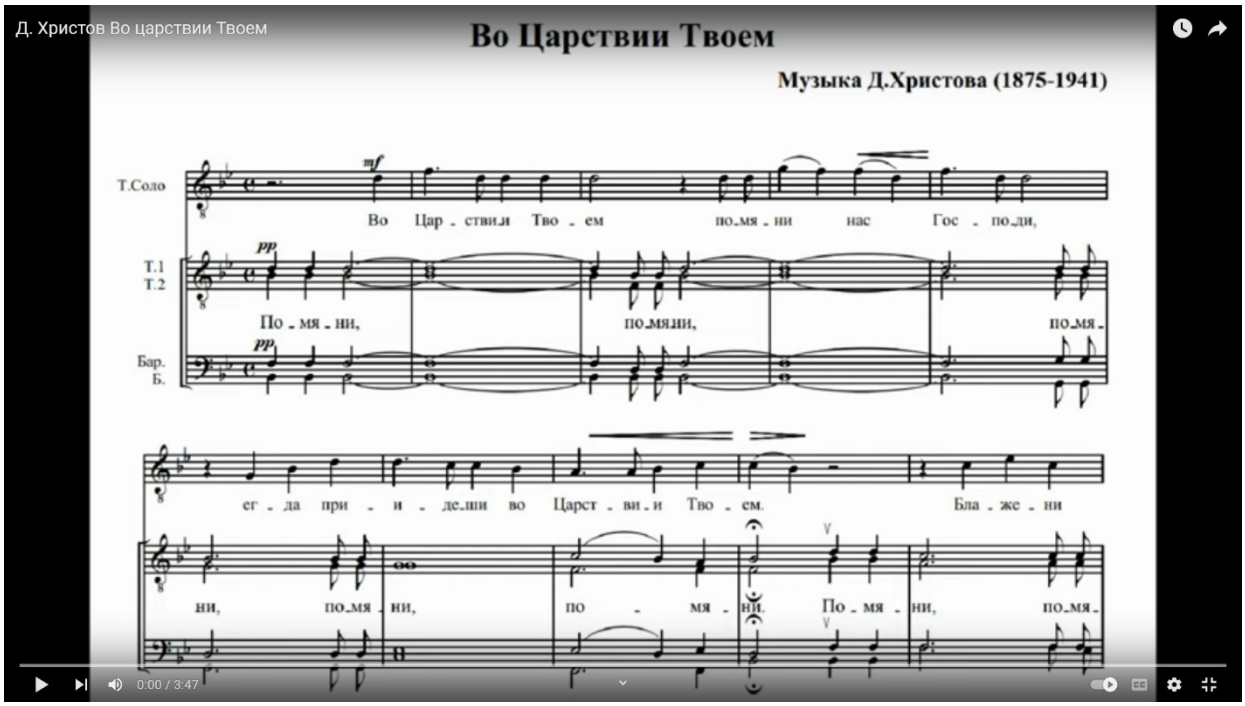
2. Сайт на Българска Православна Църква – Българска Патриаршия Блаженствата (bg-patriarshia.bg)

3. Добри Христов - Во царствии Твоем Софийски ортодоксален хор; Мирослав Попсавов, диригент https://www.youtube.com/watch?v=AHmEvUvfo7I&list=RDAHmEvUvfo7I&start_radio=1

4. ХОР СРЕТЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ ДОБРИ ХРИСТОВ - "ВО ЦАРСТВИИ ТВОЕМ" СОЛИСТ: АЛЕКСЕЙ ТАТАРИНЦЕВ https://www.youtube.com/watch?v=ClnS35j4ghM

5. **СКРИЙН-ШОТ ПАРТИТУРА „ВА ЦАРСТВИИ ТВОЕМ“;** ХОР СРЕТЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ; ДОБРИ ХРИСТОВ - "ВО ЦАРСТВИИ ТВОЕМ"; СОЛИСТ: АЛЕКСЕЙ ТАТАРИНЦЕВ

6. **HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=3ETOJBT6RRK**


Д. Христов Во царствии Твоем
Во Царствии Твоем
Музыка Д.Христова (1875-1941)
Т.Соло
Во Цар - ствии Тво - ем по-мя - ни нас Гос - по-ди,
Т.1
Т.2
По - мя - ни, по-мя-ни, по-мя -
Бар.
Б.
ег - да при - и - де-ши во Царст - ви-и Тво - ем. Бла - же - ни
ни, по-мя - ни, по - мя - ни. По - мя - ни, по-мя -
0:00 / 3:47


Д. Христов Во царствии Твоем
ни - щи-и ду - хом, я - ко тех есть Царст - во Не-бес - но - е. Бла - же - ни
ни, по - мя - ни, по - мя - ни, по - мя - ни.
пла - чу-щи-и, я-ко ти - и у - те - шат - ся. Бла - же - ни крот - ци-и, я - ко
По - мя - ни, по - мя - ни. По - мя - ни, по-мя - ни,
0:50 / 3:47


Д. Христов Во царствии Твоем
ти - и на-сле - дят зем - лю. Бла - же - ни чис - ти - и серд-цем, я-ко
по-мя - ни. Помяни, по - мя -
ти - и Бо - га уз - рят. Бла-же-ни ми-ро - твор - цы, я - ко ти - и
ни, по-мя-ни. По - мя - ни, по-мя - ни,
1:43 / 3:47


Д. Христов Во царствии Твоем
сы - но-ве Бо - жи-и на - ре - кут - ся. Бла - же - ни из - гна-ни прав-ды ра - ди,
по - мя - ни. Помяни, по - мя - ни, по - мя -
я - ко тех есть Цар-ство Не-бес - но - е. Радуйте-ся и ве-се -
ни, по-мя - ни, по-мя - ни. Радуйте-ся и ве-се-ли - те - ся, ве - се -
2:34 / 3:47


Д. Христов Во царствии Твоем
ли - те-ся, я-ко мзда ва-ша мно - га на не - бе - сех.
ли - те - ся, я-ко мзда ва-ша мно - га на не - бе - сех.
3:23 / 3:47

# ФОЛКЛОРНАТА МУЗИКА В КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА РЕГИОНАЛНАТА ОБЩЕСТВЕНА МЕДИЯ. (ПО ПРИМЕРИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА РАДИО БЛАГОЕВГРАД В ПЕРИОДА 2009-2020Г.)

**Маргарит Русев**

*БНР – Радио Благоевград, Благоевград*
*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Още от създаването си Радио Благоевград се радва на голям и по-особен интерес от аудиторията, именно заради звучащата в програмата му фолклорна музика от Югозападна България. Подкрепата за регионалната традиционна музикална култура е заложена, като изискване в лиценза на медията. В годините Радио Благоевград се е утвърдило освен, като платформа за популяризиране на народното музикално творчество, така и като създател на собствена музикална продукция. Докладът разглежда развитието на тази културна политика в по-новото време и в новите условия, периода след създаването на обновен музикално-продуцентски комплекс от нов тип.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: радио, музикален фолклор, културна политика, регионална обществена медия.

# FOLKLORE MUSIC IN THE CULTURAL POLICY OF THE PUBLIC REGIONAL MEDIA. (THE EXAMPLE IS THE WORK OF RADIO BLAGOEVGRAD IN THE PERIOD 2009 - 2020.)

**Margarit Rusev**

*BNR Radio Blagoevgrad, Blagoevgrad*, *Bulgaria*
*South West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

Since its inception, Radio Blagoevgrad has enjoyed great and special interest from the audience, precisely because of the folk music from Southwestern Bulgaria that sounds in its program. Support for regional traditional music culture is enshrined as a requirement in the media licence. Over the years,

Radio Blagoevgrad has established itself not only as a platform for popularizing Folklore music, but also as a creator of its own musical production. The report has observed that cultural policy in the New Era and the New conditions in the period after the creation of renewed musical producer complex.
KEYWORDS: radio, musical folklore, cultural policy, regional public media.

Публикациите за създаването и началното развитие на Радио Благоевград са малко на брой, но всички те се позовават на едни и същи документални източници съхранени в Държавния архив в град Благоевград, както и личния архив на първия ръководител на Радиото – Богдана Крънчева. Това предопределя единодушието в тезите относно мотивите за създаването на регионалната медия и задачите пред нея.

Така например, доайенът на изследователите на Българското радио, В. Димитров (2003) посочва, че основните мотиви в предложението[30] за създаване на регионално радио в Благоевград, включват намаляването на влиянието на Радио Скопие[31] върху населението в региона. Сред поставените основни задачи пред бъдещото радио, наред с пропагандата на политиката на българската държава и защитата на българската национална кауза се изтъква пропагандиране на културата и изкуството и „съдействане за развитието на художествената самодейност, записването и разпространяването на най-хубавото от фолклора на хората от радиорайона.“[32] Авторът посочва, че за новата регионална програма от фонотеката на Българското радио се предоставя народна музика от Пиринския край. Още от самото начало се е провеждала политика за увеличаване на съществуващия музикален фонд от песни и хора от Пиринско, като по централната програма на радиото, предшестваща „Хоризонт“ са планирани седмични концерти, озаглавени „Ехо от Пирин“. Димитров (2003) подчертава факта, че са сключени договори с водещи композитори, като Ал. Райчев, П.Хаджиев, М.Големинов[33], Л. Пипков, Ф. Кутев, Д. Петков и др, „по популярни мотиви от Благоевградско“ да „бъдат създадени нови забавни и танцови пиеси“[34], както и обработки на народни песни. Не е случайно и че от първия ден заместник - главен редактор е композитора и диригент Александър Кокарешков, който е създателя и на музикалния отдел в регионалната медия. В първата и

[30] Предложение датирано от месец септември 1969 година.
[31] „За кратко време през Втората световна война в българската национална радиосистема е включена и радиостанцията в град Скопие като трета българска райнна радиостанция.“ (Димитров В. (1994) История на радиото в България. Книга втора. София. с. 300)
[32] Димитров В. (2003) Радио Благоевград. 30 години. София. с.35
[33] Редно е да се отбележи факта, че през 1941 година Марин Големинов е изпратен в Радио Скопие, където работи в музикалния отдел.
[34] Димитров В. (2003) Радио Благоевград. 30 години. София. с.36

основополагаща Концепция за Радио Благоевград[35] е изрично записано, че в бъдещата програма ще се отделя най-голямо внимание на пиринския музикален фолклор. Изключително много се залага на изкуството на ансамбъл „Пирин“. Кратък негов концерт, предаван на живо, отбелязва и стартът в ефира на новата медия на 11 декември 1973 година. Всъщност, подобен акцент върху регионалния фолклор е заложен в индивидуалната лицензия за програмата на Радио Благоевград, валидна и към днешната дата. В нея е поставено задължение към „музикалното звучене на програмата – ангажимент към традиционния за региона фолклор.“[36]

В програмната политика на Радио Благоевград през изминалите 50 години от създаването му, неизменно регионалната фолклорна музика е разпознаваемият и отличаващият фактор, който определя особената привързаност на аудиторията към медията. Важно е да се отбележи, че от огромно значение за това е **собствената музикална продукция** или музиката, която Радиото създава. Преломен момент е създаването на оркестърът за народна музика при Радио Благоевград[37]. По спомени на Димитър Динев[38], при основаването си, музикантите и диригентът в оркестъра са назначени първоначално на щат към централата в София. През годините Д. Динев започва да пише музика и да прави обработки на народни песни за оркестъра. Това е време, в което голяма част от музикалните редактори са композитори, които активно работят с щатния оркестър, такива са Никола Ваклинов, Иван Марин и др. Важно е да се отбележи и датата 1 юли 1987 година, защото тогава се пуска в експлоатация на новата сграда на регионалния Радиотелевизионен център[39]. В нея се открива и новото Музикално студио, специално проектирано с изключителна акустика и оборудвана със съвременна техника за звукозапис. Новото пространство разширява възможностите за създаване на собствена музикална продукция. Обществено-политическите промени след 10 ноември 1989 година естествено трансформират и културната политика на Радио Благоевград. Отпадането на редица забрани и цензурата в „новото“ време, води и до свободата на музикалния избор на аудиторията. И така, както Радио Благоевград е създадено в отговор на влиянието на Радио Скопие, така и през 1992 година се създава отговорът на изключително популярният до тогава у нас Фолк фест в град

[35] Концепция за задачите и характера на предаванията на Радио Благоевград. Архивният документ с дата 3 септември 1973 г. е предоставен от Богдана Крънчева на Веселин Димитров за нуждите на изследването му.
[36] Съвет за електронни медии. Индивидуална лицензия за предоставяне на радиоуслуга. № 1-063-01-03/10.10.2005г.
[37] Всъщност при създаването си се е наричал – оркестър за народна музика при Радиотелевизионен център Благоевград, защото по това време двете обществени медии са били обединени.
[38] Данните са от проведено от мен интервю с Димитър Динев, от 6 септември 2023 година в град Симитли. Композиторът Димитър Динев е оркестрант и по-късно диригент в оркестъра на Радио Благоевград.
[39] Сградата и най-вече студиата са проектирани и реализирани в унисон с най-добрите световни практики по онова време и до момента може да се определи, като най-добрата от всички сгради на регионалните подраздаления на БНР.

Валандово[40]. По идея на братята Никола Ваклинов и Христо Ваклинов, Радио Благоевград създава и реализира първия у нас фестивал за авторски песни на македонска фолклорна основа „Пирин фест“. Всички изпълнения са записани предварително в Музикалното студио на медията. Фестивалът се излъчва директно едновременно в радио и телевизионния ефир. За конкурсните песни гласуват слушателите, те са журито на фестивала. Събитието и музикалните композиции жънат небивал успех, певците-изпълнители добиват национална популярност. Това първо издание, несъмнено променя музикалната среда у нас, то определя и последващите трансформации на музикалната сцена и появата на нови стилови течения, като става „основа за развилата се в по-късен етап попфолк индустрия.“[41] Този пример, показва ролята на Радио Благоевград, като надрегионален фактор, който чрез музикалната си продукция променя националния музикален облик. От следващата година, фестивалът се провежда под ново име „Пирин фолк“ и съществува и до днес.

Със започването ми на работа в РРС[42] Благоевград, като музикален редактор през 2002 година заварих една по-различна среда. Щатният оркестър вече не съществуваше. Продуцирането на звукозаписи в Музикалното студио се свеждаше най-често до музикални изпълнения на самодейни състави, заявени от колега музикален редактор и теренни звукозаписи от фолклорни фестивали за самодейци в региона. Появата на множество частни медии и продуцентски компании от затворен тип[43], както и навлизането на „домашен“ тип звукозаписни студиа, бяха оказали огромно влияние върху съществуващата до момента музикална индустрия, която до 1989 година, а и малко след това, беше монопол на държавата.

През 2006 година бях поканен да се присъединя към екипа на Музикалното студио на Регионалния телевизионен център на Българската национална телевизия в Благоевград, където веднага започнах работа по звуковата продукция на фестивала „Македония фолк“[44]. За малко над две години интензивна работа придобих немалък опит, заради големия обем музикална продукция, която в екипа реализирахме за телевизионни документални филми, празнични, коледни и новогодишни телевизионни програми, фестивали и др. В края на 2008 година, бях поканен да се върна в Радио Благоевград и да се присъединя към екипа на тогавашния му

[40] Валандовският фолк фест е основан през 1985 година в тогавашната Югославска република Македония. Авторските песни на фолклорна основа от фестивала са изключително популярни и у нас.
[41] Кръстев П. (2022) Творчески подходи към фолклорната музика. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. София. с. 170
[42] Районна радиостанция Благоевград.
[43] Компании от типа на „Пайнер“, които предлагат завършен кръг за музикалната си продукция, от звукозапис, през производство на видео клипове, до ротация в собствени телевизионни програми, издателска и концертна дейност. Дейности, които години преди това са били монопол на държавните телевизия и радио.
[44] Между 2005 и 2007 година община Благоевград, проведе три поредни издания на фестивала „Македония фолк“, който по подобие на утвърдения „Пирин фолк“ в Сандански, беше с конкурсен характер за авторски песни в интонациите на градския фолклор.

ръководител Елисавета Каменичка. Задачата ми беше обусловена от реализирането на заложени цели в концепция за развитието на Българското национално радио[45], защитена от встъпилия в длъжност генерален директор през 2007 година, Валерий Тодоров[46]. Идеята като цяло, беше да се развие и разшири обхвата на музикално-продуцентската дейност в Районните радиостанции на БНР. Първоначалните намерения на ръководството бяха да се възстанови щатният оркестър на Радиото. Първата стъпка беше техническото и технологично обновяване на базата. В края на 2008 година в Музикалното студио беше въведено в експлоатация ново оборудване, отговарящо на световните стандарти. За съжаление, компетенциите на част от екипа, който до момента работеше в студиото, не отговаряха на съвременните стандарти за звукозапис. Този факт явно беше толкова значим, че изпълнителите и композиторите с малки изключения избягваха да записват в Радио Благоевград, въпреки несравнимата по качество техника и акустичните характеристики на студийната база. Анализирайки ситуацията, изникнаха нови оперативни идеи. Предвид големия обем на съществуващото Музикално студио (Студио 5 на Радио Благоевград) то отоплението му през студените месеци е доста нерентабилно при записи на индивидуални изпълнения или на малки формации. По мое предложение, прието от директора Е. Каменичка се предприе възстановяване на съседното Студио 4, което е създадено като Литературно-драматичен комплекс (ЛДК) за записи на радиотеатрални постановки. Реално, то почти не е работило от създаването си и към онзи момент не функционираше. За кратък период от време беше изчистено, някои настилки бяха подменени и беше закупена техника, с която можеше да се стартира работа. Идеята беше това студио да поеме звукозаписите, в които участват малък на брой изпълнители. Така се роди новата концепция за Музикално-продуцентски комплекс[47] на Радио Благоевград, което включваше не едно, а две студиа. Голямото Студио 5, което да поеме звукозаписите на големи оркестрови формации и малкото Студио 4, по-подходящо и фунционално за много по-честите записи на малки формации и индивидуални изпълнители. С доста ентусиазъм и желание развихме и идеята за концертна сцена в Радиото. За целта голямото студио придоби сценичен вид, като поставихме налични

[45] „Регионалните радиостанции трябва да издирват, продуцират и съхраняват музикалните и художествените произведения от съответните региони, като развиват собствените си фондове и техническите бази за запис, съхраняване и излъчване.“ (Тодоров В. (2007) Концепция за развитие на Българското национално радио като многопрограмна медия и авторитетен обществен оператор. с.9)

[46] Валерий Тодоров е генерален директор на БНР два последователни мандата от 2007 до 2013 година. В периода 2006 – 2007 година е директор на Радио Благоевград.

[47] “Беше преструктуриран успешно екипът на „Музикално студио” в екип „Продуцентска дейност и звукозапис”, което доведе и до намаляване на състава, без това да се отрази отрицателно на звукозаписа в радиото. Само месеци след стартирането си, новооткритото звукозаписно студио „ТраТраРе” се радва на изключителен интерес от страна на водещи продуцентски къщи и популярни изпълнители, композитори, текстописци и аранжори от цяла България и съседна Република Македония.“ (из „Отчет за програмната, технологичната и финансовата дейност на Българското национално радио за периода 1 октомври 2008 г. – 30 април 2009 г.“ на генералния директор на БНР В. Тодоров приет на 21 май 2009 на извънредно заседание на Съвета за електронни медии)

студийни монитори (вместо подходящи за тази дейност озвучителни тела), бяха закупени няколко динамични микрофона и малка смесителна конзола, получихме и малко повече от сто стола за публика и така се роди новото Концертно студио. Студио 4 също получи ново име – „ТраТраРе“[48]. По отношение на техниката и технологичното обновяване, през следващите години то продължи и постепенно, с много усилия и работа Музикално-продуцентският комплекс придоби нов, модерен облик[49]. Идеята за оркестъра не беше забравена, но тя също претърпя трансформация. Бе прието по-гъвкавото и практично решение да се канят студийни музиканти за всяка продукция, вместо да има щатни такива.

Още в първите дни на пускане в експлоатация на новото студио „ТраТраРе“ започнаха записните сесии на външна продукция на фолклорни изпълнители. Много бързо се наложи като предпочитано място за популярни имена, като Ива Давидова, София Илиева, оркестър „Щуро маке“, Иван Дяков, Володя Стоянов, Румяна Попова, Боряна Карпузова, Радостина Паньова и много други. Така въпреки променената медийна среда, отново Радио Благоевград стана център за творческо вдъхновение. Важно е да се отбележи, че още с раждането на Музикално-продуцентския комплекс, той се превърна в своеобразен дом за творчеството на композитора Петьо Кръстев. Този факт, през годините ще окаже огромно влияние върху културната политика на медията и мястото на фолклорната музика в нея.

Първата музикална продукция на Радио Благоевград беше издаденият през 2010 година компактдиск „Песен като кадифе“, с част от музиката от спектакъла „Старо имане“ на Ансамбъл „Пирин“[50]. Така, аналогично със създаването на медията, отново изпълнения на фолклорния ансамбъл на Благоевград, поставиха началото на новия етап от продуцентската дейност. Албумът беше представен пред публика първо в новото Концертно студио на Радиото в два поредни концерта. Първият представи на живо изпълненията на солистите с оркестъра на ансамбъла, а вторият – акапелен, на хорът с диригент Йоланта Лазарова. Записи от концертите прозвучаха в ефира на регионалната обществена медия. Последва представяне в препълненото Първо студио на Българското национално радио[51], като концертът беше и филмиран и стриймван в интернет. Вторият компактдиск издаден през 2012 година от БНР / Радио Благоевград отново е съвместна продукция с ансамбъл „Пирин“, по идея на ръководителя му, композитора Петьо

[48] Кръстница на студиото беше директора на Радио Благоевград, г-жа Каменичка. Наименованието произлиза от диалектна дума използвана в района на Добринище и означава скъсани, подпетени обувки.
[49] В подкрепа за сценичните мероприятия, бяха обособени и две помещения за репетиционни и съблекални. В следващите години Концертното студио беше оборудвано с нова климатизация, с роял и подходящо за концертна дейност звуково оборудване.
[50] Главен художествен ръководите и диригент на оркестъра на Ансамбъл Пирин по това време беше композитора Петьо Кръстев. Той е и авторът на идеята за тази първа продукция, записана в новия Музикално-продуцентски комплекс, както и на концепцията за представянето й.
[51] „Вечер на Благоевград в БНР.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100361598/vecher-na-blagoevgrad-v-bnr). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 03.12.2010г.

Кръстев. Албумът озаглавен „Слушам ви гласа жалостен...“ е посветен на 100 годишнината от Балканската освободителна война. Включва оркестрови пиеси, хорови и солови песни, свързани тематично с борбата за освобождение от османско владичество на Югозападна България[52]. Промоцията му, отново бе в Първо студио на БНР[53].

Превръщането на Студио 5 на Радио Благоевград в Концертно и отворено за свободен достъп на публика, създаде най-пряката връзка на аудиторията с медията. Множеството събития проведени в него и особено фолклорните концерти се радваха на изключителен интерес и посещаемост. Показателен пример бе първото издание с публика на емблематичното предаване „Неделен мегдан“ от Концертното студио. Тази идея беше реализирана през декември 2010, като програмата се излъчи на живо в ефира на Радиото, в ефира на телевизия „Родина“ и на видеостена в центъра на Благоевград. „За първи път слушателите имаха възможност да видят на живо водещите и някои от изпълнителите в предаването.“[54] На сцената пяха някои от най-популярните имена, като Любка Рондова, Стоян Джаджев, Илия Луков, Георги Гоцев, Йорданка Варджийска, Кирил Костов, Боряна Карпузова и Васил Лазаров. С това предаване беше поставено началото на традиционни фолклорни концерти за слушателите на ефира. През следващата 2011 година, по повод 20 годишния му юбилей „Неделен мегдан“ отново беше представен като концерт-спектакъл с мултимедийно излъчване и в присъствието на публика. Освен за почитателите на „Мегдана“ и ежедневното „Ефир за приятели“, на огромен национален интерес се радваха изданията за приятелите на предаването „По първи петли“[55] на Българското национално радио от цяла България[56]. Първият концерт от тази поредица отново представи на сцената оркестъра и хора на ансамбъл „Пирин“. Водещи и почитатели на предаването осъществиха жив контакт помежду си.

Концертното студио даде сцена и за популяризиране на традиционната култура и изкуство на малките общности. Много ярък пример беше представянето на Фолклорната група при Читалище "Петко Рачов Славейков - 1938" - село Брезница през 2014 година. Концертът

[52] “Радио Благоевград издаде аудио албум, посветен на 100-годишнината от Балканската война.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100371232/radio-blagoevgrad-izdade-audio-album-posveten-na-100-godishninata-ot-balkanskata-voina). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 03.10.2012г.

[53] „Нов албум на ансамбъл „Пирин” (https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100234663/nov-album-na-ansambyl-pirin). Публикация в страницата на Радио България от 29.10.2012г.

[54] „Неделен мегдан“ на живо по Радио Благоевград и ТВ Родина.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100361906/nedelen-megdan-na-jivo-po-radio-blagoevgrad-i-tv-rodina). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 20.12.2010г.

[55] Всеки вторник, от 4 до 6 часа, предаването „По първи петли“ на програма „Хоризонт“ се излъчва от ефирните студиа на Радио Благоевград. Именно седмичното издание от Благоевград е най-обичано от аудиторията на предаването, заради фолклорната музика от региона.

[56] „Радио Благоевград посрещна приятели от цяла България.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100371834/radio-blagoevgrad-posreshtna-priyateli-ot-cyala-bylgariya). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 06.11.2012г.

представи съхранените традиции на родното място. В този аспект той носеше и образователен елемент и бе особено ценен за изследователите на фолклора. Представени бяха автентични обредни песни с характерно пеене и инструментално свирене за района на Брезница. Музикалните изпълнения бяха съчетани с уникални забележителни костюми. „Макар, че концертът беше в неделя, залата беше пълна с хора, които искаха да се докоснат до един отдавнашен и остарял свят, но много колоритен, богат и ценен.“[57]

В периода 2009 – 2020 година, Радио Благоевград реализира много важен и обществено значим собствен проект, озаглавен „Инвестирай в младостта“[58], насочен към подкрепата за млади таланти. Важно звено в него е и издирването и представянето на сцена и в ефира на медията на нови музикални таланти от региона. Важна стъпка в тази посока беше създаването на собствен конкурс. Така през април 2011 година в Концертното студио за първи път се проведе детският конкурс „Звезди в Радиото“[59]. Освен този форум, Радиото се включи като партньор в утвърдени фестивали в региона, като „Малешево пее и танцува“, събора „Пирин пее“, „Пирин фолк“, „Фолклорна среща“ - с. Елешница и др. Подкрепата на медията, включваше продуцирането на лауреатите от конкурсите, както и представянето им пред широка аудитория. Обработките на фолклорните песни бяха дело на композиторите Петьо Кръстев, Валери Димчев и Боян Боянов. Част от тази продукция бе издадена в албума „Звездите на Радиото“ по повод 40тата годишнина на Радио Благоевград. Разбира се, изпълненията бяха представени и на сцената на Концертното студио. Музикалните изпълнения продължават да се излъчват в програмите на БНР и до днес. Важно е да се отбележи, че покрепата за тези таланти не бе единична. Радио Благоевград продължаваше да следи развитието на своите открития в годините и да ги включва в концертните си програми, както и в нови музикални проекти. Първите си стъпки, чрез медията направиха Моника Христова, Соня Ковачка, Анелия Трендафилова, Снежана Карамфилкова, Василиа Петрова и много други. Постепенно Радиото разширяваше обхвата на обществената си мисия, превръщайки се във водеща културна институция в региона, поради което бе все по-желан и търсен партньор от други институции. Пример за това е, че песен продуцирана от Радио Благоевград за победителя от конкурса „Звезди в Радиото 2015“ Фатме Кальор беше издадена от Министерство на образованието и науката на Република България. Дискът с песента „Излел е Дельо Хайдутин“, бе избран да бъде подарък за всеки един от участниците в изданието на Детската евровизия, проведено в София през 2015 година.

[57] „Уникални напеви и пъстри багри показа в Радио Благоевград Фолклорната група от село Брезница.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100483483/unikalni-napevi-i-pastri-bagri-pokazaha-v-radio-blagoevgrad-folklornata-grupa-ot-selo-breznica), публикация в страницата на Радио Благоевград от 10.11.2014г.
[58] Проектът е по идея на Ел. Каменичка - директор на Радио Благоевград в този период.
[59] Съорганизатори на конкурса „Звезди в Радиото“ са Радио Благоевград и НХГ „Св. св. Кирил и Методий“ (Бивша Солунска), гр. Благоевград. До момента, конкурсът има проведени 12 издания.

Подкрепата за младите дарования бе заложена и в следващия музикален и мултимедиен проект на Радио Благоевград. В основата на „Стари песни с дъх на младо вино“[60] беше идеята популярни и обичани народни песни да поемат енергията и духът на младостта, да се даде нов живот на тези песни, чрез нови аранжименти и чрез гласовете на младите открития на медията[61]. Може би ще е интересно да се опише последователността при продуцирането на подобен проект. В случая, се премина през редица етапи, като се започне от издирването на песенния материал, подбора на гласовете на младите таланти, обработката и оркестрацията, звукозаписната дейност в студио "ТраТраРе" на Радио Благоевград, дизайна, предпечата и мастерирането на матрица за издаването албум на компактдиск и се стигна до представянето на песните на сцената, в радио и телевизионния ефир и социалните мрежи[62]. Петьо Кръстев, Валери Димчев и Боян Боянов отново бяха автори на обработките на песните, както и Димитър Касапинов. Подборката от народни песни, включваше и едно изключение, авторска песен на композитора Димитър Янев, която не бе записана приживе. Така, продуцирана от Радио Благоевград, песента „Мило мое, внуче“ получи живот в лицето на младите изпълнители от Роял бенд и солистката Кинче Вълчева.[63] Освен на сцената в Концертното студио, проектът бе представен и на сцената на предаването „Иде нашенската музика“[64] на БНТ, което разшири още повече обхвата на аудиторията му.

Проектът „Земя на песни“[65], създаден по повод 45тата годишнина на Радио Благоевград е може би най-мащабния в новата история на медията. Отново включваше създаването на нова музикална продукция, издаването й на дигитален носител и сценичното й и мултимедийно представяне. За да се придобие точна представа за концепцията му, ще цитирам част от анотацията публикувана в обложката на диска, автор на която е Петьо Кръстев (2018): „Музикалният проект включва 14 изпълнения по обработка на композиторите Валери Димчев и Петьо Кръстев. Основната идея е да бъдат представени спецификите на отделните локални стилове в Югозападна България. Повечето от изпълнителите – млади, но вече утвърдени певци и инструменталисти, са свързани с четиринайсетте общини на Благоевградска област, които до

[60] Идеята за заглавието е моя.
[61] Проекта е показателен за продължаващата подкрепа на Радиото към откритията си от различните форуми. В него взеха участие Соня Ковачка, Василиа Петрова, Снежана Карамфилкова, Моника Христова и др.
[62] Видео на Александър Терзиев от концерта публикувано в Youtube. (https://www.youtube.com/watch?v=d-1G3envAVc), последно посетен 06.09.2023г.
[63] „С вълнуващ концерт "Стари песни с дъх на младо вино" Радио Благоевград представи най-новата си продукция.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100768876/s-valnuvasht-koncert-stri-pesni-s-dah-na-mlado-vino-radio-blagoevgrad-predstavi-nai-novata-si-produkcia). Публикация в страницата на медията от 06.12.2016г.
[64] „Създателите на проекта „Стари песни с дъх на младо вино” Предаване на БНТ1: „Иде нашенската музика“, ( https://bnt.bg/bg/a/szdatelite-na-proekta-stari-pesni-s-dkh-na-mlado-vino), видео от цялото предаване, публикувано на 03.06.2017г.
[65] Идеята за проекта е на Ел. Каменичка, а автор на заглавието е Петьо Кръстев.

голяма степен се припокриват с отделните фолклорни подрегиони. Музикалната селекция е обогатена и от образци на преселническите групи от Вардарска и Егейска Македония. Вярно на своите дългогодишни традиции в областта на представяне на фолклорната музика, Радио Благоевград предлага на своите почитатели една съвременна и въздействаща концепция за интерпретация на богатото културно наследство от Югозападна България.“ От голямо значение при представянето на концерта и превръщането му в спектакъл[66] имаше участието на Студентския фолклорен ансамбъл към ЮЗУ „Неофит Рилски“, хореографията и режисурата на Николай Цветков и Георги Гаров и сценографията на Мартина Иванова. Събитието беше пряко предавано по ТВ „Родина“ и отразено от множество регионални и национални медии.

Последните два проекта, които Радио Благоевград продуцира и реализира почти едновременно по повод 46тата годишнина на медията са „Песни с вечността сродени“ на мъжка фолклорна група „Банскалии“ и „Струнни приказки“ на триото Валери Димчев, Антон Апостолов и Валери Пастърмаджиев. Албумът „Струнни приказки“[67] включваше авторски инструментални композиции, повечето от които на фолклорна основа на благоевградските музиканти Антон Апостолов - китара[68] и Валери Димчев - тамбура. Дискът беше представен с едноименен концерт на триото, изпълнен с много импровизации. Валери Димчев участва като композитор и в другия проект, „Песни с вечността сродени“. Албумът на МФГ „Банскалии“ представя мъжкия традиционен стил на пеене от град Банско. Част от песните в проекта са акапелни. Дискът беше представен първо пред публиката в Концертното студио на Радиото на рождения ден на медията. На 28 февруари 2020 година последва и представяне, вече като концерт-спектакъл, в залата на читалището в град Банско. В него, освен групата за мъжко пеене, взеха участие и танцьорите - самодейци на читалището, които с хореография разказаха сюжета на песните[69]. Това бе последното представяне на продукция на Радио Благоевград. След няколко дни беше обявено извънредно положение във връзка с пандемията от Ковид.

Разбира се, форматът на настоящия доклад не позволява да се обхванат всички дейности, концерти, събития организирани от Радиото и онези в партньорство с институциите в региона, но от изложеното дотук мисля, че може да се добие представа за това, че фолклорната музика в периода 2009 – 2020 година е основна компонента, определяща културната политика на медията. Тази политика не се ограничава само с продуцираните от Радиото музикални издания и концерти. Музикално-продуцентския комплекс се превърна в творческа база за създаването на

[66] Видео на Александър Терзиев от концерт-спектакъла, публикувано в Youtube. (https://www.youtube.com/watch?v=B_j0_g4_w1Q), последно посетен 06.09.2023г.
[67] Финансово подкрепен от Музикаутор.
[68] Антон Апостолов от години живее и работи в Канада.
[69] „Мъжка фолклорна група „Банскалии“ представи албума си, продуциран от Радио Благоевград.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101234729/majka-folklorna-grupa-banskalii-predstavi-albuma-si-produciran-ot-radio-blagoevgrad). Публикация в страницата на медията от 29.02.2020г.

множество значими спектакли, представени на най-големите сцени у нас. Спектакли, основани на музиката на композитора Петьо Кръстев. Част от тях са: „Шибил“ 2015 (Фолклорен танцов театър „Найден Киров“ и ДТ „Сава Огнянов“ – Русе); „Полъх от миналото“ 2016 (ТА „На мегдана“ София); „Първо любе“ 2018 (Студентски фолклорен ансамбъл към ЮЗУ „Неофит Рилски“ и ТА „На мегдана“); „Образи на другостта“ 2019 (Студентски фолклорен ансамбъл към ЮЗУ „Неофит Рилски“, ТА „На мегдана“ София, ТК „Чайка“ Поморие); „В огледалото на водата“ (ПФА „Шевица“ София); „Златното момиче“ (ТШ „Хоро“ София); „Слушам ви гласа жалостен“ (Концерт-спектакъл по повод 120 години от Илинденско-Преображенското въстание под патронажа на президента Румен Радев). Всъщност, Радио Благоевград издава аудиоалбум през 2018 година с произведения включени в част от посочените спектакли, творчески реализирани в студио „ТраТраРе“ на медията. Проектът е озаглавен „Con amore“ (Постой, почекай, Сънчице) и представя концепцията на автора за актуален, съвременен облик на старата регионална музикална традиция пречупена през собствения творчески мироглед. Може да се каже, че с времето Музикално-продуцентският комплекс на Радио Благоевград придоби значението на благодатно пространство, в което музикалните партитури на композитора се трансформират в звук, „визуализирайки“ се за ушите на аудиторията. Ролята на Радио Благоевград, като местообитание - инкубатор за творчеството на композитора Петьо Кръстев, изграждането на творчески екип около него, включващ музиканти, хореографи, режисьори и др. може да е обект на по-задълбочени бъдещи изследвания.

Периодът между 2009 – 2020 година може да бъде отбелязан, като изключително градивен, по отношение на подкрепата на Радио Благоевград за изкуството и културата и особено на младите таланти. Слушателската аудитория получи възможност да влезе в Радиото, да „види“ Радиото и да участва в неговите събития и предавания (не само чрез телефонната връзка). Медията се превърна във водеща обществено значима културна институция. За голямо съжаление, след този период последва огромна трансформация. Създаването на собствена музикална продукция бе напълно спряно. Концертната дейност и директната връзка с аудиторията почти не съществуват. Това са тъжните реалности в годината, в която се навършват 50 години от създаването на регионалната обществена медия. Важно е да се осъзнае, че всичко постигнато през годините е аргумент за продължаване на традициите на Радиото, както и че медията има обществена отговорност в следването на културната си политика. Тази отговорност е толкова актуална и днес, колкото е била и при създаването на Радио Благоевград и всякакви административни промени и трансформации не трябва да влияят върху мисията на регионалната обществена медия.

***Използвана литература:***

Димитров В. (2003) Радио Благоевград. 30 години. София .

Димитров В. (1994) История на радиото в България. Книга втора. София.

Кръстев П. (2018) Анотация. CD Земя на песни. 45 години с любимото радио на Югозапада! БНР – Радио Благоевград.

Кръстев П. (2022) Творчески подходи към фолклорната музика. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. София.

Тодоров В. (2007) Концепция за развитие на Българското национално радио като многопрограмна медия и авторитетен обществен оператор.

Отчет за програмната, технологичната и финансовата дейност на Българското национално радио за периода 1 октомври 2008 г. – 30 април 2009 г.

Съвет за електронни медии. Индивидуална лицензия за предоставяне на радиоуслуга. № 1-063-01-03/10.10.2005г.

***Публикации в интернет:***

„Вечер на Благоевград в БНР.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100361598/vecher-na-blagoevgrad-v-bnr). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 03.12.2010г.

„Концерт-спектакъл "Земя на песни" по случай 45 години Радио Благоевград.“ (https://www.youtube.com/watch?v=B_j0_g4_w1Q), автор на видеото Александър Терзиев, последно посетен на 6.09.2023г.

„Мъжка фолклорна група „Банскалии“ представи албума си, продуциран от Радио Благоевград.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101234729/majka-folklorna-grupa-banskalii-predstavi-albuma-si-produciran-ot-radio-blagoevgrad). Публикация в страницата на медията от 29.02.2020г.

„Неделен мегдан“ на живо по Радио Благоевград и ТВ Родина.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100361906/nedelen-megdan-na-jivo-po-radio-blagoevgrad-i-tv-rodina). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 20.12.2010г.

„Нов албум на ансамбъл „Пирин” (https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100234663/nov-album-na-ansambyl-pirin). Публикация в страницата на Радио България от 29.10.2012г.

“Радио Благоевград издаде аудио албум, посветен на 100-годишнината от Балканската война.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100371232/radio-blagoevgrad-izdade-audio-album-posveten-na-100-godishninata-ot-balkanskata-voina). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 03.10.2012г.

„Радио Благоевград посрещна приятели от цяла България.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100371834/radio-blagoevgrad-posreshtna-priyateli-ot-cyala-bylgariya). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 06.11.2012г.

„С вълнуващ концерт "Стари песни с дъх на младо вино" Радио Благоевград представи най-новата си продукция.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100768876/s-valnuvasht-koncert-stri-pesni-s-dah-na-mlado-vino-radio-blagoevgrad-predstavi-nai-novata-si-produkcia). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 06.01.2016г.

„ Стари песни с дъх на младо вино “ – най-новата продукция на Радио Благоевград.“ (https://www.youtube.com/watch?v=d-1G3envAVc). Автор на видеото Александър Терзиев, последно посетен на 6.09.2023г.

„Създателите на проекта „Стари песни с дъх на младо вино” Предаване на БНТ1: „Иде нашенската музика“, ( https://bnt.bg/bg/a/szdatelite-na-proekta-stari-pesni-s-dkh-na-mlado-vino). Видео от предаването, публикувано на 03.06.2017г.

„Уникални напеви и пъстри багри показа в Радио Благоевград Фолклорната група от село Брезница.“ (https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100483483/unikalni-napevi-i-pastri-bagri-pokazaha-v-radio-blagoevgrad-folklornata-grupa-ot-selo-breznica). Публикация в страницата на Радио Благоевград от 10.11.2014г.

***Респонденти:*** Димитър Динев – интервю проведено на 6 септември 2023 година в град Симитли.

# КУЛТУРНИТЕ СЪБИТИЯ НА РАДИО БЛАГОЕВГРАД, КАТО МЕДИЕН ПРОДУКТ

**София Златанова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград, България*
*БНР – Радио Благоевград, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Докладът разглежда съвременното развитие на Радио Благоевград, като културна институция. Фокусът е върху ролята на обществената медия, като продуцент на изкуство и култура, както и последващата трансформацията на културните събития в електронното медийно съдържание. Проследява се репликацията и развитието на това съдържание в традиционната ефирна линейна радиопрограма от една страна и от друга в интернет пространството, чрез новите мултимедийни технологии.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: медии, радио, култура, технологии, трансформация, съдържание.

# CULTURAL EVENTS OF RADIO BLAGOEVGRAD AS MEDIA PRODUCT

**Sofiya Zlatanova**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*
*BNR – Radio Blagoevgrad, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The report observes the development of Radio Blagoevgrad as cultural institution. It focuses on the role of the public media as both a producer of Art and Culture and the transformation of the cultural events in the electronic media content. It has traced the replication and the development of that content in the traditional broadcast radio programs and also in the internet space using the new multimedia technology.

KEYWORDS: media, radio, culture, technology, transformation, content.

**Въведение**

Създаването на Радио Благоевград поставя нов етап в развитието на масовите комуникации в Югозападна България. Откриването на радиостанцията на 11 декември 1973 г. придобива културно и социално измерение, превръщайки се в значимо събитие за града и областта. Церемонията по откриването на Радиото[70] е дълго чакана от населението на тогавашния Благоевградски окръг. Откриването и първата програма, включваща концерт на ансамбъл "Пирин", се излъчва "на живо", чрез открито студио от площад "Македония". Слушателите се превръщат в зрители, които могат „да видят" гласовете на радиото. Излъчвайки първото си предаване от площада в Благоевград, Радиото дава заявка за културен медиен институт, разполагащ с добра технологична база, който ще работи в полза на обществото. През годините медията дава гласност на обществено значими въпроси, създава благотворителни каузи и културни събития. Чрез записването, съхраняването и разпространението на музика от традиционния за региона фолклор, допринася за запазване на местната култура и идентичност. (Проданова, 2006)

**Културни събития и арт пространства**

От 1987 година Радио Благоевград започва да излъчва от новопостроената сграда на Радио-телевизионния център в Благоевград. Новите модерни студиа в него са проектирани специално за нуждите на радиоизлъчването. От Радио-телевизионния център се излъчват радио и телевизионна програми за Югозападна България.[71]

Културната линия, към която е насочена обществената медия, проличава още в първата концепция за развитие на Радиото, написана от 3 септември 1973 г. Там е заложена идеята за развитието на литературата и изкуството в региона, а приоритет е пиринския музикален фолклор. Самата идея, откриването на общественото радио в Благоевград да бъде на площада, сред хората, не само скъсява дистанцията радио – слушател, а трансформира историческото събитие в културно (Димитров, 2003). През годините, Радио Благоевград създава различни културни продукти, като до 1989 година, а и в десетилетието след това основно се създава музикална продукция в новото Музикално студио. Едва след 2008 година палитрата на културните събития се разширява и активно се работи по организирането на изложби, концерти, представяния на книги и филми, конкурси, ревюта и др. За създаването на много от тях медията си партнира с институциите от областта. Голяма част от тези събития се организират в сградата

[70] В настоящия доклад, под наименованието „Радиото" е прието да се разбира Радио Благоевград.
[71] „История на Радио Благоевград". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100360054/radio-blagoevgrad. Публикация в страницата на Радио Благоевград от 03.06.2010г.

на Радиото. Обособени са няколко нови пространства за реализиране на културни прояви. Те се оформят именно след 2008 г. когато се създава концепцията за Музикално-продуцентски комплекс на медията. Първоначално са създадени Концертното студио и Арт салонът, а в последствие - Червеният салон и още едно допълнително Арт пространство за изложби.[72]

Музикалното студио или Студио 5 на Радиото, разширява функциите си. Преаранжирано и дооборудвано за провеждането на сценични мероприятия, получава и ново име – **Концертно студио**. То е включено към новата концепция за създаването на Музикално-продуцентски комплекс от нов тип към Радио Благоевград. Нуждата от обособяване на постоянна сцена с места за публика, вътре в Радиото, определя тази трансформация за реализиране на съществена част от културната дейност на медията. Още с построяването на Студио 5 са заложени изключително добри акустични характеристики, които са подходящи и за концертна дейност. Съвременните технологични възможности на студиото за звукозапис и ефирно ретранслиране на звука към радиоефира от концерти и други събития, предполагат възможности за създаване на културен продукт, който едновременно да се превръща в медиен такъв. Така залата на Концертното студио се сдобива с подходящо озвучаване и около сто седящи места за публика. Аудиторията (слушателите на ефира) получава възможност да присъства „на живо" в създаването на културните продукти на Радиото. Студиото придобива функция на важна структура за провеждане на концертни изяви, театрални и други представления, презентация на различни културни продукти, включително филми и книги и други събития.

В следващите редове ще проследя някои примери, които са показателни за събитията, случващите се в Концертното студио. Една от по-значимите инициативи е конкурсът за млади таланти „Звезди в Радиото"[73], който медията успява да превърне в традиция. Началото на конкурса е поставено през 2011 година. Ежегодно той се провежда в рамките на два дни в Концертното студио на Радиото, а професионално жури оценява таланта на участниците. В съревнованието участват ученици от пети до седми клас, които се изявяват в областта на класическата, народната и популярната музика. Отличените деца получават различни награди, но най-желани сред тях са наградите на победителите. Лауреатите получават цялостно продуцирана в Радиото песен, композирана и създадена специално за тях. С това подкрепата към откритията не спира, а продължава с представяне на концерти и участия в предаванията на медията. Част от дарованията, бяха включени в последващи музикални проекти на Радиото, като „Стари песни с дъх на младо вино", „Земя на песни" и др. Показателно за значимостта на тази

[72] Данните са от публикации в интернет страницата на Радио Благоевград https://bnr.bg/blagoevgrad/ и проведено от мен интервю на 01.09.2023 г. с Маргарит Русев, музикалният продуцент на медията.
[73] „Завърши първото издание на конкурса „Звезди в радиото".
https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100363600/zavyrshi-pyrvoto-izdanie-na-konkursa-zvezdi-v-radioto.
Публикация в сайта на Радио Благоевград от 10.04.2011г.

подкрепа към младите таланти е фактът, че първите си стъпки към голямата сцена в Продуцентския комплекс на медията направиха Василиа Петрова (носител на пет награди и победител от Пирин фолк Сандански 2020), Соня Ковачка (финалист в „Гласът на България 2022“) Моника Христова, Снежана Карамфилкова и много други. От друга страна, конкурсът „Звезди в Радиото“ е доказателство за едно изключително добро сътрудничество между обществената медия – Радио Благоевград, училището – НХГ „Св. Св. Кирил и Методий” (съорганизатор на събитието), местната власт – Община Благоевград и държавната власт – Регионалното управление на образованието Благоевград.

Конкурсът „Звезди в Радиото“ е част от една по – широкообхватна инициатива на Радио Благоевград. Проектът „Инвестирай в младостта“ има за цел да подкрепя младите хора в различни сфери на техните интереси – творчески, спортни, технически. Една от културните прояви в рамките на проекта е съвместна инициатива на Радиото и евродепутатът Владко Панайотов. Това е конкурсът за есе „Зелената политика на Европа“. Основната му цел е да бъде насочено вниманието на студентите към зелените политики на Европейския съюз, като първите петима автори на най-добре написаните есета, получиха награди, пътуване до Европейския парламент в Брюксел. Наградите бяха връчени през 2012 година на специална церемония в Концертното студио[74] на Радиото. По време на церемонията, с музикални изпълнения беше представено едно от откритията на Радио Благоевград от фестивала “Неврокоп свири, пее и танцува“– Мирослав Тросков.

От 2016 година до 2019 година студиото е домакин на четири поредни церемонии на конкурса „Жена на годината на Благоевград“, организиран от Женско благотворително дружество "Македония". Конкурсът е с висока обществена значимост, защото в него се номинират дами, които отдават сили и нерядко собствени средства в полза на обществото.[75]

Разбира се, основните събития, които се осъществяват в Концертното студио са концертите. Представените през годините музикални продукции на сцената в студиото са стотици и обхващат широка палитра от стилове и жанрове в областите на класическата, фолклорната и популярната музика. Създадено беше тясно сътрудничество с музикалните институти в града, като Камерна опера Благоевград, Ансамбъл „Пирин“, Биг Бенд Благоевград, хор „Ален Мак“, които се изявяваха на сцената в студиото и съответно в ефира на медията с

[74]„ Радио Благоевград награди победителите в конкурса "Зелената политика на Европа". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100372296/radio-blagoevgrad-nagradi-pobeditelite-v-konkursa-zelenata-politika-na-evropa. Публикация на сайта на Радио Благоевград от 03.12.2012г.

[75]„Радио Благоевград - домакин на Церемонията по награждаване в конкурса "Жена на годината на Благоевград" за 2016г”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100675219/radio-blagoevgrad-domakin-na-ceremoniata-po-nagrajdavane-v-konkursa-jena-na-godinata-na-blagoevgrad-za-2016g. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 30.03.2016г.

различни програми - Великденски и Коледни концерти, отбелязвания на значими дати и събития, като 100 годишнината от Балканската освободителна война и много други. Всички музикални събития са записвани и фигурират във фонотеката на медията и се използват в различни радиопредавания. Примерите са много: „Коледа в Радиото“, представи музикални откъси от произведения на Андрю Лойд Уебър, Йохан Щраус, Франц Шуберт, Франческо Сартори и други, в изпълнение на солистите и оркестъра на Камерна опера Благоевград[76]. „Музикални шедьоври“ – концерт на оперни солисти с клавирен съпровод, посветен на Деня на народните будители - 1 ноември с арии от Верди, Пучини, Доницети и Бизе[77]. „Празничен великденски концерт“ на смесен хор „Ален Мак“ с произведения от Добри Христов, Максим Березовский, Рахманинов, Чайковский и др[78].

Доброто междуинституционално сътрудничество на Радиото с Народно читалище „Никола Вапцаров - 1866“ в Благоевград е най-ярко представено чрез партньорството в провеждането на фестивала „Музика на струните“. Изданията, на които домакин е Концертното студио на медията, са свързани с участия на китаро-мандолинни състави от София, Сандански, Петрич, Пазарджик, Благоевград и гр. Бордо - Франция и Свети Николе – Р. Македония. В петото си юбилейно издание, студийната сцена събра едновременно повече от 130 музиканти. Сборният оркестър обедини всички участници във фестивала в общи изпълнения. Представен беше и компактдиск със записи, реализирани в Концертното студио от предишните издания на фестивала[79].

Освен в сцена за концерти, Студиото се трансформира и в киносалон. По повод 85 годишнината от основаването на Представителния китаро-мандолинен оркестър „Пиринski звуци”, в него беше представен концерт, последван от премиерна прожекция на филма „Завръщане в образа”[80], за диригента на оркестъра – композиторът Петьо Кръстев.

[76]„Грандиозен концерт „Коледа в Радиото” подариха на благоевградчани Камерна опера и Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100372599/grandiozen-koncert-koleda-v-radioto-podariha-na-blagoevgradchani-kamerna-opera-i-radio-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 20.12.2012г.

[77]"Музикални шедьоври" в Благоевград. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101038193/muzikalni-shedyovri-v-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград.

[78] „Празничен великденски концерт на смесен хор „Ален мак” в Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100374569/praznichen-velikdenski-koncert-na-smesen-hor-alen-mak-v-radio-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 09.04.2015г.

[79] „130 инструменталисти на една сцена в "Музика на струните". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100487627/130-instrumentalisti-na-edna-scena-v-muzika-na-strunite. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 19.11.2014г.

[80] „Концерт и премиера на филм - част от акцентите по отбелязване на 85-тата годишнина от основаването на Китаро-мандолинен оркестър "Пиринski звуци". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100895222/koncert-i-premiera-na-film-chast-ot-akcentite-po-otbelazvane-na-85-tata-godishnina-ot-osnovavaneto-na-kitaro-mandolinen-orkestar-pirinski-zvuci. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 11.11.2017 г.

Документалният филм на журналистът Поля Станчева – „Олово срещу слово”[81] също събра публика в Концертното студио на Радиото. Следващ пример е представянето на стихосбирката на Мария Стоянова „Сънни пътеки”,[82] като по време на събитието бяха прожектирани и откъси на филми за живота на Мария Стоянова. Така, чрез подобни презентации, Радиото излиза от традиционната рамка на експонираните събития.

След създаването на Концертното студио, медията продължава да разширява пространствата за културна дейност, като във фоайето на сградата през 2010 г. създава **Арт салон**. За целта той е оборудван с специализирано осветление и конструкции за окачване на картини. Салонът предоставя обширно пространство за експонирането на изложби, организирани от Радио Благоевград, където художниците представят своите произведения на разнообразна жанрова тематика. Примери са: фотографската изложба „Невероятната Беласица“; експозицията посветена на древното китайско изкуство на рязаната хартия; изложбата на карикатури на Иван Сухаров; пърформансът на Савина Топурска – „Познатото в непознатото“; традиционните изложби на преподаватели[83] и студенти[84] от Югозападния университет, както и на ученици Националната хуманитарна гимназия в Благоевград[85]; изложбата на творбите на 45 съвременни италиански автори; фотографската изложба „Без радио не мога”[86], посветена на 80 годишнината на първата електронна медия в България; юбилейна изложба на Аргир Марчев; изложба графики на Иван Милушев; експозиция на скулптури на Александър Караджов; традиционните осмомартенски изложби „Жени - творци на Благоевград”[87]; самостоятелните изложби на художниците Аргир Манасиев, Георги Ашиков, Николай Кашев, Венци Кирилов,

[81] „Благоевград е първият град извън София, в който бе представен филмът "Олово срещу слово". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100669971/blagoevgrad-be-parviat-grad-izvan-sofia-v-koito-be-predstaven-filmat-olovo-sreshtu-slovo. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 16.03.2016г.

[82] „Радио Благоевград представи новата стихосбирка на Мария Стоянова „Сънни пътеки”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100372143/radio-blagoevgrad-predstavi-novata-stihosbirka-na-mariya-stoyanova-synni-pyteki. Публикация от сайта на Радио Благоевград от 23.11.2012г.

[83] „Преподаватели в Югозападния университет отново с изложба в Арт салона на Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100834916/prepodavateli-v-ugozapadnia-universitet-otnovo-s-izlojba-v-art-salona-na-radio-blagoevgrad. Публикация на сайта на Радио Благоевград от 25.05.2017 г.

[84] „Арт салонът на Радио Благоевград ще посрещне студентския празник 8-ми декември със студентска изложба”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100633985/art-salonat-na-radio-blagoevgrad-shte-posreshtne-studentskia-praznik-8-mi-dekemvri-sas-studentska-izlojba. Публикация на сайта на Радио Благоевград от 04.12.2015 г.

[85] „Изложба на ученици от Националната хуманитарна гимназия "Св.Св.Кирил и Методий" в Арт салона на Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100689750/izlojba-na-uchenici-ot-nacionalnata-humanitarna-gimnazia-svsvkiril-i-metodii-v-art-salona-na-radio-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 09.05.2016г.

[86] „Арт салонът на Радио Благоевград представя фото изложба "Без радио не мога". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100470021/art-salonat-na-radio-blagoevgrad-predstava-foto-izlojba-bez-radio-ne-moga. Публикация на сайта на Радио Благоевград от 08.10.2014 г.

[87] https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100805434/art-salonat-na-radio-blagoevgrad-predstava-osmo-martenskata-izlojba-jeni-tvorci-na-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 09.03.2017г.

Венци Терзийски, Георги Костурков – Джордж и десетки други. Радиото е и организатор на фотографски конкурси, като „Песен на водата“, в който участваха над 180 фотографии. Може да се каже, че със създаването на Арт салона, Радиото приема и ролята на своеобразна художествена галерия. Наред с изложбите от различните жанрове, пространството се използва и за провеждане на друг тип събития, организирани от медията, като творческата работилница за деца с мултимедийната презентация за ролята на характера в съвременното общество, отбелязването с игри и позитивни занимания за децата на „Деня на характера“ и други.

През 2016 година, Радио Благоевград разширява арт пространствата с още две такива. Първото получава името **Червения салон**. В него аудиторията е поставена в по-компактна и уютна обстановка. Обзаведен с мека мебел, салонът създава комфортна атмосфера, подходяща за по-камерни събития, като литературни четения, представяне на книги, беседи и други. Като примери могат да бъдат посочени: поетичен флашмоб, в който всеки от присъстващите почитатели на стиховете получи възможност да представи своя авторска поезия или любимо произведение.[88]; учредяването на националния младежки литературен конкурс „Си искам живота“ с представянето на поезията на млади автори в рамките на поредицата „Литературни дни в Радио Благоевград“[89]; интерактивната неформална среща – беседа на слушателите с медията, озвучена с музика от популярни филми, в която публиката презентира любимите си кинозаглавия; иновативното представяне на лятната програмна схема на Радиото през 2017 година, с преглед на собствените културните събития от отминалия и предстоящия сезон; мултимедийната презентация на пътеписът „Магията Перу”, чрез допълнителен видео и снимков материал от автора на книгата на журналиста Нели Димитрова – Бонева[90] и други.

Едновременно с Червения салон е открито още едно пространство за изкуство и култура в Радио Благоевград - **Арт пространството за изложби**, което обхваща кулоарите на Ефирния и Музикално-продуцентския комплекс на медията. Първата проява в него е гостуващата фотоизложба на Радио Варна с морска тематика „Тол Шипс - Исторически морета’ 2010”, в която към публиката е поставено предизвикателство, под формата на тематично изискване за дрес код – плажна шапка или слънчеви очила[91]. Към настоящия момент в това арт пространство е

[88] „Поетичен флашмоб събра почитатели на поезията в Червения арт салон на Радио Благоевград“. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100726676. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 15.08.2016г.
[89] С четене на поезия в Радио Благоевград, се постави началото на Национален конкурс "Си искам живота". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100744277/s-chetene-na-poezia-v-radio-blagoevgrad-se-postavi-nachaloto-na-nacionalen-konkurs-si-iskam-jivota. Публикация на Радио Благоевград от 05.10.2016г.
[90] „Магията Перу“ бе представена в червения арт салон на Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101167779/knigata-magiata-peru-be-predstavena-v-chervenia-art-salon-na-radio-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 17.09.2019г.
[91] „В първия ден от астрономическото лято 21 юни, Радио Благоевград ще открие с експозиция на морска тематика ново арт пространство за изложби”.

позиционирана постоянна експозиция включваща фотоси на екипите работили в Радио Благоевград през годините, както и изображения-лауреати на организирани от медията фотоконкурси.

Културните събитията, които организира медията, не се ограничават с изброените дотук арт пространства. Много от инициативите се реализират **на открито** на площади, в паркове, градини, а дори и пред сградата на медията. Пример за подобно събитие е "Ревю под звездите", реализирано през 2014 г., в партньорство с „Факултета по изкуствата" на Югозападния университет. В него бяха презентирани модни творения на студенти, а стълбите на сградата бяха превърнати в подиум за дефиле на манекените. В рамките на проявата бяха отличени и лауреатите от конкурса за есе "Културните съкровища на България"[92]. Събитието беше в присъствието на публика и се излъчваше пряко в радиоефира. Кадри от него бяха публикувани в социалните мрежи[93] и Youtube. Инициативите са от типа „виж радиото", при които предаването на програмното съдържание се осъществява „на живо", като се дава възможност и на присъстващата публика да бъде част от събитието. Така например, през 2015 година Радиото излиза от традиционното програмно съдържание, като реализира „изнесено" предаване от Аквапарка в Благоевград с участието на гост-изпълнители. „Джаз кафе на открито" напуска рамките на студиото, като целта на събитието е „да "покаже" Радиото, да създаде възможност за общуване очи в очи на слушатели и радиоводещи"[94].

Чрез събитията „виж радиото", регионалното обществено радио се стреми към обогатяване на медийното взаимодействие с аудиторията, предоставяйки на слушателите възможността визуално да срещнат „любимите гласове" от ефира, да осъществят слушателски диалог „на живо", а не по традиционния начин, чрез ефирните телефони. Реализирайки тези добри практики, Радиото допринася за обогатяване на културния живот в Благоевград, предоставя възможност за участие на публиката и насърчава интереса към културни и развлекателни събития. Често в реализираните от Радиото културни събития, медията привлича като партньор в осъществяването им и останалите културни институти в Благоевград.

---

https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100705850/v-parvia-den-ot-astronomicheskoto-lato-21-uni-radio-blagoevgrad-shte-otkrie-s-ekspozicia-na-morska-tematikanovo-art-prostranstvo-za-izlojbi. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 20.06.2016г.

[92] Конкурсът е съвместна инициатива на Радио Благоевград и Факултета по изкуства към Югозападния университет.

[93] Ревю под звездите и награждаване на победители в конкурса за есе. https://www.facebook.com/media/set/?set=a.886965664663117.1073741862.231057500253940&type=3&comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D&paipv=0&eav=Afa-R4OdwFzaRHh9rJnQzc7tfKrC7C0v53v_zVyDpDN7jocDQMEP29GARW4K-c4Tn6c&_rdr. Публикация във Facebook страницата на Радио Благоевград от 02.06.2014г.

[94] Радио Благоевград с "открито" предаване на Аква парка. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100862203/radio-blagoevgrad-s-otkrito-predavane-na-akva-parka. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 11.08.2017 г.

Проявите, които организира обществената медия се превръщат във важен инструмент за културно обогатяване, социално сближаване и обмен на творчество. Силен индикатор за това е и създадения през 2015 година „Клуб на естетите към Радио Благоевград" – общност от хора с различни професии, обединени от интереса си към изкуството. Така Радиото защитава една от своите задачи като обществена медия - да подпомогне изграждането на творчески личности и кръгове, които да създават културни продукти. От друга страна, чрез този клуб се поставя задача да бъде създадена мрежа за творческа комуникация в арт средите, която да бъде генератор на идеи и събития.[95] Този клуб е създаден от аудиторията, която присъства на проявите на медията и традиционно ги подкрепя. По този начин Радиото се заявява като център, който допринася за увеличаване достъпа на аудиторията до културни продукти от една страна, а от друга - увеличаване изявите и креативните възможности на повече творци.

**Трансформация на културните събития на Радио Благоевград в медиен продукт**

Културните събития, които създава Радиото, намират своето продължение, като медиен продукт. То достига до аудиторията, чрез линейните и нелинейни медийни услуги. Репортажът, интервюто, новината и публикацията са сред най-често създаваните медийни продукти, като за да достигнат до аудиторията те се разпространяват по линеен и нелинеен път.

Разпространението на медийните продукти по линеен начин, предполага включването им в програмна схема и излъчването им в радиоефира. Те са предназначени за масово слушане. Нелинейните услуги се отнасят до разпространението на продукта, чрез интернет - отложено слушане или ондеманд – по заявка (Тодоров, 2023). Публикациите, интервютата, репортажите, снимките и видеата се предоставят на аудиторията за четене и отложено слушане, и гледане, в глобалната мрежа в избран от слушателя момент. Обикновено тези медийни продукти се публикуват на интернет страницата на Радиото, Facebook, Instagram и в Youtube канала. При медийните продукти създадени от културните събития организирани от Радиото, се наблюдава трансформация на медийното съдържание. „Трансформацията на съдържанието е когато част от него се пренася на друга платформа" отбелязва Валерий Тодоров (Тодоров, 2023:43). Това пренасяне се случва от радиоефира към интернет сайта и към социалните мрежи.

Медийното представяне на едно културно събитие, може да протече в три основни етапа. **Предварителната фаза** е свързана с анонсиране на проявата, т.е. преди неговото провеждане. В този етап, може да се използва съобщение тип покана към аудиторията с предварителна информация за вида и програмата на събитието, датата, часа и мястото на провеждане. В ефира (линейното представяне), аносирането е в кратка форма, когато е в новинарска емисия. Разширен

[95] „В Благоевград се учреди Клуб на естетите, инициатор и организатор е екипът на Радио Благоевград". https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100523366/v-blagoevgrad-se-uchredi-klub-na-estetite-iniciator-i-organizator-e-ekipat-na-radio-blagoevgrad. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 18.02.2015г.

вариант с по-подробна информация, може да се включи в ефирните предавания на Радиото (линейно), както и в публикации в интернет (нелинейно представяне). В новинарската емисия, съобщението може да бъде подкрепено от репортерско включване, но времево това може да се случи в час близък до началото на събитието. В предаване в ефира на медията, анонсът може да бъде представен и с интервю или разговор в студиото с основните участници в проявата. В интернет информацията може да бъде по-подробна. Тя включва текст, към който може да се прибави афиша на събитието, може и подкаст – звуков файл с предварителна информация. **Следващият етап** е самото протичане на събитието във времето. Тук продуктите мога да бъдат: пряко предаване на звука от събитието в радиоефира или видео и звук в интернет (стрийминг), пряко репортерско включване в предаване или емисия новини от мястото на събитието. **След приключване** на културната проява, възможностите за разпространение на медийно съдържание се увеличават. Ако звукът от събитието е цялостно записан (това е практика при концертите), то той или части от него могат да бъдат излъчени в ефирната програма на Радиото. Може да бъде цялостно представен в рамките на предаване с определена стилова насоченост (класическа, фолклорна, популярна музика) или частично – в предаванията с политематичен характер. Звуковото съдържание, може да бъде допълнено с интервюта с участниците и публиката. Интернет пространството предлага по-свободна форма на разпространение и дава възможност за трансформация или конвергенция на съдържанието, на кросмедийно и мултимедийно представяне и на хибридна форма на разпространение (Тодоров 2023). Възможностите на глобалната мрежа, се използват от Радио Благоевград, като в платформите за видеосподеляне и социалните мрежи се публикува видео и звуково съдържание на цялото събитие или части от него, както и разширена текстова информация с подкасти на страницата на медията. БНР – Радио Благоевград използва най-вече трансформацията и конвергенцията на съдържанието, както и мултимедийното преставяне, като средства за разширяване обхвата на аудиторията.

Пример за технологията на трансформация на културните събития в медийно съдържание е клавирният концерт - Цикъл "Токата и още нещо", на пианиста проф. Ростислав Йовчев от 2016 година. Проведе се в Концертното студио на Радио Благоевград и беше медийно отразен, чрез различните линейни и нелинейни методи на разпространение. Линейно концертът беше анонсиран в ефира, от репортера отразяващ събитието, чрез включване в програмата и централната обедна емисия новини на Радиото. На по-късен етап, по време на събитието, последва пряко репортерско включване в програмата и вечерната емисия новини в 19:00 часа, като на аудиторията беше предадена и атмосферата на случващото се в Концертното студио. Слушателите, които не бяха успели да присъстват в залата, се докоснаха до музиката от събитието, чрез запис на целия концерт, който беше излъчен по-късно в ефира в предаването

„Магията на музиката“, заедно със части от записано интервю с изпълнителя. Освен, чрез линейния метод, събитието бе представено и чрез нелинейните начини на разпространение - чрез интернет. Създадените нелинейни медийни продукти бяха следните: публикации в интернет страницата на Радиото, в това число анонс за предстоящото събитие[96], както и репортаж (текст и снимки) от приключилото събитие; кратък видео репортаж от концерта в страницата на медията във Facebook[97], както и видео от целия концерт в Youtube[98]. Налице е конвергенция на медийното съдържание, поради прехвърлянето на „сюжети или информация от една медия или платформа, върху друга медийна платформа, най-често интернет сайт, но се допълват мултимедийно (с аудио, видео, текст) съдържание“ (Тодоров, 2023:43).

Примерът с концерта на проф. Йовчев показва, че използвайки множество медийни канали и техники, за разпространяване на медиен продукти, Радио Благоевград успява да достигне до различни сегменти от аудиторията. По този начин, медията допринася за разпространяването на събитието на различни медийни платформи, от които то да бъде достъпно до по-широк кръг хора.

Аналогична е ситуацията с медийните продукти, създадени от конкурса „Звезди в радиото”. От двата конкурсни дни, а след това и от концерта с лауреатите, се създават медийни продукти за ефирното излъчване на програмата, както и за онлайн средата. Събитието се анонсира в ефирната програма с интервю от членове на журито, за да бъдат разяснени целта на конкурса и условията за участие. В новинарските емисии присъства малка част от това интервю, за да бъде информирана аудиторията, за провеждането на конкурса и след това концертът, който е отворен за присъствие. По време на конкурсните дни, репортерът отразяващ събитието има ангажимент за медийния продукт, който ще бъде представен линейно и нелинейно. Практиката изисква пряко включване в ефир (предаване и/или новинарска емисия) по време на провеждане на събитието. Отличените в конкурса получават наградите си на специална церемония и концерт на лауреатите. Изготвят се репортажи от церемонията по награждаването, интервюта с победителите се излъчват в програмата. Победителите и техните преподаватели гостуват в студиото, като по този начин, звуковият репортаж (вече като подкаст) и малка част от снимките

[96]„Проф. Ростислав Йовчев ще изнесе клавирен концерт цикъл "Токата и още нещо" в Голямото концертно студио на Радио Благоевград”. https://bnr.bg/blagoevgrad/post/100666732/klaviren-koncert-cikal-tokata-i-oshte-neshto-v-golamoto-koncertno-studio-na-radio-blagoevgrad-shte-iznese-profrostislav-iovchev. Публикация в сайта на Радио Благоевград от 08.03.2016г.

[97]„Професор Ростислав Йовчев изнесе вълнуващ концерт в Голямото концертно студио на Радио Благоевград”. https://bnr.bg/aboutbnr/post/100667863/profesor-rostislav-iovchev-iznese-valnuvasht-koncert-v-golamoto-koncertno-studio-na-radio-blagoevgrad.Публикация в сайта на Радио Благоевград от 10.03.2016г.

[98]„Клавирен концерт на проф. Ростислав Йовчев в БНР Благоевград”. https://www.youtube.com/watch?v=aI2QMzHqlEo.Последно посетен на 10.09.2023г.

от провелия се конкурс, намират място на сайта на Радиото, а видеата и по-голямата част от снимките се публикуват във Facebook и Instagram.

Друг интересен пример за създаване на медийна продукция от осъществено културно събитие е изданието на предаването "Неделен мегдан" на Радио Благоевград по повод 20-годишния му юбилей. То се реализира с живи музикални изпълнения пред публика в Концертното студио на медията на 13 декември 2011 година. Различното тук е, че се излъчва директно и едновременно освен в ефира на Радиото, но и в ефира на телевизия „Родина“. „Когато една медийна структура съчетава няколко вида медии или канали на разпространение, тя се определя като кросмедия“ (Тодоров, 2023:43). Посоченият пример е показателен, че предаването - концерт е кросмедиен продукт.

Сливането на технологиите и обединяването на медийните продукти от културните събития, определят Радио Благоевград, като една хибридна медия, съчетаваща линейните и нелинейните начини за разпространение.

**Заключение**

През годините Радио Благоевград работи в посока провокиране и поддържане на интереса и ангажираността на публиката към културните събития и изкуствата. Целта му е да разширява достъпа до културното богатство на региона, чрез репликацията на медийно съдържание, като го прави по-достъпно за по-широка аудитория. Това води до по-дългосрочни връзки между радиостанцията и общността, която допринася за постоянния културен диалог и взаимодействие. Така чрез медийната си дейност, Радио Благоевград не само съхранява духовните ценности, но и ги предава и утвърждава, като важна част от културния пейзаж на региона, който носи обогатяващи и обединяващи стойности на обществото.

***Използвана литература:***

Димитров В. (2003) Радио Благоевград. 30 години. София.

Проданова Р. (2006) Седемдесет години българско регионално радио. УИ „Св. Климент Охридски”. София.

Тодоров В. (2023) Медии и Време. Журналистика, истина, реалност. АИ „За буквите – О писменахь“. София.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# LI JINGHUI'S /黎锦晖/ CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE "SCHOOL SONG" GENRE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

**QuanYixing**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

Li Jinhui is the founder of children's song and dance drama in modern Chinese history and the founder of the first Chinese song and dance school. The children's musicals and musicals he created deeply influenced the childhood of several generations. From promoting Mandarin to creating a new form of music, Li Jinhui's efforts eventually became the result of the May 4th New Culture Movement. He kicked off the modernization of Chinese singing and dancing music.

KEYWORDS:Li Jinhui, Chinese children drama, school songs

Li Jinhui 黎锦晖(1891-1967) had extensive exposure to traditional music before attending middle school. After graduating from a normal school, he briefly worked as a teacher of "school songs"/学堂乐歌/ and indirectly gained a significant amount of knowledge about Western music from the "school songs" faction. In 1919, invited by Cai Yuanpei and Xiao Youmei萧友梅, he joined the "Music Research Association of Peking University" /北京大学音乐研究委员会/, where he served as the leader of the Xiaoxiang Music Group /潇湘音乐组组长/, and devoted himself to the research of PiHuang Opera[99] 皮簧戏and drum books鼓书[100]. In 1920, together with Yan Jupeng言菊朋 (1890-1942), who

99 PiHuang Opera: Pihuang opera originated in 1790 in Yangzhou when the Sanqing troupe 三清班of Hui opera 徽剧went to Beijing and gradually absorbed the singing styles of Beijing and Qin opera. The four major Hui opera troupes were then left to dominate the theaters, and the precursor to Beijing opera was known as Hui opera. Originally, Huiju opera primarily featured the singing of erhuang tunes, while also incorporating Kunqu opera, Chuiqiang opera, Sipingdiao and Bozi styles. During the Daoguang period, the Han tune was introduced to Beijing, which led to a fusion of Hui and Han styles, resulting in the merging of the western pipa tune of Hubei and the erhuang tune of Anhui, and thus the name Pihuang opera was born.

100 Drum books：drum books is a traditional form of storytelling and singing that is popular in northern China. The main genres include Jingyun Dagu京韵大鼓, Xihe Dagu西河大鼓, Meihua Dagu梅花大鼓, Yeting Dagu夜听大鼓, Northeast Dagu东北大鼓, Shandong Dagu山东大鼓, Beijing Qinshu北京大鼓, Zezhou Gushu泽州大鼓, Luan Gushu栾鼓, Henan Zhuizi河南追子, and Wenzhou Gu Ci温州鼓戏, among dozens of others. It is primarily popular in urban and rural areas throughout the provinces and cities of northern China. The performance

later became a famous Peking Opera performer, he studied Chinese phonology and folk music, launched the "Mingyue Concert" /**明月音**乐会/, and also started "eclectic" artistic practice activities[101]. Also compiled "New Compilation of Civilian Music" /**平民音**乐新编/, "Folk Collection Records"**民**乐收集录and so on. With the encouragement and help of his eldest brother Li Jinxi /**黎**锦熙/[102], Li Jinhui actively participated in the "civilian culture" upsurge and devoted himself to the education of children in vernacular Wenguoyu (Mandarin) /**普通**话 and civilian music. From 1921 to 1922, he was employed by Shanghai Zhonghua Book Company /**上海中**华书局/ to compile Mandarin textbooks for elementary schools, and was the editor-in-chief of the weekly magazine "Children"**小朋友**[103]. These works have enabled Li Jinhui to have a platform to effectively combine his literary and artistic qualities, and use effective children's singing, dancing, music and drama activities to practice the promotion of Mandarin. In terms of drama knowledge, such as European and American drama theory, directing, drama and drama structure, Li Jinhui received help from Yang Jiuhuan杨九寰104 of Shanghai Experimental Drama Club /**上海**实验剧社/ and others. Although the drama club mainly focuses on drama, they appreciate Li Jinhui's creation of children's song and dance dramas, and Li Jinhui was also elected as the president by the club. After 1925, Li Jinhui moved to Hengxing Lane /**恒**兴里/, Caishi Road, the French Concession in Shanghai, and became neighbors with Hong Shen **洪深**(1894-1955), a famous

style usually involves one actor playing the drum and wooden clappers, accompanied by one or several musicians singing and playing instruments such as the sanxian (which is essential), the erhu, the pipa, and the yangqin. The drum played by the actor, also known as the shugu, is flat and round with two skins and is placed on a stand (which varies in height depending on the genre) and struck with a bamboo drumstick. There are two types of clappers: one made of two wooden boards (usually made of sandalwood), and one made of two semi-circular copper or steel plates, commonly known as "mandarin duck clappers"鸳鸯板.

[101] Chinese idioms：**兼收并蓄**, meaning that they take in and preserve things of different contents and natures. Here it refers to how Li Jinhui, in his early years of participating in various music clubs, collected and practiced a variety of musical styles with his colleagues.

[102] Li Jinxi (1890.2.2—1978.3.27), with the courtesy name Shaoxi, was the older brother of Li Jinhui. He was born in Xiangtan, Hunan and was a Chinese linguist, lexicographer, language reformer, and educator. In 1915, he was appointed as a special editor and reviewer for textbooks by the Ministry of Education. In 1916, he founded the "Chinese National Language Research Association", and in 1955, he was elected as a member of the Philosophy and Social Sciences Department of the Chinese Academy of Sciences (academician). Li Jinxi had been engaged in teaching and research work on the Chinese language for 70 years. He had a wide range of research interests and rich writings on linguistics, lexicology, lexicography, grammar, rhetoric, education, cataloging, geography, history, and Buddhism.

[103] Note: The specific publication date of the first issue of "Children" was April 6, 1922, but as early as October 1921, Lu Feikui, Li Jinhui, Wang Renlu, Lu Yiyan, Liming and other five people had already started works.

[104] Yang Jiuhuan杨九寰 (1900-1946) was a member of the Chinese Left-wing Writers Union, a member of the Communist Party of China, an expert on international issues, a military commentator, and a news giant in the Republic of China.

dramatist and film director at the time. The opportunities to observe and learn Western dramas began to increase. Li Jinhui has moved from his own musical creation field to dramatic musical creation step by step. He has a fresh artistic perspective, unremitting artistic attainments and an independent artist personality. He worked hard towards the localization of opera and became one of the earliest pioneers of Chinese opera.

**The positioning of the "school songs"**

If we fully examine Li Jinhui's self-study process and creative experience in music and drama before the 1930s, we can find that Li Jinhui's view of opera is constantly updated and improved, and is approaching the direction of European opera thinking.

In his spare time, Li Jinhui's personal hobbies are collecting and appreciating records of folk music and foreign music, going to the Shanghai Concession to listen to concerts, watching dramas, and appreciating operas from Italy and other countries and foreign nationals, American jazz, and French dance dramas. And the theatrical performances of the Shanghai Amateur Drama Club, etc., and self-taught harmony[105], and actively used every opportunity to improve artistic accomplishment. Driven by a strong thirst for knowledge, Li Jinhui took the lead in taking children's song and dance drama as his breakthrough. In the later stage of creation, inspired by the performance of the Italian Gonzales Opera Troupe in Shanghai, he was preparing to transition to adult song and dance (civil singing and dancing / 成人歌舞剧/). Therefore, Li Jinhui's opera concept has experienced a process of understanding from low to high, from small to large, and from shallow to deep.

Li Jinhui lived in the era of the establishment of "school songs," which emerged as a genre in the early 1900s based on the Japanese model of teaching singing in schools with selected music and lyrics in the vernacular in a simple and lively manner to literate young children and nurture their patriotic and schoolboy morale.This approach originated from the Westernization of Japanese education. The Japanese, who were adept at absorbing and digesting foreign cultures, were inspired by music education in the United States and Germany and believed that school singing activities were the most widespread, economical, and convenient means of promoting music. The "School songs" was a movement to decentralize music and promote music education to the masses. It began in schools and had a profound impact on society. In this movement, the use of colloquial language played a significant role in promoting it, and with the advocacy of traditional Chinese scholars such as Cai Yuanpei蔡元培 and Liu Bannong刘半农, "School songs" achieved a complete victory. Li Jinhui played an important

[105] The harmony textbook Li Jinhui used at that time was "Harmony and Music Making" edited by Dai Yiqing, Zhonghua Book Company 1928 edition.

role in the development of "school songs" at this time , which had a profound influence on his unique operatic views and creative style.

In the history of modern Chinese culture, Li Jinhui was the first to put forward the slogan "Singing is the best way to learn Mandarin." "Many textbooks for various subjects in the school can be used in opera." He set specific goals for himself: "a deeply interesting, emotional, and artistic opera", Li Jinhui believes that the function of this kind of children's song and dance drama is: "It can train children a beautiful language, movement and posture, It can also cultivate children's good habits of keeping order and respecting art", "All the sets and costumes used in opera performances require the children's own efforts, In addition to exercising children's manual and drawing abilities, It can also exercise their ability to think clearly and act agilely."

In 1916, Li Jinxi黎锦熙organized the "Chinese National Language Research Association" /中华国语研究会/, which sparked the earliest national language movement in China. It was from this time that Li Jinhui began to study the national language. At that time, when people talked about Chinese language, they referred to classical Chinese, while the term "national language" referred to vernacular Chinese and Mandarin. Li Jinhui actively engaged in promoting vernacular Chinese and advocating for the widespread use of Mandarin.

In September 1916, Li Jinhui was appointed as a special editor for the Ministry of Education's textbooks, and he advocated for replacing classical Chinese with vernacular Chinese, making "changing classical Chinese into Mandarin" his motto. Li Jinhui also participated in the Peking University Music Troupe this year, which is the predecessor of the Peking University Music Research Association /北京大学音乐研究会/.[106] On the eve of the May Fourth Movement, Cai Yuanpei /蔡元培/, the president of Peking University, began to agitate for the establishment of a new cultural consciousness among the people. He advocated the principle of "Chinese learning as the foundation and Western learning for application," promoted new literature, and opposed old literature; advocated vernacular Chinese and opposed classical Chinese. He gave public lectures, allowed auditing, and in 1918, Li Jinhui became one of the auditors. Cai Yuanpei advocated using music to serve literature, saying that singing was the best way to promote vernacular Chinese, and that promoting vernacular Chinese through singing activities or singing courses would be twice as effective. Li always actively absorbed the ideological concepts of the new culture and put them into action, conscientiously promoting vernacular Chinese and promoting Mandarin. In the same year, the National Ministry of Education established the "National Language Unification Preparation Committee," /国语统一筹备委员会/ and given Li Jinhui's

[106] Xia Yanzhou夏滟洲:"A Compendium of Modern Chinese Music History". Shanghai Music Publishing House, 2004.

outstanding work, the Ministry of Education appointed him as a member of the committee. This gave him the opportunity to study with other masters of Chinese culture and language. For example, he consulted with the language master Qian Xuantong钱玄同 on many language issues. Qian Xuantong and Zhao Yuanren赵元任 were also good friends, and Zhao created and published many excellent songs during the May Fourth period, influencing each other.

In 1919, Li Jinhui proposed the concept of "popular music" through editing the "Civilian Weekly,"平民周报 putting forward the view that "the combination of Chinese and Western, elegance and vulgarity, improving folk music, and creating popular music." In 1921, Li Jinhui was invited by the Zhonghua Book Company /中华书局/ to be responsible for the compilation of primary school Mandarin (vernacular Chinese) textbooks in Shanghai, which was a result of the continuous development and influence of the new culture movement. In November 1921, Li Jinhui founded the "National Language Specialized School" /国语专修学校/ in Shanghai, where he was appointed as the director of academic affairs and teacher, and later appointed as the principal at the beginning of 1922. Soon after, he founded the affiliated primary school of the National Language Specialized School/国语专修学校/ which he used as a base for music composition and performance, promoting vernacular Chinese and his own popular music advocacy. From here, it is not difficult to see that his target audience was elementary school students. In the same year, Li Jinhui founded the " Children"/小朋友/ weekly, which was the first children's literature periodical in China's literary history and is now 95 years old. He also published China's first children's song and dance drama, "The Sparrow and the Child,"麻雀与小孩 which promoted the creation of children's dramas in China's literary periodicals. In this sense, it can be called a music and literature periodical. It was the first publication in China to use horizontal typesetting[107].

On the basis of this understanding, he clearly realized the educational significance of "school songs": "Performing operas“ in schools is the most valuable act in school life, and it is also of great help to social education, and can invisibly make the public gradually develop a feeling of respect for all

[107] Due to the unique single-syllable block nature of Chinese characters, the traditional layout of Chinese text is vertically arranged from top to bottom and right to left, from oracle bone inscriptions in the Yin ruins to the bamboo and silk manuscripts of the Qin and Han dynasties, and even to the paper-bound books and scrolls of later generations. This format has been passed down unchanged through the ages, even in late 19th century China after opening its doors to the West, where book and magazine layouts remained the same. However, the introduction of various "Western caultures," especially during the Republican era, made this traditional layout increasingly unable to adapt to changing circumstances. While this difference may seem like a difference in reading habits on the surface, at a deeper level it reflects a cultural conflict.

arts"[108]. Song and dance drama is a sharp tool to assist education", "I hope everyone recognizes song and dance drama, it can enhance knowledge and thinking, and is a bridge to popularize public education" (Preface 3 of "Little Sheep Salvation"小羊就义).

Similarly, Li Jinhui had a wealth of teaching experience in "school songs". His teaching focused on teaching melody, which is quite different from the activities of composing melodies and lyrics. Li Jinhui wrote two song collections: "New Compilation of Folk Music"平民音乐新编, which mainly features instrumental music, and "Folk Song Collection"民乐收集录, which mainly features vocal music. These creative activities were based on the National Language School and its affiliated primary schools founded by Li Jinhui. Every year, many students came from all directions to attend the school, and Li recorded the melodies and lyrics of the folk songs they sang. These became important materials for Li's future compositions and laid an important foundation for his success.

During the period of the Northern Expedition War from 1924 to 1927, Li Jinhui created songs such as "Comrade Revolutionary Song"革命之歌, "Protecting the People as a Soldier"卫国士兵, "Equality Song"平等歌, "Passionate Song"热血歌, and "Welcome to the Revolutionary Army"迎接革命军 to praise the revolutionary war, inspire revolutionary spirit, and welcome revolutionary comrades. These songs were widely sung and praised in schools. From this perspective, Li was a master of both lyrics and melodies. During this period, "school songs" and military songs were prominent and had a firm and powerful style, which was clearly influenced by early military and civic education and the glorification of revolution.

In 1925, the great revolutionary pioneer of China, Mr. Sun Yat-sen孙中山[109], passed away. Li Jinhui created the "Premier Memorial Song"总理纪念歌 to commemorate Sun Yat-sen's great achievements in overthrowing the autocracy, building a republic, and creating a democratic republic. The song also praised the "Three Principles of the People" and the "Five-Power Constitution," as well as his call to continue the revolution, saying "the revolution is not yet successful, and comrades still need to work hard." The lyrics and melody of the song were deeply touching, beautiful, easy to sing,

[108] Li Jinhui: "The Sparrow and the Child: Preface", Zhonghua Book Company, 1928 edition.

[109] Sun Yat-sen孙中山 (November 12, 1866 - March 12, 1925), also known as Sun Wen, Zi Zai Zhi, Ri Xin, Yi Xian, Di Xiang, and Hua Ming Zhong Shan Qiao, was a great national hero, patriotic leader, and pioneer of the Chinese democratic revolution. He was the founder of the Republic of China and the Chinese Nationalist Party, and he advocated for the Three Principles of the People. Sun Yat-sen also created the "Five-Power Constitution". He first raised the flag of anti-imperialism and anti-feudalism, and "established a republic to end the two-thousand-year-old feudal monarchy."

and suitable for people of all ages. It spread widely and became popular across the country. It was an outstanding school song during the "school songs period". Many elementary schools sang it first thing on Monday mornings during their weekly assemblies, while many radio stations played it as their opening and closing songs.

This song later gained even greater influence when it was performed by the Chinese Song and Dance Troupe led by Li Jinhui in Southeast Asia. It was included in the "Popular Music Textbook"大众音乐课本 compiled by Li Jinhu and had a huge impact on schools and society at the time. In 1999, this song was included in the "20th Century in Song - Selected Songs of the Century"歌声中的20世纪——百年歌曲精选， which is a testament to its great influence.

"Music songs" have played a significant role in the modern history of Chinese music, greatly promoting the development of music education in China. They have given birth to a multitude of music creators, educators, and scholars such as Li Jinhui, Zhao Yuanren /赵元任/, and Liu Zhiping刘志平, greatly contributing to the enhancement of musical literacy among the Chinese people.In the development of "school songs", although Li Jinhui was not a pioneering or breakthrough figure, some of his achievements can help us understand more details and directions of the development of "school songs", especially the mid-term development trends. Particularly, from 1912 to 1929, a period of about 17 years, which was an upward period of school song development and also the period when Li Jinhui was mainly engaged in teaching and creating music.

He gained a lot of experience from it, no longer sticking to the old ways, daring to innovate and integrate, incorporating unique Chinese ethnic characteristics and Western opera elements such as dialogue, performance, and stage features, and abandoning the idea of "completely copying" predecessors, gradually forming his own unique style, which laid a solid foundation for his later creation of a large number of "Li-style" children's musicals.Li Jinhui's creative practice is basically completed by self-study.Therefore, in this context, his creations are eclectic and follow the doctrine of "NA LAI" 拿来主义[110], In his own words: "The main thing is to show good people and good deeds, which is beneficial to the new education movement at that time."[111] Therefore, from the perspective of the ideological and utilitarian aspects of opera, Li Jinhui's realm has been greatly improved, and there is a

[110] Proposed by Lu Xun, a famous modern Chinese writer, it means "absorbing the strengths of foreign things for my use".
[111] Li Jinhui: "Me and Mingyue Club", edited by the Research Committee of Literature and History Materials, P90 of the third volume of Literature and History Materials, Literature and History Materials Publishing House, 1982 edition.

main line of enlightenment and populist education running through his thoughts. From this point alone, he established a monument in the history of Chinese opera.

In conclusion, In the 1920s in Shanghai, the cradle of Chinese opera, musicians devoted their creative energies to creating children's musicals. These works were mostly written in a folk spirit and attached importance to combining text and music to meet the taste of civil society. After the emergence of urban songs, these first attempts sometimes began to be seen as short musical genres similar to some European ones. This phenomenon is obviously inextricably linked to the influence of Li Jinhui's children's song and dance drama.

## References

Li Jinhui: “The Sparrow and the Child: Preface”, Zhonghua Book Company, 1982 edition.

Liu Zaisheng刘再生. A Concise Course of Chinese Music History (Part 1). Shanghai: Shanghai Conservatory of Music Press, 2006.

Xia Yanzhou夏滟洲:“A Compendium of Modern Chinese Music History”. Shanghai Music Publishing House, 2004.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# SOME ASPECTS RELATED TO THE FORMATION OF MUSICAL-ARTISTIC THINKING IN TEACHING IN CHINA

**Lin Zhiwei**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

With the development of society in recent years, more and more people are gradually realizing the importance of music education for the spiritual development of children. However, some people still do not realize this importance and prefer to stick to established traditions, blindly following outdated educational frameworks, placing subject-object relationships as the basis of learning. For this reason, students are not seen as active subjects of knowledge, but as recipients who are only required to acquire certain knowledge. This article discusses some key issues related to the development of artistic thinking and the possibility of breaking the traditional music education model in China.

KEYWORDS: teaching, artistic thinking, tradition, innovation.

The issue of new educational concepts in China raises a number of questions, namely: What do the new educational concepts consist of? How does music affect and influence people? How does art education ultimately affect people's lives? For years I have been trying to find answers to these questions in my pedagogical activity. Professor Gao Jiengjin directed me to their answers in his work "Theoretical Interpretation and Practice of the New System of School Music Education", in which he mentions that . "Music is a perceptual art that is designed to awaken in students their artistic thinking so that they can understand music." The term "artistic thinking" inspired me to try to solve the above questions and further made me think and interpret this word: "Artistic thinking" mentioned in Professor Gao's book, according to which it means to provoke students to feel, know and understand the music. Only by awakening the artistic thinking of students can we guide them to perceive and make sense of musical ideas. The other question that is of essential importance is related to this - is it possible in the process of perceiving music, for students to develop their "artistic thinking" in the conditions of the activities included in the music programs and in what way these activities can become a stimulator for their artistic growth? In order to answer this question, it is necessary to use such methods that provoke the creative activity of students, their imagination and thinking, and to create the most favorable conditions for their active involvement in the learning process.

Naturally, this raises many other questions, such as: What are the aspects of artistic thinking? Is this process related to temperament, imagination, peculiarities of thought processes? The clarification of all the questions raised is invariably linked to artistic-creative activity and has a bearing on all the methods and approaches by which this activity can be seen as both a foundation and a superstructure.

Artistic creativity is a type of activity that forms a specific type of thinking, which is characterized by the unity of the rational and emotional beginning, both in the creation of a certain artistic product and in terms of its perception. This type of thinking is denoted by the term artistic thinking, with its inherent components – imagination, fantasy, intuition, associativity, etc.

According to the **specifics of the subject activity**, thinking can be: artistic, technical, mathematical, etc. Artistic thinking is closely related to art and its various forms of manifestation, where its main category is the artistic image. In this sense, according to the **type of artistic creation /or the specific type of art/** it is about musical thinking, choreographic, literary, etc.

The term musical-artistic thinking specifies the direction of artistic-creative activity, namely musical. The connection of musical-artistic thinking with the education of children at school is related to the methods and approaches for the development of their cognitive thinking as a mental process that goes beyond the limits of sensory perception and is aimed at the search and awareness of the connection between the used means of expression and the artistic idea and application of the acquired knowledge in the performance of various creative tasks.

The main problem concerning music education in Chinese schools has to do with its **intellectualization**. Music education in schools is for everyone, not for professional musicians, so to reform the current situation, the humanistic and aesthetic aspect of music education needs to be explored. In short, it is the tendency to transform intellectual education into artistic education. The formation and development of "artistic thinking" is in line with the direction of Chinese educational reform. Therefore, cultivating "artistic thinking" is a possible way to change the status quo, which can be reflected in the following aspects:

**Choice of art education methods**. Music is art, and the main essence of art is rooted in its ideological-emotional essence, and the essence of education is to provide opportunities for students to touch art, to feel emotion and beauty. This includes experiencing and expressing emotions as well as feeling beauty, understanding beauty, creating beauty, spreading beauty, enjoying and appreciating that beauty. Through artistic music education, an emotional connection between people and music should be achieved.

Here we can use the illustrated lesson examples to implement the learning design according to the "artistic thinking" criteria. For example, when learning the outtake in Lullaby, the teacher uses description in a verbal way that does not allow students to develop "artistic thinking." In the open class taught by teacher Lin Songtao at our school, a rhythmic exercise was used to master the problem

moment through movement. In this way, it seeks to transfer the physical sensation of movement to the feeling of music, so that the students experience the corresponding emotional feelings. This method is based on the use of different senses in mastering knowledge and supports the imagery and sensibility of the cognitive process, which is embodied in the artistic method of learning.

Similarly, artistic music teaching does not exclude intellectual learning. I remember that we had a systematic study along the development of the history of western music in the solfeggio ear training class taught by Ms. Song Yutao in the fourth grade. For example, in the period of learning classicism, we accumulated some classical works of the three representatives of the Vienna School of classical music in different ways, including art songs, opera selections, adapted encores, chorus, etc., and led us to analyze and feel the inner emotions of each work. After a period of experience and accumulation, students have gradually formed a basic understanding of the characteristics of music styles in the classical period. Finally, after a little summary and reference by the teacher, the theoretical knowledge of music history such as the characteristics of music and the style of works in this period has already been clarified. To this day, whenever I hear a piece of music from the classical period, I can feel a sharp connection to the music style I once experienced. Although this is an example for professional students, it can also reflect the advantages of artistic music teaching.

**The teaching-sensuality relationship.** Art is perceptual science, all art is based on people's feelings. Similarly, music is a perceptual art. If music teaching wants to get to the essence of music, it must start from sensibility. Feeling is the first step for music to affect people. In music teaching, perceptual thinking is more direct and intuitive than rationality. Sensibility should be the first stage of music teaching, and also the basic stage of music learning.

Compared to the rational, teachers use the learning thinking of other disciplines to analyze and extract the standard answer, namely theoretical knowledge, while the teaching aimed at the sensual nature of music aims to inspire, stimulate, develop emotional reaction ability of students, so that they can receive music education with a developed acute emotional feeling and gradually gain experience in musical activity in the process. Empirical knowledge is different from theoretical knowledge: as we all know, people can live only with experience and without theoretical knowledge, but on the contrary, it is difficult to live only with theory and without experience. For musical art, it is much more important that students acquire a musical-emotional experience that does not exclude theoretical knowledge.

①Before appreciating music, the following preparation is necessary:

a. Take the Carnival of Animals as an example /Camille Saint-Saens/. The author once appreciated the Swan in the class of the first grade of the Philharmonic Experimental Primary School in Shijingshan District. The teaching process is as follows: the teacher and the students sit in a circle, indicating that "we are a lake, the lake is very calm now, there is no ripple", then the teacher plays soft, quiet chords on the piano;

b. The teacher stops playing and continues to say "A gentle wind blows, and the water surface ripples", and stretches his hands flat and gently swings his palms to imitate the ripples. At this time, the students naturally follow the teacher to make ripples together, and the teacher then softly plays the broken chord pattern that is similar to the piano accompaniment part in the Swan.

c. The teacher stopped playing and then said "At this time the wind is blowing". Some students could increase the range of movement independently immediately, and the teacher gave guidance at the same time to increase the range and range of arm movement to imitate the appearance of larger waves on the water surface, and then pop out stronger, faster and more intense chord arpeggios on the piano.

② The teacher played three different tones on the piano to represent the three states of the lake, and the students took the piano as a signal to make corresponding actions. After repeated several times, please enjoy the music "Swan", and listen carefully to the sound of piano accompaniment, make corresponding movements of ripples in the lake. The students would recognize the piano in the music and the scene of "microwaves arising from the breeze across the lake" they had just done, and make an imitation of microwaves.

③Imagine what animal makes these ripples on the surface of the water? The teacher then shows the picture of the swan on the lake, thus complementing the students' figurative thinking.

④ The class can be divided into two roles. Most of the students sit around the circle to represent the lake. Some students are asked to enter the middle of the circle to be a swan, which can only swim when it hears its own melody.

In the above teaching process, the teacher uses different playing methods on the piano to represent different states of ripples on the lake surface, enabling students to imagine the image shaped by the music, thus generating images. After repeated similar musical activities, students will be able to associate the microwave surface of the lake or other similar scenes when they hear the soft arpeggio playing of the piano again. Or hearing a similar cello performance and associating it with a noble swan or other elegant animal, thus forming an emotional musical experience based on feelings. It can also be seen from this lesson that when appreciating music like Carnival of Animals, it is not the ultimate goal of music teaching to mechanically understand the title, descriptive object, instrument, composer and other information of each piece of music. Such information can be extracted in any more convenient and quick way. The real purpose of this appreciation class is to gain the emotional music experience to appreciate such works of art.

**Personalized music cultivation.** In the new system of school music education, musical learning refers to the degree of emotional development through individual participation in certain musical activities. Due to the different environment of growth and previous experience, their imagination, space for expression and interests vary among individual students. When music affects the inner emotional world of people through its sensual essence and aesthetic parameters, everyone's inner

emotional experiences are diverse. Musical activities, musical experience, musical practice, music making, and music criticism are characterized by individualization. It could be said that without "individuation" there would be no art. Personalized music education is in accordance with the laws of art and should be an integral part of training.

After the realization of artistic teaching means and emotional teaching process, because of the emotion and emotion in the process of music experience, it is conducive to the realization of personalized teaching results of music cultivation. Taking the appreciation of the "swan" in the Carnival of Animals as an example, since the teaching object is the first grade students, the author initially created the situation to provide the appropriate scope and direction for the students' imagination. However, if students have acquired certain musical experience, for example, for senior students, they can no longer create the situation, but let students directly carry out independent emotional experience, and the result of the experience should also encourage their individuation. In the example, when students are asked to imagine "What kind of animal makes such ripples on the water surface", their answers may vary according to their previous cognitive experience of different animals, such as ducks, mandarin ducks, and even fish. Although the images of ducks and small fish are far different from those of swans, this is partly because students have not yet experienced music images. But the answer should still be given credit for the students' positive thinking: on the other hand, if a student's image of a duckling is elegant, or if he is thinking of a mermaid of leisure and dignity, then her image of music is also appropriate and should be encouraged. However, in the above example, in order to set up the first perceptual music experience for the first grade children, and the work itself has a title and its image is clearly directed, the teacher can directly show the picture of the swan on the water after fully affirming the students' personalized imagination, and inform them that the work describes the swan. At this time, students will also take the initiative to find that the swan should be the most suitable for this style of music art image, so as to establish the initial musical experience.

As a music teacher, I realize the importance of school music education for the spiritual growth of students and the formation of a nation's musical outlook. The three basic principles thus delineated represent my personal insight derived from my many years of teaching, and in my opinion, if they are embedded in music education, only then can one speak of the development of artistic flair and musical-artistic thinking. Only in this way could the traditional frameworks be broken and the creative abilities of students be provoked and seen as the means by which artistic thinking can be formed and developed.

## References

Compulsory Education Music Curriculum Standards. Formulated by the Ministry of Education of the People's Republic of China. 2011.

Education Applied Research Center, China Light Industry Press, 2005.

Gruhn, W. About the difficulties to move knowledge into action, theory into practice. International Journal of Music Education. 1999.

Harold Alberis et al. : Principles of Music Education, translated by Liu Pei Ren Kai, Central Conservatory of Music Press, 2008.

Smith. Ralph A. The Sense of Art: A Study in Aesthetic Education (Philosophy of Education Research Library) 1st Edition. Routledge; 1st edition. 2014.

Gao Jianjin, Source and Flow of a New System of School Music Education, unpublished.

Psychology Dictionary, Zhu Zhixian (Ed.), Beijing Normal University Press, 1989.

Jensen Eric. Art Education and the Development of the Brain, translated by Brain Science and.

Interpretation of Compulsory Education Music Curriculum Standards, edited by Wang Yaohua, Wang Anguo and Wu Bin, Beijing Normal University Press. 2011.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# MA SICONG"S (马思聪）CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF CHINESE VIOLIN ART

**Hu Bo**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

This article examines the work of Ma Sicong, one of China's most prominent composers and violinists, who had a profound influence on the formation and development of the Chinese violin school. He was the first Chinese concert violinist in Europe and one of the first composers to link traditional music with European genres in the field of violin composition. The focus of the article is on his last creative period - the American.

KEYWORDS: Ma Sicong, violin, tradition, A Mei suite

Ma Sicong was born in Haifeng（海丰）, Guangdong（广东）, in 1912. His father, Ma Yuhang（马育航）, was a scholar of the late Qing Dynasty（清朝）. He worked as a primary school headmaster. After the Wuchang Uprising, he was the Minister of Finance of Guangdong Province. His mother Huang Chuliang（黄楚良） was very fond of Cantonese folk music（广东民歌） and sang many folk songs. From an early age, Ma Sicong had a strong attraction to the music he listened to at home. He loved to attend the performances of the local opera in his hometown and began to study organ with his cousin（马思武）[112]/Ma Siwu, male, from Haifeng County, Guangdong Province, is a French teacher in the Overseas Training Department of Shanghai International Studies University, the president of the Central Conservatory of Music, and the brother of musician Ma Sicong./, and soon after harmonica and yueqin（月琴）. In 1923, Ma Sicong's older brother returned from France and gave him a violin. And in the same year he went to France with him to study violin[113].

Henceforth, Ma Sicin's life was closely linked to the violin and to his overall artistic activity - performing, composing, teaching and public life.

[112] Li Lanqing. Ma Sicong: A Milestone in Chinese Violin Music", Nanfang Daily / 2006 / April / 3rd / Edition A11.p.1
[113] There again. p.1.

During the Cultural Revolution, Ma Sicong was severely persecuted and forced to emigrate. Moreover, he was accused of "treason and desertion" by Kang Sheng（康生） and Xie Fuzhi（谢富治）. In 1971, when Kissinger, the U.S. president's special envoy and assistant for national security affairs, secretly visited China, Premier Zhou Enlai（周恩来） with concern asked him about Ma Sicong's current situation in the U.S. and with deep affection said "I deeply regret two things in my life, one of which is that Ma Sicong left his hometown to go to a foreign country at the age of 50, and I am very sad. " When Kissinger conveyed Premier Zhou Enlai's（周恩来） congratulations to him, Ma Sicong was very moved.

After breaking up the "Gang of Four" （四人帮） /Wang HongWen（王洪文）、Zhang ChunQiao（张春桥）、JinagQing（江青）and Yao WenYuan（姚文元）/, the Ministry of Public Security, the Ministry of Culture and the Central Conservatory of Music officially restored Ma Sicong's reputation[114].

As a result, performances of Ma Sicong's musical works have resumed, including his dance drama “Sunset Glow“（日出）, composed during his stay in the United States. Since then, Ma Sicong has regained his identity as a patriotic musician in the mainland and has once again won the respect of the people. Despite being away from China, he has repeatedly expressed his concern for his homeland, his friends, and the art of music in his correspondence with his friends. In a letter to his friend Jin Fan（金帆）, he said, "The rivers and mountains of the motherland are great, and the countrymen are the sweetest. I hope that I can soon gallop to every corner of the motherland again and embrace all compatriots"[115].

The thought of China never leaves Ma Sicong. Almost all his works are on Chinese themes. For example, the opera “Rebiya”（热碧娅）, which he devoted a great deal of energy to creating in his later years, also features the theme of ethnic minority life in China. A year before his conflict, he wrote to the chairman and vice-chairman of the Chinese Musicians Association（中国音乐家协会）, "We are all of advanced age. Personally, I hope to write several works in my lifetime that can be considered my contribution to China. A small effort in the development of folk music"[116].

Ma Sicong himself had wanted to return to his homeland, but due to his ill health he was unable to realize this dream. On 20 May 1987, he died in Philadelphia, USA, during an operation. After his

[114] "Did Chen Yun say that" this is not the case "in the struggle to smash the Gang of Four—— Discuss with Xiafei, "by Xu Jining, Party History and Mining (Theory), September 2016.p.33-34
[115] Li Lanqing. Ma Sicong: A Milestone in Chinese Violin Music", Nanfang Daily / 2006 / April / 3rd / Edition A11.p.5
[116] There again.

death, his family found an unfinished posthumous work on his desk, the title of which was "Homesickness"（思乡曲）. Ma Sicong's daughter, Ma Ruixue（马瑞雪）, transported all of her father's manuscripts, his two violins, pianos, performance costumes and other relics back to China according to her father's instructions and donated them to the Guangzhou Museum of Art（广州艺术馆）. The museum specially set up the "Ma Sicong Memorial Hall"（马思聪纪念馆） for him for the pride of the Chinese nation[117].

Ma Sicong's creative activity can be divided into four periods, starting from the socio-cultural events in China, his training and professional-work activity:

**Early period /1923 - 1937/ - training in France and first compositional attempts -** his compositional output in this first period was influenced by the classical heritage, above all in terms of form and stylistics, which is most evident in his works Lullaby（摇篮曲） /1935/ and Rondo（回旋曲） /1936/. At this stage one cannot yet speak of the manifestation of some of the stylistic features typical of Ma Sicong.

**Second period / 1937 - 1948 / - creative activity during the Anti-Japanese War.** This period is important in terms of Ma Sicong's creative evolution because it is associated with a closer interweaving of national and Western musical traditions. In this sense, Dai Jiafang defines this as the 'modification' of Chinese music, i.e. 'the transformation of the system of Western music and culture into a support of Chinese music'[118].

In terms of style, the works of this period are good to Romanticism, but there are also those in which the influence of Impressionism can be felt, such as: in "Homesickness"（思乡曲）, " Dance Beyond the Great Wall"（塞外舞曲） /obviously in the style of the Spanish composers Enrique Granados, Manuel de Falla, Isaac Albeniz[119]/ , "Lullaby"（摇篮曲） and others.

This period is important from the point of view of his compositional activity, because at the end of it Ma Sicong turned to the larger genres.

**Third period / 1949-1966 / - directions of creative activity in the years after the founding of the People's Republic of China.** The beginning of this period is associated with the founding of the People's Republic of China. This inevitably had a reflexive effect on the composer's artistic conceptions,

[117] Chen Xia, Lu Dazheng "Ma Sicong" Guangdong People's Publishing House, 2006.
[118] Dai, Jiafang. An Independent Choice: On Ma Sicong's Musical Thought During the 1930s and the 1940s. Beijing: Central Conservatory of Music, 1992.p.52.
[119] Yang Baozhi: Some issues that should be paid attention to in the performance of Ma Sicong's violin works (Some issues to pay attention to when performing Ma Sicong's violin works), Journal of Central Conservatory of Music (Quarterly) 2012 No. 4.p.30.

filling him with optimism and creative enthusiasm. This was the time during which Ma Sicong turned to larger-scale structures - symphony, concerto, suites, choral works - but demonstrated a clear preference for orchestral music, something that is most evident in the latter period. Thematically, he tended towards borrowing simpler folk melodies of particular regions and ethnic groups, with their distinctive musical tradition, which he recorded during his tours of China.

**Fourth period / 1966 to 1978 / - creative activity in the USA.** From 1966, Ma Sicong came under the blows of the Cultural Revolution and was forced to emigrate, as a result of which he settled in the United States and never returned to China until his death. It must be said that this was the first person to publicly criticize the Cultural Revolution and Mao Zedong's erroneous left-wing line.

Among the more significant works from this period are the ballet Sunset Clouds (晚霞), the suite Six Poems by Li Bai (李白诗六首), and the opera Rebiya (热碧亚), "Concerto for Two Violins"（双小提琴协奏曲）, "March of the Peoples of Asia, Africa and Latin America against Imperialism"（亚非拉人民反帝进行曲）, "Second Cello Concerto"（第二大提琴协奏曲）, "Piano Concerto", etc. , as well as pieces /though not many/ for violin only "Alpine Suite"（高山组曲）, "Ami Suite"（阿美组曲）, etc[120].

During this period Ma Sicong also sought a foothold in traditional music, but more characteristically he began to experiment with his compositional technique, incorporating some modernist elements.

More importantly in this case, his infatuation with modernism did not carry the "risk" of him being branded as a capitalist or revisionist, and this inevitably gave him greater creative freedom, for during the "Thought Reform Movement（思想改造运动）" in the early days of China's liberation he was criticized, describing his impressionist-influenced creative techniques as "formalistic", "bourgeois and decadent"[121].

In the mid-1960s, he composed music for Tang poetry（唐诗） and Song poetry（宋词）. In China, they described this as 'praising the souls of feudalism' and the only thing that was right at the time was to compose music only to the poems of Mao Zedong（毛泽东）.[122]

[120] There again. p.31
[121] Ma Zhiyong "Ma Sicong's Escape Song" Yanhuang Chunqiu 2012.vol12.p.57.
[122] Yang Baozhi: Some issues that should be paid attention to in the performance of Ma Sicong's violin works (Some issues to pay attention to when performing Ma Sicong's violin works), Journal of Central Conservatory of Music (Quarterly) 2012 No. 4. p.34

During the American period, Ma Sicong continued to perform, giving a series of concerts in Taiwan. With his very first appearances there, he composed two suites using folk songs from Taiwan's Gaoshan（高山） and Ami（阿美） tribes. The compositional methods used are very simple: repetition of themes, repetition of high and low octaves, or the addition of double notes, or the use of overtones. At that time was the late period of the "Cultural Revolution" in China and this type of musical creation was unthinkable, and "untitled music"（无标题音乐） was criticized, so that sonatas, concertos and rondos could not be created[123]. It was the freedom to create without conforming to certain cultural norms that secured his residence in the United States.

In the works composed in the United States, Ma Sicong does not sever the link with traditional music; moreover, it continues to be the foundation on which he builds his works, but with the difference that during his American period, he turns to some modern compositional techniques, which he uses in search of different timbral solutions. For example, in the Sonata No. 3 or Rondo Nos. 3 and 4 Ma Sicong uses atonal episodes, dissonant chord combinations or microchromatics /e.g. Concerto for two violins with orchestra/ and all this linked to a freer treatment of form and development of the musical material - polythematic, leitmotivic, rhapsodic, in which rondo features are found and all this combined with the variation method of development.

The relationship with traditional music in Ma Sicong can be summarised in two ways: one has to do with the shaping, selection and development of thematic material and harmonisation, and the other with the sound shaping in seeking and achieving analogies of the thematic material used with the inherent regional features of the performance tradition.

Ma Sicong attached particular importance to the first phrase /or motif/ in the use of folk melodies, which he defined as the "soul" of the work, setting the initial atmosphere. Ma Sicong often said that "folk songs have excited me above all for their motifs, stylistic features and regional colour, and I use them as inspiration in creating my works. Sometimes I turn to one, two, three or as many parts of them, using them as thematic motifs"[124].

The thematic material in his violin works does not always involve literal quotation or borrowing from folk tradition. In many works one can find original themes using intonational material close to the tradition. It is not uncommon to find the same thematic material used, literally or modified, in Ma Sicong's works. Quoting /literally or not/ the various patterns from the song or instrumental tradition, Ma Sicong adheres to the peculiarities of the development of melodic material, with their characteristic improvisational and free-form construction, and on this basis to strive for a free exposition of musical

[123] There again. p.34
[124] Ma Sicong. My Opinion on Solo Solo. Living in a high voice and a distance [M]. Tianjin: Baihua Literature and Art Publishing House, 20081.p.28

thought, relying on the improvisational beginning unfolding in many cases variationally or rhapsodically the form.

In recreating the various regional styles, apart from the melodic and tonal characteristics, Ma Sicong sometimes uses only characteristic rhythmic figures. Another feature of the reinterpretation of traditional folklore is the desire to preserve the particularities of sound formation, and for this reason Ma Sicong pays particular attention to articulations, seeking to match the way in which the respective melodies are played on folk instruments. To one degree or another, this influences the choice of application in the violin parts, sometimes requiring the performer to make frequent positional changes or to place one finger on two strings in the high positions, very often requiring portamento articulation, in the search for sonic correspondence with the folk instruments.

The influence of Claude Debussy and Maurice Ravel finds expression in the development of movements in his major works or in individual violin pieces of a pastoral character. At the same time, "Ma Sicong's musical language is characterized by lyricism, but approaching the neo-romantic models of Tchaikovsky, Brahms and other composers"[125].

Besides the use of traditional intonations and the imitation of various folk instruments /primarily strings/, Ma Sicong also strives to recreate the melodic features of musical folklore through the use of pentatonics, using mostly seconds, quarters and quints intervals and less often third and sixth intervals. But there are not a few works in which Ma Sicong uses the Western major-minor system, skillfully adapting pentatonic thematic material to it.

One of his most notable works composed during the American period is "**A Mei Suite"** for Violin and Piano **阿美組曲** /1973/. During his artistic career, Ma Sicong traveled to Taiwan several times, where in addition to his concert activities, he traveled to different parts of the country, learning about the culture and customs of the locals, including collecting many folk songs, which he later used in composing this suite.

The Suite consists of five movements: 1) Spring 春天; 2) Solitude 寂寞; 3) Mountain Song 山歌; 4) Moon 月亮; and 5) Mountain dance山地舞.

The whole suite is imbued with happy-nostalgic feelings. Each play is imbued with different feelings, provoked by the beauty of nature and the mood that spring evokes in a person, with the fullness of sensations that overwhelm him from the awakening for a new life of nature. It is no coincidence that the first play is called Spring and it sets the direction of the whole palette of feelings. The heavy winter has given way to the new season, all nature is reborn and fills people with new hopes and dreams. In all this mood are woven joyful-nostalgic feelings and memories of the young lonely man in love, far from

[125] Hongyu Gong, L. Elements of Chinese traditional culture in the work of Ma Sicong International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 3-2. 2022.

his beloved. However, this nostalgia is not a cause for suffering; on the contrary, the beauty of memories fills the young man's heart with tenderness, and despite the distance, he is happy.

All of this can be taken as Ma Sicong's personal confession, symbolizing his love, pain, and joy at coming into contact with everything close and familiar after emigrating to the United States. It should be noted that the whole suite is a kind of dialogue between the two lovers. To this end, Ma Xicin uses a characteristic compositional device, namely the register opposition - by means of an octave raising /characterizing the image of the young girl/ or lowering /characterizing the image of the young man/. Thus, the play "Moon" becomes the lyrical center of the whole piece. Gradually, the theme depicting the young man begins to appear in an abbreviated form, and finally the feeling generated by the natural picture merges, like some tender, kind and beautiful memory of the past.

And the last play "Mountain dance" symbolizes the hope that one day the two lovers will be together again. Ma Sicong believes that one day he will return to his homeland again, and this fills him with faith and hope. It is for this reason that it can be said that nostalgia does not lead to despair, but to joy. On the one hand, born of beautiful memories, and on the other, born of the belief that these memories will one day be a reality again.

A characteristic feature of the suite is Ma Sicong's use of minimalist techniques, which is found for the first time in his works. This is a type of compositional technique that originated in the United States in the 1960s and manifests itself most clearly with the lyrical centre of the suite - the play "Solitude". Through this technique, the effect of dialogizing in this play is achieved.

Ma Sicong has two other works related to Taiwanese music – „Amei Mountain Song" 阿美山歌 and "Alpine Suite"高山組曲. No other works by the composer related to Taiwan are known. No other works by the composer are known to be associated with Taiwan, notwithstanding that he visited it a total of three times during his lifetime.

The theme of love and nostalgia for his homeland accompanies the composer's entire oeuvre, and it cannot be assumed that it only covers his American period. It is already present in his earliest works. For example, one can point to the work Homesickness Song /1937/. It was written in a period that had a strong influence on the composer's creative thinking. This was the beginning of the Sino-Japanese War, which caused an exodus from homes and mass migration. Ma Sicong's family was also forced to leave their native home. It can be argued that this work marks the beginning of the second line in Ma Sicong's oeuvre, the nostalgic one, which together with the first, the lyrical one, became the hallmark of his entire oeuvre.

What is special about the nostalgic line is that it always manifests itself through the theme of nature. The five movements of A Mei Suite represent a palette of different feelings that arise in Ma Sicong under the influence of one or other natural pictures, and it can be assumed that each of them is loaded with a certain symbolism. "Spring" - depicting the awakening to new life after winter symbolizes

hope; "Solitude" - the undying memory of all that is sweet and beautiful; "Mountain Song" - optimism; "Moon" - tranquility and dreams; "Mountain dance" - shared happiness.

Regardless of the symbolism with which the individual movements of the suite are loaded, there is not the slightest hint of despair or hopelessness, and such feelings have never overwhelmed Ma Sicong. There is no work in his entire oeuvre that is imbued with such feelings. It is no coincidence that the first piece in the suite bears the programmatic title Spring. It is the conceptual centre and it is the focus of the composer's entire philosophy of life - about the strength of spirit, faith and hope

**References**

Li Lanqing. Ma Sicong: A Milestone in Chinese Violin Music", Nanfang Daily / 2006 / April / 3rd / Edition A11.

Chen Xia, Lu Dazheng "Ma Sicong" Guangdong People's Publishing House, 2006

Dai, Jiafang. An Independent Choice: On Ma Sicong's Musical Thought During the 1930s and the 1940s. Beijing: Central Conservatory of Music, 1992.

Yang Baozhi: Some issues that should be paid attention to in the performance of Ma Sicong's violin works (Some issues to pay attention to when performing Ma Sicong's violin works), Journal of Central Conservatory of Music (Quarterly) 2012 No. 4.

Ma Zhiyong "Ma Sicong's Escape Song" Yanhuang Chunqiu 2012.vol12.

Ma Sicong. My Opinion on Solo Solo. Living in a high voice and a distance [M]. Tianjin: Baihua Literature and Art Publishing House, 20081.

Hongyu Gong, L. Elements of Chinese traditional culture in the work of Ma Sicong International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 3-2. 2022.

# ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА МЕТОДИКАТА НА ОРФ В ПРЕПОДАВАНЕТО НА ГУДЖЪН В КИТАЙ

**Ли Ханг**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Традиционният китайски инструмент гуджън и обучението по него имат дълга история и постепенно формират своя собствена уникална система на обучение. Преподаването на гуджън и дори преподаването на цялата национална инструментална музика трябва да намери нов изход, да потърси нови модели и методи на преподаване, които да ръководят неговата преподавателска практика, за да отговори на нуждите на развитието на учащите се и да се адаптира към промените на времето. В настоящата статия са засегнати в много обобщен план някои от въпросите, свързани с приложението на методиката на Орф при обучението по гуджън, по отношение на огрaмотяването, репертоара и импровизацията и ансамбловото обучение.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Орф; гуджън, обучение; методи

# POSSIBILITIES FOR THE APPLICATION OF THE ORFF METHODOLOGY IN THE TEACHING OF GUZHENG IN CHINA

**Lihang**

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The traditional Chinese instrument of guzheng and its training have a long history and have gradually formed their own unique system of training. The teaching of gudzhen, and even the teaching of the whole national instrumental music, needs to find a new way out, seek new models and teaching methods to guide its teaching practice to meet the development needs of learners and adapt to the changes of the times. This article deals in a very general way with some of the issues related to the application of Orff's methodology in the teaching of gudzhen, in terms of literacy, repertoire and improvisation and ensemble learning.

KEYWORDS: Orff; gudzhen; teaching; methods

Системата за обучение по музика на Орф е една от най-известните системи за обучение по музика в света днес, ярко и конкретно въплъщаваща духа на качественото образование, култивираща всестранното развитие на хората като най-основен принцип, така че учениците да могат да се развиват всестранно в музиката. Принципите на преподаване и опитът са ценно богатство за музикалните педагози по целия свят.

Методът на Орф за преподаване на музика и образователната система са въведени в Китай през 80-те години на миналия век, а Ляо Найсионг е считан за първия човек, въвел метода на Орф за преподаване на музика в Китай. Въвеждането на метода на преподаване на музика и образователната система на Орф изиграва голяма роля за популяризирането и насърчаването на развитието на музикалното образование в Китай в ранния етап на реформи и отваряне, по време на който е специално създаден Професионален комитет на Орф с цел по-добро популяризиране и прилагане на този метод на преподаване. С въвеждането на системата за образование и преподаване, с непрестанното изучаване и изследване на любителите на музиката, музикалните педагози и изследователите на музикалното образование, досега може да се каже, че изследванията на музикалното образование по Орф в Китай са с тенденция към усъвършенстване. В академичната област има все повече изследователски постижения в областта на музикалната мисъл на Орф, монографии, периодични издания и всякакви документи, свързани със системата на преподаване му, както и в областта на образованието. Методите на Орф действително се използват в обучението по музика, особено в училищните музикални класове, като случаите на преподаване също се увеличават.

Основният учебник по музика "Упражнения за ритъм и мелодия", преведен от Ляо Найсионг през 1986 г., е най-ранният и най-продаваният учебен материал по музика на Орф по онова време. Съдържанието му е насочено главно към обучението на децата по ритъм и мелодия. Той е много практичен. Този труд играе важна насочваща и референтна роля при локализирането на метода за преподаване на музика по Орф. Въпреки това той не включва твърде много въвеждане на метода на Орф за преподаване на музика и тълкуване на идеите на музикалното обучение. Всъщност липсват и целенасочени идеи за музикално образование и обучение, подходящи за обучението по музика на китайските деца. Впоследствие Liao Naixiong систематично въвежда и интерпретира музиката на Орф в своя превод и компилация на предварителния метод на преподаване на детска музика на Орф и интерпретира много добре метода на преподаване на Орф и неговото приложение. Двете монографии, преведени от Liao

Naixiong, осигуряват важна основа за практиката на метода на преподаване на музика на Орф, за образованието и за педагогическите изследвания в музикалното образование в Китай.

В книгата си "Елементарно музикално образование" Цин Дексианг също представя подробно и систематично метода на Орф за преподаване на музика и образователната система, а след това в своето въведение към китайските и чуждестранните методи на преподаване на музика, въз основа на представянето на няколко известни метода на преподаване на музика в чужбина, настоящата статия се фокусира и върху влиянието на тези методи на преподаване върху съвременното музикално образование и преподаване в страната. Сред тях той се фокусира върху тълкуването и обяснението на "Орф и китайската древна музика, образователна теория", "разликата между Орф и нас" и т.н.

В "Мисълта и практиката на музикалното образование на Орф" Ли Дана и други представят живота на Орф, неговите образователни мисли и системата за музикално образование, разработена и основана от неговите наследници. Той също така съчетава метода на преподаване на музика и образователната система на Орф с реалната ситуация в нашата страна, за която може да се каже, че е продължила практиката на локализиране на музикалния метод на Орф. Още по-важно е, че в този труд музикалната образователна система и образователните методи на Орф са съчетани с действителната ситуация в нашата страна под формата на примери за уроци, като се съчетава теорията с практиката и се предоставя референтен модел за преподаване на музика под формата на примери за уроци.

В книгата си "Учене на музика в играта" au Haiying взема за отправна точка реалната преподавателска практика, за да разгледа практиката на преподаване на ученици от различни възрасти и нива. в същото време, в съответствие с идеите и методите на преподаване на Орф и интеграцията с настоящата образователна ситуация в нашата страна, са подредени петнадесет урока за различни учебни предмети. Такава педагогическа практика и примери за уроци представляват важна референтна база за ефективното практикуване на метода и концепцията на Орф за преподаване на музика в обучението по музика.

В изследването си върху разпространението и практиката на системата за музикално образование на Орф в Китай Джан Лейшуан се основава и на преглед на метода на Орф за преподаване на музика. Анализират се и се обобщават специфичните за практиката подходи и стратегии на системата за музикално образование на Орф. В "Изследване на адаптивността на системата за музикално образование на Орф и музикалното образование в Китай" Лу Ди посочва, че методът на преподаване на музика на Орф има нещо общо с преподаването на китайската традиционна музикална култура. Използването на метода на преподаване на музика по Орф може да помогне за развитието и наследяването на нашата традиционна национална музика и култура. В изследването си той конкретно и внимателно анализира настоящата ситуация на

метода на преподаване на музика по Орф и преподаването на китайската традиционна национална музика и излага въпроса дали методът на преподаване на музика по Орф може да бъде приложен в нашия музикален клас, особено в преподаването на националната традиционна музика. и накрая стига до заключението, че системата на преподаване на музика по Орф може ефективно да насърчи развитието на китайската традиционна музикална култура, но също така да насърчи реформата и развитието на музикалното образование в нашата страна.

В емпиричното изследване на атмосферата на творчество в класната стая за преподаване на музика по Орф Хуанг Шамей проверява действителния ефект на метода на преподаване на музика по Орф за развиване на творчеството на учениците от гледна точка на това как да се даде пълна свобода на творчеството на учениците в обучението по музика. В изследването на приложението на метода на Орф в обучението по музика в началното училище Ван Иронг започва с общите проблеми в обучението по музика в началното училище в Китай въз основа на съчетаване на действителното положение на обучението по музика в началното училище в нашата страна. въз основа на сравнителен анализ на отлични уроци у нас и в чужбина Шънян е включил някои елементи на обучението по музика на Орф в някои учебни звена на класа по музика в началното училище. Под формата на казус той показва как да се реализира методът на Орф за преподаване на музика в обучението в музикалния клас в началното училище.

В своите изследвания Liu Dufang и други изхождат от учебната програма по музика и предмета музика, въз основа на теоретичен анализ и изследване на системата за музикално образование на Орф. В настоящата статия систематично се разглеждат петте аспекта на музикалната учебна програма и музикалното обучение и се предоставят важни стратегии и методи за учителите, за да разберат и правилно да усвоят принципите на преподаване на Орф. В същото време тя предоставя и важна основа за насърчаване на устойчивото развитие на музикалното образование. В своето изследване Цао Цин се фокусира върху пътищата, проблемите и причините за разпространението на метода на Орф за преподаване на музика в Китай. Чрез проучване и изследване се установява, че ефективността на метода на Орф за преподаване на музика може да се реализира по-добре чрез учебни материали, преподавателска практика, интегриране на музикални инструменти и локализиране на образователни идеи.

Сред многото методи на преподаване на музика в чужбина, методът на Орф за преподаване на музика и методът на Далкроз за преподаване на ритъм, методът на Кодай, методът на Сузуки, методът за преподаване на цялостен курс за музикално усещане и методът на Карабокоен са въведени в Китай през различни периоди. "чуждестранните" методи на преподаване се използват за насочване на практиката на обучението по музика. Сред тези методи на преподаване методът на Орф се счита за по-подходящ за реалната ситуация в нашата страна и за по-добър метод на преподаване в музикалния клас. В сборника "Орф в Китай", специален

брой, посветен на 100-годишнината от рождението на Орф, Херман Регенер, популяризатор на образователната система на Орф, пише: "Китайската естетика е взаимосвързана с основните идеи на метода на преподаване на Орф." В началото на въвеждането на метода на преподаване на музика на Орф и неговата система за преподаване на музика в нашата страна много хора приложиха някои идеи и представи за този вид методи на преподаване в собствената си практика на преподаване на музика. На фона на новата реформа на учебните програми и пълното прилагане на качественото образование методът на преподаване на Орф беше по-широко и цялостно приложен в каузата на музикалното образование и преподаване в нашата страна.

Чрез проучване на научната литература, свързана със системата за преподаване на музика на Орф, се установява, че настоящите изследвания на метода за преподаване на музика на Орф са насочени главно към теорията, въвеждането на системата за преподаване, представянето на уроци, съчетани с теория, и т.н. В същото време то се основава главно на теорията. Съществуват много местни изследвания на методите на преподаване на музика на Орф, но липсва конкретен анализ на ефективността на метода на преподаване на музика на Орф в класната стая, а също така липсват изследвания на интегрирането на метода на преподаване на музика на Орф с конкретен традиционен музикален проект. всъщност от тези изследвания можем да установим, че има сравнително малко изследвания на практиката и теорията на метода на преподаване на музика на Орф и традиционната инструментална музика. Това също така предоставя известно пространство за изследванията в настоящата статия, а именно: някои идеи за прилагането на Орф методиката в обучението по гуджън, по отношение на огрaмотяването, репертоара и импровизацията и ансамбловото обучение.

**Нотното огрaмотяване** е една от основните задачи в началното обучение по музика, независимо дали става въпрос за обучение в часовете по музика или на определен музикален инструмент.. Например в учебното съдържание по гуджън формирането и развитието на "нотната грамотност" включва овладяването на различни музикални компоненти, но е важно това да се обвърже с традиционната музика. В реалната практика на преподаване на гуджен на ученици от художествената гимназия, като учители, трябва да пренастроим и подберем някои основни знания по теория на музиката, които не интересуват учениците, за да отговорим на нуждите на учениците. тази част от съдържанието често се показва под формата на мултимедийни видеоклипове, примери и т.н., за да се помогне на учениците да разберат и усвоят по-лесно. В класната стая за преподаване на гуджън учителите и учениците трябва да взаимодействат помежду си, за да създадат възможно най-спокойна и приятна атмосфера. Това изисква прилагането на такива методи, чрез които да се привлече вниманието и интереса на

учениците, но това си има своите особености при обучението по гуджън, поради особеният начин на изпълнение. Затова трябва да се започне от най-елементарните ритмически фигури.

При обучението по гуджън, основано на музикалната образователна система на Орф, специфичното преподаване и учене трябва напълно да се прилага принципът на гъвкавостта, т.е. овладяването например на ритмиката да е селективно, да не се прилага механично, а задължително да отчита особеностите при движението на пръстите и позицията, защото в противен случай ще доведе до трудности при възприемането и овладяването на съответния ритъм.

**По отношение на репертоара** основно изискване, освен да отговаря на техническите умения на обучавания е и развитието на музиканите способности и като цяло художественият усет.

Възможността, при обучението по гуджън, да се постигат различни темброви нюанси подпомага техните възприятия и може да се разглежда като едно от условията за стимулиране на интереса им към ученето. Изучаването на оценяването на репертоара помага на учениците да внигват в емоционалната същност на музиката. Паралелно с това, учениците усвояват и знания, като например предисторията на създаването на конкретното произведение, мислите на автора и изразяването на емоциите и пр., но разбира се, желателно е учениците самостоятелно да обогатяват своите познания за историята и автора чрез интернет преди и след часовете. Това стимулира развитието на способностите за самообучение и самостоятелно мислен, които да бъдат отправна точка за музикалното и инструментално развитие.

Методът на Орф за преподаване на музика дава много светлина за оценяване на репертоара и осъществяването на обучението по гуджънОбщуването и дискусията са се превърнали в необходимо звено в обучението по гуджън за оценяване на музикалния репертоар и това води до преодоляване на слабото взаимодействие между учител и ученик в традиционното обучение. Въз основа на това много модели на преподаване също могат да направят смели опити в обучението, като например евристично преподаване, дискусионно преподаване и т.н. Тези специфични методи на преподаване могат също така да помогнат на учителите да имат по-дълбоко разбиране и осмисляне на музиката на гуджън.

Например при овладяване на песента "Риболовна лодка пее в нощта", след възприемането, по асоциативен път би могло да се изиска предложение за ново наименование, изхождайки от емоционалния заряд на песента и естествено текста. Това подпомага развитието на въображението на учениците и подпомага педагога да разбере, доколко ученикът се е ориентирал в емоционалната същност на произведението. А когато това кореспондира с

авторовата идея, когато ученикът е осмислил по някакъв начин съдържанието, то той ще се стреми да го пресъздаде в изпълнението си /естествено според натрупаните си изпълнителски умения до момента/. И тук методът на Орф подпомага учебния процес чрез създаването на условия, при които ученикът да се чувства спокоен и без притеснения да излага своите мисли.

Например, при изучаването на основните пръстовки, многократно повторение на едно-единствено упражнение често кара учениците да изпадат в определено състояние на умора, и това трябва ведна да бъде разпознато от учителя. В случая, трябва да се използва метод, който да внася разнообразие, като например овладяването на съответната техника да се основава на различен интонационен материал или да се прилага вариативността, по отношение на някои изразни компоненти, като например, разделяне на учениците на няколко групи, като всяка група изпълнява произведението или даден пасаж от него по различен начин /по отношение на динамиката, темпото или др./. Този метод ще е интересен на децата и под формата на забавление ще овладяват съответната техника и ще сведе до минимум условията, предизвикващи умората.

На практика изучаването на основните умения трябва да се съсредоточи върху концентрацията и целесъобразността на ученето. Интересът е в основата на ефективността на ученето. Ако това, което учениците учат, е достатъчно интересно, то със сигурност ще може ефективно да намали тежестта на ученето на учениците. Въз основа на тази фактическа ситуация при подбора на учебните материали трябва да се избягва, доколкото е възможно, намесата на някои професионални учебници, тъй като тяхното съдържание не е приложимо за начинаещи и трудните знания не могат да намерят отклик у тях. В същото време изборът на репертоар трябва да съответства на техническите им умения и чрез познатото, чрез това което сме овладяли, постепенно да надграждаме.

**По отношение на ансамбловото обучение и импровизация -** от гледна точка на развитието на китайската традиционна култура и изкуство, въпреки че художественият стил показва тенденция на диверсификация и систематизация, общата насока на изкуството като цяло има тенденция да бъде позната и разпознаваема от все повече хора. Методиката на Орф, разнообразието от методи и подходи , които тя предлага създава условия за непринудено ансамблово музициране.

Орф вярва, че в процеса на култивиране на способността за импровизация може не само да се повиши интересът на учениците към ученето, но и да се култивират творческите им способности и новаторски дух. Способността показва не само силно чувство за новаторство, но и богато въображение, творческо мислене и практически способности. Ето защо учителите трябва да продължат да развиват импровизационната способност на учениците, след като те

имат определена музикална основа и възприемателни умения. Това е необходимо, за да се развиват музикалните им способности.

В условията на толкова ожесточена конкуренция в съвременния свят отглеждането на конкурентоспособни таланти, особено на нови таланти с иновативни способности и високо качество, се превърна в ключ към успеха или неуспеха на конкуренцията. Системата на преподаване на Орф има свои уникални възгледи и методи за обучение на висококачествени таланти, които не само са високо оценени от колегите по цял свят, но и са приветствани и обичани от децата. Тъй като социалната система, образователната система и условията на учениците във всяка страна не са напълно еднакви, трябва да избягваме слепотата и едностранчивостта, когато извличаме поуки от тях. По отношение на чуждестранните методи за музикално образование не можем да се покланяме сляпо, да копираме механично, нито да пренебрегваме значението им. Всяка образователна система има своя собствена насоченост, ако успеем широко и избирателно да усвоим нейната същност и предимства, а след това да съчетаем нашата действителна ситуация с реформата, да увеличим силните си страни и да заобиколим слабите, със сигурност ще успеем да насърчим развитието на музикалното образование в нашата страна.

***Използвана литература:***

Chi Jason Wai Chen, Han Wai Lee. A pilot study of using jazz warm up exercises in primary school choir in Hong Kong. Music Education Research, 2013: 154.

Elpus, Kenneth. National estimates of male and female enrolment in American highchool choirs, bands and orchestras. Music Education Research, 2015: 171.

Haselbach, Barbara. On Theory and Practice of Orff-Schulwer. SCHOTT, 2011, p. 144.

McFarland, Elizabeth Hogan. Facilitating Lifelong Success: Teaching Middle School Choristers to Practice. Choral Journal. Apr. 2014

Orff, Karl. Karl Orff's Confession. Melos, 1965, p. 32

Orff, Karl. Orff-Schulwerck. Melos, 1950 – 1954

Ray, David. The Choral Music of Jean Belmont Ford: Expect the Unexpected.Choral Journal. Dec. 2012.

Slayton, R. M., Nelson, K. A. Opening lab doors to high school students: keys to a successful engagement. Physics education, 2005, 40 (4): p. 347.

Tasaki H., Watanabe S., Hojo K., Sato T. Perception of musical stimuli by thedichotic listening test--studies on primary school girls of the chorus group. No to Shinkei, 1983: 356.

Werner, Thomas. Karl Orff. Berlin: Propyl en, 1987.

全国学校艺术教育总体规划[J].中国音乐教育，1991，p. 1. Генерален план за изкуствата в училищното образование в Китай. „Китайско музикално образование, 1991, с.1.

刘博娜. 保定市少儿古筝教学模式研究[D].河北大学, 2016. Лиу Бона. Изследване на модела на преподаване на гуджън за деца в град Баодин. Хъбейски университет, 2016.

刘小玲. 高校古筝教学的研究[D].湖南师范大学, 2011. Лиу Сяолин. Изследване върху обучението на гуджън във висшите училища. Хунански педагогически университет, 2011.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# THE DEVELOPMENT AND PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY PLASTIC ARTS IN CHINA

**Zhang Jin** [a,b]

[a] *South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria*
[b] *Bohai University, China*

ABSTRACT

In recent years, more and more scholars have begun to pay attention to the development of Chinese Contemporary Plastic arts. In the 1970s, the concept of contemporary art was introduced to China, which had a great impact on young Chinese artists. The understanding of "contemporary art" by young Chinese artists of different eras also reflects significant differences. Sorting out and summarizing the common characteristics exhibited by painting works of different eras is of positive significance for understanding the development of Chinese contemporary art. Studying contemporary art in China is as difficult as studying China itself. By tracing the development and characteristics of Chinese contemporary art, an attempt is made to present the underlying processes. China does not have a golden age of modern art that can be criticized by post-modern art, as the West did. The reality facing the development of Chinese art is that when contemporary art began to claim that it was the future, modern art was still in the process of exploration. The conflict between old and new concepts is essential to promote the development of art. The collision of different cultures and ideas has presented unique style characteristics in Chinese contemporary art.

KEYWORDS: Performance characteristics, Development status, Contemporary Art, China.

Before studying Chinese contemporary visual art, I tried to understand "what is the concept of contemporary art?". In the end, I came to the conclusion that contemporary art cannot be precisely defined. In my understanding, contemporary art is not a fixed style of artistic expression; it is an *ideology* or *behaviour of modernity*, *sociality* and *innovation*. I believe that contemporary art works are just a medium for conveying information, and their form of expression is the language used to convey this information.

If you want to understand contemporary art, you need to pay attention to the characteristics it expresses. The existence and development of each problem has obvious characteristics, and the analysis of these characteristics provides us with a convenient way of understanding them accurately. Therefore, if we want to explore the manifestation of Chinese contemporary visual arts, we must analyze the

development process of Chinese contemporary art from the perspective of development, and find the characteristics of different periods.

In China, contemporary art is the focus of controversy in the cultural field. There are even differences in whether to translate it as "*Contemporary Chinese Art*" or " *Chinese Contemporary Art*". So in this debate, it is important to maintain rational thinking.

In the late 1970s, contemporary art began to emerge in China. The main members of these civil society groups are mostly young artists with rebellious and independent consciousness, and their artistic works exhibit completely different characteristics from the mainstream art style of the times.

However, unlike the development of art in Western countries, "*pre modern, modern*, and *postmodern*" were almost accepted by China at the same time. The process of acceptance is chaotic and disorderly. Various different ideas influence each other, different concepts fuse with each other, and different forms learn from each other, resulting in very blurry boundaries between each other. In China, these works containing different styles from different periods are often displayed as "contemporary art". Therefore, many Chinese artists believe that their works are both contemporary and modern, regardless of their own style. So I believe that Chinese contemporary art not only has contemporary characteristics, but also has a very obvious fusion.

## 1. The Development of Chinese Fine Arts in the Early Days of the People's Republic (1949-1975)

Since the founding of the People's Republic of China in 1949, Chinese art has been influenced by the Soviet Union's socialist realistic literary and artistic thought, due to the political tendency and ideology. *Socialist realism* advocates a typical image with socialist ideology, which is positive, healthy and upward, and reflects bright and hope. Any pessimistic, decadent, empty and negative emotions are excluded. Therefore, between the 1950s and 1970s, many artists have created a large number of ideological and educational works of art with *Socialist realism* creative methods. （Illustration 1）Most of these works are themed around praising socialism, praising revolutionary history, and praising great heroes.

### 1.1. The Soviet Style in China.

In 1955, Constantine M. Maksimov, a former Soviet painter (educator), came to Beijing and established an oil painting training class at the Central Academy of Fine Arts. This training course quickly improved the painting level of Chinese painters in the short term. Chinese painters began to be very familiar with the "*Soviet style*" performance style and creation path. (Zhang Xiaomeng.2017). Zhan Jianjun said[126],"Maksimov taught us these things, not only from a school or a philosophical perspective, but also about the universal laws of painting". Just two years, the *"Maksimov Training Course"* has

[126] Wang Qian.2018. Analysis of the Influence of the Teaching Thought of "Maksimov's Training Class" on the Development of Chinese Oil Painting.

trained a group of outstanding painters who have had a significant impact on the development of Chinese oil painting, such as Jin Shangyi, Zhan Jianjun, and others. They have made great contributions to Chinese oil painting creation and systematic teaching, and have become leaders in the Chinese oil painting industry.[127](Wang Qian.2018).

**1.2. The Soviet Teaching System was Implemented in China.**

At this stage, The teaching methods and pedagogical ideas of Pavel Petrovich Chistyakov were widely promoted in the field of Chinese art education.[128] The *Chistyakov's pedagogical system* has also become the theoretical basis and practical means for promoting the standardization of art education in the early days of the founding of the People's Republic of China, which has had a profound impact on China's art education. This system still plays a role in the basic teaching of painting.[129]

**2. Chinese Contemporary Plastic arts after Ideological Liberation（1976-1979）**

When a rule is "standardized", someone will try to break through the limits of these standards. Especially in the late 1970s, when the Cultural Revolution, which caused social chaos, ended, people's minds were liberated from a high degree of bondage, which often showed a subversion of the past. Therefore, the art field is also in the stage of transformation from closed to open. *Scar art* brings a fresh wind, because it begins to show the true feelings of the artist's heart. *Red&Bright* is no longer the theme of art. *Scar art* begins to reflect and question the Cultural Revolution, and generally shows a sad mood. Some works of art trying to break the rules have emerged. (Shen Jing.2012)

**2.1. The Appearance of Nude Female Images in Chinese Contemporary Art Works.**

In June 1979, the famous sculpture *The Warrior* created by sculptor Tang Daxi was born. In this work, Tang Daxi chose a naked woman to ride on a galloping steed, gathering all the strength of his body, drawing the bow and preparing for a sudden release. (Illustration 2) The work also has a subtitle - dedicated to those who struggle for truth. Tang Daxi believed that the reason for using nude girls was to show greater fearlessness and also demonstrate sincerity and honesty towards the revolution. In October 1979, the work *The Warrior* won the Excellence Award in the Guangdong Fine Arts Exhibition, and its image of a naked woman directly triggered a great debate later.

In the same year, Yuan Yunsheng participated in the mural painting of Beijing Capital Airport. There are seven murals in the Capital Airport, of which Yuan Yunsheng's *Water Splashing Festival - Praise of Life* is one. （Illustration 3）On the whole, the work expresses the yearning and pursuit of the Dai people for freedom and a happy life. Combining the traditional Chinese heavy color form and

[127] Wang Qian.(2018). Analysis of the Influence of the Teaching Thought of "Maksimov's Training Class" on the Development of Chinese Oil Painting.
[128] Pivniouk, O. (2013). Teaching methods and pedagogical ideas of Pavel Petrovich Chistyakov -- A talented Russian artist and exceptional art educator. (Doctoral dissertation, The University of Arizona.).

[129] Cui Yingying.2020. Art Education Research. Reexamining the Realistic Significance of Chesschakov's Sketch Teaching System for the Development of Art Education in China, Russia, and the Soviet Union.

western oil painting language, the work depicts the scenes of Dai people's revelry and blessing on the traditional water sprinkling festival in Xishuangbanna by using multi perspective composition, refined and exaggerated modeling and folk epic rhythm. After the advent of the airport mural, it caused great repercussions. In particular, Yuan Yunsheng's *Water Splashing Festival - Praise of Life*, which contains the part of female nude bathing, has aroused widespread concern and caused a great stir across the country.

In addition to people's concern about the nudity of the characters in the works at that time, the performance style of this work of art also presents completely different style characteristics from previous works of art. *"This is a world of rich and simple lines - soft and elastic lines, straight and beautiful lines, but also persistent, lingering, slow gossamer like lines."*[130] (Yuan Yunsheng.1980) This was the breakthrough of the artists in traditional painting themes and styles at that time. Although this breakthrough was tentative, it was enough to play a positive role in the development of Chinese contemporary art. This is an artistic liberation, but also an ideological liberation.

**2.2. The Star Art Exhibition.**

At the same time, more attention is paid to the *Star Art Exhibition*, an open-air painting exhibition held near a park in Beijing, which is regarded as a landmark event of Chinese contemporary art.

On September 27, 1979, some Beijing citizens saw an unusual exhibition in the street park on the east side of the China Art Museum: many paintings were hung on the iron fence, some on trees, and some wood carvings were placed on the ground. The painters who participated in the exhibition stood in front of their works and accepted questions from the audience. One of the wood carvings, *Silence* was later regarded by art critics as the landmark of the exhibition.（Illustration 4）The work shows a person's pain - his eyes are blocked and his mouth is sealed, so he can neither see nor speak freely.

The authors of these works of art are mostly amateur young artists who have not received professional art education. But amateurs also have their advantages. They can express more of their viewpoints in their own art works. These amateur painters wrote in the "Preface" of the exhibition: "*We know the world with our own eyes, and participate in the world with our own brushes and carving knives. Our paintings have their own expressions, and our expressions express their own ideals*."[131] When the times changed dramatically, these young people also participated in the exhibition, striving for the opportunity to express themselves. They made the exhibition one of the important art events in the history of Chinese art with innovation in form and content and unusual public display methods.[132](Lv Peng.2003)

[130] Yuan Yunsheng,1980. The Dream of Mural Painting. Art Research.01,1-14+42-43.
[131] .https://baijiahao.baidu.com/s?id=1655688601970533282&wfr=spider&for=pc
[132] Anselm Franke 2014..http://www.artlinkart.com/cn/article/overview/ff6dzwui/genres/critique/JH.

More than 150 works of 23 young artists were directly hung on the fence. Nude figures, portraits, natural scenery, the theme content is subversive, and the expression method is also brand new. Unlike the official political correctness, "expressing oneself" is the most important theme of the star painter. Although the subject matter of this exhibition is mostly just painting ordinary people's portraits or ordinary landscapes, and there is no fierce political and avant-garde nature, at that time, this aesthetic style, which is different from the mainstream of singing praises of great leaders and the construction of the motherland, and the description of ordinary daily things, still gave Chinese people who had just experienced a special era an unusual shock.[133] （Illustration 5）

The works exhibited in the *Star Art Exhibition* are no longer the realism style familiar to the audience, but a large number of deformed, abstract and exaggerated contemporary Elements of art. The artist pays more attention to the sense of form than to the theme. Perhaps painters feel that such a way of expression can better express their inner feelings. （Shen Jing.2012）However, it is obviously unacceptable for Chinese audiences who have been accustomed to the realistic literary and artistic concept. "Chaos" and "incomprehensibility" were the common comments of the audience at that time, but perhaps this is also the value of "*Star Art Exhibition*". The *Star Art Exhibition* once triggered a discussion in the Chinese art circle about the form and abstraction of art, *Realism* and *Abstractionism*.[134] Later, the position of the beginning of Chinese contemporary art was listed as *Star Art Exhibition*, because it created a new era in the Chinese art world.

### 3. Chinese Contemporary Plastic arts in the New Wave Art Movement（1980-1989）

#### 3.1. The Art Exhibition of "Advancing Chinese Youth".

If the *Star Art Exhibition* marks the embryonic stage of Chinese contemporary art, then *The Art Exhibition of "Advancing Chinese Youth"* held in May 1985 means that Chinese contemporary art is in full swing in China, and artists can freely choose their favorite expression methods, and the theme is no longer important. The pressure of politics and ideology that artists bear has finally loosened, and the creative methods are no longer constrained. This freedom in creation is also a sign of ideological liberation. At this art exhibition, Zhang Qun and Meng Luding's work *"In the New Era – The Enlightenment of Adam and Eve"*（Illustration 6）won a gold medal and attracted widespread attention.

Zhang Qun and Meng Luding's *In the New Era – The Enlightenment of Adam and Eve* adopted a surreal approach, which shows the painter's enterprising spirit of breaking an intolerable old order and yearning for freedom. The theme of the work is the biblical story of Adam and Eve stealing forbidden fruits, which expresses the psychological appeal of the new generation of Chinese educated youth who

[133] YuYaqin.2020.https://baijiahao.baidu.com/s?id=1654615579911287462&wfr=spider&for=pc
[134] Shen Jing.2012. Looking at Modern Chinese Art from the Perspective of the "85 Art Trend".

are eager for ideological liberation and life freedom. The picture is composed of a surreal unreal background. In the distance, a girl with a fruit bowl comes slowly from the geometric chain, symbolizing the passage of time and space; Close shot shows a young man waiting for dinner, like praying something; The left and right sides, which occupy the most important position in the picture, are a pair of naked young man and young woman. They hold an apple and twist their posture to point out the theme directly, that is, to break the taboo and release the real human nature. This work caused a great stir at the time because it tore away the veil that had long covered the Chinese people. It also became the pioneer of the *'85 New Wave* and opened a new era of artistic creation. (Yang Wei.2021) Since then, many young art groups have held different types of art exhibitions and Academic conference in various places. These artistic activities, which contain tremendous vitality and influence, strongly impact old traditions, concepts, patterns, and methods. This also heralds the beginning of the *New Wave Art Movement*.

**3.2. The New Wave Art Movement.**

The *New Wave Art Movement*, also known as the *'85 New Wave* or *'85 Art Trend*. The significance of this concept of Art history is not limited to 1985, but refers to a series of art phenomena occurring in the period from 1985 to 1989, including groups, exhibitions, conferences, individual and individual exhibitions, activities, etc.[135] It is one of the most important Art movement in the history of Chinese art in the 20th century. It has created a new historical era, broken the state of art Instrumentalism and unification, and taken the first step of Chinese contemporary art. (Fei Dawei.2007) During this period, a group of active young artists emerged and created a large number of outstanding artistic works. The *'85 New Wave* has shaken the mainstream artistic concepts in China over the past thirty years, bringing Chinese art into the international context for the first time and rethinking the fundamental issues of art. Chinese art has since irreversibly entered another era. Since then, the basic structure of Chinese contemporary art has been formed during the *'85 New Wave* period.[136]

What is the purpose and goal of the " *'85 New Wave* "? Published in the 38th issue of China Fine Arts Daily on September 22, 1986, entitled *Modern Consciousness and the '85 Art Movement*, it believed that The *'85 Art Movement* (theory and practice) is an art movement in pursuit of modern consciousness, and the *'85 Art Movemen*t, based on the consciousness of criticism, choice and competition, emphasizes global culture and transcends eastern and western cultures, which inevitably has the theoretical of *anti tradition* and *anti nationalization* and the practical characteristics of behavioral experiments. From the very beginning, the art movement showed a strong resistance to tradition, which was not only reflected in the resistance to the old art forms, but also in its strong cultural

[135] 85 New Tide: A New Era of Chinese Contemporary Art .https://baijiahao.baidu.com/s?id=1729362194533419231&wfr=spider&for=pc
[136] Quoted from the foreword of the exhibition "85 New Trends: China's First Contemporary Art movement" at Ullens Center for Contemporary Art, from November 5, 2007 to February 17, 2008.

criticism.[137] On November 24, 1986, the second edition of the 47th issue of China Fine Art Daily, *A Compendium of New Fashion Materials*, believed that the *'85 New Wave* was both an art movement and the beginning of Chinese contemporary art movement. 138 Actually, I think it is also a movement of *Modern Art* and *Postmodern Art* in China.

Chinese contemporary art represented by the *'85 New Wave*, from the perspective of the exploration of art forms, should be said to follow the old path of the West. I believe that most of the works during this period were purposeful reorganizations or reprocesses of the forms and elements of Western *Modern art*, *Postmodern art,* and *Contemporary art*. However, Chinese contemporary art is not just a formal revolution, but involves reflection and criticism of traditional culture, and involves the political issues of people's struggle for freedom and liberation. The new aesthetic concepts, new visual forms, and the freedom of artist creation established by Western contemporary art have all been borrowed by Chinese avant-garde artists and used to criticize the previously unified and fixed aesthetic model. "Today's Chinese society is undergoing a profound transformation, which is changing people's way of life and moral sentiments, especially their values. It forces people to repeatedly explore and reflect, re-examine and evaluate what we have long considered natural, and make serious judgments and choices about the world we face after opening up. This common social consciousness in contemporary China is reflected in the most active and positive of art. "[139] (Lv Peng, Yi Dan.1992). Art is no longer just a dependency of political ideology. Artists have more freedom to express their ideas.

**3.3. The China Modern Art Exhibition.**

On February 5, 1989, the half month *China Modern Art Exhibition* was grandly opened in the National Art Museum of China. As the first public appearance of China's avant-garde art, the number of artists and works in the exhibition reached 186 and 297. The forms of works in the exhibition include: ink painting works, sculpture works, conceptual art, performance art, etc., reflecting the overall appearance and trend of Chinese contemporary art. Huang Yongping, the pioneer of Chinese conceptual art, also exhibited his works *The "History of Chinese Painting" and "A Brief History of Western Modern Art" were washed in a washing machine for two minutes*（Illustration 7） for the first time in the exhibition, showing his ironic ideas. (Li Hua.2015.) At the art exhibition, there appeared seven Performance art that made the public uproar: Xiao Lu's "*Dialogue*", Zhang Nian's "*Waiting*", Wang Deren's "*To the god of the sun*", WR group's "Mourning", Li Shan's "Foot washing", Wang Lang's "Prodigal son", and Wu Shanzhuan's "Big business", which were called "*Seven deadly sins*". Later, The *China Modern Art Exhibition* was closed down several times because of Xiao Lu's "*Shooting incident*" and other reasons. Li Xianting praised Xiao Lu's shooting as "The curtain call ceremony of new art".

[137] September 22, 1986. the 38th issue of China Fine Arts Daily
[138] November 24, 1986, the second edition of the 47th issue of China Art Daily.
[139] Lv Peng. Yi Dan.1992.History of Modern Chinese Art (1979-1989)

The *China Modern Art Exhibition* summarized the Art movement and schools since the 1980s, and also opened the door of China's avant-garde art in the 1990s. It is a summary and display of the entire *'85 New Wave Art Movement*, marking the end of *'85 New Wave Art Movement*.[140]

**4. Chinese Contemporary Plastic arts at the End of the 20th Century (1990-1999）**

**4.1. The New Generation.**

In the 1990s, Chinese society further opened up, the market economy and science and technology developed rapidly, and the Chinese art field also underwent significant changes. Artists' Personal Consciousness and Local Consciousness has also begun to strengthen, political consciousness has begun to fade, the craze for pursuing Western *Avant-Garde Art* has begun to fade, and free individual artists have begun to emerge. During this period, young artists represented by "*New Literati Painting*" in the field of Chinese painting and "*New Generation*" in the field of oil painting began to emerge. They began to strive to find their own value and construct their own identity. These artists transformed their idealistic enthusiasm and blind admiration for Western *Avant-Garde Art* in the late 1980s into a concern for the reality of Chinese society and a focus on personal values, and found a realistic starting point in their criticism.（Zhang Yuchun.2005） Artists began to get inspiration for artistic creation from real life experience, and explained the function of art from the consistency of Form and Concept. The new ideological care, new emotional tendencies, and cultural psychology of different social classes in the social life of the 1990s were all reflected in the artistic works of that period.

In April 1990, Liu Xiaodong, a young teacher of the Central Academy of Fine Arts, held a personal painting exhibition in the gallery of the Central Academy of Fine Arts, which caused a great sensation; Subsequently, eight young female artists[141] held the *World of Female Painters Exhibition* in the same gallery. Most of them were students who had just graduated from the Central Academy of Fine Arts. By July 1991, the *"New Generation Art Exhibition"* planned by several critics such as Cui Enqing, Zhang Yanping, and Wang Youshen officially marked the arrival of a new trend of thought. The *New Generation* is a completely realistic style, which seems to run counter to the formalism of the 1980s. The new generation painters observe and record life with their own eyes, not according to the established formula to describe reality. In their works, there is always boredom and confusion, irony and ridicule. The avant-garde nature of the *New Generation* of art is not reflected in form, but in response to social reality. They found a realistic foundation for Chinese contemporary art and also set the tone for the development of *avant-garde art* throughout the 1990s.[142] （Illustration 8）

[140] Same as No.10.https://baijiahao.baidu.com/s?id=1729362194533419231&wfr=spider&for=pc.
[141] Yu Hong, Liu Liping, Jiang Xueying, Chen Shuxia, Wei Rong, Li Chen, Yu Chen, Ning Fangqian
[142] Yi Ying.2010.http://art.china.cn/huodong/2010-05/20/content_3521361_2.htm

In the 1990s, Chinese contemporary art emphasized both "identification" and "change". Artists are *p*articularly sensitive to some common cultural issues in contemporary international contexts. They began to seriously consider the issues of *modernization*, *national identity*, *gender identity*, *cultural development*, *globalization* and *localization.*（Zhang Yuchun.2005）Therefore, the artistic works of this period showed an unprecedented trend of diversification, which is more manifested as artists directly recognizing the characteristics of the era.

**4.2. The Political Pop.**

*"Political pop"* is probably one of the important phenomena in the *avant-garde* artistic creation of China in the 1990s. Its main feature is the combination of the American *Andy Warhol style Pop art* and the visual form of the image symbols of the Chinese Cultural Revolution.[143] *"Political pop"* is a unique phenomenon in Chinese contemporary art. It has obvious political meaning, but it is not China's real politics. (Yi Ying.2010) Wang Guangyi was an early Chinese "*Political pop*" campaigner, known as the first Chinese "*Political pop*". Wang Guangyi's *"Great Criticism"* undoubtedly has political implications, because the image he copied is the product of Propaganda. As for the symbols of American culture, such as "Coca Cola" or "Marlboro", artists have given political significance as early as the era of *Pop art*. To some extent, the *"Great Criticism"* series is still a continuation of the memory of the "Cultural Revolution", but it combines reality with history, piecing and juxtaposing two iconic images.（Illustration 9）

At the 1992 "Guangzhou Oil Painting Biennale", the trend of *Pop art* was prevalent. Zhang Xiaogang's *"Genesis: The Birth of a Republic"* has obvious characteristics of traditional oil painting, but its narrative mode is pop, although it is a painted pop（Illustration 10）. Zhang Xiaogang reflects the fate of the collective through his personal history, using historical photos (images) of both individuals and the collective to illustrate their respective destinies.

The "*New Generation*" artists Fang Lijun and Liu Wei are both print artists. Their works use a large area of relational comparison, which stems from the experience of printmaking. The most prominent feature of the *new generation* is the authentic expression of personal experience, which seems to automatically have a *avant-garde* nature. Fang Lijun portrayed the people at the bottom of the society without modification and magnified these images. His purpose is not to focus on the lower or marginalized, but rather to allude to a state of life or mental state, especially when this image is transformed into its own image. The image of a soldier appears in Liu Wei's works. He was born into a military family, and the image of a soldier is like a reproduction of a family photo. For Liu Wei, it is a record of life, but for society, it is a loss of a hero, and its political significance goes without saying. Wang Guangyi's cultural revolution posters, Zhang Xiaogang's historical photos, Liu Wei's military

[143] Gao Minglu.http://www.artlinkart.com/cn/article/overview/2c8attlj/genres/critique/M.

image and the exaggerated characters created by Fang Lijun constitute the overall image of China's *Political pop*.[144]

China's "*Political pop*" is very similar to *Sots Art,* which appeared in the Soviet Union in 1970. It is also a *Political pop"* that combines *Socialist realism* and *American pop*. Just as *American pop* has shifted from idolizing individual heroism to admiring the power of the media and the power of commodity circulation, China's *"Political pop"* has also shifted from admiring the will of metaphysics and freedom to admiring the power of the media and the power of commercialization. [145](Gao Minglu.1995)

In short, the contemporary art of China in the 1990s was closely related to social development, presenting a diverse pattern of values and multiple ideologies developing together during the period of social transformation in China. This proves that Chinese contemporary art has strong inclusiveness and contemporaneity, and also indicates that contemporary art in the new century will continue to extend towards a spiritual dimension of diversity and coexistence.[146]

**4.3. The Experimental Ink Painting.**

Chinese contemporary experimental ink painting is a new artistic concept based on the contemporary development of traditional Chinese painting. 1996 was the beginning year of "*experimental ink painting*". First, Huang Zhuan planned the "Experimental Ink Painters Group Exhibition" in the United States, then Pi Daojian hosted the "20th Century Modern Ink Painting Seminar" in South China Normal University, and finally completed the naming of *"Experimental Ink Painting*". Experimental ink painting evolved from traditional Chinese ink painting culture. Pi Daojian said: *" The modern transformation of Chinese ink painting has become a very prominent cultural issue, and this is a very prominent and important change that has occurred in China since the 20th century. "*[147]

*Experimental ink painting* is based on the core values of traditional art, draws inspiration from contemporary Chinese aesthetic forms, combines local culture with contemporary concepts, and achieves harmonious unity in the collision of Chinese and Western art[148] (Li Zhentao, Zhang Jiabo.2016). *Experimental ink painting* not only maintains a certain degree of tradition and localization, but also has a certain degree of creativity and inclusiveness. Under the practice of artists such as Gu Wenda, Liu Zijian, Li Jin, and Shi Guo, contemporary *experimental ink painting* in China has formed

[144] Yi Ying.2010. Thirty Years of Chinese Pioneer Painting. http://art.china.cn/huodong/2010-05/20/content_3521361_2.htm
[145] Gao Minglu.1995. The Political Pop Phenomenon of "kitsch, power, accomplice"
[146] Zhang Yuchun.2005. Journey of Contemporary Chinese Art at the End of the 20th Century (1978-1999). Hundred Schools In Art.
[147] Pi Daojian.2016. The Beginning and End of the "Experimental Ink Painting" Movement as I Know It.
[148] Li Zhentao, Zhang Jiabo.2016. On the Practical Significance of Contemporary Experimental Ink Painting in China.

a diversified artistic pattern. （Illustration 11）Artists have changed the expression of traditional ink and wash materials by using other Western materials, enabling them to express different languages from before. The most important thing is that artists began to pay attention to and reflect on contemporary cultural issues through experimental ink and wash works (Zhang Bingtao.2015). *Experimental ink painting* has expanded the expression of ink language and provided rich and diverse academic value texts for contemporary researchers and artists. The experimental ink painting works are actually looking for a global, contemporary Artistic language and its expression, which can examine the local artistic spirit from a broad international perspective, and reflect the unique cultural consciousness and self-confidence of Chinese contemporary ink painting artists.[149]

## 5. Chinese Contemporary Plastic arts in the Early 21st Century（2001-2010）

### 5.1. The Youth Cruel Painting.

As early as the late 1990s, a group of young painters born around the 1970s began to be active in the contemporary art stage, and the new trend of painting represented by *Youth cruel painting* officially entered the Chinese contemporary art camp. This generation of young artists exhibits a common characteristic, a kind of "harm" of unknown origin. (Zhu Qi. 2018) Therefore, youth cruel painting is based on a fictional expression of pain as the emotional core. "*We are all living in a desperate struggle, which is a state of confrontation against our own desires.*"[150] From Yin Chaoyang's sentence, we can understand the source of this "harm". That is the pressure and pain generated in his struggle against desire, which he uses as a source of inspiration for artistic creation.

### 5.2. The Cartoon Generation.

After the *Youth cruel* painting, the *Cartoon Generation* of painting emerged. As early as the 1990s, Japanese cartoon culture entered China, and many cartoon images entered the vision of artists born in the late 1970s. Li Jikai is a representative figure of the *cartoon generation*, and his works often integrate emotional elements such as innocence, humor, helplessness, and struggle, responding to the complex psychological states and historical experiences of the 70s generation. The giant work *'The Great Mammoth'* is a typical style of the artist. The overall tone of the work is bleak, hiding explosive and rebellious power. （Illustration 12）On the left side of the screen, there is a leisurely young man lying on the floating wooden collapse, and below the wooden collapse is the remains of ruins without a foundation. On the wasteland on the right side of the picture stands a giant Mammoth skeleton. Two huge teeth of Mammoth like two sharp swords bend and insert into the sky at the top of the picture. The eyes and mouth of Mammoth reveal anger and perseverance, but they also imply fear and helplessness.

[149] op. cit.
[150] Zhu Qi.http://www.artlinkart.com/cn/article/overview/fcaaAzon/genres/critique/Q

The entire work, through strong contrast, injects a sense of surrealism, as if telling a story that transcends reality and is like a dream and illusion. [151](Zhang Yuzhuo.2021)

**5.3. The Art of the Times.**

Now China has begun to advocate *Art of the times*. This is the refinement and promotion of the existing superposition of traditional art, modern art and contemporary art, which corresponds to the 21st century at the beginning of time. In terms of artistic creation, the basic considerations are originality, modernity and internationality. Time, space, material, technology and ideas are changing. In the era of social transformation and globalization, the era of rapid change, the era of technology promoting society to move forward, and the era of great changes in lifestyle, art will certainly make a difference. It can be expected that the epochal nature of art will leave a strong time mark for this period of human civilization.

**6. The conclusion**

The development of contemporary plastic arts in China has been greatly influenced by the country's rapid social and economic changes over the past few decades. By analyzing the development status of contemporary art in China since the 1970s, we can summarize the characteristics of Chinese contemporary art in different periods. I think the main characteristics of contemporary Chinese art are reflected in five aspects.

**6.1.Diverse Artistic Forms.**

Contemporary plastic arts in China encompass a wide range of artistic forms, including painting, sculpture, installation art, performance art, video art, and digital art. Artists have embraced various mediums and techniques to express their ideas and explore new possibilities.

**6.2.Fusion of Traditional and Modern Elements**

Many Chinese artists have incorporated traditional Chinese artistic elements and techniques into their contemporary works. This fusion of traditional and modern aesthetics creates a unique visual language that reflects the cultural heritage of China while embracing global artistic trends.

**6.3.Social and Political Commentary**

Chinese Contemporary artists often use their works to comment on social and political issues. They address topics such as urbanization, environmental concerns, cultural identity, gender equality, and human rights. Through their art, they provoke discussions and raise awareness about these pressing issues.

**6.4.Experimentation and Innovation**

Chinese artists are known for their experimental and innovative approaches to art-making. They constantly push the boundaries of traditional artistic practices and explore new materials, technologies,

[151] https://baijiahao.baidu.com/s?id=1705346669474722282&wfr=spider&for=pc

and concepts. This spirit of experimentation has contributed to the diversity and vitality of contemporary plastic arts in China.

**6.5.Global Recognition and Influence**

Chinese contemporary artists have gained international recognition and have had a significant impact on the global art scene. Their works are exhibited in major art museums and galleries around the world, contributing to the cultural exchange between China and other countries.

However, due to the original aesthetic experience, the insistence on the inherent formula of artistic creation and the different views on the expression of artistic content and form, there is still a lot of controversy. The conflict between old and new concepts is essential to promote the development of art. It is one of the important contents of art development in this era to achieve the transformation of artistic concepts and forms of artistic creation through discussion and exploration.

Overall, the development of contemporary plastic arts in China reflects the country's dynamic social changes, cultural heritage, and artists' engagement with global artistic trends. It is a vibrant and evolving field that continues to inspire and challenge both artists and audiences alike.

**List of Illustrations**



**Illustration 1** – Jin Shangyi. *Chairman Mao is at the steelmaking plant.* Oil painting. 1969. (http://art.people.com.cn/n1/2015/1224/c206244-27972159-11.html.)



**Illustration 2** – Tang Daxi. *The Warrior.* Bronze sculpture.1979.
(The original work is permanently collected at the Guangdong Art Museum)

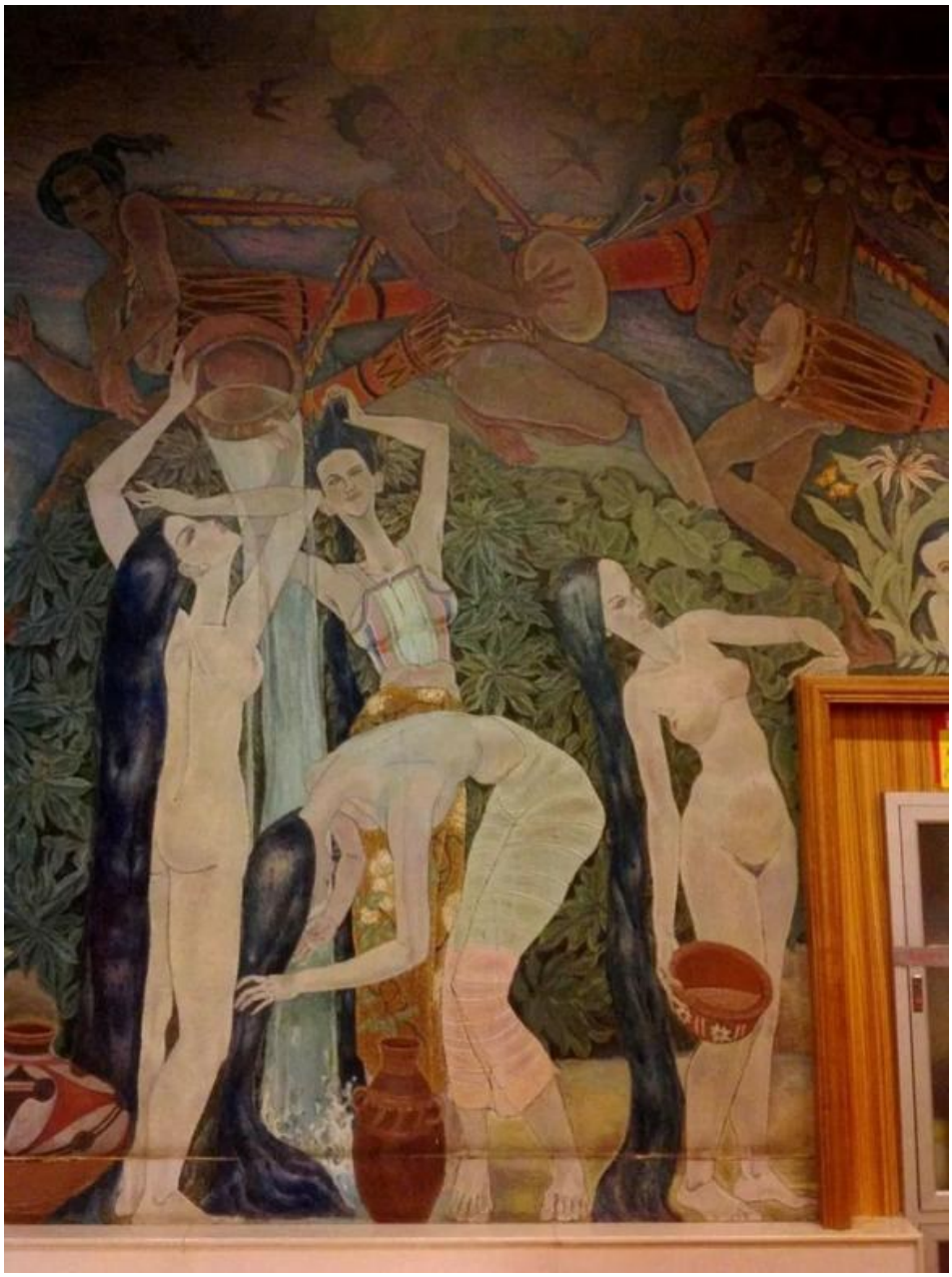


**Illustration 3** – Yuan Yunsheng. *Water Splashing Festival - Praise of Life.*（Part）Mural.1979.(The original work is located at Beijing Capital Airport)



**Illustration 4** – Wang Keping. *Silence.* 48cm. Wood carving.1979.
(http://www.chaoart.com/index.php/Market/show/id/216.)



**Illustration 5** – On site of the first "Star Art Exhibition" .Li Xiaobin. Photography. 1979. (https://www.sohu.com/a/360337573_120005162?scm=1002.46005d.16b016f01a2.pc_article_rec_opt )



**Illustration 6** – Zhang Qun, Meng Luding. *In the New Era - The Enlightenment of Adam and Eve.* Oil Painting.1985.
(http://collection.sina.com.cn/ddys/20110822/141736149.shtml)




**Illustration 7** – Huang Yongping, *"History of Chinese Painting" and "A Brief History of Western Modern Art" were washed in a washing machine for two minutes*. Installation.1987. (http://www.chinashj.com/plus/view.php?aid=17074&page=1)

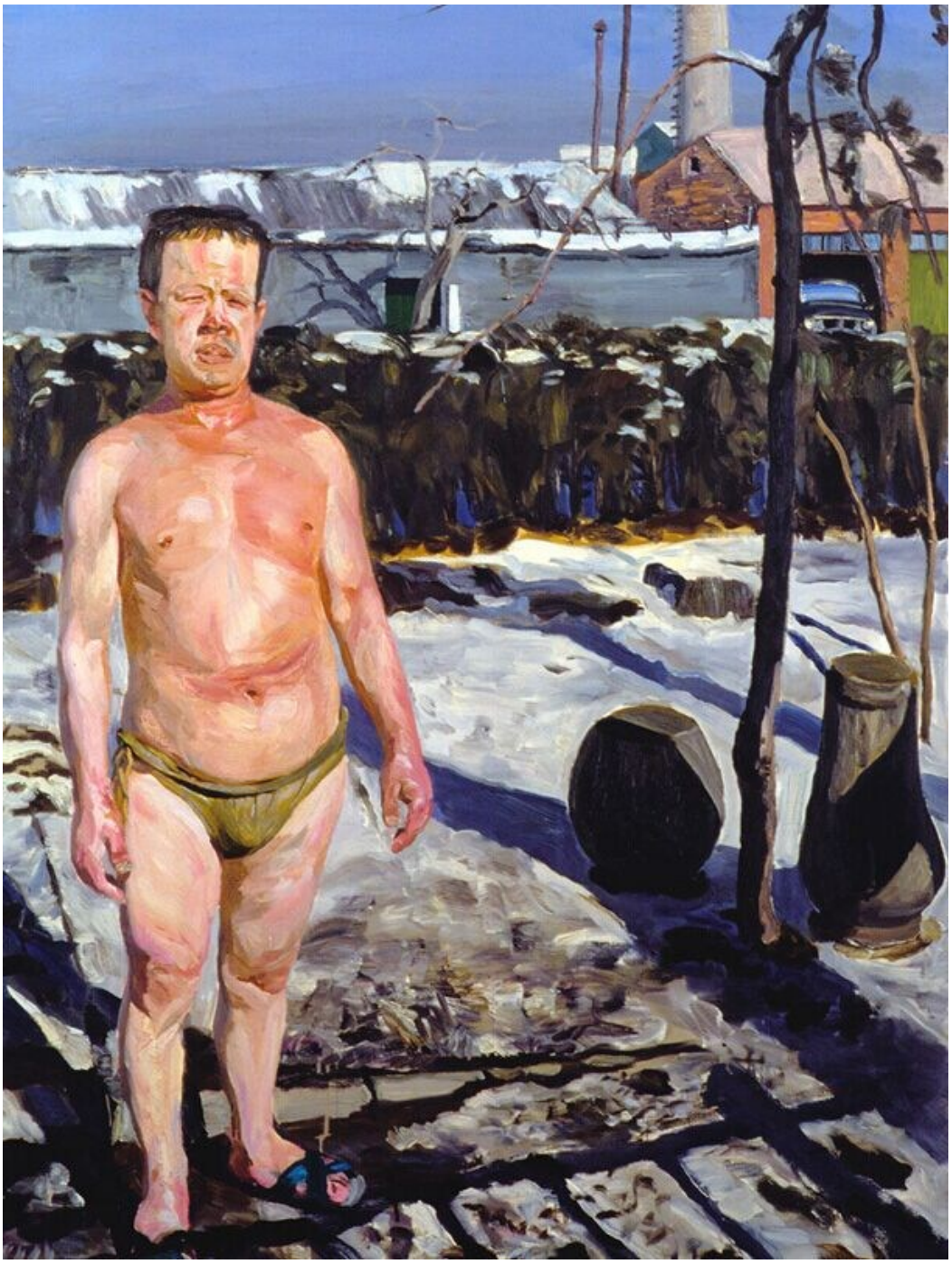


**Illustration 8** – Liu Xiaodong. *White Fat Man.* Oil Painting .1995.
(https://www.meishu.com/baike/1/1/3174.html)




**Illustration 9** – Wang Guangyi. *Great Criticism - Coca Cola.* Oil Painting.1991 (https://baijiahao.baidu.com/s?id=1564654642138444&wfr=spider&for=pc)



**Illustration 10** – Zhang Xiaogang. *Genesis: The Birth of a Republic.* (prat). Oil Painting. 1992. (https://www.sohu.com/a/253415416_100141112?_f=index_pagerecom_10)



**Illustration 11** – Liu Zijian. *A space of confusion and misplacement.* Ink Painting. 2000. (https://mp.weixin.qq.com/s?src=11&timestamp=1690876518&ver=4685&signature=P9QQETHs521qE5ACurv*iI5Wihww5noWfuHs21k8IrTQQYGbU1R64CK7oo69IV6yt9UMJJC1yRDUBHOH5fqi*JxEKxgQ7gAZNKSl6a6WFb4Ase2j-VNyBQVd*3qCFUHL&new=1)



Illustration 12: Li Jikai. *The Great Mammoth.* Acrylic Painting. 2007.
(https://baijiahao.baidu.com/s?id=1705346669474722282&wfr=spider&for=pc)

**References**

Anselm Franke.2014. The 10th Shanghai Biennale—"Social Factory" (http://www.artlinkart.com/cn/article/overview/ff6dzwui/genres/critique/JH.)

ART.CHINA.CN,艺术中国.2011.Maksimov's Painting Exhibition and Album premiere held at the Zhuzhong Art Museum. (http://art.china.cn/huihua/2011-02/20/content_4017610.htm.)

Cui Yingying. (2020). Reexamining the Realistic Significance of Chesschakov's Sketch Teaching System for the Development of Art Education in China, Russia, and the Soviet Union. Art Education Research,10, 52-53.

Gao Minglu. (2015). The "Mysterious" Narration of the "'85 Art Movement": Reflections on Personal Criticism Practice. Literature & Art Studies, 10, 128-143.

Huang Danmi. (1999). Overview of the Expressionism Tendency of Chinese Oil Painting in the 1980s and 1990s. Meiyuan, 03, 12-14.

Huang Zhuan. (2010). The Transformation from Enlightenment Culture to Consumer Culture: A Review of the "85 New Wave Art". Art & Life-Journal of Fuzhou University (Art), 02, 20-23.

Huang Zhuan. (2008). The "85 New Wave Art" as a Movement in the History of Thought. Literature & Art Studies, 06,102-109.

Liu Zijian. (2015). My 30 Years after the"85 Art Trend". Chinese Art, 01, 36-45

Li Zhentao. Zhang Jiabo.(2016). On the Practical Significance of Contemporary Experimental Ink Painting in China. Art Education Research, 20, 31.

Lv Peng. (2016). The Sprouting of Contemporary Chinese Art: Taking Zhang Xiaogang's Early Art Thought and Its Expression Techniques as an Example. Literature&Art Studies, 05,121-133.

Pi Daojian. (1999). Experimental Ink Painting and Contemporary Cultural Issues. Art Research, 02, 4

Pivniouk, O. (2013). Teaching methods and pedagogical ideas of Pavel Petrovich Chistyakov -- A talented Russian artist and exceptional art educator. The University of Arizona.

Shen Jianmei. (2021). Research on Color Teaching of Maximov Oil Painting Training Class. Art Education Research, 04, 37-39.

Shen Jing. (2012). Looking at Modern Chinese Art from the Perspective of the "85 Art Trend". Aesthetics (II), 08, 81-82.

Shang Hui. (2009). Aesthetic Breakthrough and Cultural Traverse in Opening up: 30 Years of Reform and Development in Chinese Fine Arts. Hundred Schools in Arts, 25, 8-16.

Shang Hui. (2019). Exploring the Sinicization of Realism: Aesthetic Reconstruction of 70 Years of New Chinese Oil Painting. Art Magazine, 11, 6-16.

Wang Lin. (2015). Individuality, Anti Tradition, and Reconstruction of Cultural Folklore: Rethinking the "New Wave Art of the Eighth Five Year Plan". Literature & Art Studies, 10, 144-152.

Xi Jingzhi.2011. Outstanding Painter and Educator - Preface to "The Collection of Maksimov's Paintings",杰出的绘画家和教育家——《马克西夫画集》序言

(http://www.artlinkart.com/cn/article/overview/cd2cuypj)

Yi Ying. (2010). Thirty Years of Chinese Pioneer Painting. Art China.

Zhang Yuchun. (2005). Journey of Contemporary Chinese Art at the End of the 20th Century (1978-1999). Hundred Schools in Art, 02,124-126.

Zhou Yuchao. (2020). Analysis of the Causes of the "85 Art Movement". Culture Journal, 01,117-119.

Zhu Qi. (2018). The Youth Cruel Painting - A Collective Escape of Youth. Art China,17, 56-62.

The art events that caused a sensation throughout the country in the early stages of reform and opening up,改革开放初期轰动全国的美术事件.Party History Expo.党史博览 .2018.10.(https://www.sohu.com/a/273949823_757863.)

https://aaa.org.hk/en/ideas-journal/ideas-journal/on-art-education-through-the-story-of-six-artists-from-china/page/1.

https://aaa.org.hk/en/collections/search/library/fine-arts-in-china-1986-no-36-198636

https://aaa.org.hk/en/collections/search/library/fine-arts-in-china-1985-no-2-19852

https://cdn.aaa.org.hk/_source/digital_collection/fedora_extracted/37934.pdf

https://cdn.aaa.org.hk/_source/digital_collection/fedora_extracted/37955.pdf

https://aaa.org.hk/en/ideas-journal/ideas-journal/forget-what-you-learned-part-one/type/conversations

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# ПРОГРАМАТА НА КЕЙМБРИДЖ ПО МУЗИКА ЗА НАЧАЛЕН ЕТАП - ИДЕИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА

**Виктория Николова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Музиката насърчава креативността и изгражда увереност, помага на учениците да изразят себе си и им показва важността на комуникацията. Авторът на доклада е специализирала по програмата Cambridge Primary Music. Обучението по тази система е гъвкаво и личностно ориентирано, така че учениците да могат да се представят чрез пеене и свирене на различни музикални инструменти.

Програмата е предназначена да допълва, а не да замества уроците по музикални инструменти или пеене. В нея се препоръчва на учениците – да опознаят родната музика, собствената си култура, а също така да изследват музиката и от други националности.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: педагогическа система, учебна програма, музикално възпитание, свирене на музикални инструменти, пеене, оценяване.

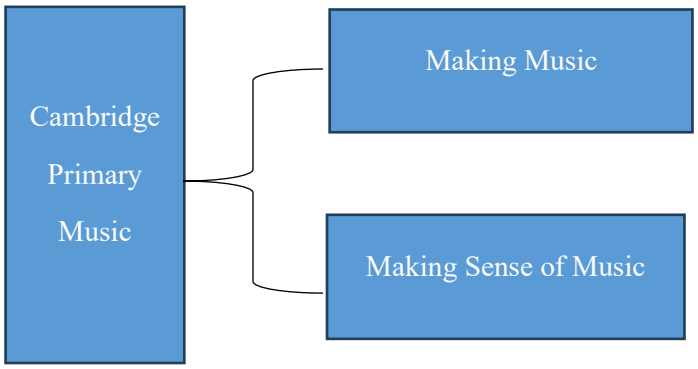
В този доклад бих искала да отбележа накратко основни моменти от учебната програма на Кеймбридж. Това, което мен ме впечатли е, че тя е много гъвкава и приложима в различни училища. Освен това, използването на терминология, свиренето на музикални инструменти, композирането, дават смисъл на часовете по музика в един по-творчески, „по-музикантски“ аспект. Преподаването на музикалната теория, както знаем не е лесна за учениците, но преподадена през практика – свирене и пеене, прави уроците интересни, смислени и ползотворни.

Нека ви представя накратко основните идеи в програмата на Кеймбридж и по-специално нещата, които впечатлиха мен.

**Общ преглед**

Рамката на учебната програма обикновено е за ученици на възраст от 5 до 11 години, но може да се използва и за малко по-различни възрасти, за да отговаря на контекста. Учебните цели в рамката на учебната програма осигуряват структура на възпитание и обучение. Учебните цели са разделени на основни области на обучение наречени направления.

Таблица 1




1. Създаване на музика

   Учениците правят музика чрез пеене, свирене и участие в композиции. Те развиват своите изпълнителски умения като солисти и в групи, изграждайки увереност, изразяване, умения и музикалност. Те изграждат музикални композиции чрез експериментиране, както в отговор на идеите, които им се дават, така и на тези, които създават.

2. Осмисляне на музиката

   Обучаемите изграждат умения да реагират и анализират все по-широка гама от музика, включително тяхната собствена музика и музиката на другите. Учениците ще слушат и ще отговарят с думи, звуци и движения и ще говорят с нарастващи знания и нюанси, използвайки термини.

Учебните цели дават възможност за гъвкавост, да се движите с темпото на вашите ученици и възможност за наблюдение на развитието им. Важно е, да се гарантира че учениците имат възможността да развият всяка учебна цел във всеки етап.

Интересно е да се отбележи, че учебните цели в рамките на учебната програма на Кеймбридж насърчават импровизирането, композирането, изпълнението, слушането на музика, и съответно – оценяването.

Учебната програма е проектирана така че, учениците да могат да се представят чрез пеене и свирене на музикални инструменти от всякакъв вид /както и намерени предмети и музикални технологии/. Препоръчва се да се използва музика от собствената им култура, както и да изследват музика от други места и времена.

**Планиране**

Бих искала да обърна внимание на планирането, тъй като то е съществена част от учебния процес и помага на учителя да има ясна визия за постигането на целите на учебната програма.

Планирането е важно, за да се гарантира:

- Последователност в различни групи ученици и различни учители
- Наличие на ресурси преди да започнете да преподавате своите уроци
- Развитие на подходящи знания, разбиране и умения според нуждите на вашите ученици
- Разнообразие от методи на преподаване, за да посрещнете нуждите на вашите ученици
- Възможности за мониторинг, оценка и обратна връзка
- Положителна и приобщаваща учебна среда

Трябва да планирате:

- Знанията, разбиранията и уменията, които вашите ученици трябва да развият във всеки срок
- Реда, прогресията и приемствеността на знанията, разбирането и уменията
- Ефективни уроци, водени от учебни цели

Също така може да планирате своите уроци съвместно с други учители, за да осигурите възможно най-добра подкрепа на своите ученици.

Съгласувайте подхода – решете с колегите си и ръководството общия подход по прилагане на учебната програма – колко често ще се преподава музика, за колко време и от кои учители. Уверете си, че всички разбират терминологията и ще я прилагат еднакво. Оценяването на планирането е много важен момент. Например ако има проблем с провеждането на урок /учениците се нуждаят от повече време от очакваното, за да развият дадено умение/ често се предполага, че има нещо нередно с плана на урока. Това може да е вярно, но понякога проблемът е, че средносрочният и дългосрочният план трябва да се промени по някакъв начин.

На този етап няма да разглеждам в подробности процеса на планиране, тъй като това е предмет на друго, по-подробно изследване.

**Методи за преподаване и учене**

Всеки преподавател решава какви методи да използва в своята работа. Аз ще споделя тези, които за мен работят много добре.

Активно учене

Активното учене е подход, при който учениците са ангажирани в своето учене, а не са пасивни слушатели. Учениците участват в различни дейности, които включват усилено мислене. Фокусът трябва да е винаги върху учебната цел, а не върху самата задача. Активното учене може да се проведе в или извън класната стая, както и чрез работа индивидуално, по двойки, в малки

групи, или цял клас. Може да се направи със или без използването на специални ресурси и образователни технологии. Може да включите движение. Важното е учениците да са ангажирани със собственото си обучение и носят известна отговорност за напредъка си.

Активното учене насърчава учениците да мислят за своето мислене /метакогниция/ чрез възможността да планират, наблюдават, оценяват и да правят промени, за да напредват в обучението си.

Ролята на учителя е да насочва и поддържа ученето и да подсказва връзки с предишно учене. Също може и да насочва към редовна самооценка и партньорска оценка.

Конкретно учениците се насърчават към творчески дейности по създаване на музика, да експериментират, променят мнението си и се представят нови възможности. Да размишляват и да си задават въпроси относно собствените си музикални изпълнения, за да усъвършенстват бъдещата си работа.

Учене по групи

Когато планирате уроците си стремете се да използвате ефективен баланс за индивидуални, по двойки, малки групи и цял клас дейности, за да развиете както независимостта, така и сътрудничеството.

Индивидуални дейности

Учениците понякога имат полза от това да работят самостоятелно. Един начин да помогнете на учащите да станат по-независими е да използвате правилото „трима преди мен“: от учащите се очаква да използват три различни източника на информация (например партньор за разговор, различен връстник, ресурси), преди да ви попитат.

Партньорската или самооценката може да бъде от полза след индивидуалните дейности.

Ето и пример за възможна индивидуална дейност: Учениците изследват индивидуален източник на звук, като барабан. Те изследват различни начини за получаване на звук (например почукване, разклащане, стържене, търкаляне). Учениците изследват различни динамики, докато свирят на инструмент. Те преминават от тихо към силно и обратно. Учениците изследват възпроизвеждането на различни ритмични модели, включително включването на паузи в своите модели.

Дейности по двойки

Да имаш с кого да споделяш идеи е безценно. Критичен приятел може да предложи съвети и нови идеи. Работа по двойки помага на учащите да изградят смисъл, докато и двамата партньори са фокусирани и ангажирани в собственото си обучение. Ето няколко примера за възможни дейности по двойки за Cambridge Primary Music, които можете да използвате като отделни дейности или като част от поредица от дейности: Учениците изследват начини за

свирене на две независими парчета заедно. Постепенно изграждат дует, в който понякога и двамата свирят, а понякога свири само един ученик. Учениците слушат записана музика и обсъждат какви изразни средства могат да чуят (например динамика, темпо, използвани инструменти). Учениците работят заедно, за да усъвършенстват дуета и да го подготвят за изпълнение пред класа.

Групови дейности

Когато работят в малки групи, учениците могат да се подкрепят и напътстват взаимно обучението си и да се научат как да си сътрудничат. Ето няколко примера за възможни групови дейности за Cambridge Primary Music, които можете да използвате като отделни дейности или като част от поредица от дейности: Учениците работят заедно върху гласово произведение за храна. Всеки избира хранителен продукт (например пиле или портокал). Всеки от тях пее ритмично собствения си хранителен продукт и постепенно наслоява своите песнопения. Учениците прехвърлят ритмичните модели от гласова пиеса към ударни инструменти. Те наслояват повтарящите се модели (ostinatos), за да създадат групова композиция. Учениците добавят перкусии към проста песен. Някои ученици в групата свирят прост ритъм, взет от песента, някои свирят музикален ефект в празнината в края на реда, а някои почукват в съответствие с ритъма на песента.

Дейности на целия клас

Обмислете внимателно целта на дейностите на целия клас, за да сте сигурни, че всички ученици са ангажирани. Ето няколко примера за възможни дейности за целия клас за Cambridge Primary Music, които можете да използвате като отделни дейности или като част от последователност от дейности:

• Играйте на класова ритъм игра. Седнете в кръг и пляскайте равномерно, за да създадете ритъм. За да пасне на ритъма, учениците се редуват около кръга, за да представят себе си и човека отдясно: „Казвам се... и това е...

• Слушайте „Аквариум“ от Карнавала на животните на Сен Санс. Обсъдете характеристиките на музиката. Помолете учениците да отговорят на настоението на музиката, като завъртят шалове, за да създадат танцуващ аквариум за цял клас.

• Създавайте парчета случайна (алеаторна) музика, която не е ритмична, но включва дълги, припокриващи се звуци. Един ученик издухва балончета. Всеки от останалите ученици избира

балон и свири на инструмент, докато избраният от тях балон се спука. След кратко време изберете нова машина за издухване на мехурчета, така че всеки да има шанс да даде своя принос.

**Организиране на обучаеми групи**

Учащите могат да бъдат групирани по много начини. Позволяването на учащите да избират свои собствени групи често води до приятелски групи, но учащите се нуждаят от опит в работата с различни връстници. Така че може да бъде полезно вие да организирате групи. Един бърз метод за групиране на обучаемите по-произволно е да имате номерирани групи и да разпределите група по номер на всеки обучаем, например когато при влизане в стаята. Ако учениците избират свои собствени групи, дайте им инструкции за това как да изберат разумни „работещи“ групи и ограничение във времето за организиране (да речем 30 секунди). Как групирате обучаемите за определена дейност може да зависи от вашия метод на диференциация.

**Разпределяне на групови роли.**

Един от начините за подпомагане на груповите дейности е да се даде роля на всеки член на групата. Това позволява на всеки обучаем да се съсредоточи върху една конкретна област, като същевременно работите за обща цел. Важно е, че членовете на групата все още общуват помежду си, така че всеки да участва в напредъка на групата към общата им цел. Груповите роли, които избирате, ще варират според дейността.

Основните отговорности, които ролите могат да включват, са:

- като се уверите, че всеки има ресурсите, от които се нуждае;
- като се уверите, че всеки има информацията, от която се нуждае;
- гарантиране, че всички участват в задачите, дискусиите и решенията;
- водене на регистър на идеи и решения;
- като се уверите, че задачата е изпълнена навреме;
- докладване на констатациите, например чрез представяне пред целия клас.

След като учениците са опитни в различни групови роли, можете да им позволите да решат помежду си кои ще поеме всяка роля.

**Определяне на правила за групови дейности**

Учащите се нуждаят от ясни правила за това как да провеждат групови дейности. Трябва да ги обсъдите и развиете с вашите клас. Те могат да включват някои от следните:

- Уважавайте и ценете мнението на всеки.
- Не прекъсвайте, когато другите говорят.
- Насърчете всички да говорят.
- Давайте и приемайте градивна критика.
- Поемете своя справедлив дял от задачите.
- Подкрепяйте се взаимно и се уверете, че всички разбират.
- Придържайте се към крайните срокове.
- Слушайте се един друг и всички инструкции на учителя.

За да се насърчи по-ефективното сътрудничество, важно е учениците да говорят помежду си, вместо да ви питат, да дават отговори или да вземат решения вместо тях. Може да искате да въведете правило, което ограничава броя на въпроси, които всяка група може да ви зададе по време на всеки един урок или учебна дейност. Имате нужда от ясен сигнал, за да посочите кога искате класът да спре и да слуша. Един от начините да направите това е като се позиционирате в предната част на стаята и вдигнете ръката си. Друг ефективен метод е обратното броене от пет до нула с очакването, че докато стигнете до нулата, класът е тих и неподвижен и всички погледи са насочени към вас.

**Методи на преподаване и учене**

Учебната програма на Кеймбридж по музика за начален етап е предназначена да се използват гъвкаво музикални инструменти от всякакъв вид, както и подръчни средства, направени инструменти от децата и музикални технологии. Препоръчва се, учениците да импровизират и композират, използвайки набор от техники за пеене и свирене на музикални инструменти, както да изпълняват и представят редовно пред различни аудитории.

Също така се препоръчва, учениците да имат възможността да слушат и оценяват подбрана музика включително и техни композиции, съответно и на техни съученици, музика от различни култури, времена и места. Това не само ще ги подкрепи да бъдат по-авантюристични в избора си на слушане, но и ще ги насърчи да експериментират с нови идеи и да бъдат по-креативни, когато композират. На учащите трябва да се дават възможности да развият активно слушане, което изисква учащите да забелязват музикални характеристики като динамични промени, инструменти, спиране и започване, напрежение и освобождаване. Учителя трябва да помисли как най-добре да включи слушане, импровизиране, композиране, изпълнение и оценяване в уроци, поредица от уроци или проекти, за да даде на учениците да развият, консолидират и комбинират своите умения. Също така трябва да вземете предвид най-добрия

баланс между ръководени от учителя дейности и творчески дейности насочени към ученика. И двете играят важна роля в подпомагането на музикалното развитие на ученика. Повечето музика трябва да се преподава по слух (чрез слушане и копиране). Нотният текст се въвежда постепенно в началните етапи, така че учениците да осъзнаят, че има връзка между символ и звук.

**Разпяване**

Разпяването е важна част от вокалните дейности. Прекарването на едва няколко минути в дейности за загряване подготвя ума, тялото и гласа за пеене. Разпяването може да се концентрира върху позата, лицето, дишането, вокалообразуването. Трябва да изберете различни разпявания, за да допълните основните си дейности.

Поза-лице

Учениците „събуждат“ телата си, подготвят ги за процеса за пеене

- Поза: подготовка за движение (например леко разклащане на ръцете и краката)
- Осигуряване на удобна стойка на изправено положение (например като се уверите, че коленете им не са кръстосани) стъпили удобно на земята.
- Навеждат се напред с отпуснати мускули и като преброят до пет, постепенно преминават към изправена поза с бдителни лица и ръце отстрани, готови да пеят.
- Учениците изпълняват упражнения за разтягане на лицето, например правят смешни физиономии, дъвчат въображаема храна и издуват въображаеми мехурчета. Можете да играете игра с „огледало“, при която един ученик демонстрира разтягане на лицето, а съучениците му го копират.

**Дишане**

- Учениците се концентрират върху дишането си. Те вдишват като броят до пет, задържат и след това издишват. Повторете, като броите до 10 и след това до 15. Контролирането на дишането е важно при пеенето, например, за да не останете без дъх по средата на музикалната фраза.
- Учениците повтарят дейността по-горе, но издишват с „бръмчене на устни“, издухвайки въздух през устните, подобно на двигател на кола. Друг вариант е да издишват, като издухват въздух през зъбите си.

**Глас**

- Учениците издават непрекъснати звуци, повишаващи се и понижаващи се по височина с нарастваща вариация, за да съответстват на движенията нагоре/надолу с пръста ви във

въздуха. Например думи като „хъммм“ или „бръмчене“ или фонеми, които съответстват на „ннн“, „ооо“, „шшшш“.

- Учениците изследват използването на високи и ниски гласове, преструвайки се, че викат някого в далечината, например „Йу-ху“ (висок глас), „Аз съм“ (нисък глас). Уверете се, че учениците правят гласовете си толкова високи и ниски, колкото е удобна за тях.

**Междупредметни връзки**

Важно е учениците да могат да мислят критично и творчески като музиканти. Ето защо е се препоръчва учителя да бъде музикант.

Това ще изгради солидна основа на ясното знание, разбиране и умения за музика, което позволява на учениците да развият дълбоко разбиране. Учениците трябва да имат възможности да прилагат своите знания, разбиране и умения във възможно най-много контексти. Това включва прилагане на обучение от едни предмет в:

- Опит по друг предмет извън официалната учебна програма (в съпътстващи учебни дейности като спортни събития, концерти, спектакли)
- Благотворителни дейности
- Междупредметни проекти

Ето някои примери, при които могат да се направят връзки с други предмети и съпътстващи учебни дейности в уроците по музика в начален етап, което позволява на учащите да прилагат знанията, разбирането и уменията, които развиват в други контексти:

- Изкуство и дизайн: Изкуствата споделят общи творчески процеси: изследване и формиране на идеи, представяне на текуща работа, преработка/усъвършенстване, представяне/излагане, отразяване и оценка. Полезно е да се обсъдят тези процеси и да се подчертаят приликите в начина, по който се използват в уроците по изобразително изкуство и музика. Изкуствата също споделят естетически концепции, например симетрия, контраст, форма и структура. Това означава, че например е възможно да се улови естетиката на скулптура, обсъждана в изобразителното изкуство в часовете по музика.
- Наука: Музиката има тясна връзка с науката и можете да използвате научни изследвания, за да насърчите музикалното разбиране. Например: учениците могат да изследват свойствата на различни музикални инструменти по отношение на звуците, които издават и как да получат ноти с различна височина (например промяна на дължината на струна или тръба). Като алтернатива учениците могат да изследват ефектите на затихване на

различните материали (като дърво, пластмаса, филц и гума), използване върху ударните инструменти.

- Дигитална грамотност: Технологиите са съществена част от правенето на музика днес. Интернет предоставя на обучаващите се незабавен достъп да всички форми на музика и да различни видове музикални изпълнения. Учениците могат да използват музикален софтуер, за да създават и манипулират собствената си и чужда музика. Те могат да наслояват различни звуци и музикални фрагменти и да използват софтуер за промяна на гласа.

Междупредметните връзки предоставят на учениците възможност да прилагат умения от повече от един предмет, както показват следните два примера:

- Изобразително изкуство: Учениците използват набор от подръчни материали, за да проектират и правят различни музикални инструменти, например шейкъри, дрънкалки, инструменти с кожа и т.н. Учениците използват своите инструменти, за да създават ритми с броене до четири. Те оценяват своите инструменти по отношение на техния звуков и визуален дизайн, взимат решения и правят подобрения. След това учениците работят в малки групи, за да създадат композиция чрез комбиниране и наслояван на техните ритми.
- Български език: Учениците посещават място (например гора), говорят за звуците, миризмите, формите, цветовете и текстурите, които срещат и започват да записват(творческо писане). Обратно в класната стая, учениците развиват своите идеи в стихотворение или история, вдъхновени от посещението. След това учениците работят в групи, споделяйки работата си и разработвайки групово изпълнение на едно от произведенията. Те използват гласовете си творчески, като използват изразителни качества като динамични промени, промени в темпото, тишина и ехо. Те записват своето изпълнение и разработват музикален съпровод за него, наслоявайки ритмични остинато, пулс и звукови ефекти.

Можете да планирате съвместно с други учители във вашето училище по различни предмети.

**Учебна среда**

Приобщаваща учебна среда

Приобщаващата учебна среда дава възможност на всички ученици да развият своя потенциал.

Ролята на учителя е да открие компетенциите и опита на своите ученици и да извлече най-доброто от всеки ученик.

Използвайки разнообразни стратегии за преподаване, вие можете да отговорите на нуждите на обучаемите с различни среди, компетенции и интереси. Тези стратегии ще допринесат за цялостна приобщаваща учебна среда. Всеки ученик ще се чувства ценен и подкрепян и ще може да се развива и да успее във вашите уроци и след това.

Преподавателски стратегии за приобщаващо обучение

За да помогнете за мотивирането на всички учащи се стремете да представяте информацията по различни начини за различни дейности, като използвате набор от текстови, устни, визуални и практически ресурси. Където е възможно, използвайте контексти от реалния живот, които са значими за вашите ученици, и променяйте контекстите, за да се харесате на различни ученици.

Вашият фокус трябва да бъде върху развитието на обучението, а не върху представянето на обучението

Cambridge Primary Music насърчава музикалното развитие на всички учащи. Музиката е една от многото компетенции споделено от всички ученици и всеки ученик има капацитета да напредва в музиката. При някои ученици ще съществува музикални умения, които ще искат да развият и това желание трябва да се насърчава. Учениците, които изпитват несигурност или нямат музикални умения също трябва да бъдат насърчавани. Умения като чувство за височина и ритъм могат да се развиват и всички ученици ще продължават да развиват тези умения с опит, търпение и насърчаване.

Приобщаващото обучение по музика е свързано не само с начина на преподаване, но и с музикалното съдържание, което използвате. Всички форми на музика, от традиционна от цял свят през поп музика до класическа музика са еднакво подходящи, когато се използват за развитие на музикално умение или концепция. Използването на широк набор от музика ще помогне на учениците да развият своите музикални предпочитания. Учениците трябва да бъдат насърчавани да споделят и обясняват своите музикални предпочитания и да изграждат разбиране, че различните предпочитания са еднакво валидни.

**Диференциация**

Диференциацията може да помогне да направите уроците си по-приобщаващи. Диференциацията означава да мислите за нуждите на вашите ученици и да се опитвате да напаснете методите на преподаване, учебните дейности, ресурсите и учебната среда към отделни ученици или група ученици.

Някои възможни методи за диференциация са:

• Използване на различни групи. Можете да променяте групите на учениците в зависимост от учебната дейност или учебната цел. Например, понякога можете да организирате учениците в групи, съдържащи ученици с различни компетенции. Така учениците, които се нуждаят от

повече подкрепа, могат да получат идеи и умения от другите, докато други учащи могат да развият собственото си разбиране, като обясняват на другите. По този начин всички учащи ще могат да напредват.

• Вариране на дейността или резултата. Това е, когато учениците работят по една и съща учебна цел по различни начини. Например едни ученици могат да използват ресурси, които предлагат различно количество подкрепа, или други ученици могат да демонстрират напредъка си по различен начин.

• Промяна на подкрепата от възрастни: Това е, когато учениците получават допълнителна подкрепа от вас, или от асистент. Например може да работите с малка група ученици, които се нуждаят от повече подкрепа; други ученици могат да работят в групи с обобщен лист с въпроси, за да фокусират тяхното учене.

**Учебни ресурси**

Cambridge Primary music е проектиран да се използва гъвкаво с наличните ресурси, но трябва да се стремите да използвате широка гама от инструменти във вашето преподаване. Ако вашето училище в момента не разполага с широка гама от инструменти, можете да разработите план за изграждане на вашата колекция с течение на времето. Започнете с направата на набор от музикални инструменти, като използвате ежедневни ресурси (например шейкъри, барабани, звънчета, клавеси). Постепенно добавете перкусии с интересни звуци (например дъждовни пръчки, гонг, гръмотевични барабани). Може да се стремите да закупите само един настроен инструмент като начало, може би набор от звънчета, а след това да добавите ксилофони и глокеншпили, когато можете.

В допълнение към музикалните инструменти ще ви трябват ресурси за пеене. Има много безплатни ресурси за пеене в интернет, но внимавайте – изберете ресурси, които са съпричастни на развиващите се гласове на учениците ви. Песни от известни мюзикъли, например, често са твърде високи и сложни за ученици в начален етап; изборът на удобен среден диапазон е от ключово значение за насърчаване на колебливите певци. Съберете колекция от народни песни и училищни песни и изградете общ репертоар, който всички ученици в училището могат да пеят заедно.

**Цифрови технологии**

Цифровите технологии са ценен ресурс, който може да помогне на учениците да развият своите знания, разбиране и умения. Те са особено полезни, когато се използват като един от редица ефективни методи за преподаване и учене. За да използвате най – добре дигиталните технологии в уроците, развийте своята осведоменост за достатъчен брой дигитални технологии

и обмислете внимателно как и защо те могат да подпомогнат ученето. Вашата цел при използването на цифровите технологии трябва да бъде въздействие и напредък, а не да „ангажирате“ и „ентусиазирате“.

Технологията, която използвате, ще повлияе на начина, по който изберете да я използвате. Например:

- Ако имате само един компютър на разположение, можете да го поставите в зона, подходяща за независими дейности като изследване
- Ако имате аудио/визуално записващо оборудване, можете да го използвате, за да записвате учениците си като основа за дейности за самооценка или партньорска оценка
- Ако имате достъп до интерактивна бяла дъска или проектор, можете да използвате дейности за целия клас, при които учениците представят работата си на други за оценка и дискусия
- Ако имате достъп до инструменти за видеоконференция, можете да ги използвате за съвместни дейности с други хора извън вашето училище
- Ако имате достъп до компютърен пакет, можете да го използвате за конкретно разследване или изследователска дейност

**Мониторинг и оценка**

Разбира се, за да имаме ефективно преподаване и учене е необходимо а има съгласуваност между учебната програма, педагогиката и оценяването.

Ежедневното оценяване в уроците е важно, за да можете да подпомогнете учениците се да напредват в обучението си.

Редовното наблюдение на ученето, използвайки неформални методи ви показва нуждите на вашите ученици и съответно как да планирате вашите следващи стъпки.

Изработването на критерии за успех е ключов момент. Когато вашите ученици знаят какво трябва да знаят, могат или правят, съответно ще имат ясни цели за постигане и ще бъдат ангажирани с обучението си.

Нека ви дам един пример за обучаем в етап 3, което е втори клас по българската учебна програма.

Участие в унисон и частично пеене или свирене включва няколко критерия за успех, включително

- Мога да следвам мелодията като пея песен с другите
- Мога да започна точно навреме
- Мога да следвам ритъма, когато пея с другите
- Мога да правя движения в правилния момент в цялата песен

Ефективно използване на въпроси

- Уверете се, че знаете защо задавате конкретен въпрос и какъв вид информация търсите. Полезно е да планирате някои въпроси предварително и да ги включите в плана на урока си.

Пример:

Предназначение – за да направите преговор на предишна тема, преди да въведете нова:

Примерни въпроси могат да са:

1. Когато въвеждате дейност, в която ще използвате ударни инструменти:

Какво можете да ми кажете за ударните инструменти? Какви примери може да дадете?

Предназначение – да проверите разбирането на учениците в конкретна концепция и да решат какво да правят нататък:

2. След слушане на музикално произведение:

Можете ли да пляскате в ритъма на музиката?

- Използвайте отворени въпроси по-често от затворени.
- Задавайте въпросите един по един.
- Определете фокуса, но не предполагайте конкретен отговор.
- Не давайте опции, освен ако те не са единствените опции
- Оставете време за мислене
- Слушайте активно
- Помолете учениците да изразят своите идеи напълно
- Насърчавайте учениците да ви задават въпроси

Даване на обратна връзка

Смятам, че обратната връзка е много важен момент от оценяването. Разбира се, тя трябва да е обвързана с критериите за успех. Ето и начин да разберете дали сте дали конструктивна обратна връзка – тя трябва да дава отговори на следните въпроси:

- Как се справям?(Какъв напредък постигнах по отношение на критериите за успех?)
- Какво трябва да направя след това?(Какво трябва да направя, за да постигна по-нататъшен напредък?)

Ето някои видове обратна връзка:

- Вербална обратна връзка
- Невербална обратна връзка
- Писмена обратна връзка

Тук е важно да споделя, че невербалната обратна връзка може би е по-важна от другите две в определени моменти. Всеки жест, изражение, поза на тялото казват повече от думите. Затова трябва да бъдем внимателни в това отношение.

Самооценка и партньорска оценка

Обратната връзка не трябва да идва само от учителя. Партньорската оценка дава възможност на учениците да се учат и да се подкрепят взаимно. Възможността да говорят, обсъждат, обясняват и предизвикват едни друг, позволява на учениците да напредват по-далеч, отколкото могат сами. Важното е обратната връзка да е подкрепяща и конструктивна.

Партньорската оценка развива и самооценката. Трябва да насърчаваме учениците непрекъснато да използват самооценка, така че размисълът и подобряването да станат естествена част от учебния процес.

Общо взето, сами разбирате, предимствата на тази учебна програма не са малко. Тя дава поглед и много възможности както на учителите, така и на учениците. Правилната структура на урока, планирането, учебната програма от една страна и свободата на учителите да работят в творческа среда със своите ученици води до изграждането на добра ценностна система и създаването на интелигентни и добри хора.

***Използвана литература:***

Cambridge Assessment International Education, 2019, Teacher Guide with advice for Cambridge Primary Music 0068

Steve Garnett, Training Dragonfly, 2016, Formative Assessment

Steve Garnett, Training Dragonfly,2016, Effective Differentiation

Steve Garnett, Training Dragonfly, 2016, Marking and Feedback

C. Constantinou, Veema Education, 2017, Teaching and Learning: AFL, SEN, G&T

# СТРУКТУРИРАНЕ НА УРОК ПО ПЕЕНЕ ПО МЕТОДА НА ШЕРИЛ ПОРТЪР

**Таня Камбурова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

В настоящия доклад се прави кратък обзор на видовете уроци по пеене, структурирани по Методът на Шерил Портър. С Методът авторът се запознава лично през юни месец 2019 година във Виченца, Италия. В световен мащаб Методът намира широко приложение във вокално-педагогическата работа на много преподаватели, диригенти, ръководители на вокални групи и др. Дали заради сериозната реклама или заради самата Шерил, която е изключително интересна, артистична и умело презентира вокалните си способности всички нейни видеа и уроци имат милиони последователи по целия свят на живо и в социалните мрежи.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: индивидуални и групови уроци, разпяване, интонация, дихателни техники, анализ на гласа, певческите способности.

В настоящия доклад се прави кратък обзор на видовете уроци по пеене, структурирани по Методът на Шерил Портър. С Методът авторът се запознава лично през юни месец 2019 година във Виченца, Италия. В световен мащаб Методът намира широко приложение във вокално- педагогическата работа на много преподаватели, диригенти, ръководители на вокални групи и др. Дали заради сериозният ПР или заради самата Шерил, която е изключително интересна, артистична и умело презентира вокалните си способности, всички нейни видеа и уроци имат милиони последователи по целия свят на живо и в социалните мрежи.

Шерил Портър е на 51 години и близо 20 години е била действаща оперна певица в Италия, Германия, Франция, Мексико и други. Стипендия от университета в Илинойс я изпраща в класа по пеене на сопраното Една Уилямс. Шерил казва, че именно Една Уилямс й дава увереността да популяризира Методът си. Значителна част е базиран на основата на вокалната методиката на Една Уилямс.

Шерил Портър е позната като вокален педагог, който усъвършенства контрола на гласа и вокалната техника, отличава се с вокалните си способности в почти всички музикални жанрове: опера, джаз, соул, мюзикъл и други. Нейно мнение е, че вокалният педагог трябва да е и добър изпълнител, за да може да предаде вокалния си опит. Притежава опит в звукозаписа и

озвучаването на филми. Работата й се отличава с изключителни организаторски умения, със способността да открива и премахва технически и дихателни дефекти, както и да предлага ефективни решения за справяне и усъвършенстване на вокалното майсторство. Изключително активна в социалните мрежи, залага на сериозен ПР и с времето тя и нейният Метод придобиват световна популярност. Към момента работата й е насочена предимно към онлайн курсове, консултации и майсторски класове по целия свят. Разбира се, видео уроците намират широко приложение по време на Световната пандемия през 2020 година.

През 2019 година на официалната страница на Шерил Портър присъстват видовете уроци, които предлага музикалния педагог. Към момента страницата е обновена и в нея може да бъде намерена информация за видовете онлайн курсове, за които ще стане дума по- късно в изложението.

Присъствените уроци са три вида, според информация, изложена в сайта през 2019 година:

- 90 минутен урок с цел пълен анализ на гласа, който включва диагностика, определяне на тембър, определяне на диапазон, състояние на диафрагмалното дишане, работа с музикални изразните средства и ритъм-метричните компетентности на изпълнителя, интерпретация, сценични поведение и др.;
- 60 минутен урок, който включва разпяване и интерпретационното изработване на песни от репертоара на изпълнителя (обикновено две или три песни различни по жанр);
- Групови курсове и уроци, които включват разпяване в хор, обучение, демонстрация, пеене по гласове, многоглас.

Първо е направен обзор на **урокът за анализ на гласа**, на който всъщност е присъствал и авторът на доклада. Както всеки урок по пеене и този по Методът на Шерил Портър започва с теоретична част и разпяване, а след това и представянето на три песни различни по жанр и трудност. (Предварителната препоръка към автора на доклада за урока при Шерил Портър е била да се подготви репертоар, който да включва песен, която се пее добре; песен, за която се смята, че не може да бъде изпълнена и още една по избор на автора).

В този вид уроци упражненията, които се прилагат са за да дадат ясна представа за състоянието на диафрагмалното дишане; цялостна устойчивост на диафрагмата; вокалообразуването; наличие, липса и качество на вибратото; употреба и затруднения при използването на различните вокални регистри (според Методът са шест); интерпретация на три различни по трудност и жанр песни. Изготвя се оценъчна карта, съдържаща компонентите по горе (включително визия на изпълнителя, микрофонна техника, артистичност на ученика и др.)

на база, на която се изготвя заключение и цялостен анализ на гласа, включително и препоръка за жанровете, които му подхождат. Чрез този вид урок на практика гласът се тества и се определят проблемите, по които да се работи, положителни качества, заложби, гласови данни и артистичност на ученика. Интерпретацията на песните заема по- малък процент от урока и на практика изпълнението на репертоара е по- скоро за да се анализира гласа на ученика и да се определят жанровете, в които е препоръчително да се работи и тези, които не са подходящи. В този урок не се работи детайлно върху отделните песни, а се дават само минимални насоки и то свързани с цялото, а не с детайла.

В уроците за анализ на гласа се използват дигитални технологии и съвременни компютърни програми за проследяване на интонацията, вибратото, устойчивостта на диафрагмата и всички те дават възможност на самия изпълнител да проследи своето гласово развитие: както визуално да наблюдава, така и слухово да анализира собствените си неточности и вокални колебания. В процесът на разпяване и в помощ на певческото дишане, ученикът се поставя в легнало положение, от зададен тон започва да брои(на родния си език), първоначално до двадесет, тридесет и т.н, като всяко следващо броене започва с половин тон по-нагоре. По този начин се определя устойчивостта на диафрагмата и качеството на певческия въздух. Положението, в което студентът е легнал помага и за визуализиране на видовете певческо дишане. Тук е мястото да се каже, че съществуват известни разлики в методите на преподаване на певческо дишане. Някои преподаватели концентрират дишането в областта на корема. Според други,включително и Шерил, смятат че певческото дишане е правилно, когато обема целия корпус на тялото, от всички страни - включителни и корема. В структурата на урока се предвиждат 1 или 2 упражнения за дишане.

След упражненията за дишане се работи за вокалообразуването. Упражненията са различни по трудност, някои изискват време за разучаване и разбиране. Пеят се срещу огледало, като по този начин ученикът може да извърши реален контрол и да вижда неточностите във вокалообразуването си.

В следващият етап от урока за анализ на гласа се използват упражнения за:

- Вибрато- в разпяването се използва приложение (може и за телефон), което показва наличието и качеството на вибратото;
- Издръжливост – използва се едно и също упражнение, като при всяко следващо изпълнение се забързва темпото (в метода са пет различни темпа)
- Фразиране – упражнения с висока трудност, според авторът са подходящи за напреднали изпълнители, тъй като те са в голям тонов обем и с по- сложна интервалика;

- Регистри – както беше споменато по-горе, според Шерил Портър гласът разполага с шест регистъра. Упражненията са разположени така, че да спомогнат осъзнаването на изпълнителя, за това как точно са разположени тези регистри в гласа и как точно да се осъществи звукоизвличането им. Тези упражнение не са подходящи за деца и изискват вокален опит.

  При разпяването на урока си при Шерил, авторът на доклада успява да достигне тонове ( ре-ми от трета октава) и то при изработен обем до до на трета октава.
- артикулация и дикция – упражнения с различна сложност. Част от тях с висока трудност, но изключително ефективни. Дават възможност за освобождаване на челюстта, за раздвижване на целия артикулативен апарат, развиват правилната дикция. До голяма степен могат да подпомогнат и премахването на логопедични проблеми свързани с неправилното произнасяне на съгласните звуци. Упражненията за артикулация и дикция са с малък тонов обем.

Урокът за анализ на гласа е с продължителност 90 минути и е подходящ за хора с певчески опит и знания в областта на певческото изкуство. При правилно певческо дишане и добра концентрация на изпълнителя при разпяването в този вид урок се определя и вида на гласа. При липса на гореспоменатите вокалния педагог избягва определянето на тембъра, тъй като според него е необходима известна вокална постановка и вокална работа за коректното определяне. Практика, която се среща при много вокални педагози в България.

Във вторият вид уроци-**индивидуални по Методът на Шерил Портър** разпяването се разширява, като се прилагат по няколко различни упражнения, с които да се усъвършенстват певческото дишане, точната интонация (всички упражнения от Методът са хармонизирани, без мелодията на упражнението, като по този начин ученикът сам интонира в различните тоналност нагоре и надолу, което дава устойчивост на музикалния слух), вибрато, издръжливост, дикция и артикулация, работа с различните регистри на гласа, диапазон. Песните отново са 3 различни по жанр и трудност. Интерпретацията им се изработва в детайл.

Вокалната работа се разпределя по групи, тоест един урок може да бъде насочен САМО към ниско-диафрагмалното дишане и по- голямата част от упражненията да тренират именно него. Тези упражнения са с малък тонов обем, използват се предимно шептящи съгласни, чрез които се активизира ниския певчески дъх и като цяло могат да бъдат определени като физическа подготовка и тренировка на диафрагмата. Упражненията са лесни за запомняне и не изискват вокални умения, а по- скоро физическа издръжливост, концентрация и ритмически усет.

При индивидуалната практика, всеки урок има тема и се прави персонален подбор на песни. Работата по избрания репертоар може да е продължителна (понякога са необходими няколко месеца за изработването на песен). Вторият вид уроци дава възможност за развитие и

след усвояването на основните компоненти: певческо дишане, точна интонация, вокалообразуване, издръжливост и се премине към усвояване на belting notes, регистри, включително fry и whistle tones, както и запознаване с рифове и вокални пазажи, разпяване по диатониката и сложни ритмически формули.

Интересното е, че вокалната работа в този вид уроци започва с танц. По този начин вокалния педагог най- бързо може да види наличието на обща музикалност на изпълнителя и неговия музикален талант, ако има такъв. Също така, според Шерил, тялото трябва да бъде подготвено за процеса на пеенето и то чрез движения. Знаем, че така наречената сценична треска и страхът от провал са основните бариери, които застават пред един изпълнител и понякога са основна пречка за разгръщане на собствения потенциал. Така че, започвайки урока с танц, ученикът освен всичко друго, е заставен да се отпусне, за да може да покаже най- добрите си качества и способности по- нататък в урока.

Индивидуалните уроци дават възможност за израстване и развитие на певческите способности, също така чрез тях се трупа и репертоар. Именно индивидуалната и последователната работа дават най- добри резултати. В уроците всяка песен се пее на своеобразна сцена. Изпълнителят е заставен да представи песента, по начин по който това би се случило реално на концерт. Песента се изработва в детайл. Фразата се изгражда на основата на динамиката например силова височина или задържан висок тон се мислят в mp и mf, а нисък гръден регистър се пее в crescendo. Много подробно се изработват по- сложните моменти от песента, рифовете и щрихите. Основна цел е да се освободи гласа, да се избегне стягането и най-вече да се постигне контрол. Работи се върху вкусът за музика и разбирането за жанр и стил на песните. Според авторът, често пъти в изпълненията си певците не обръщат внимание на стиловата и жанрова обособеност и особеност на една песен. В крайна сметка, колкото по-техничен е гласа, толкова повече възможности се откриват за самия изпълнител.

Може да се каже, че индивидуалните уроци имат смисъл само тогава когато са редовни и техен барометър е времето. Това се отнася с пълна сила за всички занимания, с които се ангажира един човек.

Освен индивидуалните практики се прилагат и групови уроци. Структурата е същата, както при индивидуалните. Основните разлики са при диапазона на разпяване, който е работен, общо взето се прилага принципа на разпяване на хор и интерпретацията на песните, която се осъществява на фрагмент от песента пред цялата група, която активно участва в изработването на конкретната фраза. Може да се каже, че груповата работа е демонстрация на Методът и по – лесното осъзнаване на постигнатите резултати от повече хора. Груповата работа има своите позитиви, особено при ученици, които са по- притеснителни. Пеенето в група дава повече

самоувереност и смелост, също така развива добър хармоничен слух и възмозможността за пеене на няколко гласа.

Тук е мястото да се каже, че от личния си опит авторът на доклада достига до заключение, че пеенето в хор или друг вид певчески състави, дава реална възможност човек с неточна интонация, с неправилно дишане, лош ритмически усет и не дотам добро звукоизвличане, да придобие вокални навици само чрез имитиране на хората около него и водейки се от по-опитните и отработени гласове. Може би единственото условие това да се случи е да има водач на партията, за да се случи имитацията.

Често пъти водени от прекомерна амбиция за самостоятелна изява, учениците, дори и техните родители, предпочитат индивидуалната работа без да осъзнават позитивите, които носи пеенето в хор или вокална група. Същото се отнася и за груповите уроци. Именно те дават възможност на човек да се учи от грешките на другите, да наблюдава и анализира и пряко да участва в процеса на работа. На практика индивидуалната работа е много по- детайлна и концентрирана, но от десетгодишната си работа с деца авторът на доклада е видял как ученици, които са затворени като поведение и като глас в резултат се "отварят" за музиката и за общуването и това е възможно благодарение на пеенето в хор.

В заключение, вече 4 години авторът работи по Методът на Шерил Портър. Самата Шерил казва за себе си, че е с изключително добър музикален слух и работи слухово, както разпяване, така и репертоарите на своите ученици. В работата с деца на различна възраст, които в по- голямата си част не познават нотното писмо Методът е добре приет, развива музикалния слух, гласовите данни, вкусът към музика, усет за вокали и интерпретация и е напълно приложим при ученици, които обичат и искат да пеят, без значение дали ще продължат професионалното си развитие като изпълнители. Разбира се, тъй като упражненията са много е необходимо да бъдат подбрани според нивото на изпълнителите и според тяхната възраст. Това в задължение на вокалния педагог. И да не забравяме, че всяко едно ново занимание изисква време, търпение, целеустременост, а в пеенето– вдъхновение, опит и мотивация.

***Използвана литература:***

Cheryl Porter Site – Cheryl Porter Official Website (cherylportermethod.com)

Free your voice course

Vocal agili-TEA course

# МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ХОРЕОГРАФИЯ ЗА ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

**Лидия Томова-Чимева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Синтез от различни методи, средства и похвати за обучението по класически, модерен и характерен танц за деца в предучилищна възраст. Специфични изисквания за преподаване чрез игра или т. н. метод „Учене чрез игра“. Акцент в доклада е ролята на танца като средство за развитие на детския потенциал. Формиране на лично отношение към танца като изкуство, както и за изграждане на мотивация и увереност в собствените възможности на всяко дете. Иновации в методиката и изграждане на система за преподаване.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Хореография, танци, обучение, детска градина, деца, музикална система „Шулверк“

**Танците в миналото и включването на децата в тях**

За произхода и значението на танца съществуват най-различни теории, които представляват научен интерес и до днес. Още от дълбока древност хората танцуват. Сведенията сочат, че танцът възниква в първобитно-общинния строй, като съществуват три хипотези за възникването му. Едната т.нар. „мистична“ хипотеза е свързана с божественото. Смята се, че танцуващите са връзката между хората и божествата. Танцувайки, всъщност „Бог“ говори на хората. Според друга теория танцът възниква като резултат от колективен труд и някакъв вид обща дейност. Третата теория обобщава идеята, че емоционалното състояние, удоволствието и развлечението са в основна причина за създаването на танца.

За историята на танца има много сведения и научни разработки, но данните за първото обучение на деца по танцово изкуство са оскъдни.

*Първобитно-общинния строй*

В този период целият човешки живот бил свързан с танца. Танцът съпровождал човек през всички важни етапи от живота му - раждане, инициация, сватба и смърт.

Децата винаги са били важна част от каквато и да е обществена група и дейност. Те са бъдещето на общността, те ще продължат рода, ще запазят традициите на поколенията. В първобитно-общинския строй децата са наблюдавали възрастните как танцуват, как изразяват

себе си. В тези времена децата не са били обучавани да танцуват, а просто са продължавали традицията на племето и общността.

*Египет*

Децата се отвеждат на 4 г. в храмове, където се обучават до 9 г. и изучават музика, танци, геометрия, реторика, астрономия и т.н. След това полагат изпит, и ако го издържат, остават в храма, като жреци, а останалите, заживяват светски живот, като най-начетените. Канят ги на тържества да забавляват гостите, чрез свирене, рецититал, танц.

Според рисунките в пирамидите танцът е бил на високо ниво и е сочел за познания от вида батман, жете, скокове, въртения.

*Индия*

Подобно в Египет обучението по танци се извършва по храмовете и децата полагали изпит на 9 г. Издържалите остават жреци, а на останалите отново им е отредено да водят светски начин на живот.

*Гърция*

Танцът е на особена почит в Древна Гърция. Включен е в образователната система, като задължителен предмет, тъй като гърците вярват, че танцът облагородява тялото и духа. Именно гърците извеждат танца от храмовете, където го учат само избраните, за да може всички граждани да го изучават.

През цялото си 12-годишно развитие, древногръцкият танц заемал най- уважавано и видно място. Самият Омир величае танца, като смята, че няма по-красиво от съня, любовта и танца. В „Илиада“ също черпим сведения за танца и неговия произход.

*Рим*

Доста сходства откриваме с танцовата култура на гърците с единствена разлика, че имената на божествата се променят. Рим взаимства също така и обредите и символичните им тълкования. Танцът в Рим бил под влиянието и на други народи като Египет, Сирия, Испания (Илиева, 2019).

*Ренесанс*

Това е периодът, когато танцът се отделя като самостоятелно изкуство, а обучението по танци се разширява със създадената през 1661 г. във Франция Кралска академия за балет от крал Луи XIV. Терминуват се движенията, позициите на краката и ръцете2.

**Видове танци**

**Класически танц**

С този термин се обозначават благороден, академичен и професионален танц. От начало класическият танц заимства от народния танц определени движения, които в следващите години

се усъвършенстват до ниво на професионализъм. Класическият танц представлява утвърдена устойчива система от изразни средства на хореографското изкуство. Професионалната разработка върху народния, балния, сценичния танц довежда до обобщения и систематизация на отделните елементи и движения, които са в основата на класическия танц (Янева, 2008).

**Характерен танц**

Първоначално терминът служи за определение на всеки народен танц с определен характер, с определен образ, поставен в балетния спектакъл. По-късно се приема, че характерен танц се отнася за танци, изпълнявани в определен характер или националност. Танцовата лексика се изграждала върху движения характеризиращи дадени персонажи или националност (селяни, матроси, ковачи или италиански танц, руски танц и др.) (Янева, 2008).

**Модерен танц**

Модерните танци възникват като опозиция на класическия танц. В днешни дни модерният танц влияе върху класическия. Срещат се различни течения в модерния танц, като свободата, природата, вътрешните чувства се явяват основа на този жанр (Петров, 2000).

**Кратка характеристика на предучилищна възраст**

Възрастта от 3 до 7 години се характеризира с голямо натрупване на знания, способности, развиват се различни усещания. Има твърдения, че именно в тази възраст се формират онези качества и познания, които са фундаментални за един функционален и благосъстоятелен живот занапред. Една от най-важните особености на възрастта е, че децата формират своето въображение от 3 до 7 год. Това е от изключително значение за всеки следваш етап от живота на децата.

Опознавателните задачи в тази възраст се поставят с особено голямо внимание именно заради спецификата на възрастта и ранимостта на децата. Тук трябва да поговорим за т. н. метод „Учене чрез игра“, при който децата усвояват знания чрез игрови подход . Усещането за игра не само е важно, но е задължителен фактор. При децата в тази възраст липсва т. н. мотив за действие. Те нямат вътрешна потребност да „учат“. И не се има предвид, че те не изучават света, а че не го правят по традиционния начин. При обученията по танци за предучилищна възраст важат същите правила и норми както за всички образователни направления, спазващи изискванията за предучилищно образование на МОН.

В живота на децата във възрастта от 3 до 7 години се формират основите за учене през целия живот. Обучението по танци на деца в тези години успешно включва в себе си физическото, познавателното, социалното, емоционалното и творческото развитие на децата, вземайки предвид значението на играта в процеса на взаимодействие между учител и дете. Ранното обучение по танци спомага за цялостно развитие на детската личност. Изгражда съвкупност от компетентности - знания, умения и отношения, развива естетика и цялостно

отношение към изкуството. Децата, които се занимават с танци от предучилищна възраст опознават света чрез много други иновативни и мултисензорни усещания. При тях танцът има няколко значения и оказва благоприятно влияние за цялостното изграждане на личността на детето. Танците имат обучителна, възпитателна, познавателна и развлекателна функция при децата. Подобряват се техните възприятия, усещания за света, опознават себе си, разпознават и разбират чувствата си. Музикалността и артистичността също са важни умения, които се развиват благодарение на танцовото изкуство.

Детските градини често имат салони или обособени зали, предназначени за репетиции по танци и за различни събития, за разлика от такива с огледала и станки, които се срещат изключително рядко. Учителят по танци би следвало да преподава, като обединява два варианта на работа - да бъде обърнат с гръб, при който вариант няма видимост към децата, и фронтален, при който учителят е обърнат с лице към децата. При вторият вариант винаги трябва да се следи децата разбират ли коя е правилната посоката на движението, тъй като то изглежда огледално. (Янева, 2008).

Занималните са с ограничено пространство, хореографията винаги е зависела от пространството. Ако участват много голям брой деца, те се разпределят на групи, по роли, които децата да танцуват поотделно, а обща част с кулминация или обобщаваща част липсват заради ограниченото пространство. Броят в момента в детските градини наброява от 28 до 30 деца. Посещенията на децата често не са редовни заради разболявания и семейни причини. Тук идва още една условност, с която хореографът трябва да се съобразява. Независимо от факта, че посещенията на децата не са редовни, в хореографията в крайния продукт трябва да участват всички. Тоест учителят трябва да опознае децата, да избере най-подходящите деца за водещите роли, да подбере такъв танцов материал, които да бъде и възпроизведен след като детето е пропуснало няколко репетиции. Тук е подходящо да кажем, че танците по двойки са „голям риск“ за децата, именно заради отсъствията. Ако все пак се налага движение или комбинация, изпълнена от две деца, трябва да се фиксира кои са двойките в танца, веднъж определени, не бива да се променят, ако има обаче такава липса от дете, вариантите са два. Или детето танцува само или се присъединява към друга двойка, ако хореографията го позволява. Натрупаният опит не позволява импровизация в ситуация, която застрашава целостта на танца. В някои случаи при контакт с родителите и близки роднини в публиката детето плаче и отново има отказ да се включи в танца. В тези моменти не бива да се насилва, а само да се подкани отново да танцува. Може майката и таткото да се включат с детето, за да се чувства то защитено.

В залите по танци уроците по танци се преподават по аналогичен начин с този в детските градини, но съществуват и някои различия. В известна степен тук на преден план излиза мотивацията за включване на детето към дадена школа и жанр танци. Преподавателите, които

имат собствени зали за танци, са професионалисти и предлагат един стил на своите ученици с цел по- доброто и задълбочено изучаване. Родителите сами се осведомяват за стиловете, за преподавателите, за начините и методите на работа и чак тогава, след задълбочено проучване, те записват своите деца на уроци. В детските градини се назначава хореограф, който често предлага различен стил танци, съобразени с различните тематични сезонни тържества.

Времетраенето на урока по танци е различно в танцовата зала. Когато танците се преподават в специализирана зала, се изисква от децата да бъдат подготвени със специално облекло и обувки, докато в детската градина заради дневната организация на дейността времето за репетиция не позволява тази специфична подготовка. В залата често урокът е от 60 минути, в който са включени минути за обличане, екзерсис, почивка, а в детската градина времето за танци варира от 20 до 40 минути.

**Репертоарът**

Хореографите изграждат своя репертоар на база своите умения и степен на подготовка на учениците си. Сам подбира танците и стилистиката, в която желае да твори. Учителят по танци често работи по предварително зададени теми от учителите по групи. Той има свобода на творчество, но с предварително зададени теми. Сезоните са задължителна тема в детските градини. За есенните тържества се изпълняват танци, при които децата са в ролята на вятър, листа, зеленчуци и т.н. През зимата темите са снежинки, джуджета, елхичи. През пролетта често се среща образът на слънцето, цветята и др. Това се налага от психологическата възрастова характеристика и начина на мислене при децата на тази възраст.

Децата имат нагледно- образно мислене, което означава, че за решаването на определени задачи се акцентира върху възприемането на нагледни образи и представите за тях, без да участва практическа дейност.

За да обясним понятието пролет на децата, би следвало да покажем нагледно цъфнало цвете, пеперуда, слънце, прелетни птици и да им разкажем, че това са характеристики на пролетта. Чрез различни сетива детето натрупва образи в съзнанието си, преобразува ги, отделя важното от несъщественото и достига до изводи и заключения. Основна ориентировъчна дейност, придружаваща нагледно – образното мислене, е зрението.

**Методи и похвати за работа с деца**

Когато говорим за обучение на деца, трябва винаги да сме много внимателни какъв речник използваме за обяснение и какви жестове. Учителят трябва да променя височината на гласа си, за да акцентира на някои моменти или образи. Ако целта е да се пресъздаде ефирен образ на пеперуда, подходящо би било педагогът да говори нежно, бавно, с мек тон на гласа си. Така подчертава характеристиките на пеперудата в природата. Аналогично, при пресъздаването на образ на войник следва да се говори отчетливо, ритмично, с ясна дикция, за да се създаде по-

добра представа за войника. Не е подходящо да се използват теми на война, омраза, танци с еротичен мотиви. Трябва да се придържаме към детското и подходящото за децата. Наблюдавана разлика при детските танци е фактът, че сюжетните и тематични разработки се възприемат по-добре чрез дивертисментните танци. Това е така, защото детето съпреживява и разбира разказа, приказаката или случката. Децата лесно съпреживяват емоциите на героите в дадена приказка, проявяват емпатия към героите, понякога се припознават в тях.

Репертоарът за деца се изгражда прецизно. Темите трябва да са близки и познати за децата. Едни от най-често срещаните теми за детски танци са свързани с животните. Животните са подходящи, защото са интересни, имат ясно изразени характеристики и са благоприятни за децата.

Много български композитори се вдъхновяват от темата за животните и създават творчеството си върху върху нея. Александър Райчев, Крум Табаков, Красимир Милетков са само малка част от българските композитори, които намират вдъхновение и пресъздават музика с тема животни[152]

Музиката, която избираме, трябва да е професионална, да не съдържа нецензурни думи, да е с високохудожествени качества.

**Иновативни методи за преподаване**

Един от най-иновативните методи е системата „Шулверк“[153] на известния композитор Карл Орф.

Системата „Шулверк“ представлява съвкупност между музика, движение, драматургия, слово. При нея учителят не следва точна програма, а тялото се приема за „създател“ на движението, музиката. Това е една цяла философия за креативно движение, за импровизиране с всичко от заобикалящия ни свят, за да се твори със свобода. Важно при „Шулверк“ е себеизразяването и творческите открития и грешно няма. Детето може да скача, да щрака с пръсти, да пляска, да импровизира със своето тяло и усещания.

***Използвана литература:***

Илиева, М. (2019) Исторически танци, изд . „Атеа“, С., с. 53

Желязкова, Д., (2022) Музика и животните, изд. „Симолини 94“, С., с. 12

Петров, П., (2000) Характерни танци, изд. „Ираник - М“, Бл-д, с. 15-16

Янева, А., (2008) Сценична съдба на балетните шедьоври, част II, УИ „Неофит Рилски“, Бл-д, с. 445

https://web.mon.bg/upload/37992/IzmNaredba5-2015-OOP_01092023.pdf

[152] Желязкова, Д., (2022) Музика и животните, изд. „Симолини 94“, С., 2022, с. 12
[153] Желязкова, Д., (2022) Музика и животните, изд. „Симолини 94“, С., 2022, с. 8-9

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# A MODERN REPRESENTATION OF GRAPHIC DESIGN IN CHINA

**Tong Qiang**[a,b]

[a] *Bohai University, China*
[b] *South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria*

ABSTRACT

As an art form, graphic design has been widely used and developed in China. This paper will discuss the development process, characteristics and representative works of Chinese graphic design with the theme of modern representation of Chinese graphic design, and analyze its importance and influence in contemporary society.

KEYWORDS: Modern representation, Graphic design, China.

## 1. Introduction

As a discipline in the field of art and media, graphic design has a long history and unique development path in China. From traditional to modern, Chinese graphic design has undergone a series of changes and innovations, and gradually formed its own unique style and characteristics. Traditional Chinese graphic design is mainly influenced by traditional Chinese culture, focusing on balance, harmony and the expression of connotation. In ancient times, graphic design was mainly embodied in art forms such as calligraphy, seal carving and painting, and these works conveyed profound cultural connotations and aesthetic tastes with their unique brushstrokes and compositions. Traditional graphic design pays attention to the unity of form and artistic conception, and pursues a restrained and implicit beauty.




However, with the development of modern society and the impact of globalization, Chinese graphic design has gradually moved towards innovation and diversification. In the early 1920s, Western graphic design concepts and technologies began to enter China, bringing new ways of thinking and expression to Chinese graphic design. Chinese graphic designers have begun to attempt to apply Western design concepts and techniques, combining them with traditional Chinese culture to create unique works.

The representatives of modern Chinese graphic design can be said to be a group of designers with innovative spirit and unique perspective. They not only pay attention to the expression of form and beauty, but also pay more attention to the cultural connotation and social significance behind the works.

Through the use of new technologies and media, they have created works with the characteristics of the times and international influence, which has won a broader stage for Chinese graphic design.For example, Mou Qizhong, a Chinese Graphic designer, put forward the concept of "Chinese style" in the 1950s. Through in-depth research and understanding of Chinese traditional culture, he integrated it into graphic design and created a series of works with Chinese characteristics. His works emphasize the unity of form and artistic conception, while also incorporating modern design concepts and techniques, showcasing the unique charm of traditional Chinese culture.

Since the founding of the People's Republic of China, the development of graphic design in China has gone through three stages. Firstly, in the early stages of the 1950s to 1970s, Chinese graphic design was mainly influenced by the Soviet Union and Eastern European countries, with socialist realism as the main style, emphasizing the expression of political propaganda and socialist values. Secondly, during the transition period from the 1980s to the 1990s, with the advancement of reform and opening up, China began to be exposed to Western design concepts and technologies, and graphic design began to present diverse styles and forms of expression. At this point, Chinese graphic designers began to focus on personal creation and expression, gradually forming some independent design styles. Finally, from 2000 to the rapid development stage, with the popularization of the Internet and the development of digital technology, graphic design began to combine with new media, networks, and mobile devices, presenting more diverse and innovative forms of expression. At this point, Chinese graphic designers began to focus on user experience and brand building, and their designs placed greater emphasis on emotional expression and personalization.

After a series of changes and innovations, Chinese graphic design has gradually formed its own unique style and characteristics. We have also created works with Chinese characteristics and international influence, making important contributions to the development of graphic design in China. In the future, we can expect Chinese graphic design to continue on the path of innovation and diversification, bringing more surprises and inspiration to the world.

## 2.The Research Purpose and Significance of Modern Representatives of Chinese Graphic Design

The research purpose and significance of modern representatives of Chinese graphic design is to deeply understand the development process, characteristics and influence of Chinese graphic design, and explore its status and role in contemporary society. Modern representatives who study Chinese graphic design can trace its development process and understand its origin, evolution and development trend, so as to better grasp its development context and characteristics. Through the study of modern representative works, we can deeply analyze the design style, expression methods and innovative thinking of Chinese graphic design, and explore its uniqueness and similarities and differences with Western graphic design. The study of modern representatives of Chinese graphic design can reveal its

influence and status in contemporary society, understand its role in Chinese cultural communication, business promotion and social change, and provide reference and enlightenment for practice in related fields. It can also promote academic exchanges and cooperation, promote the attention and research of domestic and foreign scholars on Chinese graphic design, and provide new perspectives and ideas for the development and innovation of the discipline.

In short, studying the modern representative of Chinese graphic design has important academic and practical significance, which can help us better understand and promote the development of Chinese graphic design and enhance its competitiveness and influence on the international stage.

**3. The Development Process of Graphic Design in China**

The development of graphic design in China can be traced back to the early 20th century. During this period, China began to be exposed to Western art and design concepts, and graphic design was gradually introduced to China. However, due to historical and cultural reasons, Chinese graphic design was limited in the early stages of development. It was not until after the reform and opening up that China's graphic design developed rapidly. After the reform and opening up, China began to introduce foreign design concepts and technologies, and also began to pay attention to the cultivation of local design talents. During this period, Chinese graphic design gradually went abroad and began to emerge on the international stage.

In the 1980s, Chinese graphic design began to align with international standards, with unprecedented depth and breadth, involving industries, interior design, advertising design, computer design, image design, and other fields. Of course, this was related to the improvement of the quality of life of Chinese residents at that time. At this time, people hoped to see a graphic design style with their own national characteristics. From this development history, whether it is functional design, language design, or even formal expression design, the shadow of modern design trends can be seen in Chinese graphic design. [1]

In the 21st century, due to the attractiveness and influence of the Internet, the application of graphic design has become ubiquitous, and the scope of the graphic design industry has become increasingly global, becoming an important component of the printing industry and new media information systems. In addition, the continuous progress of technology has greatly changed the creative methods of graphic design. It is necessary to fully consider social and technological development, and correctly guide postmodern trends to better serve the field of graphic design. [2]

**4.The Characteristics of Chinese Graphic Design**

The characteristics of Chinese graphic design are mainly reflected in the following aspects:

**4.1. Integrate tradition and modernity:** Chinese graphic design absorbs Western design concepts and techniques on the basis of traditional culture to form a unique style. This integration makes Chinese graphic design both traditional and modern fashionable.

**4.2. Emphasize cultural connotation:** Chinese graphic design focuses on conveying cultural connotation and spiritual value, and emphasizes the ideological and artistic nature of design works. Through the design works, you can feel the profound heritage and unique charm of traditional Chinese culture.

**4.3. Pursuit of innovation and individuality:** Chinese graphic design not only pursues innovation and individuality, but also pays attention to keeping pace with the times. Designers are constantly experimenting with new design concepts and techniques to create unique pieces.

**5. Representative Works of Chinese Graphic Design**

There are many representative works of Chinese graphic design, and here are a few representative works:

**5.1.Poster design for "Exploration Channel - Amazing China"**: This is one of the representative works of Chinese graphic design, successfully conveying the innovation and vitality of Chinese design through a simple and lively design style and unique composition. The background of the poster adopts traditional Chinese colors such as stone blue and blue, symbolizing China's prosperity and vitality. The center of the poster is a combination of Chinese and English for 'Wonderful China', symbolizing the connection between China and the world. Above is a white dragon hovering in the air, and below are representative architectural patterns of ancient and modern China. These are also famous scenic spots and cultural sites in China, such as the Temple of Heaven, the Giant Wild Goose Pagoda, the Oriental Pearl TV Tower, etc. In the middle is the appearance pattern of the Office Building of the China Central Radio and Television Administration, which also indicates the origin of this TV program. These vivid Chinese buildings are presented in bright colors and intricate illustrations, highlighting China's rich history and cultural heritage. Below the poster is the logo of the Discovery Channel. The design style of the entire poster is simple and clear, highlighting the wonders of China, attracting audience attention, and stimulating people's curiosity and desire to explore China.



**5.2. The design of Special stamp of "Chinese Dream - National Revitalization"**: the drawings of this set of stamps artistically reflect the theme of "Chinese Dream - National Revitalization". The soaring gold ribbon runs through the picture, implying the revitalization of the Chinese nation. The contents of the stamps are explained from four aspects: political civilization, economic development, cultural prosperity, and national unity, demonstrating the enormous superiority of China's socialist system, showcasing the glorious achievements and prosperity that China has achieved in economic and cultural aspects since the reform and opening up, and symbolizing the beautiful vision of unity, happiness, and harmony among all ethnic groups in the motherland.




This set of stamps was designed by He Jie, Zhou Yue, and Chen Nan and printed by Beijing Stamp Factory.

**5.3. "Guanghan Palace for Banquet | Dunhuang Mid Autumn Festival" retro illustration design:** This is a retro illustration design work. Inspired by the painting style of Dunhuang murals, it shows the cultural symbols of the traditional Chinese festival Mid-Autumn Festival in the form of modern patterns. There is a great contrast in color, lines, and pattern design, using black and slate, black and medium yellow, retro tones and lines, as well as modern perspectives and shapes. There are also common cloud patterns and pattern patterns in Dunhuang murals, which are delicate and rich in layering. It showcases the harmony and collision between traditional Chinese culture and modern graphic design language.




China's graphic design has made significant progress in the integration of current technology and innovation. Firstly, digital design tools: Chinese graphic designers widely use various digital design tools, such as Adobe Creative Suite, Sketch, Figma, etc. These tools provide rich functionality and creative space, enabling designers to create and edit works more efficiently. Secondly, with the popularization of the Internet and mobile applications, Chinese graphic designers have begun to pay attention to user interface and user experience design. They use technology and innovative methods to design interfaces and interaction methods that meet user needs and improve user experience. Data visualization design is the process of transforming complex data into easily understandable and

interpretable graphics and charts. Chinese graphic designers have conducted extensive research and practice in data visualization, utilizing technological means and innovative thinking to transform data into meaningful visual expressions. In addition, virtual reality and augmented reality design: Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies provide a new creative space for graphic designers. In recent years, Chinese graphic designers have begun to explore how to apply virtual reality and augmented reality technologies to the design field. With the rapid development of virtual reality and augmented reality technologies, designers have begun to realize the potential of these technologies in the design field. Virtual reality technology enables designers to design and interact in virtual environments, using virtual reality technology to create virtual prototypes, simulate user experiences, and test design solutions. This technology can help designers better understand the effectiveness of design and make timely adjustments and improvements. Augmented reality technology can combine virtual elements with the real world, providing users with a richer experience. Designers can use augmented reality technology to display design works in actual environments, enabling users to better understand and experience the effects of the design. In addition, augmented reality technology can also provide designers with more creative possibilities, such as adding virtual elements to the actual environment and changing users' perception of design. Currently, more and more Chinese graphic designers are attempting to apply virtual reality and augmented reality technologies to the design field. They participate in virtual reality and augmented reality projects, exploring how to combine these technologies with graphic design to provide users with a better design experience. At the same time, some design and academic institutions have also begun to carry out relevant research and educational training, promoting the application of virtual reality and augmented reality technology in the design field.

Overall, China's graphic design has made significant progress in combining technology and innovation. Designers use digital tools, internet and mobile application design, data visualization, virtual reality and augmented reality technologies, and social media to create innovative and technological design works. The combination of these technologies and innovations has brought new development opportunities and challenges to Chinese graphic design.

**6. The Importance and Influence of Modern Representatives of Chinese Graphic Design.**

Chinese graphic design has great significance and influence in contemporary society. First of all, graphic design is an important communication tool that can effectively convey information and express meaning. Through graphic design, complex information can be transformed into concise and clear images and text, and the transmission effect of information can be improved. Secondly, graphic design is an art form that can express emotions and thoughts through elements such as images, words, and colors. Through graphic design, it can stimulate people's aesthetic feelings and thinking ability. Finally, graphic design is a form of cultural expression that can inherit and promote traditional culture and show

the image and spiritual outlook of the country. Moreover, the graphic design industry in China should be developed with a mature mindset. With a mindset of mutual communication, each person should learn from their strengths in order to ultimately achieve good communication effects and enhance mutual understanding between the graphic design industry in different countries and the entire citizen group.

**7. Conclusion.**

Through the discussion of the development process, characteristics and representative works of Chinese graphic design, it can be seen that Chinese graphic design has important significance and influence in conveying information, expressing meaning, and inheriting culture. With the continuous development and progress of society, it is believed that Chinese graphic design will continue to develop and grow in the future, making greater contributions to China's cultural dissemination and artistic creation.

**References**

Zhao Yang.Core research on Chinese graphic design in modern design thought[J].Western Leather,2021,43(24):138-139.

Ma Xuanlong, Hao Xiaoxiu.The influence of postmodernism on the development of graphic design in China[J].Packaging Engineering,2017,38(16):67-70.

ZHU Shuai, SHI Chenxu.Research on the Development Trend of China's Graphic Design Industry (2013-2014)[J].Advertising Grand View (Theoretical Edition),2015,No.456(01):39-46

# EMOTIONAL OPENNESS AND EMOTIONAL RECEPTIVITY IN THE INTERPERSONAL INTERACTION OF STUDENTS IN THE PRIMARY EDUCATIONAL STAGE

**Valentina Drunchilova**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

# АНАЛИЗ НА ПРИХОДИТЕ ОТ КОРПОРАТИВЕН ДАНЪК В ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ И СЛЕД КРИЗАТА COVID-19

**Янко Михалков**

*Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Данъците имат важна роля в съвременната икономическа среда. Те са основен приходоизточник на централния бюджет. Имат съществено значение в привличането на чуждестранни инвеститори на територията на страната. Важен и определящ момент е и влиянието им върху предприемаческата дейност, развитието на производството, търговията, разширяването на сферата на услугите. Следва да се отбележи, че част от данъчната тежест се понася пряко от населението, а това неминуемо води до промяна в потреблението.

Представената разработка има за задача да изследва и анализира динамиката на приходите от корпоративен данък в държавния бюджет на България на база публично оповестена информация от специализирани финансови и контролни институции за периода преди и следкризисното възстановяне от пандемичната обстановка COVID-19.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: данъци, бюджет, корпоративен данък

# ANALYSIS OF CORPORATE TAX REVENUE IN THE STATE BUDGET OF BULGARIA BEFORE AND AFTER THE COVID-19 CRISIS

**Yanko Mihalkov**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT
Taxes play an important role in today's economic environment. They are the main source of income for the central budget. They are essential in attracting foreign investors to the territory of the country. An important and defining moment is their influence on entrepreneurial activity, the development of production, trade, and the expansion of the sphere of services. It should be noted that part of the tax burden is borne directly by the population, and this inevitably leads to a change in consumption.
The presented development has the task of researching and analyzing the dynamics of corporate tax revenues in the state budget of Bulgaria based on publicly disclosed information from specialized financial and control institutions for the period before and after the crisis recovery from the pandemic situation COVID-19.

KEYWORDS: taxes, budget, income tax

**Увод**

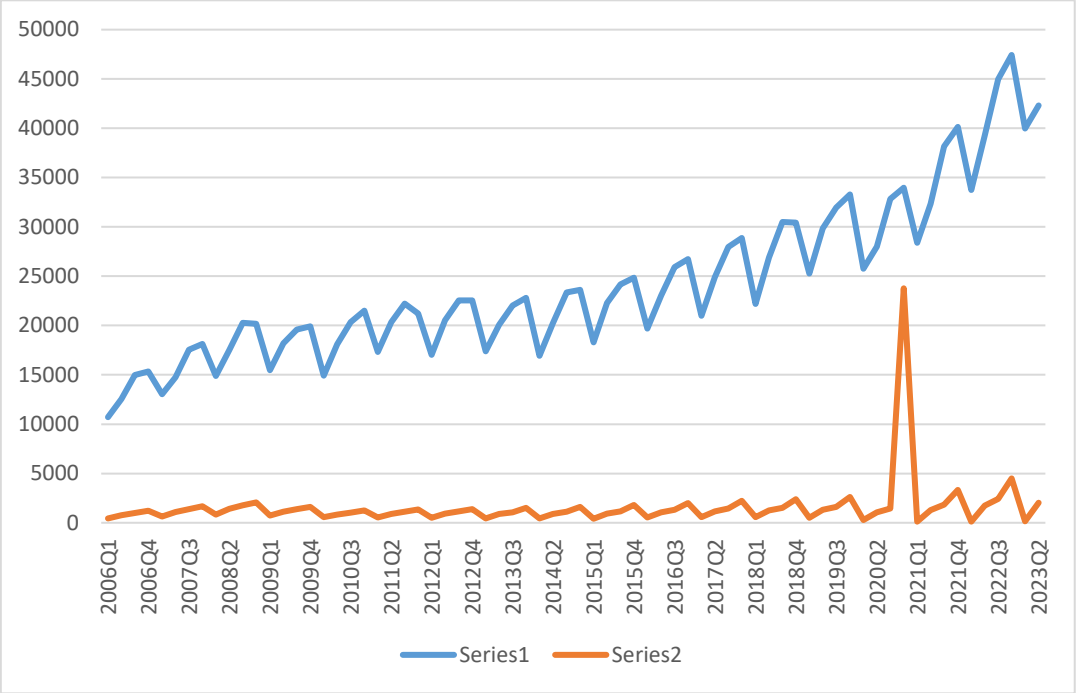
По време на икономическа криза се наблюдава свиване на пазарното търсене, което рефлектира и върху предлагането. Ограничава се производството, намаляват и продажбите. Предприятията реализират по-ниски печалби, а в доста случаи – загуби. Инвестиционната дейност се свива и се разходват средства само за най-необходимите дейности. Голяма част от дружествата губят своя пазарен дял. При условие че фирмите регистрират лоши финансови резултати и изпадат в затруднено положение, няма как това да не повлияе върху събираемостта на данъците. Съответно в бюджета намаляват постъпленията от данъчни приходи и по-конкретно – приходи от корпоративен данък.

Това, от своя страна, води до затруднения в изпълнението на функциите на държавата – преразпределителна, регулираща, социална и прочее.

Обект на тази разработка е проследяване на взаимовръзката между приходите от корпоративен данък в бюджета на Република България и динамиката на БВП (показател, сочен като признак на икономически растеж).

В настоящото изследване са анализирани данни относно връзката между приходите от корпоративен данък и БВП на тримесечна база за периода от 2006 г. до 2023 г. Още при първоначалния преглед на статистическите данни може да бъде направен извод, че постепенно с всяко следващо тримесечие на отчетния период постъпленията от корпоративен данък нарастват. Неминуемо причините за това се крият и в регулативните функции на материалния закон, който определя сроковете за деклариране и внасяне на данъка, както и базата, върху която се изчисляват и правят авансови вноски.

На фигура 1 са представени графично данните относно БВП и приходите от корпоративен данък на тримесечна база (като абсолютни стойности).




Фигура 1

Данни за приходи от корпоративен данък и данни за БВП на тримесечна база за периода от 2006 г. до 2023 г.

*Легенда: Със синя линия са представени данните за БВП в млн. лв, а с оранжева – данни за приходите от корпоративен данък в млн. лв.*

*Източник: НСИ и МФ*

По отношение на БВП се забелязва идентична тенденция между отделните тримесечия на една календарна година, т.е. постепенно повишаване от първо към всяко следващо тримесечие.

Сравнявайки отделните данъчни години се наблюдава плавно повишаване на стойността на БВП от 2006 г. до 2019 г., след което е отчетено осезаемо по-висок ръст на БВП.

При анализ на годишна база на данните относно приходите от корпоративен данък се отчита почти постоянна закономерност в нивата на събираемост. Единствено рязко повишаване в приходите от корпоративен данък се отбелязва през четвърто тримесечие на 2020 г., като следва драстичен спад спрямо същото тримесечие. Изключвайки този скок, при наблюдение на

резултатите от 2006 г. до 2023 г., слабо повишение на приходите спрямо предходните периоди се долавя през последните тримесечия на 2021 г. и 2022 г.

**Преглед На Литературата**

Съществуват различни трактовки относно връзката между облагането с корпоративен данък и икономическия растеж. Някои автори доказват отрицателно влияние, а други изследователи – точно обратното – положителна зависимост между двете величини.

Паломба, Г. (Palomba, G., 2004) разглежда влиянието на облагането с корпоративен данък и международното разпределянето на капитала. Въпреки промяната на данъчните ставки, натрупването на капитали и икономическият растеж може да зависят от еластичността на спестяванията след облагането с данъци.

Сузуки, К. (Suzuki, K., 2020) констатира, че няма пряка връзка между намаляването на корпоративния данък и увеличаването на иновациите. В свое изследване отбелязва, че намаляването на корпоративния данък през 2018 г. е имало отрицателен ефект върху икономическия растеж и благосъстоянието на икономиката на САЩ.

Финансовата политика е важен инструмент за регулиране и минимизиране на негативните последици от кризата Ковид-19. Именно Ронгуа, Ли. и кол. (Ronghua Li et all, 2022) анализират данъчните ставки на корпоративния данък по време на пандемията (през 2020 г. и 2021 г.) Изследвани са данни за 113 държави с напреднали и развиващи се икономики. Доказана е положителна връзка между размерът на данъчните ставки и свързаната с Ковид-19 несигурност в икономически аспект.

В свой доклад за Центъра за американско развитие (Center for American Progress) през 2023 г. Клоузинг, К. (Clausing, K., 2023) посочва, че предвид създалата се Ковид криза, фискалните нужди на страната надхвърлят постъпленията от приходи в бюджета, което поражда дефицит. Отбелязва, че приоритетно се налага да бъде засилено корпоративното облагане.

Стоилова, Д. и Тодоров., Ив. (Stoilova, D., Todorov, I., 2021) анализират въздействието на приходите от преки и косвени данъци върху икономическия растеж на България, Чехия, Естония, Унгария, Латвия , Литва, Полша, Румъния, Словакия и Словения. В своето изследване стигат до извода, че икономическият растеж може да бъде повлиян положително посредством намаляване на дела на приходите от преки данъци в БВП.

**Резултати От Емпиричното Изследване**

В настоящото изследване са анализирани приходите от корпоративен данък и размерът на БВП на тримесечна база за периода от 2006 г. до 2023 г.

Използвани са публично оповестени данни на НСИ и Министерство на финансите на Република България за описания период. Изследването е проведено при следната последователност: тестване на променливите за единичен корен – Summary Unit Root Test; избор и приложение на иконометричен метод (МНМК с фиктивна променлива).

В таблица 1 е показан груповият тест за стационарност на променливите.

**Таблица 1 -** Групов тест за стационарност на CR and GDP

| Method | Statistic | Prob.** | Cross-sections | Obs |
|---|---|---|---|---|
| Null: Unit root (assumes common unit root process) | | | | |
| Levin, Lin & Chu t* | 2.32072 | 0.9898 | 2 | 131 |

*Данни: НСИ и Министерство на Финансите*

*Изчисления: Автора*

Резултатите показват, че данните са стационарни като група. Това позволява да се приложи линеен метод за оценка на коефициентите. За оценка на коефициентите е приложен иконометричния метод МНМК (метод на най-малките квадрати) с фиктивна променлива.

Резултатите от прилагането на метода относно зависимата променлива БВП са представени в следващите две таблици. С D1 са означени периодите на растеж, а с D2 – периодите на криза (икономическа и Ковид).

**Таблица 2** – Резултати от иконометрична оценка с МНМК в период на растеж

| Variable | Coefficient | Std. Error | t-Statistic | Prob. |
|---|---|---|---|---|
| C | 22856.28 | 1189.710 | 19.21165 | 0.0000 |
| D1 | 63.20467 | 2098.021 | 0.030126 | 0.9761 |
| CR | 0.844866 | 0.341969 | 2.470588 | 0.0160 |
| R-squared | 0.085867 | Mean dependent var | | 24192.82 |
| Adjusted R-squared | 0.058580 | S.D. dependent var | | 8065.101 |
| S.E. of regression | 7825.310 | Akaike info criterion | | 20.81003 |
| Sum squared resid | 4.10E+09 | Schwarz criterion | | 20.90639 |
| Log likelihood | -725.3509 | Hannan-Quinn criter. | | 20.84830 |
| F-statistic | 3.146760 | Durbin-Watson stat | | 0.265148 |

| | |
|---|---|
| Prob(F-statistic) | 0.049409 |

*Данни: НСИ и Министерство на Финансите*

*Изчисления: Автора*

**Таблица 3** – Резултати от иконометрична оценка с МНМК в период на криза

| Variable | Coefficient | Std. Error | t-Statistic | Prob. |
|---|---|---|---|---|
| C | 22919.49 | 1914.191 | 11.97346 | 0.0000 |
| D2 | -63.20467 | 2098.021 | -0.030126 | 0.9761 |
| CR | 0.844866 | 0.341969 | 2.470588 | 0.0160 |
| R-squared | 0.085867 | Mean dependent var | | 24192.82 |
| Adjusted R-squared | 0.058580 | S.D. dependent var | | 8065.101 |
| S.E. of regression | 7825.310 | Akaike info criterion | | 20.81003 |
| Sum squared resid | 4.10E+09 | Schwarz criterion | | 20.90639 |
| Log likelihood | -725.3509 | Hannan-Quinn criter. | | 20.84830 |
| F-statistic | 3.146760 | Durbin-Watson stat | | 0.265148 |
| Prob(F-statistic) | 0.049409 | | | |

*Данни: НСИ и Министерство на Финансите*

*Изчисления: Автора*

Резултатите показват, че в период на криза, освен спад в икономическия растеж, се наблюдава и спад на приходите от корпоративен данък. Запазването на данъчната ставка от 10% играе ролята на стабилизиращ фактор. Поддържането на ясна, прогнозируема и постоянна данъчна политика води до положителен ефект върху стопанските субекти, доколкото същите биха могли да прогнозират данъчната тежест относно отчетените финансови резултати.

При анализ на периоди на икономически подем (означени с D1) се отчита увеличение на постъпленията в бюджета от корпоративен данък.

Въз основа на проведените изчисления, между променливите е налице правопропорционална връзка. Иначе казано – при единица увеличение на приходите в бюджета от корпоративен данък темпа на растеж на БВП нараства с (63,20467) в периоди на икономически растеж и обратното – при периоди на рецесия – намаляването на приходите от корпоративен данък е с показател (-63,20467). Може да бъде направен извод, че отново се

доказва икономическата обосновка на данъка, а именно – понижаването на икономическия растеж от облагането на стопанските агенти с корпоративен данък има деформиращо въздействие за икономиката. Вероятността на F-statistics (Probability F-statistic=0,05) показва, че се потвърждава алтернативната хипотеза за статистическа значимост на използвания модел.

**Заключение**

По своята същност и характер данъците представляват деформиращ стопанската конюнктура фактор. Налагането на по-високи данъци върху печалбата на предприятията неминуемо би довело до спад на икономическия растеж. Това рефлектира и върху дейността на дружествата. Отразява се негативно върху инвестирането и търговските взаимоотношения. Затруднява се и международния обмен на стоки и услуги. В период на рецесия (световна икономическа криза или криза, причинена от Ковид-пандемията) голяма част от фирмите отчитат загуби и губят пазарен дял.

Анализираните данни водят до извода, че при наличие на икономическа криза, намаляват приходите от корпоративен данък и се отчита спад в икономическия растеж.

При провеждане на настоящото изследване е отбелязана константната величина на данъчната ставка на корпоративния данък в България след 2007 г. Стойността е запазена в рамките на 10%, която е актуална и към днешна дата. Това позволява на стопанските субекти да прогнозират отчисленията от своята печалба, както и да планират по-добре своята икономическа дейност.

От друга страна, запазването на конкретна данъчна политика води до постигане на по-добра фискална дисциплина сред фирмите. Всичко това дава възможност на държавата да планира приходите в бюджета, да регулира разходната част и да актуализира, при необходимост, предвидените средства.

***Използвана литература:***

Clausing, K., Business Tax Principles for Economic Recovery in the Time of Coronavirus, Center for American Progress, (15 May 2020)

Palomba, G., Capital Income Taxation and Economic Growth in Open Economies, IMF Working Paper 04/91, Fiscal Affairs Department (International Monetary Fund) (May 2004)

Ronghua Li et all, What Determine the Corporate Tax Rates During the Covid-119? Evidence From 113 Countries, Brief Research Report, Frontiers in Public health, vol. 9, (04 January 2022), doi: 10.3389/fpubh.2021.816561

Suzuki, K., Corporate Tax Cuts and Economic Growth, MPRA Paper No. 97829 (Munich Personal RePEc Archive, 24 December 2019) (05 January 2020) https://mpra.ub.uni-muenchen.de/97829/

Stoilova, D., Todorov. I, Fiscal Policy and Economic Growth: Evidence from Central and Eastern Europe, Journal of Tax Reform, (2021), Vol. 7. P. 146-159

# DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES IN "GRAPHICS AND LAYOUT" CLASSES

**Yerkinova Aktoty Maratovna**

*Master's student at Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,*
*Aktobe, Kazakhstan*

ABSTRACT

The article outlines a strategy for addressing the issue of students' creative growth within the circumstances of lifelong learning's digitalization. The author analyzes a computerized system for planning students' creative activity in computer graphics classes and evaluating the outcomes of their creative development as they complete subject-specific creative tasks based on the teaching materials. The article describes in detail the psychological and pedagogical foundations and methodological procedures for quantitative assessment of students' creative development using the Delfi computer program. The organizational part of the implementation of the Delfi program assumes the possibility of students using both personal computers and smartphones. The next section explains how such a network interface enables students to check in to a digital system and get imaginative assignments from the teacher, with their progress and outcomes being recorded in digital devices. Almost in parallel with this, the Delfi digital system automatically makes the necessary calculations and provides processed results to both the teacher and each student individually. The article provides examples of visualization of the results and process of creative development of students based on a quantitative assessment of such parameters of creative thinking as divergence and convergence. As a result, the "Delfi" computer program allows the teacher, without disturbing the course of the educational process according to the regular educational program of the subject "Graphics and Design," to carry out both the organization of the creative development of students and the continuous monitoring of its key parameters for individual students and classes as a whole throughout throughout their time at school.

KEYWORDS: creativity, abilities, assessment, criteria, mental actions, divergence, convergence, lessons.

More than ever, people are experiencing a rapidly changing reality around them. New technological and scientific advancements are constantly being made, the sociocultural and ecological environment is changing, and the information and communication sphere is expanding at an avalanche-like rate. The main driver of these changes, including in lifelong education [1], is becoming digital and robotic systems with artificial intelligence created by humans. According to world experts, the introduction of automation and digitalization will, in the foreseeable future, lead to the liberation of a

person from many routine and reproductive actions that today require a lot of time, material and physical costs from him. As post-industrial society develops, the demand for an extraordinary approach to solving a variety of problems will grow, which means that human creative abilities will be required, applicable in all areas of his activity. Entire clusters of routine professions will disappear (and this is already happening today, before our eyes), and creative ones will take their place. In this regard, there is a need to begin preparing the younger generation for creative activities in public schools, so that, when they become adults, their representatives can take advantage of their creative abilities in the conditions of a rapidly developing technetronic and digital society. The goal of developing creative abilities in modern schoolchildren is already becoming one of the priorities in Russian education, which is reflected in the content of educational programs, where there are direct indications of the need to develop the creative potential of students. And it seems that this goal could be considered achieved, because schoolchildren show the best results at international subject Olympiads and creative competitions. However, as international studies show, the strength of the bulk of Kazakhstani schoolchildren remains the ability to use knowledge at the level of its reproduction according to samples, but they also experience great difficulties when it is required to apply this knowledge in unfamiliar life situations that involve creativity. In our opinion, there are several possible explanations for this.

1. The development of students' creative abilities in modern education is carried out selectively and mainly outside of class time: with so-called "gifted" children in subject groups or when preparing them for participation in Olympiads, but not with all children directly during class hours.

2. Poor provision of subject courses and textbooks with a system of creative tasks and assignments that are necessary for organizing creative work directly in the classroom. For example, our analysis of the main textbooks and teaching aids that are used to teach drawing courses in secondary schools today showed that practically none of them contain such tasks. And of course, each teacher can try to create creative assignments independently or find them in special methodological literature. However, most of them are published in very small editions or in special collections intended mainly for organizing extracurricular activities and extracurricular activities; in textbooks, problems that meet the criterion of creativity are extremely rare.

3. Inconsistency between the format of the creative tasks and tasks themselves and the existing time and lesson-content regulations of the educational process at school. As a rule, creative tasks require much more time to solve than typical tasks. In conditions of time shortage in the lesson and the orientation of the content of the educational process, it is extremely difficult to stimulate the creative activity of both students and teachers.

4. It is difficult for a teacher to carry out an objective assessment of the process of creative activity of students and its results. The teacher's assignment of traditional grades in conditions of

unpredictability of the result of creative search can lead to negative experiences of students and the dominance of their desire to avoid a biased or low grade, and this works to curtail the motivation of their creative search. The following conditions, in our opinion, will allow organizing creative activity of all students directly at the lessons: 1) development or proper selection of creative tasks corresponding to the specifics of the subject, 2) taking into account the peculiarities of the organization of the creative process, as opposed to reproductive activities in lessons, 3) development of parameters, criteria and procedures for evaluating the results of creative activity, 4) the use of modern digital technologies for processing big data (including artificial intelligence) to increase the objectification of results and automation of the process of their evaluation in educational activities. Let us consider the psychological and pedagogical possibilities of realization of these conditions on the material of teaching drawing at school. It should be noted that it is difficult to find creative tasks of subject character even in manuals for organizing extracurricular activities. Therefore, we relied on the material of the collection "Experimental creative tasks in drawing" [2]. In addition, each teacher can try to compose them independently, but all tasks should meet at least the following requirements:

– the subject content of the creative task should correspond to the content of the program;

– uncertainty elements should be included in the task condition to stimulate students' imagination: the latter will have to finalize them on their own, speculating on the initial data and determining the direction of their thoughts;

– absence of the only correct way of solution - working through the task should imply the possibility of several ways of solution, from which the student can independently determine which option to choose;

– the presence of hidden or open contradictions that should encourage the student to reflect (i.e., to overcome his existing intellectual and personal stereotypes), to generate and develop ideas and ways of thinking that are new to him;

– brevity and conciseness of the formulation of the task, as well as compliance in the level of complexity with the time allocated for its solution so that the student does not feel a lack of time and is able to demonstrate the creative potential that he already has. It is possible to allocate 10–12 minutes to solve such problems (preferably at the end of the lesson, since the process of creative search at the beginning of the lesson can unpredictably transform its course, which is usually not welcomed by teachers due to the need to strictly follow the rhythm of the implementation of the educational program). These small time investments allow the teacher to pay attention to the development of creativity in the lesson without compromising the development of the curriculum. The success of organizing the creative process largely depends on the correctly created atmosphere. It is necessary to create a positive emotional background in the lesson. Before giving the task, students need to be reminded that a mark for a creative task is not given in a diary or journal. “Excellent students” are

especially wary of this circumstance; they always ask a question about this, and many, even after learning that there will be no mark, cannot begin to complete the task because they are afraid to offer an incorrect or, in their opinion, stupid answer and thereby "lose face" in the eyes of the teacher. The results of different students should not be compared; the dynamics of creative development are revealed only in relation to the previous results of the same student. This is also very exciting for students, so from the very beginning it is better to notify the children that the proposed work is aimed at the individual growth of their creative abilities. There is no point in rushing and pushing students when completing a task, since, according to research by S. Yu. Stepanov, I. N. Semyonov and V. K. Zaretsky [3], time pressure and stress negatively affect the realization of creative potential. Therefore, if a teacher strives to develop the latter in a lesson and is ready to spend 10–15 minutes for this, then he should choose a suitable task and not remind students over and over again that there are 5, 3, 2 or 1 minutes left until the end of its completion. As our preliminary tests have shown, ten minutes is enough for students to actualize their creative abilities, and this is the amount of time they actively work on solving a creative task, especially if such tasks are offered to them regularly in class. It is important to support and encourage especially those who have just started completing tasks, and those who believe that this or that task is beyond their capabilities. The fact is that difficulties at the initial stage, as a rule, arise due to self-doubt and doubts that the existing knowledge will not be enough to solve. Although the creative tasks themselves are structured in such a way that the knowledge children have is quite sufficient, and, moreover, their excess may even prevent them from reaching a creative solution, since the experience available to them rather acts as an intellectual stereotype that does not allow them to carry out unusual trains of thought. The teacher does not regulate or control the creative process, and does not give direct hints to the solution. But it can encourage students to reflect by asking indirect questions or making general assumptions, and only if they could not cope with the difficulties that arose on their own. Therefore, it is important to remind students of the existence of heuristic and reflective techniques that help them begin to solve a task. If students experience difficulties at the initial stage of solving a task, the teacher suggests using one or another heuristic or reflective technique: sketch the conditions of the problem in the form of a diagram, identify the strengths and weaknesses of the solution method, read the problem in the opposite direction (from the end), formulate the main contradictions, assume something incredible, do not get hung up on one most obvious solution, etc. In order to increase children's meaningfulness and motivation in solving it, it is useful to "advertise" the task, paying attention to the applied significance, revealing why the task might be interesting for them students. For example, for 9th grade students we offer a task on rectangular projection. This task is really relevant today, has a practical meaning, and therefore can interest older schoolchildren with its significance in projection representation and spatial thinking.

Interest in this problem is caused by a number of the following objective contradictions: - between the needs of society in the development of teaching project culture and insufficiently developed pedagogical concepts in this area; - between the needs of students in the aesthetic organization of the surrounding space and the lack of skills, knowledge and abilities necessary for this activity to apply this knowledge in practice; - between the introduction of the subject "Graphics and Design" into student education and the lack of clear learning goals and objectives. Currently, the question of teaching the aesthetics of art and the formation of its correct perception is acute. In turn, computer graphics lessons, thanks to more free manipulation of parts of the composition, allow you to more clearly consider some aspects of a certain style of fine art, be it painting, graphics, sculpture or architecture. This field of activity allows us to connect together the study of the history of fine art, composition, color, stylistics and aesthetics of fine art. At the moment, computer graphics is a significant factor in the organization of the material and object environment and the spiritual environment of a person. This is the primary importance of studying computer graphics for aesthetic education.

For an aesthetically adequate perception of any work of art, it is necessary to master the appropriate cultural context, which is quite a big problem for a fairly large number of the adult population, not to mention the personality of a child. Every student is very receptive to the aesthetic side of works of art if they "speak" in a language of images that he understands. That is, teaching computer graphics in the context of aesthetic education and the study of the cultural heritage of mankind should be carried out step by step and sequentially, with the subsequent complication of information and practical tasks. In the age of computer technology, it is computer graphics that become the connecting link for the most effective introduction of a child to the treasures of universal culture. In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", with the requirements of modern restructuring of the system of education, enlightenment and culture, there is currently an urgent need for new approaches to teaching the arts, especially the subject "Graphics and Design" in secondary schools, capable of successfully solving modern problems art education, moral and aesthetic education, harmonious personal development. Currently, it is becoming possible to build education not only taking into account centuries-old cultural heritage, but also with the ability to connect together various fields of science and art, including fine arts, through general lessons, including computer graphics lessons. The content of this kind of education, the teaching of artistic design, should contribute to the formation of respect for the historical and cultural heritage of the people and the whole world, develop thinking and imaginative perception, moral and aesthetic qualities, promote the acquisition, consolidation and application of related knowledge from various fields of science, the formation of visual and figurative and abstract logical thinking. The problem of creating a harmonious training program in computer graphics is especially relevant because the subject is often reduced to the study of the technical capabilities of specific graphic editors, without carrying an aesthetic and cultural load and not being

presented in the context of connection with other areas of science and art. The author of the article proposes to correct this omission by not only introducing elements of teaching other aspects of art into the tasks, but also teaching computer graphics in close connection with other subjects.

The author proposes to make the subject "Computer Graphics" more saturated with ethical and aesthetic standards, to teach it in close and inextricable connection with other subjects, such as easel and decorative composition, history of world art, drawing and painting. This approach gives the most progressive results. This can be seen in the example of both a specific student and the general population as a whole, not only in the field of practical tasks in computer graphics, but also in the above-mentioned subjects. In conclusion, this approach should be introduced and tested in a number of other subjects. Assignments should be selected and developed so that they consolidate the acquired knowledge in other subjects, form a general picture of the world, carry an aesthetic load and contribute to the development of the students' personality. It is the creation of a harmoniously developed personality that is the main goal of training. The main task is to form in the future a qualified specialist who will be fluent in his profession, competent, responsible, and ready to constantly improve his skills and improve professionally. Creative thinking is more associated with independently searching for a problem and analyzing its solution. Altshuller G.S. considered the most effective means of developing creative, non-standard thinking, the ability to create new unusual ideas, the theory of solving inventive problems - TRIZ. This theory is a scientific and practical direction, in the process of which the best methods for solving creative problems, inventing new ideas in technical science and other fields of activity are developed and applied [2]. Stimulate the development of creative thinking in the study of graphic disciplines: • encouraging responsible and independent behavior of students; • creating situations of openness and incompleteness in the classroom; • encouraging students' curiosity, encouraging many questions; • more attention is paid to students' independent developments, their generalizations, and observations. "Graphics and design" and computer graphics are one of the main disciplines, studying which students learn to design, understand technical and physical principles, and assemble various devices from parts. The creative activity of the student plays an important role in learning. A creative activity may include the following components:

1. *Motivation.* The student must be offered to solve problems that contribute to the development of creative thinking and the rise of educational and cognitive activity in general. Such a task should create some kind of problematic situation, the solution of which will activate creative thinking. Solving the problem, namely the analysis of initial data, will help to see new aspects of the object under study and use existing knowledge in a new way. It is important that in the process of studying graphic disciplines, for example, descriptive, engineering and computer graphics, the development of creative thinking, namely the student's ability to think outside the box, and as a result of behavior, development of their experience and awareness, is simply necessary. the provided task and graphical means of solving

it were very similar/close to real conditions, and did not seem implausible. Motivation is realized during the lesson in the form of demonstration of drawings that they will learn to carry out.

2. *Main part of the program.* The formation of creative thinking and creative abilities during training is part of the TRIZ system, which provides for the creation of comfortable conditions for the development of creative thinking, the creation of a worthy goal - aimed at benefiting society, as well as the need for creative development and self-realization [2].

3. *Psychological relief.* A favorable climate in the learning process helps to maintain the game components of the class, during which the interest in the discipline increases, students communicate more among themselves, developing creative abilities.

4. *Puzzles.* To develop creative thinking, the method of complex analogy can be used, for example, a task to identify species. An example of such an exercise is shown in Fig. 1.

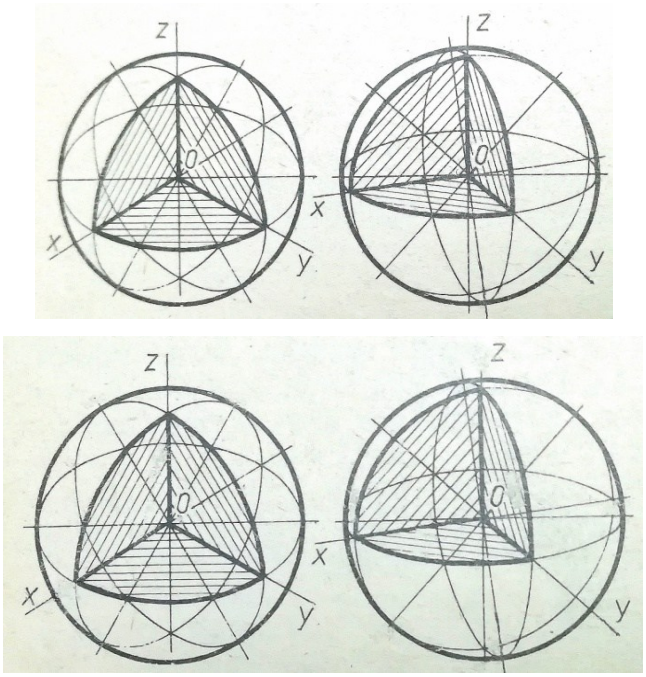



Fig. 1. An example for the development of creative thinking

5. *Intellectual warm-up.* To understand some technical object it is important to develop spatial memory, for this purpose an exercise can be used, in the course of which a sheet of paper with depicted figures with numbers written in the center is presented to the attention of students, after a minute the sheet with figures is removed from the field of vision. From memory it is suggested to answer the question: what figures were presented? What figures are written in this or that figure? Another option is to provide students with provoking tasks to consider, etc.

6. *Content part of the program.* Creative thinking can be formed as a result of using a set of developmental exercises and tasks on constructing projections of straight lines, planes, moving

geometric figures in space. It is best to use real technical tasks that utilize standard TRIZ (Theory of Inventive Problem Solving) techniques - a problem-solving algorithm. The algorithm consists of 9 parts:

- Analysis of the problem posed. Here it is important to understand which solution model can be used in this particular situation.

• Analyze the problem model. Analyze the resources available to solve the problem.

• Determine what solution to the problem, could be ideal and what contradictions may arise.

• Increase available resources.

• Applying the available information.

• Changing the task.

• Correcting inconsistencies. Verification of the answer. The decision should be made as ideal as possible.

• Application of the answer. A good solution is the key to solving other similar problems.

• Analyzing the decision making process - enhancing creative thinking.

7. *Intelligent computer-assisted support.* Information technologies accelerate understanding of the material, activate cognitive activity and develop thinking. But it is important to realize that before working on the computer, students must complete the tasks in writing on paper.

8. *Summary or outcome of the session.* Reflection develops the learner's ability to self-reflect. Therefore, it is important here to conduct such a workshop as question answering, during which the ability to formulate questions and answer them briefly on the case. It is necessary to involve the students themselves in analyzing the positive and negative sides of the conducted lesson and their participation in it. The process of forming creative thinking in the study of graphic disciplines ultimately leads to the formation of such skills as:

- the ability to analyze the properties of an object and to use this analysis to arrange objects in relation to one or another property;

- Identify an object using a list of actions that are possible with that object;

- the ability to transfer an action from one object to another;

- the ability to recognize the features of objects, dividing them into common and different ones;

- reconstruct the whole image using the part of the object provided for analysis;

- the ability to present an image of an object based on its verbal description;

- the ability to present an image of an object and recreate it from memory;

- ability to distinguish known graphic models in indeterminate forms;

- ability to transfer properties and features of one object to another; 9th grade students should learn to represent given geometric images in space, modeling them with the help of layouts or graphic programs, e.g. AutoCAD, game simulation situations. Development of creative thinking is quite an

important issue in studying graphic disciplines; in future it will allow creating modern, efficient, reliable and economical graphic products.

Creative thinkers have their own special approach to looking at problems in different ways. They use insight and intuition and offer creative solutions. Several researchers, such as Cheow, Y. (2006), have identified common traits of creative individuals:

- Creative people are sensitive to innovative ideas,
- They are able to make clear distinctions in the differences and similarities of phenomena,
- Possess the ability to make unlikely connections,
- Motivated to take risks,
- Possess a sharp mind and exceptional problem-solving abilities,
- Creative people are hard work,
- Constantly seek challenge and adventure,
- Possess an innate ability to capitalize on ideas,
- Can adapt to rigorous work regimes and circumstances by recognizing opportunities,
- Possess a talent for bringing order to problematic situations[4].

**References**

Kuznetsova G.V., Ivanova M.A., Bozhenkov G.V. Innovative ways to study graphic disciplines. Part 1. – Irkutsk: Publishing House of the East Siberian Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2010. – P. 237–240.

Zinovkina M.M., Utemov V.V. The structure of a creative lesson on the development of the creative personality of students in the pedagogical system of NFTMTRIZ // Social and anthropological problems of the information society. Issue 1. – Concept. – 2013. – ART 54054. [Electronic resource]. – Access mode: http://e-koncept.ru/teleconf/1/rynok_truda_i_obrazovanija/strukturakreativnogo-uroka.html.

Petrov V. Algorithm for solving inventive problems. Tutorial. Tel Aviv, 1999.

Alhajri, S., (2017). Investigating creativity in graphic design education from psychological perspectives. *International Journal of Arts Management*, 6(1): 69-85.

# THE "BRAINSTORMING" PROVOCATION OF 6-7-YEAR-OLD CHILDREN: ABOUT THE SPECIFICS OF CHILDREN'S THINKING

**Galya Stefanova**

*South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The thinking activity of the modern 6-7-year-old preschool child can be identified as a magnitude with a series of unknowns. The "emergence" of logical judgments, inferences, ideational messages, conclusions, inferences, generalizations, etc. in the child's vocabulary before school entry is a sign of his thinking capacity and a new type of level of thinking activity. It is important to take this into consideration and to align the education process according to the obtained results. The brainstorming method, characterized as a method of generating ideas, is one of the steps to reveal the specificity of children's thinking. The data of the research by this method can be taken as a leading criterion and a concrete indicator of the resultant pedagogical activity of the children's teacher. The present work is devoted to this topical issue of children's intellectual development.

KEYWORDS: preschool child, educational process, pedagogical activity, thinking activity, "brainstorming" method, idea generation, child's intellectual development

# ПРОВОКАЦИЯТА „МОЗЪЧНА АТАКА" НА 6-7-ГОДИШНИТЕ ДЕЦА: ЗА СПЕЦИФИКАТА НА ДЕТСКОТО МИСЛЕНЕ

**Галя Стефанова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Мисловната дейност на съвременното 6-7-годишно дете от предучилищна възраст може да се идентифицира като величина с поредица от неизвестни. „Появата" на логически съждения, умозаключения, идейни послания, изводи, заключения, обобщения и пр. в речника на детето преди постъпване в училище е знак за неговия мисловен капацитет и нов тип равнище на мисловна дейност. Важно е тази реалност да се изследва и анализира, а образователният процес в детската група да се приведе в съответствие с получените резултати. Методът „мозъчна атака",

характеризиран като метод за генериране на идеи е една от стъпките за разкриване спецификата на детското мислене. Данните от проучването чрез този метод може да се приемат за водещ критерии и конкретен показател за резултатна педагогическа дейност на детския учител. Настоящата разработка е посветена на тази актуална за детското интелектуално развитие проблематика.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: дете от предучилищна възраст, образователен процес, педагогическа дейност, мисловна дейност, метод „мозъчна атака“, генериране на идеи, интелектуално развитие на детето

Разглеждана като биологичен и същевременно психо-социален конструкт мисловната дейност на детето във възрастта на предучилищното детство притежава както личностни, на конкретното дете, така също и типични характеристики, валидни за групата от деца на тази възраст. От една страна става дума за строго индивидуализиран процес на мисловна дейност, а от друга за наличието на особености, идентифицирани при доста голяма група от деца. Всъщност с подобен замисъл са и препратките в многообразието от научни теории, тези и постановки, свързани с детското мислене.

За Н.Н. Поддяков (1994) „мисловната дейност при децата се проявява под различни форми - като нагледно-действено мислене, нагледно-образно мислене, понятийно мислене“, които се разгръщат както в смисъла на възрастовата специфика на децата, така също и във връзка с темпа на тяхното индивидуално, познавателно развитие. С отражение върху тези процеси е разбирането на М. Монтесори относно това, че природата е въоръжила детето „с мощни импулси/инструменти/способности за качествено изследване на околния свят“ - то има инструментариума за откривателска дейност (по Монтесори, 1932). А Алисън Гопник нарича децата от ранна детска възраст „отдел за проучване и развитие на човешката раса”, резултатите, от което естествено трябва да се отчитат в процеса на преднамереното им обучение (Гопник, 2011).

Психологическата наука определя мисленето като висш познавателен психичен процес, който включва различни по своята същност мисловни операции и процеси – анализ, синтез, сравнение, обобщение, абстракция, конкретизация и пр. Идентифицират се и различни форми на мислене, като понятие, съждение, умозаключение, както и съответните мисловни качества - широта на ума, дълбочина, конкретност, подвижност самостоятелност, критичност и самокритичност, последователност, бързина и пр. Естествено е да се определи, че различните мисловни операции, процеси, качества и видове мислене са пряко обусловени от възрастовия и индивидуален профил на субектите на мисловна дейност, от наличието на интелектуални

действия и значим за същия субект образователен процес, от наличие на потребност и мотивация за учене. В този контекст е важно да се определят (макар и условно!) параметрите на мисленето на децата във възрастта на предучилищното детство, както и да се насочи организираният образователен процес в детската градина към осигуряване на условия за перманентно обогатяване и усъвършенстване на детското мислене. И още по-важно е да се подготви 6-7-годишното дете за активна интелектуална дейност в началното училище „при наличието на извънредно сложни и изменчиви отношения между мисленето на учениците и практическото действие, между мисленето и езика, между мисленето и сензорния образ“ (Кръстева, 2010).

В контекста на тази необходимост бе осъществено проучване с констатиращ характер по метода „Мозъчна атака“. Контингент на проучването са **50 деца на възраст 6-7 години**, **включени в 2 детски групи** в системата на предучилищното образование от ДГ „Детски свят“ на Благоевград.

**Цел на проучването**: Разкриване аспекти от спецификата на детското мислене като следствие от приложение на метода „мозъчна атака“. В конкретния случай чрез метода „мозъчна атака“ учителят поставя на децата проблемни въпроси или ситуации от околния свят и изисква генериране на идеи за получаване на максимален брой отговори. Този процес трябва да се разглежда като възможност за провокиране на детското мислене и обогатяване на качествената му характеристика. Генерирането на идеи може да е съществена част от педагогическата технология за опознаване на околния свят от децата в предучилищна възраст. Предполага се, че анализът на получените резултати ще предложи на педагогическата практика не само част от спецификата на детското мислене, но и необходимите педагогически инструменти за провокирането му по посока към неговото стимулиране, организация и актуални качества.

По същество методът „мозъчна атака“ (brainstorming-a) означава „използване на мозъка за щурмуване на творческите проблеми“, осъществявано в група и предлагане на оригинални или алтернативни идеи за тяхното решение. За баща на класическата мозъчна атака се счита психологът А. Осбърн (1953).

В смисъла на конкретика на децата бяха поставени въпросите: ***Как да се стоплят хората на улицата, ако температурите са много ниски? Какво ще се случи, ако унищожим всички вълци? За какво са ни автомобилите? Какво щяхме да правим без тях?***

Предвид възрастта на децата от изследваната група (6-7-годишни) и типичната характеристика на детското мислене, приложението на метода „мозъчна атака“ в конкретния случай се свърза преди всичко с т.нар. „генериране на идеи“ и оценка на тяхната оригиналност. Според А. Осбърн генерирането на идеи е „основният етап, от който много зависи успехът на цялата мозъчна атака“. За целта авторът определя водещите правила, а именно:

„- главното е количеството на идеи, като не се налагат никакви ограничения, защото колкото по-голямо е количеството, толкова по-високо ще е качеството при творческото решение на проблема;

- пълна забрана по отношение на критиката, а също и на положителната оценка, до момента, в който не се изкажат всички идеи;

- след като се дадат всички предложения, необичайните, оригиналните и даже абсурдните идеи, се приветстват, както и аналогиите“ (Интерактивни методи: мозъчна атака, 2009).

**Какви са резултатите от проучването:**

**Относно въпросът: *Как да се стоплят хората на улицата, ако температурите са много ниски?***

Последяването на детските отговори разкрива част от спецификата на мисленето на 6-7-годишните - то е спонтанно, свързано с конкретната ситуация и същевременно бързо и последователно. Разчитат на собствения опит, за да открият и предложат правилния отговор на поставения въпрос. Трудно „излизат“ от пространството на този опит, нямат овладени умения за творчески подход към задачата, а в този смисъл и за продуктивни решения. Независимо от това в количествен план (по данни от изследването) 6-7-годишните деца генерират идеи, както следва: 26 деца предлагат по повече от 1 идея; 19 деца предлагат по 3 идеи *(с шал, шапка, ръкавици, якета, ботуши; с топли дрехи; да се приберат вкъщи и да си пуснат печка);* 6 деца предлагат *да ги покани някой вкъщи и да се стоплят на парното;* 4 деца - *да си намерят одеяло;* 3 деца - *да пият топъл чай;* 2 деца - *може да потичат и така ще им стане топло;* 2 деца - *може да се стоплят, като си потъркат ръцете* и пр. Може да се обобщи – мисленето на децата е конкретно прагматично и е повлияно от собствените детски преживявания.

**Относно въпросът: *Какво ще се случи, ако унищожим всички вълци?***

Интерес за изследването представляват отговорите на децата на този въпрос. Далеч от бита на децата, сюжетът на въпроса ги провокира – отговорите им са над равнището на преживявания и личен опит, налице са логически съждения и умозаключения. **Доказателствата** за това са отговорите: *няма да има вълци*; *някои животни ще са доволни, защото вълците няма да ги изяждат; няма да изяждат агнетата; така хората в планината ще са в безопасност и ще са по-смели; в гората няма да има хубав вой на вълци; няма да има повече видове животни/ ще намалеят животните; ще има повече животни - елени, глигани, мечки; кучетата са от тяхното семейство и ще бъдат тъжни, ако няма вълци; аз предпочитам да има вълци, вместо да няма; някои хора много обичат вълци и ако ги унищожим ще са много тъжни; няма как да се наслаждаваме на природата; няма как да няма вълци*.

**Интересно е и това, че 15 деца** (от 50) не дават отговор - не знаят, нямат идея, нямат предположения.

**Относно въпросът**: ***За какво са ни автомобилите? Какво щяхме да правим без тях?***

Въпрос, свързан не само с бита на детето, но и с неговите интереси (особено за момчетата), любопитство и познания за колите. Общата оценка на отговорите е, че те са конкретни, прагматични и нелишени от логика. Децата са изброили почти всички варианти за ползване на колата - *да се превозваме надалеч, в други градове; за прекарване от едно място на друго място и по-лесно да стигнем; да отидем някъде - до магазините да си купуваме неща за вечеря, на училище или детска градина, на работа; за да не ходим пеша и да не се изморяваме; ако вали дъжд да ходим с колата и пр.*. Предложили са и варианти за дейност без кола – *ще ходим пеша; ще излизаме с колело, с тротинетка* (4 деца)*, с автобус* (1 дете)*, с кон* (1 дете)*; ще се изморим; хората щяха да са изморени и да ги болят краката; хората ще изкарат много пари и ще направят нов вид кола; няма как да ходим на далечни места; нямам идея и пр.*

**Синтезирано, резултатите от направеното проучване са основание за изводите:**

**Първо**: Мисловната дейност на 6-7-годишните деца е във възрастова корелация с равнището на социалния им опит, преживяванията и жизнената им практика. В потвърждение на този извод са водещите идеи на социокултурната теория (Wertsch, 1985; Daniels, 2001; Wells and Claxton, 2002, Vygotsky, 1962, 1978) относно връзката когнитивно развитие, учене, общуване, мислене. Най-общо тези процеси са резултат „от културата, при която знанието се споделя и разбиранията се изграждат съвместно. Комуникативните процеси се оформят от културни и исторически фактори, а мисленето, ученето и развитието не могат да бъдат разбрани, без да се вземе предвид социалната и комуникативна същност на човешкия живот“ (по Mercer and Littleton, 2007).

Водещо в случая е и разбирането на Zull (2002), че „умът и способността за мислене се формират от преживяванията“, както и на Wexler (2008), че „възможността на умът да мисли по различни начини - способността да решава проблеми, да размишлява и да бъде отворен към нови идеи - се изгражда с течение на времето и под влиянието на опита, с най-голяма гъвкавост и потенциал през първите години от живота“ (по Helm, Katz, Wilson, 2023).

Резултатите от изследването са показател за невисока степен на разностранност на детското мислене, за все още ограничен обем от знания за околния свят, както и за невисока степен на емоционални преживявания по повод житейски ситуации. Резултатите са показател и за характера на образователния процес в детската градина – доста формализиран и непредполагащ разнообразие от варианти за участие на децата в процеса на учене. Използваните методи и средства в хода на педагогическата ситуация са по-скоро типично дидактични, отколкото творчески и ситуативни, провокиращи активна мисловна дейност у децата. Видима е

зависимостта между генерираните от децата идеи, тяхната образователна среда в детската група, равнище на социален опит и познания за околния свят.

**Второ:** Независимо от съпътстващите и с особено влияние върху детското мислене, външни фактори, определено може да се направи изводът, че съвременното 6-7-годишно дете притежава т.нар. откривателско или евристично мислене. То търси причини и следствия, предлага логични съждения и умозаключения, конкретизира отговорите си. От опита ми като практикуващ детски учител ще допълня този извод - в хода на педагогическото взаимодействие с 6-7-годишните деца, дори в пространството на една педагогическа ситуация, могат да се идентифицират различни форми на детското мислене - те правят опити за анализ и сравнение, често са критични и поддържат своето мнение, откровени са в своите разсъждения по повод житейски ситуации. Пример: „*Това ще доведе до промени в природата / няма да е добре за природата, за гората; Хората ще изкарат много пари и ще направят нов вид кола; Щяхме да сме бедни и нямаше децата ни да се учат, защото автомобилите карат децата на детска градина и на училище, за да се учат*“. Разбира се, тези процеси имат индивидуална характеристика и често са следствие от ситуации, провокиращи децата да разсъждават и обобщават.

Важно е тук да се отчетат и процесите на т.нар. саморазвитие на детето (по Поддякьов, 1994). За Н.Н. Поддьяков „една от основните линии на психическото, в това число и на умственото развитие на детето се явява повишеното равнище на самоорганизация (саморегулация) на психичната му дейност“. Както и че във връзка с това „ние отделяме в качеството на една от основните способности на детето, лежаща в основата както на умственото, така и на другите линии на развитие, способността за построяване (осъзнато или интуитивно) на все по-сложни йерархически структури на собствената външна дейност, а после и на вътрешната, психическата“ (Поддьяков, 1994).

В потвърждение на тезите на автора са и резултатите от настоящето изследване. При „срещата“ на 6-7-годишните деца от двете детски групи със ситуации от близкото социално обкръжение отговорите са по-скоро прагматични, свързани с опита и преживяванията им. При „срещата“ със ситуации от по-далечното обкръжение (въпросът, свързан с вълците), може би поради липса на непосредствен опит, децата стават продуктивни, търсят логически връзки, дори ценностно ориентират отговорите си - свързват ги със съхраняването на природните дадености. Важният фактор, с влияние върху мисловната дейност на децата тук е, както пише Н.Н. Поддьяков – процесът, свързан с детското саморазвитие. Педагогическото взаимодействие в детската градина задължително трябва да „захранва“ този процес, защото най-общо той е в основата на т.нар. детско откривателско, творческо или евристично мислене

**Трето:** Резултатите от проучваните показват още, че **15** от децата трудно генерират дори една идея. Не става дума за деца с проблеми в развитието, а за деца без интерес към познавателния процес, без желание да участват в процеса, деца, за които педагогическата ситуация с нейното съдържание и организация е „скучна“ дейност. Ясно е, че за да се провокира мисловната дейност и на тази група деца са нужни и друг тип педагогически инструменти, приоритетно индивидуализирани, съобразно възможностите и потребностите на конкретните деца.

**Естествен е тук въпросът: Как да се провокира детското мислене в хода на педагогическото взаимодействие в организираната среда на детската група?**

Наред с типичните възрастови характеристики на детското мислене и преди всичко на 6-7-годишните деца е нужно да отчетем и това, че „децата на новото време преживяват всяко нещо в неговата взаимосвързаност, защото възприятията им са будни едновременно на много нива“ (Хеенкамп, 2003). Всъщност, според Ц. Господинова, детето прилага „цялостен и комплексен“ подход към процеса на познание, което по същество е предпоставка за „по-трайни връзки в паметта, на която се опира конкретното мислене“. И още „за запаметяването определяща роля има онагледяването с помощта на слухови и зрителни картини, предмети и пантомимични движения“ (по Господинова, 2016).

Представените по-горе тези визират спецификата на детската познавателна дейност. Продуцират се изисквания за комплексност, ситуационност, многостранност на възприемането и осигуряване на помощни средства и похвати с цел осигуряване на цялостност на дейността. Не без значение са и появата на мотивация и нагласи за осъществяване на познавателна дейност от децата. Според М. Колева „разширяването на кръга от знания за природните и социални обекти и явления е условие за промяна в нагласата и отношението на 3-7-годишното дете към тях. Появяват се първите въпроси от типа „Какво е това?”; детското любопитство прераства в любознателност, поставят се т.нар. „търсещи въпроси”; започва процес на самостоятелно търсене на отговори, на основата на наличния социален и познавателен опит; детето установява връзката между причина и следствие, както и елементарни зависимости и закономерности и пр.“ (Колева, Джорова, 2022).

**В отговор на поставения въпрос са и предложенията:**

***1. Във връзка с концепцията на учителя на детската група.*** Всеки детски учител, в съответствие с нормативни разпоредби и правила в детската градина, в която упражнява професията, трябва да има своя педагогическа концепция за очакваните резултати от развитието, възпитанието и социализацията на децата, както и за организацията и съдържанието на собствените и тези на децата дейности. На съвременния етап на развитие на педагогическата наука е важно концепцията на детския учител да включва т.нар. „продуктивно обучение,

ориентирано към дейностно-ценностния подход в образованието с прилагане на проблемни и моделиращи методи като основни" (Гузеев, 2009).

Педагогическата концепция на детския учител трябва да е разчетена върху позицията „ефективен учител", разбиран като сътрудник и „посредник в мисленето и ученето на децата". Ефективният учител „проектира обучението и организира среда, която стимулира любопитството на децата" … той „провокира мисленето им" и „насърчава процедурата „мислене за мислене" (Salmon, 2010).

***2. Във връзка с познавателното съдържание***. Важно е да се определят водещите потребности, интереси и необходими знания за ориентация на децата в обкръжението и тяхното художествено пресъздаване, както и за удовлетворяване на детското любопитство и любознателност. Параметрите на тези базови ресурси, се включват в **работния план** на детския учител, който ги дешифрира, конкретизира и предлага на децата от групата на основание нейния статус, водещи тенденции към опознаване на околния свят, детски предложения и предпочитания, ценностни ситуации в детската група.

***3. Във връзка с педагогическите инструменти за стимулиране на детското мислене и обогатяването му с нови качествени ресурси.*** В пространството на педагогическото взаимодействие с децата от предучилищна възраст съществуват различни предложения, методи, средства и похвати с тенденция към успешни очаквани резултати, свързани с активното детско мислене. Относно възможностите за неговото стимулиране Angela K. Salmon (2010), предлага инициативата **„Видимо мислене"**, като използва мисловната процедура „Виж/мисли/чуди се" с което да помогне на децата да мислят и говорят за своите наблюдения и преживявания. „Рутинните процедури за мислене са кратки, целенасочени, лесни за усвояване и ориентирани към децата, стратегии в класната стая, които разширяват и задълбочават мисленето на децата" (Salmon, 2010). За A. Salmon (2010) „мисловните процедури са инструменти, които подобряват когнитивното развитие на децата, като им помагат да осъзнаят собственото си творчество, мислене и умения за решаване на проблеми" (по Salmon, 2010).

Всъщност според Ritchhart (2002) и Salmon (2008) т.нар. „видимо мислене" е мисловна процедура, която предполага документиране на процеса и разговори с децата по повод на документираното - когато децата говорят, пишат, рисуват, строят или драматизират идеите си, те правят мисленето си видимо. Важно е детският учител да притежава организационни умения и компетенции за целите на документирането, както и да споделя „документите" с родителите на децата. Учителят и децата могат да разглеждат и коментират т.нар. „документи" и да дават идеи за тяхното усъвършенстване – „развиват се езика и концепциите на децата за света" (по Salmon, 2010).

В контекста на педагогическите инструменти, стимулиращи детското мислене е и детското експериментиране (Поддяьков, 1994) което „има претенцията за роля на водеща дейност в периода на предучилищното развитие на детето“. В хода на дейността експериментиране детето се явява „своеобразен изследовател, самостоятелно въздействащ с различни способи на обкръжаващите го предмети или явления с цел тяхното по-пълно опознаване и усвояване“ (Поддяьков, 1994). Детето има потребност от тази самостоятелна дейност, тя провокира мисленето му и му осигурява практически резултат. Според Бл. Джорова (2022) „основният път за насърчаване на креативността на децата в предучилищна възраст е възрастните да създават управляеми проблемни ситуации, да поставят творчески задачи и, най-важното, да формират цялостна евристична структура на опита и начините на дейност на децата. Тази структура трябва да стимулира самостоятелно търсене и идентифициране на проблема в ситуации и задачи от заобикалящата действителност“ (Джорова, 2022).

Наред с представените педагогически инструменти, стимулиращи детското мислене с особено внимание от децата се приема работата по проекти, провокиране чрез различни средства на откривателството, експериментирането и творчеството на децата, работа с природни материали, решаване на словесно-логически задачи, самостоятелна познавателна дейност под формата на дейност по избор, спонтанни идеи, игри по собствен замисъл, свободно експериментиране, разглеждане, обследване, изследване, моделиране, наблюдение, игрови методи, демонстрация, елементарни опити, упражнения, разкази и пр. (по Джорова, 2016, 2022; Иванова, 2016).

В заключение може да се констатира, че използването на метода „мозъчна атака“ е „**подсказка“, напомняне** на детския учител за възможностите на детето до 7 години да се развива и саморазвива, непрекъснато да усъвършенства мисловната си дейност с цел опознаване и адекватно позициониране в обкръжението. Според Алисън Гопник децата от ранна детска възраст „притежават мощни механизми за учене”, но детският учител е този, които може да ги провокира и разгърне в полза на детските дейности и подготовка за успешно училищно обучение.

***Използвана литература:***

Господинова, Ц. (2016). Психологическа характеристика на детската възраст НБУ- Годишник, том 2.

Гузеев, В. В. (2009). Групповая учебная деятельность в образовательном процессе. Педагогические технологии, бр. 6.

Джорова, Б. (2016). Детската трудова дейност в прехода към училищен живот. В: Детската градина и началното училище – два свята на детството. УИ: „Неофит Рилски".

Иванова, Б. (2016). Стимулиране на креативното развитие на децата от предучилищна възраст. Педагогика, бр. 3.

Колева, М., Джорова, Бл. (2022). Опознаване на околния свят от детето в предучилищна възраст. Педагогическа технология. Учебник. Трето преработено и допълнено издание. УИ: „Неофит Рилски".

Кръстева, А. (2010). Едуард Де Боно и „Как да научим децата да мислят". Начално образование, Двумесечно научно-методическо списание, бр. 1.

Монтесори, М. (1932). Дом на детето (Детска градина). Враца.

Поддьяков, Н.Н. (1994). Творчество и саморазвитие детей дошкольного возраста. Концептуалый аспект. Волгоград. "Перемена".

Хеенкамп, К. (2003). Децата на новото хилядолетие. И: Аквариус, София.

Helm J.H., Katz L.G., Wilson R. (2023). Young Investigation: The project approach in the early years.

Mercer, N., Littleton, K. (2007). Dialogue and the Development of Children's Thinking A sociocultural approach.

Osborn, A. (1953). Applied imagination principles and procedures of creative thinking New York.

Salmon, A.K. (2010). Tools to Enhance Young Children's Thinking; Young Children.

***Интернет ресурси*** *(активни към септември 2023)*

Гопник, А. (2011). Какво си мислят бебетата?
https://www.ted.com/talks/alison_gopnik_what_do_babies_think?language=bg

Интерактивни методи: мозъчна атака, 2009
https://nachalnoobrazovanie.blog.bg/technology/2009/10/26/interaktivni-metodi-mozychna-ataka.423039

# КОНЦЕПТЪТ ЗА МОДЕРНА НАУКА И МЕТОДЪТ НА ДЕКАРТ

**Даниела Дралева**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Целта на статията е да представи идеята за наука, започваща с Декартовия метод като основно правило за ръководене на разума и за търсене на всеобщо валидни истини. Декарт разглежда свързаността на науките и поставя съмнението в основата на истинното познание. Валидността на правилата за ръководство на ума се пречупва през призмата и концепцията за модерна наука. Обобщавайки причините за съмнението, преминавайки през метафизичните размишления, Декарт изгражда пълна и ясна картина за познанието на света. В статията се представя връзката на метода с природните науки, философията и морала. Прави се паралел между науките на 17-и век и приложимостта на Декартовия метод и днес в научното познание и света на технологиите.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: съмнение, чисти съждения, правила на метода, единство на знанието, модерна наука.

# THE CONCEPT OF MODERN SCIENCE AND THE METHOD OF DESCARTES

**Daniela Draleva**

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

The purpose of this paper is to present the idea of science beginning with the Cartesian method as a basic rule to guide reason and to search for universally valid truths. Descartes considered the coherence of the sciences and placed doubt at the basis of true knowledge. The validity of the rules for guiding the mind are refracted through the prism and concept of modern science. Summarizing the causes of doubt, going through metaphysical reflections, a complete and clear picture of knowledge of the world is built. The relation of method to natural science, philosophy and morality is presented. A parallel is drawn between the sciences of the 17th century and the applicability of the Cartesian method today in scientific knowledge and the world of technology.

KEYWORDS: doubt, pure reasoning, rules of method, unity of knowledge, modern science.

Цялата философия на Новото време се изгражда върху търсенията на учените за метафизическата истина за света и взаимовръзката Човек-Машина-Вселена. Надграждането на знанието и приемствеността на различните философски направления води след себе си един изцяло нов подход в научните изследвания в началото на 17-и век. Един период, в който философията застава като мост между отделните природни науки, истинното знание и анализирането и систематизирането на откритията до момента. В научното познание се извършват редица промени от възгледите за строежа на Вселената и хелиоцентричната теория през интегралното и диференциално смятане до закона за всемирното привличане. Преминавайки през цялостната концепция за човека и света, отразени в духовния живот, морала и религията, за да се достигне и развие идеята, че науката е тази, която осъществява прогреса на обществото и дава тласък за неговото развитие. Този нов начин на мислене ще бъде подложен на преоценка по-късно, едва в края на 19-и век. Но вече е поставено началото на научната революция – един нов подход към знанието, чрез който учените представят своите фундаментални проучвания. Духовният, научен и дори религиозният живот придобиват социално-детерминиран характер със създаването на различни литературни кръжоци, академии и научни центрове. Това са времена на много политически и социални промени, но и на прогрес на философската и научна мисъл.

За модерна наука започва да се говори още през 17в тръгвайки от Декарт и се развива модерната философия в един дълъг период до 20в и Витгенщайн, сблъскват се възгледите между емпиризъм, рационализъм и критическо мислене. Схоластичната теология остава на заден план и бива изместена от новите идеи във физиката и безкрайната, или както Декарт я нарича: „неизмерима вселена“(Декарт, 1978: 209). Променя се коренно разбирането за човека и света, пантеистичната теория за природата бива заменена от идеята за гигантска, универсална машина, съставена от фигури и движение. Математиката и физиката стават основополагащи науки и чрез тях се изграждат логическите взаимовръзки и в другите науки. Вярата в Бог отстъпва място на научната, аналитична мисъл. Основният религиозен въпрос за спасението и вечния живот премества фокуса си към пътя на познанието, започват да се подлагат на съмнение очевидните истини и търсенето се насочва към логическите аргументи, които са отвъд интуитивното и сетивно познание. Когато човекът се освободи от предразсъдъците, от фалшивите представи на сетивата и въображението, то тогава може да бъде достигната истината само чрез ума и следвайки правилата на метода, който Декарт въвежда като основа, върху която ще стъпят и останалите науки. Революционното за онова време мислене се превръща в повратен момент и дава тласък изцяло на едно ново философско, научно-аргументирано познание. В това познание

отделните природни науки откриват своята цялост. Стремежът към яснота, систематичност и строгост на анализа поставят началото на една изцяло нова епоха с духовен прогрес на модерната научна мисъл. Savants (учените) поставят основите на съвременното природознание, астрономията, математиката и механиката. За висш принцип се провъзгласява универсалната механична причинност и се търсят логическите зависимости на нещата. Механицизмът и метафизическият метод на изследване и обяснения на явленията стават основни в научните трудове. Механицизмът като метод се приемал от учените, защото разчленявал нещата на съставните им части и на онзи етап това бил единственият път за научно обяснение на явленията и процесите на движение: „В съгласие с това Декарт свеждал самата материя до голата протяжност, а нейните качествени различия до различните по големина фигура и положение“ (Дарковски, 1978: 12). Чрез новите учения постепенно се променила схоластичната мисъл, държаща на качеството, и се поставил акцента върху количеството на изследваните обекти. Абсолютизирала се идеята, че истинно знание е само онова, на което може да се предаде адекватен математически израз и всичко във вселената е строга подредба на числа. Самото знание се извеждало от математическите универсални принципи и се търсела актуалността му и условието за цялостност на научното познание. Математиката съвместно с механиката станали спояващата връзка между отделните науки. Метафизическият мироглед бил повлиян и от новосъздаващото се манифактурно производство и създаването на множество нови машини. Модерната концепция за наука, идващо от латинското „scientia“ (знание), променила изцяло битуващите представи за философия и религия. В логиката, етиката и метафизиката се следвало изцяло учението на Аристотел и било належащо да бъдат променени изцяло възгледите му за физиката от гледна точка на съвременните открития. И както пише Декарт до Бекман: „Належащо е да се създаде една съвършено нова наука, която да тури ред в хаоса и издирването на едно общо изкуство за решаване на всички въпроси“ (Дарковски, 1978: 19). Концепцията за една нова наука изисква създаването и на причинно-следствени връзки, а тях Декарт открива именно в математическите функции, геометрията и математическия анализ.

В модерността идеята за създаване на единна наука тръгва от Декарт, развита е по-късно в трудовете на Лайбниц и е пренесена в критическата философия на Кант, та чак до Витгенщайн. И както пише Попов, модерната наука „остава незасегната и в епистемо-методологическите рефлексии върху науката до неопозитивиската традиция, макар и отклонена от онтоматематическата линия на картезианството. В науката подкрепата и до средата на XX век идва от средата на физици като Айнщайн, който остава убеден, че единната теория на полето, една форма на всеобща наука, е въпрос само на време“ (Попов, 2017: 84). В модерната наука основен метод става хипотетико-дедуктивния метод, чрез който се търсят обясненията на процесите и свойствата на нещата. Метод, който ще свърже теорията с практиката и ще доведе

до развитие и на техническата мисъл. Ключово за онзи момент е било изнамирането на методи, чрез които ефективно да бъдат решени научните проблеми като систематичността и логическата последователност ще бъдат използвани не само в математиката, но и векове по-късно в кибернетиката.

Взаимосвързаността на науките довела и до формулирането на общовалидни постулати, на базата върху които се събирали, оценявали и систематизирали знанията, макар да били различни в отделните направления. Така концепцията на предмета на науките включвала и използването на теоретичната абстракция, а онагледяването и схематизирането се използвало с оглед на по-голямата яснота и достъпност на знанието. Започва да се говори за функция и структура в отделните науки и се въвежда нов понятиен инструментариум. Съвкупността от идеи, дефиниции, цели и начинът на тяхното развитие изградили концепцията на модерната наука. Определят се функциите и задачите, които тя трябва да реши и тук изниква въпросът как отделната наука, съчетавайки в себе си идеите на различни учени, може да претендира за достоверност и кое всъщност знание може за бъде включено в нея като истинно и кое не. Как науката може да съчетае в себе си различните научни становища и доколко религиозните и философски убеждения могат да повлияят и да тласнат учения в различни области на познанието. Належащите и предварителни философски допускания могат да бъдат доказани експериментално в природните науки, а как стои въпросът в другите, в хуманитарните науки, които по-късно също се причисляват към научното знание. Този „проблем“ също ще търси своите отговори през следващите векове, когато ще се сблъскат отново различните философски теории. Но пълна и ясна представа за света ни дава именно научната картина, която включва най-важните открития на века: „Научната картина на света не е съвкупност от всички човешки знания за обективния свят, тя е цялостна система от представи за общите свойства, сфери, нива и модели на реалността.“ (Садохин, 2006: 72). Научната картина на света, чрез своето обобщение и систематизиране на знанията, ни дава пълна информация за човека, обществото и епохата, една специфична форма за анализ на степента на научния прогрес. Науката се появява тогава, когато в обществото има обективни условия за това и обществото е достигнало до определено ниво на развитие. Така в процеса на своето историческо развитие модерната наука се превръща в най-важната сфера, оказваща въздействие върху всички аспекти в развитието и културата на човечеството. Науката е неделима част от човешката култура и по думите на Садохин преобразува света в удобство на човека: „Задачата на науката е да получи обективни знания за света, познания за законите, по които функционира и се развива заобикалящият ни свят. Притежавайки такива знания, за човек е много по-лесно да преобрази този свят, да го направи по-удобен и безопасен за себе си. По този начин науката е сфера на културата, най-тясно свързана със задачата за пряко преобразуване на света, увеличаване на удобството му за

човека“ (Садохин, 2006: 56). Все повече започва да се обръща внимание на самата същност на науката, в свързаността на разнообразните ѝ елементи, обединяваща различните мирогледи и методологически основи. Съвкупността от обективните знания за битието и практическото им прилагане в живота довеждат до научния прогрес, интуитивното мислене бива заменено с рационалността на точните науки. С течение на времето една научна парадигма се сменяла с нова и това довеждало до цялостна промяна и преход към нови научни ценности и научни революции. Приложимият смисъл на цялостната концепция и методология на всички природни науки, математика, философия, логика, етика, дори и политическите науки през 17 век дават тласък на научния прогрес и повеждат човечеството към ново поле на дейност и развитие. Постиженията на науката променят изцяло възгледите и създават една нова цялостна и адекватна представа за обективния свят.

## 1. КРИТЕРИИ ЗА НАУЧНО ПОЗНАНИЕ И МЕТОДЪТ НА ДЕКАРТ

Систематичното знание, последователността и следването на логическите принципи стоят като задължително условие във всяко научно познание. Чрез достигането до истината на базата на универсални причинно-следствени връзки, използвайки дедуктивно-математическите и експериментално-изследователски методи науката трансформира изцяло представите на човечеството. Търсенето на истината, чрез фундаменталните изследвания, довежда до прогреса и аксиологическата неутралност на науките: „Противоречието на познанието е неизбежно, но истината трябва да бъде непротиворечива – ето тази антиномия е трябвало да реши Декарт“ (Андреев, 2010: 220). С помощта на математическата логичност и последователност на действията Декарт извежда всеобщите правила на метода, които ще се превърнат в общовалидни и приложими в науките. И както пише Дарковски за Декарт: „при него математическото знание е образец на истинно знание, защото само от прости и очевидни истини, от които от предпоставки чрез строга дедукция се извличат сигурни следствия“ (Дарковски, 1978: 49). Но преди това трябва да бъдат отхвърлени старите догми и подложени на съмнение дори известни за науките до този момент твърдения: „Що се отнася до всички мнения, които дотогава бях приемал за верни, най-доброто, което можех да направя, бе веднъж завинаги да престана да вярвам в тях, за да поставя впоследствие на тяхно място или други по-добри, или пък същите, но след като съм ги подложил на съмнение и проверил с помощта на разума“(Декарт, 1978а: 256). Достатъчно ли е познанието за обектите и дали можем да имаме обективност и яснота, само ако знаем за неговото съществуване, без те да бъдат изследвани и подложени на съмнение и анализ. И може ли жизненият опит да бъде гаранция за научност или трябва да се премине към задълбоченост в разсъжденията и изследване на логическите взаимовръзки. Пътят за достигане на истинното знание преминава през систематичното знание, наличието на доказан механизъм за получаване на нови знания, през теоретичните знания и рационалността на знанието и когато

те бъдат изпълнени, можем да говорим за научно познание. Изпълнявайки тези основни критерии, извървявайки дългия път на изследване, приемане /отричане/ и доказване на различни парадигми можем да говорим за конструиране на научно познание и наука като цяло. Методът, който Декарт въвежда за откриване на истинните съждения, преминава през следните стъпки: анализ, синтез, доказателство и проверка, а в критериите за научност търсим именно последователност, системност и онзи механизъм, който ще ни отведе до знание със степен на общовалидност.

### 1.1. ПОСЛЕДОВАТЕЛНОСТ НА ЗНАНИЕТО

Научното познание се гради върху истинните постулати, а тях Декарт описва в „Правила за ръководство на ума“ (1626). Границите на човешкия ум спират и ограничават мисълта само върху един обект, а свободата на аналитичната мисъл дава простор на действие отвъд сетивността. Рационалният ум подлага всичко на съмнение, но воден от определени правила, които всеки един трябва да следва, за да достигне до истинното знание. „Правилата започват с поставяне на въпроси, предполагайки автономна инстанция на ума“ (Попов, 2017: 81). В правилата, също както в математиката, се следват логически връзки и тук методът е развит от гледна точка на операциите и установяване на обекта на научното наблюдение, чрез насочване на ума в търсене на истината: „Човешката мъдрост остава винаги една и съща независимо от изследваните обекти и познанието на една истина не ни пречи да открием друга, а по-скоро ни помага в това. Изследванията трябва да имат за цел да насочват ума така, че да му позволят да изказва сигурни и истинни съждения“ (Декарт, 1978б: 111). На тази база се изгражда сигурното и очевидно познание, а постепенно с това и нашето разбиране за отделната наука. За свързаността на отделните науки и за това, че не е достатъчно човек да има познание само върху една област от живота, говори и фактът, че учените от онази епоха са имали знания и са развивали своите трудове в различни сфери. Пътищата за достигане на истината са различни и често минават през отхвърлянето и заблудите. Декарт проектира по нов начин познанието: „два са пътищата за достигане на познанието: чрез опит и чрез дедукция, макар че опита често ни заблуждава“ (Декарт, 1978б: 115). Оттук идва и идеята, че единствено аритметиката и геометрията са лишени от неистина, защото в тях липсва субективният фактор и прибързаните, необосновани съждения. Знанията в аритметиката и геометрията са съставени от следствия, получени по пътя на рационалната дедукция, без опитът да им оказва никакво влияние и освен по невнимание, грешки не се допускат.

Следвайки пътя от по-простите към по-сложните съждения, познанието на едни прости съждения може да ни помогне да разберем по-сложните, надграждайки нашите знания и изкачвайки се по стъпалата нагоре. За да бъде едно знание пълно и завършено, необходимо е да се направят толкова пълни изброявания (enumeration), за да се приемат за истинни всички

съждения. Подобно на индуктивния метод Декарт включва и това като правило за ръководене на ума, с очертаване ясно на полето на интуицията „Декарт твърди в Правило III, че преди да определим самото знание, което интуицията придобива, има едно друго знание, от което зависи дали интуицията ще срещне своите обекти. И така въвежда инстанция на пред-знание в „Разсъждение за метода“ (Попов, 2017: 82). Това „пред-знание“ ще стои в основата на цялото познание на модерността и новото мислене, като ориентир в търсенето на истината. А този ориентир в безкрайното поле на знания е именно методът, чрез който се насочва правилно мисълта. Когато познанието не може да бъде сведено до интуицията и са отхвърлени от разума определени силогизми, тогава остава само изброяването, за да не бъде пропуснато нещо в крайните изводи. В зависимост от обектите на изследване изброяванията могат да бъдат понякога пълни, разделителни, но най-вече трябва да бъдат достатъчни.

По-сложен е въпросът с абстрактните понятия, за които е невъзможно да се правят пълни изброявания, а се използват категории: „Но ако искам да докажа, че разумната душа не е телесна, не ще бъде необходимо пълно изброяване, ще бъде достатъчно да обединя всички тела в няколко категории, за да докажа, че разумната душа не може да се отнася към нито една от тях“ (Декарт, 1978б: 134). При изследването на математическите понятия много бързо и лесно мисълта се ориентира в закономерностите на две съседни величини, но по по-различен начин ние мислим за промеждутъчните твърдения и за тях може само да отсъдим на базата на логически закономерности. Но абстрактните понятия изправят ума пред друг вид разбиране и в промеждутъчните понятия не може да се открие закономерност, а всичко това поражда трудност в познаването на истината. И много по-лесно се откриват зависимостите при простите положения, отколкото при сложните: „като размишляваме върху взаимната зависимост на простите положения, ние придобиваме навика да различаваме незабавно кои от тях са повече или по-малко относителни и на колко стъпала те са отдалечени от абсолютното“ (Декарт, 1978б: 149).

Този първи критерий за научност изисква подреждането и последователността на знанието, защото прескачането и пропускането на промеждутъчните твърдения може да доведе до грешни изводи. Тази система се характеризира с вътрешно единство и няма как да се добавят и е невъзможно да се премахват и прескачат отделни структури в изследването. Дори и когато разсъдъкът обръща повече внимание на словесността и тръгва от значението на думите през въображението, за да достигне накрая до истинната идея: „Въпреки че разсъдъкът първоначално размишлява само върху множествеността на субекта, ние трябва да внимаваме да не би накрая той да извлече от това някакъв извод, в който изброеното нещо да се предполага като изключено от нашето разбиране, както правят онези, които приписват на числата чудни свойства и илюзорни качества“ (Декарт, 1978б: 178). Един и същ субект може да мисли и конструира

безброй измерения, независимо дали те са реални или измислени от нашия ум. И тук стои не леката задача пред физиците да докажат измеренията имат ли реално основание – задача, която е предизвиквала спорове и дискусии още от 17-и век и до днес. Не леката задача пред учените да изградят своите теории и хипотези върху научните факти и логически модели. Търсещият дух на учения вечно ще следва пътят към истината и както казва Декарт „не може да има неща, толкова отдалечени, че в края на краищата да не можем да ги стигнем, нито така скрити, че да не ги открием“ (Декарт, 1978а: 260), стига човечеството да е дораснало до тях. В научното познание фундаменталните понятия, знания и принципи се извеждат единствено и само от законите на логиката и хаотичният набор от твърдения, макар и да са верни, не може да се счита сам по себе си за наука. Това е осъзнал Декарт и в стремежа си да обособи точните стъпки към достигане на истинност той прибягва към метода подобно на математическия апарат за структуриране на знанието.

### 1.2. НАЛИЧИЕТО НА ДОКАЗАН МЕХАНИЗЪМ ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА НОВИ ЗНАНИЯ

Този механизъм за получаване на нови знания може да се базира само и единствено върху „метод, който е необходим за издирване на истината“ (Декарт, 1978б: 119). За да не попада разсъдъкът ни в заблуди, трябва да следваме определени правила. Разсъдъкът може да достигне до познанието, воден и подпомаган от паметта, сетивата и въображението, макар че понякога те могат да го вкарат и в заблуди. И тук е ролята на учения е да съумее да отсее и открие правилния път за достигане до истината. Използвайки системата от различни налични знания и спазвайки определените правила, чрез които нашия разсъдък достига до явните и не дотам явни истини: „Под метод аз разбирам сигурни и лесни правила, благодарение на които всички, които ги спазват строго, никога не ще смятат за истинно онова, което е погрешно и без да се изтощават в безплодни усилия ще стигнат, постоянно увеличавайки своето знание, до истинното познание за всичко, което могат да познаят“(Декарт, 1978б: 120). Той препоръчва своя метод като най-плодотворен начин на изследване и достигане до истинни съждения не само във математиката и философията, но и за всички науки. Водещи тук са двете основни характеристики на ума – проницателността, която се проявява в отчетливата интуиция, и прозорливостта на ума, да умее да извежда нещата едни от други чрез дедукцията. Прозорливостта се развива и чрез умението да се съсредоточава мисълта към конкретни обекти, тръгвайки от най-простите към по-сложните идеи. Отдалечеността на сложните идеи от явните обекти изправя ума пред сложни аналитични действия и единственият начин те да бъдат разбрани е чрез дедуктивните умозаключения. Затова и методът въвежда порядък и система в познанията: „рефлексията е правило и има нормативната функция на ръководство на ума; рефлексивното вглеждане е метод, но същевременно и поглед на ума  насочен към вродените идеи. Затова Декарт има основание да говори за вроден принцип

на метода. Методът е интелектуална форма от порядъка на вродените идеи“ (Попов, 2017: 88). Прозорливостта е тази способност на ума, която не приема наготово дадените доводи, отхвърля прибързаните и търси своите заключения на базата на дълбок разсъдъчен анализ. В „Разсъждение за метода за правилно ръководене на разума и за търсенето на истините в науките“ (1637) вече в систематизиран вид Декарт посочва четирите основни правила върху които се гради цялата философия за научно познание.В Декартовия метод откриваме четирите момента на диалектиката: анализ, синтез, доказателство и проверка.

Първото правило е несъмнената очевидност, първото доказване на приетото: „**Първото правило** беше никога да не приемам за вярно нещо, за което не знам с очевидност, че то е такова, т.е. да избягвам старателно прибързаността и предубедеността и да включвам в съжденията си само онова, което би се представило на ума ми така ясно и отчетливо, че да нямам никакъв повод да го поставя под съмнение“ (Декарт, 1978а: 259).Очевидните истини те ни дават ясна представа за нещата, но могат и да вкарат ума в заблуда, ако са базирани само и единствено на сетивното познание. Разумът е този който отсява на базата на аналитичните съждения кое може да бъде с определена степен на достоверност и кое не. Прибързаните заключения и предубедеността са вредни за учения, защото могат да се включват в основата на хипотезите, но не и да бъдат със степен на абсолютна достоверност, и умът е този който подлагайки всичко на съмнение достига до истинното знание. А пътят за това знание минава през разделянето на изследвания обект на толкова части и тяхното пълно и обстойно анализиране за да се достигне до разбирането за цялостното и обстойно аргументиране на истината. „**Второто**-да разделям всяка една от проучваните трудности на толкова части, на колкото е възможно и необходимо, за да ги разреша по-добре (Декарт, 1978а: 259).Всичко това води ученият към по-пълното и завършено изследване, но разглеждайки по отделно различните части и вървейки по стъпалата от по-простите към по-сложните умозаключения винаги трябва да бъде спазван логическия ред, защото в противен случай отново ще се стигне до заблуждение на ума. „**Третото**-да спазвам винаги ред в мислите си, като започвам от най-простите и най-лесните и се изкача малко по малко като по стъпала на познанието на най-сложните, и като приемам, че има ред дори и между ония, които естествено не се предхождат един друг (Декарт, 1978а: 259).В големият обем от научни факти и знание в процеса на изследване реда и йерархичността са наложителни, но Декарт добавя и още едно четвърто правило свързано с обобщението и изброяването. Пропуските често пъти са връщали учените отново в началото, или дори са ставали причина за оборването да цели теории и колосални научни трудове, и за не се допускат подобни грешки тук е полезно мисълта да се връща към общите прегледи и да се обхващат и добавят по възможност повече сходни обекти към изследването. И последното **четвърто** правило „да правя навсякъде толкова пълни изброявания и такива общи прегледи, че да бъда уверен, че нищо не съм

пропуснал.“ (Декарт, 1978а: 259), с което се затваря рамката по която се структурира мисълта в изследванията.

Парадоксът при Декарт е, че първоначално, за да тръгнем отнякъде, трябва да имаме познание за обектите, т.е. за да познаем истината, трябва да сме я познавали и едва след това на базата на това първо познание да изградим и цялостното истинно теоретично познание. Наблюдава се една кръговост в Декартовата мисъл в пътя за достигане до истинност: „За да намеря истината, трябва да знам пътя; ако знам пътя, вече съм бил при истината; за да съм бил при истината, тя вече е била намерена, преди да започна да я търся“ (Фишер, 2004: 178). Според С. Кръстева тази кръговост е заложена в рефлексивната процедура на Декартовото съмнение и се дължи на началната процедура на предпоставянето: „Извеждането на началото в статута му на същинско, на започващо неизменно се осъществява чрез кръгово движение“ (Кръстева, 2011: 291). Но това е важна характеристика на основополагането и на изработването на начала и принципи, едва от които да се тръгне в познанието, а не те да се приемат като готови и Декарт предприема този акт с цялата му трудност и новаторство: „Но особен и нелек е самият акт, ход към изнамиране на началото, осъществен с цялата му трудност в Нововремската философия от Декарт“ (Кръстева, 2011: 291).

Това, което възприемаме интуитивно като простите неща, които са очевидни и ясни и идеята за тях, не трябва да оставя място за съмнение, и всичко друго трябва да се елиминира, за да не води до заблуждение съзнанието: „Необходимостта да различим най-простите неща от онези, които са сложни и във всяка редица от неща да видим кое е най-простото нещо и дали останалите са повече, или по-малко отдалечени от него“ (Декарт, 1978б: 127). И в този смисъл идеята задължително трябва да бъде ясна и отчетлива, за да насочи съзнанието към конкретния проблем. Да може да се раздели сложната концепция на очевидни идеи, за да може нашият ум по-лесно да ги анализира. Веднъж разложени, съставните елементи и разгледани с всички свързващи ги идеи, вече могат да се генерират и новите знания чрез синтеза. Когато приключи целият процес се преразглежда отново, за да бъдат елиминирани възможни грешки и чрез проверката накрая се извеждат неопровержимите истини. И както я нарича Попов зад тази „епистемна рецепта могат да стоят по-дълбоки равнища на онтологическото основание на метода“ (Попов, 2017: 91), чиято истинност се гарантира чрез разглобяване на обектните комплекси. Подобно на математическите тъждества и дедуктивните съждения, следвайки структурата на правилата на метода, водят към истината.

### 1.3. ТЕОРЕТИЧНИ ЗНАНИЯ

Теоретичните знания са фундаментът на научното познание и подредени в определена последователност, те ни дават ясната картина за света, природата или човека. И не доколкото се отнасят за определен тип битие, а как познанието на едни може да произтича от познанието за

други абсолютни или относителни неща. В познанието има две страни: ние, които познаваме, и самите обекти и явления, които трябва да бъдат изследвани. Последователността и надграждането на знанията открива хоризонта пред учения, в движението от ясните абсолютни истини да преминем към относителните, познавайки причината и следствието. Трудностите неминуемо съпътстват процеса на теоретичното изследване, но базирайки се на метода, Декарт посочва в своите правила и пътя за справянето с възникналите предизвикателства и неистини. Всичко се състои в строгото спазване на реда. Позовавайки се отново върху математическите редици и величини, той дава пример за това как по-лесно могат да бъдат възприети и самите теоретични знания. Достигането до едно завършено знание става чрез методичното изброяване и обобщение и чрез едно непрекъснато движение на мисълта. Това движение на мисълта е належащо, за да може да се схване интуитивно цялата картина и да се направят съответните логически изводи. Говорейки за формирането на научните знания трябва да се има в предвид и следното: дали говорим по отношение на нашето познание и тук се включва и опитното познание, или говорим за реалното съществуване на даден обект:. „И наистина, ако разглеждаме едно тяло, което е протяжно и притежава фигура, ние ще се убедим, че само по себе си то е единно и просто. В този смисъл ние бихме могли да кажем, че то е съставено от телесност, протяжност и фигура, тъй като тези части никога не съществуват отделно една от друга. Но по отношение на нашия разсъдък ние казваме, че тялото е съставено от тези три природи, понеже сме си ги представяли всяка от тях поотделно, преди да преценим, че са в един и същ субект“(Декарт, 1978б: 156).

Теоретичните знания могат да бъдат за простите неща, чисто духовните, материалните или пък смесени. Разсъдъкът познава духовните чрез една вродена светлина и без помощта на телесен образ и тук обосновката и теоретичното знание идва чрез докосването до божественото и метафизичното. За чисто материалните неща, които се познават в телата, като фигурата, протяжността, движението, светлината и други имаме по-ясно знание, отколкото за смесените – „съществуване, единство, траене и др.“ (Декарт, 1978б:157), които са субективни и за тяхното аргументиране е необходимо обстойно изследване. Тук се отнасят и смесените понятия като положенията, които са свързващи звена „имащи за задача да свържат други прости природи помежду им, и върху чиято очевидност почива заключението на всяко разсъждение.“ (Декарт, 1978б: 157).

Обръщайки внимание на логическите връзки, които могат да бъдат необходими или случайни, Декарт смята, че трябва да се има и това предвид, когато говорим за истинни твърдения. Дедуктивните съждения са с голяма степен на истинност, но и при тях могат да бъдат допуснати грешки: „Това става всеки път, когато от нещо особено или случайно ние смятаме, че можем да изведем нещо общо и необходимо. Но ние не сме в състояние да избегнем тази грешка,

за която се изисква никога да не обединяваме много неща, освен ако сме разбрали чрез интуицията, че тяхната връзка е необходима“ (Декарт, 1978б: 162). Когато фигурата се свързва с протяжността, когато имаме знания за свойствата на магнита или за движението, не трябва да се прави грешката да обясняваме простите неща с дефиниции, за да не се объркa мисълта и да тръгне да пояснява сложните: „При простите неща връзката е необходима, когато едно нещо се съдържа смътно в понятието за някое друго по такъв начин, че ние не сме в състояние да схванем отчетливо едното от тях, ако смятаме, че те са отделени едно от друго“ (Декарт, 1978б: 158).

Математическата логика, боравеща с величини и следваща определени закономерности, е най-сигурният път да се справим със заблудите, „когато в съгласие с предходното правило термините на дадена трудност се абстрахират от всякакъв предмет, тогава разбираме, че имаме да се занимаваме само с величини изобщо“ (Декарт, 1978б: 173). Величините са най-близо до въображението и с тяхната помощ се разбират пропорционалните различия. Методът се използва тук с голямо преимущество, защото няма как да бъдат разбрани количеството, мярката, непрекъснатите величини във фигурите и други, когато биват сравнявани две, или повече величини, защото „ако трябва да сравняваме повече от две различни измерения, методът изисква да ги разгледаме последователно и да не насочваме вниманието си към повече от две наведнъж“ (Декарт, 1978б: 183). За да може мисълта да не се раздвоява и да не греши при изводите, задължително е да се използват опростените знаци, по които лесно се ориентира умът. Човешкото познание и пътят на мисълта тръгват от простите природи и достигат до разбирането на сложните на базата на интуиция, въображение или диалектическа мисъл. Разсъдъкът не може никога да бъде заблуден от опита, ако се базира на чистата интуиция и на сетивата, но заблудата идва от това, че само на тази база могат да се направят генерални заключения, които впоследствие да се окажат погрешни. И образът, получен във въображението, препраща мисълта към други реалности, които могат също да се окажат фалшиви. Затова теоретичните знания, приети за достоверни, могат да залегнат в основата на научното познание, за да докажат, че външната реалност е такава каквато изглежда, но само доказана и проверена в практиката.

### 1.4. РАЦИОНАЛНОСТ НА ЗНАНИЕТО

Когато се срещнат логиката и разумът на базата на аргументативните съждения, тогава говорим и за рационалност на знанието. Декарт е открил това ефективно средство за научно познание на базата на математическата логика, което съкращава пътя на познавателния процес и увеличава възможностите за достоверност. Интелектуални преживявания, пречупени през емпиричната реалност, но изведени и доказани чрез логическите закони. Една когнитивна сигурност, която стои в основата на научното познание: „Трябва да се занимаваме само с такива предмети, за които нашият ум изглежда способен да придобие сигурно и несъмнено познание“ (Декарт, 1978б: 113). За да се подържа последователност и обективност на знанието, трябва да

се стъпи върху логико-математическата структура и чрез нея да се изгради цялостната концепция на науките: „Относно предметите, които възнамеряваме да изследваме, трябва да търсим не какво другите са мислели за тях, или какво самите ние предполагаме, а онова за което можем да имаме ясна и очевидна интуиция, или можем да изведем със сигурност, защото знанието не се придобива другояче. Трябва да се избягват хитроумните аргументи, защото не разкриват истината в цялата ѝ пълнота, или простотата на доказателството може да намали достойнството на откритието“ (Декарт, 1978б: 116). При рационалното знание се търси истината чрез представяне и интерпретация на действителността на базата на опита, фактите и логическата индукция.

В рационалното знание можем да открием както научното познание, което предлага адекватна и правилна интерпретация на Вселената, така и философските прозрения за общите перспективи и цялостния смисъл на света. Науката тръгва от въображението и неявното знание, достигайки до чистата идея, и добива своята символна форма и развитие чрез експерименталната проверка. В процеса на изследване трябва да се прави разграничение между знания и исторически сведения, защото това често пъти може да поведе учения в грешна посока и да се формулират неясни твърдения. В тази връзка Герджиков подчертава: „История и логика са единни не непременно в смисъл на историзъм на логическите форми. Класическото съдържание на този принцип утвърждава единство на историята на обекта с хода на познанието му в най-широк смисъл, т.е. тук освен логическата форма се включва и „логиката“ на метода, на синтетичните връзки между понятията в конструирането на знанието. По силата на своята синтетичност те не са сводими до всеобщата за формалната логика аналитична необходимост. Следователно, разбирането на научната рационалност като праксеологическа не означава непременно търсене на система на символната „практическа“ логика. Може да се търси рационален организатор на научните понятия извън логическата форма“ (Герджиков, 1988: 56). Това важи с особена сила за философските разсъждения, в които няма нещо, което да не подлежи на спор и на несигурни изводи.

В самата интуиция за простите неща не може да се съдържа заблуда, защото това са питания за очевидности. Тук трябва да направим и пояснението за понятието интуиция, което Декарт използва в смисъл на очевидност не само при простите, но и при по-сложните твърдения и я свързва с дедуктивните съждения. Ролята на интуицията се свежда и ограничава само до онтологическото знание, но тя остава основна при въпросите за знанието и разбирането на света: „Самите първи начала могат да бъдат познати единствено чрез интуиция, а далечните следствия само чрез дедукция“(Декарт, 1978б:119). И това са двата пътя, които водят към знанието – интуитивният и дедуктивният. Признаването на причинно-следствените връзки е достъпно за ума, но освен чистият разсъдък също така тук влияние оказват въображението, сетивата и

паметта. Формалното доказателство стои в основата на рационалното мислене като средство за обосноваване на знанието, без да се влияе от начините, по които то е получено: „Истинното знание е възможно само чрез проекцията си в адекватна специфична цялостна практическа форма. Елементарната практическа форма на знанието, в която се различават истина и неистина, е научното изследване. Тук под „научно изследване“ се разбира всеки процес на построяване на понятийна организация, съдържаща истина. Истина се съдържа обаче само в познавателните операции, чиито цикли се затварят на равнището на опита. Истината в емпиричната наука изисква опитна проверка. Описанието, обяснението, предсказанието (след неговото сбъдване или опровергаване) са именно такива цикли“ (Герджиков, 1988: 57).

### 1.5. НАЛИЧИЕ НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Научното изследване е в основата на практическата реализация на науката. Фокусът на знание се измества от понятията и категориите и информацията за заобикалящия ни свят към експеримента, сравнението, измерването и доказването на новите теории и тяхната приложимост в живота. И така се придава системен характер на научното знание чрез логическото осмисляне и стремеж към истината, достъпна само чрез интуитивното мислене, но и чрез рационалните дедуктивни аргументи. Истината не може да бъде откъсната от света, според Попов: „Умозрителните абстракции, макар и отнасящи се до обектни тъждества, трябва да са опитно разрешими. В случая с Декарт това означава да могат да се експлицират във възприятието“ (Попов, 2017: 89). Разрешаването на възникналите трудности в процеса на изследване и в провеждането на опитни експерименти препраща и връща учения отново към пълното изброяване на всички изследвани обекти с оглед на това да не са пропуснати някои съществени неща. Да се изключат грешките на базата на пропуски в изследването –нещо, което важи с особена сила за физичните явления. „При експеримента в природните науки между обекта и субекта на научното познание се появява и застава моделът, който заменя действителните обекти“ (Крисчънсън, 2007: 42). Другото задължително условие е да запазваме необходимото и да подлагаме съмнителното на най-внимателно проучване, за да изчистим в съзнанието си всички съмнения. Доказателството на истината е най-трудното за откриване нещо, с което учените се сблъскват в своята работа, да отхвърлят убежденията и да достигнат до научното познание: „Във всеки въпрос неизвестното, което въпреки всичко трябва да съществува, защото иначе изследването би било безсмислено, трябва да посочи чрез толкова точни условия, че ние да сме напълно решени да изследваме дадено нещо, а не някое друго“ (Декарт, 1978б: 169).

На базата на експерименталните изследвания се достига до практически резултат. Наличието на системен теоретичен подход тръгва от математиката и заляга в основата на парадигмата на системното мислене, която ще бъде доразвита в следващите векове. И както

пише Градинаров, ,,системното мислене е конструктивистко по своята същност, тъй като се моделира не чрез предварително зададени и аксиоматично приети основни положения, а е зависимо от предмета и задължително включва един предварителен аналитичен стадий“ (Градинаров, 2019: 21). Чрез него ученият може да проследи процесите, свързаността на отделните стадии и да види цялостната научна картина. Макар социалната реалност да се различава от обектите на изследване на природните науки, належащо е основно вникване в процесите и използване на пълния набор от научен инструментариум. И макар дискусиите за системното мислене да започват в средата на 20-и век, то за неговите методи на анализ и синтез започва да се говори още в модерната наука на 17-и век. Правейки паралел, можем ясно да очертаем сходствата на Декартовия метод със системния подход и изследователската парадигма днес. Питър Сенги в книгата си ,,Петата дисциплина“ (1990) дефинира системното мислене така: ,,Системното мислене е дисциплина, насочена към разкриване на природата на нещата в тяхната цялост. То представлява познавателна нагласа за поставяне на акцент върху взаимовръзките, а не върху изолираните обекти, върху моделите на промяна, а не върху статични ,,снимки“. Това е набор от общи принципи, резултат от трупания опит и знание през вековете от физиката, до социалните и инженерни науки и управлението“ (Сенги, 2004: 53).

Подходът на системното мислене предполага пренасянето на научни открития от една област в друга и особено това важи за природните науки, където взаимосвързаността оказва влияние върху различни процеси. А при социалните науки можем да открием пълната гама на отношения и взаимовръзки между субектите. Декарт също говори за многообразието и разнотипните социални връзки, които влияят върху мисълта и променят фокуса на разсъждение. При системния подход откриваме изследване на отношенията и връзките на обекти, които на пръв поглед не си приличат, или при формирането на мултидисциплинарен характер в научното познание като цяло. Системното мислене търси отговорите на редица сложни въпроси, които конкретната наука не може да даде. Базирано на опитното знание чрез структурните модели и различните изследователски операции, се опитва да анализира множеството данни, за да достигне до истинност: ,,Организираният опит, научното изследване започва от проблем и завършва с проблем при повишаване на неопределеността. Логически независимите, но свързани в концептуално цяло понятия изграждат матрицата, която се прилага и изпитва в опита“ (Герджиков, 1988: 58). Методът не стои като нещо външно и изолирано, а стои в основата за решаване на възникналите в процеса на изследване трудности, следвайки логичната природа и осигурявайки функционалността и истинността на знанието. Методът е инстанцията и условието, което умът трябва да следва, той е съединяващата връзка между интелекта и обектите в сферата на математическото. Корпусът на научното знание се изгражда вече върху експеримента, демонстрацията, наблюдението, но методът на Декарт е постаментът на знанието.

Общовалидността на метода и неговата ценност в научните среди е доказана през вековете. И дори и правилата му за ръководство на ума да са недовършени и разисквани в цялата модерна епоха те остават като фундаментална конструкция, върху която ще стъпят и надградят следващите научни теории.

**2. НЯКОИ ПРАВИЛА НА МОРАЛА, ИЗВЛЕЧЕНИ ОТ ТОЗИ МЕТОД**

Така озаглавява Декарт цялата Част III от „Разсъждение за метода" (1637), насочвайки акцентите на мисълта си към практическото приложение на метода не само в природните науки, но и приложението му в реалността и по-специално в моралните отношения. Декарт описва трудностите, пред които умът е изправен по пътя на познанието, лутайки се между заблудите на телесната природа и духовната реалност в търсенето на истината. Мислите и особено въображението изграждат реални или нереални образи, които ни препращат към търсенето на истинните твърдения. А те по-трудно се откриват в морала, защото това, което е правилно за едни, за други може да не е. Единственият път за достигане до истината е да се следва пътят на метода и чрез него да се достигне до логическите свързаности, а следвайки стриктно правилата, да достигнем до едно ясно познание: „Разумът изисква да изберем оня път, който обикновено се смята за по-сигурен" (Декарт, 1978д: 694).

По подобие на метода той посочва и четири основни правила, по които умът трябва да се ръководи, следвайки моралните норми: „**Първо** да се подчинявам на законите и на обичаите на моята страна, като запазвам неотстъпно вярата, и във всичко останало се придържам към най-умерените, най-чуждите на всяка крайност мнения, общо приети от най-благоразумните хора" (Декарт, 1978а: 262). Въздействието на средата е било толкова силно и влиянието на общественото мнение, както и все още ширещият се религиозен дух неминуемо е оказал влияние върху разсъжденията му. Мисловната дейност тук се свързва с вярванията и избора на най-правилното решение сред множеството мнения. Острият му ум осъждал всички заблуди, идващи от покварата в обществото, и като най-правилно и разумно решение е въздържането от крайност, както и променяне на възгледите и приемане на най-умерените. Защото, когато човек се стреми да се развива, усъвършенства и съжденията си на базата на това кое е добро не само за него, но и за всички.

Чрез избягването на крайностите като обещания, които ограничават свободата и налагат чуждата воля, и търсейки разумната истината човек избира правилното действие: „**Второ** правило е да бъда колкото си може по-твърд и по-решителен в действията си и след като веднъж съм решил да следвам някои мнения, били те и най-съмнителните, да върша това със същото постоянство, както ако бяха били съвсем сигурни" (Декарт, 1978а: 263). Стремежът на учения е никога да не се отказва по пътя на своите дирения, дори и следвайки най-абсурдните и съмнителни тези. Следвайки пътя на истината в житейските дела, не винаги могат да се различат

най-верните мнения и затова е по-добре да се следват и търсят най-вероятните, които със сигурност ще те изведат отново на пътя. Подобно на второто правило от метода тук когато говорим за отношения между хората Декарт е имал предвид анализирането и следването на мнения и действия, които касаят угризението на съвестта и слабите и колебливи умове. Разделяйки всяка една от възникналите трудности на толкова части така, че да бъде анализирана и да бъде взето най-правилното решение.

За разлика от непостоянните умове, които променят мнението си и постъпват спрямо личните си облаги: „**Трето** да се стремя винаги да побеждавам по-скоро себе си, отколкото съдбата и да променям желанията си, а не установения в света ред“ (Декарт, 1978а: 264). Най-съществено като правило е разбирането, че освен собствените мисли нищо друго не се намира изцяло в наша власт. Оневиняването на собствената съвест идва тогава, когато си направил всичко, което е по силите ти, а „онова което не успяваме да направим трябва да смятаме за абсолютно невъзможно за нас“ (Декарт, 1978а: 264).Волята е тази, която съвместно с нашия разсъдък може да насочи човека към добродетелните неща. Единствено в пределите на нашите мисли можем да бъдем напълно щастливи, или нещастни и господари над природата и съдбата. А това е възможно на базата на дълбоките размишления, усъвършенстването и стремежа за развитие на ума чрез аналитичните съждения. Тези три правила, както Декарт посочва, са изцяло отправени към стремежа на човек да се учи и развива в себе си онази божествена светлина, с която Бог е надарил човешкия ум.

Отсяването на чуждото мнение чрез проверката на разума и ограничавайки желанията и страстите на душата, човек се издига и намира своето удовлетворение: „**Четвърто** като завършек на този морал намислих да направя преглед на различните занятия на хората в този живот, за да се опитам да избера най-доброто“ (Декарт, 1978а: 265). Подлагайки на пълен разбор различните човешки взаимоотношения с оглед откриването на най-доброто, Декарт ще развие тези си свои идеи по-късно в писмата си и ще бъдат описани в „Страстите на душата“ (1649). Ще се завърне отново към въпроса кое всъщност е най-доброто за човешката душа и отговорът ще се търси чрез анализирането на различните добродетели и отношението към тях: „Да свикнем да образуваме сигурни и определени съждения за всички представящи ни се неща, и да изпълняваме дълга си винаги, когато вършим онова, което сме преценили като най-добро“ (Декарт, 1978д: 707), ето това е според Декарт максимата, от която трябва да изхождаме и да се ръководим. Да избягваме крайностите на емоциите, които „внасят смут в съдната ни способност и ни карат да вземаме погрешни решения, да правим грешки, за които после да се разкайваме“ (Декарт, 1978д: 720).

## 3. ДЕКАРТОВИЯТ МЕТОД В 21-И ВЕК И МАТЕМАТИЗАЦИЯТА НА СВЕТА

Проблемът за истината е основен философски проблем и макар пътищата за нейното достигане да са били различни през различните епохи, това, което е водело мислителите, е било нейното доказателство. Рационалистите стъпват върху разума и съмнението като основен инструмент за достигане на истината, чрез които пътищата за нейното аргументирано и научно изследване водят до ясното ѝ формулиране. И по думите на Стивън Хокинг живеем днес във „вселена, управлявана от рационални закони, които могат да бъдат открити и разбрани от науката“ (Хокинг, 2018: 43). А математическата логика, която Декарт използва в своите трудове, увеличава хоризонта на приложимост и възможностите за нови научни открития. Методът му се използва не само в науката, но и в изкуството, морала, правото и във всички социални сфери. И според Попов практическото приложение на метода се изразява в приложността му в математиката: „Идеята за математическото с други думи, не е инструментална, а водеща съдържателна идея в един метафизически проект… От гледна точка на твърдението, че mathesis universalis е епохална онтологическа идея, самата математика е само един сектор в света на математическото, само една страна на математическото като перспектива на света“ (Попов, 2017: 61). Макар, че във всяка отделна сфера на познанието се прилагат различни методи и прийоми, това, което е общото, е систематичността, анализът и стремежът за истинност на знанието, да бъдат запазени и надградени основите на научното познание.

Безспорен е приносът на Декарт и няма как да не се спомената и многобройните и разнородни сфери на приложение на метода му днес в науките. Неговата мощ и универсалност го правят ценен инструмент за анализ и обяснение на сложни явления и процеси в различните научни дисциплини. Математическото се явява подпомагащо в научния апарат, в изграждането на теориите, хипотезите и доказването им в изследванията, в наблюденията и експеримента. Тази математическа точност ще бъде пренесена и в другите науки, където не само Декартовият метод, но и създадената от него Декартова координатна система ще намери своето научно и практическо приложение. В **математиката** този метод е известен със своето представяне на геометрични фигури в двумерна и тримерна координатна система. Това позволява точките и фигурите да бъдат представени с числови координати, което улеснява анализа и решаването на математически проблеми. Декартовият метод стои в основата за съвременната аналитична геометрия и позволява представянето на геометрични обекти като точки, прави и криви, с числови координати и тяхното съпоставяне и алгебрична обработка. Това е от особено значение в математическия анализ, линейната алгебра и теорията на вероятностите. Във **физиката** Декартовият метод се използва за формулирането на теории и закони и подпомага анализа и моделирането на физическите явления и движения. Използва се също при математическото моделиране и анализ на движението на тела и физически явления. Той позволява формулирането на уравнения, които описват движението на тела под действието на сили и други външни

въздействия. Това обхваща както механичните явления, така и физическите процеси в различни области като електродинамика и квантова механика – науки, в които е належащо не само „по-висока степен на точност, а абсолютна точност“ (Попов, 2017: 68). В **инженерството** Декартовият метод се използва за проектиране, моделиране и анализ на различни технически системи и конструкции. В автомобилостроенето инженерите използват координатната система за разпределение на размери и позиция на различни компоненти, като двигател, седалки, волан и други. В **архитектурата** Декартовият метод се използва за проектиране на сгради и разпределение на пространството в тях. Това позволява на архитектите да изграждат точни модели и прецизни планове за различни архитектурни проекти.

Декартовият метод има голямо приложение в **технологиите** в оптиката и се използва за определяне на позициите на лещите и оптични компоненти в различни устройства, като микроскопи, телескопи и камери. Но основното му приложение днес е в сферата на **компютърните технологии** където играе важна роля за представянето и обработката на данни и информация в компютърните системи. Компютрите и програмите се базират на координатната система на Декарт, данните и информацията се представят чрез числови координати и се обработват съгласно строги математически алгоритми. В съвременната компютърна наука и разработката на изкуствения интелект и е основен в програмирането и управлението на роботи. В индустрията на компютърните игри Декартовият метод се използва за програмиране на движението и взаимодействието на героите и обектите във виртуалния свят. А координатната система позволява на разработчиците да създадат реалистично движение и поведение на героите в игрите. Математизацията на света, измеримостта и приложимостта му в IT сектора днес е немислим без логичността и систематизираността на базата данни, защото „природата не допуска неизмерими събития и математическото налага условието за пълна разрешимост и експликация на представите“ (Попов, 2017: 75). „Математическото конституира природата като разгънат в хомогенизирано време-пространство регион“ (Попов, 2017: 76).

В **биологията** Декартовият метод може да бъде използван за анализ на структурата и функциите на живите организми. Например, в изучаването на нервната система на животните и човека, Декартовата координатна система се използва за описване на геометрични особености на мозъчните структури. В **медицината** Декартовият метод може да бъде използван за анализ на проблеми и изследване, както и за разработка на лекарства и терапии, за диагностициране и лечение на болести и различни здравословни състояния. Координатната система може да се използва за анализ на медицински изображения като рентгенови снимки и МРТ сканиране. Например, във визуалната медицина, офталмолозите използват координатната система за определяне на точното положение на очната патология върху ретината.

Декартовият метод е основен и при определянето на разстояния и дистанции в различни области в **геодезията и картографията**, за измерване на разстоянията между географски точки и за изграждане на детайлни карти. В съвременната картография и ГИС системите Декартовият метод се използва за представяне и обработка на географските данни. Това позволява създаването на прецизни карти и анализ на географската информация и навигация. Глобалната система за позициониране (GPS) използва Декартовия метод за определяне на точните географски координати на различни местоположения по цял свят. GPS устройствата се базират на сателити, които предоставят информация за дистанцията и времето, което позволява определянето на точната позиция.

Декартовият метод се използва в **астрофизиката**, астронавтиката и космическите изследвания. Координатната система позволява позиционирането и местоположението на космически обекти и сателити, както и за навигацията на космически кораби. Изследвания на повърхността на планети и спътници. Космическите мисии използват Декартовата координатна система за картиране и изследване на повърхността на други планети и спътници в Слънчевата система. Този подход позволява на учените да определят местоположението на различни обекти и геоложки образования на други светове.

Във **финансовите и икономическите анализи** Декартовият метод се използва за моделиране на финансови тенденции и прогнозиране на пазарни движения. Координатната система позволява анализ на икономически данни и взаимодействия между различни икономически показатели. В **психологията** също намира приложение за изследване на познавателни процеси и развитие на психологическите теории. Остава ценен и за **философията** където чрез него се предлага строг и систематичен начин за разсъждение и изграждане на аргументите, а така също и като анализ на различни философски проблеми и етични въпроси. Във **философия на науката** Декартовият метод играе важна роля в разработването на философските теории за природата на науката, методологията и проблемите, свързани с научното познание. Той предоставя строг и систематичен подход за анализ на научните теории и обосновка на научните заключения. Тези факти демонстрират разнообразието и значението на Декартовия метод в различни области на науката, техниката, медицината и приложението му в съвременния свят. Това са само някои от множеството приложения на Декартовия метод в науките, а неговата универсалност и гъвкавост го правят ценен инструмент за анализ и решаване на сложни проблеми и задачи. Този философски и научен подход за изследването и разбирането на света около нас ще бъде приложим и в бъдеще.

Математизирането на науката и наличието на експериментален изследователски метод се залагат като основни критерии за научност в Новото време: „Обектността на обекта и феноменът на математическото, в който тя е основана, формират един от най-съществените хоризонти на

модерната епоха във философията“ (Попов,2017: 114). Все повече започва да се обръща внимание на практическата приложност на науките и да се търсят аргументите чрез опитни и експериментални изследвания в областта на природните науки. Математическата физика и дедуктивният подход на рационалистите се превръщат в идеал на науката. Споровете между философите и учените ще продължат да се развиват и през вековете, ще се търсят отговори на редица въпроси, в това число ще се търси и най-правилната методология и ще се разработват и нови проблеми на научното познание. Специфичните методи на научните изследвания ще разширяват своя обхват, но в основата си ще използват винаги дедуктивния метод. В методология на науката може да лежи само общата теория на мисленето и няма как тя да бъде заменена само от математическата логика. За решаването на научните проблеми е наложително да се използва логическият апарат в научното изследване, подкрепен и с експериментални резултати. Модерната наука променя изцяло научния мироглед и обективната действителност и препраща човешкия ум към нови изследователски проекти. Но това, което ще остане в историята на наукознанието, ще бъде надграждането на модерната наука на базата на Декартовия метод, които ще разширява хоризонта на научните изследвания и ще променя модалността на установените вече парадигми. И дори днес в науката да се говори за сингулярност на неща, които не могат да бъдат предвидени, винаги ще стои съмнението и ще се търси онази систематичност и подреденост, която Декарт е следвал в своите мисли, за да се върви напред в света на неизследваното и новите научни открития.

***Използвана литература:***

Андреев, Л. (2006). Философия на съмнението. Велико Търново: УИ „Св. Кирил и Методий“.

Бузов, В. (2007). Кратки бележки по философия. Велико Търново: УИ „Св. Кирил и Методий“.

Гиндев, П. (1977). Философия и социално познание. София: Наука и изкуство.

Градинаров, Б. (2019). Силата на системния фактор. Системният генезис на неопределеността в обществото. София: Изток-Запад.

Гънгов, Ал. (1997). Ролята на свободната воля в Декартовата логика. „Философски алтернативи“, 2, 1–10.

Дарковски, К. (1978). Встъпителна студия. – В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство,7–108.

Декарт, Р. (1978а).Разсъждение за метода – В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство, 245–304.

Декарт, Р. (1978б).Правила за ръководство на ума – В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство, 109–185.

Декарт, Р. (1978в).Начала на философията. – В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство, 465–620.

Декарт, Р. (1978г).Размишления върху първата философия– В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство,305–456.

Декарт, Р. (1978д).Страстите на душата. – В: Декарт, Р., Избрани философски произведения, София: Наука и изкуство,623–725

Калайков, И. (1986). Философия и научно познание. София: Наука и изкуство.

Крисчънсън, Г. (2007). Исак Нютон и научната революция. София: Рива.

Кръстева, С. (2011). Херменевтичният кръг като традуктивна процедура- В: Бездната Хайдегер, Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 284-307.

Надлър, Ст. (2008). Най-добрият от всички възможни светове. София: Кибеа.

Попов, С. (2017). Декарт и математизацията на света. София: Алтера,61-114.

Садохин, Ал. (2006). Концепции на съвременното естествознание. Москва: Унити-Дана,56-72.

Фишер, К. (2004). История новой философии. Рене Декарт. Москва: АСТ.

Хокинг, С. (2018). Кратки отговори на големите въпроси. София: Бард.

Senge, P.M. (2004). The Fifth discipline, NY: PUBLISHED BY DOUBLEDAY, a division of Bantam Doubleday, Dell Publishing Group,Inc.

https://www.gherdjikov.com/wp-content/uploads/Logika-praktika-i-nauchna-ratsionalnost-1988.pdf

# МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ В ХОРЕОГРАФИЯТА НА ЛАТИНО-АМЕРИКАНСКИТЕ И СТАНДАРТНИТЕ СПОРТНИ ТАНЦИ-ПРЕОДОЛЯВАНЕТО ИМ.

**Силвана Ханджийска**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ

Акцентът на статията е поставен върху проблемите, които срещат студентите при обучението си по СТ, специализирали в други танцови жанрове или без определна танцова подготовка. Разглеждат се трудностите, които възникват при усвояване на стила, техниката, танцовата лексика (основните движения) и фигурния материал на Латино-Американските и Стандартни Спортни танци. Целта е тяхното преодоляване чрез създаването на нови, иновативни методики за обучение. Това ще позволи на тези „неспециалисти“ да подобрят значително успеваемостта си в тази дициплина и ще засили интереса им към тяхното по-нататъшно усъвършенстване чрез допълнителни занимания с нея като изпълнители и като бъдеши танцови педагози.

КЛЮЧОВИ ДУМИ:спортни танци, бални танци, латино-американски танци, студенти, трудности, методика, развитие

# METHODOLOGICAL PROBLEMS IN LATIN-AMERICAN AND STANDART SPORTS DANCES CHOREOGRAPHY AND THEIR SOLVING

**Silvana Handzhiiska**

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria*

ABSTRACT

This article illuminates the problems and difficulties which students, who have practiced different dancing style or do not have any previous experience ,have in their Sports Dancing Studies.

Dance techniques and terms ,including basic body movements and figure material in Latin-American and Standart Sports Dances and their solving and overcoming are the issues discussed in the present work.

The purpose of this article is to present a concept of solving choreographic problems by creating new and innovative methods of education .Using this methodology could help these ”non-experts” to present themselves successfully in dancing field and makes them be more interested in their future development as stage performers and dance trainers.

KEYWORDS: Sportsdances, Ballroom dances, LatinDances, Students, Difficulties, Methodology, Development

РЕЗЮМЕ

Докладът представлява начален етап от изследване свързано със създаването на нова, адаптирана методика на обучение по жанра „Бални танци“ с неговите 2 международно стандартизирани стила на изпълнение – „Европейски“ („Стандартни“) и „Латино-Американски“ и 3 направления на практикуване и развитие – „социално-оздравително“, „състезателно-спортно“ и „забавно-артистично“, която да бъде насочена към студентите в ЮЗУ, специализирани в други танцови жанрове като: класически, народни или съвременни танци, както и към тези без определена танцова подготовка. Основното направление на практикуване, обучение, развитие и популяризиране на този танцов жанр в последните десетилетия, в т.ч. и в България е „състезателно-спортното“, под формата на нов естетически вид спорт и наименованието „спортни танци“ (СТ). Целта на методиката е да се систематизира и облекчи процеса на овладяване на стиловете и техниката на движенията в СТ, както и на тяхната връзка с изразните средства на музиката на която се изпълняват, танцовата им лексика и съдържание, обособено в т.н. „основен фигурен материал“. Темата е продиктувана от някои обективни трудности, които студентите неспециалисти в този жанр срещат при обучението си по съществуващата досега методика в ЮЗУ. Научната ни хипотеза е, че създаването и прилагането от нас на нова, адаптирана и иновативна методика за обучение по този жанр в ЮЗУ, ще позволи на студентите да подобрят значително успеваемостта си в тази дисциплина и заедно с това ще засили интереса им към нейното по-осъзнато, активно и разширено практикуване, с цел усъвършенстване на техните социални, танцови, артистични и педагогически умения като бъдещи танцови педагози.

## ТРУДНОСТИ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ ПО СПОРТНИ ТАНЦИ

На първо място трудностите, които срещат студентите, специализирани в даден танцов жанр при усвояването на друг такъв, произтичат от съществуващите съществени **различия** в базовите технически и естетически двигателни характеристики, изразност и стилови особености на съответните жанрове, продиктувани от характера на музиката на която се изпълняват и

различните цели на нейната интерпретация чрез съответни танцови форми и съдържания. Балните танци изискват специфична стойка и начин на взаимодействие (партниране) между мъжа и жената в танцовата двойка, които се определят от позициите на телата, ръцете и краката им, и начините на пренасяне на тежестта им, които изискват и съответна работата на стъпалата при изпълнението на стъпките от двамата партньори. Лексиката на движенията им се формира от изпълнението на т.н. „базови стъпки и двигателни акции“, в алгоритмично или импровизационно свързани комбинации наричани „фигури“ , реализирани чрез т.н. „водене и следване“ в различни ориентации и посоки на танцовата зала, с цел безпрепятствено и непрекъснато движение на танцовите двойки по паркета, интерпретиращо (онагледяващо) музиката и емоциите предизвикани от нея у танцьорите. Това разнообразие на действията (стъпки и телодвижения), техниката на тяхното изпълнение и специфичните им особености за всеки отделен танц в даден танцов стил на даден танцов жанр предполага и различна скорост и степен на овладяване (автоматизиране) на двигателните умения на танцьорите, необходими за изпълнението на този танц в зависимост от близостта на тяхната танцова специализация (балетисти, народни или съвременни изпълнители) до изучавания танцов жанр и стил. От тук идва и трудността за всеки танцьор с вече добре установена танцова техника в друг, различен от СТ танцов жанр да се абстрахира от тези свои автоматизирани умения или да ги адаптира, за да се доближи максимално до правилната техника на изпълнение на танцовите движения в СТ.

Трудностите, които пък срещат студентите без определена танцова подготовка, специализиращи изпълнителско изкуство, пеене, актьорско майсторство, музика или др. са свързани с липсата на опит и ограничени познания и умения в танцовото изкуство. Препятствие за тях е овладяването и на най-обща координация на тялото между ръце, крака, ханш и корпус, както и заучаването на базови двигателни умения в спортните танци. От друга страна те са по-податливи при поставянето на основни елементи и позиции, тъй като не са обременени от запаметени и автоматизирани вече танцови движения и техники.

На следващо място се забелязва затруднение при овладяване на **теоретичната** основа на обучението по СТ, която е незаменим елемент от цялостната подготовка на студентите при придобиване на тяхната квалификация. Студентите срещат трудности при запознаването с **новата терминология**, която при СТ е на английски език (за разлика от класическия танц, която е на френски, съответно при народните танци - на български език), както и със самото различно естество на термините (голяма част от тях нямат аналог в класическия танц или народните танци). Те изпитват затруднение и при **разчитането на табличното описание** на движенията и фигурния материал, застъпено в съществуващите и международно приети учебници и практически ръководства по СТ. Там, в табличен вид, в добре структурирани колони и редици е дадена писмена информация за всяка основна фигура - първо за мъжа, след това и за жената.

Съответно - в Стандартните танци: броя стъпки, позиции на стъпалата, работа на стъпалата, ориентация, степени на завъртане, издигане и спускане, противоход, наклон и ритъм; в Латино-Американските танци: броя стъпки, ритъм, времетраене на стъпката, позиции на стъпалата, работа на стъпалата, използвана акция и завъртане на тялото. Дава се допълнителна информация в ЛАТ: за формирането на хвата (в какъв хват започва и завършва съответната фигура-затворен или отворен), какво е общото завъртане за мъжа и за жената, кои биха могли да бъдат предшестващите и следващите фигури, забележки свързани със специфики за всяка фигура; В СТТ: предшестващи и следващи фигури, забележки. Ръководствата съдържат и насочващ анализ за техниката на изпълнение на всяка една фигура, упражнения за затвърждаване и усъвършенстване, както и самостоятелни задачи и изисквания към студента.

Наблюденията ми, като преподавател водещ упражненията по СТ в ЮЗУ са, че срещайки трудности при разчитането на ръководствата, студентите се демотивират и не желаят да ги ползват като помощно средство за разучаване на фигурния материал. От тук произтича и нуждата информацията в ръководствата, **да бъде преструктурирана и адаптирана спрямо потребностите на студентите**, които не са били състезатели по СТ като се предложи ново методическо средство, което да стимулира желанието на студентите за придобиване на нови знания и умения в тази област, в това число с приложение на снимкови и видео материали и схематично представяне на някои елементи от учебното съдържание.

## СТОЙКАТА (ПОЛОЖЕНИЕТО НА КОРПУСА И ПОСТАВЯНЕТО НА ТЕЖЕСТТА В РАЗЛИЧНИТЕ ТАНЦИ)

Едно от предизвикателствата за студентите специализирани в други танцови жанрове (класически, народни и съвременни танци) е поставянето на корпуса и тежестта на тялото в различните Латино-Американски и Стандартни Спортни танци. Изработването на правилна стойка е в основата на баланса и контрола над тялото на всеки един танцьор. Това е една от основните задачи и изискване на педагога в процеса на неговата работа към танцьорите, което се постига с търпение, постоянство и чрез многократни корекции от първия до последния час на обучение.

Както е известно, в класическия танц „постановката на корпуса се изработва, като първоначално учениците се държат с две ръце за станката, след това се приучават с една ръка, и накрая се въвеждат упражнения на средата“. (Н. Базарова, В. Мей 1998:16) Правилната постановка на корпуса в класическия танц, спомага за повишаване на гъвкавостта, обръщането на краката и постигане не само на устойчивост, но и на изразителност на движенията. Като начало се застава в първа позиция, с лице към станката, ръцете се поставят върху нея с леко спуснати и сгънати надолу лакти, китките на ръцете се намират срещу диафрагмата, те са

свободни и отпуснати. За разлика от СТ в класическия колената са силно опънати. Раменете са спуснати надолу и са свободно отворени. В класическия танц „**стегнатият корпус** осигурява свобода на тазобедрената става и спомага за развитието на обърността на краката. Навикът да се държи корпусът стегнат се превръща в изпълнителски навик, който е едно от най-важните условия за творческа дисциплина в танца.“ (Н. Базарова, В. Мей 1998:16)

Й. Янакиев отбелязва сравнявайки класическия и народния танц, че „основно различие между стиловете танци е в принципите и изработването на основната стойка. В класическия танц се търси абсолютно изправен копрус на тялото, особено необходим за правилното изработване на различни завъртания, пируети и турове, в българския танц освен изправената стойка има и други две положения на тялото – **приседнало и приклекнало**.“ (Янакиев 1999:15) В народния танц корпусът на тялото (снагата) може да бъде: **изправен, наведен, пречупен и със завъртяни гърди**. Изправеният корпус се постига при изправен гръден кош (без да се изпъчва), прибран таз напред, диафрагма навътре, естествени рамене и прибрани лопадки. При наведения корпус прегъването може да бъде от основата на корпуса (лумбалните прешлени) или по-нагоре от гръдния кош в посоките - напред, назад, встрани. Пречупеният корпус се изработва, като се подсилва S-образната извивка на тялото (тазът и раменете силно назад, гърдите изпъчени напред), съчетано със силно приклякане в краката. Пречупеният корпус е характерен за играта на мъжете в добруджанските танци. Завъртяни гърди наляво и надясно по надлъжната ос, можем да имаме при: наведен, пречупен и изправен корпус. Важно изискване при изработването на правилната стойка в народния танц е тежестта на тялото при заемане на съответната позиция да бъде разпределена върху цялата площ на стъпалата, равномерно върху двата крака, като стъпалата трябва да са завъртяни навън от тазобедрената става с еднакъв ъгъл. Това положение на стъпалата и корпуса създава симетрия и стабилност при изработване на стойката.

Както става ясно, влизайки в детайлите, всеки танцов жанр има свои особености при изграждането на постановката на корпуса. В Спортните танци всеки един от петте стандартни танци - Валс, Танго, Венски валс, Куикстеп и Бавен фокстрот има своя специфичен характер и различен произход, но общото между тях е, че се танцуват от двама души (мъж и жена) в т.нар. **„Затворен хват“.** Този характерен хват придава една **изящна осанка** на танцовата двойка, присъща за танците с произход от Западна Европа, танцуващи се в кралските дворове. „Вероятно специфичният Затворен хват в СТТ произлиза от времето, когато мъжете са носили саби и шпаги по време на танците...“ (З. Костов 2020: 30) Служейки си с оръжието главно с дясната ръка, мъжете го поставяли от лявата страна на колана си. Съответно жената се намирала от дясната страна на мъжа, като неговата дясна ръка се поставя върху гърба на жената, по естествен начин - нейната лява ръка идва върху неговата дясна. Предлагайки своята лява ръка на жената хватът запазва своята симетрия и естетическа завършност. Предвид социалния характер на танца -

инициативата на танцовата площадка идва от мъжа, а от тук и правилото - „мъжът води, жената следва“. Всички танци от СТТ с изключение на Тангото имат суингов характер. „Думата „суинг“ в превод на български има значение и се асоциира с характера на движение на махалото.“ (З. Костов 2005: 26)

Ето какво е положението на телата на танцьорите в основната танцова позиция в суинговите танци: тялото е в изправена позици с **лек наклон напред от стъпалата, колените са леко присвити**, раменете са спокойни и отпуснати надолу, тялото е тонизирано в областта на кръста и диафрагмата. Тя подържа гръдния кош повдигнат, без да се усеща напрежение. Стъпалата са плоски, а **тежестта на тялото** в суинговите танци (противоположно на народния и класическия танц) се проектира **върху възглавничките на стъпалата**. Всеки един от танцьорите в хвата, трябва да се разтяга силно настрани (с усещане за изтегляне) и нагоре (с усещане за увисване), за да не нарушава баланса на партньора си, запазвайки общото равновесие на двойката. Осъществява се контакт в телата в областта на диафрагмата, чрез прехвърляне на тежестта към възглавничките. „Стойката на жената е същата като при мъжа. За разлика от мъжа обаче жената изтегля линията на тялото си над мъжката дясна ръка назад и вляво, без да извива назад линията си на гръбначния си стълб.“ (З. Костов 2020: 99) Осъществяват се **пет области на контакт** между партньорите - „дясната длан на жената в лявата на мъжа, дясната длан на мъжа леко под лявата раменна лопадка на жената, без да пресича линията на гръбначния и стълб, лявата ръка на жената леко върху дясната на мъжа, лявата длан на жената с леко групирани пръсти върху основата на двуглавия мускул на дясното рамо на мъжа и докосване в областта на диафрагмите.“ (З. Костов 2020:99,100) Главите на танцьорите са обърнати наляво, на жената-малко по-силно.

Ето какви са основните разлики в стойката на мъжа и жената в Танго. Танцът носи свой специфичен характер (по-агресивен). По тази причина стойката в Танго се различава от суинговите танци. В Танго отсъстват: плъзгането на стъпалата, суингът, наклоните настрани, издигането и спускането. За разлика от суинговите танци отсъства и наклона на тялото напред, **колената са по-силно свити и са едно към друго, а тежестта на тялото се поставя в средата на стъпалото на опорния крак**. Хватът е по-компактен, жената е изнесена по-вдясно на мъжа, **телата им са завъртени леко вляво**, лявото стъпало е изнесено половин стъпало напред, ръцете заемат различна форма, подчертаваща доминиращия характер на мъжа в танца (мъжката лява и женската дясна ръка са по-свити в лакътя, наклонът е по-малък, предната част на ръката на мъжа е насочена напред и е успоредна на пода). Различната стойка в Танго се отразява и върху начина на изпълнение на стъпките - стъпалата не се плъзгат а се поставят по дъги напред или назад, с пръсти обърнати, леко навън или навътре.

От паралела, който направихме ярко се виждат разликите в основната стойка при класическия, народния и стандартния танц. Дори само заемането на статичен баланс в правилна стойка на един от СТТ ( например Валс) изисква доста усилия от студентите със и без танцова подготовка. Стегнатият корпус, силно опънатите колене, обърнатите от тазобедрените стави крака при балетистите са в контраст с положението на тялото в суинговите танци, където както се отбеляза - тялото е в изправена позици с лек наклон напред от стъпалата и коленете са леко присвити.

Подобна е и ситуацията при изпълнителите на народни танци, при които основната стойка, независимо дали ще бъде в изправено, приседнало или приклекнало положение контрастира с особеностите на положението на тялото в суинговите танци. Друга съществена разлика, която се забелязва е, че в класическия и народния танц тежестта на тялото се центрира и се разпределя равномерно върху ходилото, противоположно на суинговите танци, където тежестта на тялото се проектира върху възглавничките на стъпалата. В Танго тежестта се разпределя в центъра на стъпалото на съответния опорен крак, но там както стана ясно, има съществени разлики в основното положение на тялото спрямо суинговите спортни танци, което изисква заучаването от студентите на съвършено нова постановка на корпуса, ръцете и краката. Допълнително усилие, лек дискомфорт и неудобство създава на студентите работата в **близък контакт** с партньор. Осъзнаването и заемането на правилна стойка всеки сам за себе си, без да бъде в тежест на партньора си, изисква внимание и концентрация от двамата танцьори, които до момента не са имали подобно усещане в другите стилове танци. Контактът се осъществява от хвата на ръцете и в областта на диафрагмата. Нужен е опит, за да се придобие чувствителност и усещане от танцьорите към физическите сигнали, които се получават от партньора чрез областта на контакт в двойката, така необходими при „воденето и следването“ в танца. При заемане на правилна позиция и хват в двойка в СТТ от студентите без опит в този стил, се забелязва бърза умора в ръцете и целия раменен пояс, вследствия на което хватът увисва и се изкривява. Тези специфични физически усилия не са характерни за другите стилове танци и независимо от професионализма и качествата, които танцьорите са придобили до момента - те срещат затруднения при овладяването им.

„В ЛАТ състезателите също се изявяват в тандем, но при тях движението на партньорите в двойката е до голяма степен самостоятелно, без ограничението на близкия физически контакт, който тук е значително по-свободен, а понякога дори липсва.“ (З. Костов 2020:13) Различният произход на Латино-Американските танци - три от Южна Америка (Ча-ча-ча, Румба и Самба), един от Испания (Пасо Добле) и един от САЩ (Джайв) предполага и разнообразие на техника, ритми и темпа в тяхното съдържание. В зависимост от характера на движението **в ЛАТ се използват три типа стойки** на танцьорите. В Ча-ча-ча и Румба движенията се изпълняват само

по хоризонталната ос. За да заеме правилна стойка: първо - танцьорът трябва да застане в свободен стоеж с прибрани стъпала; второ-без да повдига раменете, да повдигне гръдния си кош и изправи гръбначния си стълб, поддържайки тонус в коремната мускулатура; трето-танцьорът трябва да стъпи настрани с един от двата си крака, като изправя коляното до край на стъпващия крак (заключва го), да прехвърли тежестта върху него (тежестта на тялото трябва да се почувства към петата на опорния крак), изнасяйки бедрото встрани и леко назад. В Джайв и Самба движенията се изпълняват във вертикалната и хоризонталната ос. Разликата при заемане на стойката в тези два танца е, че при стъпката настрани танцьорът не изнася бедрото си встрани и назад, прехвърля тежестта върху възглавничката на стъпалото на опорния крак вместо върху петата и коляното на стъпващия крак не се изправя до край (не се заключва). Съществуват няколко изключения от тази позиция. В Пасо Добле не се използват движения на бедрата и ханша, ролята на мъжа като тореадор и на жената, като плащ или испанска жена, предопределят стойката на танцьорите в този танц, където ханшът се изнася напред, тежестта е силно върху възглавничките на стъпалата а колената са изправени, но не до край.

Както се вижда Латино-Американските танци носят друг тип енергия, постановка на корпуса и взаимодействие между партньорите. Заемането на изходна позиция, в съответната стойка от танцьорите балетисти, модернисти или народни изпълнители изисква съсредоточеност върху всеки детайл от разположението на тялото, за да бъдат преодолени вече затвърдените навици да се държи тялото оптегнато и центрирано. Необходимо е постепенно да се овладява: прехвърлянето на тежестта върху възглавничките - без да се отлепят петите, съответно върху петите - без да се отлепят пръстите; изнасянето на ханша в различните посоки - силно наляво, надясно и леко назад.

## ПОЗИЦИИТЕ НА КРАКАТА И РЪЦЕТЕ - РАЗЛИКИ

При разучаването на СТ от студенти специализирани в други танцови жанрове, до допълнителна обремененост водят и автоматизираното изпълнение на позициите на краката и ръцете от танцьорите, които така добре са овладели техниката на класическия, народния или съвременния танц. Отежняващото обстоятелство при усвояването на позициите на краката и ръцете е свързано с различията в техниката на поставяне и пренасянето на тежестта върху стъпалата, както и положението на ръцете.

Както е известно, **в класическия танц** позициите на краката са пет. Принципът на който се базират е **максималното отваряне на стъпалата в права линия,** което е противоположно на естествения човешки стоеж и ход, както и на позициите на краката в СТ. „Обърността на краката се въвежда заедно с постановката на корпуса.“ (Н. Базарова, В. Мей 1983: 17) В първа позиция стъпалата образуват права линия, като петите се докосват; във втора

- стъпалата остават обърнати навън в права линия, но петите се раздалечават на едно стъпало разстояние по между си; в трета - единият крак се поставя отпред, като петата му се намира в средата на задния крак, пръстите са обърнати навън; в четвърта-краката са един пред друг на едно стъпало разстояние по между си, стъпалата са обърнати; в пета-стъпалата са долепени един пред друг, като пръстите на единия докосва петата на другия крак. „При изучаването на позициите на краката са задължителни: изтеглен корпус, свободно отворени и спуснати надолу рамене, пределно опънати крака, правилно положение на стъпалото на пода (подпиране на големия пръст е недопустимо). При изучаване на втора и четвърта позиция много важно е да се разпредели центърът на тежестта равномерно върху двата крака и да се следи раменете и хълбоците да са равни.“(Н. Базарова, В. Мей 1983:18)

След дългогодишно усъвършенстване и автоматизиране на обърността на краката в съответните позиции, балетистите трябва да положат много по-големи усилия в противоположна посока - да затворят стъпалата навътре, за да се доближат до техниката на изпълнение на СТ.

За танцьорите специализирали народни или съвременни танци, сякаш е значително по-лесно да придобият усещане и да усвоят позициите на краката в СТ, може би защото позициите в българските народни танци са **по-близки до естествения човешки стоеж**, съответно до позициите и на краката в СТ. В българския народен танц има **шест основни и четири производни позиции на краката**. В първа позиция - петите са събрани, стъпалата са отворени на вън на разстояние - почти дължината на едно стъпало; във втора - стъпалата са разделечени на разстояние едно стъпало, пръстите са отворени като в първа позиция; в трета - петата на предния крак се поставя в средата на задния от вътрешната му част, като пръстите сочат навън, както в първа позиция; в пета - стъпалото на единия крак се поставя пред другия, като петата на предния докосва пръстите на задния, пръстите са отворени леко настрани, както в другите позиции; в шеста - стъпалата са едно до друго допрени от вътрешната си страна (позицията наподобява положението на стъпалата в суинговите танци). Производните позиции в българския народен танц са: втора, трета и четвърта успоредна позиция и четвърта кръстосана позиция. Във втора успоредна позиция - стъпалата са успоредни и са раздалечени на едно стъпало разстояние; в трета успоредна - стъпалата са успоредни и долепени, но едното стъпало е изнесено напред стигайки до средата на другото (позицията наподобява положението на стъпалата в Танго); четвърта успоредна позиция - стъпалата са успоредни, но единият крак е по-напред на разстояние едно стъпало от другия; четвърта кръстосана позиция - стъпалото на единия крак е кръстосано пред другия крак на едно стъпало разстояние.

В Стандартните СТ се използват **паралелни позиции на краката**, при които стъпалата се разполагат успоредно едно спрямо друго. Както по-горе стана ясно в Танго изходната

позиция на стъпалата също е паралелна, но лявото стъпало е с половин стъпало по-напред от дясното. В Латиноамериканските СТ се използва т. нар. **„V“ - образна позиция на стъпалата**, при която петите са долепени, а пръстите са отворени и сочат навън. Отклонението на стъпалото е 1/16 , като и двете стъпала са еднакво симетрично разположени по между си. Чрез тази позиция се постига баланс и контрол над тялото, тъй като така отворени стъпалата заемат по-голяма площ върху пода, съответно създават по-добра изходна точка за постигане на равновесие от танцьора. Независимо, че „V“ - образната позиция от ЛАТ е близка до първа позиция в българския народен танц, при заемането на т. нар. „сетъл“ (прехвърляне на тежестта върху единия крак, при което коляното се изправя, тежестта се приема от костите, а хълбокът се изнася навън) студентите, които са специализирали фолклорни танци също изпитват затруднение. В тази позиция трябва да се съблюдава: петите да останат заедно без да се отлепят, кракът без тежест, чието коляно е свито да сочи напред (при мъжа) и напред и леко навътре към другия крак (за жената).

В класическия танц са известни **една подготвителна и три основни позиции на ръцете**: първа - ръцете заемат овална форма пред диафрагмата, втора-ръцете са встрани, трета-ръцете са над главата във овална форма. При преминаването от една в друга позиция, главата най-често следи китката на ръката. За да бъдат развити координационните умения на класическия танцьор в ръцете, трябва да се премине на следващ етап към усвояването на т. нар. „ порт де бра“.

В българския народен танц **позициите на ръцете са осем**. В повечето случаи се използват в танците като крайни или междинни положения. В първа и втора позиция ръцете са на кръста, в първа - палците сочат назад, във втора - напред. В трета - ръцете са отзад, дланите са зад кръста, в четвърта - ръцете са отпред, с пъхнати палци в колана. В пета и шеста позиция ръцете сочат нагоре, в пета - са изнесени напред и малко встрани, в шеста - са прибрани до кръста на тялото пред гърдите. В седма и осма позиция ръцете са встрани, в седма - дланите сочат нагоре, в осма - надолу. Правейки сравнение Й. Янакиев отбелязва, че „движенията на ръцете в българските народни танци имат по-малко самостоятелно значение, отколкото при класическия танц. Те вземат участие в някои моменти на хорото, като изпълняват пружинки или люлеене. Най-голямо е тяхното участие при изпълнение на соловите танци и ръченици.“ (Й. Янакиев 2000:12)

В СТТ ръцете се намират **в затворен хват**, но в ЛАТ ръцете на танцьорите са доста **по-пластични и сменят своите позиции**, движейки се в синхрон с тялото. „Типичните основни позиции на свободната ръка са: 1. Встрани, изтеглена. 2. Встрани, леко прибрана. 3. Встрани, прибрана. 4. Напред, прибрана. 5. Напряко на тялото, прибрана.“ (Зл. Костов 2020: 133)

## ХВАТОВЕ И ТАНЦОВИ ПОЗИЦИИ В СТ

В Спортните танци освен позиции на ръцете и краката, съществуват и т.нар. хватове и танцови позиции. Разнообразието от **хватове** е немалко. **В ЛАТ** имаме: Затворен или Близък хват (Close or Closed Hold), Лява до Дясна ръка (L to R), Дясна до Лява ръка (R to L), Дясна до Дясна ръка (R to R), Лява до лява ръка (L to L) и др. „Когато се описват хватовете с ръцете, първо се дава ръката на мъжа, т.е. лява до дясна ръка означава, че мъжът държи с лявата си ръка дясната на жената.“ (Зл. Костов 2020: 137)

Танцовите позиции също имат своето разнообразие. **В суинговите СТТ** най-важните са: Основна танцова позиция, Променадна позиция, Фолуей позиция, Дясно-Странична и Ляво-странична позиция. **В ЛАТ** разнообразието на танцови позиции е още по-голямо: Затворена (Близка) позиция, Отворена позиция, Фен позиция, Фолауей позиция, Отворена Фолауей позиция, Променадна позиция, Обратно променадна позиция, Отворена променадна позиция, Сенчеста позиция и др. Всяка танцова позиция съдържа в себе си позициите на ръцете, хвата, позициите на телата и стъпалата. Например в Отворената позиция могат да се използват три хвата. При нея мъжът и жената заемат разстояние, което зависи от хвата на ръцете, а тежестта може да бъде пренесена на един от двата крака, така че ако мъжът е с ляв-жената ще бъде с десен.

Това показва, че разнообразието от различни танцови елементи в СТ е голямо и, че танцьорите трябва да познават добре поне основните позиции и положения на ръцете, краката и тялото, за да могат да боравят красиво и грамотно с тях. Целта е приближавайки се до техниката на изпълнение както в ЛАТ така и в СТТ, цялостната визия при движението на танцьорите да бъде хармонична и естетически издържана.

Това са основните опорни точки при изграждането на първоначалната изходна позиция на един танцьор: стойката, положението на корпуса, позициите на ръцете и краката, пренасянето на тежестта върху стъпалата... До тук ставаше дума основно за заемането на правилен **статичен баланс.** Истинската трудност идва при усвояването на т.нар. двигателни акции от танцьорите неспециалисти в СТ, тоест на движенията и пластиката в СТТ и ЛАТ. Предизвикателство е да се запази целостта на двойката и синхрона между партньорите в движение, в **динамичен баланс.**

## ТАНЦОВИ ДВИЖЕНИЯ, ОВЛАДЯВАНЕ НА ДВИГАТЕЛНИ АКЦИИ В СТ

В танците Ча-ча-ча и Румба се използват най-ярко **„хип акциите“,** това са движенията на хълбоците. При стъпките настрани, съответно с ляв или десен крак - хълбокът се придвижва силно наляво или надясно и леко назад. При „сетъл“, ход напред или назад също активно участват хълбоците, получава се едно усукване между горната и долната част на тялото. Характерни са и т. нар. „осмични“ движения в ханша. За класически и нардни танцьори, които години наред са затвърждавали своите умения да държат корпуса стегнат и неподвижен (в

образен правоъгълник образуван от четирите точки на раменете и хълбоците) това е нов двигателен елемент, с който трябва да се справят.

В Самба работата на хълбоците е основно - напред и назад, съчетано с движение в глезените и колената. Познатата и специфична само за танца Самба **„баунс акция“** се явява като още един допълнителен двигателен елемент. „В почти всички Самба фигури със или без баунс се използват естествени и свободни акции на бедрата и ханша.“ (Зл. Костов 2020: 154) Тъй като движението на тазовите кости, колената и глезените е едновременно, изисква подчертано внимание при упражненията от студентите, както и повече повторения за синхронизиране на отделните части на тялото. При балетистите - заученото положение на прекалено изправените колене им пречи да се отпуснат и да усетят движението.

В Джайв трудността идва при усвояване на акцента надолу в основното движение. В този танц също има **движение в ханша - то е суингово**. Танцът е характерен със своята бързина, както и пъргавост на краката. Използват се най-различни **кикове, фликове и пружиниращи движения**. Тежестта на тялото е върху възглавничките на стъпалата, поради високото темпо на музиката. Общият център на танцовата двойка се намира в хванатите им ръце. Забелязва се при разучаването на Джайв, че студентите специалисти във фолклора го асоциират с танца Ръченица, макар че техниката на изпълнение на двата танца е съвършено различна. В Джайв при първата стъпка встрани (шасетата наляво и надясно) се използва натиск върху възглавничката на стъпалото, във втората стъпка - едното стъпало се придвижва към другото, като се полузатваря, колената и на двата крака се свиват, при третата стъпка от шасето - колената се изправят и ханшът остава встрани.

В Латино-Американските танци с изключение на Пасо добле, **стъпването става от пръсти или възглавничка към пета**. Например в Румба „всички стъпки напред започват първо с пръстите и след това продължават върху възглавничката на стъпалото с натиск върху пода. Петата се понижава до пода точно преди достигане на пълната дължина на крачката.“ (Зл. Костов 2020: 145) Назад - стъпките започват с възглавничка, след това са пръстите и накрая петата.

Тази обща характеристика при стъпването в ЛАТ се явява като трудност при изпълнителите на народни танци - често при разучаването на движенията, те забравят да изпъват пръстите на краката си (падьома) и колената. В СТТ, където техниката на стъпване е от пета към пръсти е обратно - танцьорите балетисти и модернисти често забравят това правило и стъпват първо с пръсти, вместо с пета. Обща трудност за всички студенти се явява постигането на лекота при изпълняване на техническите елементи например: т. нар. „стъпка и суинг“ - това е основният принцип заложен в суинговите Стандартни танци (Валс, Виенски Валс, Куикстеп и Бавен Фокстрот), при който първо се изпълнява стъпка (ход), а след това „суинг“ на крака и/или тялото, наподобяващо движението на махалото със своето издигане и спускане; ходът в Танго, който е

стакатиран (насечен), при който „придвижването на тялото върху предния крак се извършва чрез т. нар. теглеща акция от новия опорен крак, като задния крак се задържа колкото е възможно по-дълго в позиция, след което се притегля бързо под тялото.“ (Зл. Костов 2005:28) Това са само два примера за детайлите, в които трябва да вникнат студентите, за да усвоят техниката на изпълнение на СТ.

## ОРИЕНТИРИ В ТАНЦОВАТА ЗАЛА

Съществуват различия в ориентирите в танцовата зала. За балетисти, фолклористи и модернисти оринтирите в концертната (която има гръб с декор и лице към публиката) или репетиционната зала са **осем точки**, разположени в нея **по часовниковата стрелка**. „Залата както и сцената, се дели основно на предна, задна, дясна и лява част. В случая посока или точка № 1 е средата на предната част на залата. Точка № 2 е предният десен ъгъл на залата от позицията на изпълнителите. Точка № 3 - средата и дясната половина на залата. Точка № 4 - задният десен ъгъл. Точка № 5 - средата на дъното на залата. Точка № 6 - задният ляв ъгъл. Точка № 7 - средата на лявата половина на залата. Точка № 8 - предният ляв ъгъл на залата.“ (Й. Янакиев 2000: 21, 22) За състезателите по СТ ориентирите в залата, (която няма гръб и лице, а публиката е разположена покрай всички страни на залата) са свързани с **линията на танца**. Това е мислена линия, която върви **обратно на часовниковата стрелка** по периферията на залата, минавайки покрай всички четири стени. Допълнителни ориентири са центъра, диагонала и стените на залата. За да бъдат разяснени степените на завъртане, ориентациите и направленията в дадена фигура, се използват термини като: с лице ДС (диагонално към стената), с гръб ДС, с лице ДЦ (диагонално към центъра), с гръб ДЦ или дробните: 1/2, 1/4, 1/8 и др. Тези различия също се явяват като трудност и нещо неестествено за танцьорите специализирани в други танцови жанрове. За студентите е нужно време, за да осмислят и свикнат с новите за тях ориентири в танцовата зала.

Като част от подготовката на студентите със специалност СХ и БНХ в ЮЗУ е заложена компетенцията, като хореографи да боравят с основния фигурен материал в СТ. Тоест, те трябва да са запознати не само с основните фигури и техните технически характеристики, но и с принципите и начините на свързването им, така че настоящите студенти - бъдещи хореографи да могат правилно и грамотно да съставят комбинации от съответните фигури в един бъдещ момент. Залага се - не на количеството информация (брой фигури), а на качеството й - на разбирането и осмислянето на материята.

## МУЗИКАЛНОСТ, РИТМИЧНОСТ

Необходимо условие за доброто интерпретиране на музиката чрез движения е танцьорът и хореогарафът да имат развита музикалност. Липсата на музикалност води до невъзможност за синхронизиране на двигателните действия с музиката. Музикалността предполага точно „**диференцирано възприятие** при слушането на музика“. (Ем. Николова, Сн. Петрова 1993: 38) Тази способност започва да се изгражда **от детска възраст** и „ изисква прилагането на **целенасочено обучение** за формиране и изграждане у децата на точни знания, умения и навици за слушане на музика, за придобиване на музикална култура, за обогатяване на речта с музикални термини, отразяващи изразните средства.“ (Ем. Николова, Сн. Петрова 1993: 38) Всеки студент индивидуално и в различна степен е изградил своята музикална чувствителност, но предвид разнообразието на ритми в СТ се налага включването на музикално-ритмически упражнения за откриване и проследяване на **основния ритъм** в танците, както и на **характеристичните ритми** и ритмичните структури произтичащи от тях. Като пример за танци с еднакъв основен ритъм, но с различни темпа и характеристичен ритъм са танците Куикстеп и Ча-ча-ча, които са в 4/4 тактов размер. Необходимо е студентите да бъдат запознати с основните музикални понятия като: ритъм, метрум, такт, темпо, динамика, мелодия. Нещо нетипично, което се явява трудност за студентите е **стъпването на второто време от такта** в танците Ча-ча-ча и Румба. Всички фигури с изключение на ритмичната стъпка в Ча-ча-ча започват на „два“. На танцьорите се налага упорито да противодействат на изградения си навик - да започват движенията в танците на „раз“.

## ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕ НА СТ

По отношение на практическата част от подготовката на студентите - за преодоляване на трудностите и за по-бързо и качествено усвояването на СТ, могат да бъдат включени **подготвителни движения**, предшестващи същинската част от техниката на изпълнение и фигурния материал в ЛАТ и СТТ. За да бъде обучението по - достъпно, а усвояването по - лесно с цел преодоляване на трудностите, може да се пристъпи и към разчленяване на движенията на по-прости елементи и затвърждаването им с повече на брой повторения. **Раздробяването на части** на елементите ще даде възможност на студентите да се фокусират по - детайлно върху особеностите и стиловите им различия. Като следващ методически подход може да се приложи т. нар. **степенуване на елементите** на съответните танци и движения по сложност и трудност. Упражненията могат да бъдат **диференцирани** и насочени към проблемните зони за усвояване на движенията **групирани** към: класически танцьори - работа на ханша, контракции, баунс, стъпване през пета и др.; към фолклорисити – стъпване през пръсти, баунс, работа на ханша и др.; към модернисти - издигане и спускане, стъпване през пета, работа на ханша, баунс и др.;

към студенти без танцова подготовка - стъпване през пръсти и пета, работа на ханша и др. Успоредно с това студентите могат да бъдат **анкетирани** за установяване на потребности, проблеми, препядствия и др., и тяхното преодоляване при овладяване на учебното съдържание. За да се проследи развитието на студентите може да се приложи под някаква форма **„измерване и тестване“** на качествата, с цел подпомагане установяването на по-успешна методика. Фактът, че студентите не са специалисти и състезатели по СТ предполага акцентът в естеството на тяхното обучение да бъде в - повече повторения на основните движения, наблягайки не на количеството фигурен материал, а на качеството на изпълнението му.

Изложените до тук различия в: постановката на корпуса, позициите на ръцете и краката, основните принципи и движения, ориентири и термини в различните танцови жанрове са само част от съдържанието на разликите в многообразните двигателни действия и танцова пластика, водещи до трудности при овладяването на СТ. В заключение, пътят за намирането на по–подходяща методика, адаптирана към нуждата и спецификата на студентите ще бъде процес, свързан с проучване, експериментиране, прилагане на нови, но и на вече познати практики. Всички усилия са свързани с това, да се търсят пътища за повишаване на успеваемостта на студентите в областта на СТ.

***Използвана литература:***

Базарова, Н., Мей, В. (1998). Азбука на класическия танц. София. АЛИСА-М. Г.

Костов, Зл. (2005). Практическо ръководство по Спортни танци за I курс – I семестър. Тип-топ прес

Костов, Зл. (2020). Феноменологични основи и методология на развитието на Спортните танци. София. НСА ПРЕС

Николова , Ем., Петрова, Сн. (1993). Методика на музикалното и танцовото обучение за предучилищна възраст. София. Издателство „Просвета“

Янакиев, Й. (2000). Български танцов екзерсис. Благоевград. Университетско издателство „Неофит Рилски“

# ЕФЕКТ НА СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ ВЪРХУ ЖУРНАЛИСТИКАТА ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ

**Цветелина Йорданова**

РЕЗЮМЕ:

Ефектът на социалните медии върху журналистиката през последните десетилетия е значителен и трансформиращ. Те променят начина, по който новинарите събират, обработват и разпространяват новини. Он-лайн базираните платформи са променили журналистиката, като са я направили по-достъпна и интерактивна. Въпреки предизвикателствата, социалните мрежи предоставят нови възможности за журналистите да информират и взаимодействат с публиката си.

ABSTRACT

The effect of social media on journalism over the last decades has been significant and transformative. They are changing the way journalists gather, process, and disseminate news. Online-based platforms have altered journalism, making it more accessible and interactive. Despite the challenges, social networks provide new opportunities for journalists to report and engage with their audience.

KEYWORDS: journalism, social media

„Социалните медии са термин, използван за описание на типа медии, които се основават на разговор и взаимодействие между хора онлайн. Социалните медии са медии, предназначени да бъдат разпространявани чрез социално взаимодействие, използвайки изключително достъпни и мащабни техники за публикуване". – Уикипедия

За почти десетилетие мрежата промени света и революционизира начина, по който информацията се съхранява, публикува, търси и консумира. Ефектът на вълната се е разпространил толкова широко, че засяга не само бизнеса и индустриите, но преминава в политиката, медицината, медиите и нарушава географските местоположения, културните граници и в крайна сметка засяга ежедневния живот на хората.

Голямата вълна от уеб иновации след Google през 1998 г. е в социалните медии. Социалните медии са свързани с работа в мрежа и общуване чрез текст, видео, блогове, снимки, актуализации на състоянието на сайтове като Facebook, Istagram , Twitter или Tik-Tok.

Това, което прави социалните медии от особен интерес за журналистиката, е как те станаха влиятелни като средство за комуникация и разпространяване на новини. Предпочитано средство

за организиране на масови прояви на недоволство към управляващи. Например чрез призиви във Facebook през 2013г. се организира протестно шествие срещу назначаването на Делян Пеевски за председател на ДАНС, довело до блокиране на основни пътни артерии в центъра на София. Което беше и увенчано с успех, с подаване на оставката на Пеевски от поста.

Или друг пример от новата ни история. Събитията, които предизвикват силна обществена реакция е след излъчената на 7 юли на живо в социалните мрежи акция на дейци на Демократична България. Представителите на политическото обединение, оглавени от Христо Иванов достигат с лодки крайбрежната плажна ивица пред резиденцията на Ахмед Доган, намираща се в непосредствена близост до бургаското пристанище Росенец. Целта им е да проверят дали действително се спазва режима на изключителна държавна собственост върху плажната ивица наоколо и дали като такава тя е достъпна за българските граждани. Там те са пресрещнати от охранители, които ги изтикват и настояват, че плажът е частна собственост, като викат и полиция, която им оказва съдействие.

Потреблението на новини днес не е същото като новините преди масовото използване на интернет, когато хората следят събитията, случващи се по света, чрез 24-часови телевизионни новинарски канали. В последно време нарастващ брой читатели, зрители и слушатели ползват онлайн за достъпване на "техните" новини. Телевизията, вестниците и радиото все още са тук, но има нарастваща конкуренция от страна на интерактивните онлайн медии.

Web 2.0 позволява откритост, организация и общност. Уеб издателите създават платформи вместо съдържание. Потребителите създават съдържанието. Wikipedia, MySpace, Facebook и YouTube най-добре илюстрират силата на Web 2.0, особено за обикновените уеб потребители. Това е начин за създаване и разпространение на уеб съдържание, което се характеризира с отворена комуникация, децентрализация на властта, свобода за споделяне и повторно използване. В сравнение с модела Web 1.0, уеб издател (независимо дали сайт за новини или личен сайт) може да се качи съдържание на уеб сайт, за да го четат много други хора и комуникационната транзакция приключва до тук. Моделът 2.0 не само позволява на тези „много други“ да коментират и добавят към съдържанието, публикувано от издателя, но публиката също може сама да добавя оригинално съдържание.

Въпреки че някои учени смятат, че социалните медии заплашват журналистиката, има достатъчно доказателства, че те носят нови възможности, които повишават доверието в нея. Като цяло социалните медии включват различни онлайн технологични инструменти, които позволяват на хората да комуникират лесно и да споделят информация и ресурси (текст, аудио, видео, изображения, подкасти и други мултимедийни комуникации) в пъти по-бързо чрез интернет.

Постоянно нарастващата популярност на социалните медии, дължаща се на популяризирането на интернет, както и универсалния достъп до мобилни телефони и преносими устройства, доведе до това, че социалните медии се използват за производство на новини от обикновените хора. В резултат на това някои учени побързаха да предположат, че социалните медии са заплаха за журналистиката. По мое мнение лесният достъп до потребителите носи риск от размиване на границите и загубата на обективност. Това е процес, който дава възможност да се мултиплицират непроверени новини. Новите технологии дават бързина на предаване на новината, но тотално отсъства анализа към нея.

Прегледаната литература показва, че повечето учени смятат, че социалните медии оказват негативно влияние върху журналистическата практика. Тези учени до голяма степен спорят от позицията на недолюбващите технологиите и вярват, че социалните медии са донесли редица промени в журналистическата практика, като по този начин подкопават работата на журналистите. Те се аргументират, посочвайки лесните за използване инструменти за уеб публикуване, популяризирането на социалните медии, все по-мощните мобилни устройства, както и активната онлайн аудитория, която активно участва в създаването и разпространението на новини и информация.

В доклад от 2003 г. New Directions for News твърди, че журналистиката се е озовала в необичаен момент от историята, когато нейната хегемония като създател на новините е застрашена не само от новите технологии и конкуренти, но потенциално и от аудиторията, която обслужва.

Една линия от аргументи, които трябва да се изтъкнат, е, че социалните медии са допринесли към демокрацията в медиите, следователно предизвикват доминацията на традиционните новинарски медии и техните журналисти. Учените твърдят, че по този начин социалните медии са принудили журналистите да изпаднат в несигурна позиция, в която те вече не контролират отразяването на събитията и в крайна сметка информацията, която се публикува. Боуман и Уилис твърдят, че демократизираните медии оспорват представата за институционалната преса като изключителен, привилегирован, доверен информиран посредник на новините.

Гилмор твърди, че докато социалните медии едва ли ще заменят бързо традиционните медии като основни посредници, те се превръщат в ценени новинарски издания, които насочват своите читатели към интересна информация и им помагат да филтрират, опростят и изяснят новините. Това означава, че журналистите вече не контролират дневния ред на новините, тъй като социалните медии дадоха възможност дори и на обикновените хора да произвеждат новини.

Специален доклад за новинарската индустрия в Economist (2011) признава това, като твърди, че възходът на социалните медии означава, че новините вече не се събират

изключително от репортери и се превръщат в история, а излизат от екосистема, в която журналистите; източници читатели и зрители обменят информация. Това означава, че в ерата на социалните медии хората вече не разчитат единствено на журналистите като прозорец към света.

Предизвикателството пред медийната хегемония се разглежда като резултат от демократизацията на социалните медии, които са прегърнали повечето функции на Web 2.0, които дават възможност на всеки, включително и на всеки един журналист, да публикува в мрежата. Това е възможно, защото мрежата за четене и писане (лични уебсайтове, блогове и форуми) е намалила разходите, свързани с разпространението на съдържание, на практика до нула, като по този начин дава възможност на хората да генерират съдържание в основните медии.

Като либерализират контрола върху информацията, социалните медии следователно заплашват съществуването на журналистите като на единствено отразяващи събитията. В резултат на нарастващия брой канали, репортерите вече нямат контрол върху естеството на новините, които се публикуват, тъй като новините, които не могат да преминат през редакторската цедка на един канал, вероятно ще преминат през тези на друг. Това не само направи излишни журналистите като основен източник на новините, но и ги затрудни да определят дневния ред. С оглед на това някои учени твърдят, че журналистите са застрашени да станат неуместни поради възхода на социалните медии.

Освен това, Нюман отбелязва, че социалните мрежи все повече са мястото, където новините се чуват и понякога изпреварват с часове традиционните новинарски организации. Сред примерите за такива случаи е цунамито в Индийския океан през 2004 г., ураганът Катрина през 2005 г. в САЩ, смъртта на Осама бин Ладен (чуто първо в Twitter), смъртта на Муамар Кадафи, земетресението в Хаити (чуто първо в Twitter след седем минути с предаване на живо на CNN след 17 часа по-късно), а наскоро за смъртта на Уитни Хюстън се чу първо в Twitter, преди Associated Press да потвърди инцидента 55 минути по-късно.

Способността на социалните медии да побеждават традиционните медии за извънредни новини е възможна, защото социалните медии могат лесно да достигнат там, където традиционните медии не могат, и поради факта, че социалните медии са в състояние да надминат новинарските сайтове по отношение на ангажираността на аудиторията. Това бива доказано от изследване на Alexa от 2009 г., което установи, че средното дневно време, прекарано във Facebook, е 25 минути, в сравнение с около само пет минути за популярни новинарски сайтове. Този спад в значението на традиционните медии при разкриването на новини накара учените да заключат, че социалните медии ще направят журналистите неуместни и излишни, тъй като е по-вероятно да бъдат поставени в ситуацията да повтарят това, което вече е публикувано. Доказателства за това се проявяват все по-често, тъй като традиционните новинарски медии

предефинират своите роли, като изоставят опитите си да бъдат първи с извънредни новини, докато изместват фокуса си към това да бъдат най-добрите в проверката и презентирането на новините.

Друг аргумент, който беше изтъкнат, е, че социалните медии насърчават развитието на гражданска журналистика – акт, чрез който хората, известни преди като публика, се включват активно в производството на новини. Съвременните изследователи на тези процеси смятат, че гражданската журналистика е полезна при разказването на някои истории, които са пропуснати от големите медии поради ограничения от организационен и професионален характер. В днешно време дори политическата конюнктура може да определи коя история е важна за отразяване и коя не. Способността на гражданските журналисти да произвеждат новини е показателно и от факта, че някои истории, инициирани от социалните медии, в крайна сметка попадат в основните медии.

За някои гражданите създаващи медийно съдържание имат огромно количество последователи в сравнение с някои журналисти в традиционни медии, защото се смятат за надеждни. Според Дан Гилмор (2010: XVIII), способността на всеки да прави новини ще даде нов глас на хората, които са се чувствали безгласни и чиито думи трябва да чуем. Това е възможно само на място, лишено от етични мерки и мерки за контрол на качеството, които могат да наложат ограничения върху начина, по който хората се изразяват.

Тук трябва да се отбележи, че гражданската журналистика ще предотврати монопола на журналистите и следователно ще предизвика тяхната власт да контролират тълкуването на света. Именно поради тази причина социалните медии са обвинявани в размиването на границите между журналисти и не журналисти. Блогърите, например, могат да предоставят незабавно отразяване на събития и в крайна сметка различни ъгли на истории, които може да липсват в масовите новини.

Въпреки тези аргументи по-горе, аз твърдя, че социалните медии са златна мина, която предоставя на журналистите нов набор от умения и възможности, които ги карат да си сътрудничат по-добре в дейностите си по събиране, показване и разпространение на новини. Нюмън, твърди, че:

"Социалните медии, блоговете и генерираното от потребителите съдържание (UCG) не заместват журналистиката, но създават важен допълнителен слой информация и разнообразни мнения. Това е възможно, защото социалните медии добавиха и подобриха измерението на комуникацията, правейки я двупосочна и интерактивна" (стр. 2).

Тук се подразбира, че социалните медии са опростили много неща и дори, че секторът на журналистиката е придобил много неща чрез интернет журналистиката. Съвременните социални медии са променили пейзажа на журналистиката и са отворили повече възможности,

пред традиционните медии. Но нуждата от журналисти е дори по-необходима сега, отколкото никога преди, защото когато слуховете се разпространяват, журналистите могат да проверят фактите и да допринесат към обективното отразяване в каналите на социалните медии.

Възможността журналистите да станат излишни в резултат на социалните медии далеч не е възможна предвид изобилието от новинарски канали и информация и източници, които сега са достъпни за директен достъп на потребителите чрез социалните медии. Това сериозно усложнява читателите да намерят и проследят важни истории, както и да установят истината.

Основната критика към социалните медии е, че затрудняват проверката на проблемите, защото създават информационно претоварване от страна на публиката, която често не е достатъчно компетентна, за да филтрира истината. Директорът на издателството на Guardian Саймън Уолдман твърди, че социалните медии (блогове, текстови съобщения и снимки) увеличават обема на информацията, но най-голямата слабост на такава информация е, че й липсва форма, структура и в крайна сметка смисъл (Press Gazette, 2006). Уолдман твърди, че пренасищането с истории, идващи от социалните медии, изисква журналистически умения за намаляване, приоритизиране и оформяне на информация, което подпомага разбирането и добавя смисъл. Следователно журналистите са все още жизненоважни в ерата на социалните медии, защото те помагат да се обединят събитията, използвайки изображения, видеоклипове и разкази на очевидци. Тази необходимост от журналистите като доверени медиатори на реалността в ерата на социалните медии е допълнително подсилена от Нюман, който заключава, че:

"Повечето хора все още са щастливи да разчитат на основните новинарски организации, за да сортират факти от измислици и да предоставят филтриран изглед, но те все повече се ангажират с тази информация, особено когато е препоръчана от приятели или друг доверен източник".

От това твърдение става ясно, че традиционният журналистически процес е жизненоважен за добавяне на смисъл и разбиране и без тях ще бъде много по-трудно да осмислим какво се случва в света.

Освен това социалните медии не са заплаха за журналистиката, защото са родили мрежовата журналистика. Мрежовата журналистика означава синтез на традиционната новинарска журналистика и нововъзникващите форми на медии с участие, активирани от технологиите Web 2.0 като мобилни телефони, електронна поща, уебсайтове, блогове, микроблогове и социални мрежи. Мрежовата журналистика позволява на обществеността да бъде въвлечена във всеки аспект на журналистическата продукция чрез краудсорсинг, интерактивност, хипервръзки, генерирано от потребителите съдържание и форуми. Социалните медии подобриха интерактивността между журналисти и публика, както и вътре в самата публика, правейки ги по-отзивчиви към медиите.

Читателите вече могат да реагират и да бъдат чути в реално време по време на новинарски събития, а ползите са и в двете посоки. Хората са по-склонни от всякога да споделят работата ни с техния онлайн кръг от приятели и семейство, което ни дава разширена аудитория. Мрежовата журналистика насърчава развитието на реални общности около репортери, истории и опит с марката на медийната компания. С уеблог, например, репортерът има място да разшири темите и да взаимодейства с читателите. Да се опира на своя светоглед и съвест, да споделя някакво ниво на личност, което може да липсва в неговите безпристрастни репортажи поръчани от редакторите на Новини в традиционните медии .

Изследователят на журналистиката Марк Дьоз в Боуман и Уилис (2003) твърди, че мрежовата журналистика също ще доведе до по-добри истории и по-добра журналистика.

Следователно той твърди, че: "Интернет, тъй като свързва милиони хора като потенциални информационни експерти в глобалната комуникационна инфраструктура, осигурява идеална платформа за подобряване на журналистиката чрез включване на опита на хора или хора отвън ".

Мрежовата журналистика даде възможност на журналистите да разказват истории много по-добре, като се възползват от различни мултимедийни компоненти. По този начин социалните медии ще доведат до подобрена журналистика, тъй като някои истории се разказват най-добре в печатен вид, докато други са визуални и изискват видео, снимки и/или графики.

Освен това социалните медии предоставят възможност на журналистите от традиционните медии да предоставят изчерпателни отчети за новинарските истории. За разлика от традиционните вестници и новинарски репортажи, които ограничават наличното пространство във вестника/предаването, онлайн средата предлага практически неограничено пространство за колони и ефирно време. Това допълнително позволи лесно сътрудничество в журналистическата работа чрез краудсорсинг, което допълнително добави повече дълбочина към произведените новини.

Изследователите твърдят, че вместо да разчитат на един журналист да разгледа или представи всички страни на историята, социалните медии позволяват на по-голяма и потенциално по-разнообразна общност от потребители да си сътрудничат като производители на по-всеобхватна форма на отразяване на новини, отколкото би било възможно при натиска на традиционните медии.

Това води до мултиперспективно отразяване на новини, обхващащо факти и мнения, отразяващи всички възможни перспективи чрез сътрудничество социалните медии осигуряват пространство за представяне на непредставени гледни точки, неотчетени факти и непредставени или рядко показвани части от населението.

Освен това социалните медии са от полза за журналистическата професия чрез увеличаване на интерактивността, което позволява дори на по-младата аудитория да участва. Това не само подобри качеството на историите, както беше предложено по-горе, но също така подобри потенциала на медиите да привличат по-млада аудитория, която случайно е следващото поколение потребители на новини.

Социалните мрежи имат добри резултати при младите хора, демографската група, за която вестниците се страхуват, че никога няма да купят продуктите им и която започва да излъчва традиционно новини и предавания за актуални събития. Привлекателността към по-младото население произтича от интерактивното медийно изживяване, с което младите хора са свикнали чрез използването на други интерактивни устройства като мигновени съобщения и компютърни игри, което насърчава двупосочна улица на комуникация.

Следователно интерактивният характер на социалните медии е възприет от традиционните медии и се оказва жизненоважен за подпомагане на новинарските медии да възвърнат доверието на публиката чрез включването им в процеса на създаване на новини.

Освен горепосоченото, социалните медии са възможност за журналистите, тъй като доведоха до повишено доверие в медиите чрез насърчаване на участието. Учените смятат, че журналистиката на участието предоставя на медийните компании потенциала да развият по-лоялни и надеждни отношения със своята публика. Тази ангажираност може да се постигне чрез репортери, които пишат история и след това искат от публиката да даде своя принос чрез предоставяне на съвети, обратна връзка и разкази от първа ръка, които потвърждават предпоставката на историята или я отвеждат в различна посока.

Боуман и Уилис, отбелязват, че: "Включването на аудитория, малка или голяма, в създаването на съдържание също им дава чувство за собственост - близост с медийната марка, която те смятат, че не получават днес - както и по-интимни отношения с разказвачите "(Боуман & Уилис, 2003: 53)

Примери за такива инициативи, които са се доказали като успешни, включват зрителските секции на сайтовете на Нова ТВ, бТВ, БНТ, където зрителите могат да изпращат своите истории, видеоклипове и снимки, които да послужат за основа на журналистическо разследване или най-малко проверка.

В заключение, като се имат предвид многобройните точки, които показват достойнствата на социалните медии за практикуването на журналистика, включително отваряне на възможности за сътрудничество.

Въпреки че отрицателното въздействие на социалните медии, включително предизвикателството пред медийната хегемония, доминирането в извънредните новини и доминирането в ангажираността на публиката никога не може да се приема за даденост, ролята

на журналистите като филтри и посредници все още остава решаваща. Социалните мрежи осигуряват конкуренция на традиционните издатели за вниманието на потребителите и в същото време отварят нови начини за ангажиране и свързване с публиката.

Въпреки параноята, че социалните медии бързо узурпират властта на традиционните, като по този начин ги правят неуместни, липсата на подходящо журналистическо обучение означава, че гражданите- журналисти не са в състояние да осигурят критичен поглед върху събитията, оставяйки място на традиционните журналисти като глас на властта. В резултат на това, всяко заключение, отхвърлящо журналистите от традиционните медии, е все още твърде рано, докато в същото време прославянето на социалното като заместител на традиционната журналистика е преждевременно.

***Използвана литература:***

https://www.dhi.ac.uk/san/waysofbeing/data/citizenship-robson-goode-2009.pdf

https://www.socialmediatoday.com/news/driving-your-crowdfunding-campaigns-success-with-social-media-influencers/456366/ - Посетен на 12 юли 2022г.

http://www.sssup.it/UploadDocs/6635_8_S_The_rise_of_Social_Media_and_its_Impact_on_mainstream_journalism_Newman_07.pdf - Посетен на 15 юли 2022г.

http://carnegieeurope.eu/strategiceurope/68139 Посетен на 12 юли 2022г.

http://www.authorama.com/we-the-media-1.html Посетен на 08 юли 2022г.

Bowman, S. and Willis, C. (2003) "We Media: How Audiences are Shaping the Future of News and Information." *http://sodacity.net/system/files/Willis-and-Bowman_We-Media-Ch1.pdf*

Gilmore, D. (2004). *We the Media: Grassroots Journalism by the People*. Cambridge, MA: O'Reilly Media Inc.

Mayfield, A. (2008). What is social media? http://crmxchange.com/uploadedFiles/White_Papers/PDF/What_is_Social_Media_iCrossing_ebook.pdf

Morejon, R. 2012. How Social media is Replacing Traditional Journalism as a News Source https://www.socialmediatoday.com/news/digital-journalism-how-news-is-sourced-with-social-media-infographic/468281/ Посетен на 08 юли 2022г.

Видео с десанта на Христо Иванов, качено във Фейсбук.

https://dnes.dir.bg/na-fokus/hristo-ivanov-debarkira-s-gumena-lodka-kray-rezidentsiyata-na-ahmed-dogan-video Посетен на 12 юли 2022г

https://btvnovinite.bg/bulgaria/kraj-letnija-saraj-hristo-ivanov-v-sblasak-s-ohranitelizaradi-nedostapen-plazh-video.html Посетен на 12 юли 2022г

https://www.facebook.com/hristaky/videos/10221634687349334 Посетен на 12 юли 2022г

# ТЕАТРАЛИЗИРАНАТА ИГРА В РАБОТАТА НА МУЗИКАЛНИЯ ПЕДАГОГ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ОТЗИВЧИВОСТ

**Магдалена Лобутова**

*South West University, Blagoevgrad, 2700, Bulgaria*

РЕЗЮМЕ:

В разработката се разглежда театрализираната игра в работата на музикалния педагог. Дефинират се работните понятия театрализирана игра и игра-драматизация. Представят се възможности за творчество на децата чрез музикална театрализираната игра. Специално внимание се обръща на структурния и съдържателен анализ на материали свързани с подготовката и изпълнението на игри-драматизации в детската градина. В разработката се дават някои основни методически насоки за подготовка и провеждане на игри-драматизации с деца от предучилищна възраст. Обръща се внимание на приноса на музикалните игри-драматизации за емоционалното израстване на съвременнте деца.

KEYWORDS: музикално възпитание в детската градина, театрализирана игра, емоционална отзивчивост.

ABSTRACT

This article examines theatre (drama) games in the work of a music teacher. The concepts of theatre (drama) games and activities with music are defined. The article presents opportunities for children's creativity through theatre game with music. Special attention is paid to structural and content analysis of the materials related to the preparation and performance of theatre activities in kindergarten. The article provides some basic methodological guidelines for preparing and conducting musical drama game with children of preschool age. Special attention is paid to the contribution of musical theatre games to the emotional growth of modern children.

KEYWORDS: musical education in kindergarten, theatre games, emotional growth.

## Въведение

Динамичното съвремие, в което живеем изпълва живота на детето с възможности. Наситеното ежедневие, многообразието от стимули, почти непрекъснатия достъп до преносими компютри разширяват кръгозора на децата дори в ранна и предучилищна възраст. Едновременно с това обаче ние ставаме свидетели на нови явления като например бумът на деца със специални

образователни потребности, екранна зависимост, емоционална и психическа незрялост за съответната възраст.

В настоящата разработка се застъпва твърдението, че обучение с участието на музикални игри-драматизации би допринесло изключително много за емоционалното и психическото израстване на съвременното дете, тъй като представлява широко поле за разкриване на творческите възможностите на детето чрез игра. Именно играта, ярките емоции, непосредственото общуване с изкуството и творческия заряд, който то носи са това, което би допринесло изключително много, за да се постигне у децата:

- Хармонично психо-емоционално развитие за съответната възраст;
- Обогатяване на знанията и уменията в областта на музикалното и театрално изкуство;
- Развитие на творческите умения във връзка с изпълнение на игри-драматизации;
- Разширяване на познанията за околния свят на детето чрез осмисляне съдържанието на текста на песните, използвани в игрите-драматизации;
- Обогатяване на пасивния и активен речник на детето по отношение на думи свързани с неговия емоционален живот;
- Усъвършенстване на основни двигателни умения.

**Целта** на настоящият доклад е да се представят форми на работа с песенния материал, които пълноценно разкриват възможностите му както за обучение, така и за развитие на емоционална отзивчивост у децата.

За тази цел се определят следните **задачи**:

1. Дефиниране на работни понятия.
2. Разработване на структурен и съдържателен анализ свързан с изготвянето на материали за работа като част от предварителната подготовка на музикалния педагог за провеждане на занимания включващи игри-драматизации.
3. Представяне на методически насоки за работа с материалите при провеждане на игри-драматизации с деца от предучилищна възраст.

## Театрализираната Игра В Работата На Музикалния Педагог

Театрализираната игра има своето място в музикалните ситуации в детската градина. Задълбоченият подглед на педагога към нея, поглед в който се съчетават творчески и научен подход, би допринесъл за използването на пълния ѝ потенциал за развитието на децата.

## Дефиниране На Работни Понятия

Подготовката и провеждането на театрализирана игра е важно да стоят на стабилна основа, в която всички елементи са подробно анализирани и внимателно разработени.

Театрализирана Игра

В настоящата разработка се застъпва схващането за взаимозаменяемата употреба на термините ***„Театрализирана игра“*** и ***„Игра-драматизация“.*** Съдържанието им включва най-общо следните елементи:

- Изпълнение на песен, чийто текст позволява употребата му като основа за разработването на сценарий за драматизация;
- Използване на специално създаден сценарий, съдържащ говорни реплики и пеене;
- Игра, включваща доброволното участие на деца в условна ситуация и с предварително определени роли, задачи и правила.

Целта на тази игра-драматизация е използването ѝ при обучение на деца за натрупване на знания, умения и отношения към музикалното и театралното изкуство, както и постигане на емоционална отзивчивост в самия процес на игра.

Във връзка с обособените в настоящата разработка материали и план за работа, включвам следните уточнения:

- Театрализираната игра представлява в своята същност игра, имаща ценност предимно за нейните участници, за разлика от действителното театрално изкуство, което като вид сценично изкуство се представя пред публика от професионални актьори. При добро желание от страна на участниците, играта би могла да бъде представена и пред близки на децата хора, представляващи добронамерена публика.
- Съчетават се комплексни изразни средства от света на музикалното и театралното изкуство без да се търси съвършенство в самото изпълнение, имайки се предвид възрастта на участниците. Липсата на опит у децата, както и отсъствието на пълен набор от необходимите способности за всяко от посочените изкуства, в случая не е от съществено значение. Това е така, тъй като стойността на описваната игра е в това, тя да се случи, за да се извлекат ползи относно обучението, възпитанието, както и цялостното развитие на децата.
- В театрализираната игра липсва пълната автономия на свободната детска игра, но тя позволява импровизация върху текста (изградения сценарий) и цялостната изява на децата, съобразно съдържанието на играта.
- Играта-драматизация представлява гъвкава форма на творческа работа, в която освен пеене и театрална игра могат да се включат играчки, детски ударни музикални инструменти, танци, музикално-ритмични движения и др.

А. Йорданова подчертава, че: „за да изпълни определената си роля, играта задължително трябва да се проведе в съответната игрова ситуация. Тази ситуация изисква наличност на следните елменти:

- Игрови задачи: познавателни и товрчески;
- Мотиви, които лежат в процеса на игрта;
- Игрова цел: представяне на певчески и двигателни творчски умения“. (Йорданова, 1994:39)

Друга особеност, която Ц. Николова изтъква е, че: „музикалната игра с песен е въздействаща в ранна детска възраст, защото притежава комплексни изразни средства и ярка художествена образност, постигната както чрез текста и мелодията на песента, така и чрез характерните движения на героите“ (Николова, 2011:73).

Именно затова, използването на играта-драматизация при провеждането на музикални ситуации в детската градина води до засилен интерес от страна на участниците, което се отразява на тяхното желание за сътрудничество. Силната мотивацията съдейства за подобряване концентрацията на внимание, активизира паметта, наред с положителния емоционален отговор. П. Легкоступ подчертава важната роля на играта-драматизация за развитие на мисленето, въображението и речта. Като част от нейните цели той откроява следните: „детето да се учи да съпреживява, да се учи на толерантност и доброжелателство при разпределянето на ролите, при спазването на правилата, които произтичат от поведението на героите“ (Легкоступ, 2006:154). Според него: „тези инсценировки освобождават децата от стестение и им помагат сами да „изиграят” себе си във въображаеми условия. Заедно с това те се наблюдават едни други, тъй като инсценирането се изпълнява групово, чувстват се по-сигурни в действията си и самостоятелно оценяват и коригират недостатъците. (Легкоступ, 2006:155)

В играта-драматизация се откриват причинно-следствени връзки между отделните събития включени в играта, като се съпоставят със случки от реалния живот на децата. Развиването на взаимоотношения между героите и проиграването на различни варианти и ситуации помага на децата да опознаят себе си и случващото се около тях. Мислите и поведението на героите стават мисли и поведение на децата. „Те непринудено се докосват до духовния и нравствения свят, до крастотата на приятелската постъпка“. (Легкоступ, 2006:153)

Искреното любопитство и любознателност на децата към света обхваща и желанието за истинско преживяване породено от личния опит, нещо което театрализираната игра им предоставя в една достъпна, пълнокръвна, но контролирана среда. Считам, че тази условна ситуация не ги ограничава, а обогатява въображението им, тъй като децата се запознават с нови, непознати до този момент отношения и възможности.

Творчеството На Децата В Театрализираната Игра

Творчеството на децата в театрализираната игра се осъществява на няколко нива. Чрез играта: „се формират и закрепят в съзнанието на децата такива действия, който лежат в основата на всяка творческа дейност: въображение, фантазия, свободно течение на асоциациите, комбиниращи представи, интуиция“. (Вишнякова, 1987:55)

По отношение на музиката, децата в ролята си на певци, развиват основни качества и умения свързани с изпълнението, интерпретирането[154] на песни. Дори и с по-бедни, несъвършено овладяни изпълнителски средства, би могло да се постигне такова изпълнение, което да разкрие образното емоционално съдържание на песента. Децата трябва да усетят, че техните емоции са това, което одухотворява музиката, което кара песента да заживее, а не повърхностното имитиране. Цели се постигане на спонтанно изпълнение, на основата на личното преживяване с осъзнаване и изграждане, макар и по детски, на музикално-художествения образ.

Изпълнението на елементи от театралното изкуство като сценично движение и пластика, а също и техника на говора, води до развитие на основни типично актьорски умения. Считам, че децата в предучилищна възраст биха могли да работят по изпълнението на някои начални, но много съществени изисквания като:

- Да се действа от името на героя, вместо само да се изиграват негови външни признаци;
- Да се изговарят репликите в единство с действията на героя, за да се избегне тяхното формално произнасяне без вникване в значението им;
- Децата да участват в изготвянето на репликите, които произнасят, за да ги припознаят, да „повярват“ в тях, вместо те да звучат изкуствено като наизустени;
- Произнасяне на репликите така че при всяко повторение думите да звучат естествено, достоверно, сякаш са казани по необходимост, а не преднамерено.
- Да се търси взаимодействие между малките актьори, партньорски контакт, вместо участие тип „всеки сам за себе си“. (Кисьов, 2007)

Тъй като децата имат възможност да обогатяват фабулата, да изменят репликите, да импровизират, да претворяват действителността през собствения си поглед, тяхното творчество прераства от репродуктивно (сътворчество) в комбинативно и продуктивно индивидуално и/или

[154] Доколко може да се осъществи интерпретация на песен от деца в една игрова ситуация? Това до голяма степен зависи от възрастта, участващите деца, подготовката и мотивацията на учителят, обучението. Подборът на музикалния материал също е от значение. В настоящата разработка приемам схващането, че при определени обстоятелства опитите за изграждане на музикално-художествен образ с изпълнителски средства при наличие на основни музикални способности у децата и начални певчески умения, са достатъчно условие, за да се обозначи изпълнението на песни в рамките на третия (творческия) етап от разучаването им като детска интерпретация. Тези определени обстоятелства включват редовна, продължителна, планомерна работа на децата с опитен музикален педагог-диригент, при използването на музикален инструмент, подходящи технически и други упражнения за постепенното овладяване на певческа постановка, дикция и артикулация и т.н.

колективно творчество. Музикалният и театралният елемент се съчетават в синкретично единство. Разбира се, ценността на това детско творчество е именно в овладяване на действителността и е предназначено главно за участниците в самата игра. Това ги обогатява без да се търси пълнотата на творчеството, произхождащо от завършен професионалист-творец.

Емоционална Отризивчивост При Участие В Театрализирана Игра

Развитието на емоционална отзивчивост при участие в театрализирана игра се осъществява във връзка с придобиването на способности у децата за адекватна реакция на различни събития и явления. Това от своя страна е свързано с развитие на *социални умения и емоционална интелигентност*. „Деца, които са социално и емоционално компетентни, които съумяват да се справят добре с чувствата си, да разпознават и отговарят на чувствата на другите, имат преимущество във всяка сфера на живота, независимо дали е свързана със семейството, връстниците, съучениците, общността, организациите“. (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.srjis.com/pages/pdfFiles/14892256246.%20anita%20belapurkar.pdf).

Съпреживяването на емоциите и чувствата на изиграваните герои в игрите-драматизации води до по-дълбоко разбиране природата на тези човешки усещания. Децата получават знания за различните видове емоции: именуване, разпознаване, съчетанието по между им, опознава се тяхната физическа проява и отражението им във вътрешен и външен план. Освен езикът на тялото (мимика, движение), децата се научават да използват гласа си (тембър, интонация, сила, бързина), за да пресъздават емоционални състояния. По този начин те придобиват умения да извикват в съзнанието спомени за характеристиката и проявлението на съответната емоция. Контролирайки я, те могат да я използват при изпълнението на песни и изиграването на определен образ (герой) с неговите характерни качества и поведение. Всичко това: „позволява на децата, като избират ролеви позиции да проявяват качества, които не биха изразили/ проявили в обичайна обстановка“. (Вишнякова, 1987:55)

Нещо повече, влизайки „в роля“ децата свикват да виждат света от различни гледни точки и обогатяват мисленето и преживяванията си. Това умение има отношение и във връзка с изпълнението на песни и по-точно при изграждане на музикално-художествения образ чрез изпълнителски средства. Така ***интерпретацията на песните подпомага театралната игра, както е и вярно обратното твърдение, че театралната игра подпомага интерпретацията на песни.*** Едновременно с това, децата получават изключително ценни умения, които могат да използват в реалния живот: контрол над поведението и емоциите си, способност за пълноценно общуване и личностна изява. А най-ценното при този тип обучение е, че всичко става бързо, ефективно, неусетно и с удоволствие, колкото и да е комплицирано по своята същност.

**Структурен И Съдържателен Анализ На Материали Свързани С Подготовката И Изпълнението На Игри-Драматизации В Детската Градина**

Като част от предварителната подготовка на музикалния педагог отнасям:

-Подбор на песни с подходящ за драматизиране текст;

-Изготвянето на сценарий, съобразно спецификата на текста на песента;

-Подготовка на анализи свързани с характеристиката на играта-драматизация и нейното съдържание. Анализите са необходими за набелязване план за работа при изпълнението на играта-драматизация в хода на музикалната ситуация.

Спрямо тези три етапа при разработката на материали обособявам три раздела:

1. Характеристика;
2. Съдържание;
3. Игра-драматизация.

**Характеристика**

В *Характеристика* се включват анализи, свързани с работата по музикалното изпълнение на песента, певческа трудност, специфика на текста, акомпанимента и драматизацията. Дават се примерни упражнения, които могат да послужат в работата на учителя. Анализът тук включва:

- Текст на песента;
- Нотен текст на песента;
- За коя група на детската градина е подходяща песента;
- Основни музикално-изразни средства и изпълнителски средства:

-Лад;

-Темпо;

-Метрум;

-Ритъм;

-Теситура (тонов обем на вокалната партия);

-Динамика;

-Музикална форма;

- Специфични вокални трудноси:

-Интонационни проблеми;

-Метро-ритмически проблеми;

-Дикция и артикулация;

-Дишане;

- Игри и технически упражнения, свързани с работа по преодоляването на трудни епизоди;

- Акомпанимент;
- Говорни реплики – може да присъстват говорни реплики в рамките на структурата на оригиналния текст;
- Добавени реплики – това са реплики, които не присъстват в текста на песните и служат, за да подпомогнат изграждането на цялостен и завършен облик на сценарий за игра-драматизация;
- Специфика в структурата и/или развитието на играта-драматизация – дали се изпълнява преди, повреме или след песента;

**Съдържание**

В раздел *Съдържание* се дават кратки коментари, въз основа на които педагогът би могъл да подготви план-конспекта си, така че да организира и изгради работните си материали бързо и ефективно съобразно включената песен и игра-драматизация.

- Съдържание на текста;
- Емоционални състояния;
- Въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците;
- Поука/послание.

Игрите-драматизации, така както са описани в настоящата разработка, представляват сценарий, в който са включени говорни реплики, песни и игрово действие („театрално“). Някои от репликите са добавени, други са част от текста на песента, изпълнени *parlando* (с експресивен говор). Песните за тези игри трябва да са специално подбрани, съобразно текста си, така че той да съдържа необходимото, за да се превърне в самостоятелна пълнокръвна детска драматизация. Изпълнението е предвидено да бъде съпроводено от акомпанимент от инструмент наживо или на запис като се предпочита живото изпълнение, за да може учителят да следи, контролира и своевременно да подпомага пеенето и играта на децата.

**Игра-драматизация**

Разделът *Игра-драматизация* включва:

- Действащи лица - те могат да бъдат активни или пасивни участници, солисти или групи от деца, съобразно нуждите на драматизацията;
- Реквизит – споменават се минимум от средства, активизиращи въображението и „влизането в образ“ ма малките певци и актьори. Педагогът би могъл, дори и с помощта на децата, да подбере допълнителни аксесоари, или да ги изработи заедно с тях ( с по-големите деца).
- Действие - за създаването на примерните сценарии в тази разработка се изхожда от следните съображения:

✓ Минимализъм – времетраенето е съобразено и до голяма степен ограничено от музиката (акомпанимента) и е сведено до минимум, като същевременно се включват минимален брой реплики, само основни актьорски изразни средства (мимика, жест, пластика, тембър, интонация), минимален брой персонажи, за да изпъкне една главна идея, в центъра на която стои работа с емоциите;

✓ Действеност – действията са реални, ярки и в синхрон с текста и персонажите;

✓ Емоционалност – в сценария се обръща специално внимание на начина на изпълнение на действията и репликите, съобразно определена емоция. Търси се висока интензивност, тъй като децата, поради липса на опит, често изпитват затруднения при изобразяването на емоциите в достатъчна степен, така че да са ярки и разпознаваеми

✓ Условност – разиграва се въображаема (условна) ситуация близка до живота на децата от разглежданата възраст; по този начин в съзнанието им се извикват спомени, анализират се сходни събития, което подпомага мисленето в тази насока, както и самото изпълнение на задачата.

✓ Синхрон:

-Синхрон в действията – участниците си взаимодействат по между си, за да изпълнят съответното действие от драматизацията;

-Музикален синхрон – съпроводът и пеенето са равноправни на театралното действие в представените игри-драматизации. Музикалното преживяването усилва емоциите по време на пеене като влияе на качеството на изпълнение на играта, както и на осъзнатостта на изпълнителите. Целта е музиката със своята наситеност на емоции да съдейства при изпълнението на играта. Синхронизацията между изпълнението на мелодията и театрализираната игра е трудна, защото музиката протича точно организирана от времето /с определено темпо, метрум, ритъм,/ докато действията на децата са по-свободни. Възможно е да се получават паузи между отделните елементи в драматизацията. Участието на акомпаниращ музикален инструмент, както и намесата на учител /диригент/ е необходима, за да може във всеки един момент да се продължи пеенето от верния тон, както и да се довърши играта.

• Игровост – изхождайки от основната идея – детската ролева игра и емоционалното възпитание, играта-драматизация, така както е представена в настоящата разработка, може да придобие по-гъвкава форма, съобразно способностите на децата, които ще участват в нея. Педагогът има пълната свобода да променя отделни елементи, реплики и т.н., стига това да не наруши музикалната част от драматизацията. Именно песента, стояща в основата на драматизацията, придава определена структура, както и

необходимостта да се заучат точно думи и действия. Всичко друго би могло да бъде променено и съобразено с конкретните нужди. Отделни моменти биха могли да бъдат разигравани от децата в своите свободни, неорганизирани от преподавател игри.

**Методически Насоки За Работа С Материали При Провеждане На Игри-Драматизации С Деца От Предучилищна Възраст**

Представените методически насоки представляват общи препоръки относно подготовката и провеждането на *музикална игра-драматизация*.

**Общи Методически Препоръки**

Тъй като игрите-драматизации се осъществяват съвместно с изпълнение на песен, музикалният педагог организира цялата дейност, както и отделните нейни елементи. За да се разучат и изпълнят репликите и действията от драматизацията, съобразно песента и предварително разработения сценарии, е необходимо учителят да ръководи играта-драматизация, както по време на разучаването ѝ, така и при нейното изпълнение пред публика (по време на тържество).

Препоръчвам „ролите“ на отделните драматизации да бъдат поверявани на различни деца, за да има редуване и участие на повече деца в „главните роли“. Основният принцип тук е, че всеки може да участва съобразно способностите и желанията си. Все пак децата с по-изявени музикални дарби и опит с пеенето биха могли да получат роли свързани повече с пеене, докато говорните реплики първоначално да се поверяват на по-неопитни в пеенето деца.

Добавените реплики са конструирани така че лесно да се заучават, да бъдат естествени допълнения към основния текст на песента. По-трудното е те да бъдат изпълнени с подходящи мимика, движение, пластика, тембър и интонация на гласа. Затова от изключителна важност е учителят да е готов да се превъплъти с лекота във всеки един от героите. Показът и имитацията са от съществено значение на този начален етап. Дори преекспонирането на емоцията, която се пресъздава, може да подпомогне процеса на осъзнаването ѝ, каквато е основната цел при изпълнение на играта-драматизация. Постепенното добавяне на нови елементи към изпълнението на малките актьори е предпоставка за успех.

Заниманието с музикални игри-драматизации е творческа дейност. От гледна точка методиката на провеждане, това означава, че тази дейност е предхождана от два продължителни етапа по запознаването и усъвършенстването изпълнението на песента. Желателно е едва тогава да се пристъпи към разучаване на играта-драматизация. Това е така наречения трети етап – творчески етап от работата с музикален материал, който може да включва разнообразни форми, синтез на изкуствата и т.н.

**Етапи При Работа С Игра-Драматизация**

Работата по разучаването на играта-драматизация би могла да се организира в три етапа:

I-ви Етап

В първият етап децата се запознават със съдържанието, игровите задачи и действия в играта-драматизация. Учителят представя играта като се старае да „влезе в образ“ при изпълнението на репликите на отделните герои. Ролите се разпределят сред децата, съобразно интересите им и предварително набелязаните цели на учителя. Уточняват се репликите като на децата се оставя свободата да ги променят, запазвайки основното им значение за развитие на действието. Осъществяването на играта-драматизация става с активното съдействие на педагога, едновременно с изпълнението на песента, според предварително подготвения сценарии.

На този етап се задават въпроси свързани със съдържанието на текста и мотивите за действие на отделните персонажи. Долавянето на причинно-следствените връзки може да започне на този ранен етап с въпроси, провокиращи мисленето в тази насока. Анализът на емоциите, стоящи в основата на действието на героите е от съществена важност, имайки се предвид целите и задачите на настоящата разработка и работата по развитие на емоционална отзивчивост у децата. Първият етап обхваща първото занятие на децата.

II-ри Етап

Вторият етап представлява продължителен етап на работа, при който се усъвършенстват отделните елементи на играта-драматизация. Постепенно изпълнението става все по-гладко и с по-малка намеса на преподавател. Добавят се подробности, свързани с театралната игра като подходящи за съответния образ и ситуация: мимика, жест, пластика, тембър, интонация на гласа, височина и сила на гласа. Работи се за правилна дикция и артикулация. Децата навлизат в дълбочина при осъзнаване мотивите, стоящи зад изразените емоционални състояния, действията и реакциите на различните герои, разбират поуката. Затова съдейства самото изпълнение на играта, преживяването през личния опит на малките актьори на различните въображаеми ситуации.

Препоръвам използването на нагледни средства и мултимедия. Могат да се включат разнообразни методи на работа, сред които обаче подражанието и импровизацията вземат връх наред с наблюдението. Включването на допълнителни игри, беседи и др. може да обогати възприятията и да превърне процеса по овладяване на технически трудни елементи дори в забавен.

Желателно е изпълнението на различните емоционални състояния на героите с разнообразни средства и физически проявления. Това е важна част от обучението, свързано с опознаване на природата на емоциите, разпознаването им както у другите, така и у себе си. Постепенно, с добиването на повече опит и увереност, децата ще придобият умения за

съзнателно контролиране изявата на емоциите дори в ситуации, които са част от нормалния живот на детето, извън учебното занимание. Това е и висшата цел, стояща в основата на развитие на емоционална интелигентност у децата.

Вторият етап на работа обхваща няколко занимания, по преценка на педагога в зависимост от поставените конкретни цели и задачи.

III-ти Етап

Третият етап обхваща най-висшият творчески етап от работата по изпълнението на играта-драматизация и това е финалната част от работата, в която се подготвя изпълнението на играта-драматизация в завършен вид и дори пред публика. Вълнението от подготовката би могло да измени очаквания резултат заради силното преживяване. Но именно изпълнението пред публика носи и най-голямо удовлетворение за малките артисти.

**Физическо Проявление На Емоциите В Игри-Драматизации**

В помощ на учителя представям таблица с описание на ***физическия израз*** на отделните емоции. Чисто физическото им проявление има множество вариации, т.е. изразяването им би могло да стане по различни начини. В ***Таблица 1*** са описани прояви на четири емоции, с които децата в предучилищна възраст се срещат често: *гняв, радост, тъга, страх*. Те са разгледани съобразно изразяването им чрез лицеизраз/мимика, пантомима/език и движение на тялото, тембър на гласа, интонация на гласа, сила на гласа. В последната графа са дадени сравнения, които да послужат на учителя в моментите, когато е нужно да се направи асоциативна връзка за по-доброто разбиране на съдържанието на емоцията от децата. Без да се претендира за изчерпателност, таблицата би могла да послужи като опора и източник на идеи относно осъзнаването и изпълнението на различни емоции в игри-драматизации.

**Таблица 1**

| **Емоция** | **Лицеизраз/Мимика** | **Пантомима/ Език И Движение На Тялото** | **Тембър На Гласа** | **Интонация На Гласа** | **Сила На Гласа** | **Сравнение** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Гняв | Мръщя се; веждите се събират при носа; челото се набръчква; очите се движат | Резки, груби движения на ръцете; тропане с крак, вкопчване с ръце; | Груб; глух; остър; твърд; пискliв; | Ниски тонове с тенденция към повишаване на тона; | Силни звуци с тенденция към повишаване на силата | Избухвам като вулкан; ръмжа като животно; |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | активно, погледът е остър; устните са свити; ъгълчетата на устните сочат надолу; хапят се устните; зъбите се оголват; челюстите са стиснати. | скръстени ръце, стиснати юмруци. | хрипт ящ; интенз ивен звук, насите н с напре жение . | може вълнообр азно повишава не на височина та на тона и след това понижава не; насечено говорене; скандира не; заекване; неясноти в речта; ръмжене; пищене. | едновре менно с интензи тета на емоция та; може вълноо бразно повиша ване на силата, след което понижа ване силата на звучене . Може тих глас. | издиша м огън като дракон; очите блестят като мълнии ; почерве нявам като домат; изгарям ; причер нява ми; задуша вам се от гняв. |
| Радос т | Смея се; очите са широко; отворени или очите са притворени, ъгълчетата на устните са изтеглени нагоре; желание за зрителен контакт. | Енергични, резки движения; разтворени ръце. | Светъ л, блестя щ, тембр ист, цветен звук; прият ен глас. | Висок тон с тенденци я към понижава не. | Силен, може умерен о силен глас с внезапн и усилван ия на звука. | Летя в небето; светя като слънце; цъфтя като цвете; чурули кам като птичка. |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Тъга | Лицето е отпуснато; веждите са събрани към носа; вътрешната страна на веждите е повдигната нагоре; нежелание за зрителен контакт; очите са притворени; погледът се рее или е насочен надолу; може да е безжизнен и насочен към точка в пространството; ъгълчетата на устните сочат надолу. | Липсва тонус; тялото е отпуснато; ръцете увиснали до тялото; хлипа, плаче, желание да се скрие. | Глух тембър, с хрип; без тонус; мек, безцветен, говорене с приди хателна атака. | Монотон на интонация; с тенденция към понижаване на тона. | Тих глас. | Да се свия на топка; да изчезна като в мъгла; да се скрия в дупка. |
| Страх | Широко отворени очи; редуват се поглеждане и извръщане на погледа; веждите са повдигнати от страната на носа; | Сграбчване за нещо, осигуряващо защита, може ръцете да застанат пред тялото като форма на защита; пръстите | Глух глас, с хрип; може остър, прониз ителен глас; може | Висок тон съответстващ на рязък изблик; възможно е постепенно | Тих глас или обратно много силен вик; възможно постепе | Да се скрия като мишка; страхлив като пиле, като заек; преблед |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| устата е полуотворена; може хапане на устни и скърцане със зъби. | може да са разперени; желание да се скрие зад нещо, треперене; хлипане, плач; скованост. | безцвет ен. | повишава не на интонаци ята или обратно постепен но понижава не. | нно повиша ване на силата или обратно – постепе нно затихва не. | ня от страх. |

Освен разнообразни физически проявления, емоциите съдържат и различни нива на интензивност. В **Таблица 2** предлагам думи, свързани с определена емоция и нейния интензитет. Макар, че степенуването на емоциите и разпределянето на думи и синоними в определена градация е само условно, тя би могла да има успешно практическо приложение. За тази цел може да се изработи табло с думи, което децата[155] да използват в моментите, когато искат да се изразят вербално, но това все още им е трудно. Обогатяването на речника става постепенно, наред със запознаването с различните определения и използването им в конкретна ситуация. За по-малките, за които все още тънките нюанси, различаващи значението на думите все още убягват, би могло да се приложи тристепенна градация на интензивността чрез цветове. Това е напълно достатъчно, за да се достигне до осъзнаване и работа с емоциите по развиване на емоционална интелигентност за тази възраст. Така при нужда вместо да посочват думи, децата биха могли да показват нюанс на определен цвят. Считам, че цветовете биха могли да бъдат променени, в зависимост от нагласите на учителя и децата. Цветовете, които предлагам са: червен (гняв), зелен (радост), сив (тъга), син (страх).

**Таблица 2**

| **Емоция** | **1-ва степен** | **2-ра степен** | **3-та степен** |
|---|---|---|---|
| Гняв (червен) | Раздразнен, сърдит; | Гневен; | Яростен; |

[155] За децата от предучилищна възраст е достатъчно запознаването само с някои от думите, по преценка на учителя и съобразно използваните учебни материали. Останалата част от думите в списъка ще продължат да се представят в основното училище за обогатяване на речника и възприятието им.

| | | | |
|---|---|---|---|
| Радост (зелен) | Бодър, радостен, весел, безгрижен, ведър; | Развълнуван, ентусиазиран; | Възбуден, възторжен; |
| Тъга (сив) | Тъжен, навъсен, унил, потиснат; | Мрачен, печален, скръбен, нещастен; | Измъчен, отчаян, безнадежден, неутешим; |
| Страх (син) | Плах, боязлив, нерешителен; | Изплашен, стреснат; | Страхливец, пъзльо. |

В живота, емоциите могат да се смесват, това е напълно естествено. В песните за деца също може да се получи съчетаване на емоции, например: развълнуван-притеснен, притеснен-горд, тъжен-гневен и т.н.

**Обогатяване На Речника На Децата Чрез Игри-Драматизации**

Играта-драматизация способства за ***обогатяване на пасивния и активния речник*** на децата. Активното общуване с изкуствата, учителя и децата като участници в общото забавление, неусетно води до усъвършенстване. В примерните сценарии трябва да има множество синоними и различни нюанси на емоционални състояния. Включването на някои от тях в заниманието, както и поетапното добавяне на останалите вътре в самата игра, по време на превъплъщенията на героите, може да допринесе за разбирането на различните състояния, ситуации, причинно-следствени връзки.

За да насочи вниманието на децата, учителят би могъл да задава въпроси, свързани с някои от ключовите моменти и изпитваните от героите емоции. Даването на подходящи определения на включените в играта непознати думи е фактор за развитие речниковия запас на децата. Тук важно условие е при тълкуването на новите думи, учителят да използва само познати на децата думи. Обяснението на една непозната дума с много непознати, не води до никъде. Благодарение на удоволствието и радостта от самата игра, се избягва сухото и дидактично представяне на понятия, което не се толерира от децата на тази възраст. Напротив, изиграването на думите, съпътствано от ярка асоциативност, носи разбиране в пълнота.

**Заключение**

Използването на музикални игри-драматизации способства за преодоляването на рутината и строгата рамка, в която понякога се провеждат музикалните ситуации в детската градина. Включването на различни художествени средства води до висока ефективност по отношение на обучението и възпитанието, тъй като музикалния педагог разполага с твърде ограниченото време.

Творческия подход, който стои в основата при занимания с театрализирани игри дава възможност за творческа изява както на децата, така и на техния учител. Разнообразните стимули, които предлага тази форма на работа, биха могли да предизвикат ярък емоционален отговор у децата. В действителност, опитът показва, че нито едно дете не остава безразлично към подобни занимания, независимо дали те се провеждат прецизно и организирано или с по-голяма свобода без особени изисквания и очаквания. Все пак внимателната подготовка на материали за осъществяването на игри-драматизации би допринесла за извличането на повече ползи при обучението и възпитанието на децата, включително и във връзка с развитието на тяхната емоционална отзивчивост.

***Използвана литература:***

Атанасова-Вукова, А. (2019). Музикалното образование на децата в първите седем години. София, Даниела Убенова.

Виготски, Л. С. (1982). Въображение и творчество на детето. София, Наука и изкуство.

Вишнякова, Н. Ф. (1987). Музыкальное творчество в общеобразовательной школе: Методические рекомендаци по организации и проведению внекласных музыкально-творческих занятий. Запорожье, Запорожский областной институт усовершенствования учителей.

Йорданова, А. (1994). Музикално-дидактични игри и детските импровизации Антоанета Йорданова Предучилищно възпитание, 7-8.

Кисьов, В. (2007). Методология на първите стъпки. Упражнения, мисли, терминология (за работа в първи курс). Захарий стоянов, София.

Легкоступ. Пл. (2006). Изкуство, творчество, интелектуално възпитание. УИ „СВ. СВ. Кирил и Методии", 2006.

Лобутова, М., Златев В. (2016). Интерпретацията на песни в клас. В: Естетически ценности и възпитание : материали от кръгла маса, Шумен, 9 април 2016. Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски". с. 164-171.

Лобутова, М., Златев В. (2016). Планиране на учебната дейност за изпълнение на песни в клас. Научна конференция с международно участие „Иновации в образованието". 30 септември – 2 октомври 2016 г. ШУ „К. Преславски".548-558.

Николова, Е. Ст. (2004). Методика на музикалното обучение за предучилищна възраст. София, Никс принт.

Николова, Цв. (2011). Музикалните игри с песен – креативна форма в ранна детска възраст. Сп Предучилищно възпитание10/2011 година LIX ,72-79.

Огненска, Н. (1995). Теория и методика на музикалното възпитание: в общообразователното училище. Благоевград, ВПИ „Неофит Рилски”.

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.srjis.com/pages/pdfFiles/14892256246.%20anita%20belapurkar.pdf).

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1261329.pdf A Symbiotic Link Between Music, Movement, and Social Emotional Learning: Mindful Learning in Early Learners Matt Yanko and Priscilla Yap LEARNing Landscapes | Spring 2020, Vol. 13 | 251

# ПОДГОТОВКАТА НА МУЗИКАЛНА ТЕАТРАЛИЗИРАНА ИГРА ЗА РАЗВИТИЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ОТЗИВЧИВОСТ[156]

**Магдалена Лобутова**

*South West University, Blagoevgrad, 2700, Bulgaria*

РЕЗЮМЕ:

В статията се представят разработки на материали, свързани с подготовката на музикална театрализирана игра. Тя е продължение на статията «Театрализираната игра в работата на музикалния педагог за постигане на емоционална отзивчивост» от същия автор. Материалите, посветени на подготовка на игрите са разделени в три основни раздела: *характеристика, съдържание и сценарий*. В «*Характеристика»* се дават основни сведения за същността на играта-драматизация, изпълнителските трудности и др. В «*Специфика*» се представят емоционални състояния, въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците в песента. *Сценариите* са създадени на основата на поетическия текст на песните.

KEYWORDS: музикално възпитание, театрализирана игра, емоционална отзивчивост.

ABSTRACT

The article presents materials related to the preparation of a musical theatre game. It is a resumption of the article "Theatre game in the work of a music educator for achieving emotional responsiveness" by the same author. Materials dedicated to the preparation of the games are divided into three main sections: characteristics, content, and scenario. In characteristics, basic information is given about the essence of the theatre game, performance difficulties, etc. In specification are presented emotional states and questions related to the text. The scenarios were created based on the poetic text of the songs.

KEYWORDS: musical education in kindergarten, theatre games, emotional growth.

## Въвевение

[156] Статията е продължение на «Театрализираната игра в работата на музикалния педагог за постигане на емоционална отзивчивост от същия автор.

Театрализираната музикална игра представлявакато ефективно средство за привличане вниманието на децата от детската градина. Тя притежава широк спектър от възможности за тяхното активно музикално и емоционално развитие. Предварителната подготовка на музикалния педагог е важна стъпка, необходима за осъществяването на пълния потенциал, съдържащ се в тази специфична творческа дейност.

Настоящата разработка има за цел да се разработят материали, които биха били в помощ на учителя при подготовка на музикални театрализирани игри. За тази цел се определят следните задачи:

1. Анализ на емоционални състояния при подготовка на материали за представяне на игра-драматизация;
2. Представяне на примерни разработки на музикална театрализирана игра, включващи: характеристика, съдържание и сценарий на играта.

Емоциите В Театрализираната Игра

Емоциите носят мъдрост, те са ключ към осъзнаването на нашите потребности. Музиката със своята изключителна способност да въздейства едновременно и върху емоциите ни, и върху интелекта ни, е в състояние да предостави концентрирано, лично преживяване. Когато обаче се съчетае и с други изкуства, тя допълнително усилва впечатленията.

Изиграването на емоциите на различни герои от децата, заедно с изпълнение на музика в театрализираната игра, може да доведе до по-дълбокото осъзнаване причините за възникване на тези усещания. Децата имат възможност да учат за разнообразни емоции като ги наблюдават директно „в действието“ на играта-драматизация.

С помощта на педагога се получават знания за наименованието и начините за изразяване в отделните ситуации. В Таблица 1[157] представям четири емоционални състояния: срам, изненада, тревожност, смелост. Те намират различни физически проявления: лицеизраз (мимика), пантомима (език на тялото), тембър, интонация и сила на гласа. Учителят би могъл да използва данните от таблицата, за да набележи различни начини за изразяване на съответната емоция, съобразно необходимостта в различните игри.

Таблица 1

| Емоции | Лицеизраз/ Мимика | Пантомима/Език И Движение На Тялото | Тембър На Гласа | Интонация На Гласа | Сила На Гласа |
|---|---|---|---|---|---|

[157] Таблицата дава основни идеи при работа с деца, без да се стреми към пълна изчерпателност.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| рам | Лицето е сковано; устните са стиснати; погледът е встрани или надолу; гледа през рамо; липсва зрителен контакт. | Желание да се скрие зад нещо, да сложи преграда пред себе си; обръща гръб, извръща се; прикляка, хваща се с ръка за нещо, осигуряващо му защита; прикрива лицето си с ръце; дърпа се, като това е породено от желанието да се отстрани, да избяга, да бъде невидим, да изчезне. | Глух, безцветен тембър. | Монотонна интонация. | Тих глас. |
| знена да | Широко отворени очи и уста; веждите са повдигнати; погледът е втренчен. | Трепване/подскачане, отдръпване; ръцете докосват лицето или тялото; главата се навежда по посока на обкета, който изненадва; тялото е насочено към обекта и може да е леко сковано след първоначалната реакция, но остава готово за нова бърза реакция. | Остър, пронизителен тембър, викане, ахване. | Висок тон; може въпросителна интонация; може повишаване към високи тонове; може към ниски тонове; други разнообразни проявления. | Силен звук |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ревожност | Мръщя се; веждите се събират при носа; челото се набръчква; очите се движат активно, може поглеждане и извръщане на погледа или липса на зрителен контакт, погледът се рее; устните са свити или устата е полуотворена; ъгълчетата на устните сочат надолу; хапят се устните; | Вкопчване с ръце; скръстени ръце, стиснати юмруци; или липсва тонус; тялото е отпуснато; ръцете увиснали до тялото; хлипа, плаче, желание да се скрие. | Глух; хриптящ; наситен с напрежение; или без тонус; мек, безцветен, говорене с придихателна атака. | Нисък тонове с тенденция към повишаване на тона; или монотонна интонация; с тенденция към понижаване на тона. | Тих глас; възможно постепенно повишаване на силата или обратно – постепенно затихване. |
| мелост | Отворени очи, уверен концентриран поглед; може леко притворени очи, присвити устни, стисната челюст; брадичка вдигната нагоре. | Ръцете са до тялото, с тонус; може стиснати юмруци; резки движения; издути гърди. | Твърд, ясен глас с тонус | С тенденция към понижаване на тона. | С силен глас, може с постепенно повишаване или с постепенно |

| | |
|---|---|
| | понижаване на гласа. |

В Таблица 2 се представят думи, които могат да послужат за осъзнаване градацията в силата на изпитваните емоции. Тази тристепенна скала би могла да бъде изразена и чрез различни цветни нюанси. Така децата постепенно ще свикват да намират правилните думи, съобразно интензитета на емоцията. Цветовете, които предлагам са: лилав (срам), оранжев (изненада), кафяв (тревожност), жълт (смелост).

Таблица 2

| Емоция | 1-ва степен | 2-ра степен | 3-та степен |
|---|---|---|---|
| Срам (лилав) | Свенлив, стеснителен, срамежлив. | Смутен, свит. | Затворен, притворен, необщителен. |
| Изненада (оранжев) | Изненадан, учуден; | Смаян; | Изумен, удивен; |
| Тревожност (кафяв) | Неспокоен, притеснен; | Напрегнат, нервен; | Възбуден/развълнуван от безпокойство/ |
| Смелост (жълт) | Решителен; | Смел, храбър; | Непоколебим, неустрашим, героичен; |

1. Примерни Разработки На Игри-Драматизации, развиващи Емоционална Отзивчивост

Подборът на песните, използвани в разработката, е съобразен с интересите и възможностите на децата от първа до четвърта група на детската градина.

1.1. Разработка На Игра-Драматизация „Сърдитко“

Песента «Сърдитко» е кратка, но съдържанието ѝ дава възможност за разгръщането на интересна театрализирана игра.

1.1.1. Характеристика

„Сърдитко“

музика Ангелина Милева,

текст Чичо Стоян

1.Все за нещо ще намери

да се начумери' 158:

ту му млякото горещо,

ту пък друго нещо'.

2.И задето Петко вкъщи

често тъй се мръщи',

Николинка, Ваньо, Митко

викат му: Сърдитко'.

• Нотен текст на песента (Пр. 1);

Пр. 1




• Песента е подходяща за първа група от детската градина, но също и за детски ясли. Играта-драматизация може да се изпълнява и от по-големи деца, ако педагогът счете, че неговите възпитаници от ясленската или първа група на детската градина, все още не могат да се справят успешно с поставената задача.

• Основни музикално-изразни средства и изпълнителски средства

- Мажорен лад;

-Умерено темпо;

-Равномерен двувременен метрум;

-Равномерен ритъм, предимно осмини ноти;

-Теситура - тесен тонов обем от ре на първа октава до ла на първа октава(d1-a1);

- Динамиката е mezzoforte (средно силно). Единствено последната дума, която всъщност в настоящата разработка е предвидено да се изговори от децата, вместо да се изпее, е подходящо да се изпълни в динамика forte (силно).

158 Знакът „апостроф“ „'“ в случаят е използван, за да се отбележи условното място на дъха при пеене. Това е важно, за да се даде възможност на малките деца спокойно да поемат дъх. Мястото на дъха би могло да се промени, в зависимост от темпото, с което се пее. По-бързото темпо позволява изпълнение на по-дълги фрази.

- Песента е в проста едноделна форма, т.е. липсва припев – това, заедно с двата стиха от общо осем строфи прави песента кратка.

• Специфични вокални трудноси:

-Мелодико-интонационни проблеми - няма;

-Метро-ритмически проблеми – не бива педагогът да допусне пеене със скандиране. Показът на учителят трябва да представя щрих legato, слято, напевно изпълнение на вокалната партия;

-Дикция и артикулация – прави впечатление честото изпълнение на думи, включващи в състава си двата звука „ш“ и „т“, представени от буквата „щ“;

-Дишане – дъхът при изпълнението на всички фрази от песента е бърз и кратък, тъй като няма дълги фрази предвидени от композитора.

• Игри и технически упражнения, свързани с работа по преодоляването на трудни епизоди – препоръчвам разпяване, което изисква кратък и сравнително бърз дъх;

• Акомпанимент – на запис или наживо;

• Присъства една говорни реплика в рамките на структурата на оригиналния текст и това е финалната дума „Сърдитко“.

• Добавени реплики - има;

• Специфика в структурата и/или развитието на играта-драматизация - тъй като песента е доста кратка, не би могло да се организира пълноценна игра-драматизация по време на изпълнението ѝ. Затова предлагам играта-драматизация да се прави преди да се изпее самата песен, подобно на встъпление към нея.

1.1.2. Съдържание

Сърдитите дечица, а и възрастни са честа гледка. Всъщност неудовлетвореността живее у нас от най-ранна възраст. Изразяването ѝ понякога ни помага да получаваме това, от което имаме нужда. Чрез поведението си сърдитото дете сигнализира на хората, които се грижат за него, да реагират по определен начин. При децата раздразнението е свързано и с удовлетворяване на основни нужди от храна, вода, почивка, сън, игра, внимание, любов. Но понякога раздразнението се превръща в стил на поведение, дори в черта от характера, от което никой няма нужда. Такъв е и случаят с Петко от песента „Сърдитко“. Той не знае какво иска и всичко го дразни. Раздразнението, сърдитостта са първа степен от емоцията гняв.

• Емоционални състояния:

-Доволство, спокойствие;

-Сърдитост, раздразнение;

-Радост, закачливост;

-Обърканост;

-Разочарование.

• Въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците в песента

-Как се чувства…(името на героя/участниците в драматизацията) в началото? Ами в края?

-Защо се чувства така?

-Защо се сърди само Петко?

-Кой е останал гладен и жаден?

-Кой си е хапнал добре?

-Какво прави мама? Тя успокоява ли го? Защо?

-Защо е празна „торбата“ на Петко?

• Човек, който често се сърди всъщност губи.

За децата е важно да разберат, че имат право да изпитват всякаква емоция, но от тях зависи дали да я подхранват и задържат или да се освободят от нея възможно най-бързо по приемлив начин. Ескалирането на раздразнението може да доведе до гняв и ярост или „тръшкане при малките деца“ затова разпознаването на проявлението на емоциите в различните им степени на интензивност може да помогне за тяхното изразяване и/или трансформиране. Изразяването на емоциите е важно да намери подходяща форма, която е градивна и не наранява и обижда другите.

1.1.3. Сценарий На Игра-Драматизация «Сърдитко»

Действащи лица:

-Петко;

-Мама;

-Николинка, Ваньо, Митко;

-Вокална група.

Реквизит:

-Готварска престилка за майката;

-Поднос с четири пластмасови чаши и четири сандвича от памук със залепен върху него „кашкавал“ от гланцова хартия или жълт плат. На подноса има и салфетки.

-Масичка и четири малки столчета.

Действие

Децата от вокалната група са наредени в кръг около масичката със столчетата, на които са седнали Николинка, Ваньо, Митко и Петко. Четирите деца спокойно си играят, когато идва майката и слага подноса със сандвичите и чашите на масата. Тя остава права до масичката и с усмивка подканя децата:

- Хайде, дечица, хапнете си от закуските!

Николинка, Ваньо и Митко развеселени започват да си взимат от „сандвичите“ и да „отпиват“ от чашите. Николинка казва:

- Ммм, много вкусни сандвичи. Благодарим.

- Да, много са вкусни – доволен добавя Ваньо.

Петко взима чаша и започва да духа. Казва сърдито:

- Мамо, млякото е много горещо!

-Не е горещо, опитай го – уверява го Митко като спокойно отпива от чашата без да се опари.

-Не искам, ще се опаря – муси се Петко.- Мамо, няма да го пия, няма пък да ям! – оставя чашата на масата, скръства ръце пред гърдите и се мръщи.

Мама слага ръцете на кръста и казва закачливо:

- Сърдитко Петко, празна му торбата!

- Но аз нямам торба… - объркано казва Петко.

/Вокалната група запява/ 1.Все за нещо ще намери
да се начумери:
ту му млякото горещо,
ту пък друго нещо.
2.И задето Петко вкъщи
често тъй се мръщи,
Николинка, Ваньо, Митко
викат му:
/Николинка, Ваньо, Митко казват силно/ Сърдитко.

Докато вокалната група пее, Петко става от столчето си и крачи във вътрешността на кръга като играе „сърдито дете“. Ту тропа с крак, ту сяда на земята по-далеч от приятелите си, ту отива при тях за малко и после се отдалечава бързо начумерен. Николинка, Ваньо и Митко изяждат всички сандвичи (след като ги „изяждат“ ги хвърлят под масичката незабелязано). Те потъркват коремчетата си доволно, бършат ръцете си със салфетки, изтриват устните си.

/Накрая, след като вокалната група свърши с песента, Петко разочарован застава до масата и казва сърдито като тропа с крак/ Но сандвичите свършиха! А за мен?

/Всички участници без Петко скандират едновременно/ Сърдитко Петко, празна му торбата!

1.2. Игра-Драматизация «Раненото Зайче»

Песента „Раненото зайче» има заслужена популярност и може да се чуе на запис в многобройни варианти. Децата с удоволствие я припяват, ръководейки се само от подобни записи и своя усет. Това е и една от причините песента да бъде включена в настоящата

разработка. Популярността ѝ ни задължава да подходим задълбочено към нея, за да може при работата с децата да се постигне по-качествено изпълнение, различно от припяването без намесата на вокален педагог.

1.2.1. Характеристика

„Раненото зайче“

Музика Кирил Цибулка

Текст Атанас Душков

1. Зайчето си наранило
лявото краче'.
Седнало и затъжило
под едно дръвче'.
Пр.Викна му една калинка':
Стига, я да спреш'!
Може ли от драскотинка
да се разревеш'!
2. Раничката с йод намаза,
върза я с трева' …
и усмихнато му каза':
Вече оздравя!

• Нотен текст на песента (Пр. 2);

Пр. 2




• Песента е подходяща за деца от първа група и/или втора група на детската градина.

• Основни музикално-изразни средства и изпълнителски средства

-Мажорен лад;

-Умерено темпо;

-Двувременен равномерен метрум;

-Равномерен ритъм – предимно осмини ноти;

-Теситура – от до на първа октава до ла на първа октава (c1-a1);

-Динамика – предимно mezzoforte (средно силно) с отделни усилвания към forte (силно) на думите, изпълнени от калинката;

-Музикална форма – проста триделна форма (abc), първия (а) и третия дял (с) са сходни;

• Специфични вокални трудноси:

-Мелодико-интонационни проблеми –следене за интонационни проблеми в края на всяка фраза, възможно понижаване;

-Метро-ритмически проблеми - избягване на скандиране;

-Дикция и артикулация – не се предвиждат особени проблеми, възможности за работа за преодоляване на неправилно произнасяне на звукът „л“ и „р“;

-Дишане – в края на фразите е предвидена четвъртина пауза, което дава възможност на децата да поемат дъх без да бързат;

• Игри и технически упражнения, свързани с работа по преодоляването на трудни епизоди;

• Акомпанимент - за да се предостави време за изпълнение на действията, предлагам след изпълнението на всеки куплет, както и след припева (той е само един след първия куплет) да следва повторение само с акомпаниращия инструмент без пеене;

• Присъстват говорни реплики в рамките на структурата на оригиналния текст.

• Добавени реплики - не;

• Спецификата в структурата и/или развитието на играта-драматизация – играта се изпълнява по време на пеене на песента. Повторенията само с инструмент след всеки куплет и след припев не нарушават естественото звучене на песента, а предоставят възможност на децата да се „разположат удобно“ в сценката и да се насладят на играта без да прибързват. Присъстват говорни реплики и поредица от действия, представляващи интерес за децата от тази възраст.

1.2.2. Съдържание

В текста на песента се описва често срещана случка от живота на малкото дете. Песента и играта-драматизация представляват възможност за бързо преодоляване на силните емоциите, свързани с леки, но все пак неприятни наранявания. Зайчето е потиснато, тъжно заради това, че е паднало и има раничка. То има нужда да осъзнае, че трябва да се погрижи за раната и че скоро след това ще се почувства по-добре. Тъгата идва, за да ни покаже кои са важните неща за нас.

• Емоционални състояния:

-Тъга;

-Строгост;

-Възмущение;

-Успокоение;

-Бодрост, веселие, радост, жизнерадост.

• Въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците

-Как се чувства зайчето в началото на песента? Това променя ли се?

-Защо зайчето се чувства така?

-Защо калинката се кара на зайчето?

-Защо калинката помага на зайчето?

-Как калинката помага на зайчето?

-Как се чувства зайчето в края на песента?

-Как се чувства калинката в края на песента?

-Защо калинката и зайчето се прегръщат?

• Приятелската помощ, съчувствието, куражът, способността ни да намираме решения в трудни моменти, нуждата да се погрижим за себе си, са посланията, което получаваме от текста на песента. Стъпка по стъпка, с постоянство и усърдие трябва да се борим за това, от което имаме нужда.

1.2.3. Сценарий На Игра-Драматизация «Раненото Зайче»

Действащи лица:

-Зайче;

-Калинка /солист/;

-Горски животинки (вокална група - деца, които участват по желание и пеят уверено) с коронки на главите.

Реквизит:

-Коронки, изобразяващи животните, които се пресъздават в драматизацията;

-Шишенце, памуче, лента с лепенка за раничката.

Действие

Зайчето седи на пънче (столче) и тъжно хлипа…

Животинките са около него и пеят първия куплет.

/Вокална група пее/: 1. Зайчето си наранило

лявото краче.

Седнало и затъжило

под едно дръвче.

/повторение на първия куплет само с инструмент/

Докато трае инструменталната музика, идва калинката. Тя застава до зайчето с ръце на кръста и сериозно изражение; поклаща китка със свит юмрук и сочещ към зайчето показалец:

/Вокалната група пее/ Пр.: Викна му една калинка:

/Калинката говори строго/ Стига, я да спреш!

/Калинката пее възмутена/ Може ли от драскотинка да се разревеш!

Зайчето вече успокоено, спира да хлипа.

Следва повторение на припева само с пиано.

През това време калинката намазва раничката с памуче, което е докоснало до гърлото на малко шишенце с надпис „йод“. После връзва раничката с превръзка от лента с лепенка/.

/Вокална група пее бодро/ 2. Раничката с йод намаза,

върза я с трева…

Зайчето се изправя на крака и вече развеселено гушка калинката. Те остават прегърнати с ръка през рамо и се усмихват.

/Вокална група пее жизнерадостно/ … и усмихнато му каза:

/Калинката се обръща към зайчето и към всички участници в драматизацията като казва тържествено/ Вече оздравя!

Всички животинки се радват!

/повторение на втория куплет само с пиано/. Животните се хващат за ръце в кръг и се движат като стъпват, съобразявайки се с пулсацията на музиката. Зайчето е в средата и подскача весело.

1.3. Разработка На Игра-Драматизация «Солфеж»

Песента «Солфеж» е подходяща за разучаване на тоновите имена и е със средна трудност. В нея по комичен начин се описват опитите на детето да се научи да пее. Съществуват граматически и смислови особености в първия и третия куплет, които изискват специално внимание от страна на учителя. В припевите пък намираме изпълнение на гамата, което би затруднило някои деца.

1.3.1. Характеристика

Солфеж

Муз. и текст Йордан Гошев

1.Искам да пея, но не умея',

ноти да зная, Петльо да смая'.

Пр. 1. До, ре, ми, фа, сол'. (2)

Ре, ми, фа, сол, ла, си, до'.

2.Пеех фалшиво, грозно и диво'

всички се смяха, но онемяха'.

Пр. 1. До, ре, ми, фа, сол'. (2)

Ре, ми, фа, сол, ла, си, до'.

3. Искам да пея, вече умея',

нотите зная, Петльо се смая'.

Пр. 2 Ре, ми, фа, сол, ла'. (2)

Ми, фа, сол, ла, си, до, ре'.

Чрез нея децата могат да се запознаят с тоновите имена: до, ре, ми, фа, сол, ла, си.

• Нотен текст на песента (Пр. 3);

Пр. 3




• Песента е подходяща за трета и/или четвърта група от детската градина.

• Основни музикално-изразни средства и изпълнителски средства:

- Мажорен лад;

- Умерено темпо;

- Двувременен равномерен метрум;

- Ритъм – Ритъмът в куплетите представлява остинатно (повторение) на характерна ритмична група от четвъртина, две осмини и две осмини (Пр. 4);

Пр. 4



-Теситура - тоновия обем на вокалната партия съдържа тоновете от до на първа октава до до на втора октава (c1 – c2);

- Динамика - разнообразна;

- Музикална форма – проста двуделна форма (куплет и припев);

• Специфични вокални трудноси:

-Мелодико-интонационни проблеми – трудност представлява изпълнението на гамовидните пасажи в припева, както и на модулацията към третия куплет. Изпълнението на тези гамовидни пасажи изисква предварителна подготовка и особено внимание предвид характерната певческа трудност. По време на самото изпълнение на играта-драматизация, учителят може да се включи в общия звук и да подпомогне изпълнените на децата.

Особен момент представлява модулацията между втората интермедия и третия куплет. Тя е на интервал възходяща голяма секунда. Благодарение на модулацията третият куплет звучи особено ярко и тържествуващо, което е в съзвучие с приповдигнатото настроение на главния герой детето-солист. Считам, че изпълнението на модулацията не би представлявало особена трудност за децата, макар да е необходима работа за уъвършенстването на самото изпълнението.

-Метро-ритмически проблеми - не;

-Дикция и артикулация – не се открояват специфични трудности. При съпоставка на текста от първия и третия купле обаче, се открояват езикови (смислови и граматически) трудности за деца от посочената възрастова група. В първия куплет намираме думите: «искам да пея, НО НЕ[159] умея, ноти ДА зная, Петльо ДА смая», докато в третия те са видоизменени: «искам да пея, ВЕЧЕ умея, нотиТЕ зная, Петльо СЕ смая».

-Дишане – съобразяване с възможностите и възрастта на децата; в припева присъстват паузи, които благоприятстват взимането на дълбок дъх, необходим за изпълнението на гамовидните пасажи.

• Игри и технически упражнения, свързани с работа по преодоляването на трудни епизоди – работа по изпълнение на гамовидните пасажи чрез технически упражнения и специфични модели за разпяване;

• Акомпанимент – на запис или наживо;

• Говорни реплики – по време на изпълнението на песента няма говорни реплики;

• Добавени реплики - има добавени реплики на Петльо преди и след изпълнението на песента, но по време на самото пеене не. Все пак желателно е акомпаниментът да бъде с инструмент, наживо, за да може учителят да следи и да ръководи пеенето на децата.

• Специфика в структурата и/или развитието на играта-драматизация – играта се изпълнява по време на изпълнение на самата песен.

1.3.2. Съдържание

В песента се пее за дете, което преодолява несигурността си и се научава да пее. То впечатлява големия певец Петльо, както и публиката. Текста разкрива радостта от преодоляването на трудностите и постигането на заслужен успех. Желанието да впечатлява, първо родителите си, а след това и приятелите си, е водещ стимул на детето в този период от детството.

• Емоционални състояния - множество променливи емоционални състояния:

-Увереност, решителност;

-Неувереност, притеснение, срамежливост, потиснатост, смущение;

-Неспокойност, тревожност, страх;

-Веселие, удивление, възторг, възхита, щастие, сърдечност, развълнуваност.

• Въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците:

-Как се чувства детето-солист в началото на песента? Това променя ли се?

-Защо детето се чувства така?

[159] Отбелязание с главни думи букви и срички представляват трудност при изпълнението, защото децата не осъзнават смисловото им значение в дълбочина. Необходимо е специално внимание от страна на педагога за вникванетона децата в съдържанието на текста и за да не се допускат неточности.

-Защо детето иска да се научи да пее?

-Защо в началото на песента детето е тъжно, а публиката весела?

-Защо публиката е онемяла?

-Кой е Петльо? Как се чувства той?

-Защо детето е смутено, а Петльо е уверен?

-Кога публиката пляска силно и продължително? Защо?

• Посланието, което носи песента е, че развитието на собствените възможности носи голямо удовлетворение.

Важно е да се достигне до разбирането, че човек трябва да даде най-доброто на което е способен в дадения момент и спрямо обстоятелствата. Истинското сравнение трябва да бъде единствено със себе си и своите възможности. А когато пътуването по пътя към мечтата и самоусъвършенството е споделено от приятели и истински загрижени учители, тогава то е по-приятно, а преживяването по-пълноценно.

Когато човек иска нещо силно и работи, за да го постигне, получава резултат!

1.3.3. Сценарий На Игра-Драматизация «Солфеж»

Действащи лица:

-Солист (момиче или момче);

-Петльо – дете с коронка на главата изобразяваща глава на петел;

-Вокална група (пеещи деца и/или учител);

-Публика (деца, които участват в ролята на публика).

Реквизит:

-Столчета наредени в полукръг около „сцена“;

-Микрофон на стойка (по възможност);

-Картонено табло с ноти (закачено);

-Картонена коронка за Петльо.

Действие

Публиката е заела местата си на столчетата.

На сцената излиза Петльо, който застава пред микрофона и представя певеца с уверен и силен глас:

-Кукуригууу! Уважаема публика, днес на сцената за вас ще пее… (името на детето-солист).

/Солистът / Излиза притеснено на „сцената“ и се покланя срамежливо.

Публиката ръкопляска тихо и закратко.

/Солистът пее с акомпанимент/ 1.Искам да пея, но не умея,

ноти да зная, Петльо да смая.

/Петльо пее без колебание/ Пр.: 1. До, ре, ми, фа, сол.

/Солистът пее неспокойно и фалшиво / До, ре, ми, фа, сол.

Публиката е развеселена, удивена от фалшивото пеене; смеят се и се движат на столчетата.

/Петльо пее решително/ Ре, ми, фа, сол, ла, си, до.

Следва директно втори куплет без да се предхожда от интермедия

/Солистът пее с тъжно лице/ 2.Пеех фалшиво, грозно и диво,

всички се смяха, но онемяха.

/Петльо пее уверено/ Пр.: 1. До, ре, ми, фа, сол.

/Дете-солист пее смутено, неуверено и фалшиво / До, ре, ми, фа, сол.

/Петльо пее със самочувствие/ Ре, ми, фа, сол, ла, си, до.

Следва кратка инструментална интермедия, по време на която детето-солист застава пред таблото с нотите, гледа ги съсредоточено, сочи ги и се прави, че се учи.

/Солистът пее радостно/ 3. Искам да пея, вече умея,

нотите зная, Петльо се смая.

/Петльо смаян, възхитен пее/ Пр.: 2 Ре, ми, фа, сол, ла.

/Солистът пее уверено и интонационно чисто/ Ре, ми, фа, сол, ла.

/Петльо прегръща през рамо детето-солист, заедно пеят уверено и тържествуващо/ Ми, фа, сол, ла, си, до, ре.

/Петльо възторжено казва/ „Браво, …(името на детето-солист), ти успя!“ и го прегръща сърдечно.

Публиката става на крака и заедно с Петльо радостно, силно и продължително аплодира детето-солист.

Солистът се покланя доволен.

1.4. Разработка На Игра-Драматизация «Капитан»

Песента «Капитан» е най-трудната от представените в разработката с обемния си текст и сложния си ритъм.

1.4.1. Характеристика

„Капитан“

Музика Петър Льондев

Текст Мария Йосифова

1. Облачето плава, плава

като в океан'.

Искам, искам аз да бъда

негов капитан'.

Пр.: Туу, ту-ку-туу',

ту-ку ту-ку ту-ку туу'…(2)

2. Мурджо, Мурджо и Писана

ще са екипаж'.

Хайде, хайде, капитане,

повече кураж'!

Пр.: Туу, ту-ку-туу…

3. Корабът не чака, чака

тръгвай, давам знак'!

Ала, ала на земята

си оставам пак'.

Пр.: Туу, ту-ку-туу…

4. Облачето плава, плава,

ако бях голям'

с бърза, бързата ракета

щях да стигна там'.

Пр.: Туу, ту-ку-туу…

• Нотен текст на песента (Пр. 5);

Пр. 5




• Песента е подходяща за трета и/или четвърта възрастова група от детската градина;

• Основни музикално-изразни средства и изпълнителски средства

-Мажорен лад;

-Темпо – умерено темпо. Първоначално е желателно използването на работно, умерено темпо като постепенно се достигне до по-живо, но все пак подходящо за маршируване темпо.

-Двувременен равномерен метрум;

-Ритъм в началото на всеки куплет и припева присъства точкуван ритъм, който е труден за децата от тази възрастова група, особено ако са с малко певчески опит и неголям набор от музикално-слухови представи;

-Теситура – от ре на първа октава до ла на първа октава (d1-a1);

-Динамика - разнообразна;

-Музикална форма – проста двуделна форма (куплет и припев);

• Специфични вокални трудноси:

-Мелодико-интонационни проблеми;

-Метро-ритмически проблеми (вж. пр.6 и пр. 7)

Песента е добре позната и обичана от учителите от няколко поколения. И макар да е известна, тя представлява предизвикателство от гледна точка правилното пеене на точкувания ритъм в началото на всеки куплет и припев.

Задължителна е продължителната работа по изпълнението на характерните ритмични групи и включването им в разнообразни упражнения и игри, така че да се осигури многократно качествено повторение без да се предизвиква у децата умора и отегчение от процеса.

-Дикция и артикулация - песента е подходяща за работа по преодоляване на т. нар. „ленив език“ при изговор на звука „л“ от деца, които имат този говорен проблем. Целта е да се подобри пъргавината и автоматизира използването на лек удар с върха на езика на мястото зад горните предните зъби при изговор на следните думи: облачето; плава; ала ала. В припева многократното изпълнение на сричките «туу-ту-ку-ту» провокират интерес у децата със своята звукоизобразителност и отново са чудесно упражнение за усъвършенстване на артикулацията.

Подобряването на дикцията и артикулацията при произнасяне на звуковете в работния процес естествено довежда до ускоряване на темпото и възпитанието на прецизност и бързина в съчетание с изпълнението на точен ритъм.

-Дишане – песента има дълги фрази, които изискват правилно поемане и изразходване на дъха, съответно и темпото трябва да бъде съобразено с това. Присъствието на паузи дава яснота за мястото, както и достатъчно време за поемане на дълбок певчески дъх.

• Представям и някои идеи за работа по усвояването на правилно изпълнение на характерната ритмична група в началото на всяка строфа от куплетите, както и от началото на припева.

Характерна ритмична група 1-ви вариант (Пр. 6):

Пр. 6




По-долу са представени началните думи на всяка строфа. Ритъмът търпи леки изменения, но не и в тази част, при която се откроява точкуван ритъм.

Облачето плава плава

Искам искам аз да бъда…

Мурджо, Мурджо и Писана…

Хайде, хайде, капитане,…

Корабът те чака чака…

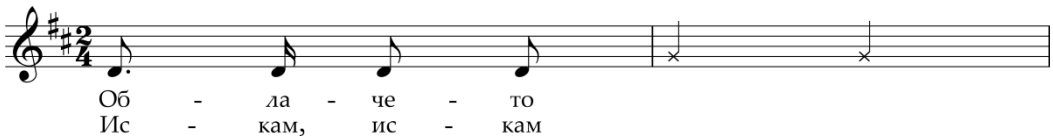
Ала, ала на замята…

С бърза бърза/та/ ракета…

1. Превръщане на характерната ритмична група в модел за разпяване като на всяко занимание се използват различни думи (от началото на всяка строфа на всеки от куплетите)

Характерна ритмична група 2-ри вариант (Пр. 7):

Пр. 7




2. Пляскане с длани на тоновете от характерната ритмична група, която се упражнява (първия такт); вторият такт би могъл да се изпълни с трепване на ръцете в страни (вж. Пр. 7); това ще даде възможност на децата да се концентрират. Едновременно с пляскането думите се изговарят в ритъм.

3. Упражненията по-горе биха могли да се осъществят като част от играта „Кълвач“. При нея се изпълнява ритъм с пляскане или с детски ударен инструмент с неопределена височина на тона, например барабанче, клавеси, дървено конче, кастанети. Участват всички деца като свирят (пляскат) ритъмът последователно, едни след други, както са седнали в редица на столчетата.

Изпълнение на характерната ритмична група с условни срички. Трам за четвъртина, ти- за шестнайсетина. На четвъртината пауза се изпълнява трепване с ръцете встрани (вж. Пр. 8).

Пр. 8




• Акомпанимент – на запис или наживо.

• Говорни реплики – присъстват в структурата на текста на песента;

• Добавени реплики – в разработката са добавени реплики, кучешки лай и мяукане, които не присъстват в първоначалната идея на авторите (липсват в нотната партитура).

• Специфика в структурата и/или развитието на играта-драматизация – играта-драматизация се изпълнява по време на пеенето на самата песен.

1.4.2. Съдържание

Песента разкрива една красива детска мечта. Детето иска да бъде смел капитан на кораб, и то не какъв да е кораб, а летящ, направен от облак. Капитанът мечтае за приключения, бърза ракета, верен екипаж и като всяко дете – да бъде голям.

• Групи емоционални състояния:

-Мечтателност;

-Бодрост, ведрост, радост, жизнерадост, енергичност, ентусиазираност;

-Увереност, решителност, смелост;

-Съжаление, съчувствие, загриженост, тъга (унилост).

• Въпроси, свързани с текста и емоциите на участниците в песента

-Защо детето иска да стане капитан?

-Как се чувства капитанът в началото, средата и края на песента (това са три отделни въпроса)?

-Защо капитанът се натъжава, но после пак става радостен?

-Как се чувстват Мурджо и Писана?

-Какво биха  казали Мурджо и Писана, ако можеха да говорят?

• Мечтите са това, което ни кара да се развиваме и да сме радостни. Въображението е нашия най-голям съюзник по пътя към щастието. И ако една мечта не може да се сбъдне в реалния живот, това не премахва нейната сила и стойност. Тя вече ни е отдала от своя магичен заряд. И винаги можем да полетим с нея в своето въображение. Ето там е мястото, от където идват и където могат да се сбъднат всички мечти. Човек трябва да намира истинската сила и светлина вътре в себе си. После може да я сподели с верни приятели, с които заедно да направят живота си по-смислен и пълен с ентусиазъм.

1.4.3. Сценарий На Игра-Драматизация «Капитан»

Действащи лица:

-Капитан (момиче или момче);

-Писана – дете с коронка котка;

-Мурджо – дете с коронка куче;

-Вокална група (пеещи деца участващи по желание);

Реквизит:

-Кормило на кораб (детски волан или рул);

-Свирка;

-Две картонени коронки с изобразени глави на котка и куче;

-Капитанска шапка;

-Рисунка на ракета върху картон (или играчка ракета);

Действие

Инструменталното встъпление

Капитанът е седнал на земята и замечтано гледа нагоре.

До него се закачат Мурджо и Писана; чува се весело лаене и мяукане.

В края на встъплението капитанът се изправя решително.

/Капитанът пее уверено/ 1. Облачето плава, плава

като в океан.

Искам, искам аз да бъда

негов капитан.

През това време то си слага капитанската шапка и взима кормилото (волана или руля).

/вокална група пее бодро/ Пр.: Туу, ту-ку-ту…

Докато звучи припева, капитанът маха с ръка към Мурджо и Писана; подвиква жизнерадостно: Хей, Мурджо, Писанке, идвайте! Мурджо отвръща с радостен лай, а Писана мяука. Всички застават в колонка един зад друг, хващайки се за дрешката като при играта „влакче“ и маршируват до края на припева.

Капитанът е най-отпред и върти руля.

/Капитан пее с ентусиазъм и посочва с ръка/ 2. Мурджо, Мурджо и Писана

ще са екипаж.

/вокална група пее уверено, енергично/ Хайде, хайде, капитане,

повече кураж!

Детето-капитан гони кучето и котето, за да ги хване и нареди в колонка.

/вокална група пее бодро/ Пр.:….

До края на припева, детето-капитан отново застава начело на маршируващите.

/Дете-капитан пее решително/ 3. Корабът не чака, чака

тръгвай, давам знак. (след думата „знак“ изсвирва силно със свирката, окачена на врата му).

/Капитанът е натъжен, пее със съжаление/ Ала, ала на земята

си оставам пак.

Мурджо и Писана утешават капитанът като съчувствено го галят с лапичка по ръцете.

/вокална група пее бодро/ Пр.:

До края на припева детето-капитан, Мурджо и Писана маршируват в колона. Капитанът весело надува свирката.

/дете-капитан пее развълнувано/ 4. Облачето плава, плава,

ако бях голям

с бърза, бързата ракета

щях да стигна там.

По време на изпълнение на последния куплет, Мурджо и Писана, загрижени за Капитана, донасят таблото с нарисувана ракета. На думите „щях да стигна там“, капитанът с широк жест показва небето.

/вокална група пее бодро/ Пр.:

Капитанът с ентусиазъм вдига над главата си нарисуваната ракета и докато вокалата група пее припева той, заедно с Мурджо и Писана, маршируват в колона. Детето-капитан смело надува свирката, Мурджо и Писана му пригласят весело, лаейки и мяукайки.

2. Заключение

Емоциите живеят у нас. Те могат да се превърнат или в най-добрия ни приятел, или в най-лошия ни враг. Ако успеем да се научим да ги разбираме, контролираме и използваме, това би се отразило цялостно върху нашата личност и дори върху целия ни живот. Колкото по-рано започнем обучение, свързано с овладяването на емоциите, толкова по-естествено ще бъде за нас да ги управляваме.

Изкуството, в частност музикалното и театрално изкуство, е изключително подходящ начин за работа с емоциите, за тяхното трансформиране, предоставяйки огромни възможности за намирането на положителен израз. Музикалната театрализирана игра е точно такава прекрасна възможност.

***Използвана литература:***

Атанасова-Вукова, А. (2019). Музикалното образование на децата в първите седем години. София, Даниела Убенова.

Вишнякова, Н. Ф. (1987). Музыкальное творчество в общеобразовательной школе: Методические рекомендаци по организации и проведению внекласных музыкально-творческих занятий. Запорожье, Запорожский областной институт усовершенствования учителей.

Йорданова, А. (1994). Музикално-дидактични игри и детските импровизации Антоанета Йорданова Предучилищно възпитание, 7-8.

Лобутова, М., Златев В. (2016). Интерпретацията на песни в клас. В: Естетически ценности и възпитание : материали от кръгла маса, Шумен, 9 април 2016. Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски". с. 164-171.

Лобутова, М., Златев В. (2016). Планиране на учебната дейност за изпълнение на песни в клас. Научна конференция с международно участие „Иновации в образованието”. 30 септември – 2 октомври 2016 г. ШУ „К. Преславски“.548-558.

Николова, Е. Ст. (2004). Методика на музикалното обучение за предучилищна възраст. София, Никс принт.

Николова, Цв. (2011). Музикалните игри с песен – креативна форма в ранна детска възраст. Сп Предучилищно възпитание10/2011 година LIX ,72-79.

Огненска, Н. (1995). Теория и методика на музикалното възпитание: в общообразователното училище. Благоевград, ВПИ „Неофит Рилски".

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.srjis.com/pages/pdfFiles/14892256246.%20anita%20belapurkar.pdf).

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1261329.pdf A Symbiotic Link Between Music, Movement, and Social Emotional Learning: Mindful Learning in Early Learners Matt Yanko and Priscilla Yap LEARNing Landscapes | Spring 2020, Vol. 13 | 251

# ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА: ПРИМЕР РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ШКОЛЕ РЕСПУБЛИКИ СЕРБИИ

**Мирко Благоевич**[a]

**Златко Матич** [b]

[a] Институт общественых наук, Белград

[b] Православный богословский факультет Белградского университета, Белград

РЕЗЮМЕ

Данная работа состоит из двух частей. В первой части[160] авторы рассматривают процесс десекуляризации сербского общества. Во второй части авторы разматривают религиозное образование в Сербии на основе статистических показателей и аналитических выводов на примере Браничевской епархии Сербской Православной Церкви (СПЦ).

КЛЮЧОВИ ДУМИ: ревитализация, религии и церкви, конвенциональная религиозность, сербское православие, православный катехизис в Сербии, Браничевская епархия Сербской Православной Церкви.

Анализируя современную религиозную ситуацию в Европе, Грейс Дейви (Grace Davie) британский социолог религии с мировым именем, констатирует относительную индифферентность граждан Европы в отношении *серьезного принятия* религии, выделяя жителей Балкан как исключение из указанного правила (Дејви, 2008:100). На территории Балкан в результате переплетения вопросов коллективной идентичности со множеством других социальных и территориальных факторов религия «проснулась» или же вновь «вернулась», чтобы вершить дела, во многом выходя-щие за строгие рамки религиозной компетенции, которую, в конечном счете, можно определить как спасение верующих. Несмотря на то, что церкви на этом пространстве в последние двадцать лет, несомненно, занимались своей основной задачей, когда мы сегодня констатируем определенные религиозные изменения по сравнению с периодом двадцатилетней или тридцатилетней давности, складывается впечатление, что указанные изменения гораздо больше связаны с отдельными социальными и политическими факторами, чем с эсхатологическими. В этом смысле рамки окружающей общественной среды

[160] Первая часть этой статьи опирается на: Благоевич, Мирко (2012). Десекуляризация сербского общества, *Теория и практика общественного развития*, № 4.

никак нельзя оставить без внимания при анализе религиозных изменений, которые произошли после краха коммунизма и распада югославского социалистического государства. Эта общественная обстановка сначала падением Берлинской стены и распадом Советского Союза предвестила религиозные изменения в направлении все большего проявления свободы вероисповедания и создания религиозного плюрализма, а вскоре привела на территории бывшей социалистической Югославии к исключительно кризисной и в итоге – военной ситуации. Последняя сильно повлияла на быструю ревитализацию общественной роли традиционных религий и церквей, в первую очередь, в качестве инструмента конфессиональной гомогенизации, мобилизации и протекции национальных и религиозных объединений на указанном пространстве. Если вплоть до конца 80-х гг. прошлого века религиозное пространство православия в своей атеизированности и секуляризированности представляло собой исключение по сравнению с другими конфессиональными пространствами социалистической Югославии, то в конце 80-х гг. по своей общественной значимости оно было абсолютно равноправно с другими конфессиональными пространствами, в первую очередь с исламским и католическим. Все эти религиозные проявления и их институционализованные религиозные организации неожиданно и первоначально не своими заслугами были настолько аффирмированы и ангажированы в общественном смысле, что казалось, что они в короткий срок компенсируют свою общественную обойденность и стигматизацию, длившиеся десятилетиями.

В научных и в широких общественных кругах начали совершенно открыто говорить о про-цессе *десекуляризованности* сербского постъюгославского общества и сообщать статистические и эмпирические данные, которые с меньшим или большим успехом этот тезис подкрепляли (Благојевић, 1995; Кубурић, 1996). После окончания войн на территории бывшей Югославской Федерации, в середине, а также в конце 90-х гг. прошлого века, эмпирические социологические исследования в Сербии показали, что восстановленная традиционная религиозность не исчезла, как можно было ожидать с учетом источников ее возрождения, а наоборот, религиозная ситуация определенным образом стабилизировалась (Радисављевић-Ћипаризовић, 2002). Эта стабилизация подразумевала высокую конфессиональную и религиозную самоидентификацию населения, то есть респондентов, высокий процент веры в основную догму христианства – в Бога, выраженное активное участие в отдельных традиционных религиозных обрядах православия (отпевание, празднование церковных праздников, крещение, венчание), большое доверие к СПЦ и очевидные религиозные изменения в объеме и интенсивности некоторых актуальных религиозных поступков (таких как посещение церкви, посещение литургии, молитва и пост), если данные, касающиеся этих обрядов, сравнить с данными начала 80-х гг. прошлого века. Ко всему этому следует добавить и все большую общественную роль и связи с государством, которые православие и СПЦ играли и

осуществляли, особенно после 2000 г. в социально-политическом пространстве сербского общества, так что в середине нынешнего десятилетия начали даже говорить о присутствии отчетливых элементов клерикализации сербского общества (Karabeg, 2004) а отдельные авторы без дилеммы определили транзитное сербское общество как «горизонтально» клерикализованное (Ђорђевић, 2005а; 2005б).

Существуют два теоретических подхода к толкованию возвращения и ревитализации религии в Сербии. Первый подход касается религии как общественного учреждения и подразумевает логику взаимного подкрепления религиозных и нерелигиозных факторов, а второй подход подразумевает логику самостоятельного, внутреннего религиозного возрождения, вытекающего из самой сути религии и церкви как Божьего института и индивидуальной духовной потребности верующих в набож-ности, что можно назвать терминальной верой (Лебедев, 2005). Среди специалистов достигнут консенсус, что первый подход настолько ясен широкой общественности, что его точность не вызывает сомнений. Речь идет о таком подходе к толкованию ревитализации, которым она выявляется и аргументируется на основании факта о религиях и церквях как общественных учреждениях и посредством определенных общественных функций, которые религии и церкви выполняют в последние двадцать лет в жизни людей и в обществе в целом. Этот подход хорошо описал Иван Цвиткович, социолог религии из БиГ, называя его *возвращением религий* (в общественную, политическую и образовательную сферы на территории бывшей Югославии, в Хорватии, Сербии и БиГ). Указанный процесс, по его словам, был значительно сильнее, чем процесс *возвращения* (людей) *к религиям*, и таким образом повлиял на, возможно, преждевременно сформулированную в социологии теорию о возвращении к религиям. Даже если возвращение религии является реальностью в этих обществах, вопрос мотивов, которыми люди руководствовались при этом, выходит на первый план: имели ли эти мотивы в первую очередь религиозный характер, или же это было только желание «продвинуться» в социальном смысле через религию и церковь, ставшие сейчас положительными и желаемыми культурными образцами (Cvitković, 2009:15−23). К сожалению, систематических и репрезентативных эмпирических исследований на эту тему в отечественной науке не было, но подобное исследование должно исходить из предпосылки, что мотивы населения в возвращении к религиям и церквям не были ни одинаковыми, ни неизменными (Морозов, 2004). Следует также исходить из предпосылки, что массовая религиозность, несомненно, связана в первую очередь с так называемой *культурной религиозностью* (Филатов, Лункин, 2005) которая подразумевает конфессиональность и религиозную самодекларативность, и что в этом контексте церковная религиозность и набожность все-таки характерны для меньшинства в этих обществах. Когда мы говорим о ревитализации религии и религиозности в Сербии с конца 80-х гг. прошлого века до

сегодняшнего дня, то видим характер этой религии и этой религиозности и на территории Балкан в целом, в первую очередь в категории коллективной религиозности внутри веками существующих исторических вероисповеданий, а не в категории дезинституционализации и индивидуальной религиозности, в центре которых находится индивид и его внутренние религиозные потребности, которые могут быть удовлетворены личным выбором и решением на свободном и богатом рынке религиозных идей и практик. Поэтому правы те авторы, которые в основе процесса ревитализации религии в 90-х гг. прошлого века на территории бывшей Югославии рассматривали атрибуты ретрадиционализации, ретотализации, реколлективизации и своеобразное новое духовное укоренение (Vrcan, 1999). На основании контекста главных характеристик описанного процесса отдельные авторы считают, что такое возрождение должно называться не обращением к вере и эсхатологическим изменением образа мыслей, а просто всеприемлемой религиозностью, которая присутствует и в обществе, и в политике (Jeleč, 2008; Велмар Јанковић, 2009).

Разрешение указанной дилеммы − возвращения религии или возвращения к религии − безусловно, важно для точного выявления происходящих у нас религиозных изменений. Тем не менее эти дилеммы не являются препятствием для вывода о том, что ревитализация религии в различном объеме и интенсивности происходила и в одном, и в другом планах ее «возрождения»: то, что общественно-политическая окраска в этом процессе является доминантной, не означает, что собственно религиозного возрождения вообще не было. Оно, конечно же, происходило и проис-ходит, но не является массовым явлением (Лебедев, 2007).

## *Веронаука – православный катехизис в Сербии на основе статистических показателей и аналитических выводов: на примере Браничевской епархии Сербской Православной Церкви (СПЦ)*

Хотя религиозное образование реализуется уже 22 года (с 2002/2003 учебного года) веронаука была обязательным факультативным предметом, а с 2018 года - факультативной программой), оно по-прежнему представляет собой серьезную проблему не только в рамках церковного и государственного образования, но и в рамках юридической науки, социологии, особенно социология религии, философии и политологии. Проблематизация определяется тем, что преподавание веронауки осуществляют около 2100 преподавателей из всех традиционных церквей и религиозных общин (около 1650 православных, 250 исламских, 130 из

римско-католической церкви и 30 из церквей реформации и других)[161] , а слушателями являются около полумиллиона учащихся всех уровней образования (в июле 2022 года были приведены данные о количестве выбравших данных предмет учащихся в 2019/2020 учебном году - религиозное образование охватило 448 925, а гражданское образование - 300 274, т.е. соотношение составило **60% до 40%,** а в 2020/2021 гг. 513 000 учеников выбрало веронауку, т.е. **66%**, и 264 220 выбрало гражданское право, т.е. **34%**).

1. Статистические показатели религиозного образования в Браничевской епархии СПЦ:

В этой части статьи мы представим следующие количественные результаты:

а) реакция учащихся на религиозное образование - православный катехизис за последние 10 лет в начальных и средних школах,

б) численность и структура преподавателей данного курса,

в) изменения фонда духовно-просветительских классов в разных частях конкретной епархии.

*Несколько слов о самой Браничевой епархии.*

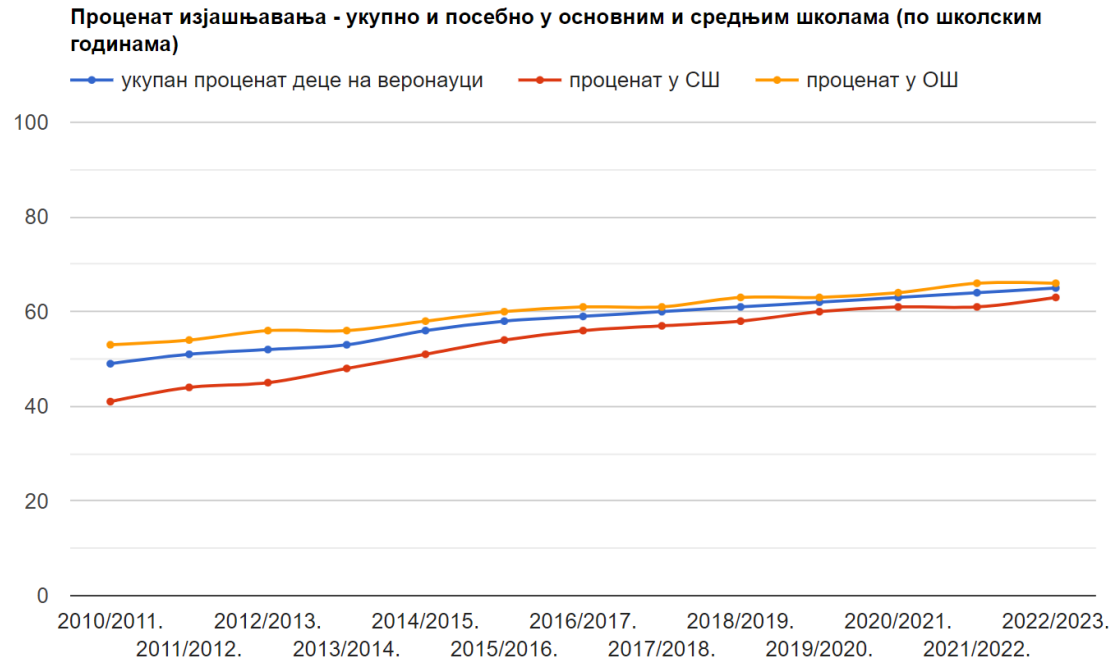
В состав епархии входят следующие города и муниципалитеты: Пожаревац (центральный, соборный город с Костолацем), Смедерево (крупнейший город епархии), Велико Градиште, Мало Црниче, Голубац, Петровац на Млави, Свилайнац, Жагубица, Велика Плана, Жабари, Деспотовац, Чуприя и Парачин. Сам перечень этих ммест свидетельствует об исключительном географическом разнообразии упомянутых территорий и антропологическом разнообразии их жителей. На этой территории проживает около полумиллиона человек, и около 45 000 учащихся посещают 80 начальных и 31 среднюю школу в том же районе. Из них около 27 000 ежегодно выбирают веронауку (приблизительно 20 000 учащихся начальной школы и около 7 000 учащихся старших классов). Вот точная статистика:

[161]Традиционными церквями и религиозными общинами в Сербии являются: Сербская православная церковь, Исламская община, Католическая церковь, Словацкая евангелическая церковь, Еврейская община, Реформаторская христианская церковь и Евангелическая христианская церковь Аугсбургского исповедания.

**Статистика за целу Епархију**

| школска година | основне школе (81) | | | средње школе (30) | | | СВЕ школе (111) | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Број ученика на веронауци | Проценат ученика на веронауци | Број часова Православног катихизиса | Број ученика на веронауци | Проценат ученика на веронауци | Број часова Православног катихизиса | Број ученика на веронауци | Проценат ученика на веронауци | Број часова Православног катихизиса |
| 2010/2011. | 18.503 | 53,3% | 1.188 | 6.786 | 41,4% | 383 | 25.289 | 49,4% | 1.571 |
| 2011/2012. | 19.482 | 54,1% | 1.227 | 7.144 | 44,2% | 394 | 26.626 | 51% | 1.621 |
| 2012/2013. | 19.602 | 56% | 1.241 | 7.355 | 44,6% | 417 | 26.957 | 52,4% | 1.658 |
| 2013/2014. | 19.168 | 56% | 1.245 | 7.473 | 47,6% | 420 | 26.641 | 53,3% | 1.665 |
| 2014/2015. | 19.020 | 57,6% | 1.227 | 8.111 | 51,4% | 426 | 27.131 | 55,6% | 1.653 |
| 2015/2016. | 19.060 | 59,7% | 1.218 | 8.152 | 54,1% | 424 | 27.212 | 57,9% | 1.642 |
| 2016/2017. | 19.275 | 60,7% | 1.228 | 8.128 | 55,5% | 403 | 27.403 | 59,1% | 1.631 |
| 2017/2018. | 18.673 | 61,1% | 1.233 | 8.137 | 57,2% | 407 | 26.810 | 59,9% | 1.640 |
| 2018/2019. | 18.610 | 62,6% | 1.231 | 8.098 | 57,9% | 410 | 26.708 | 61,1% | 1.641 |
| 2019/2020. | 18.043 | 63,2% | 1.200 | 8.202 | 59,8% | 409 | 26.245 | 62,1% | 1.609 |
| 2020/2021. | 17.946 | 64,4% | 1.206 | 8.271 | 61,1% | 408 | 26.217 | 63,3% | 1.614 |
| 2021/2022. | 18.118 | 65,8% | 1.225 | 8.128 | 61,2% | 400 | 26.246 | 64,3% | 1.625 |
| 2022/2023. | 17.975 | 66,4% | 1.239 | 8.065 | 63% | 398 | 26.040 | 65,3% | 1.637 |

Эти данные легче увидеть на графике с кривыми:




На такое количеству выбравших данный предмет учеников (от 26 до 27 тысяч) приходилось 87 учителей веронауки (2023 г.), но их количество варьировалось, как видно на следующем графике.




Вывод очевиден: увеличение доли учеников вовлеченных в религиозного образования напрямую связано с увеличением доли подготовленных богословов и учителей веронауки. Мы не отрицаем существования обычных факторов адаптации школы к новой реальности, принятия религиозного образования в политической и образовательной среде, легкого перехода от взаимного недоверия к сотрудничеству и кооперации. Однако преподаватели веронауки и богословы — единственные, кто способен ответить на экзистенциальные вопросы молодых студентов.

**Заключение**

Религиозное образование предлагает новый образ жизни, не вписывающийся "потребительский менталитет" современного, одномерного человека и мира, но чрезвычайно близкий молодежи. Учителя веронауки направляются планом и программой так, чтобы они не пытались создать информированных личностей, «хороших людей» или будущих миссионеров путем перечисления фактов из области богословия и навязывания этических норм и правил поведения.

План и программа православного религиозного образования направлены на ведение диалога с конкретными молодыми людьми и на то, чтобы этот разговор имел экзистенциальное значение, касался жизни молодых людей. Автор планов и программ, профессор богословского факультета в Белграде, епископ Браничевский Игнатий (Мидич) считал, что религиозное образование должно противостоять новому порядку, а не замыкаться в себе, в своей ложной безопасности или огороженном догматизированном гетто. Учебники, которые он писал,

характеризовались вплетением своего рода сократического метода рождения истины, они не исходили из позиций устоявшегося и окаменевшего знания. Диалогический вызов, действительно, ставит христианство и мир перед задачей изменения, которая не чужда христианству, если понимать его так, как понимает Церковь, т.е. как живое сообщество, а не бесплодный институт.

Таким образом, религиозное образование должно представлять собой важное звено в формировании ценностной, а не познавательной системы, всесторонне образованного человека, открытого для других, а не информированного замкнутого в себе индивида. Оно должно проявлять суть христианского катехизиса, который заключается в воспитание молодежи в духе вечных ценностей и приобщение ее к Церкви.

***Използвана литература:***

Благојевић, М. (1995). *Приближавање православљу.* Ниш: Градина; ЈУНИР.

Велмар – Јанковић, С. Вера ме води и даје ми снагу за рад и живот, Београд: *Православље*, 42 (1006):8-9.

Vrcan, S. (1999). Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije (politizacija religije i religizacija politike u postkomunizmu), Zagreb, *Revija za sociologiju*, (Sociološko društvo Hrvatske) br. 1-2.

Дејви, Г. (2008). Европа: изузетак који доказује правило?, у Питер Л. Бергер (приредио) *Десекуларизација света – препород религије и светска политика*. Нови Сад: Meditteran Publishing.

Ђорђевић, М. (2005а). Искушења клерикализације. Београд: *Република*, br. 352-353.

Ђорђевић, М. (2005б). Секуларизам и клерикализам. Београд: *Република*, br. 370-371.

Jeleč, P. (2008). Ničija zemlja, u *Dani*, Sarajevo: 19. 12.

Karabeg, O. (2004). Zajedno na oltaru i na tronu (Togeth-er on the Alter and the Throne), Omer Karabeg's in-terview with university professors and sociologists of religion Srdjan Vrcan from Split and Milan Vukomanovic from Belgrade in the radio station Free Europe program «The Bridge», *Zarez*, no 139.

Кубурић, З. (1996). *Религија, породица, млади*. Београд: Теолошки институт.

Лебедев, С. (2005). Религиозность: в поисках «рубикона». Москва: *Социологический журнал*, № 4:153-168.

Лебедев, С. (2007). Религиозный ренессанс как социальная реальность: к демифологизации понятия, Москва: *Социологический журнал*. № 2:24-36.

Морозов, А. (2004). Религия и политическая модернизация России. Москва, *Новая политика.*

Радисављевић-Ћипаризовић, Д. (2002). Религија и свакодневни живот: везаност људи за религију и цркву у Србији крајем деведесетих, у (колектив аутора*) Србија на крају миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Филатов, С.Б., Лункин Р.Н. (2005). Статистика российской религиозности: магия цифр и неоднозначная реальность, Москва: *Социологические исследования*. № 4: 35-45.

Cvitković, I. (2009). Has the ' return' or eligions Occurred or ' return' to the eligion?, in Gavrilović Danijela (edited) *Revitalization of eligion (Theoretical and Comparativ Approaches*, Nis, YSSS Anuual – YearXVI.

# ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ГРИЖИТЕ ЗА ДЕЦА В СТРАНИ ОТ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

**Вяра Цветанова**[a]

**Мария Младенова**[b]

[a] *Доктор, гл. асистент, катедра „Социална педагогика“, ФП, ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград 2 700, България*

[b] *асистент, катедра „Управление на образованието и специална педагогика“, ФП, ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград 2 700, България*

РЕЗЮМЕ

Процесът по деинституционализация на грижите за деца, е важен от гледна точка на необходимостта от замяна на старите модели за осигуряване на благополучието им. В редица страни от Балканския полуостров, преминали от тоталитарен към демократичен модел на управление, се отчита бавно темпо на въвеждане на алтернативни грижи за децата. Представените данни за избрани държави, въз основа на теоретично проучване на източници, потвърждават това.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: деинституционализация; деца; Балкански полуостров; Албания; Румъния; Босна и Херцеговина

ABSTRACT

The process of deinstitutionalisation of childcare is important in terms of the need to replace old models to ensure their well-being. In a number of countries in the Balkan Peninsula that have transitioned from a totalitarian to a democratic model of governance, the pace of introduction of alternative childcare is slow. The data presented for selected countries, based on a theoretical study of sources, confirm this.

KEYWORDS: deinstitutionalization; children; Balkan Peninsula; Albania; Romania; Bosnia and Herzegovina

## Увод

Деинституционализацията е процес, необходим за прекратяване на отрицателните последици върху цялостното детско развитие от отглеждане на децата в институции (домове/сиропиталища), въпреки че като набор от дейности все още протича бавно в представените балкански държави. Дефинитивно, позитивните измерения многократно превишават трудностите, с които старите социални системи е важно да се преборят, с цел навлизане на качествени нови социални услуги в полза на децата, техните семейства и

общностите, от които произхождат или се идентифицират с тях. Предизвикателствата на деинституционализацията, поставят на изпитание не само управленческото виждане на национално ниво, но и адекватната мениджърска и дори науко-релевантна позиция на местните власти, които е необходимо да работят в сътрудничество и координирано с множество други институции за справяне със социалното неблагополучие на семейните структури за поставяне на хуманна основа цялостната визия за детето.

Докладът представя някои основни данни за три отделни държави, част от Балканския полуостров, след извършено теоретично проучване на източници, част от платформата ScienceDirect за научна литература.

**Албания**

Политическите промени в Албания в края на XX век и преходът от тоталитарен режим на управление към демократичен, допринасят за трансформация и в социалното поле на дейност. За съществен момент в това отношение, се смята изработването на специален закон през 2005 г., който да ускори процеса по деинституционализация. Страната ратифицира и Конвенцията на ООН за детските права. Целта е хиляди деца, живели и възпитавани в големи институции, каквито са доскоро съществувалите и в България домове, да бъдат изведени оттам, да има нови форми на грижа за тях, да се обезпечи и финансово и физически пребиваването им в среда, която е семейна или е близка до нея като същност и характеристики. Необходимостта от нова визия за детското благополучие, за детето като ценност и въз основа на яснота, че пребиваването му далеч от биологична среда има негативни последици за цялостното развитие на личността, дава отпечатък върху реформата в социалната политика на Албания. Разбира се, не на последно място стои и ролята на волята на правителствата в периода на демократичен преход да задвижат тези изменения.

Изследователи, като Pacetti, 2018, обясняват, че този процес в част от европейски страни стартира активно още в началото на новото хилядолетие, докато в балканската държава изменения са по-бавни. Пример за това са трансформации в социалните услуги, продължили близо десет години, като едва през 2014г. държавата дава зелена светлина на реформи, свързани с териториално и административно преструктуриране, въвеждайки конкретика относно деинституционализацията (Pacetti, 2018).

Сдружението за социална и педагогическа помощ ФИЦЕ – България също коментира този процес, позовавайки се на данни от УНИЦЕФ, според които процеса в Албания всъщност не е изцяло подкрепен от самото правителство, а разчита на координация между чуждестранни

фондации и неправителствени структури[162]. От своя страна УНИЦЕФ посочва, че преди седем години, държавните органи полагат усилия и се обнародва Закон за социалните грижи, т.е. вече може да се говори за по-цялостна система от услуги, насочени към закрила и благополучие на детското население. Нормативната основа вменява задължения, както на национално, така и на регионално ниво на властите за обезпечаване на социалната подкрепа, включително за съществуването на фонд, който да гарантира финансирането ѝ (Social protection…). Става факт и Социално споразумение, съдържащо 70 нови услуги в страната, най-вече в населени места, в които до момента са липсвали такива. Целта е обединение на различни сдружения, действащи в тази сфера и да бъде гарантирана достъпността на база равнопоставеност на всички граждани до социални услуги, особено на децата и семействата им (Social protection…).

Всъщност, разрушаването на институционалният модел на грижи за деца в Албания има ход, който на практика относително бавно се осъществява в страната (Pacetti, 2018). След близо пет десетилетия доминиране на институцията като вариант за грижи, възпитание и социализация на деца и подрастващи (до края на 80-те години на миналия век), се смята че този проблем все още стои пред държавните органи като не разрешен напълно.

**Румъния**

Румъния също търпи промени във всички сфери на политическия, културния, социалния, икономическия живот след 1989г., когато започва преминаването към демократично устройство на обществото там. Изменят се и системите, свързани със закрила и защита на деца. Фокусът при деинституционализацията, както в Албания, така и в Румъния, е върху въвеждане и устойчивост на форми на грижа, които са алтернативни на съществувалите дотогава големи учреждения.

Според Hamilton-Giachritsis, C., K. Browne (2012); Anghel, Herczog & Dima (2013), институционалната практика за отглеждане и възпитание на деца в Румъния преди повече от 30 години, може да се даде като пример за антихуманно и жестоко отношение, сравнено с положението на деца в други държави от Източна Европа (Anghel, R., M. Herczog, G. Dima, (2013:244). В този контекст, изследователите смятат, че без намеса от външни за страната неправителствени организации, не би могла да се задейства адекватно цялостната реформа по извеждане на хиляди деца от домовете и въвеждането на социални услуги.

Румънската държава веднага след демократичния преход (1990г.) приема Конвенцията на ООН, свързана с правата на детето. Въпреки това, седем години след обнародването ѝ в страната, няма съществени подобрения в съдбата на румънските деца, поради липса на

[162] **ПОСЕЩЕНИЕ НА IRA PAPAGJIKA В ОФИСА НА ФИЦЕ-БЪЛГАРИЯ**
https://fice-bulgaria.org/blog/посещение-на-ira-papagjika-в-офиса-на-фице-българи/

инфраструктура, обучен персонал, квалифицирани социални служби, програми за внасяне на промени в социалната сфера и за промяна в житейската съдба. Желанието за членство в ЕС е тласъкът, който е нужен и спомага за такава промяна. Създават се отдели за закрила на децата по общини. Домовете (т.нар. сиропиталища) се закриват, за да започнат да функционират различни центрове (от семеен тип; за временно настаняване и др.). Поставя се приоритет и на приемната грижа, която е част от алтернативните социални услуги в Румъния (Anghel, R., M. Herczog, G. Dima, (2013:245).

Въпреки това, съществуват и противници на реформата, които изтъкват, че в резултат от промените, които смятат за твърде бързи, е възможно:

- системата за детска закрила да се окаже в бюджетен недоимък;
- новите „форми на грижа“ да са по-лоши от предишните;
- да се очертае риск за психо-социалното и физическото благополучие на децата, попаднали при непознати за тях приемни родители или в социалнопедагогически центрове;
- подрастващите да бъдат подложени на негативни влияния и на експлоатация от биологичните им семейства, при реинтеграцията;
- част от децата да избягат и да станат за пореден път обект на внимание не само от страна на системата за институционални грижи, но и на правосъдната, в частта касаеща децата-правонарушители.

Относно услуги, диференцирани за подкрепа на семейство, критиката е свързана с недостатъчно наличие и качество на развитите такива.

Въпреки подобни несъответствия, доказаното неблагоприятно влияние на институционалната грижа върху развитието на децата, провокира държавите и в Западна и в Източна Европа да предприемат мерки за извеждане и/или ограничаване достъпа им до домове. И самите домове, включително и в Румъния физически да се преструктурират. Всъщност, грижите в семейна форма са най-доброто, което би могло да получи детето във възпитателен, емоционален, психичен, физически план (N. Petrowski, Cappaa, Gross, 2017).

**Босна и Херцеговина**

Тенденцията, свързана с бавен темп на промени, по отношение разрушаване на институционалните модели за детски грижи, не подминава и Босна и Херцеговина. Tutnjevi & Vilende, 2021 съобщават, че преди 5 години в страната е имало малко над 2 400 деца, лишени от родителска опека.

Позовавайки се на информация на УНИЦЕФ от 2017г., за съществуващата политика спрямо детското население в Босна и Херцеговина, Tutnjevi & Vilende, 2021 са категорични че близо половината от децата са били настанени и са живели в домове, останалите – в приемни

семейства на близки или в приемни къщи на неродствени за тях лица. Като обезпокоителни коментират фактите, че при най-малките – до 2-3 годишните, се наблюдава тенденция за продължаващо настаняване в институции, които съществуват, въпреки доказаните вреди от подобен престой (Tutnjevi & Vilende, 2021:2), имащ влияние не само върху физиологическите характеристики, но и върху психо-емоционалните специфики на човешкото развитие, включително върху формирането на езиковите и социалните умения.

В същото време, съществуват организации, които са активни и спомагат за по-интензивното развитие на различни социални услуги в противовес на институционалното отглеждане на деца. Внимание се отделя на приемното родителство, въпреки че са налице предразсъдъци, трудни и тежки процедури не само относно приемната грижа при набиране на кандидати, но и при процеса по осиновяване.

За окончателното прекратяване на институционализирането на деца, с полагане на максимални усилия за трансформиране на социалната система в Босна и Херцеговина, изследователите смятат че ще са необходими още много години. Подобен извод се налага и за останалите представени страни. В този контекст, проучвания в международен план на процеса по деинституционализацията, насочват внимание към редица обективни факти, свързани с осъществяването ѝ, не само в държавите от Балканите, но и в развити европейски страни. Според Herczog, 2017**,** е необходимо да се отчита, че:

- в исторически план процесът на замяна на стария модел с алтернативи съществува от значително по-кратко време, в сравнение с продължителността на институционалната грижа, доминирала поне половин век;

- темпото на реформите е различно за различните държави, като при някои влияние оказва превърналата и се в част от националната култура намеса на държавата в живота на семейството и настаняването на деца в домове;

- голям брой страни (включително развити) не успяват да стартират промени относно цялостното благополучие на децата и семействата преди края на XX век, а реформите започват през новото хилядолетие;

- приемната грижа като алтернатива за деца без семейства или изведени от рождена среда / институция, постепенно намалява своя дял, след първоначалния силен старт на тази мярка за закрила в множество балкански държави;

**Изводи**

1. Съществува неотложна нужда да бъде преразгледана системата за приемничеството (Herczog, 2017), което касае и България, където с всяка изминала година се наблюдава спад на

интереса и намаляване на желаещите да кандидатстват, по данни на Националната асоциация по приемна грижа[163];

2. Важно е разработването на единна политика за качествени и достъпни социални услуги, които да са целенасочени към семейството, да го подпомагат по „нестигматизиращ начин, за да се предотврати отделянето на децата“ от родителите им (Herczog, 2017:404);

3. Реформите в социалната сфера да се фокусират и върху превенцията на риска от изоставяне на деца, ограничаване на детската бедност и социалното изключване, ранни интервенции за подобряване икономическото, образователното, професионалното, социалното включване на субгрупите и малките общности в обществените взаимоотношения за недопускане на маргинализация и сегрегация на отделни семейни структури.;

4. Активността и отговорността на правителствата е важно условие за промяна и за постигане на устойчивост в национален план на разнообразни алтернативни модели на грижа за деца и семейства, с фокус благополучието им, като превес трябва да има семейният тип грижа;

5. Съществена е ролята на неправителствените организации, фондации, образователни и обществени структури в подкрепа на правителствените усилия за промяна на екзистенциалната ситуация на хиляди деца.

*(I)*

***Използвана литература:***

Anghel, R., M. Herczog, G. Dima. (2013). The challenge of reforming child protection in Eastern Europe: The cases of Hungary and RomaniaEl reto de reformar la protección de la infancia en Europa del Este: Los ejemplos de Hungría y Rumanía. Psychosocial Intervention. Vol. 22/ 3, pp. 239 - 249. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1132055913700279 (достъпено на 01.12.2023г.)

Hamilton-Giachritsis, C., K. Browne. (2012). Forgotten children? An update on young children in institutions across Europe. Early Human Development, vol. 88, pp. 911 - 914 https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S037837821200240X (достъпено на 03.12.2023г.)

Herczog, M. (2017). Investing in children: The best way to prevent separation from parents and families. Child Abuse & Neglect. Vol 70, pp. 402 - 405. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213417302089 (достъпено на 01.12.2023г.)

[163] 2022г.: Среден (3,13) за държавата за грижата „в застой“ за деца без родители и за приемната грижа. НАПГ, 2023. https://napg.eu/2022-г-среден-313-за-държавата-за-грижата-в-з/ (достъпено на 06.12.2023г.)

Pacetti, E., V. Dizdari, B. Topalli. (2018). Children rights and social inclusion of orphan children in residential care institutions: a project in Shkoder Municipality Conference Abstracts ECER 2018. https://cris.unibo.it/handle/11585/793505 (достъпено на 23.11.2023г.)

Petrowski, N., C. Cappaa, P. Gross. (2017). Estimating the number of children in formal alternative care: Challenges and results. Child Abuse & Neglect. Vol.70, pp. 388 – 398.
https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213416302873 (достъпено на 03.12.2023г.)

Social protection. UNICEF https://www.unicef.org/albania/social-protection (достъпено на 23.11.2023г.)

Tutnjevi, S., J. Vilende. (2021). Early childhood intervention for children without parental care in Bosnia and Herzegovina: A feasibility study. Children and Youth Services Review, vol. 120, pp. 1 – 10. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0190740920321861 (достъпено на 07.12.2023г).

# ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА МИСЛОВНИ КАРТИ

**Радослава Топалска**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“*

РЕЗЮМЕ

Приложението на мисловни карти може да подпомогне процеса на запаметяване на информацията, осъзнаването на връзките между понятията и асоциирането им с конкретни графични изображения, структурирането и категоризирането на информация, както и много други. За съжаление, въпреки тяхното приложение дори и в древността, те все още набират популярност в процеса на обучение. Приложението на съвременни технологични решения при създаването им, би могло да популяризира тяхната употреба и да подобри и улесни начините за създаването им.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Мисловни карти, мисловна карта, методи, технологии за създаване на мисловни карти

ABSTRACT

The application of mind maps can assist in the process of memorizing information, realizing relationships between concepts and associating them with specific graphical representations, structuring and categorizing information, and much more. Unfortunately, despite their use even in ancient times, they are still gaining popularity in the learning process. The application of modern technological solutions in their creation could popularize their use and improve and facilitate the ways of their creation.

KEYWORDS: Mind maps, mind map, methods, technologies for creating mind maps

За дългата история на мисловните карти, можем да съдим по редица констатирани случаи на приложение на графични елементи с цел запаметяване и съхраняване на информацията още от античността. Примери като свързани диаграми, блок-схеми, карти на физически обекти или графично визуализирани категории понятия, могат да се открият още в древността (Tanriseven, 2014).

Въпреки това, за създател на метода за приложение на мисловни карти в процеса на запаметяване се счита британският психолог Тони Бюзан. Според него, когато човек започне да създава мисловни карти, се присъединява към пантеона на великите гении, които са използвали основни елементи на мисловна карта за да представят мислите си. Сред тези гении той нарежда Леонардо да Винчи, Микеланджело, Чарлз Дарвин, Сър Исак Нютон, Алберт Айнщайн, Сър Уинстън Чърчил, Пабло Пикасо, Уилям Блейк, Томас Едисон, Галилей, Томас Джеферсън, Ричард Файнман, Мария Кюри, Марта Греъм и Тед Хюз. Бюзан твърди, че мисловната карта е най-лесният начин да „вкарвате информация в мозъка си и да я изкарвате от него“ - това е творчески и ефективен способ за водене на бележки, който буквално „картографира“ мислите ви (Buzan, 2005).

Мисловните карти могат да бъдат разглеждани като карти на паметта, които позволяват да се организират фактите и мислите така, че да се стимулира естественият начин на работа на мозъка. Това означава, че запомнянето на информация е много по-лесно и по-надеждно, отколкото при използването на традиционните техники за водене на записки. Те подпомагат заучаването, организирането и съхраняването на голям обем информация, както и нейната класификация по естествен път, което осигурява лесен и незабавен достъп (перфектна памет) (Buzan, 2005).

За положителните страни на приложението на мисловни карти в процеса на обучение говорят редица автори. Мисловните карти имат потенциала да предоставят на учениците стратегия за запаметяване на информация, интегриране на умения за критично мислене и решаване на проблеми, структуриране на задачи и др. Подпомагат визуализацията на информацията и запаметяването на ключовите моменти (Noonan, 2013). Представляват лесен за използване инструмент за дивергентно мислене, базиран на визуални диаграми (Dong, Zhu & Li, 2021). Могат значително да подобрят обучението на учениците и преподавателската дейност на учителя, чрез своята уникална структура и характеристики. Сред предимствата им се нареждат тяхната компактност, лекота на създаване, гъвкавост и способност за концентриране на страници информация в едно визуално представяне (Ngan, Tong, Uyen, & Minh, 2021).

Картографирането на мисълта позволява на учениците да изследват връзките между отделните понятия, като по този начин разберат не само самите понятия, но и областта, към която те принадлежат (Davies, 2011). С помощта на мисловни карти, учащите могат да свържат предишна информация с неизвестната в момента, което води до по-задълбочено разбиране и по-ефективно изучаване на съответния предмет (Rezapour-Nasrabad, 2019). Други често изказвани мнения са, че мисловните карти са по-запомнящи се, улесняват процеса на учене и дават възможност за ефективно затвърждаване на понятията. В светлината на гореспоменатите констатации може да се каже, че мисловните карти са доста практична и ефективна техника.

Според мнения на ученици, мисловните карти могат да премахнат погрешните схващания и да улеснят ученето и затвърждаването на знанията (Debbag, Cukurbasi & Fidan, 2021). Могат също да подпомогнат извикването на съществуващи спомени (Kim & Kim, 2012).

Предимствата на мисловната карта от педагогическа гледна точка могат да се наблюдават при повечето учебни предмети, тъй като тя прави урока по-интересен, повишава активността на класа, помага на учениците да намират и споделят идеи, като развива тяхната креативност. Като метод мисловната карта подпомага мисленето по различен начин: тя помага за подчертаване на централната мисъл, структурира темата, отделя второстепенната, по-малко важна информация, показва връзките и разширява мисленето както по вертикала, така и по хоризонтала (Jármai & Szekeres, 2013), осигурявайки „птичи поглед“ върху опорните точки на темата (Temiz & Sivrikaya, 2023). Те са мощен инструмент дори за преподаване на казуси, където се изисква събиране, интерпретиране и предаване на голям обем от информация. Мисловната карта позволява на потребителя да запише много информация само на една страница и да онагледи връзките между различните концепции. Визуалното представяне на идеите помага на човек да мисли за дадена тема в глобален, холистичен смисъл и увеличава умствената гъвкавост (Mento, Martinelli & Jones, 1999).

Мисловните карти могат да насърчат креативността (Dong, Zhu & Li, 2021), използвайки възможностите на мозъка за визуално разпознаване. Със своята комбинация от цветове, изображения и извити разклонения, те са много по-визуално стимулиращи от традиционните методи за водене на записки, които обикновено са линейни и монохромни. Това прави изключително лесно припомнянето на информация от мисловна карта (Buzan, 2005), подпомагайки организирането на знанията (Tanriseven, 2014).

Създаването на мисловни карти може да бъде изключително разнообразно, както и тяхното приложение. Има обаче няколко основни елемента, които се срещат в различните авторови разработки. Обикновено се формират от ключови думи, символи и изображения, пряко свързани с основната тема. Не се състоят от цели изречения, а от фигури, картини и отделни думи (Aykac, 2015). Мисловната карта съчетава логика, думи, числа, картини, въображение, цвят и пространство, и други средства за представяне на информация (Syahputri & Murdiono, 2022). Включва различни цветове и закачливи изображения, подходящи за съответната възраст, но все пак гарантира правилното съдържание на знанията (Ngan, Tong, Uyen, & Minh, 2021). Със създаването на повече подраздели ученикът разпознава моделите между ключовите думи, които задължително трябва да бъдат свързани, което води до интегриране различните части на мисловната карта (D'Antoni, & Zipp, 2006). Основната тема винаги се намира в центъра, с разклонения - ключови думи и/или изображения (Rezapour-Nasrabad, 2019). Връзките помежду им се обозначават със стрелки, репрезентиращи съответни връзки (Debbag, Cukurbasi & Fidan,

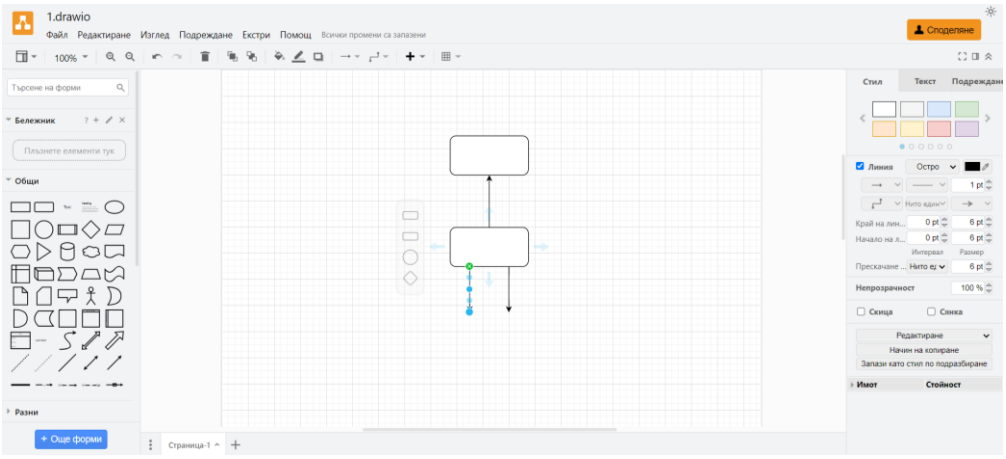
2021). Елементите се подреждат интуитивно, според важността на понятията и се класифицират в групи, клонове или области, като целта е да се представят семантичните или други връзки (Kim & Kim, 2012). Използването на текст, цветове, снимки и кодове, с цел да се очертаят мисловните процеси от различни гледни точки, фокусира вниманието върху централната тема или изображение (Dong, Zhu & Li, 2021). Много мисловни карти използват само по един цвят за всяка основна категория, като прилагат метода не от отделни ученици, а в малки групи, улеснявайки по-задълбочения анализ на темата чрез „мозъчна атака“ (Budd, 2004).

Традиционно мисловните карти се рисуват с цветни химикалки на хартиен носител. Със съвременните технологии е възможно да се създават мисловни карти и с помощта на компютър, което улеснява създаването, преглеждането, преработването и съхранението им (Tungprapa, 2015). Онлайн мисловната карта е визуално средство, което става изключително разпространено в съвременните класни стаи, като алтернатива, осигуряваща на учениците компетентно и динамично обучение, което им позволява да развиват и организират идеите си, използвайки умения за мислене от по-висок порядък (Karim, Mustapha, Aliasak, Raslee, & Ghani, 2023). Освен това, благодарение на удобния си интерфейс, технологичните мисловни карти насърчават ученика да използва свободно и лесно визуалните елементи в уеб среда (Debbag, Cukurbasi & Fidan, 2021). Цифровата (или дигитална) мисловна карта има различно въздействие върху учащия, тя позволява на потребителя да рисува, поправя и запазва лесно работата си (Kim & Kim, 2012). Дигиталните мисловни карти улесняват учениците да интерпретират понятията по-бързо, имат значителен ефект върху уменията им за творческо мислене, и са полезни дори като канал за комуникация (Syahputri & Murdiono, 2022).

Цифровата мисловна карта използва технологии, за да помогне на учениците да визуализират представянето на идеи и информация, което улеснява разбирането на сложни концепции и подобрява процеса на вземане на решения. Приложението ѝ е удобно и спестява време (Abd Karim & Mustapha, 2022). Електронната мисловната карта е успешна техника за повишаване на креативността и производителността, която може да подобри обучението и ефективността (Tungprapa, 2015) и да мотивира учениците, подпомагайки процеса на разбиране (Kim & Kim, 2012), които са изключително положително настроени към приложението на мисловни карти (Ngan, Tong, Uyen, & Minh, 2021).

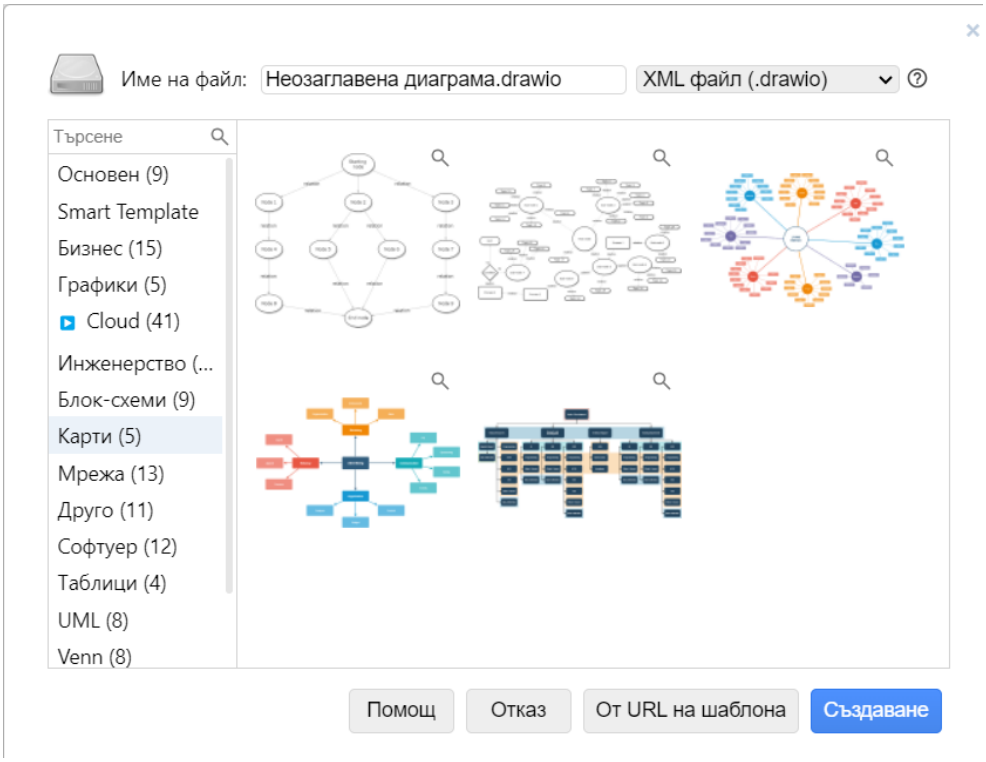
След изтъкването на някои от положителните страни на приложението на мисловни карти, и по-конкретно на електронни (или дигитални) такива, ще обърнем внимание на няколко софтуерни решения, подходящи за създаването и редактирането им. Съществуват редица онлайн базирани приложения, подходящи за генериране на мисловни карти, като в настоящия доклад сме подбрали някои от най-опростените и лесни за работа, с възможно по-изчистен интерфейс, но достатъчно добра функционалност.

✓ **https://app.diagrams.net/** - софтуерен продукт, не изискващ предварителна регистрация, но въпреки това съхраняващ последния работен вариант, разработен на съответния компютър. Най-ценната характеристика, която можем да изтъкнем е интуитивността, с която бързо и лесно могат да бъдат добавяни форми, като при създаването им автоматично се генерират необходимите свързващи ги стрелки. Тази функционалност е изключително удобна, защото позволява свободно преместване на формите, което синхронно променя и съответното свързване по най-подходящия за визуализация начин.



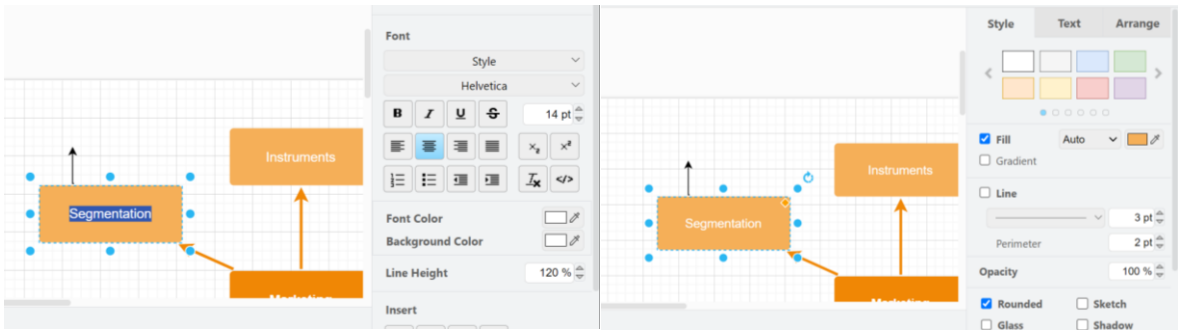

*Фигура № 1: Начален екран на софтуерното приложение App.diagrams*

С помощта на стрелките отстрани на обектите, може да бъдат добавяни форми по избор с едно кликване на мишката, като при това автоматично ще бъдат създадени и необходимите свързвания. Със сините символи по ръбовете на всяка форма могат да бъдат добавяни допълнителни свързващи елементи, ако такива са необходими, като те също се актуализират автоматично, при евентуално разместване на обектите.




*Фигура № 2: Възможности за приложение на готови шаблони*

При желание от страна на потребителя, могат да бъдат използвани примерни шаблони на мисловни карти, които са предварително вградени от разработчиците на програмата. С тяхна помощ не е необходимо цялостно изграждане на мисловната карта, а нанасяне само на евентуални корекции и промени. Могат да бъдат добавяни или премахвани съответните нива, според нуждите на автора на картата, както и импортирани графични изображения.



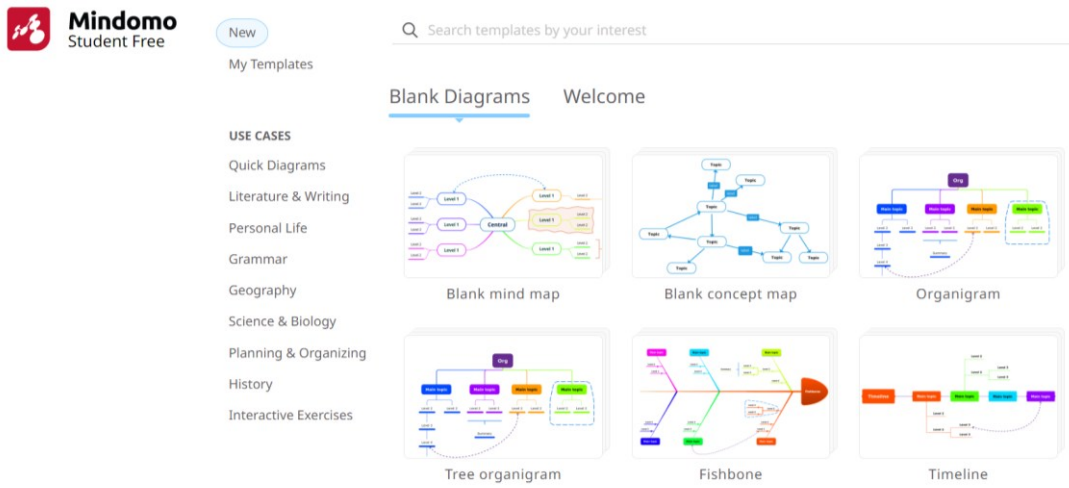

*Фигури № 3 и № 4: Форматиране и настройки на текст и форми*

Всички елементи на готовите шаблони могат да бъдат редактирани, според желанието на потребителя – както текстовото форматиране, така и цялостният изглед на формите.

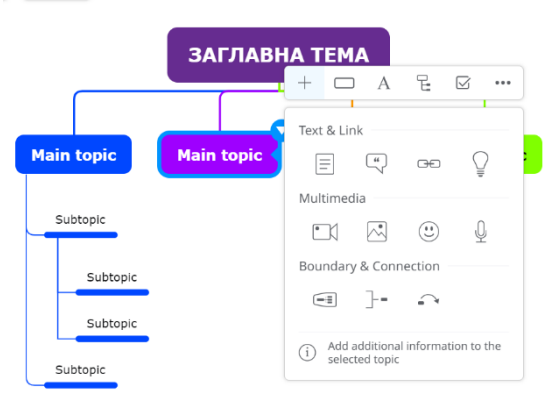
Достатъчно е да бъде селектиран съответният обект и в дясната част на екрана стават видими неговите възможни настройки.

Възможностите за избор на формат за съхранение на готовата мисловна карта са няколко, включително графично изображение и редактируем вариант. Богатството от функционалности, съчетани с лесен за работа и интуитивен интерфейс, които предоставя софтуерният продукт, са сред причините, поради които бихме препоръчали неговата употреба с цел създаване не само на мисловни карти, а на всякакви типове диаграми.

✓ **https://www.mindomo.com/ -** Софтуерно решение с изключително опростен графичен интерфейс, позволяващ бързо и лесно създаване на отделни категории и поднива, с определяне на съответната йерархия, предоставящ възможност за вмъкване на мултимедийни елементи и създаване на интерактивна мисловна карта. Отново предоставящ готови шаблони, с цел по-бързо и лесно реализиране на съответната идея. Изключително подходящ за приложение не само от страна на учителя, но и на учениците, привличащ вниманието с модерна визия и цветово оформление.

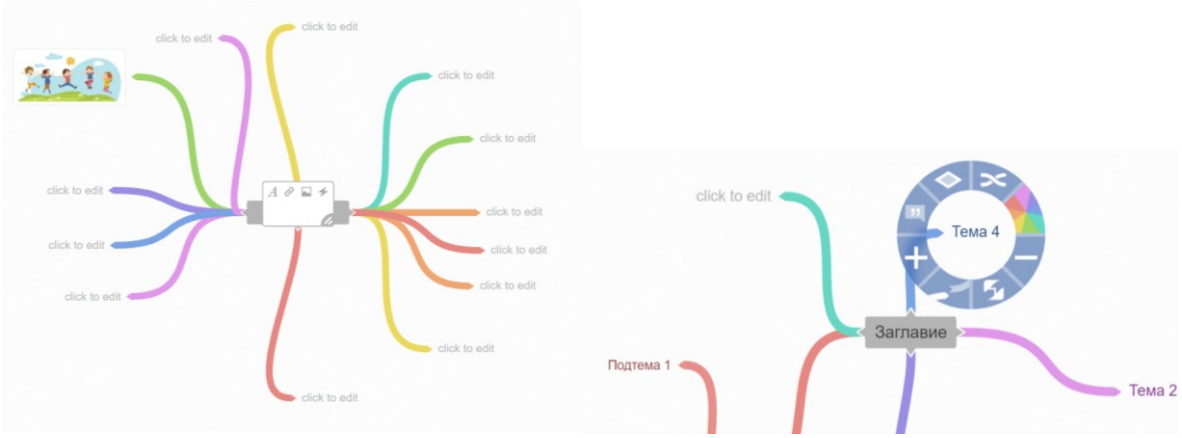



*Фигура № 5: Начален екран на софтуерен продукт Mindomo*




*Фигура № 6 Възможности за добавяне на елементи към вече създадената мисловна карта*

✓ **https://coggle.it/** - Изключително облекчен софтуерен продукт, подпомагащ успешно създаването на мисловни карти, притежаващи по-закачлив външен вид. Подходящ за приложение при работа с деца или малки ученици. Цветовото оформление е много разнообразно, което осигурява приятен и свеж окончателен резултат. Позволява вмъкване на изображения, промяна и определяне на нива, поднива и т.н.




*Фигури № 7 и № 8: Начален екран на софтуерен продукт Coggle и възможности за редакция*

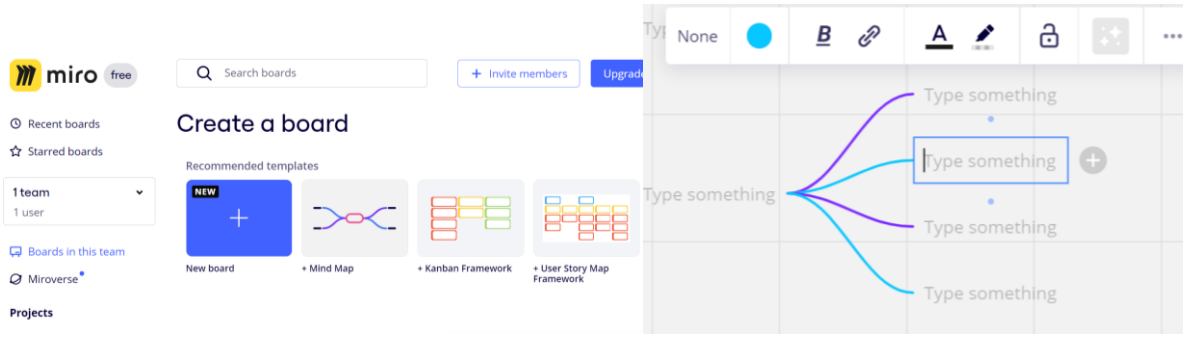
✓ **https://app.mindmup.com/** - Софтуерно решение, подходящо за приложение при работа с по-възрастни обучаеми. Предоставящо стандартните възможности за добавяне на нива, поднива и определяне на различни категории, импортиране на графични изображения или файлове, необходими за обогатяване и развиване на идеята на мисловната карта.




*Фигура № 9: Начален екран на софтуерен продукт Mindmup*

✓ **https://miro.com/** - Още едно леко и изчистено софтуерно приложение, което не залага основно на ефекти, а по-скоро на простота и изчистен дизайн. Предоставя предварителни

шаблони, които могат да бъдат редактирани и персонализирани, според нуждите на конкретния потребител.




*Фигури № 10 и № 11: Начален екран на софтуерен продукт Miro и възможности за редакция*

В заключение можем да обобщим, че учителите биха могли да се възползват успешно от предложените софтуерни продукти, (сред които има различни решения, в зависимост от компетентностите и желанията на потребителите), с цел създаване на дигитални мисловни карти, които да подпомогнат процеса на запаметяване на информацията от страна на техните ученици. Възможностите за съхранение, споделяне, редакция и отпечатване на дигиталните мисловни карти са безбройни, а предимствата на приложението им изтъкнахме в началото на настоящия доклад. Приложението на посочените съвременни технологични решения, би подпомогнало и повишаването на така необходимата дигитална компетентност както на учителите, така и на учениците.

**Благодарности**

Настоящият доклад е част от изпълнението на проект: „Изследване на възможности за изграждане на методически инструментариум за приложение на съвременни образователни и информационни технологии в преподаването“, договор КП-06-М 70/1/ 13.12.2022 г., Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2022 год. към Фонд Научни изследвания.

**Използвана литература:**

Abd Karim, R., & Mustapha, R. (2022). TVET student's perception on digital mind map to stimulate learning of technical skills in Malaysia. *Journal of Technical Education and Training*, *14*(1), 1-13.

Aykac, V. (2015). An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *174*, 1859-1866.

Budd, J. W. (2004). Mind maps as classroom exercises. *The journal of economic education*, *35*(1), 35-46.

Buzan, T. (2005). The ultimate book of mind maps: unlock your creativity, boost your memory, change your life. *(No Title)*.

D'Antoni, A. V., & Zipp, G. P. (2006). Applications of the mind map learning technique in chiropractic education: A pilot study and literature review. *Journal of Chiropractic Humanities*, *13*, 2-11.

Davies, M. (2011). Concept mapping, mind mapping and argument mapping: what are the differences and do they matter?. *Higher education*, *62*, 279-301.

Debbag, M., Cukurbasi, B., & Fidan, M. (2021). Use of digital mind maps in technology education: A pilot study with pre-service science teachers. *Informatics in education*, *20*(1), 47-68.

Dong, Y., Zhu, S., & Li, W. (2021). Promoting sustainable creativity: An empirical study on the application of mind mapping tools in graphic design education. *Sustainability*, *13*(10), 5373.

Ngan, L. K., Tong, D. H., Uyen, B. P., & Minh, N. D. (2021). Application of mind map in teaching geometry in grade 4. *European Journal of Education Studies*, *8*(11).

Noonan, M. (2013). Mind maps: Enhancing midwifery education. *Nurse education today*, *33*(8), 847-852.

Jármai, E. M., & Szekeres, D. (2013). Best Practices for Using Mind Map in the Higher Education.

Karim, R. A., Mustapha, R., Aliasak, M. H. H., Raslee, N. N., & Ghani, N. F. C. (2023). Digital Intelligence for Technical Students: Use of Online Mind Map in Enhancing Design Thinking. *International Journal of Theory and Application in Elementary and Secondary School Education*, *5*(2), 1-12.

Kim, S. Y., & Kim, M. R. (2012). Kolb's learning styles and educational outcome: Using digital mind map as a study tool in elementary English class. *International Journal for Educational Media and Technology*, *6*(1).

Mento, A. J., Martinelli, P., & Jones, R. M. (1999). Mind mapping in executive education: applications and outcomes. *Journal of Management Development*, *18*(4), 390-416.

Rezapour-Nasrabad, R. (2019). Mind map learning technique: An educational interactive approach. *International Journal of Pharmaceutical Research*, *11*(1), 1593-1597.

Syahputri, N. R., & Murdiono, M. (2022). The Impact of Digital-Based Mind Map on Creative Thinking Skills in Civic Education Learning. *JPI (Jurnal Pendidikan Indonesia)*, *11*(1), 78-85.

Tanriseven, I. (2014). A tool that can be effective in the self-regulated learning of pre-service teachers: The mind map. *Australian Journal of Teacher Education (Online)*, *39*(1), 83-98.

Temiz, C. N., & Sivrikaya, A. H. (2023). Mind Map Technique in Physical Education: Development of Cognitive and Psychomotor Skills. *Journal of Theoretical Educational Science*, *16*(1), 20-40.

Tungprapa, T. (2015). Effect of using the electronic mind map in the educational research methodology course for master-degree students in the faculty of education. *International Journal of Information and Education Technology*, *5*(11), 803.

# САМООПРЕДЕЛЯНЕТО В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ЛИЦА С ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА

**Мария Стойкова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград*

РЕЗЮМЕ

Тежката психична болест се характеризира с настъпване на сериозни нарушения в социалното функциониране на човека, затруднения в изпълнението на приети вече социални роли, намалено качество на живот, социално изключване, обезвластяване и загуба на контрол върху собствения си живот. Статията разглежда възможностите за прилагане на принципите на самоопределяне и овластяване в социалната работа с лица с тежка психична болест като условия за повишаване на ефективността на подкрепата и насърчаване на процеса на възстановяване и подобряване на социалното функциониране.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: тежка психична болест, самоопределяне, социална работа

## 1. Въведение

В литературата се откриват сериозни доказателства за нарастващата честота на разпространение на психичните заболявания (WHO, 2017), тяхната тежест върху индивидите, семействата им и обществото като цяло (Knapp, Mangalore, Simon, 2004; Patel, Flisher, Hetrick, McGorry, 2007; WHO, 2017). Развитието им се обуславя от сложно взаимодействие между генетични, индивидуални и социални фактори, като се подчертава значението на културните специфики на общността (Patel, Flisher, Hetrick, McGorry, 2007).

Негативните резултати от психичните заболявания за индивидите и семействата могат да имат различни измерения: представляват една от най-често срещаните причини за голяма част от трайните увреждания и намалената трудоспособност; увеличават риска от самоубийство и злоупотреба с вредни вещества; съпроводени са от проявата на депресивни преживявания и поведенчески проблеми; свързват се с ниско образование, загуба на работа, увеличени разходи за здравеопазване (Patel, Flisher, Hetrick, McGorry, 2007). Тежестта на психичното заболяване за индивидите и общността се измерва не само с преките разходи, за които се извършват плащания, но също така и загубата на ресурси, както и нематериални разходи, които включват преживяванията на индивида (Knapp, Mangalore, Simon, 2004). Хората с психични заболявания са изложени на по-голям риск от изолация, социално изключване, безработица и преживяват

негативните последици от стигмата и самостигмата (Митева, 2010; Tanabe, Hayashi, Ideno, 2016). Психичното заболяване оказва значително негативно влияние върху социалното функциониране, междуличностните взаимоотношения и самочувствието на индивида като увеличава чувството на некомпетентност (Lysaker, Vohs, Tsai, 2009; Митева, 2010).

Целта на социалната работа е „преодоляване на житейските предизвикателства и повишаване на благосъстоянието" чрез стимулиране на „социалните промени и развитие, социалното сближаване, овластяването и освобождаването на хората" (IFSW & IASSW, 2014). В основата на социалната работа стои помагащия процес (Радев, 2018; Паризов & Сотирова, 2012; Сотирова, 2011), насочен към социалното включване и пълноценното социално функциониране на всеки човек, акцентирайки върху неговото достойнство, равенство, значимост и потенциал за развитие (Нунев, 2009). Социалната работа е процес на взаимодействие между клиент и социален работник (Сотирова 2011; Цветанова, 2022), целта на което е оптимизиране на социалното функциониране, увеличаване на автономността и активиране на клиента за справяне със собствените му проблеми (Сотирова, 2011) Тя е неделима част от рехабилитацията на хората с психични заболявания при тяхното възстановяване и постигане на пълноценен живот в общността, а самоопределянето и овластяването са основни принципи при нейното реализиране.

Целта на статията е да се представи необходимостта, ролята и възможностите за прилагане на принципите на самоопределяне и овластяване в социалната работа с лица с тежка психична болест като условия за повишаване на ефективността на подкрепата и насърчаване на процеса на възстановяване и подобряване на социалното функциониране.

## 2. Възстановяването в процеса на подкрепа на хората с психична болест

Възстановяването може да има различни измерения в зависимост от перспективата, през която се разглежда. От клинична гледна точка е свързано с облекчаване на симптомите и дефицитите в ежедневното функциониране, докато от перспективата на правата на хората с увреждания възстановяването включва преодоляване на афектите от психичната болест като бедност, загуба на жилище, работа, социални роли, идентичност и цел в живота, изолация (Davidson, & Roe, 2007). Това разбиране на възстановяването разглежда възможностите на индивида за живот със заболяването - по достоен начин, преследвайки собствените си цели и надежди, основавайки се на силните си страни и подкрепата на останалите (пак там). То изисква в процеса на рехабилитация и ресоциализация да се вземат предвид като медицинските, така и останалите (психологични и социални) аспекти на психичната болест (Сапунджиев, 2017). Възстановяването е свързано с усещането за овластяване и вземане на собствени решения (Axer, 2012). Тази концепция включва правото на всеки човек на социално включване и самоопределяне (Davidson, & Roe, 2007).

В този аспект концептуалната рамка на възстановяването разглежда пет взаимно свързани процеса: свързаност (взаимоотношения и социално включване); надежда и оптимизъм за бъдещето; възстановяване на положителна лична и социална идентичност; намиране на смисъл в живота; възстановяване на контрола и овластяване (Leamy, Bird, Le Boutillier, Williams, Slade, 2011; Tew et al., 2011). Възстановяването се определя като ново усещане за себе си (Kondrat &Teater, 2009). Включва както лична промяна, така и социална ангажираност, с което се подчертава необходимостта от създаването на приемлива социална среда насърчаваща възстановяването (Tew et al., 2011).

**3. Самоопределянето като основен принцип при подкрепа на лицата с психична болест**

Самоопределянето е способността да правиш избор и да имаш избор (Deci& Ryan, 1985, с.38; Wehneyer, 2010). То е способност и потребност (Deci& Ryan, 1985, с. 38), която поставя индивида в активна роля да контролира собствения си живот (Loman, Vatland, Strickland-Cohen, Horner, Walker, 2010). Определя се като качество на човешкото функциониране (Deci & Ryan, 1985, с.38), което се влияе от факторите на средата.

Самоопределеността включва три основни психологически потребности: компетентност, свързаност (взаимоотношения) и автономност (Ryan &Deci, 2017). Удовлетворяването на тези потребности води до по-добро здраве и ефективност (Deci& Ryan, 2012). Теорията за самоопределяне е свързана с човешкото благополучие. Тя е насочена към изследване на условията, които насърчават или възпрепятстват това благополучие (Ryan &Deci, 2017). Тези условия включват както факторите на индивидуалното развитие на индивида, така и тези от социалния контекст (пак там, с.3). “

Важен фокус в теорията за самопределянето е именно откриването на социалните и психологически потребности на човека, удовлетворяването на които ще доведе до неговото пълно благополучие (пак там).

При лицата с тежка психична болест автономността и възможността за вземане на решения може да бъдат блокирани от вътрешни и външни фактори. Стигмата и самостигмата са едни от тях. Те допринасят за това хората да се приемат като обекти, а не субекти на собствения си живот (Axer, 2012). Социални фактори като бедност и ограничен достъп до трудова заетост също ограничават автономността и правото на хората с психична болест да вземат решения за себе си (пак там).

Чувството на автономност и компетентност са пряко свързани с процесите на интернализация и интеграция, а от там и върху поведението, насочено към подобряване на благополучието и здравето (Ryan, Patrick, Deci, Williams, 2008). В този аспект насърчаването на

самоопределеността в процеса на подкрепа на хората с психична болест може да бъде в център на тяхното възстановяване и развитие на устойчивост.

Теорията на самоопределяне позволява да се разглежда възстановяването като начин на живот в общността въпреки психичното заболяване и страданията, които причинява (Davidson, & Roe, 2007).

**4. Самоопределяне и възстановяване**

Според теорията на самоопределянето, удовлетворяването на потребностите от автономност, компетентност и свързаност влияят на резултатите от прилаганите терапевтични подходи. В процеса на възстановяване от психичната болест от особено значение е придържането към лечението. За постигане на устойчивост в поведението на лицето е необходимо това придържане да е резултат от собствения им избор чрез предоставяне на подробна информация и неотнемане чувството на контрол и свобода на избор (Ryan, Patrick, Deci, Williams, 2008). В контекста на теорията са самоопределеност усещането за компетентност се увеличава, когато на индивида „се предоставят уменията и инструментите за промяна" и при възникване на определени бариери, свързани с усещането му за компетентост и контрол получава нужната подкрепа (пак там, с.3). Автономността улеснява чувството на компетентност и свързаността, и основана на доверието с помагащия специалист спомага за отвореността на клиента и насърчава усилията му за промяна (пак там). Изследвания на модела за промяна на здравното поведение, в основата на който е теорията на самоопределяне, показва, че удовлетворяването на психилигическите нужди на човека от автономия, компетентност и свързаност води да подобряване на психичното здраве, качеството на живот и поведение свързано със здравословния начин на живот (Ryan, Patrick, Deci, Williams, 2008).

Tew et al. (2011) разглежда възможностите за социални интервенции, които да насърчават възстановяването, включващи: самонасочена подкрепа чрез индивидуални бюджети и възможности за самостоятелно разпределяне; увеличаване на възможностите на потребителите на услуги сами да управляват дейностите си, да оказват самопомощ и взаимна подкрепа; провеждане на инициативи на общностно нива, свързани с преодоляване на стигмата и самостигмата; насърчаване на подходящи положителни взаимоотношения с другите, които да подкрепят възстановяването. В резултат на систематичен анализ на литературата авторите определят два взаимно допълващите се подхода, които да насърчават възстановяването: работа с хора с психични затруднения за подобряване на достъпа им до социален капитал и социални дейности и работа с общностите за подобряване на тяхното приобщаване (Tew et al., 2011, с. 12).

Идентифицирана е необходимостта от интервенции на индивидуално и обществено ниво, които да се борят със стереотипите, предразсъдъците и дискриминацията (Kondrat &Teater,

2009). Стратегиите за тяхното прилагане е необходимо да бъдат планирани и прилагани съобразено потребностите на индивидите и общностите, културните и социално-икономически условия (Станчева-Попкостадинова, 2004). Използването на антистигматичен подход за работа с хора с тежка психична болест може да включва използване на овластяване, социален конструктивизъм, теория на адаптивните системи и наративна терапия (Kondrat &Teater, 2009, с.36). Прилагането на подходите на овластяване води до повишено самочувствие уважение, самоопределяне и самоефективност, като по този начин намалява самостигмата (Kondrat & Teater, 2009, с.37). Ниските нива на овластяване, стигмата в обществото и неадаптивността на услугите са основни бариери пред социалното включване на лицата с психична болест (Стойкова, 2017). Теорията на адаптивната система включва създаването на смисъл и самоорганизация (Kondrat&Teater, 2009). Целите при работата с хората с тежка психична болест са свързани с предоставянето на подкрепа, която да им помогне да променят своя стигматичен възглед и създадат овластено чувство за себе (пак там, с.39).

В контекста на прилагане на овластяващ подход в социалната работа Greene & Lee (2002) определят няколко основни изисквания към социалните работници (помагащите специалисти):

- да развиват взаимоотношения на сътрудничество с клиента;

- да проявяват заинтересованост по отношение на това как клиентът възприема реалността;

- да заемат позиция на незнание и по този начин да поставят клиента като експерт по отношение на собствения си живот;

- да използват езика на клиента и да бъдат в непрекъснат диалог с него чрез което променя собствения му възглед.

Тук се включват ангажирането с клиента при решаването на възникналите проблеми, приемане на неговата гледна точка по отношение на определянето на тези проблеми, идентифициране на силните му страни и подкрепата на неговата самоопределеност (Greene & Lee, 2002).

Услугите за лица с психични заболявания, които се предлагат като клиенто-центрирани се свързват с по-голямо чувство за овластяване, разширени връзки с общността, другите и „себе си и подобрено качество на живот (Buchanan, Peterson, Falkmer, 2014). Тези услуги осигуряват на клиента достъп до споделено управление и взаимоотношения, ориентирани към човека и позволяват самонасочване, открита комуникация, която насърчава поддържането на автономността и независимостта на клиента (пак там).

Проучване на Parman et al. (2017) сред 159 лица с психична болест установява пряка връзка между нивата на свързаност и устойчивостта като по-високите нива на свързаност прогнозират по-голяма устойчивост, което поставя необходимостта предоставяната подкрепа за лицата с психична болест да бъде насочена към възстановяване на връзки и установяване на социални

взаимоотношения в общността като важна част в процеса на възстановяване. Резултатите от изследване на Burns et al. (2009) идентифицират положителна връзка между трудовата заетост и социалното функциониране на лица с психични заболявания. Трудовата реализация е не само източник на доходи, но и възможност за увеличаване на самоопределеността и контрола над собствения си живот (Стойкова, 2020).

Изследвания на различни практики на подкрепа за хората с писихично-здравни проблеми показва, че самоопределянето може да бъде успешно насърчавано, когато при предоставяне на услугите се включат и лица, които са специално обучени, но имат същия опит на преживяно психично заболяване (Fortuna, Storm, Aschbrenner, Bartels, 2018). В този контекст прилаганият подход включва предоставяне на грижа, която е ориентирана към човека, основава се на уважението на всеки клиент като уникална личност със своите индивидуални потребности и цели и поставя клиента в центъра на услугата (пак там). Това позволява фокусиране върху социалните детерминанти на здравето и предоставянето на цялостна и индивидуална подкрепа за справяне с проблемите (пак там).

Обучението в социални умения е също доказан подход, който насърчава и подобрява функционирането на хората с психична болест и тяхното самочувствие и увереност в процеса на вземане на решения (Станчева-Попкостадинова, 2004; Axer, 2012).

## 5. Заключение

В контекста на възстановяването, от гледна точка на перспективата на правата на хората с увреждания на независим живот, самоопределянето се идентифицира като основен конструкт в социалната работа с хора с психични заболявания. Резултатите от значим брой емпирични проучвания предоставят доказателства за връзката между самопределянето и ефективността на възстановяването от психично заболяване. Това налага в процеса на рехабилитация и подкрепа да се планират и прилагат мерки, които са насочени към увеличаване на социалната свързаност, автономността и компетентността. Социалната работа е насочена към увеличаване на автономността, подкрепа на клиента за справяне с проблемите му и притежава онези средства и инструменти, които да го активират в създаването на собствени цели в живота и реализирането им.

***Използвана литература:***

Митева, С. (2010). Водене на случай в Дневен център за психосоциална рехабилитация. *Годишник по психология,* 1(1), 463-472, Благоевград: УИ „Неофит Рилски”

Нунев, С. (2009). *Антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Съвременна теория и практика*. София: Парадигма

Паризов, П. & Сотирова, В. (2012). *Методи в социалната работа*, Благоевград: УИ „Неофит Рилски"

Радев, Н. (2017). *Основи на социалната работа*, Плевен: Издателски център МУ

Сапунджиев, С. (2017). Теоретико-практически модел на клинична социална работа при социална рехабилитация и ресоциализация в общността на лица с психични разстройства. *Социална работа*, 2 (5), 102-125.

Сотирова, В. (2011). *Основи на социалната работа*, Благоевград: УИ „Неофит Рилски"

Станчева-Попкостадинова, В. (2004). Актуални проблеми на психосоциалната рехабилитация. *Asklepious*, 17, 34-40.

Стойкова, М. (2017). Бариери пред социалното включване на хора с тежка психична болест. *Клинична и консултативна психология, 4 (34)*

Стойкова, М. (2020). *Социална подкрепа за хората с увреждания*. Благоевград: УИ „Н. Рилски"

Axer, A. (2012). Recovery from psychiatric disability and personal autonomy. *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 4, 5-8

Buchanan, A., Peterson, S., Falkmer, T. (2014). A qualitative exploration of the recovery experiences of consumer who had undertaken shared management, person-centred and self-directed services. *International Journal of Mental Health Systems, 8 (23),*

Burns, T., Catty, J., White, S., Becker, T., Koletsi, m., Fiortti, A., Rössler, W., Tomov, T., van Busschbach, j., Wiersma, D., Lauber, C. (2009). The Impact of Supported Employment and Working on Clinical and Social Functioning: Results of an International Study of Individual Placement and Support. *Schizophrenia Bulletin,* 35 95), 949-958.

Davidson, L., & Roe, D. (2007). Recovery from versus recovery in serious mental illness: One strategy for lessening confusion plaguing recovery. *Journal of Mental Health,* 16 (4), 459-470.

Deci, E.L.,& Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determinantion in Human Behavior*. Plenum Press, New York

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2012). Motivation, personality, and development within embedded social contexts: An overview of self-determination theory. In R. M. Ryan (Ed.), Oxford handbook of human motivation (pp. 85–107). Oxford, UK: Oxford University Press.

Fortuna, K.L., Storm, M., Aschbrenner, K.A., Bartels, S.J. (2018). Integration of Peer Philosophy into a Standardized Self-Management Mobile health Intervention. *Psychiatr Q*, 89, 795-800

Greene, G. J. & Lee, M. Y. (2002) The social construction of empowerment, InPathways to Power: Readings in Contextual Social Work Practice, eds M. O'Melia & K. K.Miley, Allyn & Bacon, Boston, pp. 175–201.

IFSW & IASSW (2014). Global definition of social work. Достъп от: https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/ на 27.03.2023 г.

Knapp, M., Mangalore, R., Simon, L. (2004). The Global Costs of Schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 30 (2), 279-293.

Kondrat, D.C., &Teater, B. (2009). An Anti-stigma Approach to Working with persons with Several Mental Disability: Seeking Real Change through Narrative Change. *Journal of Social Work Practice, 23 (1), 35-47*

Leamy, m., Bird, V., Le Boutillier, C., Williams, J., Slade, M. (2011). Conceptual Framework for personal recovery in mental health: systematic review and narrative synthesis. British Journal of Psychiatry, 199 (6), 145-152

Lysaker, P.H., Vohs, J.L., Tsai, J. (2009). Negative symptoms and concordant impairments in attention in achizophrenia: Associations with social functioning, hope, swlf-esteem and internalized stigma. *Schizophrenia Research, 110, 165-172.*

Parman, D., Petterson, Ch., Moxham, L., Taylor, E.K., Brighton, R., Sumskis, S., Heffernan, T. (2017). Understanding the influence of resilience for people with a lived experience of mental illness: A self-determination theory perspective. *Journal of Community Psychology*, 45, 1026-1032.

Patel, V., Flisher, Aj.,Hetrick, S., McGorry, P. (2007). Mental health of young people: a global public-health challenge. *Lancet,* 369, 1302-1313.

Ryan, R.M.,&Deci, E. L. (2017). Self-Determination Theory. Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. The Guilford press: New York & London

Ryan, R.M., Patrick, H.,Deci, E.L., Williams, G.C. (2008). Facilitating health behavior change and its maintenance: Interventions based on Self-Determination Theory. *The European Health Psychologist*, 10

Tanabe, Y., Hayashi, K., Ideno, Y. (2016). The Internalized Stigma of Mental Illness (ISMI) scale: validation of the Japanese version. *BMC Psychiatry*, 16 (116)

Tew, J., Ramon, S., Slade, M., Bird, V., Melton, J., Le Boutillier, C. (2011). Social Factors and Recovery from Mental health Difficulties: A review of the Evidence. *British Journal of Social Work, 1-18.*

World Health Organisation. (2017). Depression and other common mental disorders: Global health estimates. Retrieved from https://apps.who.int/iris/bitstream/10665/254610/1/WHO-MSD-MER-2017.2-eng.pdf?ua= 1 (24.03.2023 г.)

# МОТИВИ ЗА ПРЕКЪСВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕТО И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА СТУДЕНТСКИ ПРАВА (В СПЕЦИАЛНОСТ „СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА“)

**Юлиана Ковачка**

РЕЗЮМЕ

В публикацията се анализират стратегически нормативни документи и вътрешноинституционални процедури в контекста на национални статистически данни за дела на незавършващи студенти. Представени са резултати от анкетно проучване на мотивите за прекъсване на обучението, както и причините за възстановяване на студентски права в специалност „Социална педагогика“ на ЮЗУ „Неофит Рилски“.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: прекъсване на обучението, възстановяване на студентски права, мотиви

Отпадането от образователната система е проблем, който е широко дискутиран в обществото ни. Проведени са редица проучвания относно причините за напускане и отпадане от образователната система, като са изследвани фактори които влияят върху ранното напускане, причини за прекъсване, непосещаване и отпадане от страна на учениците и пр. Сред тях могат да се посочат - етнокултурни (например ранни бракове), икономически (бедност), засилващите се процеси на миграция и емиграция и други. Прави впечатление, че проведените проучвания са ориентирани към деца и младежи в различните степени на образование до навършване на пълнолетие или съответно да завършване на средното им образование (Годишни доклади за младежта). На тази основа се набелязват редица мерки и програми, чрез които диференцираните проблеми при отделните групи ученици да бъдат преодолени и в практиката да се въведат работещи механизми, които да осигурят необходимото междуинституционално партньорство. Пример в това отношение е създадения през 2018 година Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане, включване и предотвратяване на отпадането от образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст (изм. - ДВ бр. 82 от 2019 г. https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137184744 ).

На фона на тази обществена и научна дискусия изпъква още една значима област, която визира разглежданата проблематика в полето на висшето образование, но на този етап не е така задълбочено изследвана. Става дума за причините, поради които съвременните студенти прекъсват образованието си. Какъв е техния дял? Какви са мотивите им да прекъснат? Какви са

причините да заявят желание за възстановяване на студентски права? Това са въпросите, но които ще се търсят отговори в настоящата публикация.

По данни на Евростат през 2020 година България е сред страните, в които има най-нисък процент на завършилите висше образование – 33% наред с Чехия, като по-челни места в статистиката заемат Унгария, Италия и Румъния. Данните са въз основа на проучване във възрастовия диапазон от 25 до 34 години. Изводът е, че страната ни е сред тези с най-нисък дял на лица, придобили висше образование и тази негативна тенденция следва да се преодолее като това е заложено в някои стратегически документи в областта на висшето образование (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%BE_%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5&oldid=359074 ).

На фона на демографската криза и намаляващия процент на студентите, който по данни на Министерство на образованието и науката за периода 2016-2022 година намалява с 10%, в Професионално направление 1.2. Педагогика делът на студентите бележи сериозно увеличение с 42% (https://web.mon.bg/bg/101031). Причината за това може да се търси в тенденцията за повишаване на заплащането на труда на учителите, която намира широк обществен отзвук.

Избраната за изследване тематика се ориентира към предметното поле на специалност „Социална педагогика“ със следните аргументи:

- за да се търсят мотиви за прекъсване и/или отказ поради желанието да се придобие учителска правоспособност, каквато тази специалност не присъжда;
- за да се очертае специфика, тъй като се наблюдава единичен случай в рамките на целия Факултет по педагогика в 3 курс редовна форма на обучение на записали се едва 5 студенти;
- за да се очертаят мотивите за възстановяване на студентски права в конкретната специалност;
- за да се очертаят бъдещи мерки за намаляване дела на прекъсващите и напускащи специалността;

В процедурно отношение във висшето училище се използват термините прекъсване и възстановяване на студентски права, които имат своите нормативни регламенти. Конкретно за Югозападен университет „Неофит Рилски“ те са разписани в Правилник за образователните дейности (чл. 61 и 61б), според които:

1) Студентът прекъсва обучението си за една учебна година при следните случаи:

- При незаплащане на таксата за обучение в определените срокове;
- По собствено желание поради: болест, бременност или раждане на дете, семейни причини, заминаване в чужбина или наличието на други важни причини;
- Поради невзети изпити /по слаб успех/;
- Поради незаверен семестър;
- При незаписване на съответния семестър;
- При неуреждане на студентското си състояние в определените срокове.

2) Отстранен и напуснал по собствено желание студент може да възстанови студентските си права чрез заявление до Ректора при следните условия:
   - професионалното направление, в което се е обучавал, е акредитирано и има свободен капацитет;
   - в университета се провежда обучение по специалността, по която се е обучавал;
   - има заверен най-малко един семестър преди отстраняването от университета.

От посочените регламенти става ясно, че причините за прекъсване могат да бъдат заявени по собствено желание или да бъдат наложени от страна на университета при неспазване на определени изисквания.

Положителна стъпка по отношение на избрания за изследване проблем е въведения през 2023 г. Регистъра на всички действащи, прекъснали и завършили студенти и докторанти (Наредба№ 1).

Видно от направената справка относно статуса на студентите в специалност „Социална педагогика“ за периода от 2019 до 2023 година прекъснали са 26 студенти в редовна и 24 в задочна форма на обучение или общо 50 студенти (Таблица №1). Именно те са целевата група на настоящото проучване.

**Таблица №1 Брой прекъснали студенти в специалност „Социална педагогика“ периода 2019-2023 година**

| **Форма** | **Статус** | **учебна 2019/2020 г.** | **учебна 2020/2021 г.** | **учебна 2021/2022 г.** | **учебна 2022/2023 г.** |
|---|---|---|---|---|---|
| Редовно | Прекъснал | 6 | 5 | 10 | 5 |
| Задочно | Прекъснал | 10 | 6 | 3 | 5 |
| | Общо | 16 | 11 | 13 | 10 |

Проучване е проведено по телефона под формата на полуструктурирано интервю и в него вземат участие 46 студенти, т. к. подадения телефонен номер за контакт с 4 от лицата не е актуален.

Въпросите, ориентирани към организационните аспекти на административния статус на студентите визират три основни ключови фигури – груповия отговорник на студентската група, курсовия ръководител от страна на преподавателите и инспектор учебен отдел. Допускането е, че по време на обучението и работата от дистанция взаимодействието с тях може да е нарушено.

Аспектите на взаимодействието между курсовите и груповите ръководители са определени от действащата тюторна система в рамките на университета. Тя включва определянето на ръководители за всеки курс сред преподавателите от факултета (https://fped.swu.bg/bg/studentsbg/clglbg ). Основната цел на системата е да се постигне добра комуникация между преподаватели и студенти и децентрализация по отношение решаване на възникнали проблеми. Тюторството е и основен инструмент за адаптация на студентите в новата социообразователна среда на университета. В дейностите на преподавателите-курсови отговорници се включва разясняването на учебния план, организацията на обучението, административното обслужване, съдействието на преподавателите за решаване на проблеми относно организацията на учебния процес, включително практиките. За адаптирането на студентите към административните процеси и процедури важна роля имат инспекторите от учебните отдели, които работят със студентите-курсови отговорници.

Всички участници в проучването (100 %) споделят, че имат добра комуникация с отговорниците и административните лица на различните равнища, получават необходимата информация в пълен обем и навреме като в това отношение преподавателите и инспекторите предпочитат „имейли“, „разговор по телефона“, а груповите отговорници „група във Вайбър“, „Месинджър“.

Причините за прекъсване на обучението, които посочват анкетираните лица са следните:

- спецификата на специалността, която се фокусира върху работата с различни рискови групи лица, защото считат, че „не може да работи с деца с проблемно поведение“, „лично приемам нещата“, „много е трудна специалността“ – 7 студенти;
- финансови затруднения, които препятстват обучението на студентите - „паричните средства не ми стигаха“, „доходите“ – 6 студенти;
- бременност и отглеждане на дете е сред честите причини за прекъсване на обучението -„забременях“, „детето ми е малко“ – 6 студенти;

- предпочитания свързани с желана при кандидатстването друга специалност в Професионално направление Педагогика - „исках да стана учител“, „кандидатствах начална педагогика“ – 5 студенти;
- чувство за самота и липса на подкрепа, „близките ми не са с мен“, „пътувам от далеч и ми липсва семейството“ – 2 студенти;
- обучението от дистанция, което е оценено с полюсни мнения. От една страна то се определя като незадоволително „не ми хареса онлайн обучението и се отказах“ – 2 студент, а от друга като желано и предпочитано пред традиционното „исках да продължа да уча дистанционно, но се наложи да се върнем присъствено“ 5 студенти.
- явлението „работещ студент“ е все по-често срещано във висшето образование и част от респондентите споделят, че не могат да съвместят работните си ангажименти с учебния процес – 6 студенти;
- преориентирали се към други специалности в други професионални направления - „Психология“, „Акушерка“, „Предучилищна и начална училищна педагогика“ – 3 студенти
- процеса на емиграция, чието влияние се отчита и в други образователни степени е посочения мотив и от страна на някои от студентите – 4 студенти.

**Диаграма №1 Процентно разпределение на отговорите на анкетираните лица**



В хода на проучването 3 от анкетираните студенти заявяват готовността си да продължат обучението си в университета като 1 от тях споделя, че не е наясно с процедурните детайли в това отношение „от кога мога да се върна“.

За избрания за изследване период заявления за възстановяване на студентски права са внесени от 6 студенти. От тях само 1 е записан в 4 курс на учебната 2022-2023 година. Студентката споделя, че водещ мотив за завършване на специалността „нарастващия брой социалнопедагогически услуги и организации“, които предлагат възможности за професионална реализация на социалните педагози. Мотивирана е да кандидатства и да търси възможности за професионална реализация в тях. Започнала е обучението отдавна, но счита че „специалността днес е перспективна“. Въпреки заявеното желание за възстановяване на студентските права останалите студенти не са се записали да продължат обучението си. Причините за това могат да се търсят във високата такса, която следва да платят, както и в големия брой приравнителни изпити които трябва да положат, тъй като в годините, в които са били прекъснали своето обучение са настъпили промени в учебния план.

Въз основа на проведеното проучване могат да се очертаят някои изводи:

- В процеса на проведеното изследване 3 студенти заявиха желанието си да продължат обучението си и получиха необходимите за това разяснения в процедурно отношение. В този смисъл е добре да се помисли върху възможността инспектор учебен отдел или друго лице да извършва периодично такъв тип консултации с тази целева група.
- На студентите, които са прекъснали обучението си за отглеждане на малко дете беше разяснена възможността да получават стипендия по време на обучението си, както и възможността да се възползват от процентно намаление на семестриалната такса за обучение, като това ще способства възможността за преодоляване на някои финансови затруднения (в случай, че имат такива) или ще позволи тези средства да бъдат насочени към отглеждането на детето и посрещането на неговите нужди.
- Специалности, които дават квалификация „учител“ са сочени като по-предпочитани от страна на някои студенти, но тази категория е едва на пета позиция. В това отношение може да се помисли върху възможността на студентите от специалност „Социална педагогика“ да бъде предложена допълнителна професионална квалификация, която да придобият паралелно с професионалната си квалификация „социален педагог“.
- Невъзможността да се интегрират и чувството за самота от страна на някои от студентите в анкетното проучване пряко кореспондира с наложените мерки за социална дистанция по време на пандемията от Ковид 19, но това разбира се не изключва и определени личностни и адаптационни особености на лицето. Добра

практика относно адаптацията на новоприетите студенти в някои университети е т. нар. въвеждаща седмица, както и последващи менторски програми, които подпомагат включването на студентите в академичната общност.

- Относно оценката на обучението от дистанция може да се помисли върху изразеното желание от част от респондентите да продължат да учат в електронна среда и да се разкрият програми (например магистърски) в дистанционна форма на обучение. Предвид спецификата на професионално направление, а именно 1.2. Педагогика и спецификата на специалност „Социална педагогика“ считам, че относно ОКС „Бакалавър“ аргументите в подкрепа на присъственото обучение са повече от тези за дистанционно.

Изследването на мнението на студентите е значим компонент от процеса на осигуряване на качество на образованието в системата на висшите училища. Те са активни субекти, чиито потребности са динамични и следва да се проучват периодично.

***Интернет ресурси:***

Годишни доклади за младежта https://www.strategy.bg/publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=&Id=151&y=&m=&d

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%BE_%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5&oldid=359074

Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане, включване и предотвратяване на отпадането от образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст (изм. - ДВ бр. 82 от 2019 г. https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137184744 )

Наредба № 1 от 13 януари 2023 г. за регистъра на всички действащи, прекъснали и завършили студенти и докторанти по степени на обучение и по професионални направления https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137230709

Национална карта на висшето образование в Република България https://web.mon.bg/bg/101031

https://fped.swu.bg/bg/studentsbg/clglbg/12-studc/clglc/14-clglsp

# ДОКТОРАНТСКА ВИЗИЯ ЗА ТРЕТАТА СТЕПЕН НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ (ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ И КАЧЕСТВО НА ОБУЧЕНИЕТО В ДОКТОРСКИ ПРОГРАМИ КЪМ КАТЕДРА „СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА“ В ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ“)

**Вяра Цветанова**

*Доктор, гл. асистент, катедра „Социална педагогика“, ФП, ЮЗУ „Неофит Рилски“*
*Благоевград 2 700, България*

РЕЗЮМЕ

Проучването представя виждането на докторанти относно обучението им в някои докторски програми във Факултета по педагогика на Югозападен университет „Неофит Рилски“. С помощта на анкетна карта, структурирана в три основни модула, се изясняват причините за придобиване на образователна и научна степен „доктор“, визията за качеството на образователния процес, както и естеството на взаимодействието „докторант – научен ръководител“.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: образователна и научна степен „доктор“, катедра „Социална педагогика“, качество на обучението, докторски програми

ABSTRACT

The study presents the views of doctoral students regarding their studies in some doctoral programs at the Faculty of Pedagogy of South-West University "Neofit Rilski". With the help of a survey card structured in three main modules, the reasons for acquiring an educational and scientific degree "doctor", the vision for the quality of the educational process, as well as the nature of the interaction "doctoral student - scientific supervisor" are clarified.

KEYWORDS: educational and scientific degree "Doctor", Department of "Social Pedagogy", quality of education, doctoral programs

**Въведение**

Третата степен на висшето образование в България, се регламентира чрез Закона за висшето образование, Закона за развитието на академичния състав в Република България и правилника му. На ниво университет, са формулирани и действат специфични нормативни документи въз основа на законовата уредба на национално равнище. В Югозападен университет

„Неофит Рилски“ Вътрешните правила за развитие на академичния състав, приети от Академичният съвет, дефинират условията и конкурсните процедури за кандидатстване и придобиване на образователната и научна степен „доктор“, включително и правото на чуждестранни граждани за придобиване на такава.

Третата степен на висшето образование „има за основна задача да подготви висококвалифицирани кадри със задълбочени познания и умения в съответната научна област“ (Ковачка, Джорова, 2009:73). Може да се смята, че докторантурата позволява „изявата на интелектуалния потенциал“ на човека, завършил образователно-квалификационна степен „магистър“ (Докова, Кинов, 2009:81) и разширява перспективата му в професионален и личностен план.

Стремежът за придобиване на ОНС „доктор“ е засилен през последните години във всичките форми, които се предлагат от висшите училища у нас (Денева, 2020).

Мотивацията на кандидатите би могла да се разглежда в различни аспекти:

- Професионален аспект – повишаване на компетентностите в конкретна област, обогатяване на професионалните качества и умения;
- Личностен аспект – специфичен израз на самоактуализация чрез осъществено намерение за персонално израстване, с цел да подпомогне настоящата или бъдеща реализация на личността;
- Финансов аспект – допълнителни финансови стимули на работното място, включително в сферата на образователната система, педагогическите специалисти в която се налага допълнително да се квалифицират заради нарастващи потребности у учащите се от конкретни и разнородни умения на учители, педагогически съветници, специални педагози, психолози, директори и др. в процеса на обучение, възпитание и социализация на децата и учениците.

Разбира се, всеки един от аспектите е стимул за кандидатстване, а съчетанието им в подходящ житейски етап за конкретната личност продуцира достатъчно силна обоснованост за докторска степен.

Според данни от Националния статистически институт в България за 2022 година, общо записаните в докторантура в страната ни са 6 548, като делът на жените е малко по-голям от този на мъжете. Близо 12% от общият брой обучавани в третата степен на висшето образование, са чужденци. Предпочитаната форма е редовната в държавните висши училища, докато в частните е самостоятелната и дистанционна форма на обучение, като превес на броя на кандидатите се отчита в държавните университети (НСИ). Относно последното, вероятно влияние оказва и повишението на стипендията на 1 000 лева през миналата година за докторантите в редовна

форма в държавните висши училища, след актуализиране на националния бюджет (МОН, https://web.mon.bg/bg/news/4990 ).

Значителен дял в целия процес заема обучението на приети в редовна, задочна, самостоятелна или дистанционна форма на обучение, каквито са посочени и във вътрешните документи на Югозападения университет (Вътрешни правила...чл. 6, ал. 2). Всички докторанти се обучават по програми, в „съответната научна специалност или направление“, със задължителни активности: „научноизследователска (художественотворческа) дейност, включително участие в научни проекти; преподавателска и/или експертна дейност, участие в научни форуми (национални и/или международни); изпити, предвидени в индивидуалния учебен план; разработване на докторска дисертация“ (Вътрешни правила....чл. 28, ал.2, т.1-5). Всеки един докторант има индивидуален план на обучение, разполага с годишна план-сметка и е задължен да представя в катедрата, която администрира съответната докторска програма тримесечни и годишни отчети във връзка със заложените в плана дейности.

Типизираните учебни бланки за индивидуалните планове на докторантите, включват основни дейности – образователна, научноизследователска, педагогическа и други. Базовите елементи на образователната дейност, изискват полагане на изпити по дисциплини, релевантни на темата на дисертационния труд, както и обучение за генериране на компетенции във връзка с проектна дейност и езикова подготовка. Заложени са и общо 30 часа преподавателска дейност. Необходимо е научният ръководител на докторанта периодично да изразява писмено становище при свикване на катедрен съвет за напредъка и активността на обучаваното лице, да предлага промени относно конкретни дейности в учебния план.

От така посочените факти, произтичат някои основни въпроси, в частност касаещи процеса на реализиране на докторантура в катедра „Социална педагогика“ във Факултета по педагогика на ЮЗУ „Неофит Рилски“, където е осъществено проучването:

- причини за придобиване на ОНС „доктор“;
- естество на взаимодействието, което се осъществява в рамките на диадата „докторант – научен ръководител“;
- качество на обучението (адекватност на изучаваните дисциплини спрямо дисертационната тема и за формиране на изследователски компетенции).

Основавайки се на така поставените питания, същност на настоящето проучване е визията на докторанти, обучавали се и обучаващи към катедрата. Контекстуално, поставената цел е свързана с установяване на привлекателността на придобиване на ОНС „доктор“ и обосновката на докторантите за качеството на обучение.

**Емпирично проучване с докторанти**

Проучването е реализирано чрез анкетна карта в онлайн пространството (Google Forms). Структурно съдържа 15 въпроса, които са групирани в три модула – основна информация за докторанта, организация и качеството на обучението, причини за придобиване на ОНС „доктор“. Анкетирани са 7 докторанти към катедра „Социална педагогика“ на ЮЗУ „Неофит Рилски“. Данните от констатиращото изследване сочат, че 100% са в редовна форма на докторантура. 43% от отговорилите са защитили докторска дисертация, 28,6% са докторанти в удължение, работещи по докторската дисертация. 14,3% са отчислени с право на защита и също толкова са в срок, все още работещи по дисертацията. Информация за различните програми, по които университетът предоставя възможност за обучение, кандидатите са получили чрез различни комуникационни канали. 71,4 % са били насочени от преподаватели още по време на магистратурата, която са завършили. При 28,6% информацията е постъпила от познати, които са докторанти или са защитили ОНС „доктор.

По време на обучението им, 85,7% от анкетираните смятат, че изучаваните дисциплини са им били полезни и са спомогнали за повишаване на научната култура и изследователските умения. За 14% не са били от съществено значение, защото преценяват подготовката, с която са постъпили, като достатъчно добра. Въпреки това, респондентите се обединяват около няколко дисциплини – Методология и методи на педагогическите изследвания и Философски основи на педагогиката, сочейки ги като важни в учебните им планове, предвид необходимостта от богата методологическа и методическа култура, както и развитие на изследователска сензитивност и рефлексивност за целите на дисертационния труд, представляващ еманация на три или четири-годишните изследователски усилия на докторанта.

Анкетираните лица дават висока положителна оценка на организацията и на качеството на обучението, което кореспондира с мнението им за изучаваните дисциплини, защото:

- обучението е подпомогнало подготовката на дисертацията им (100%);
- насочило е научно-изследователската им дейност към важен за практиката проблем (43%);
- професионализмът на преподавателите потенцирал поддържането на висока мотивация за научна дейност на докторанта (43%);
- налице е била/е достъпност на знанията в процеса на обучение и връзката им с практиката, което е улеснило изясняване на отделни страни на дисертационнния проблем, върху който е работил/работи докторантът (28,6%).

Относно професионалното взаимодействие между научен ръководител и докторант, оценката която дават респондентите, също е висока, подчертавайки удовлетвореността си въз основа на: методологическата и методическа подкрепа при разработване на труда; регулярна ползотворна комуникация помежду им.

Обучаваните и обучаващите се в третата степен на висшето образование дават и препоръки във връзка с качеството на обучение, отчитайки някои пропуски въпреки положителното мнение, което изразяват. Според тях, спецификите на обучението изискват повече конкретни усилия от страна на висшето училище за подготовката на докторантите за преподавателска дейност, която съществува като определен минимум в учебния план на всеки. Освен това, смятат за необходимо при кандидатстване да бъдат информирани както за процеса, така и за правата, задълженията им, включително за евентуална бъдеща реализация. Акцентират и върху по-голяма ангажираност в научна дейност, за научна комуникация на ниво университет и между отделните висши училища, за стимулиране към опознаване на публикационната активност на другите преподаватели и изследователски организации, както в национален, така и в международен план. Важен момент е и по-голяма практическа ориентация в процеса на обучението им.

Модулът, отразяващ причините за придобиване на ОНС „доктор“ обхваща следните базови подбуди – лични, професионални и социални. Относно личните мотиви, 71, 4% от анкетираните лица заявяват, че на първо място е желанието за надграждане на знанията. Следвано е от лично предизвикателство, което са си поставили – за 43%. Желание за развитие в научната сферата или намерение за повишаване на персоналното самочувствие не представлява за тях съществен мотив.

Израз на професионалните причини за докторантура, респондентите виждат в:

- надграждане на знания в професионален план;
- по-високо самочувствие като специалисти в настоящата работа и възможност за кариерно израстване;
- по-сериозен финансов отговор на ангажираността им на работното място от работодателя след защита на докторска степен.

Сред водещите социални мотиви за придобиване на ОНС „доктор“, анкетираните лица поставят подобряване на социалното им приемане на работното място - 71,4%. Най-неатрактивни за тях са причините, свързани с по-висок статут в семейството и с възможност за разширяване на социалния кръг чрез общуване с представители на научните среди.

**Заключение**

Представените данни от проучване мнението на докторанти (защитили/действащи) към катедра „Социална педагогика“ в ЮЗУ „Неофит Рилски“ относно визията за третата степен на висшето образование, изясняват съществени моменти, свързани с кандидатстване, удовлетвореност от обучението и от взаимодействието с научния ръководител, както и мотивацията има за придобиване на докторска степен. Въпреки, малкият брой проучени лица,

става ясно, че налице е преплитане на поне три групи условия, за да се достигне до решение за кандидатстване:

1. информираност и насърчение още по време на обучението в магистърска степен, което се реализира чрез академичния състав на университета, респективно катедра и стимулира студентите да продължат интелектуалното си израстване;
2. подбудите на работещите имат връзка с по-високата степен на професионална реализация, но и с по-доброто заплащане на труда им след това;
3. в личен план мотивът се съдържа във връзката „персонално професионално израстване – по-висок професионален статут“.

Оценявайки организацията, качеството на обучителния процес и взаимодействието с научния ръководител, докторантите дават положителна оценка, но и препоръки. Насоките им, от една страна касаят необходимостта от повече информация за възможностите за реализацията им като постдокторанти, от друга – изразяват важното място на менторството в лицето на опитен преподавател при изпълнение на минимума педагогическа дейност от тях, от трета – желание в обучението да се повиши делът на връзката между теория и практика.

Обобщено, виждането за образователната и научна степен „доктор“ очертава положителна нагласа както към същността на целия процес, така и към конкретни елементи, които са в полето на настоящето проучване. Ясно е, че очертаната структура (катедра – докторант - научен ръководител – обучение) съдържа основните организационни, компетентностни и общностни предпоставки за активизиране на потенциала на докторанта. Повишеният интерес през последните години спрямо докторантурата, е индикатор за отвореност и отговорност на системата на висшето образование към все повече желаещи да разширят и надградят своите професионални знания, умения и качества.

***Използвана литература:***

Вътрешни правила за развитие на академичния състав в ЮЗУ „Неофит Рилски" https://www.swu.bg/images/documents/phd/forms/regbase/vp_09.2022.pdf

Денева, А. (2020). Обучението в доктурантура като форма на споделяне на знания – организационни и финансови аспекти. file:///C:/Users/HP/Downloads/1_Rumjana_LilovaAneta_Deneva.pdf

Докова, Н., С. Кинов, (2009). Докторантът – субект на обучението в третата степен на висшето образование. ТРЕТАТА СТЕПЕН НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ. с. 81-95. УИ „Неофит Рилски“. ISBN 978-954-680-622-2.

Записани студенти в образователна и научна степен „доктор“ по гражданство, форма на обучение и пол във висшите училища и научни организации по форма на собственост. НСИ. https://www.nsi.bg/bg/content/3407/докторанти

Ковачка, Ю., Б. Джорова., (2009). Преподавателят – научен ръководител на докторанта. ТРЕТАТА СТЕПЕН НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ. с. 73-80. УИ „Неофит Рилски“. ISBN 978-954-680-622-2.

Отпуснаха парите за докторантските стипендии от 1000 лв. МОН. https://web.mon.bg/bg/news/4990

# АСПЕКТИ ВЪРХУ ПОЗНАВАТЕЛНАТА АКТИВНОСТ НА ДЕТЕТО ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

**Галя Стефанова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ 66, Благоевград 2700, България*

РЕЗЮМЕ

Познавателната активност на детето от предучилищна възраст е феномен с особено значение за цялостното детско развитие - за актуализация на всеки от познавателните му процеси, за ценностната му ориентация в околния свят, за „изграждане на собствена (на детето) картина“ за него. Разработката представя спецификата на познавателната активност на децата от предучилищна възраст – методологическата база за анализ на проблема, причините, провокиращи изявата на активност, динамиката на детската активност, актуалната технология за опознаване на околния свят, както и необходимите педагогически инструменти за стимулиране на интелектуалните процеси, съпътстващи детското развитие. Изследванията върху проблематиката „познавателна активност“ и резултатите от тях ще осигурят на детето и неговия учител информация относно детските интереси, любопитство, любознателност и потребност от нови познания за обкръжението.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: познавателна активност, дете от предучилищна възраст, когнитивна теория, образователен процес, педагогическа дейност, индиректна стратегия.

# ASPECTS ON THE COGNITIVE ACTIVITY OF THE PRESCHOOL CHILD

**Galya Stefanova**

*South-West University "Neofit Rilski", 66 "Ivan Mihailov" St., Blagoevgrad 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

The cognitive activity of the preschool child is a phenomenon of particular importance for the overall child development - for the actualization of each of his cognitive processes, for his value orientation in the surrounding world, for the "construction of his own (the child's) picture" of it. The study presents the specifics of the cognitive activity of preschool children - the methodological basis for the analysis of the problem, the reasons provoking the manifestation of activity, the dynamics of children's activity, the current technology for learning about the surrounding world, as well as the necessary pedagogical tools to stimulate the intellectual processes accompanying child development. The researches on the

issues of "cognitive activity" and their results will provide the child and his teacher with information about children's interests, curiosity, inquisitiveness and need for new knowledge about the surroundings.
KEYWORDS: cognitive activity, preschool child, cognitive theory, educational process, pedagogical activity, indirect strategy.

Познавателната дейност на детето от предучилищна възраст е съществена част от процеса на активното му взаимодействие с околния свят и „изграждане на собствена картина“ за него. Макар и невинаги съответстваща на възможностите на детето за възприемане, анализ, синтез и разбиране на явленията и закономерностите на обкръжението, познавателната дейност е необходимият посредник между вътрешния детски свят и посланията на външния, природен и социален околен свят. По същество може да се каже, че детската познавателна дейност има две основни линии за овладяване от детето на основните й компоненти – линията на организираният, педагогически процес за опознаване на околната действителност и линията на субектното, самостоятелното познание на основание индивидуалния потенциал на детето. В първия случай е налице т.нар. „образователно взаимодействие“ (Димитров, 2012), което „може да придобие ценни социални характеристики, ако е организирано като съвместно познание и решаване на проблеми в контекста на играта, общуването, предметно-преобразуващите и естетическите дейности, и да бъде личностно значимо ако обектът/задачите на съвместната дейност са съобразени с актуалните детски потребности и интереси“ (Димитров, 2012). Във втория случай е налице „субектна активност, която започва с целеобразуването, а същинската компетентност на субекта е в овладяването на универсалните компоненти на всяка собствена и самоорганизирана дейност – чрез генетически първата й форма играта“ (Димитров, 2012).

Видимо, субектът на познавателната дейност е **детето,** което участва в процеси на „усвояване и учене“, разглеждани като „основно социално ориентиращо и познавателно средство за предучилищния период“ (Димитров, 2012). Индикатор за успешното и ползотворно участие на детето в познавателна дейност с различен характер и съдържание е **равнището на неговата познавателна активност** в съдържанието, на която се индикират процеси като любопитство, любознателност, желание и инициативност за овладяване на нова информация, самостоятелност, анализ, синтез, сравнение, оформяне на изводи и пр.

Всъщност познавателната активност на детето от предучилищна възраст не е изолирано явление, съпътстващо неговото развитие. Тя е вътрешен стимул, основаващ се на присъщото на детето любопитство и все още неосъзнато желание да опознава околния свят. Тя е резултат от вътрешната готовност на детето за участие в познавателна дейност (по Лисина М., В: Опознаване на околния свят от детето в предучилищна възраст. Педагогическа технология, 2022) и

възможността за пренос на усвоеното в собствената практическа дейност, чрез различни познавателни действия и операции. Обяснението в случая може да се свърже с когнитивната теория на Ж. Пиаже (Развитие личности ребенка, 1987) и конкретно разбирането за когнитивното (познавателното) развитие на детето, включващо трите мини-процеса на общия познавателен процес - **асимилация, акомодация, равновесие.** Като компонент на познавателното развитие на детето от предучилищна възраст, познавателната активност най-често се проявява в процеса на т.нар. от Пиаже **акомодация -** характеризираща се със „стремежа на индивида да се измени в отговор на изискванията на околната среда, което означава да измени своите действия и представи в съответствие с новата ситуация“ (Развитие личности ребенка, 1987). Съществено за теорията на когнитивното развитие е „генералната тенденция на субекта да се отнася спрямо предметния и социалния свят **активно усвояващо**: хората (също и малките деца) се насочват към това да разбират околния свят чрез действия. Подрастващият човек развива вътрешните си структури в интеракция с условията на околния свят” (Гудионс, 1993). В този контекст П. Николов и др. обясняват, че в основата на тази интеракция е непрекъснато „взаимодействие между сетивното и логическото познание”, при което се получава информация за обектите и явленията от действителността. Доминирането на сетивното познание в предучилищна възраст поставя изисквания към организацията на познавателната дейност на детето - създаване на условия за непосредствено възприемане чрез наблюдения, нагледни дидактични средства, елементарни опити, грижи за природния кът и пр. (Николов, и др., 1993).

Анализът върху причините за изява на познавателна активност от детето във възрастта на предучилищното детство на основание изследвания и авторови тези определя, че тя най-често е следствие от:

- Равнището на развитие на интелекта на детето на определена възраст;
- Предоставените възможности на детето за разгръщане на познавателния му потенциал и субектното му присъствие в хода на дейността т.е. детето се изявява като субект на собствената познавателна дейност;
- Появата на собствена инициатива и по-висока степен на самостоятелност;
- Провокиране на детската любознателност, интереси и инициатива за откриване на качества и свойства на обекти и явления от околния свят;
- Появата на Програми от ново поколение, насочени не просто към развитие на личността на детето, а към създаване на педагогически условия за развитие на културно и социално значимата субектност на детето т.е. дете активно, инициативно, със способност за самоопределение и творческа самореализация в дейността (Колева, Джорова, 2022).

Независимо обаче от създадените условия за прояви на познавателна активност в хода на организираното педагогическо взаимодействие с детето тя приоритетно е „зададена“ от

възрастните активност, породи равнището на овладени от децата умения и способи за участие в процес на учене. В този контекст е много важно да се разпознават спецификите на детската познавателна активност с цел „управлението“ й от детския учител, както и с цел перманентното обогатяване на детските познавателни интереси и на способите за решаване на поставените задачи.

Именно в смисъла на тези цели е и проведеното проучване с констатиращ характер чрез ситуационния метод „Въпросите на децата“ и метода на експертната оценка на учителките на групата. Контингент на проучването са 28 деца на възраст 5-6 години, включени в трета възрастова група в системата на предучилищното образование от детска градина на Благоевград. Индикаторите за оформяне на оценката са: количество въпроси по 3 представени текста, индивидуални въпроси, групови въпроси, вид на въпросите (търсещи въпроси или въпроси, свързани с логическото мислене на децата). Конкретно за целта на изследването са ползвани 3 текста – „Какво знаем за охлювите?“, „Животът на лъвовете“, „Една случка на улицата“.

***Цел на проучването***: Идентифициране на аспекти от спецификата на детската познавателна активност и насочване на педагогическото взаимодействие „учител - дете“ към нейното стимулиране в условията на индиректната педагогическа стратегия.

Каква е картината от проведеното проучване на детската познавателна активност - налице ли е активност, детско любопитство или любознателност, какви по вид, съдържание и насоченост са детските въпроси, открояват ли се познавателно активни деца или активността е в пространството на груповите отговори и пр.? Резултатите от изследването дават информация и оформят тенденциите относно на състоянието на проблема в детската група.

***Относно общото състояние на познавателната активност в изследваната група***. Съобразно експертното мнение на двете учителки при 5-6-годишните деца от изследваната група се наблюдава динамика на познавателната активност. Често се проявява любопитство към определени ситуации и обекти от действителността, децата се интересуват от животните и природните явления, отношенията на хората към животните, както и от поведението на хората на улицата. Нямат достатъчно опит и познания, за да проявяват по-задълбочена любознателност или да поставят т.нар. търсещи въпроси. Проявяват любопитство към непознати сфери от действителността, а за познатите имат желание да споделят опит и преживявания. 80% от активността на децата е в пространството на груповите участия – общо обсъждат, допълват се, трудно оформят въпрос по конкретната проблематика и пр.

***Относно отговорите на децата по 3-те текста***. Обобщено, независимо от насоката на учителя, децата да формулират въпроси, такива почти липсват след прочитане на 3-те текста. Преобладават констатациите на децата, чрез които те допълват текстовете, като дават информация, свързана приоритетно с личните им преживявания – „Аз съм виждал охлюв и очите

съм му виждал“; „Аз видях много охлюви на село“; „Те имат нужда да пият вода“; „Охлювите, когато са уплашени се скриват в черупката“; „Могат ли охлювите без черупка?“; „Аз веднъж видях на охлюва очите и как се скри в черупката. И съм пипал очите - те се свиват надолу, после пак се дигат нагоре, после пак надолу“; „Аз вчера открих охлюв, защото те излизат като вали дъжд“; „Ние като бяхме с дядо на риба видяхме много охлюви“; „Аз никога не съм виждал лъв“; „Лъвът се движи много бързо“; „Аз имам една книга за лъвовете и тя е много интересна“; „Аз съм виждала хора да се карат на улицата“; „Майките се карат на децата, защото не знаят как да пресичат улицата“ и пр.

***Относно количеството и качеството на детските въпроси.*** Анализът на резултатите от проучването показва, че децата са поставили общо 12 въпроса по отношение на 3-те прочетени текста – „Знаете ли с какво се храни охлюва?“, „Защо лъвът е най – силното животно?“, „Чак толкова бързо ли се движи лъвът?“, „Защо се казват тревопасни?“, „Какво е бозайник?“, „Кое е скорпион?“, „Защо възрастните не помагат на децата на улицата?“, „Какво се случва ако вали много силен дъжд?“ и пр.

В по-общ план резултатите от направеното проучване насочват към оценката „средно на равнище“ на познавателна активност на децата от изследваната група. Констатацията е обективна, като се има предвид динамиката в развитието на самите деца, както и честата изява на позитивни или негативни психични състояния в хода на детското общуване. От друга страна обаче е много важно да се отчита, че „светът на предучилищното детство, в който се проявяват детските активности провокира за удовлетворяване на нов тип потребности – от нови знания, от мобилни компетентности, от умения и способи с цел „дешифриране кодовете“ на съвременните социални реалности“ (Колева, 2021). Тази обективна реалност изисква не само нов тип познавателна активност, нови пространства за изява на детското любопитство и любознателност, но и нов тип организация и съдържание на детската познавателна дейност в институцията детска градина.

Прегледът на научната литература и практиката по проблема насочва към трудностите при оформяне на обективната и задълбочена оценка на същностните характеристики на детската познавателна активност. Скрита или изявена под различни форми тя присъства в детското ежедневие и „ръководи“ всяка детска дейност. Естествено, това зависи и от позицията на детето в хода на образователния процес - както детето се променя и изпълнява различни роли - от обект през „скрит” обект, партньор, посредник и пр. до активно действащ субект, така се променя и характера на неговата познавателна активност (по Колева, 2006). Нужно да се отчете, също че от научно-педагогически аспект познавателната активност на детето от предучилищна възраст е реалност с интегративен характер и е обусловена от наличната му мотивация за участие в дейност, от овладени умения за осъществяване на тази дейност, както и от умения за постигане

на практически резултат.

Теоретичните и експерименталните проучвания по проблема за детската познавателна активност са основание за извеждане на следните тенденции, а именно:

***Първо. Познавателната активност и педагогическа технология за опознаване на околния свят***. Според редица автори педагогическата технология е част от педагогическата наука и включва в себе си подходи, принципи и педагогически инструменти за постигане на определени цели. Същевременно тя е технологичен процес, както и процедура или алгоритъм описващ последователността за осъществяване на образователния процес (по Гузеев, 2009). За нуждите на настоящето изследване е важно да се уточни, че в научното пространство функционира т.нар. пето поколение педагогически технологии, което е представено чрез спецификата на продуктивното обучение, ориентирано към дейностно-ценностния подход в образованието с прилагане на проблемни и моделиращи методи като основни (Гузеев, 2009).

По същество педагогическата технология за опознаване на околния свят е фактор за стимулиране познавателната активност на детето. Тя е определен вид техника „съвкупност от психолого-педагогически установки, определящи специалния набор от форми, методи, способи, прийоми на обучение, възпитателни средства и пр. - тя е организационно-методически инструментариум на осъществяване на образователния процес“ (по Радев, 2009, Селевко, 1998). В това й качество педагогическата технология провокира детето, стимулира интересите и любопитството му към околния свят.

Закономерни в смисъла на развитието на детето на 21-век и значението на педагогическата технология за опознаване на околния свят за изяви на познавателна активност са и изискванията към предучилищната педагогика и като наука, и като практика. Тя „трябва да предложи нов тип функциониращи модели за взаимодействия между децата и педагозите, които да провокират детската активност и ценностна ориентация, да „облекат“ в смисъл детските дейности и действия, да потърсят възможности за интелектуализиране и индивидуализиране на образователния процес в детската група“ (Колева, 2022).

***Второ. Познавателна активност и индиректна стратегия за опознаване на околния свят.*** Съществен фактор за стимулиране на детската познавателна активност е използваната от детския учител стратегия за ръководство на процесите, свързани с детското учене. В научната литература те най-общо са представени като – директна, индиректна, съвместно учене и сътрудничество, самостоятелно (независимо) учене (Делибалтова, и др. 2008), в които както се подразбира участват основните субекти на дейността - ученик/деца и учител/детски учител. Синтезирано, стратегията се възприема като насоченост/ обмислен план за осъществяване на конкретна дейност (Делибалтова, и др. 2008). Изследванията върху проблематиката „учебни стратегии” акцентират върху три основни фактора, които оказват влияние върху избора на

съответна стратегия за действие, а именно: „познавателната база, с която разполагат учащите се, разбирането им за знанието и тренинга (опита) по прилагане на различни стратегии" (Петров, Атанасова, 2001). Допустимо е познавателната активност на децата да се стимулира от т.нар. индиректна стратегия за опознаване на околния свят, поради факта, че в основата на тази стратегия е когнитивната теория за ученето на Пиаже. От друга страна в същността на индиректната стратегия са заложени процеси, свързани с развитието на познавателните процеси, характерни за детето от предучилищна възраст - мислене, внимание, въображение, анализ и синтез, оценка.

Концепцията на индиректната стратегия съдържа базови ориентира относно: образователна среда за проблемно обучение - конструиране на проблемна педагогическа ситуация; идентификацията на проблеми за обсъждане от сферата на околния свят; мотивацията и поведението на субектите на дейността; ролята на учителя; осигуряване на възможност за активни познавателни действия от децата - изследване, наблюдение, експериментиране, търсене и откриване, сравняване, анализ и синтез, класификация по определени признаци, оформяне на изводи и пр.; механизми за регулация и корекция на резултатите от детската познавателна дейност (Сравнителен анализ на директни и индиректни стратегии на обучение, 2009). И много важно - детето е в центъра на дейността, осъществява практически и опитно-изследователски дейности и на тази основа овладява знания, умения и опит, свързани с опознаването на околния свят. Освен това чрез индиректната стратегия се „помага на детето да избере такива действия, които ще доведат до установяване на съответствие между индивидуалните му свойства и възможности с различен йерархически уровен и формиране на тази основа на качества, зададени от обективните изисквания за постигане на успех и хармонично развитие" (Князева, 1984). В резултат от това се появява ново равнище на мотивация за участие в дейността; удовлетворяват се актуални потребности на детето от действия с продуктивен характер; обогатява се детската любознателност и се разширява кръга от интереси на децата към околния свят; обогатяват се познавателните процеси, адекватни на равнището на детско развитие и подготовка за училище.

В смисъла на същността на индиректната стратегия е изискването за непосредствено общуване на малкото дете с обектите и явленията от околния свят. Докосването до тях и породените от това преживявания са сред най-важните предпоставки за съзнателната му познавателна дейност, за познавателна и социална активност. Според Поддяков, 1994 става дума за появата на особен вид детска дейност – ориентировъчно-изследователска или търсеща дейност на детето, провокираща субектната му активност и удовлетворяваща неговите актуални потребности. Непосредственото общуване на детето с околния свят, предназначено да стимулира познавателната му активност е основен компонент на изследователската му дейност.

Стремежът за стимулиране на детската познавателна активност поражда необходимостта от използване на различни методи на работа, „свързани от една страна с източника на информация, а от друга с равнището на участие на детето в хода на познавателната дейност и конкретно – нагледни, словесни, практически, както и разглеждане, обследване, изследване, моделиране, наблюдение, игрови методи, демонстрация, елементарни опити, познавателно и социално експериментиране, упражнения, разкази и пр. Всички те, макар и диференцирани върху основата на различни показатели, участват в организацията и съдържателното обогатяване на образователната среда, в и чрез която детето от 3 до 7 години опознава околния свят – природен и социален“ (Колева, Джорова, 2022).

Напълно обективен е изводът, че ефективността на детската познавателна активност е следствие от специфичната педагогическа стратегия и технология и по-конкретно от организацията на познавателната дейност на децата в различните възрастови групи. Отначало са нагледните методи, чрез които се организира непосредственото взаимодействие на детето с околния свят и насочват към разгръщане на познавателните му способности - възприемането е общо и частично, констатират се факти и данни, установяват се елементарни причинно-следствени и времеви връзки и зависимости в природата и обществото, развива се детската наблюдателност (по Колева, Джорова, 2022). Следва познавателна дейност, разчетена върху овладените от децата на тази възраст логически операции –анализ, синтез, сравнение, обобщение и пр., което по същество подпомага разгръщането на детската познавателна активност. В тази връзка е много важно всяка от преднамерените педагогически ситуации за опознаване на околния свят да съдържа: интересно и достъпно за разбиране от децата познавателно съдържание, проблемни ситуации, които ще насочват децата към разсъждения, сравнения, оформяне на изводи, изказване на собствено мнение, споделяне на опит и преживявания.

Познавателната активност и овладените умения и способи за дейност осигуряват на детето от предучилищна възраст универсалност на придобитото равнище на образованост, което е добра възможност за творчески пренос на конкретни знания, умения и компетенции в нова ситуация и тяхното ползване за решаване на нови проблеми.

***Използвана литература***

Гузеев, В. В. (2009). Групповая учебная деятельность в образовательном процессе. Педагогические технологии, бр. 6.

Гудионс, Х. (1994). Социализация. Най-важни теории и резултати. Компас. кн. 2. София: Литера.

Делибалтова, В. (2008). Технологии и стратегии на обучение. В: Педагогика,

Чавдарова–Костова, С., Делибалтова, В., Господинов, Б., УИ „Св. Климент Охридски“

Димитров, Д. (2012). Обогатяващото педагогическо взаимодействие в предучилищна възраст. Концептуално - технологичен модел. Изд. Изкуства.

Колева, М. (2021). Предучилищната педагогика в отговор на новите детски потребности. В: Образование без граници – реалности и перспективи, УИ „Н. Рилски“.

Колева, М. (2006). Социална мобилност и познавателна активност на детето от предучилищна възраст. В: Детето, неговото семейство и неговата детска градина. Бл. УИ „Неофит Рилски”.

Колева, М., Джорова, Бл. (2022). Опознаване на околния свят от детето в предучилищна възраст. Педагогическа технология. Трето преработено и допълнено издание. УИ „Н. Рилски“.

Князева, Л. И. (1984). Индивидуальнии подход к детем в процессе воспитания и обучения в детском саду. Уч. пособие к спецкурсу. Петербург.

Николов, П., Александрова, Н., Кръстев, Л. (1993). Педагогическа психология. София.

Петров, П., Атанасова, М. (2001). Образователни технологии и стратегии за учене. София.

Поддяков, Н. Н. (1994). Творчество и саморазвитие детей дошкольного възрастта. Концептуальный аспект. И: „Перемена”. Волгоград.

Развитие личности ребенка (1987). Общая редакция А.Н. Фонарева. М.

Радев, Пл., Александрова, А. (2009). Философия на образованието. Велико Търново

Селевко, Г. К. (1998). Современные образовательные технологии. Учебное пособие. И: Народное образование. Москва

***Интернет ресурси*** *(активен към ноември 2023)**:***

Сравнителен анализ на директни и индиректни стратегии на обучение, 2009

https://gemmarose.files.wordpress.com/2009/01/d181d180d0b0d0b2d0bdd0b8d182d0b5d0bbd0b5d0bd-d0b0d0bdd0b0d0bbd0b8d0b7-d0bdd0b0-d0b4d0b8d180d0b5d0bad182d0bdd0b8-d0b8-d0b8d0bdd0b4d0b8.ppt

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE, EDUCATION AND ART
ISSN 1313 – 5236
HTTP://WWW.USB-BLAGOEVGRAD.SWU.BG

# EARLY FOREIGN LANGUAGE EDUCATION: REVIEW OF EDUCATIONAL POLICIES AND (IN)EFFICIENCY OF EDUCATIONAL PRACTICES

**Maria Bakaloudi**

*South-West University "Neofit Rilski", 66 "Ivan Mihailov" Street, Blagoevgrad 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

Defined as a key competence of the modern person, multilingualism is a necessary prerequisite for social inclusion, given the achievement of a sustainable way of life and realization in the global world. The development and implementation of foreign language training programs at all educational stages and degrees is a priority in the policy of every nation. However, the unsatisfactory results found in the foreign language training of students problematizes the issue of the quality of language teaching and learning. The discussion of current research in the field of foreign language learning is a starting point for identifying educational policies and their (in)effectiveness for educational practices. The present report is part of a larger study on the formation of cognitive interest in the "Other" culture and motivation of early foreign language learning in 6-7-year-old children.

KEYWORDS: early foreign language learning, educational policies and practices, social interactions and intercultural dialogue

## 2. INTRODUCTION

Early foreign language learning (EFLL) has gained considerable attention and popularity in education systems around the world.

EFLL in Europe is particularly flourishing thanks to the "mother tongue + 2" language policy, which promotes multilingualism. The trend extends beyond Europe to regions such as South and Central America, Asia and Australia, where efforts are being made to expand access to early foreign language learning.

Although there are strong arguments in favor of EFLL, it is essential to set realistic expectations of its effectiveness that are based on solid scientific results. EFLL faces challenges related to limited exposure to the target language, lack of teacher training, and curricular inconsistencies between the primary and secondary levels. A comparison between L1 acquisition in young children and L2 learning in schools may not be directly applicable and the differences between these processes should be taken into account.

Studies of the long-term effects of EFLL have produced mixed results. It has been found that while early learners of a foreign language may show advantages in their language skills, older learners tend to demonstrate rapid progress in L2 proficiency later.

These results bring to the fore the *debate about the organization of foreign language learning* – factors such as teacher qualifications, curriculum development and smooth transition from pre-school to primary and secondary education play a crucial role in the success of EFLL programmes.

Education policy makers, educators and parents recognize the potential of EFLL programs to promote language proficiency and influence the intercultural awareness of young learners. Knowing a foreign language gives individuals the conditions to expand their network of connections in a geostrategic, social, economic, cultural and ethnic nature and naturally form their taste for Otherness, because "the process of communication is rather a mirror that reflects and at the same time time affects the way the Self relates to the Other in and through language" (Levunlieva, 2009: 2).

As part of the educational system, the kindergarten formulates as its global goal the organization of an educational environment that fully meets the needs of the psychosocial development of each child. This goal stems from research on the motivational character of the personality and the role of the universal needs of children for their social adaptation and integration" (Dermendzhieva, Tasevska, Dyankova, 2022: 53).

A major challenge today is to design educational practices that ensure that early foreign language learning produces learners who are motivated over time to build their language competence in order to make the most of their resource for *'living with others'*.

This has led to the widespread implementation of EFLL programs in preschool and school education, based on the belief in their educational value and the recognition of the importance of language skills in our interconnected world.

**Early foreign language learning (EFLL) in European primary schools: current status, challenges and potential benefits**

Early foreign language learning (EFLL) has been introduced into the primary school curriculum in Europe as a result of top-down approaches driven by European policies (European Commission, 2011). In the European Union, EFLL is highly prevalent, with 82% of primary school students receiving foreign language instruction. This can be attributed to the European language policy "mother tongue + 2", which promotes multilingualism (Eurostat, 2019). Given the obvious benefits of multilingualism in a globalized world, parents across Europe are also advocating early foreign language teaching in primary schools. However, the implementation of EFLL programs has been described as rushed, with a lack of preparation and training for primary and secondary teachers, and a disregard for available research on second language acquisition (SLA).

*Common arguments in favor of EFLL*

Stakeholders supporting EFLL cite several arguments: first, research from immersion programs in Canada and bilingual societies such as Luxembourg and Switzerland offer support; second, the successful integration of bilingual immigrant children is considered evidence in favor of EFLL; third, EFLL programs show moderate to above average results for language skills. However, these studies often have no basis for comparison; fourth, EFLL is believed to have motivational benefits and supports intercultural awareness, aligning with European policies. Finally, EFLL is consistent with the promotion of multilingualism in multilingual countries or unions with multiple countries such as the European Union.

*Benefits and Aspirations of EFLL*

EFLL is seen as a means of promoting advanced proficiency in multiple foreign languages and fostering deeper cultural understanding, enhancing geographic mobility and upward social mobility. Multilingualism is considered essential for functioning societies and for promoting social and cultural understanding.

*Review the research and set realistic expectations*

Although EFLL offers potential benefits, it is essential to draw conclusions from a solid research base.

Research has found that immersion programs and the successful integration of immigrant children may not be directly implemented in foreign language classrooms in elementary or middle schools because exposure to a second language is relatively minimal.

EFLL is often justified by comparing L1 acquisition in young children with L2 learning in primary schools. L1 acquisition is seen as natural, successful and efficient, whereas L2 learning at an older age can create cognitive burden and hinder natural-like fluency (Muñoz, 2010).

*Differences between L1 acquisition and L2 learning*

L1 acquisition is driven by necessity and context, whereas L2 learning in educational settings does not have the same level of exposure and contextuality. The implicit process of L1 acquisition may not be sufficient for successful L2 learning due to transfer and automaticity conflicts (IPEK, 2009).

*Curriculum Limitations*

EFLL curricula rely heavily on implicit language learning, assuming that exposure alone benefits young learners. However, research suggests that children and adults may not differ significantly

in their ability to benefit from explicit instructions (Roehr-Brackin, 2022). The transition from elementary to high school foreign language classes can create a mismatch in student expectations and teachers' explicit instructions.

One of the main challenges in EFLL programs is minimal exposure to the target language. Elementary school curricula often devote limited time to language instruction, resulting in minimal conversational practice and expressive testing (Jaekel et al., 2022). Secondary teachers should take into account the L2 proficiency level of incoming students and adapt their curricula accordingly. Ignoring the disparity between elementary and secondary levels can hinder students' language development and progress.

Early foreign language learning (EFLL) is promoted as a means of achieving better language skills for young learners. However, the effectiveness of EFLL compared to later language learning is a matter of debate (Bell, 1995).

Older learners demonstrate rapid progress in L2 language proficiency, which is due to their more advanced L1 reading and writing skills, higher cognitive maturity, and focus on clear teaching approaches (Bell, 1995).

Early starters show advantages in receptive language skills, especially soon after the transition to middle school due to earlier exposure and increased classroom time (Jaekel et al., 2017).

During the middle school years, older students tend to make faster progress in L2 proficiency, possibly due to cognitive maturation and more advanced literacy skills in the majority language (Jaekel et al., 2017; Muñoz, 2010) .

Older learners may develop favorable attitudes towards language learning practices in secondary school, driven by a sense of faster progress compared to primary school. This interrelationship of attitudes and motivation with language practices becomes evident in empirical research (Hu, 2016).

Despite potential advantages for older learners, EFLL programs often report that learners meet curriculum proficiency thresholds by the end of elementary school, achieving basic language proficiency (Baumert et al., 2020).

**Studies of the long-term effects of early foreign language learning**

Early foreign language learning (EFLL) has become common practice in education systems worldwide. The long-term success of EFLL is influenced by various factors, including teacher qualifications, curriculum development and a smooth transition from primary to secondary education. However, the effectiveness of EFLL compared to later language learning remains a subject of research.

Successful EFLL programs require highly qualified language teachers, relevant curricula and a smooth transition from primary to secondary school (Jaekel et al., 2017).

*The Barcelona Age Factor (BAF) Project*

The BAF project investigated learners of different starting ages (8, 11, 14 and 18) and their progress in English, their L3. Late starters initially outperformed younger learners but slowed in improvement after 416 hours of exposure. Younger students consistently lag behind older groups without surpassing them (Muñoz, 2010).

*The Pfenninger and Singleton study*

This study in Switzerland compared early and late learners after five years. Early starters have shown advantages in some language measures, but no noticeable long-term benefits. Only simultaneous bilinguals with supportive home environments demonstrated long-term benefits (Singleton & Pfenninger, 2019).

*National assessment by Baumert et al.*

This cross-sectional study in Germany assessed English proficiency in Year 9, identifying three groups of English language learners: early, intermediate and late learners. The study found no evidence of an early start advantage after five years of secondary school, with proficiency in the language of instruction being the strongest predictor of English proficiency (Baumert et al., 2020).

*Obstacles to the success of EFLL*

Studies show that the transition to secondary school and the lack of adaptation of the curriculum and teaching practices based on the learners' English skills hinder the success of EFLL (Evangelou et al., 2008).

**Multilingualism as a priority goal of education policy in the European community**

Early foreign language learning (EFLL) has become a popular approach in education worldwide, driven by its potential to improve young learners' language skills and intercultural awareness.

Europe, in particular, has embraced EFLL because of its multilingual language policy. Evidence in this direction can be found in:

- *Council Recommendation on a comprehensive approach to language teaching and learning (2019), which:*

- recognizes that "language competences are at the heart of building the European education area";

- points out that "language competences are absolutely necessary for cross-border mobility, cooperation and mutual understanding".

- asserts that "the coexistence of many languages in Europe is a powerful symbol of the European Union's (EU) aspiration for unity in diversity — one of the founding principles of the European project. Languages define our identity, but they are also an element of common heritage.

- *The Council Recommendation on high-quality early childhood education and care systems (2019), in which:*

- point 6 emphasizes "that education and care from the earliest stages play an essential role in learning to live together in heterogeneous societies. These services can strengthen social cohesion and inclusion in several ways. They can serve as meeting places for families. They can contribute to the development of children's language skills, both in the service language and in the first language. Through social-emotional learning, early childhood education and care can enable children to learn how to empathize, as well as learn about their rights, equality, tolerance and diversity";

- point 14 assesses the assertion that "participation in early childhood education and care can be an effective tool to achieve equality in education for disadvantaged children, such as some migrant or minority groups (e.g. Roma) and refugee children, children with needs, including disabilities, children in alternative care and street children, children of incarcerated parents, as well as children in households at particular risk of poverty and social exclusion, such as single parents or large households. Refugee children, because of their vulnerable situation, need compulsory support. Poverty, physical and emotional stressors, trauma and lack of language skills can hinder their future educational prospects and successful integration into the new society. Participation in early childhood education and care can help mitigate these risk factors".

Linguistic diversity is enshrined in Article 22 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union. Respect for the rights of persons belonging to minorities is a fundamental element of the Charter. It prohibits discrimination against people belonging to a minority group and calls for respect for cultural, religious and linguistic diversity in the Union. The Commission monitors the observance of fundamental rights, and in particular the right to non-discrimination, in the application of EU legislation.

Member States have the exclusive right to define or recognize national minorities within their borders, including the rights of minority groups to self-determination (as set out in the European Charter for Regional or Minority Languages and the Framework Convention for the Protection of National Minorities). This right also extends to national or regional minority languages.

All countries have different degrees of linguistic diversity and different ways of managing this diversity. Many interesting pedagogical approaches can be found in bilingual regions and multilingual classrooms across Europe. Eurydice, the European Union's network of national education analysis units located in all Erasmus+ countries, has included measures to support the teaching of regional or minority languages in the 2017 edition of Key Teaching Data of languages in schools in Europe. A more recent publication of the Eurydice network provides a special review focusing on the measures taken by the competent authorities in the field of education to support the teaching of regional and minority languages in school.

**Contextualizing the "Other" culture in early foreign language learning**

Foreign language training of individuals and communities is defined as a natural prerequisite for effective social interactions in the globalizing world. Their intensity is a sign of the degree achieved in overcoming language barriers and strengthening intercultural dialogue.

The indicated dependence objectifies the "language-culture" relationship, and "their dialectical unity is reflected in the following general characteristics in the manifestations of culture and language: they are classified as social phenomena - the historical prerequisite for their existence is the appearance of man; they are a starting point in anthropogenesis - they accompany the processes of phylogenesis and ontogenesis; are defined as supra-biological phenomena – their individual transformation is a process of acquisition, education and improvement; they are knowable and are knowledge - they serve the communicative sphere; have a dynamic nature; they appear as semiotic systems – they determine humanitarian knowledge; they have a common "historical subject" - man with his creative, purposeful free activity; they are socially conditioned – a predicate for national identity; their scientific-theoretical analysis is based on common methodological studies" (Dyankova&Dermendzhieva, 2016).

*The interconnectedness of language and culture*

Language is not just a system of words and rules; it is an embodiment of the values, traditions and social norms of a culture. When learners explore a foreign language, they unwittingly immerse themselves in the "Other" culture, making cultural knowledge an integral part of language learning. Failure to recognize the cultural aspects of a language can lead to misunderstandings, misinterpretations and even insults. Incorporating cultural insights into language learning is therefore crucial.

*Cultural awareness for effective communication*

Understanding cultural nuances is vital to promoting effective communication in a foreign language. For example, in some cultures direct eye contact is a sign of respect and attention, while in

others it can be perceived as disrespect or intrusiveness. Without this knowledge, the learner may inadvertently offend a native speaker. Cultural sensitivity and awareness pave the way for successful intercultural interactions, encouraging learners to adapt their language use according to the cultural context.

*Cultural Competence and Empathy*

Contextualizing the 'other' culture promotes cultural competence and empathy, allowing learners to step into the shoes of native speakers and perceive the world from their perspective. By understanding cultural norms and customs, learners can navigate social situations more effectively by showing respect for local practices and customs. This empathetic understanding of the 'other' culture creates a positive impression and bridges the gaps between language learners and language speakers.

*Avoiding stereotypes and misconceptions*

Cultural stereotypes can be harmful and perpetuate misunderstandings. When language learners delve into the culture of the "Other," they gain a more accurate and nuanced view, challenging preconceptions and misconceptions. For example, learners who study Spanish gain insight into the diverse cultures of Spanish-speaking countries, debunking the assumption that they are all homogenous.

**Conclusion**

Contextualizing the 'Other' culture in foreign language learning, especially in early childhood, is essential to creating meaningful and engaging experiences in pedagogical interaction. By integrating cultural elements, educators can foster intercultural competence, empathy, and respect, preparing learners to communicate effectively and thrive in an increasingly interconnected world. Research and insights highlight the transformative impact of cultural immersion and the importance of fostering a culturally rich and inclusive learning environment.

The formation of cognitive interest in the "Other" culture not only helps young learners to overcome language barriers, but also naturally increases their motivation to improve their language skills. In this way, the pro-social function of education is also achieved - to prepare culturally aware and sympathetic citizens of global societies.

***References:***

Дерменджиева, С., Тасевска, Д., Дянкова Г. (2022). Психосоциални задачи на развитието в предучилищна възраст и специфика на игровия механизъм в детската градина. Библиотека „Диоген“, том 30, брой 1, стр. 5-73. https://doi.org/10.54664/UOQN2526

Дянкова, Г. & С. Дерменджиева (2016). Култура и език – културни мостове или езикови пропасти в епохата на транскултурализма. *Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој* „Балканске синтезе“: 11-18. UDK 316.722:81’27(497.2), ISSN 2406-1190 https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/2015/download/1945_c8cef70f3b626ce7433d2ef10321d27e

Левунлиева, М. (2009). Да мериш със своя аршин, или как езикът интерпретира Другостта. *NotaBene, Брой 4,* ISSN 1313-7859 http://notabene-bg.org/read.php?id=39

Baumert, J., Fleckenstein, J., Leucht, M., Köller, O. and Möller, J. (2020). The Long-Term Proficiency of Early, Middle, and Late Starters Learning English as a Foreign Language at School: A Narrative Review and Empirical Study. *Language Learning*, 70(4), pp. 1091–1135. https://doi.org/10.1111/lang.12414

Bell, J. S. (1995). The Relationship between L1 and L2 Literacy: Some Complicating Factors. *TESOL Quarterly*, *29*(4), 687–704. https://doi.org/10.2307/3588170

Council Recommendation on a comprehensive approach to language teaching and learning. (2019). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32019H0605(02

Council Recommendation on high-quality early childhood education and care systems. (2019). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019H0605%2801%29&qid=1638446515934

European Commission. (2011). Language learning at pre-primary school level: Making it efficient and sustainable. A policy handbook. https://education.ec.europa.eu/document/commission-staff-working-paper-language-learning-at-pre-primary-level-making-it-efficient-and-sustainable-a-policy-handbook

Eurostat. (2019). Foreign language learning statistics. Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics#Primary_education

Hu, R. (2016). The Age Factor in Second Language Learning. *Theory and Practice in Language Studies*, [online] 6(11), pp. 2164–2168. https://doi.org/10.17507/tpls.0611.13

IPEK, H. (2009). Comparing and Contrasting First and Second Language Acquisition: Implications for Language Teachers. *English Language Teaching*, [online] 2(2). https://doi.org/10.5539/elt.v2n2p155

Jaekel, N., Schurig, M., Florian, M. and Ritter, M. (2017). From Early Starters to Late Finishers? A Longitudinal Study of Early Foreign Language Learning in School. *Language Learning*, 67(3), pp. 631–664. https://doi.org/10.1111/lang.12242

Jaekel, N., Schurig, M., van Ackern, I. and Ritter, M. (2022). The impact of early foreign language learning on language proficiency development from middle to high school. *System*, 106, p.102763. https://doi.org/10.1016/j.system.2022.102763

Muñoz, C. (2010). *On how age affects foreign language learning*. [online] Available at: https://www.enl.auth.gr/gala/14th/Papers/Invited%20Speakers/Munoz.pdf.

Roehr-Brackin, K. (2022). Investigating explicit and implicit L2 knowledge and learning: Replications of Erlam (2005) and Roehr-Brackin and Tellier (2019). *Language Teaching*. Cambridge University Press, 55(2), pp. 271–283. https://doi.org/10.1017/S0261444820000415

Singleton, D. & Pfenninger, S. E. (2019). Exploring a poorly understood variable: An agenda for classroom research on the age factor. *Language Teaching*. Cambridge University Press, 52(1), pp. 111–127. https://doi.org/10.1017/S0261444818000319

# РАБОТАТА ПО ТЕМАТИЧЕН ЛЕКСИКОН (ЕКОЛЕКСИКОН) В ОБУЧЕНИЕТО ПО РОДИНОЗНАНИЕ ВЪВ 2 КЛАС

**Цветомира Иванова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ 66, Благоевград 2700, България*

РЕЗЮМЕ

В статията се представя технологията на приложение на интерактивния метод тематичен лексикон. Въз основа на проведено изследване сред второкласници, посредством модификация на авторов въпросник за еколексикон, са поместени резултати от приложението на този метод. Анализирани са интересите на учениците и познавателната им самостоятелност във връзка с обогатяване представите ми и опознаването на непосредствено заобикаляща ги природна среда и на природата като среда на обитание на всички живи същества.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: тематичен лексикон, еколексикон, интерактивни методи, природа, интереси на учениците, познавателна самостоятелност

# WORK ON THEMATIC LEXICON (ECOLEXICON) IN THE TEACHING OF THE HOMELAND STUDIES IN GRADE 2

**Tsvetomira Ivanova, 66 Ivan Mihaylov Street, Blagoevgrad, 2700, Bulgaria**

ABSTRACT

The technique of using the interactive thematic lexicon method is presented in the article. Based on a study carried out with second graders, using a modified version of the author's ecolexicon questionnaire, the results of the application of this method are presented. The students' interests and cognitive independence were analysed in relation to the enrichment of their ideas and their knowledge of the natural environment around them and of nature as the habitat of all living beings.

KEYWORDS: thematic lexicon, ecolexicon, interactive methods, nature, students' interests, cognitive independence.

Работата с тематичен лексикон е интерактивен метод на обучение и основанията за това са няколко: той притежава характерна дейностна определеност; свои съдържателни и

процесуални особености, които са специфични; има конкретни резултати, свързани с личностната значимост на обучението. Според Е. Иванова (2021, с. 351) рационално подбраните методи позволяват на личността да се развива и утвърждава. Според същата (2019, с. 138) „приложението на методи, основаващи се на взаимодействието или интеракцията в обучението, разнообразява учебната и активизира мисловната дейност“. Нещо повече, “съчетаването на иновативност, част от която е интерактивността, с традиционни за обучението и възпитанието подходи и стратегии разширява, но и диференцира уменията на специалистите и повишава ефективността на образователната дейност, както при деца със СОП, така и при деца в норма.” (Tsvetanova & Boboshevski, p. 300)

Взаимният обмен на информация при работа с тематичен лексикон може да включи много участници, с възможност да се използват снимки, справочници и друга допълнителна информация. Затова той е подходящ при запознаване с природната и обществената среда, тъй като позволява светогледа на личността да се обогати и разшири.

В. Петрова (2009, с. 130) поставя следните значими акценти при попълване на въпросника: да се прочита и преценява написаното до момента, собствените становища и знания да се съпоставят с тези на останалите, да се избира стил за представяне на информацията, да се представят послания към следващите, които ще попълват лексикона.

Попълвайки лексикона, ученикът има време да осмисли своето отношение, да обогати познанията си и да предложи интересни факти за онези, които ще прочетат написаното от него. Както посочва М. Стоева (2015, с. 117) човек „притежава свободен дух, проявяващ се в желанието сам да избира какво да харесва, от какво да се интересува и с какво да се занимава според личните си предпочитания.“ И този метод позволява на учениците да организират самостоятелно дейността си и да изберат средствата и конкретното съдържание.

В настоящето изследване, посредством тематичния лексикон (еколексикон), се проучват интересите и познавателната самостоятелност на учениците във втори клас. Въпросникът в еколексикона е модификация на споделения от В. Петрова (2009, с. 131) и е с обем от 20 въпроса.

*Обработка и анализ на въпросите от еколексикона:*

На въпрос № 1 „Представи се (Как се казваш? На колко години си?)” почти всички, които са попълнили лексикона, са се представили само със собственото име без фамилия.

При обработката на резултатите от въпрос № 2 „Кое е любимото ти животно? (ако желаеш, разкажи защо)” 38,5% (10 ученика) от учениците са написали куче; 26,9% (7 ученика) котка; 7,7% (2 ученика) гепард; 3,8% (1 ученик) рис; 3,8% (1 ученик) хамелеон; 3,8% (1 ученик) жаба, 3,8% (1 ученик) лъв , 3,8% (1 ученик) заек, 3,8% (1 ученик) тигър. Почти всички ученици аргументират своите предпочитания, които се свеждат до следното: кучето е любимо животно, защото е умно и е най-добрият приятел на човека; котето, защото е пухкаво, гальовно и мило;

гепардът, защото е най-бързото животно; хамелеоните, защото могат да променят цвета си и са много красиви; тигърът, защото е силен и красив; лъвът, защото е много бърз.

Следващият въпрос, № 3 „Кое е любимото ти растение? (ако желаеш, разкажи защо)". 38,5% (10 ученика) посочват лалето; 26,9% (7 ученика) зюмбюл; 15,4% (4 ученик) роза; 3,8% (1 ученик) орхидея; 3,8% (1 ученик) теменужка и по 1 ученик (3,8%) определят шипката, ягодата и малината. Последните три отговора са различно аргументирани от останалите, които са в полза на красотата и аромата на цветята и предпочитанието на учениците е предопределено от вкусът на плодовете, с които те даряват хората.

При обработката на резултатите от въпрос № 4 „Имаш ли градинка вкъщи, за която да се грижиш сам/а (ако не, би ли искал/а да имаш)?" 9 ученика (36,4%) са написали, че имат градинка вкъщи, за която се грижат с помощта на семейството си, като 8 от тях пояснява, че градината е цветна и само един ученик потвърждава своите грижи за зеленчукова градина у дома. От останалите 17 ученика (65,4%) – 9 (34,6%) потвърждават желанието си за евентуални грижи, докато останалите 8 (30,8%) не споделят такова желание.

При обработката на резултатите от въпрос № 5 „Кой е любимият ти сезон? Защо?" прави впечатление, че мнозинството ученици (65,4%) са написали лято, заради дългата ваканция и почивката на море; 6 ученика избират пролетта (23,1%) и едва 3 ученика посочват зимата, защото през този сезон са рождените им дни.

При обработката на резултатите от въпрос № 6 „Имаш ли домашен любимец?" само четирима ученика (15,4%) са споделили, че нямат домашен любимец. Двама ученика (7,7%) се грижат за заек, също толкова (7,7%) се грижат за папагал, четирима ученика (15,4%) отглеждат рибки, а останалите 14 ученика (53,8%) имат за домашен любимец куче.

В отговорите си на въпрос № 7 „Какво мислиш за бездомните животни, които си нямат никого?" децата споделят своите съчувствие и жал към тях, както и опити и възможности да полагат грижи за тях (храна и вода). Само едно дете предлага вариант, в който ние, хората, да ги осиновим и така да им помогнем.

На въпрос № 8 „Кога и къде за последен път си бил/а сред природата?" шест ученика (23,1%) са написали, че в последните две седмици са посетили парка в града, гората в близост; останалите посочват забележителни места като вр. Мальовица, с. Дрен, водопад „Видимското пръскало", гр. Банско, Родопите и други, посетени обаче преди повече от две седмици. Тази информация подсказва, че посещенията на децата и престоят им не е системен и чест, а по-скоро е епизодичен и/или сезонен.

С въпрос № 9 „В твоя роден край има ли природни забележителности? (Ако да, кои са те?)" се проучват знанията на учениците за родния им край, наличието или липсата на които са индикация за познавателния интерес на децата към опознаване на непосредствено

заобикалящата ги природна действителност. Тук се откриват разнообразни отговори като Рилски манастир, местност „Кръста“, Стобски пирамиди, водопадът „Дяволски води“, резерват „Парангалица“, Рила и Пирин, Рупите, Ловен дом, парк Бачиново. Това споделяне и тази равносметка у учениците може да провокират у тях гордост от своя роден край и забележителностите в него.

При обработката на резултатите от въпрос № 10 „Какво според теб най – сериозно застрашава природата днес?” един ученик (3,8% от всички) посочва земетресенията като заплаха за природата. Всички останали ученици посочват като причина хората със своите дейности, един от които акцентира върху безотговорните хора. Останалите ученици причисляват всички в общата отговорност на „ние, хората“.

Разнообразни са отговорите на въпрос № 11 „Напиши своя идея, с която ще се решат екологичните проблеми на човечеството”, които се свеждат до примери за почистване на природата от отпадъци и замърсяване (градинката, парка, блоковото пространство), за засаждане (на цветя и дървета, заедно с родители, баби и дядовци), за поливане на растения, за изработване на хранилка за птици, за хранене на бездомни животни, за разделно събиране на отпадъци, за разумно потребление на пластмаса. Само един от учениците не споделя мнение.

При обработката на резултатите от въпрос № 12 „С какво смяташ, че ти можеш да допринесеш за решаването на тези екологични проблеми?” се забелязват предложения, сходни на споделените идеи и практики в отговорите на предишния въпрос. Това е впечатляващо, тъй като означава, че децата се чувстват значими, те предприемат мерки и действия съобразно своите сили и възможности, не са безучастни, нито пък безотговорни.

Отговорите на въпрос № 13 „Кое е последното нещо, което си направил/а за доброто на природата?” са в подкрепа на предходните два въпроси и споделените мнения и идеи.

При обработката на резултатите от въпрос № 14 „Последна книга или статия, които си чел/а, посветени на природата?” се откриват разнообразни отговори – Енциклопедия за Земята, списание „Минералите на Земята“, книгата „Училище за природните богатства“ и други.

Интересни са и споделените филми, които учениците последно са гледали и са свързани с природата и нейното опазване (въпрос № 15): „Джурасик парк“, „След утрешния ден”, „Дървото на живота”, „Маймуните в Африка”, „Разходка сред природата”, епизоди с д-р Пол и други научнопопулярни филми.

За най – интересно растение или животно, което са виждал/а или за което са чели (въпрос № 16) мнозинството учениците посочват пеперудата, заради нейното преобразуване от гъсеница; акулата; маймуната, защото човекът е произлязъл от нея; сепията, която променя цвета си във водата; ленивеца, еделвайса, прилепите; сьомгата със своята миграция; мравките, които могат да вдигнат тегло 20 пъти по-голямо от собственото им; синият кит с неговата

продължителност на живот и други. Безспорно тези интересни факти не са част от задължителното учебно съдържание и са познати на учениците благодарение на тяхната инициативност и любознателност.

В отговорите си на въпрос № 17 „Напиши народна мъдрост или мисъл на велик мислител, посветена на природата." учениците споделят следното; „Ако обичате истински природата, навсякъде ще намерите красота", „Да защитаваме природата, означава да защитаваме себе си", „Ако умът се промени, ще се промени и светът", „Природата, времето и търпението са най – великите лекари", „Природата е изкуството на Бог", „Никой не е толкова мъдър, за да няма какво да научи от природата", „Гледай в земята, а не в небето", „Не разваляй това, което природата е създала", „Природата не спира своето движение и наказва всяко бездействие".

За свои мисли за природата (въпрос № 18) учениците формулират следните послания: „Трябва да пазим природата, за да я има утре", „Не замърсявай природата", „Природата е царство", „Грижи се за животните, защото и те се грижат за теб", „Когато сме сред природата, ставаме по – добри хора", „Природата е най – великото творение", „Природата е красота и чист въздух", „Природата е място сред, което може да си напълно спокоен", „Ако пазим природата, пазим и себе си", „Природата е дар", „Природата е необикновена и ние хората трябва да се опитаме да я запазим такава", „Бог помага на природата, за да ни помага и тя".

На въпрос № 19 „Какво ново научи, попълвайки лексикона?", учениците споделят своето удоволствие и удовлетворение от попълването на лексикона; равносметката, че не се полагат достатъчно грижи за опазване на природата; споделят също необходимостта да се променим заради природата; значимостта да пазим природата чиста, за да живеем по – добре и да полагаме повече усилия за нея; необходимостта да сме добри към природата и да не унищожаваме това, което имаме; природата е безценна; потребността от още знания за природата; усвояването на интересни знания за нея.

При обработката на резултатите от въпрос № 20 „Вярваш ли, че ние, хората ще съумеем да спасим природата на планетата и защо?" всички, без изключение споделят своята вяра и потребността от повече труд, внимание и грижа.

*Обобщение на резултатите:*

Чрез работата с еколексикон учениците споделиха своето лично отношение, представиха своята лична позиция и опит от контактите си с природната среда. Високата мотивация и самостоятелният избор на стратегии за участие като аспекти от приложението на метода (Петрова, 2009, с. 130) са безспорни в това изследване, предвид разнообразните начини на представяне на отговорите (чрез рисунки, стикери, емотикони и др.) Лексиконът е достъпно средство за себеизразяване и общуване с връстниците. Работата с него формира отговорно

отношение към природата, възпитава у подрастващите отзивчивост и желание активно да се защитава, подобрява и облагородява околната среда.

***Използвана литература:***

Иванова, Е. (2021). Формиране на учениковата личност в начална училищна възраст сборник доклади от годишна университетска научна конференция на нву "Васил Левски", 346-352.

Иванова, Е. (2019). Интегриране на интерактивни, информационни и комуникационни технологии по темата „как възприемам света?" От учебния предмет „Околен свят" годишна университетска научна конференция на нву „Васил Левски" 2019,137-145.

Петрова, В. (2009). 12 интерактивни метода в обучението по Роден край, Околен свят, Човекът и природата, Човекът и обществото в I-IV клас, ИК „Кота"< Стара Загора

Стоева, М. (2015). Игровия дидактически подход в образователния процес като средство за развитие на социалните компетентности. В: Гносеологические основы образования: международный сборник научных трудов, посвященный профессору С.П. Баранову. – Елец: Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина, ISBN 978-5-94809-782-4, с.115-117.

Tsvetanova V. & Boboshevski S. (2020). INTERACTIVE METHODS IN SCHOOL - OPPORTUNITY FOR SOCIAL AND EDUCATIONAL CHANGE. KNOWLEDGE, International Journal Scientific Papers Vol. 42.2, 299-302.

# НИВО НА ФИЗИЧЕСКА ДЕЕСПОСОБНОСТ ПРИ ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

**Невяна Докова**[a]

**Лилиана Гоцева**[b]

[a] *доц. д-р Невяна Докова, катедра ТМФВ, Факултет по педагогика, ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград, България*

[b] *ас. д-р Лилиана Гоцева, катедра ТМФВ, Факултет по педагогика, ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ:

В доклада се разглежда въпроса за нивото на физическа дееспособност при 6-7 годишни деца, като основен сумарен показател за достигнато равнище в развитието на техните двигателни качества. За нуждите на изследването е проведено двигателно тестиране и резултатите от него са сравнени с данни от други подобни измервания. На тази база са очертани основните тенденции в контекста на разглеждания научен проблем.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Предучилищно физическо възпитание, физическа дееспособност, физическо развитие, двигателно-развиващи функции.

## PHYSICAL ABILITY LEVEL OF PRESCHOOL CHILDREN

ABSTRACT

The article considers the issue of the physical ability level of 6-7 year old children as a key summary indicator of the achieved level in the development of their motor skills. For the purposes of the study, motor testing was conducted and the results compared with data from other similar measurements. On this basis, the main trends in the context of the scientific problem considered are outlined.

KEYWORDS: Preschool physical education, physical ability, physical development, motor-developmental functions.

## 4. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Съгласно Наредба № 5 на МОН предучилищното образование полага основите за учене през целия живот, като осигурява физическото, познавателното, езиковото, духовно-нравственото, социалното, емоционалното и творческото развитие на децата, вземайки предвид значението на играта в процеса на педагогическото взаимодействие (Наредба № 5 на МОН, 2016).

Предучилищният период се характеризира с интензивно морфологично израстване и функционално усъвършенстване на детския организъм. Физическото възпитание заема основно

място в образователната и възпитателната работа в детската градина поради широките му възможности за комплексно биологично и психо-социално развитие на децата (Глушкова, 2004). В тази връзка основната цел на физическото възпитание в детската градина е насочена към всестранното развитие на двигателните способности като условие за постигане на физическо усъвършенстване и хармонично развитие на детската личност (Кадийски и кол., 1992). Освен това на физическо възпитание, като част от общото възпитание на личността, се пада ролята да формира у децата знания и умения относно целенасочената двигателна активност и изграждане на потребност за водене на здравословен начин на живот от най-ранно детство до дълбока старост (Ст. Кинов, 2010).

Развитието на децата от предучилищната възраст (6-7г.) се характеризира като преломен етап в развитието на мотриката (Слънчев, Янев, 1992). През предучилищния период се наблюдава и най – висок темп на повишаване на физическата дееспособност в сравнение с другите възрастови периоди. Системният контрол и оценка относно нивото на развитие на физическите качества на децата в детската градина дава възможност да се прави обективна преценка за резултатите от процеса на физическото възпитание в тази възраст. Именно важността на тези особености на посочения възрастов период са във фокуса на разглеждания в доклада научен проблем.

## 5. МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА

*Обект* на настоящето изследване са двигателно-развиващите функции на физическото възпитание в предучилищна възраст. Съответно *предмет* на изследване е нивото на физическа дееспособност на децата в предучилищна възраст.

*Целта* на изследването е да се проучи и сравни нивото на физическа дееспособност на 6-7 годишни деца с данни от националното изследване (НИ) проведено през 80-те години на миналия век.

Изследването е проведено през 2022 година в Благоевград, като в него са взели участие 76 деца от четвърта подготвителна група на детската градина. Получените изследователски данни са подложени на количествен и качествен анализ, като са направени съответните изводи за практиката.

В хода на изследването са използвани следните методи:

- Анализ на литературни източници;
- Двигателно тестиране;
- Математико–статистически методи.

## 6. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

**Таблица 1** Резултати от измерването на физическата дееспособност – момичета

| № | Показател | Данни от изследването-Благоевград | | | | Данни от НИ-общо за страната | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | n | $\bar{X}$ | S | V% | n | $\bar{X}$ | S | V% | d | $t_{емп}$ | $t_т$ |
| 1 | Сила на дясна ръка (кг) | 39 | 8,13 | 1,92 | 24 | 533 | 9,73 | 3,41 | 35,04 | 1,60 | 2,93 | 1,96 |
| 2 | Сила на лява ръка (кг) | 39 | 7,69 | 1,64 | 22 | 535 | 9,08 | 3,09 | 34,03 | 1,39 | 2,63 | 1,96 |
| 3 | Скок на дължина от място(см) | 39 | 83,77 | 19,10 | 23 | 505 | 85,57 | 22,26 | 26,0 | 1,80 | 0,48 | 1,96 |
| 4 | Брой клякания за 20 сек. | 39 | 15,85 | 2,21 | 14 | 500 | 17,40 | 3,29 | 18,9 | 1,55 | 2,75 | 1,96 |

Като обобщение от сравнените резултатите представени на Таблица 1 от нашето изследване с данните от „НИ – общо за страната“ при момичетата в тази предучилищна възраст се вижда, че по отношение силата на горните крайници се наблюдава статистически значими разлики, което потвърждава, че момичетата на 6-7 годишна възраст през 80-те години са имали по-високо силови възможности в сравнение с тези сега.

Същата е и тенденцията при сравняване на данните от теста „Максимален брой клякания за 20 секунди“. И тук със статистически значима достоверност може да твърдим, че изследваните от нас момичета в предучилищна възраст имат по-слаби скоростно-силови възможности на долните крайници в сравнение с тези от НИ проведено през 80-те години на миналия век.

Единствено при сравняване на данните получени за взривна сила на долните крайници между констатиращото измерване и тези от „НИ за страната“, не се наблюдава статистически значима разлика, което означава, че сегашните момичета в предучилищна възраст имат приблизително еднакви възможности по този показател в сравнение с тези регистрирани при НИ.

**Таблица 2** Резултати от измерването на физическата дееспособност – момчета

| № | Показател | Данни от изследването-Благоевград | | | | Данни от НИ-общо за страната | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | n | $\bar{X}$ | S | V% | n | $\bar{X}$ | S | V% | d | $t_{емп}$ | $t_т$ |
| 1 | Сила на дясна ръка (кг) | 37 | 9,32 | 2,66 | 29 | 499 | 12,03 | 3,85 | 32 | 2,71 | 4,14 | 1,96 |
| 2 | Сила на лява ръка (кг) | 37 | 8,30 | 2,59 | 32 | 499 | 11,03 | 3,39 | 30,73 | 2,73 | 4,69 | 1,96 |
| 3 | Скок на дължина от място (см) | 37 | 96,46 | 19,33 | 20 | 480 | 96,67 | 22,95 | 23,8 | 0,21 | 0,06 | 1,96 |
| 4 | Брой клякания за 20 сек. | 37 | 16,11 | 3,39 | 21 | 501 | 18,15 | 3,16 | 17,41 | 2,04 | 3,67 | 1,96 |

От данните представени на Таблица 2 се вижда, че при сравняване на резултатите от нашето изследване с данните от „НИ – общо за страната“ при момчетата в предучилищна възраст се наблюдава по отношение силата на хвата и динамичната сила на долните крайници разлика в средните стойности, която е съпроводена с необходимата гаранционна вероятност. Това означава, че по тези показатели изследваните от нас момчета на 6-7-годишна възраст изостават от своите връстници по данни от НИ.

Единствено по отношение взривната сила на долните крайници не се наблюдава значима разлика между получените от нас резултати и данните от „НИ -общо за страната.

Друг съществен момент тук е, че още в предучилищна възраст се наблюдават изразени полови различия по изследваните от нас показатели.

## 7. ИЗВОДИ

Като обобщение на всичко изложено относно изследваните от нас страни на физическата дееспособност на децата в предучилищна възраст може да бъдат направени следните изводи:

- По отношение силата на хвата при момичетата установихме, че се наблюдават статистически значими разлики, което потвърждава, че момичетата на 6-7- годишна възраст имат по-ниски силови способности на горните крайници в сравнение с техните връстници от 80-те години.
- При момчетата по отношение силата на хвата също се наблюдава разлика в средните стойности съпроводена с необходимата гаранционна вероятност. Това означава, че по този показател изследваните от нас момчета на 6-7-годишна възраст също изостават от своите връстници по данни от НИ.
- При сравнените данни за взривна сила на долните крайници между констатиращото измерване и тези от НИ установихме, че сегашните момичета и момчета в предучилищна възраст имат сходни възможности по този показател с техните връстници от 80-те години.
- По отношение динамичната сила на долните крайници както при момичетата, така и при момчетата се наблюдава статистически значима разлика в средните стойности в полза на изследваните деца в предучилищна възраст от НИ.
- Още в предучилищна възраст са налице изразени полови различия в резултатите по изследваните от нас показатели.
- В заключение може да кажем, че в заниманията по физическо възпитание в детската градина е необходимо да се планира системно целенасочена работа за развиване на двигателните качества и респективно за повишаване на физическата дееспособност на децата.

### *Литература*

Глушкова, М. (2004). Двигателна обучаемост на децата от предучилищна възраст, Благоевград.

Кадийски, Ив., Костов К., Глушкова М., и кол. (1992). Теория и методика на физическото възпитание, Благоевград.

Кинов, Ст. (2010). Двигателната активност сред подрастващите-основен фактор в системата на общественото здраве, Сб. „Докторантите в диалог с науката“, Благоевград, 55-60.

НАРЕДБА № 5 от 03.06.2016 г. за предучилищното образование, Обн. – ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 01.08.2016 г.

Слънчев, П., Янев Б. (1992). Физическо развитие, физическа дееспособност и нервно-психическа реактивност на населението на България 1980-1982. НСА, София.

# РЕАЛИЗИРАНЕ НА УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА

**Антон Димитров**

[a] *Антон Димитров, докторант в катедра ТМФВ, Факултет по педагогика, ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград, България*

РЕЗЮМЕ:

В доклада е разгледан въпроса за материално-техническото и кадрово обезпечаване на физическото възпитание, като педагогически процес във втори гимназиален етап на средната образователна степен. За нуждите на изследването е проведено анкетно проучване с учители по Физическо възпитание и спорт. Въз основа на получените резултати, са очертани основните предизвикателства и трудности при реализирането на учебния и тренировъчен процес по Физическо възпитание и спорт в училищната практика.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: физическо възпитание и спорт, спортни педагози, материално-техническа база, втори гимназиален етап.

# IMPLEMENTATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

ABSTRACT

The report examines the question of School Sports Facilities and the professional development of the Physical Education staff in the pedagogical process in the second high school stage of secondary education. For the needs of the research, a survey was conducted with PE teachers. Based on the obtained results, the main challenges and difficulties in implementing the learning and training process in Physical Education and Sports in school practice are determined.

KEYWORDS: Physical Education and Sports, Sports Teachers, School Sports Facilities, Second High School Stage.

## 1. Постановка на проблема

Обучението по физическо възпитание и спорт категорично следва да бъде адекватно на нуждите на обучаваните ученици, на достъпността на материалната база в училищата, на техническата обезпеченост на учебния и тренировъчен процес по физическо възпитание и спорт в училищната практика. Само тогава се достига до качествен спортно-педагогически процес.

Управлението на качеството е непрекъснат процес на взаимодействие между факторите и условията, от които зависи нивото на образованието и обучението, и резултатите от него. Този процес се осъществява на национално, регионално и институционално равнище. Това няма как да се случи без използване на иновативни педагогически методи и форми за предаване, преподаване и научаване на учебни знания.

Гореизложеното безспорно се отнася и за реализирането на учебния и тренировъчен процес по предмета Физическо възпитание и спорт в училищната практика. За по-добрата подготовка на учениците е необходимо да се използва комбинация от интерактивни методи: упражнения за развиване на емпатия; морални дилеми свързани с вземане на решение; съвместна дискусия; ситуационни игри; симулация и други (Коста Костов, 2008).

Основните задачи на предмета „Физическо възпитание и спорт“ са свързани с формирането на нови знания, двигателни умения, компетенции за вид спорт, подобряване на двигателните способности и изграждане на личностни качества (Учебна програма по ФВС за XI клас, 2023). Учебния процес следва да бъде насочен не само към подобряване на физическото и двигателното развитие на учениците, в частност от втори гимназиален етап, но същевременно с това да се развиват и техните познавателни възможности чрез получаването на системни и аналитични знания за извършваните двигателни дейности и резултатите от тях (Учебна програма по ФВС за XII клас, 2023). В тази връзка към основополагащите принципи на физическото възпитание и масовия спорт, някои автори причисляват и принципа за научност в преподаването на учебния материал от страна на учителя. С други думи, това което използва учителят като учебно съдържание, като подходи и методи на преподаване и усвояване от страна на учениците, да бъде съобразено с последните научни постижения (изследвания) в областта на спортната педагогика и постиженията в медицинските и психологическите научни области (Костов и кол., 2019).

От своя страна качеството на образованието в институциите се осигурява при спазване на следните принципи:

- ефективно разпределяне, използване и управление на ресурсите;
- автономия и самоуправление;
- ангажираност, сътрудничество и социален диалог между всички участници в процеса на образованието и обучението;
- удовлетвореност на участниците в процеса на обучението и на другите заинтересовани лица;
- приемственост на политиките и постиженията, прилагане на добри педагогически практики;
- непрекъснатост, прозрачност и демократичност в процеса за повишаване на качеството в институцията;

- ориентираност на образованието и обучението към изискванията и потребностите на пазара на труда;
- целенасоченост към постигане на високи резултати в процеса на обучение и образование;
- лидерство и разпределяне на отговорности за постигане на целите на институцията (ЗПУО, 2016).

Така представения научен проблем налага да се изследва какви са зависимостите от състоянието на материалната база и мотивацията, както у педагозите, така и у обучаваните, за подобряване на физическото и двигателното развитие на учениците във втори гимназиален етап.

**2. Предмет и обект на изследването**

**Предмет на изследването** е състоянието на наличната материално-техническа база необходима за провеждане на обучението по предмета „Физическо възпитание и спорт“.

**Обект на изследването** е учебния процес по физическо възпитание и спорт във втори гимназиален етап.

**3. Цел, задачи и организация на изследването**

**Целта на изследването** е да се установи до каква степен е осигурена адекватна материално-техническа база, необходима за провеждане на обучението по предмета „Физическо възпитание и спорт“ във втори гимназиален етап.

**3.1. Задачи:**

1. Проучване на литературните източници по разглеждания проблем.
2. Провеждане на анкетно проучване с преподаватели във втори гимназиален етап.
3. Очертаване на основните тенденции и формулиране на препоръки за практиката.

**3.2. Организация на изследването**

Изследвано е проведено в периода **март - април 2021 г**. За целите на проучването *са анкетирани 20 спортни педагози* от следните общини и населени места: град Сандански, Община Сандански; Община Сатовча, с. Абланица и с. Кочан; град Якоруда, Община Якоруда; Община Велинград, с. Драгиново; Община Гърмен, с. Рибново; град Благоевград, Община Благоевград.

**4. Анализ на резултатите**

Анкетираните учители по ФВС са общо 20 на брой, като има представители на всяка от засегнатите общини. Въпросите в анкетната карта предполагат алтернативни отговори, както и посочване на повече от един отговор. Преобладаващата част от учителите по ФВС, взели участие в анкетното проучване, попадат в диапазона от 10 до 20 години педагогически стаж. Това означава, че те имат достатъчно практически опит и дадените от тях отговори ще очертаят основните тенденции по разглеждания научен проблем.

Един от факторите оказващ влияние върху ефективността на обучението по предмета „Физическо възпитание и спорт“ е наличието на специална материално-техническа база в училище. В тази връзка на Фигура 1 и Фигура 2 са представени обобщени данните свързани с материално-техническото обезпечаване на учебния процес по физическо възпитание. На Фигура 1 са отразени отговорите на учителите свързани с предизвикателствата и трудностите при провеждане на часовете по физическо възпитание в училище.

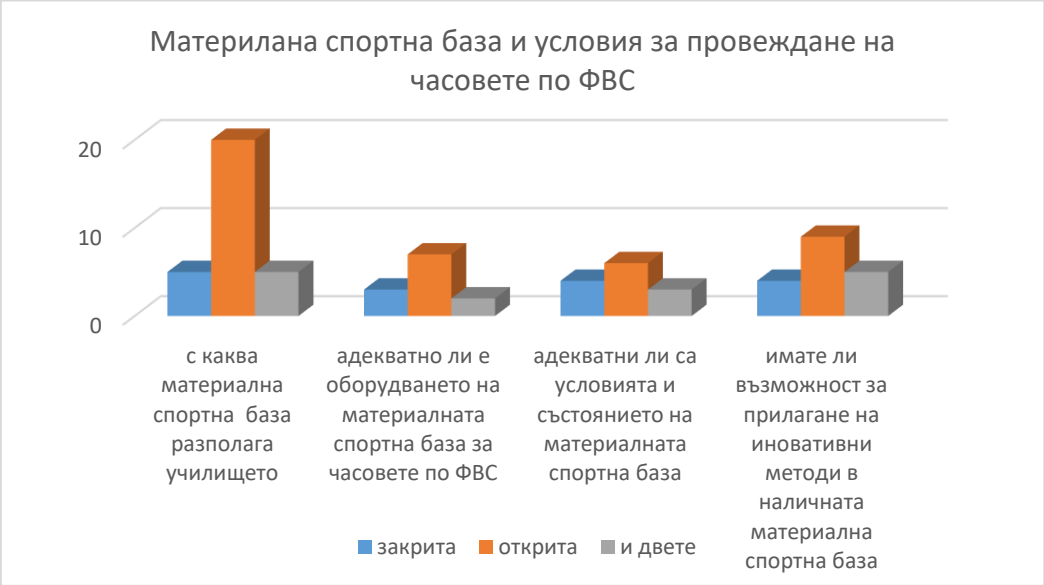



Фигура 1

Почти всички анкетирани отговарят, че остарялата материално-техническа база се явява основна причина за липсата на интерес у учениците за активно участие в учебния процес по ФВС. След това, съобразно получените отговори, се нарежда причината, която също води до липсата на интерес у учениците за активно участие в учебния процес – това са липсващите условия за активен спорт в часовете по ФВС. Също така сериозно влияние оказват и лошите условия за провеждане на часовете по ФВС. Констатираните предизвикателства и трудности, с които преподавателите по ФВС се сблъскват най-често в контекста на училищната практика, от своя страна безспорно ограничават подбора на методите и средствата прилагани в процеса на двигателното обучение. Това от своя страна води до еднообразие и ниска ефективност на

провеждания учебен процес. Друг важен момент тук е, че много малка част от анкетираните отговарят, че учениците не участват активно в учебния процес по други причини – основно здравословни проблеми.

На Фигура 2 са онагледени резултатите от въпросите свързани с наличната открита и закрита спортна база и нейното техническо оборудване.




Фигура 2

Запитани относно това, с каква материална спортна база разполага училището, в което преподават, анкетираните учители по ФВС отговарят, че навсякъде има на разположение открита спортна площадка. Обратно на това, само в пет от обхванатите училища на разположение за провеждане на часовете по ФВС е и закрита спортна площадка. С оглед на тези отговори става ясно, че много малка част от анкетираните учители по ФВС могат да се възползват при своята работа от наличието на закрита и открита материална спортна база.

Като естествено продължение на темата се явяват отговорите на въпроса дали и в каква степен е адекватно оборудването на ползваните в учебния процес по ФВС спортни бази.

Само четирима спортни педагози споделят, че закритите спортни площадки са оборудвани с достатъчно и разнообразни уреди, за да могат да провеждат адекватно обучение по ФВС. По отношение на откритите спортни площадки, се оказва, че от двадесет налични във всяко едно училище, само на осем от тях са налични достатъчно и разнообразни уреди за да може да се провежда качествено обучение по ФВС с учениците от втори гимназиален етап. За да придобием ясна представа за адекватното оборудване на материалната спортна база следва да уточним, че единствено в три училища както закритата, така и откритата спортна база разполага

с разнообразни и достатъчно уреди, които да дават и възможност за прилагане на нов вид методи – интерактивните. Необходимо е също да се обърне внимание на още един факт, а именно състоянието на самата материална спортна база и условията за нейното ползване. Независимо от това дали самата база е оборудвана подходящо или не, друг важен фактор за нормалното протичане на учебния процес по ФВС се явяват условията на място, позволяващи да се ползва по предназначение и да способства за пълноценно и организирано взаимодействие между учител и ученици, а от друга – между самите ученици. В тази връзка четирима преподаватели са посочили, че ползваната от тях закрита спортна база е в подходящо състояние за да позволи нормалното ползване и провеждане на обучението в часовете по ФВС. Това е едва 20% от всички обхванати спортни педагози и училища. Шестима от анкетираните или 30% от всички обхванати спортни педагози и училища отговарят, че ползваната от тях открита спортна база е в подходящо състояние за да позволи нормалното ползване и провеждане на обучението в часовете по ФВС. Логично, състоянието и на двата вида спортни бази – закрита и открита е задоволително едва при трима отговорили – само 15%.

Иновативно обучение по ФВС, чрез прилагане на т.нар. иновативни методи, е възможно при ползване на четири от закритите спортни бази, както и е възможно за девет от откритите спортни бази – 45% от преподавателите имат тази възможност. Само петима спортни педагози могат да се възползват от наличната както закрита, така и открита спортна база, за да достигнат до по-голям ефект в развитието на двигателните качества на обучаваните ученици.

**5. Изводи и обобщение**

Анкетираните преподаватели ясно очертават основния проблем, който е причина за незадоволителното отношение на учениците към часовете по ФВС. Повсеместен установен проблем, във всяка една от общините, се явява лошото състояние на материалната спортна база в училищата. В тази връзка е необходимо да се създават условия за адекватно обучение по ФВС чрез непрестанно подобряване на материално-техническата база. Това може да стане чрез кандидатстване с проекти, в подходящи програми за изграждане на училищни физкултурни салони, там където няма такива, и като цяло подобряване на условията за спортуване на учениците. Разработване на адекватни проекти за изграждане на нови спортни обекти, съоръжения и спортни площадки, както и текуща поддръжка на съществуващите е един от факторите за повишаване качеството на учебния процес по физическо възпитание в училище. Подобряването на условията за спортна дейност в образователната институция, както и разширяване на извънкласните форми свързани с физическа активност, спорт, туризъм, от своя страна ще доведе до повишаване интереса на подрастващите към организираната двигателна активност. Също така наличието на адекватна спортна база в училище ще създаде условия и за прилагане, наред с традиционните, и на съвременни методи на обучение, каквито са

интерактивните, което също би повишило качеството и ефективността на учебния процес по физическо възпитание и спорт.

***Литература***

Закон за предучилищното и училищното образование в сила от 01.08.2016 г.

Костов, К и кол. (2019).Теория и методика на физическото възпитание. Благоевград

Костов, Коста (2008). За образователната същност на физическото възпитание. Сб. "Физическото възпитание и спортът в образователната система". Благоевград

Учебна програма по физическо възпитание и спорт за XI клас от 2023г.

Учебна програма по физическо възпитание и спорт за XII клас от 2023г.

# SOCIOCULTURAL CONTEXT AND TRANSFORMATION OF EARLY FOREIGN LANGUAGE LEARNING

**Maria Bakaloudi**

*South-West University "Neofit Rilski", 66 "Ivan Mihailov" Street, Blagoevgrad 2700, Bulgaria*

ABSTRACT

This report problematizes the socio-cultural dimensions of globalization as the real context in which modern education 'happens'. Undoubtedly, the adaptation of educational systems is a consequence of the increasing cultural interactions of individuals and communities in a globalizing world. Their adaptability to the modern context is expressed in the consistent displacement of established educational practices and their replacement with new models of interactions in the educational environment. The presented content characteristics in the models of education during the different eras reflect the evolutionary transformation of the educational systems, caused by the dynamic features of the changing world. The present analysis emphasizes the need to contextualize the "foreign" culture in the conditions of early foreign language learning - as a prerequisite for results in two directions: 1) increases personal motivation for learning a foreign language; 2) supports and strengthens the processes of cultural convergence in the global world.

KEYWORDS: globalizing world, sociocultural context, educational paradigm, early foreign language learning

## 3. INTRODUCTION

Education does not occur in a vacuum: it is deeply influenced by the social and cultural environment in which it takes place. The sociocultural context is the key factor that plays an important role in shaping educational policies and practices. As a universal tool for cognitive, affective and behavioral growth, the educational process is called upon to form and build competences in young people to deal with the challenges of the globalized world. Achieving this goal is inevitably associated with a critical analysis of traditional models for working in the educational environment and with a visionary reading of the expectations of users of educational services. Awareness of this condition problematizes the question of the socio-cultural dimensions of globalization as an actual context in which modern education "happens". The professional-pedagogical reflection of teachers to effectively manage pedagogical interactions, according to the needs of new generations of children and students, is critically discussed.

Emphasis is placed on the resistance of the teaching community to apply innovative approaches and diverse role scenarios to responsibly accompany the child/student in his/her development.

**Sociocultural dimensions of globalization**

As the most essential characteristic of the modern social and cultural context, the process of increased spread and interpenetration of ideas, capital, technologies and elements of culture stands out. Denoted by the term globalization, this process is an expression of the economic, social, political, cultural and technical interconnections and relationships that arise between individual countries, organizations and people. The dimensions of globalization are defined according to their functional orientation (Tagka, 2007; Gkoumas, 2015; Awdel, Odel & Saadi, 2020) and in this differentiation stand out:

- industrial globalization, reflecting the creation and development of multinational companies;
- financial globalization, reflecting the strengthening of international financial markets and the access of governments and organizations to international capital;
- political globalization, reflecting the scale of political interests in regions and countries that are not neighboring politically powerful countries;
- information globalization, reflecting the scope and intensity of the information flow between geographically distant areas;
- cultural globalization, reflecting the development of intercultural interactions and the formation of global culture.

Analyzing the multi-layered structure of the global world, Blackmore notes that relations in modern society are characterized by "increased economic, cultural, ecological and social independence and new transnational financial and political formations resulting from the mobility of capital, labor and information, as well as homogenizing , as well as with differentiating tendencies' (Blackmore, 2000:133). Indisputable evidence in this direction are the studies that analyze the specifics of the socio-cultural context and the prevailing trends in its constitution:

- an increasingly perceptible permeability of the boundaries between industrial, financial and political perspectives, justified by the levels of technical progress and the levels of functional literacy in individuals and communities;
- more and more tangible rapprochement and rapid connection of people around the world, as a result of the built communication infrastructure that ensures the cross-border flow of data;
- more and more perceptible narrowing of the world and strengthening of world consciousness in general (Robertson, 1992);

- an increasingly noticeable increase in the exchange of ideas, due to the huge amount of intercultural interactions and cooperation;

- more and more tangible implementation of processes through which "the peoples of the world are included in one world society" (Albrow, 1990:8);

- an increasingly tangible possibility "someone from one end of the world can interact, with mutual benefit, with a person at the other end of the world" (Larsson, 2001:9).

Interesting in this connection is the interpretation that defines globalization as "a social process in which the constraints of geography and social and cultural arrangements are giving way and in which people are increasingly aware that they are drifting apart" (Waters, 1995:3). While acknowledging the positive implications for societies, the author warns that with globalization, "economies tend toward liberalization...politics tends toward democratization...and culture toward universalization" (Waters, 1995:159). A similar negative connotation is also found in the research of Bakhtiari and Shajar (2006), who highlight the negative aspects of globalization reflected in:

- establishment of dominant cultures and values;

- strengthening of inequalities and conflicts between different cultures;

- increasing the digital divide between advanced and less developed countries (Bakhtiari & Shajar, 2006:97).

- establishment of dominant cultures and values;

- strengthening of inequalities and conflicts between different cultures;

- increasing the digital divide between advanced and less developed countries (Bakhtiari & Shajar, 2006:97).

Undoubtedly, the indicated inequalities are an indicator of emerging tensions that problematize the effects of globalization processes in the public space. The fears that are suggested by the opponents of globalization are in the direction of:

- the loss of diversity and uniqueness among individual nations and cultures;

- the intensifying processes of migration;

- increasing levels of child exploitation, human trafficking, prostitution and addictions.

In opposition to these claims, global-oriented communities proclaim that:

- people have been interacting with each other over great distances for thousands of years;

- globalization provides an opportunity for higher growth in world exchange;

- philosophy, religion, language, arts, and other aspects of culture spread and mingled as nations exchanged products and ideas;

- communities develop sensitivity for coexistence by embracing the characteristics of different cultures (Tagka, 2007; Gkoumas, 2015).

A key point in the defended thesis is the idea that the leading role is education, which should transform its own functions and goals given the specifics of the socio-cultural context in the modern world. In practice, the authors of educational policies make efforts to reform educational practices in accordance with the changing educational needs in globally oriented societies.

The unifying idea is that education systems around the world are called to "ensure not only the right to education for all children and students through improved availability and access, but also rights in education through the acceptability and adaptability of education systems" (Eras, 2016:197).

The realization of such large-scale requests finds expression in the emergence of new fields of knowledge, the mastery of which mediates the reform in education. In terms of content, they refer to the differentiating functions of inclusive, inclusive, intercultural, civic, health and environmental education. In an operational aspect, this new knowledge structures and compacts the paradigmatic transformation in the heterogeneous educational environment, because education faces "the big problem of unifying fragmented knowledge, the integration of which should become the basis for building the necessary comprehensive vision of the surrounding reality" (Marulevska, 2009:22).

**Transformative Aspects of the Educational Paradigm in a Global World**

The term "educational paradigm" refers to a set of fundamental principles and concepts that have been accepted by the pedagogical community over a specific period of time and form the basis of scientific inquiry.

Undoubtedly, the adaptation of educational systems is a consequence of the increasing cultural interactions of individuals and communities in the globalizing world. Their adaptability to the modern context is reflected in the consistent displacement of established educational practices and their replacement with new models of interactions in the educational environment (Kesidou, 2008; Nikolaou, 2009; Nikolaou, 2011; Binou, 2019):

- assimilation: it is defined as the most ethnocentric educational paradigm, according to which representatives of different cultures should completely ignore their traditions, values and beliefs and adopt the dominant culture of the country. Educational systems find a deficit in the diversity of children/students, which is a prerequisite for marginalization, educational segregation and social isolation;

- integration: an educational paradigm in which the diversity of cultures is accepted, but the public disclosure of traditions and cultural heritage is limited, as the dominant culture is threatened. Educational systems introduce special programs for educational support of minority groups, and familiarization with the cultural elements of the majority is a practice aimed at their social integration.

- multiculturalism: an educational paradigm affirming cultural diversity by promoting equal rights and opportunities to learn. Educational systems accept every cultural identity but fail to achieve deep cultural exchange and understanding.

- anti-discrimination: an educational paradigm that focuses on the differentiation of learning materials, tools and approaches to better support each subject in social interactions. Educational systems work actively to change attitudes and overcome stereotypes and to build experiences based on tolerant (non-racist) relations between minorities and the majority.

- interculturalism: it is defined as the most modern pluralistic model that affects students at all stages and degrees. Educational systems promote cultural interaction, exchange, communication and equality by developing intercultural sensitivity, empathy and cooperation for diversity awareness and cultural responsiveness among children and students.

The presented content characteristics in the models of education during the different eras reflect the evolutionary transformation of the educational systems, produced by the dynamic features of the changing world.

The present analysis highlights the need to contextualize the "foreign" culture in the conditions of early foreign language learning - as a prerequisite for results in two directions:

- increases personal motivation for learning a foreign language;

- supports and strengthens the processes of cultural convergence in the global world.

**Proactivity of the educational environment in early foreign language learning**

Culture learning is the process of obtaining the general and specialized cultural knowledge, abilities, and attitudes necessary for successful interaction and communication with people from various cultures. It is a dynamic, ever-evolving process that keeps the student interested on all levels – cognitively, behaviorally, and affectively (Paige et al., 1999).

Children's social and cognitive development is significantly influenced by culture. Nieto (2010) came to the conclusion that knowledge of students' original cultures has a beneficial impact on their learning and that teachers should view the cultural variances as significant resources to foster learning and serve as facilitators in terms of teaching culture.

According to Michalczyk (1976), culture instruction for beginning language learners should be exciting and engaging. Once these students have a basic command of the language, more in-depth instruction in culture, such as the cultural norms and values of a particular country, can be given.

Seelye's (1988) "seven goals of cultural instruction," as updated by Tomalin & Stempleski (1993), stated the objectives of teaching culture as follows:

1. To assist pupils in realizing that cultural conditioning affects everyone's conduct.

2. To assist students in learning how social factors like age, sex, socioeconomic class, and place of residence affect how people talk and act.

3. To assist students in better understanding how to behave in typical scenarios in the target culture.

4. To encourage students to become more conscious of the cultural implications of the words and phrases they encounter in the target language.

5. Enable students to assess and fine-tune generalizations about the target culture in terms of supporting evidence.

6. To assist students in acquiring the abilities to find and arrange data about the target culture.

7. To pique students' intellectual interest in the target culture and to foster empathy for its inhabitants

Intercultural communication has become increasingly important recently with the tremendous rise in foreign language learning. But because it is a new profession, cultural teaching is only now beginning to change.

A few significant observations have been made through a relatively little amount of recorded study work, and they are explained below. According to Chastain (1976), understanding the differences between various cultures is necessary for the learner to engage in communication and cooperation in a tolerant manner.

Byram and Morgan (1994) note that students might greatly benefit from culture classes in order to strengthen their language abilities, cultural awareness, and viewpoints toward native and target nations in their study on English Language Teaching (ELT) students. Similar to this, Abolghasem (2010) notes that teaching culture in foreign language lessons improves students' cultural sensitivity and comprehension of a second language.

In his article on teaching German culture, Brockmann (2009) argues that making a distinction between language and culture may be detrimental and that the purpo se of culture instruction should not be to thoroughly analyze topics like history and geography but rather to acquaint students with the target culture.

He contends that in order to assure that students review the cultural material annually, this effort to acquaint students with the target culture should be put into place as early as the first semester.

According to Brockmann, cultural material should be taught in a classroom through a variety of sources, including newspapers, electronic media, magazines, political speeches, literature, and commercials. In order for students to acquire structures with the intention of putting them in the cultural context, he concludes by saying that a language curriculum should be structured "around the notion of cultural literacy."

Teaching culture in a second language can be done in a variety of ways. Important educational aids that support the study of culture include movies, television, drama, media, technology, literature, songs, games, friends, and parents. In support of this view is the generalization that "every initial factual

arrangement, structuring, cognition of given information is necessarily preceded by a mental state through which the child's personality experiences the semantic integrity of the specific social situation..., that is, the experience of the environment is always before its cognitive relation" (Dyankova, 2019:59).

According to Obergfell (1983), fairy tales should be included in the study of French culture in a foreign language school in order to introduce pupils to the ingrained and enduring national values. Thus, each of these methods aids in the development of students.

Fairy tales, in Obergfell's opinion, are crucial resources because they expose kids to authentic literature and culture. According to Lee (2000:1), movies "provide the audience images of the society in which they inhabit". Films are cultural texts generated in society.

In Gerster (2006), Robert Rosenstone emphasizes how visual media can convey a culture's historical messages. Peck (1998) underlines the value of showing pupils foreign films to teach gestures.

According to Sato's (2007) argument, children can learn about Japanese culture through playing with "traditional" Japanese toys and items. The usage of the Internet, according to Hackett, "provides a direct, immediate relationship to the target culture" (Hackett, 1996:3).

According to Bacon (1995), technology advancements enable process-oriented education and evaluation in connection to culture. According to Moore et al. (1998), educators are beginning to employ technology in the teaching of culture and language more successfully.

According to Gale (1989), videodiscs and CD-ROMs can produce virtual cultural environments that allow for real-world engagement. According to Nostrand (1989), technology makes it simple and rapid to access foreign cultures.

Family members are another component that influences how culture is taught and learned. Families are a kid's first teachers and sources of communication, thus they not only impart cultural knowledge but also influence how the youngster views other cultures. The fact is indisputable "that the individual experience acquired in the parental family later has an impact on the intensity and nature of relationships with other people, the attitude towards the future and, in general, on existence as existence" (Tasevska, 2008:11).

Kurtkan (1982) asserts that families play a significant role in a person's societal adjustment. Families pass over to individuals the values, ideologies, and customs of the society. According to Kurtkan, ideas about what is "right" and "wrong" or "good" and "evil" are implanted in a person's psyche through their relatives.

Therefore, one may say that the family is a social institution that serves as the child's primary socialization agent. Last but not least, Kaya and Tuna (2010) agree that families are essential to the process of socialization and can pass on a society's cultural and social legacy to the next generation.

Course books are yet another resource for teaching culture. According to Klçkaya (2004), teachers' jobs include educating students about other cultures and the reasons why particular occurrences occur in various societies.

The goal is not to instill in the students a habit of behaving or thinking like outsiders or a belief that one culture is better to another. The major goal is to help children recognize the diversity of civilizations. Textbooks are significant resources that can be easily and frequently accessed by students. Foreign language teaching textbooks are no longer just developed concurrently with the development of foreign language pedagogy in a narrow sense, as Risager in Cunningsworth (1995) notes, but are also becoming more involved in the general cultural transmission with the educational system and the rest of society (p. 90).

Music is essential for reflecting culture, and this trait makes it useful for teaching. For instance, Putnam (2006) asserts that hip-hop has lately been popular around the world and that it can be incorporated into classes because the concepts addressed in song lyrics contain both cultural and educational aspects.

Children learning about cultural traditions like Christmas, Easter, and Santa Clause through children's songs like Jingle Bells and Twinkle-Twinkle, Little Star are another example of how music can be used to teach about different cultures. To sum up, families are the primary carriers of culture, while educational institutions are the ones that raise an individual's cultural consciousness.

Furthermore, in order to interact successfully and efficiently with speakers of the target language, culture is an essential component of any language lesson since language learning also entails learning about a foreign culture.

Teachers of foreign languages can employ a variety of methods and resources, including stories, images, films, and music, to teach about other cultures. One cannot utilize a language effectively for communication unless they are familiar with the culture of the target language.

**Conclusion**

The individual today must adjust to a multicultural environment and new communication patterns brought on by changes in national boundaries but also within the nation state.

The problem of the current day is for each person to build his identity within a multidimensional network with an emphasis on the new supranational frame of reference in a non-conflicting fashion. Therefore, in order to adapt to the demands of the new environment, the individual must acquire the necessary intercultural and communication skills.

The nation state, which is now called upon to adapt its communication systems, must take into account the national and cultural variety. The capacity to adjust to various communication scenarios

and interact with those outside one's immediate social circle are now considered to be components of one's individual and social capital.

The European Association should promote diversity and the blending of an individual's various identities (local, minority, national, and European identity), as well as cultural understanding. Here, education is crucial since it is mostly via it that a person absorbs social reality and moulds it to form his political identity.

One of the elements of integration in a multinational setting that now also affects the interior of a country or state that has developed a multicultural identity is learning other languages.

The management of the heterogeneous society as a whole, as well as the integration of the person into the European context, can both benefit from the teaching of foreign languages with an intercultural focus.

It is possible to determine how well a system of education prepares future individuals to live and behave in a certain environment by looking at how foreign languages are taught. The most fundamental aspect of today's globalized and freely accessible information age is probably communication. Using technology, it is now feasible to send and receive messages immediately from one side of the planet to the other, making communication appear to be simpler than ever. But at the same time, better communication and the need for better communication skills are more important than ever. Communication relates to a variety of contexts, including big groups, communities, organizations, nations, and even international relations. It is not just about the interpersonal relationships of individuals within small groups. Since it served as the foundation for social cohesion amongst social and ethnic groups and is still relevant now, its significance is regarded as eternal.

Moreover, organized in this way, the proactive educational environment in the conditions of early foreign language learning "provides an unlimited resource for acquiring a set of skills aimed at empowering adolescents with a new way of learning (perceiving, understanding, processing and transmitting information) that is of crucial importance in the XXI century" (Dermendzhieva, 2021:141).

**References**

Aboulghasem, Y. (2010). The study of relation between spiritual intelligence and rate of happiness in booali university students. Journal Of Research In Educational Systems 4 (9), 85-95.

Albrow, M. (1990), Globalization, Knowledge and Society: „Introduction“ in M. Albrow and E. King (eds.), p. 8. London: Sage.

Awdel, Z. M., Odel, N. M., & Saadi, W. F. (2020). The rise of the gloibalization and its effects on the autonomy of state and political economy. *Journal of Critical Reviews, 7* (6), 998-1000.

Byram, M., & Morgan, C. (1994) Teaching-and-Learning language and culture. Clevedon: Multilingual Matters.

Bakhtiari, S., & Shajar, H. (2006). Globalization and Education: Challenges and Opportunities. *International Business Journal, 5* (2), 95-101.

Binou, Z. (2019). *Intercultural education and student diversity in school environment: teachers' views from schools in the region of central Macedonia.* Patras: Hellenic Open University.

Blackmore, J. (2000). Globalization: A Useful Concept of Feminists Rethinking Theory and Strategies in Education? In N. Burbles, & C. Torres, *Globalization and Education: Critical Perspectives.* New York: Routledge.

Brockman, J. (Ed.). (2009). *What have you changed your mind about? Today's leading minds rethink everything.* Harper Perennial.

Dermendzhieva, S. (2021). Preduchilishtno obrazovanie za multimodalna gramotnost. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo "Neofit Rilski".

Dyankova, G. (2019). Slovesnata deistvenost na uchitelya I prosocialnoto povedenie na deteto. Veliko Tyrnovo: Evropeiski informacionen centyr.

Gkoumas, S. (2015). *New forms of jobs in the new globalized reality.* Kavala: National and Technological Institute of Kavala.

Eras, A. A. (2016). The effects of Globalization on International Education: The needs to Rights to Education and Rights in Education. *Journal of Education and Human Development, 5* (1), 197-205.

Hackett, G., & Byars, A. M. (1996). Social cogntive theory and the career development of African American women. *The Career Development Quarterly, 44*(4), 322–340. https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.1996.tb00449.x

Kesidou, A. (2008). Intercultural Education: An Introduction. In Z. Papanaoum, *Intercultural Education: Training guide* . Thessaloniki: Lithografia.

Larsson T. (2001). The Race to the Top: The Real Story of Globalization, p. 9. US: Cato Institute.

Lee, H. L. (2000). Creating value through supply chain integration. Supply Chain Management Review. URL (last checked 16 September 2007). http://www.scmr.com/article/CA151843.html?q=hau+lee []

Marulevska, Kr. (2009). Sinergetikata v nauchnoto I obrazovatelno prostranstvo. Sofia: Iranik-M.

Michalczyk, J. (1976). *The French Review.* JSTOR. Vol. 50, No. 2, Published by: American Association of Teachers of French. https://www.jstor.org/stable/i216504

Paige R. M. et al. (1999). Culture learning in language education: A review of the literature. *Culture as the core: integrating culture in the language curriculum*. Paper Series 15: 47-114. CARLA: University of Minnesota.

Sato, T. (2007). Sociotropy–autonomy and interpersonal problems. Depression and Anxiety, Volume 24, Issue 3, Pages 153-162. Wiley online. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/da.20230

Seelye, N. (1988). Teaching Culture: Strategies for Intercultural Communication. National Textbook Company. ISBN 0844293288

Nieto, S. (2010). Language, Culture, and Teaching: Critical Perspectives (pp: 280). Routledge: ISBN 0415999685

Nikolaou, G. (2009). *Intercultural Teaching: The new environment, Basic principles.* Athens: Ellinika Grammata.

Nikolaou, G. (2011). *Intercultural Didactics: new environment-basic principles.* Athens: Pedio.

Nonstrand, H. (1989). Authentic Texts and Cultural Authenticity: An Editorial. The modern language journal. Volume 73, Issue 1, pp: 49-52._https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-4781.1989.tb05310.x

Robertson, R. (1992). Globalization: social theory and global culture. Reprint. London, Sage, 1992. ISBN 0803981872.

Tagka, F. (2007). *What is globalization? Discriminations, contradictions and definitions.* Preveza: National Institutional Organization of Ipirus.

Tasevska, D. (2008). SOS semeistva v kriza. Psihologicheska podkrepa na disfunkcionalni semeistva za efektivno roditelstvo. Veliko Tynovo: Universitetsko izdatelstvo.

Tomalin, B., & Stempleski, S. (1993). Cultural Awareness. Hong Kong: Oxford University Press. In Álvarez, J., & Bonilla, X. (2009). Addressing Culture in the EFL Classroom: A Dialogic Proposal. http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1657-07902009000200011

Waters, M. (1995). *Globalization.* New York: Routledge.

# ДЕТСКИ ПРАВОСЛАВНИ ЛАГЕРИ: СОЦИАЛНОПЕДАГОГИЧЕСКИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ НАСОКИ ЗА ПРОВЕЖДАНЕ

**гл. ас. д-р Мирела Кючукова**

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ 66, Благоевград 2700, България*

РЕЗЮМЕ

Настоящата статия обръща внимание на социализиращите възможности на детските православни лагери провеждани от Българска Православна Църква. Ключово е разбирането, че те трябва да отговорят на очакванията на деца, родители, учители, енория и митрополия за образование и възпитание, а също така за отдих, забавление и пример на живот в общност. За постигане на многопластовите цели на православните лагери се изисква добра методологична организация и професионално изпълнение.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: православни лагери, ваканционна педагогика, практикум на обучението по религия.

**Въведение**

Живеем в технологичен свят, във време на нови социални реалности, когато интернет профилът е лицето на съвременния младеж, а аватарът е неговата личност в един нероден, чужд и самотен свят. Съвременните технологии все повече навлизат в човешките взаимоотношения и предлагат нови илюзорни светове, в които може да се избяга при нужда. Светът на технологиите няма междучасие, нито ваканция, „удобен е за носене“ и е с детето навсякъде, по всяко време. Стремежите на младите хора, живеещи в социалните мрежи, както пише Максименко, понякога остават неразбрани от родителите и все по-често посягат към алкохол, цигари, ранен сексуален живот (Максименко, 2018). Проблемите се задълбочават при дисфункция на семейството, когато липсва такова, или е наличен заместител – приемни семейства, парародителска и институционална грижа. От друга страна в социума се наблюдава мирогледен хаос, семейството и обществото са на различни морални житейски позиции и взаимно отнемат авторитетите си. Рефлексията на този конфликт се отразява върху формирането на мирогледа на подрастващите и затруднява тяхната социална адаптация, личностно развитие и реализиране в обществения живот, а често предизвиква желание за бягство от него.

Контрапункт на виртуалния социум остава реалното общуване между децата, създаване на здрави родителски и приятелски връзки, нови носещи смисъл преживявания и

емоции, преоткриване на моралните ценности. Цветанова обръща внимание на „ролята на позитивната семейна атмосфера, с изразени морални добродетели (хуманизъм, толерантност, отношение към труда, образованието, към авторитетите, към себе си и др.)“ (Цветанова, 2019:277). Кючукова изследва мирогледа на децата и отбелязва, че интегралния светоглед, който предопределя поведението, мислите, действията и житейските представи е комбинация от ценностната ориентация на човека и неговото разбиране за света и възможностите, които предлага (Кючукова, 2024:48). Отделните постановки се дефинират от ежедневието, науката, технологиите, но също така ключови са понятията свързани с нравствеността и намирането на отговори на ключови мирогледни въпроси, които са онтологично в областта на религията.

Децата на новото време изискват внимание и хуманно отношение не само в семейството, но и в обществото. За да се изградят като активни, автентични и себеутвърждаващи личности е необходимо да се създаде „физическо и духовно образователно пространство, основано на справедливост, достъпност и толерантност“ (Цветанова, 2023: 295). За създаването на подобна комфортна среда е нужно активното участие на семейството, образователните, религиозни, културни и социални институции. Осмисляйки ролята на ценностите, родители и учители разширяват възможностите на децата да „бъдат“ в света на хората, там където са родени, възпитавани и обичани истински и където могат да усвояват и осмислят морални и етични правила и норми за личен и обществен живот. Като отчитаме характеристиките на постмодерното дете, чийто лични интереси са в основата на собственото му образование и развитие, насочваме вниманието си към възможностите на Ваканционната педагогика да възпитава ценности и да предоставя пример на общуване, споделяне и преживяване в общност.

Научните търсения в нашето изследване са насочени към детските православни лагери провеждани от Българската Православна Църква, като стожер на нравствеността в българското общество. Допускането ни е основано на възможността летните лагери, който тя организира, да продължават религиозното обучение от държавното училище, но и да подпомагат социализацията на децата, предоставяйки специфичен модел на живот и поведение в общност. **Целта на изследването е да проучи социалнопедагогическите проекции и методологичните основи на организираните православни летовища към отделните епархии на БПЦ.** Изследването обхваща теоретично проучване на религиозното лагерно дело и пряко наблюдение и анализ на провеждани лагерни смени в епархии на БПЦ за периода 2019-2024 г.

## 1. Исторически преглед на православното лагерно дело у нас.

Развитието на православното лагерно дело е пряко свързано с развитието на религиозното образование, катехизация на вярващите и социалната дейност на Църквата. В областта на изучаване на религиозното образование и социалната дейност на БПЦ у нас забележителни са разработките на Андонов, Кожухаров, Легкоступ, Нушев, Кючукова, Цонева,

Костадинова и други. Историческият поглед разкрива, че Българската Православна Църква има своите традиции във възпитаването на ценности и в катехизацията на подрастващите. Корените на това служение могат да се открият стотици години назад във времето, още до школата на св. Климент Охридски, първоучителят по българските земи, известен с обучението на 3500 ученици за развитие на духовността по времето на Българския княз Борис Михаил през 9 век. През вековете образователната дейност е преминавала през своите силни и слаби периоди в зависимост от политическите и социално-икономически условия на населението.

За летни православни лагери в България можем аргументирано да говорим за периода след Освобождението, когато Българската църква укрепва и засилва своята просветна и социална дейност. През 30-те и началото на 40-те години на XX век духовното възпитание се съчетава с физическото обучение чрез излети и екскурзии до светите места, изграждане на спортни групи и най-вече организираните от метрополиите и църковните братства – колонии, наричани още летовища (Иванова, 2019:7). Нушев отбелязва, че „социално-просветната дейност на църквата става особено активна в периода след първата световна война“ (Нушев, 2014).

За организирането на детски православни лагери има редица свидетелства в архивни документи, особено такива касаещи дейността на отделните епархии на БПЦ. Цонева пише за „организираните през 30-те и началото на 40 –те години на XX век църковни детски лагери наречени летовища при манастирите на различни епархии“ (Цонева, 2011: 210). В статия, посветена на дейностите на Българската екзархия, се цитират и документи свързани с организирането на лагери в Плаковски манастир „Св. Илия“, Къпиновски манастир „Св. Никола“ Търновско, Калоферския манастир, манастирите край Асеновград. Обръща се внимание и на факта, че те са част от социалната дейност на БПЦ, която подкрепя духовно-нравственото развитие на децата и обръща специално внимание на бедните деца, които в лагерите получават духовно и физическо възпитание. Споменава се за лагерни смени от 40-50, дори 100 деца в Пловдивска епархия (Пак там.). За провеждането на детски православни лагери споменава и Георгиева при проучване на духовно-просветната и социална дейност на Неврокопска епархия по времето на Неврокопския митрополит Борис (1935-1948 г.).

С налагане на атеистичния комунистически режим (1944 г.) приоритетните дейности на Църквата са постепенно ограничени, а в последствие и напълно забранени. Преструктурирани и преместени са обгрижваните от нея старопиталища, сиропиталища, кухни, трапезарии и вечерни подслони. Религиозното образование е отстранено от българското държавно училище, закрити са и прицърковните училища и организираните през лятото детски православни лагери.

След падането на тоталитарния режим (1989 г.) започва възстановяване на образователните и социални дейности на Българската Православна Църква. През 1994 г. Неврокопският митрополит Натанаил възстановява провежданите (от митрополитите Макарий

и Борис) летовища в Неврокопска епархия, като избира Хаджидимовския манастир „ Св. Георги“ (Костадинова, 2017:12). В записките си известният свещеник от Сандански отец Ангел Столинчев пише: „в манастира „св. Георги“ се откри детско летовище за почивка на деца на две смени… общо по 50 деца на смени, момичета и момчета, по 10 от всяка околия…“(Георгиев, 2015:373). През 2012 г. в Кремиковския манастир се поставя началото на детски православни лагери, които са и първите в новото време за Софийска епархия (Тодорова, 2017:112). Лагерното дело се развива и в други епархии на БПЦ: Пловдивска, Софийска, Варненска, Сливенска, Ловчанска, с различен интензитет и продължителност.

Днес в общественото пространство е известна и добре представена лагерната дейност в следните епархии:

✓ Софийска епархия: Кремиковски манастир „св. Георги“, Църногорски манастир, Манастир „Св. Лука“ с. Ганица, общ. Кюстендил, лагери в града: в Софийска духовна семинария “Св. Йоан Рилски“, в Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

✓ Неврокопска епархия: „Хаджидимовски манастир „св. Георги“, Манастир „Успение Богородично“ село Баничан (от 2009 г.) (Двери, 2022).

✓ Видинска епархия: Клисурски манастир „Св. св. Кирил и Методий“, Лопушански манастир „Св. Йоан Предтеча“.

✓ Варненска епархия: Православен лагер „Християнче“ в Соколския манастир (от 2005 г.), Санаторно-оздравителния комплекс "Камчия" (2017), Летен младежки форум (от 2015).

✓ Русенска епархия – учениците почиват в Троянския манастир.

✓ Сливенска епархия: Поморийски манастир „Св. Георги“.

✓ Пловдивска епархия: Кукленски манастир „Св. св. Козма и Дамян“.

✓ Старозагорска епархия: в Почивната база на „Мини Марица-изток“ (Вероучение, 2018)

✓ Ловчанска епархия – Етрополския манастир „Света Троица“, село Орешак, Троянско (Дарик, 2010),

➢ Ставропигиални манастири: „Троянски манастир, Бачковски манастир.

В последните години се наблюдава тенденция за засилване на лагерното дело в отделните епархии на Българската Православна Църква, увеличаване на местата на провеждането им, броя на децата, което е предпоставка за изясняване на методологичната страна на организация на лагерите, имайки предвид техните специфики.

**2. Същност и характеристики на православния лагер.**

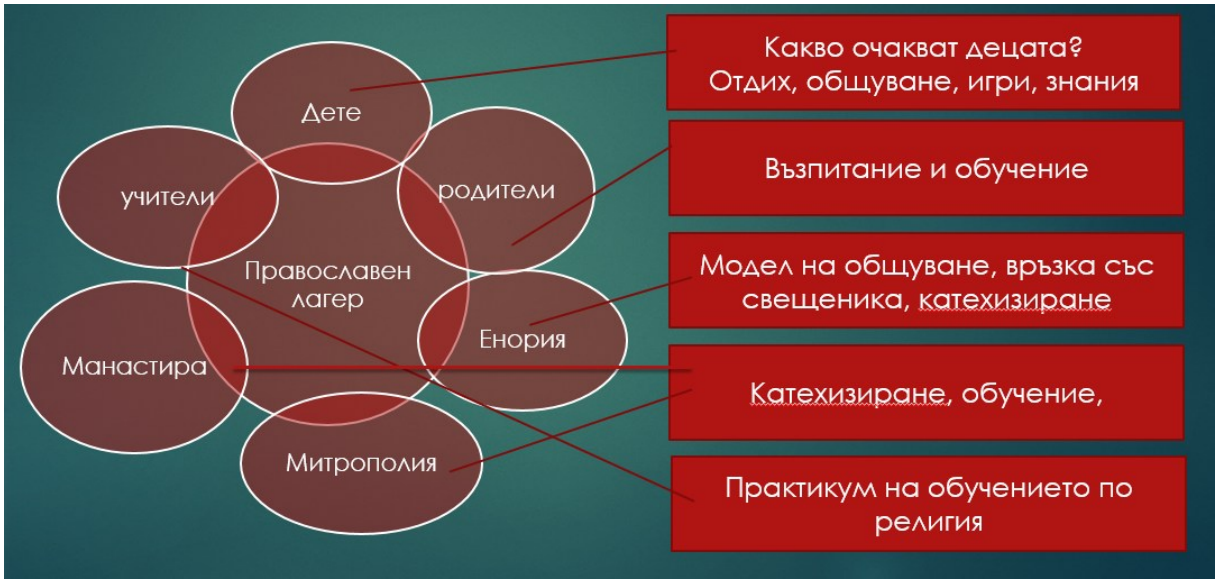
Православният лагер е образ на живота в православните общности. Младият човек по време на лагера има възможност да се докосне до пример на живот и социално общуване, да се активира за участие в своята енорийска общност. Лагерите имат обучителна и възпитателна роля

и са насочени към придобиване на знания, свързани не само с религията, но и с културата и изкуството. Усвояват се нравствени ценности присъщи за религиозния мироглед. Лагерникът се среща и прекарва времето си с авторитетни и утвърдени в обществото личности, което способства за изграждане на собствената житейска позиция. Лагерът е естествена среда за детската игра и общение с връстници.

**Цели и задачи на православния лагер**

Православният лагер трябва да отговори на очакванията на всички страни в педагогическия процес и да съчетае и балансира катехизация, образование, възпитание, дисциплина, молитва, развлечение, правила, общуване, безопасност, отдих, богослужение. Предложената схема 1 поставя въпросите за очакванията на децата, родителите, учителите, енорията, митрополията и манастира, в който се провеждат заниманията. На база очакванията, можем да формулираме различни цели на лагера: отдих, общуване, игри и придобиване на знания (от погледа на децата), възпитание и обучение (от гледната точка на родителите), практикум на обучението по религия (възгледа на учителя), модел на общуване (спрямо очакванията на малката общност, в която детето живее - енорията), катехизация, обучение, откриване на кадри (от позицията на клира и ръководството на митрополията). Отчитайки всички тези заинтересовани страни можем да определим генералната цел на детския православен лагер в съвременните условия като съчетание от отделните елементи.

Схема1




**В реализацията на лагера е необходимо да се спазват определени принципи на провеждане:**

1. Ненасилие върху децата. Те трябва да желаят да са в лагера, да разбират неговите правила, да се включват в съответните дейности доброволно.

2. Информираност на родителите. Писменото съгласие на родителите за участие в лагера е задължителен документ според законодателството и регламентира условията и целите на провеждането му.

3. Ясни цели и правила на лагера – Правилник на лагера е документа, който описва основните права и задължения на лагерника, неговите отговорности и възможности за пълноценен отдих и обучение.

**Планирането на лагерните смени включва:**

1. Определяне на целите и задачите на лагера.
2. Определяне на екипа, ръководителя и разпределение на отговорностите.
3. Избор и подготовка на методика на преподаване: подготвяне на темата, нагледния материал, оперативните материали, формите на отдих и забавления.
4. Текущ контрол по изпълнение на целите и програмата.
5. Проследяване на резултатите от лагера. Обратна връзка от заинтересованите страни.

**Лагерни модели.**

На база нашето проучване и дългогодишно участие в организирането на летни православни лагери, можем да определим няколко лагерни модела, вземайки в предвид поставените цели и характеристики на децата, които участват.

**Първи модел:** Лагерът е практикум на обучението по Религия - Православие в училище. Децата са изучавали няколко години предмета, имат добра православна култура, познават основни християнски празници, живота на определени светци, църковни тайнства и други. В този случай лагерът има надграждаща и общностноформираща роля, като учениците се запознават с общежитийния живот в манастира, наблюдават и възприемат определени отношения между живущите, основани на уважение, почит, радост от общуването, признаване на авторитета, начин на говорене и поведение. Изучаването на предмета Религия - Православие в държавното училище не въвежда децата в култа, а има исторически и познавателен характер, за това този тип лагерно дело цели да ги надгради знанията им за Църквата, да ги катехизира, знанията се реализират в практика. В този модел лагерното дело е естествен практикум на обучението по Религия – Православие в държавното училище.

**Втори модел**: В лагерът взимат участие деца от енориите. Те са катехизирани, участват в тайнствата, част са от микрообщността на храма в който се черкуват. За този модел е необходимо задълбочаване на познанията за вярата, в богословския и историческия спектър и осмисляне в дълбочина на монашеския живот, на понятия като послушание към братята и духовния наставник, трудолюбие за общото благо, молитвата за всеки нуждаещ се и други.

Лагерът е насочен към образователния и възпитателния диапазон и изграждането на специфични социални умения.

**Трети модел:** Децата участници в лагера не са изучавали предмета Религия - Православие, не са катехизирани, нямат никакви познания за Православната вяра и живот. В този случай чрез методиката на Религиозното обучение се поставят основи на Православната култура, децата опознават културно-историческите специфики на мястото, социалната среда и адаптират поведението си към нея.

В реалната практика се среща съчетание от трите модела, което затруднява изпълнението на целите и избора на подходящи методики на обучение, но обща остава социалнопедагогическата насока на лагера, в контекста на живот в общност.

**Методи за работа с деца в летните лагери.**

За нуждите на педагогическия процес и социалната адаптация на учениците и в трите модела се използват характерни техники и методи на преподаване, част от религиозното обучение: религиозен разказ, беседа, демонстрация, наблюдение, игрови методи, оцветяване, рисуване, творчество и музика. В лагерните занимания са включени характерните за ваканционната педагогика: спорт, екскурзии, походи, разходки, лагерни игри, лагерни вечери, културни мероприятия, срещи с авторитетни личности.

След приключване на лагерната смяна се попълват съответните оценъчни методики. На специално организирана среща с екипа на смяната се анализира извършената работа: участие на децата, дейностите, методите. От изключително важно значение е обратна връзка от заинтересованите страни и извличане на препоръки за следващия лагер. Всеки един лагер съхранява т.нар. Паспорт на лагера, в който са описани:

- 1. Участници- количествен, териториален, възрастов състав,
- 2. Тема, цели и задачи.
- 3. Кадрови състав на екипа – учители, възпитатели, музикален педагог, медицинска сестра, свещеник
- 4. Използвани методи – нагледен материал, оперативен материал, дидактични игри, приложно изкуство, музика
- 5. Критерий за оценка - анкетиране на родителите и децата, наблюдение на поведението и настроението им.

**Заключение.**

Изложените в настоящия текст социалнопедагогически и методологични насоки за провеждане на детски православни лагери обръщат внимание върху две важни постановки:

1. Във времето на технологиите, за да съхраним физическото, психическо и емоционално здраве на децата и да подкрепим тяхното социално общуване и адаптация в

обществото са необходими усилия от различни сфери на обществения живот. Ключова роля за мирогледоформирането на децата има религията, а посредством религиозното образование основните морални и етични постановки се визуализират и стават обект на възпитание в подрастващите. Ролята на Българската Православна Църква през хилядолетната история на нашата страна е безспорна. Предмет на бъдещи изследвания е да се разкрие в пълнота социалната й функция за подкрепа на подрастващите в миналото и съответните й проекции в настоящето и бъдещето. Част от грижата на Църквата за младите е организирането на православни лагери, чиято цел е не само отдих и почивка на децата, но и продължаване на религиозното им обучение, възпитанието им в нравствени ценности, катехизация и формиране на умения за живот в общност.

2. Втората позиция на настоящето изследване насочва усилията ни към методологичните предизвикателства пред организирането на православни летовища, в контекста на съвременните технологични и постмодерни деца. Ключово за успешното реализиране на лагерното дело е спазването на общочовешки и законови принципи, сътрудничество с родители и учители, добре дефинирани цели и задачи и изключителен професионализъм в тяхното изпълнение. Проучването показа, че лагерите се провеждат

3. изключително в манастири, някой от тях домове на монашествуващи мъже и жени, със специфичен общежитиен живот. Подрастващите са предизвикани да разберат и преосмислят живота в общност, нейните вътрешни закони и процеси. Особено ценни за децата са преживяните емоции, които са силни и трайни във времето и се отличават от преживяванията в технологичния свят.

***Използвана литература:***

Георгиев, Х., (2015). Отец Ангел Столинчев. Църква. Летопис. Том 2, София, ISNB 978-619-7086-11-9.

Иванова, П., (2019) Възпитателни аспекти в дейността детскоюношеските организации в периода от 1878 година до обявяването на България за народна република.В: Българско списание за образование, том1.

Костадинова, О., (2017) Социална функция и дейности на Българската православна църква, Икономика и управление 2:208-222. https://www.ceeol.com/.

Кючукова, М., (2024) Религиозният мироглед в началното училище, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, ISBN978-95-4-00-0369-6.

Максименко, М., Воспитательные возможности каникулярной педагогики: опыт работы летнего Православного лагеря «Вифлеемская звезда»,В : Всероссийский фестиваль науки NAUKA 0+. XXII Международная конференция студентов, аспирантов и молодых

ученых «Наука и образование» (г. Томск, 16–20 апреля 2018 г.) : В 5 т. Т. IV: История. Философия. Культурология. Социальные науки. Ч. 1 / ФГБОУ ВО «Томский государственный педагогический университет». – Томск : Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 2018. – 224, с. 160-165

Нушев, К., (2014) Социално-милосърдна дейност на Църквата: стратегически насоки, София

Тодорова, Г., (2017). Артефакти от Кремиковския манастир, В: Православие – традиция и съвременност, том 4, Студио – 18-Пловдив, с. 106-118.

Цветанова, В. (2019). Нравствени аспекти на възпитателното взаимодействие „приемен родител – приемно дете, „Съвременното образование – условия, предизвикателства и перспективи“, с. 276-281.

Цветанова, В., (2023)The educational mediator in the process of inclusive education in Bulgaria, В: Шамовские чтения, сборник статей XV Международной научно-практической конференции: В 2 ч.. Том Ч. 1.. Москва, 2023, с. 294-298.

Цонева, П., (2011). Духовно – просветната дейност на Българската църква през периода от създаването на Българската Екзархия до 1944 година, В: Годишник на Софийския университет „св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика, Том103, с.193-216.

Дарик, (2024) Православен лагер за младежи се провежда в Троянския манастир https://darik.bg/

Дарик, (2010) Старо училище приюти православен детски лагер, https://dariknews.bg

Двери (2022) Детски летни православни лагери се провеждат в цялата страна. https://dveri.bg

Двери 2023. В Благоевградска област най-много ученици изучават Религия, електронен ресурс активен към 12.12.2023 г., https://dveri.bg.

Summary

The technological world in which modern children live provides new social realities available always and at any time. In these illusory worlds, children are lonely and alienated and lose their ability to communicate and live fully. This article draws attention to the socio-pedagogical possibilities of children's Orthodox camps conducted by the dioceses of the Bulgarian Orthodox Church and analyzes the methodology of their conduct. It is key to understand that the camps aim to meet the expectations of children, parents, teachers, the parish community, the metropolis for the education and upbringing of children, as well as recreation, entertainment and an example of community life. Achieving the multi-layered goals of the Orthodox camps requires a good methodological organization and professional implementation.

Keywords: Orthodox camps, vacation pedagogy, practicum of religious education.

Assist. Prof. PhD Mirela Kyuchukova
South-West University “Neofit Rilski”
m.kuchukova@swu.bg

# DIGITALIZATION OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN

**Seri Lazzat [a], Itska Derijan [b], Taskin Erkan [c]**

[a] *PhD candidate, Ablaikhan KazUIR&WL, 8D01719-Training foreign language teachers, Almaty, Kazakhstan, e-mail: seri.lyazzat@mail.ru*

[b] *Doctor of Pedagogy, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria*

[c] *PhD, Ablaikhan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan*

## ABSTRACT

The purpose of this paper is to determine the stages of digitalization of education in Kazakhstan which has been integrated by the government of the Republic of Kazakhstan. The main strategy that has been highlighted by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan involves three main stages: 1) development of information in the system of secondary education; 2) automation of the process of administration of Education and Science; 3) training of IT efficient teachers. This paper will further discuss the process of the development of digitalization of education in Kazakhstan and compare it to the digitalization of education in European countries.

KEYWORDS: digitalization of education, digitalization of Kazakhstan, digitalization of education in European countries.

# ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

## АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является определение этапов цифровизации образования в Казахстане, интегрированных правительством Республики Казахстан. Основная стратегия, разработанная Министерством образования и науки Республики Казахстан, включает три основных этапа: 1) развитие информации в системе среднего образования; 2) автоматизация процесса управления образованием и наукой; 3) подготовка эффективных ИТ-преподавателей. В данной статье будет далее обсуждаться процесс развития цифровизации образования в Казахстане и даваться сравнение с цифровизацией образования в европейских странах.

**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА**: цифровизация образования, цифровизация Казахстана, цифровизация образования европейских стран.

# ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ

**Түйін**

Бұл мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының Үкіметі біріктірген Қазақстандағы білім беруді цифрландырудың кезеңдерін анықтау болып табылады. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі әзірлеген негізгі стратегия үш негізгі кезеңді қамтиды: 1) орта білім беру жүйесіндегі ақпаратты дамыту; 2) білім және ғылымды басқару процесін автоматтандыру; 3) тиімді IT мұғалімдерін даярлау. Бұл мақалада Қазақстандағы білім беруді цифрландырудың даму үдерісі одан әрі қарай талқыланып, Еуропа елдеріндегі білім беруді цифрландырумен салыстырылады.

**ТІРЕК СӨЗДЕР:** білім беруді цифрландыру, Қазақстанды цифрландыру, Еуропа елдеріндегі білім беруді цифрландыру.

## I. INTRODUCTION

Digitalization in Kazakhstan is not a foreign term for the Kazakhstani people. Digital Kazakhstan is a program designed to accelerate the development pace of the Kazakhstan economy and improve the quality of citizens' life ("Digital Kazakhstan – official source of state program Digital Kazskhtan", 2019). On December 2017, Digital Kazakhstan is approved as one of the most important state programs ("Digital Kazakhstan: Transformation through modern technologies", 2019). This particular project aimed to improve the Kazakhstani standard of living alongside the development of digital technologies throughout the year 2018 to 2022. The five important spheres involve: 1) Digitization of the economy; 2) Transition to digital government; 3) Implementation of Digital Silk Road; 4) Human capital development; 5) Creating an innovation ecosystem. The main sphere which involves digitalization of education in Kazakhstan is no other than the fourth sphere which is to develop the human capital. This particular sphere aims to update the existing education system to a higher level which could be as the same standard to the worldwide education or even higher.

The purpose of the study: to research the process of digitalization of education in Kazakhstan and to compare the digitalization of education in the Republic of Kazakhstan with digitalization of education in other European countries.

## II. DIGITALIZATION OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Digitalization of education in Kazakhstan has been implemented ever since the introduction of internet and computers. Since 1997, the State program of informatization was introduced into the system of the secondary general education for the first time. Now, the informatization of education system at the present stage allows to move to a new level of the use of information communication technologies in establishments of education (M.A.Smirnova, 2019). Schools and teachers used these technologies in order to provide stress-free and broad atmosphere in their classroom. The traditional methods of carrying textbooks and pens to class is slowly being degraded and is replaced by the use of laptop and tablets. These development of digitalization of education in Kazakhstan brings a joyful amount of benefits not only to the teachers but also the children. Some of the advantages of digitalization of education includes minimization of infrastructure and maximization of outcomes, promote flexible learning schedule and provide accessibility to learners.

The Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan formed a clear strategy to develop the digitalization of education in Kazakhstan which include:

1) Development of information in the system of secondary education;
2) Automation of the process of administration of Education and Science;
3) Training IT efficient teachers.

The main indicators of Digitalization in Kazakhstan can be recognized by various development by the government. As an example, equipment such as laptop, projectors and screen are to be distributed amongst 7403 classrooms. Now, about 52% of classrooms around Kazakhstan are fully equipped which left only 48% of classrooms to be equipped. Nest, all 203 government schools have internet connections. Currently, 84% of schools are connected to the internet at the speed of 70 Mb/s. The remaining 16% of schools are connected with internet up to 10 Mb/s. Another indicator of the digitalization of the digitalization is the fully transition to a paperless journal in government schools. Electronic educational content has been introduced and used in all 203 schools in the city. By September 1, 2018 a Wi-Fi network was installed in all 203 schools and in 8 boarding schools. Lastly, 100% of schools are equipped with Lingo-multimedia classrooms (LMC) which include physics, chemistry and biology classes.

In the secondary educational system, the Ministry of Education and Science has already introduced a number of initiatives. For example, in 3rd-4th grades the subject “Information and Communication Technologies” was introduced, which forms a common basic knowledge of working with modern information technologies for their effective use in learning and everyday life. On the other hand, in the technical and professional, higher, postgraduate education sphere – developments are also being integrated. According to the ministry, on the basis of three specialties, the subject “Information and Communication Technologies” was introduced, which forms the basic knowledge of the use of ICT in practice within the framework of the chosen profession. Also, activities are planned to update educational programs based on professional standards and labor market requirements on new areas in

demand, such as Data Analytics, Robotics, Nanotechnology, as well as training highly skilled developers in such technologies as Artificial Intelligence (AI), the Internet of things (IoT), blockchain, BIM-technologies, etc. The area of training IT efficient teachers: the number of demands for IT specialist teachers is rapidly increasing day by day. In the year 2018 only, the number of demands increased to an additional of 20 thousand by which 11 thousand are specified to technical specialties. To date, training of ICT specialists for economic sectors in Kazakhstan is conducted in 89 higher educational institutions in 11 specialties and in 318 organizations of technical and vocational education in 5 specialties ("Digital Kazakhstan: current state of affairs and prospects for future", 2019).

Nest, the automation of the process of administration in Education and Science. Besides digitalization of learning platform, the management system should also be automated in order to ensure systematic and smooth management. The early education system of Kazakhstan has implemented the digitalization of management system. As an example, in preschool, the process of traditional registration of preschoolers is being replaced with automation by the process of forming and operating a queue for issuing referrals. The regions which fully using this system includes Astana, Almaty, Shymkent and West Kazakhstan. Other public education services which are available is admission of document and enrollment of children in pre-school care which was implemented in February 2018. Next, educational electronic admission to the 1st grade which was implemented in June 2015. Others are electronic admission to all classes, electronic admission to circles and sections of the city and application for free hot meals in schools which are all implemented in 2018. Before the end of the year, it is planned that the government services will be fully transferred to electronic format.

Based on the article from Human Level Development this year, it is planned that the secondary education will be introduced to Programming Basics in primary school classes, updating the content of the subject "Informatics" through the programming languages Java, C++, Python, Rust, etc. Introduction of "Foundations of Entrepreneurship and Business" including technical entrepreneurship, conducting Hakatons, Olympiads and competitions in technical areas. Digitalization of the educational process in the field of higher education – there will be introduction of new specialties in higher educational institutions including Data Science, Artificial Intelligence, Cloud Computing, etc.; increase in the number of state grants for ICT specialties; integration of ICT in the disciplines of all specialties for 80% of universities; development of distance education through the creation of a National Platform for Open Education; opening of ICT departments of universities on the basis of productions. Next, in the continuing education sphere, the government will be providing basic and professional digital skills training for 100 thousand professional, SME representatives, population; development of professional standards of economic sectors taking into account the requirements of ICT skills.

Now, the only question left is what measures will be taken to change system of education and human capital development. In 2018, the government developed the creation of the Institute of

Industrial Automation and Digitalization and also the Digital Academy. By the year 2019 the government planned the creation of a National Platform for Open Education. Lastly, by 2022, there will be the introduction of programming lessons in primary classes, update on the subject "Informatics" in schools and also integration of ICT in the humanities at universities ("Human level development", 2019).

Alongside the existence of Digital Kazakhstan program, Kazakh Ablaikhan University of International Relations and World Languages established a new department which is called "Professional Digitalization of Education". This department aims to prepare highly qualified and competitive specialist who will be specialists in IT technology profession. Other than that, they also prepare students to be professionals who will then continue to teach others about computer and software which they can use in the professional sphere. This department teaches 4 of the most important faculties in the mentioned university which includes Foreign Language Pedagogy and Didactic faculty, Foreign Philology and Linguistics, Economics and International Business, lastly International Law, International Relations, and PR&HR. Some of the courses include 2 foreign languages, marketing, economics, tourism, translation studies, international relations, international law and many more. In the form of Economics study, the IT professors guide students to use the theories in practice using IT technologies. Next, in the 2 Foreign Language Study, students used programs such as E-book, Macromedia Flash and others which help in learning language in easier and more understandable way. Not only that, some of the other applications used are Mendeley which is used as a research tool, Audacity which is used as an editor for audio files, SPSS which is used for data analysis and visualization and many more other digital applications which students can benefit from this department.

## III. DIGITALIZATION OF EDUCATION IN EUROPEAN COUNTRIES

The European Commission has developed Digital Education Action Plan which involves 11 action plans to support technology-use and digital competence development in education. The actions plans are divided into three main categories which are: 1) Making better use of digital technology for teaching and learning; 2) Developing digital competences and skills; and 3) Improving education through better data analysis and foresight. Each category has its own action plan which include all the 11 action plans. In this paper, we will discuss some of the actions which is realted to the Digitalization of Education in Kazakhstan,

### *Action 1 Connectivity in Schools*

The EU broadband targets foresee that by 2025 all schools should have access to Gigabit internet connectivity. This will help school around Europe to access up-to-date resources and specialized material; using platforms for collaboration and supporting active learning and project work.

Schools are also using more bandwidth-heavy applications such as video conferencing and video streaming, online software, cloud computing and virtual and augmented reality.

***Action 3 – Digitally-Signed Qualifications***

Digitally-signed qualifications are additionally referred to as electronic documents that is issued by educational and coaching establishments as a means of validation of qualification of an individual. This document is often trusted by employers, education suppliers or alternative third parties. Underneath this action, a standard technical approach for issuance digitally-signed qualifications are going to be developed. This is to ensure that certificates from one Member State will be understood properly in any part of the country and anyone. The approach is going to be supported by open standards and integrated into the new Europass platform, where the digitally-signed qualifications are often keep and shared among workers and employers. Europass has been used over a hundred and eighty million times since its launch in 2004. Variety of folks are going to be able to store and share their digitally-signed qualifications on the new Europass platform or on other electronic website, creating an easier path for education suppliers and employers as they are able to access reliable and trustworthy info on qualifications.

***Action 4 – Higher Education Hub***

An EU-wide online platform will be created in order to support Higher Education institutions (HEIs) in using digital technologies to upgrade the quality and relevance of learning and teaching; facilitate internationalization; support greater cooperation between HEIs across Europe. The platform will act as a hub for existing European, national and regional platforms dealing with online learning, blended/virtual mobility, online campuses and exchange of best practice. The online platform will be a single access point to existing online platforms and improve dissemination of best practice to all HEIs.

***Action 5 – Open Science Skills***

The fifth action aims to foster digital competences and open science skills in education. The main target is to initiate interaction, information and training for students, teachers, researchers and employees. This can motivate them to co-deign and co-create programs that tackle social group and technological challenges. Five hundredth of the analysis community lacks open science skills as well as information of national science. Three out of four researchers are lack of any coaching in open access or open knowledge management. Open Science skills cover a broad span; from knowledge management to legal aspects, as well as technical skills, like knowledge spot, knowledge protection, academic communication and dissemination. The necessity for coaching in open science starts at grade school however becomes progressively necessary at collegian level. Skills coaching targeting PhD programs and researchers in the least stages of their career is additionally important.

## IV. FINDINGS

Based on the research it is expected that by 2022 the share of internet users in Kazakhstan will increase to 82%. Next, the level of digital literacy of the population will increase to 83% and the system of secondary, higher and additional education will meet the needs of the digital economy. In the near future, Kazakhstan will expect to expand their educational opportunities to those who are interested in gaining necessary skills. A national open education platform will be created that will provide online education based on online courses. These programs will help in providing basic training in popular engineering and technical areas, with the development of large teams of best professors from Kazakhstan universities and representative of production in their creation. Furthermore, Kazakhstan may emulate European Commissions thorough plan of digitalization of education. Some action plans which may be adapted by the Kazakhstani ministry include using Digitally-Signed Qualifications, creating Higher Education Hub, upgrading Open Science Skills and other development which may suit the Kazakhstan's aims to implement digital technologies throughout the nation's educational system.

## V. CONCLUSION

Conclusively, a large number of developments has been put into thought on the area of digitalization of education in Kazakhstan. The development of information in the system of secondary education and automation of the process of administration of Education and Science has been thoroughly developed by the Ministry of Education and Science. However, the last part of the development which is training IT efficient teachers is not really taken into consideration. This is because considering the first two part having multi-dollars' projects and innovation whereas training IT efficient teachers' development could not really be seen. All-and-all the development of education in Kazakhstan has bring a lot of advantages to the country. The students and teachers are now provided with multimedia equipment in the classroom, they have internet access everywhere and students, parents and teachers have access to needed information on the tip of their finger. However, the system of digitalization of education is still at early stage of development. Some changes might still be needed to be done to suit the needs of students and also teachers.

## REFERENCES

Abdiraiymova G., Duisenova S., & Shayakhmetov S. (2013) Reforming of System of the Higher Education in Kazakhstan.

Clarke C. Congratulates Kazakhstan on their eLearning Initiative, 2011. [online] Available at: http://www.prlog.org/11709768-charles-clarke-congratulates-kazakhstan-on-their-elearning-initiative.pdf

Digital Literacy Education has started in Kazakhstan, June 5, 2018. [online] Available at: https://profit.kz/news/47369/V-Kazakhstane-nachalos-obuchenie-grazhdan-cifrovoj-gramotnosti/

Digital Kazakhstan: current state of affairs and prospects for future (2019). Retrieved from https://primeminister.kz/en/news/all/16155

Digital Kazakhstan – official source of state program "Digital Kazakhstan" (2019). Retrieved from https://digitalkz.kz/en/

Digital Kazakhstan: Transformation through modern technologies (2019). Retrieved from https://primeminister.kz/en/news/all/16093

Education and Training – European Commission (2019). Digital Education Action Plan – Education and Training – European Commission [online] Available at: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en [Accessed 15 May 2022].

EEU to 2025: Development prospects, https://interaffairs.ru/news/show/18300.

Human level development (2019). Retrieved from https://digitalkz.kz/en/human-level-development/

M.A. Smirnova, E. (2019) Implementation of E-learning in the organizations of secondary education. Retrieved from https://articlekz.com/en/article14600.

State Program "Digital Kazakhstan", Decree Rules Republic of Kazakhstan, No.287, December 12, 2017.